

ენციკლოპედიური ლექსიკონი

ENCYCLOPEDICAL DICTIONARY

კავკასია ქართულ წყაროებში
CAUCASUS IN GEORGIAN SOURCES

უცხო სახელმწიფოები, ტომები, ისტორიული პირები

Foreign States, Tribes, Historical Figures

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტი

კავკასია ქართულ წყაროებში

უცხო სახელმწიფოები, ტომები, ისტორიული პირები

ენციკლოპედიური ლექსიკონი

ავტორები: ეკა კვაჭანტირაძე (პროექტის მენეჯერი), ქეთევან
ნადირაძე, გიორგი ოთხმეზური (პროექტის სამეცნიერო
ხელმძღვანელი), თამარ ქორიძე

მთავარი რედაქტორი: ვახტანგ გოილაძე
რედაქტორი: ქეთევან ნადირაძე

„ფავორიტი“
თბილისი
2012

შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდი

აღნიშნული პროექტი განხორციელდა შოთა რუსთაველის ეროვნულ სამეცნიერო ფონდში მოპოვებული გრანტის მეშვეობით (№ A-22-09). წინამდებარე პუბლიკაციაში გამოთქმული ნებისმიერი მოსაზრება ეკუთვნის ავტორებს და შესაძლებელია არ ასახავდეს შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის შეხედულებებს.

წინამდებარე ენციკლოპედიური ლექსიკონი, რომელიც ამ ხასიათის პირველი ნაშრომია ქართულ ისტორიოგრაფიაში, უპირველეს ყოვლისა ორიენტირებულია საზოგადოებას გააცნოს ქართულ წერილობით წყაროებში დაცული ინფორმაცია კავკასიის (საქართველოს გარდა) ქვეყნების, ქალაქების, ტომებისა თუ ისტორიული პირების შესახებ. წყაროთა ქრონოლოგიური ჩარჩო მოიცავს V-XVIII სს.

ლექსიკონი შეიცავს ქართულ და ინგლისურ ენებზე ანბანურად დალაგებულ 240 სტატიას. ლექსიკონს ერთვის დამატებები: ტერმინთა განმარტებითი ლექსიკონი და გეოგრაფიულ სახელთა განმარტებები.

www.rustaveli.org.ge

ISBN 978-9941-0-3946-1

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

CAUCASUS IN GEORGIAN SOURCES

Foreign States, Tribes, Historical Figures

Encyclopedical Dictionary

Authors: Eka Kvachantiradze (Project Manager), Ketevan Nadiradze,
George Otkhmezuri (Research Manager), Tamar Koridze

Chief Editor: Vakhtang Goiladze

Editor: Ketevan Nadiradze

„Favorite“
Tbilisi
2012

Shota Rustaveli National Science Foundation

This project has been made possible by financial support from the Foundation of Georgian Studies, Shota Rustaveli National Science Foundation (Grant № A-22-09). All ideas expressed herewith are those of the author and may not represent the opinion of the Foundation itself.

This Encyclopedical Dictionary, the first work of this nature in Georgian historiography, is primarily intended to present to the audience the information about Caucasian (with the exception of Georgia) countries, cities, tribes and historical figures contained in Georgian sources. Chronologically the sources cover period from 5th to 18th century.

The Dictionary contains 240 articles in alphabetical order in Georgian and English languages. The Dictionary contains also the annexes: Glossary and Explanation of Geographical Names.

www.rustaveli.org.ge

ISBN 978-9941-0-3946-1

წინასიტყვაობა

კავკასია უძველესი დროიდან სხვადასხვა ტომებითა და ხალხებით დასახლებული რეგიონია და განსაკუთრებული ეთნიკური სიჭრელით გამოირჩევა. ქართული წერილობითი წყაროები ერთ-ერთი ძირითადი ინფორმაციის მატარებელია ჩრდილო და სამხრეთ კავკასიურ სახელმწიფოთა, აბორიგენული და მოსული თურქული წარმომავლობის სხვადასხვა ხალხთა, ტომთა თუ ისტორიულ პირთა შესახებ: ალბანეთი, ჩრდ. აზერბაიჯანი, სომხეთი, ჩერქეზეთი, ოსეთი, დაღესტანი; ხაზარები, ყივჩაყები, ჯიქები, ლეკები, ჩეჩენ-ინგუშები და სხვ. აქ საინტერესო ინფორმაცია მოიპოვება კავკასიაში მოსახლე ხალხთა და სახელმწიფოთა ურთიერთდამოკიდებულების მიმართ, სადაც ბუნებრივია უპირატესობა მინიჭებული აქვს მათი ურთიერთობის გადმოცემას ქართულ სახელმწიფოსთან. ამდენად, ქართულ წერილობით წყაროებში, მეზობელი ქვეყნების ირგვლივ არსებული ცნობების მოძიება, შეკრება და წარმოჩენა საშურ საქმეს წარმოადგენს, თუნდაც ამ ქვეყნების წარსულის შესწავლის სრულყოფისათვის.

ჩვენი მიზანიც სწორედ ეს არის: შეძლებისდაგვარად მაქსიმალურად მივანოდოთ მკითხველს ქართულ წერილობით წყაროებში არსებული მასალა კავკასიის რეგიონის (საქართველოს გარდა) შესახებ. წყაროთა სპექტრი ასეთია: ნარატიული ძეგლები, საგვარეულო მატრიანეები, ისტორიული ქრონიკები, დოკუმენტური წყაროები, ეპიგრაფიკული ძეგლები, ჰაგიოგრაფიული ლიტერატურა.

წინამდებარე ენციკლოპედიურ ლექსიკონში თავმოყრილია და სტატიების სახით არის წარმოდგენილი ქართულ შუასაუკუნოვან წერილობით წყაროებში გაბნეული ინფორმაცია კავკასიის რეგიონში არსებულ (საქართველოს გარდა) სახელმწიფოთა, ტომთა, ისტორიულ პირთა თუ გეოგრაფიულ პუნქტთა შესახებ. წყაროთა ქრონოლოგიური ჩარჩო მოიცავს V-XVIII სს. ნაშრომი ეყრდნობა შემდეგ წყაროებს შემდეგი გამოცემებით:

I. „ქართლის ცხოვრება“, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I, 1955; ტ. II, 1959; ტ. IV, 1973.

„ქართლის ცხოვრების“ ძველი ციკლი (უძველესი დროიდან XIV ს-მდე) წარმოადგენს საქართველოს ისტორიის უმთავრეს წყაროს, შესაბამისად ქართულ ისტორიოგრაფიაში და არა მხოლოდ ქართულში, მის შესახებ კვლევას ხანგრძლივი ისტორია აქვს, რომელიც მუდმივი პროცესია და დღემდე გრძელდება. ამდენად, ისტორიოგრაფიაში მრავალი თვალსაზრისი არსებობს მისი ცალკეული შემადგენელი ნაწილების მოცულობის, დასათაურებისა თუ ავტორების ვინაობის შესახებ. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ჩვენ ვეყრდნობით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ გამოცემულ „ქართლის ცხოვრებას“ (არსებობს სხვადასხვა გამოცემები), ხოლო ს. ყაუხჩიშვილს ძველი გამოცემული აქვს ივ. ჯავახიშვილის მიერ შემუშავებული შედგენილობის (სტრუქტურის) მიხედვით. ამდენად, ქვემოთ თხზულებათა დასათაურება და თითოეული თხზულების ქრონოლოგიური ჩარჩო წარმოდგენილია ივ. ჯავახიშვილის ვერსიის თანახმად.

ტომი I.

1. ლეონტი მროველი, „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“.
2. ლეონტი მროველი, „წინოს მიერ ქართლის მოქცევა“.
3. ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“.
4. ლეონტი მროველი, „მეფე ქართლისა არჩილი“.

5. „მატიანე ქართლისა“.
6. „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“.
7. ლაშა-გიორგის დროინდელი მათიანე (ცხოვრება დემეტრე მეფისა, ცხოვრება გიორგი მეფისა, ცხოვრება დიდისა მეფეთ-მეფისა თამარისი, ცხოვრება გიორგი მეფისა, თამარის ძისა).
8. სუმბატ დავითის-ძე, „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“.

ლეონტი მროველი მიჩნეულია XI ს-ის I ნახ. მოღვაწედ, რომლის შესახებაც მეცნიერთა ნაწილი თვლის, რომ იგი თხზულებათა ავტორია, ნაწილს კი რედაქტორ--გადამწერად მიაჩნია. მისი პირველი ორი თხზულება გადმოგვცემს საქართველოს ისტორიას უძველესი დროიდან ვიდრე ახ.წ. V ს-მდე, ხოლო მესამე თხზულება ეხება VIII საუკუნეს. ვახტანგ გორგასლის ცხოვრების ავტორი მეცნიერთა გარკვეული აზრით XI საუკუნის ისტორიკოსია, ნაწილი მას VIII საუკუნის ავტორად, ნაწილი კი ვახტანგ გორგასლის (V ს. მე-II ნახ.) თანამედროვედ მიიჩნევს. „მატიანე ქართლისა“ გადმოგვცემს VIII-XI სს-ის ისტორიას, ხოლო თხზულება დანერგილი უნდა იყოს XI ს-ის მე-II ნახევარში. ისტორიული ძეგლის „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ უცნობი ავტორი დავით აღმაშენებლის თანამედროვეა, რომელიც 1072-1125 წლების ისტორიას მოგვითხრობს. სუმბატ დავითის ძე ძირითადად VI-XI სს-ის მოვლენებს გადმოგვცემს, თავად კი XI ს-ის I ნახ. ისტორიკოსად ითვლება.

ტომი II:

1. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“
2. ბასილი ეზოსმოძღუარი, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“.
3. ჟამთააღმწერელი.
4. ბერი ეგნატაშვილი, „ახალი ქართლის ცხოვრება“, პირველი ტექსტი.
5. „ახალი ქართლის ცხოვრება“, მეორე ტექსტი.
6. „ახალი ქართლის ცხოვრება“, მესამე ტექსტი.

თამარ მეფის (1184-1207/10) ეპოქის შესახებ ორი თხზულებაა წარმოდგენილი: პირველი „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, რომელიც მოიცავს გიორგი III (1156-84), თამარის მამის და თავად თამარის დროის ისტორიას. ავტორი XII-XIII სს. მიჯნის მოღვაწეა. ბასილი ეზოსმოძღუარს კი ივ. ჯავახიშვილი თამარის დროინდელ სახელმწიფო მოღვაწედ მიიჩნევს. ჟამთააღმწერლის თხზულება მოიცავს ლაშა-გიორგის გამეფებიდან (1207/10) გიორგი V ბრწყინვალეს გამეფებამდე (1314/18) ისტორიას, თავად კი XIII ს. II ნახ-XIV სს. I ნახ. მოღვაწეაა მიჩნეული.

XVIII საუკუნეში ქართლის მეფის ვახტანგ VI-ის (1703-34) თაოსნობით შეიქმნა მეცნიერთა საგანგებო კომისია, რომელსაც დაევალა აქამდე არსებული „ქართლის ცხოვრების“ სარედაქციო გადამუშავება და მისი გაგრძელების დანერგა. ამ კომისიას სამეცნიერო ლიტერატურაში იხსენიებენ „სწავლულ კაცთა კომისიის“ სახელით, ხოლო მათ მიერ შექმნილ საისტორიო თხზულებას „ახალი ქართლის ცხოვრებად“. აღნიშნულ კომისიას გარკვეულ დროს ხელმძღვანელობდა ბერი ეგნატაშვილი. მდიდარ წყაროებზე დაყრდნობით შეადგინეს „ახალი ქართლის ცხოვრება“ XIV ს-დან ვიდრე XVII ს-ის ბოლომდე. ს. ყაუხჩიშვილმა თავის გამოცემაში შეიტანა „ახალი ქართლის ცხოვრების“ პირველი, მეორე და მესამე ტექსტი.

ტომი IV:

ვახუშტი ბატონიშვილი (1696-1758) „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“. ვახუშტის შრომა მოიცავს საქართველოს ისტორიას უძველესი დროიდან XVIII საუკუნემდე. ვახუშტი თხზულებას ორ ნაწილად ყოფს: სამოქალაქოდ და საეკლესიოდ, ხოლო თითოეული მათგანი ოთხ ნაწილად იყოფა: გეოგრაფიული მიმოხილვა, გენეალოგია, ქრონოლოგია, პოლიტიკური ისტორია. ვახუშტიმ საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგია დააზუსტა, შეადგინა სრული გეოგრაფიული აღწერილობა, რასაც საქართველოს რუკები დაურთო. ნაშრომში ორი ძირითადი საკითხია გადაწყვეტილი: „ქართლის ცხოვრების“ ციკლის (XIV ს-მდე) რედაქტირება და შევსება; 2. XIV-XVII ს-ის ისტორიის დაწერა. ვახუშტი მის მიერ გამოყენებულ ყველა საისტორიო წყაროს ასახელებს, რომლის ნუსხაც ძალიან მრავალფეროვანია და სანდოობით ხასიათდება.

- II. ფარსადან გორგიჯანიძე (1626-96), „ისტორია“, ს. კაკაბაძის რედ. 1926. თხზულებაში აღწერილია საქართველოს ისტორია გაქრისტიანებიდან XVII ს-ის ბოლომდე. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია XVII ს. ისტორიის მომცველი ნაწილი, როგორც პირველხარისხოვანი წყარო, თუმცა მთლიანად ნაშრომში ბევრგან აზუსტებს და ავსებს ქართულ წყაროებს.
- III. სენია ჩხეიძე (დაახ. 1670-1745) „ცხოვრება მეფეთა“ ზ. ჭიჭინაძის გამოცემა, 1913. თხზულებაში გადმოცემულია 1653-1739 წლების ქართლ-კახეთის ისტორია.
- IV. ომან ხერხეულიძე (XVIII ს. II ნახ.; ერეკლე II-ის თანამედროვე), „მეფობა ირაკლი მეორისა“. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ლ. მიქიაშვილმა. 1989. თხზულებაში გადმოცემულია 1722-82 წლების ქართლ-კახეთის ისტორია.
- V. პაპუნა ორბელიანი (XVIII ს. მოღვაწე) „ამბავნი ქართლისანი“, ტექსტი დაადგინა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ელ. ცაგარეიშვილმა 1981. თხზულებაში გადმოცემულია 1739-58 წლების ისტორია.
- VI. თეიმურაზ ბაგრატიონი (1782-1846), „ახალი ისტორია“, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო ლ. მიქიაშვილმა. 1983. თხზულება შეიცავს საქართველოს ისტორიის მასალებს 1744 წ-დან 1819 წ-მდე.
- VII. ბაგრატ ბატონიშვილი (1776-1841), „ახალი მოთხრობა“, თ. ლომოურის გამოცემა, 1941. თხზულებაში გადმოცემულია საქართველოს ისტორიული მოვლენები XVIII ს. შუა ხანებიდან XIX ს. 40-იან წლებამდე.
- VIII. „ცხოვრება საქართველოსა“ (პარიზის ქრონიკა), ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. ალასანიამ, 1980. თხზულების ავტორია XVIII ს-ის I ნახევრის უცნობი ისტორიკოსი. აქ გადმოცემულია 1337-1683 წლების ისტორია.
- IX. იესე ბარათაშვილი, „ცხოვრება ანდერძი“, ქართული მწერლობა, ტ.8. 1990. XVIII ს-ის მოღვაწე, გადმოსცემს საკუთარ ბიოგრაფიას, თანამედროვე ისტორიული მოვლენების ფონზე.
- X. ნიკო დადიანი (1780-1834) „ქართველთ ცხოვრება“, ტექსტი გამოსცა, წინასიტყვაობა, გამოკვლევა, კომენტარები, საძიებლები და ლექსიკონი დაურთო შ. ბურჯანაძემ, 1962. თხზულება წარმოადგენს ერთგვარ სახელმძღვანელოს საქართველოს ისტორიაში, სადაც გადმოცემულია ისტორია უძველესი დროიდან 1823 წლამდე.

- XI.** ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. პირველი ოთხი ტომი ილ. აბულაძის რედაქციით, მეხუთე ტომი მზ. შანიძის რედაქციით. ტ. I, 1963; ტ. II, 1967; ტ. III, 1971; ტ. IV, 1968; ტ. V, 1989.
1. იაკობ ხუცესი, „მარტილობაა შუშანიკისი“, V ს. ძეგლი.
„წამება შუშანიკ დედოფლისა“, მეტაფრასტული რედაქცია.
 2. იოანე საბანის ძე, „წამებაა წმიდისა და ნეტარისა მონამისა ქრისტესისა ჰაბიბოდისი“, VIII ს. ძეგლი.
 3. „მოქცევაა ქართლისაა“, შედგება ორი ნაწილისაგან: 1. მოკლედ არის გადმოცემული ქართლის სამეფოს ისტორია ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობიდან IX ს-მდე, 2. ქართველთა განმანათლებლის წმინდა ნინოს ვრცელი „ცხოვრება“. ეს ორი თხზულება სავარაუდოდ გვიან უნდა იყოს გაერთიანებული. თხზულების დათარიღების შესახებ აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. ბოლოდროინდელი მონაცემებით მიაჩნიათ: „ნინოს ცხოვრების“ მოთხრობათა ციკლი ნინოს თანადროულადაა შექმნილი და მისგან მომდინარეობენ ქართლის მოქცევის ბიზანტიური (IV ს.) და სომხური (V ს.) ვერსიები. წყაროს შევსება-რედაქტირება უნდა მომხდარიყო V, VII და IX ს.ს-ებში.
 4. „წმინდა ნინოს ცხოვრება“, არსენ ბერისეული (XI ს. II ნახ.-XII ს. I ნახ.) რედაქციით; XII ს-ის ანონიმი ავტორი „ცხოვრებაა და მოქალაქეობაა ღირსისა და მოციქულთა სწორისა ნეტარისა ნინოდისი“, მეტაფრასტული რედაქციები.
 5. „მარტილობაა დავითისა და ტირიჭანისა“, წარმოადგენს IX ს-ის ძეგლს, მოთხრობილია VIII ს-ის მოვლენები.
 6. სტეფანე მტბევეარი, „წამებაა წმიდისა მონამისა გობრონისი“, დანერილია 914-18 წლებში.
„გობრონის წამება“, სვინაქსარული რედაქციები (XI-XVIII სს.).
 7. „დავით და კონსტანტინეს წამება“ (VIII საუკუნის მოღვაწეები); ძეგლი ეკუთვნის XI-XII სს. მიჯნას.
 8. გიორგი მცირე, „ცხოვრებაა და მოქალაქეობაა გიორგი მთაწმინდელისაა“; ავტორი წარმოადგენს გიორგი მთაწმინდელის (1009-106) მონაფეს.
 9. „წამებაა ელიზბარისი, შალვასი და ბიძინასი“, სვინაქსარული რედაქციები (XVII-XVIII სს.).
 10. ბესარიონ ორბელაშვილი, „ლუანლი წმიდისა და სანატრელისა მონამისა და მეფისა ლუარსაბისი, რომელი იწამა შაჰ-აბაზ უსჯულოისა მიერ სპარსთა მეფისა“ (ლუარსაბ II, 1592-1622); თხზულება დაინერა XVIII ს-ში.
- XII.** ეფრემ მცირე (XI ს. II ნახ.), „უნყება მიზეზსა ქართველთა მოქცევისასა“, გამოიცა თ. ბრეგაძის მიერ, 1959.
- XIII.** არსენ საფარელი (დაახ. 820/30-77), „განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა“, ტექსტი კრიტიკულად დაადგინა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ზ. ალექსიძემ, 1980.
- XIV.** აბუსერიძე ტბელი (დაახ. 1190-1240), „ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერიძეთა საგვარეულო მატთანე“, ლ. მუსხელიშვილის რედ., 1941.
- XV.** „მესხური მატთანე“, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVI სს.); ტექსტის პუბლიკაცია, გამოკვლევები და საძიებლები ქრ. შარაშიძისა, 1961.
- XVI.** „ძეგლი ერისთავთა“ (ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატთანე), ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო შ. მესხიამ; მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისთვის, ნაკ. 30. 1954.
- XVII.** ქართული სამართლის ძეგლები; ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლე-

- ბი დაურთო ი. დოლიძემ. ტ. I. 1963; ტ. II, 1965; ტ. III, 1970; ტ. IV, 1968; ტ. V, 1974; ტ. VI, 1977; ტ. VII, 1981; ტ. VIII, 1985.
- XVIII.** „ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა“ შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ. წიგნ. I, 2004; წიგნ. II. 1897; წიგნ. III. 1967.
- XIX.** მცირე ქრონიკები (კინკლოსების ისტორიული მინაწერები), ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, კომენტარები დაურთო ჯ. ოდიშელმა, 1968.
- XX.** ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I. IX-XIII სს. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, 1984.
- XXI.** ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები; ტექსტი დაადგინა, თარგმანი და შენიშვნები დაურთო გ. ფუთურიძემ, 1955.
- XXII.** შ. ბურჯანაძე, ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა და გურია-ოდიშის სამთავროებისა (1466-1700), I, 1958.
- XXIII.** პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, I-IV ტომები, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.
- XXIV.** ერეკლე II-ის მიერ გაცემული საბუთები 1736-1797 წლები, 2008.
- XXV.** ს. მაკალათია, თედმის ხეობა, 1959.
- XXVI.** ვ. სილოგავა, ყარსის ციხის ერთი ქართული წარწერა. მაცნე, ისტორიის სერია, №1, 1980;
- XXVII.** ვ. სილოგავა, კუმურდო-ტაძრის ეპიგრაფიკა, 1994.
- XXVIII.** ე. მეტრეველი, ათონის ქართველთა მონასტრის საალაპე წიგნი, 1998.
- XXIX.** Н.Я. Марр, Надпис Эпифания, Котоликоса Грузии, Известия Акад. Наук. 1910.
- XXX.** Грузинские документы института народов Азии, С. Какабадзе, М. 1967.
- XXXI.** Грузинские дворянские Грамоты, 1881.

ლექსიკონის სტატიებში ჩართულია განმარტებები და თარიღები სამეცნიერო ლიტერატურიდან, რომლებიც ჩასმულია ფრჩხილებში. ნაშრომის შესრულების დროს თემატიკის ირგვლივ არსებული სამეცნიერო ლიტერატურის ფართო სპექტრია გამოყენებული, ძირითადად ქართული, ნაწილობრივ უცხოური (აზერბაიჯანული, სომხური...), (იხ. ბიბლიოგრაფია). ქართველ მეფეთა და ერისმთავართა მოღვაწეობის დათარიღება ძირითადად აღებულია წიგნიდან „საქართველოს მეფეები“, რედ. მ. ლორთქიფანიძე, რ. მეტრეველი, 2000.

ავტორები ითვალისწინებენ იმ გარემოებას, რომ ამ ტიპის ლექსიკონის შექმნა ქართულ სამეცნიერო სივრცეში პირველად ხდება და იგი არ იქნება დაზღვეული ცალკეული ხარვეზებისგან. ყველა საქმიანი შენიშვნა და სურვილი მადლიერებით იქნება მიღებული და მომავალში გათვალისწინებული.

INTRODUCTION

Caucasus is the region settled with the tribes and peoples from the ancient times, distinguished with its ethnical diversity. Georgian written sources contain information about states, aboriginal and resettled peoples and tribes of Turkic origin, as well as the historical persons in North Caucasus and South Caucasus: Albania, North Azerbaijan, Armenia, Turkey, Ossetia, Dagestan; Khazars, Kipchaks, Jiks, Lezghins, Chechens and Ingushs and others. Here are the interesting data about relationships between the peoples and states in Caucasus, of course, with the emphasis on description of their relations with Georgian state. Thus, seeking, collection and presentation of data about neighboring countries in Georgian written sources is of great significance, inter alia, for studying of the past of these countries. This is our goal: provide to the audience as much materials as possible about Caucasian Region (with the exception of Georgia).

The range of sources include: narrative monuments, family chronicles, historical chronicles, documentary sources, epigraphical monuments, hagiographic literature.

This Encyclopedical Dictionary offers the collection of information about the countries (except for Georgia), tribes, geographical places and historical persons contained in Georgian medieval written sources in a form of articles.

Chronological range of the sources covers the period from 5th to 18th century. Work is based on the following editions of the following sources:

I. “Kartlis Tskhovreba”, text identified based on all key manuscripts by S. Kaukhchishvili, v. I 1955; v. II 1959; v. IV 1973.

The old cycle of “Kartlis Tskhovreba” (from the ancient time to 14th century) is the main source of the history of Georgia and hence, in Georgian historiography and not only in Georgian one, its research has long history, it is a permanent process ongoing up to present. So, there are numerous views in Georgian historiography dealing with the scopes of its parts, titles and identities of the authors. As we have already mentioned, we rely upon “Kartlis Tskhovreba” edited by S. Kaukhchishvili (there are different editions) and S. Kaukhchishvili has edited the monument according to the composition (structure) developed by Iv. Javakhishvili. Titles of the works and chronological frames of each work are presented according to Iv. Javakhishvili’s version.

Volume I

1. Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings”
2. Leonti Mroveli “Conversion of Kartli by Nino”
3. Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali”
4. Leonti Mroveli “Archil, King of Kartli”
5. “Matiane (Chronicles) of Kartli”
6. “Life of David King of Kings”
7. Historian of the Period of Reign of Lasha-Giorgi (Life of King Demetre, Life of King George, Life of Queen of Queens Tamar, Life of King George, Son of Tamar).
8. Sumbat Davitis-dze “Tskhovreba da utskeba Bagratonianta” (Life and Tale of Bagratonians)

Leonti Mroveli is regarded as the scholar of 1st half of 11th century; some scientists regard him as the author of the works and the others – as editor – scribe. His first two works

describe the history of Georgia from ancient time to 5th century AD and the third work deals with 8th century. Author of *Life of Vakhtang Gorgasali*, in the opinion of some researchers is the historian of 11th century; some of them regard him as an author of 8th century and some – as contemporary of Vakhtang Gorgasali (2nd half of 5th century). “*Matiane (Chronicles) of Kartli*” provides history of 8th – 11th centuries and the work, supposedly, was written in 2nd half of 11th century. Unknown author of “*Life of David King of Kings*” is the contemporary of David the Builder, who wrote the history of period from 1072 to 1125. Sumbat Davitis-dze describes mostly the events of 6th – 11th centuries and he is regarded as historian of 1st half of 11th century.

Volume II:

1. “Histories and Chronicles of the Crowned Monarches”
2. Basili Ezosmodzghvari “Life of Queen of Queens Tamar”
3. Zhamtaaghmtsereli
4. Beri Egnatashvili “Akhali Kartlis Tskhovreba”, First Text
5. “Akhali Kartlis Tskhovreba”, Second Text
6. “Akhali Kartlis Tskhovreba”, Third Text

There are presented two works about the period of reign of Queen Tamar (1184-1207/10): first “Histories and Chronicles of the Crowned Monarches” contains the history of the period of reign of George III (1156-84), father of Tamar and period of Tamar’s reign. The author is the scholar of turn of 12th – 13th centuries. Iv. Javakhishvili regards Basili Ezosmodzghvari as the statesman of the period of reign of Tamar. Work of Zhamtaaghmtsereli covers the period from enthroning of Lasha-Giorgi (1207/10) to enthroning of George the Brilliant (1314/18) and the author is supposed to be the scholar of 2nd half of 13th and 1st half of 14th centuries.

In 18th century, by the incentive of Vakhtang VI, King of Kartli (1703-34) special commission of the scientists was established. The commission was in charge of editing of existing “Kartlis Tskhovreba” and writing of its continuation. This commission is referred to in the scientific literature as the “Commission of Science Men” and the historical work developed by them – “Akhali Kartlis Tskhovreba” (New Life of Kartli). For certain period the mentioned Commission was chaired by Beri Egnatashvili. Based on the rich sources they developed “Akhali Kartlis Tskhovreba” covering period from 14th century to the end of 17th century. S. Kaukchishvili included into his publication the first, second and third texts of “Akhali Kartlis Tskhovreba”.

Volume IV:

Vakhushti Batonishvili (1696-758) “Description of Kingdom of Georgia”. Vakhushti’s work includes the history of Georgia from ancient period to 18th century. Vakhushti divided his work into two parts: the temporal and religious ones and each of them is further divided into four parts: geographical overview, genealogy, chronology, political history. Vakhushti provided more exact chronology of the history of Georgia, developed complete geographical description and attached the maps of Georgia to it. Work provides solutions of two key issues: 1. editing and completing of “Kartlis Tskhovreba” cycle; 2. writing of the history of 14th – 17th centuries. Vakhushti names all historical sources used by him and the list of references is very wide and reliable.

- II.** Parsadan Gorgijanidze (1626-96) “The History”, editor: S. Kakabadze, 1926. The work describes history of Georgia from the period of conversion into Christianity to the end of 17th century. Part containing history of 17th century is of special significance as the original source, though the entire work in many cases provides more exact and complete data.
- III.** Sekhnia Chkheidze (approximately 1670-1745) “Life of Kings”, editor Z. Chichinadze, 1913. Work provides the history of Kartl-Kakheti from 1653 to 1739.
- IV.** Oman Kherkheulidze (2nd half of 18th century, contemporary of Erekle II) “Reign of Irakli II” text was prepared for publication and accompanied with the studies, dictionary and index by L. Mikiashvili, Tb. 1989. Work provides the history of Kartl-Kakheti of 1722-82.
- V.** Papuna Orbeliani (scholar of 18th century) “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia). Text was identified and accompanied with the introduction, dictionary and indices by El. Tsagareishvili, Tb. 1981. Work provides the history of Kartl-Kakheti of 1739-58.
- VI.** Teimuraz Bagrationi (1782-1846) “New History”. Text was prepared for publication, with the study and indices by L. Mikiashvili, Tb. 1983. Work covers the period of the history of Georgia from 1744 to 1819.
- VII.** Bagrat Batonishvili (1776-1841) “Akhali Motkhroba” (New Story), T. Lomouri Edition, 1941. Work provides the events of the history of Georgia from the middle of 18th century to 40-ies of 19th century.
- VIII.** “Life of Georgia” (Paris Chronicles). Text was prepared and accompanied with the introduction, notes and indices by G. Alasania, Tb. 1980. Author of the work is unknown historian of 1st half of 18th century. Work covers the period from 1337 to 1683.
- IX.** Iese Baratashvili “Life Will”, “Georgian Fiction”, v. 8 1990. Author describes his own biography against the background of current historical events.
- X.** Niko Dadiani (1780-1834) “Life of Georgians”. Text was prepared for publication and accompanied with the introduction, studies, comments, indices and glossary by Sh. Burjanadze, 1962. Work is some kind of textbook of the history of Georgia from the ancient times to 1823.
- XI.** Monuments of Ancient Georgian Hagiographical Literature. First four volumes edited by Il. Abuladze, fifth volume edited by Mz. Shanidze. V. I 1963; v. II 1967; v. III 1971; v. IV 1968; v. V 1989.
1. Iakob Khutsesi “Martyrdom of Shushanik” monument of 5th century
“Martyrdom of Queen Shushanik” metaphrase edition
 2. Iovane Sabanis dze “Martyrdom of Saint and Blessed Witness of Christ Habibo” monument of 8th century.
“Martyrdom of Habo” metaphrase edition.
 3. “Konversion of Kartli” consists of two parts: a. brief description of history of Kartli from the campaign of Alexander Macedonian to 9th century. b. vast “Life” of St. Nino, elucidator of Georgians. Supposedly these two works were joined together later. There are different opinions with respect of dating of the work. According to the most recent data the cycle of stories about “Life of Nino” were written in the period of St. Nino’s life and they provided basis for Byzantine (6th century) and Armenian (5th century) versions of conversion of Kartli. Supposedly the source was supplemented and edited in 5th, 8th and 9th centuries.
 4. “Life of Saint Nino” edition of Arsen Bari (2nd half of 9th century – 1st half of 12th century); anonymous author of 12th century “Life and Citizenship of Praised and

- Deserved, Equal to the Apostles Blessed Nino” metaphor editions.
5. “Martyrdom of David and Tirichan” monument of 9th century describing events of 8th century.
 6. Stepane Mtbevari “Martyrdom of Saint Martyr Gobron” was written in 914-18. “Martyrdom of Gobron” (11th-18th centuries)
 7. “Martyrdom of David and Constantine” (figures of 8th century); monument is dated with turn of 11th – 12th centuries.
 8. Giorgi Mtsire “Life and Citizenship of George of Mtatsminda”. Author is the student of George of Mtatsminda (1009-1065).
 9. Martyrdom of Elizbar, Shalva and Bidzina” (17th – 18th centuries).
 10. Besarion Orbelishvili “Merit of Saint and Desired Witness and King Luarsab Martyred by Shah Abbas Infidel, King of Persians” (Luarsab II 1592-1622); work was written in 18h century.
- XII.** Ephrem Mtsire (2nd half of 11th century) “Utskeba Mizezsa Kartvelta Moktsevisas” [Ephraim the Small, Tale on the Reason for Conversion of the Georgians, Edition by I. Bregadze, 1959.
- XIII.** Arseni of Sapara (approximately 820-30-77), “On Division of Georgians and Armenians”. Text was critically identified and accompanied with th studies and comments Z. Aleksidze 1980.
- XIV.** Abusertidze Tbeli (approximately 1190-1240) “Construction of Bolok-Basili in Shuarkali and Family History of the Abuseridze”, editor: L. Muskhelishvili 1941.
- XV.** “Meskhuri Matiane” (Meskheti Chronicals), materials of history of South Georgia (15th – 18th centuries) publication, studies and indices by Kr. Sharashidze, 1961.
- XVI.** “Dzegli Eristavta” (Annals of the Eristavi) (Family Chronicles of the Eristavi of Ksani) Text was edited and accompanied with the studies, glossary and indices by Sh. Meskhia; materials on the history of Georgia and Caucasus, 30 1954. Written in 1348-1400.
- XVII.** Monuments of Georgian Law; Text was edited and accompanied with the notes and indices by I. Dolidze. V. I 1963; v. II 1965; v. III 1970; v. IV 1968; v. V 1974; v. VI 1977; v. VII 1981; v. VIII 1985.
- XVIII.** “Chronicles and Other Materials of Georgian History and Literature” collected, chronologically sorted and explained by T. Zhordania; book I 2004; book II 1897; book III 1967.
- XIX.** Small Chronicles (Historical notes of Kinclases) text was prepared for publication and accompanied with the comments by J. Odisheli 1968.
- XX.** Corps of Georgian Historical Documents I, 9th – 13th centuries. Collected and prepared for publication by T. Ehlukidze, V. Silogava, N. Shoshiashvili 1984.
- XXI.** Georgian-Persian Historical Documents; text was identified and accompanied with the translation and comments by G. Puturidze 1955.
- XXII.** Sh. Burjanadze Historical Documents of Imereti Kingdom and Guria-Odishi Samtavros (1466-1700), I. 1958.
- XXIII.** Annotated Dictionary of Persons I-IV volumes, National Center of Manuscripts.
- XXIV.** Documents Issued by Erekle II in 1736-1797, 2008.
- XXV.** S. Makalatia, Tedzami Gorge 1959.
- XXVI.** V. Silogava. One Georgian Inscription on Karsi Fortress. Matsne, History Series #1, 1980.
- XXVII.** V. Silogava. Epigraphics of Kumurdo-Temple, 1994
- XXVIII.** E. Metreveli, Book of the Georgian Monastery of Athos, 1998.
- XXIX.** N. Ya. Marr, Inscription of Epiphanius, Catholicos of Georgia. Proceedings of the

Academy of Sciences 1910.
XXX. Georgian Documents of the Institute of the Nations of Asia. M. 1967.
XXXI. Deeds of Georgian Noblemen 1881.

Articles in the Dictionary contain the explanations and dates from the scientific literature specified in the brackets. Work implementation included use of wide range of Georgian and foreign (Azerbaijani, Armenian) scientific literature dealing with the considered issues (see References). Dating of the periods of rule of Georgian kings and erismtavari was basically taken from the book “Kings of Georgia”, editors: M. Lortkipanidze, R. Metreveli 2000.

The authors consider that this type of dictionary was developed in Georgian scientific sphere for the first time and it is not secured from certain gaps. All remarks and desires will be welcomed and taken into consideration for the future.

აბაზუპი და ბაზუპი – ოსთა მეფეები (მმართველები). (დაახ. ძვ. წ. II-ს-თ მიჯნა) ა. და ბ. იხსენიებიან: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ. ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ. ც. IV, 1973).

ქართლის მეფეებმა აზორკმა და არმაზელმა* (დაახ. ძვ. წ. II-ს-თა მიჯნა) გადაწყვიტეს ქართლის საზღვრების შემომტკიცება და სომეხთაგან წართმეული მიწების დაბრუნება. ამ დროს სუმბატ ბივრიტიანმა (სომეხთა უფლისწულის – არატაშანის აღმზრდელი და სპასპეტი) მოკლა სომხეთის მეფე იარვანდი (იგულისხმება იარვანდთა დინასტია) და ტახტზე აიყვანა, მისი ძმა არატაშანი. შექმნილი ვითარებით ისარგებლეს ქართველმა მეფეებმა, მოუწოდეს ოსებს, ლეკებს, ჯიქებსა და დიდოელებს, ერთიანი ძალით ელაშქრათ სომხეთში. გადმოიყვანეს ოსთა მეფეები, ორი ძმა – გოლიათი ა. და ბ. ჯარით შევიდნენ სომხეთში და მოარბიეს: შირაკუანი, ვანანდი (დღ. თურქეთი) ბაგრევანამდე (დღ. თურქეთი) და ბასიანამდე (საქართველოს ისტორიული მხარე, დღ. თურქეთი), ასევე დაშტი (ველი) ნახჩევანამდე. წამოიღეს დიდძალი ალაფი, წამოიყვანეს ტყვეები (ლ. მ. 45). სუმბატ ბივრიტიანმა შეკრიბა სომეხთა ჯარი და მტერს დაედევნა. მოკავშირეებმა ამ დროისათვის გადალახეს მდ. მტკვარი, მივიდნენ კამბეჩოვანს (კახეთი) და ბანაკი გაშალეს მდ. იორის პირას. იყოფდნენ ალაფს. სუმბატმა მათ მოციქული გაუგზავნა და მხოლოდ ტყვეების დაბრუნება ითხო-

ვა. მოკავშირეებმა მასთან შებრძოლება გადაწყვიტეს. თავდაპირველად გაიმართა ორთაბრძოლა სუმბატსა და ბ-ს შორის, სუმბატმა ბ. შუბით განგმირა. მაშინ სუმბატს შეება ა., რომელიც ასევე შუბით მოკლა. მოკავშირეები ქართველ მეფეთა მეთაურობით ძმების სისხლის ასაღებად სომეხთა ლაშქარს შეებნენ, სომხებმა გაიმარჯვეს (ლ. მ. 45-46; ვ. ბ. 64-65).

* ლეონტი მროველის მიხედვით, ქართლის მეფემ ადერკიმ (დაახ. ძვ. წ. II-ის I ნახ.). ქართლის სამეფო თავის ორ შვილს შორის გაყო. აქედან იწყება ორმეფობა ქართლში და გრძელდება დაახ. ძვ. წ. I ს-ის 70-იან წ-მდე.

ქ. ნადირაძე

აბას ყული ხანი – განჯის ხანი და კახეთის მფლობელი (XVII ს. ბოლო – XVIII ს. დასაწყისი). ა.ყ. ხანი იხსენიება: ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); „პარიზის ქრონიკა“ (1980); ფარსადან გორგიჯანიძე „ისტორია“ (1926); სეზენია ჩხეიძე „მეფეთა ცხოვრება“ (1913); ისტორიული დოკუმენტები (ქ.ს.დ. III, 1970; IV, 1972).

გიორგი XI-ის (ქართლის მეფე 1676-88, 1703-09) მემანდარს ა.ყ. ხანს ირანის შაჰმა (სულთან ჰუსეინი 1694-1722) განჯის ხანობა, შემდეგ კი კახეთის მმართველობა ჩააბარა (ფ.გ. 67; პ.ო. 120-21; ვ.ბ. 606; ს.ჩ. 7; დ. 1028, ქ.ს.დ. III, 691). ა.ყ. ხანი შაჰთან აქებდა გიორგის და მისი წყალობით უბოძეს მას ქართლის მეფობა (ფ.გ. 67). გიორგი XI წერდა ა.ყ. ხანს, რომ ის შაჰის ყმა იყო და მასთან სურდა წასვლა, მაგრამ

გადადო გამგზავრება. ა.ყ. ხანი წერს შაჰს წერილს, რომელშიც მოთხოვნილია ერეკლე I-ისა (ნაზარალი ხანი, ქართლის მეფე 1688-1703) და გიორგი XI-ის ურთიერთობის შესახებ (ფ.გ. 79). შაჰის სარდალმა ჰაჯი-ალიმ ნაზარალი ხანის ვეზირად დანიშნა ყიასა, რომელსაც საქართველოში სიტუაციის დაძაბვა და კახეთის მფლობელის ა.ყ ხანის შეცდენა დაავალა (ფ.გ. 80). ა.ყ. ხანმა გაგზავნა შაჰის კარზე ბარდის ხანი და გიორგი XI-ის წარმომადგენლები, რომლებმაც მოახსენეს შაჰს ა.ყ ხანისთვის გიორგის მიერ მიწერილი წერილის შინაარსი. გიორგის გადაეფიქრებინა შაჰთან წასვლა, რადგან თავს დამნაშავედ არ ცნობდა (ფ.გ. 84). ა.ყ. ხანს უბრძანეს ნაზარალი ხანთან თბილისში ჩასვლა (ფ.გ. 85). ნაზარალი-ხანი მოელაპარაკა ა.ყ. ხანს ერწო-თიანეთის (ისტორიული მხარე აღმოს. საქართველოში, მდ. ივრის ზემო წელზე) დაპყრობაზე. ა.ყ. ხანმა გაგზავნა კახელები და დაიპყრეს ერწო-თიანეთი (ვ.ბ. 469, 607). ა.ყ. ხანი კახელებისა და განჯელების ლაშქრით მივიდა ნაზარალი-ხანის დასახმარებლად გიორგი XI-ის წინააღმდეგ ბრძოლაში, მაგრამ დამარცხდა, უკან დაიხია და მივიდა თბილისში (ვ.ბ. 470, 607). ა.ყ. ხანმა დუშია მოურავი კახელების მეთაურად დანიშნა (ვ.ბ. 607). ნაზარალი-ხანმა შაჰთან მოციქული გაგზავნა და დააბეზლა ა.ყ. ხანი, რომ ის გიორგი XI-ის მხარდამჭერი იყო. შაჰმა დაუჯერა ნაზარალი-ხანს, გაუგზავნა ჯარი ა.ყ. ხანის შესაპყრობად და მასთან გასაგზავნად (ვ.ბ. 471-72).

ე. კვაჭანტირაძე

აზრაამ (აზრაჰამ ალგათიანელი) – სომეხთა კათოლიკოსი (607-615). კათოლიკოსობამდე რშტუნთა ეპისკოპოსი იყო. ესწრებოდა დვინის 607 კრებას და ხელი მოაწერა კრებაზე შემუშავებულ კანონებს. 607 წელსვე დვინში ხელმეორედ შეკრებილმა კრებამ იგი კათოლიკოსად აირჩია. ა. იხსენიება: არსენ საფარელი, „განყოფისთჳს ქართველთა და სომეხთა“ (1980).

სომეხთა კათოლიკოს ნერსეს (ნერსე II – 548-57) გარდაცვალების შემდეგ საკათალიკოსო ტახტი ა-მა* დაიკავა (ა.ს., 82). კათალიკოსმა ა-მა ითხოვა ქართლის კათოლიკოს კირიონისაგან (კირიონ I – 599-614/616) მის მიერ ქართლიდან განდევნილი ცურტავის ეპისკოპოსოს მოსეს თავის საყდარზე დაბრუნება (განყოფისათვის, 82). ა-მა მოუწოდა სომხეთის სამღვდელთა („მღდელთა არარატისათა“) შეიჭვენებინათ ქალკედონის კრება (451 IV მსოფლიო საეკლესიო კრება). მან შეიმუშავა დიოფიზიტური სარწმუნოების სიმბოლო, რომელიც აღიარებს იესო ქრისტეს ორ - ღვთაებრივ და ადამიანურ ბუნებას. კრების შემდეგ დიოფიზიტები და მონოფიზიტები საბოლოოდ გაემიჯნენ ერთმანეთს და განდგომოდნენ მას (ა.ს., 82). ა-ის შემდგომ კათოლიკოსი გახდა კომიტოსი. კათოლიკოსმა ა-მა დაიბარა არარატის** მონასტერთა (ოშაკნის, ელივარდის, არამუნთა და გარნისის) უხუცეები და მოსთხოვა, დაეწყევლათ ქალკედონის კრება, წინააღმდეგ შემთხვევაში დაეტოვებინათ თავიანთი ქვეყანა (ა.ს., 90).

* არსენ საფარელი კათოლიკოსებს ნერსე II-სა და აბრაჰამს შორის არ ასახელებს ორ კათოლიკოსს და ერთ კათოლიკოსის ადგილის მცველს; ესენი არიან – იოანე II გაბელენელი (557-574), მოსე ელივარდელი (574-604) და ვრთანეს ქერდოლი (604-607), (ა.ს. 131).

** დიდი სომხეთის ცენტრალური პროვინცია. მასში 20 გავარი შედიოდა. 591 გაყოფის შედეგად არარატის ოლქის დიდი, დასავლეთი ნაწილი ბიზანტიის ხელში აღმოჩნდა, ხოლო მცირე, აღმოსავლეთი ნაწილი, ცენტრით დვინში, სპარსეთის.

თ. ქორიძე

აგულაგაზი – IX საუკუნის სომეხი ერისთავი. ა. იხსენიება: „მატიანე ქართლისა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

ბულა-თურქის (IX ს-ის არაბი სარდალი) მთიულეთში (ისტორიული პროვინცია აღმ. საქართველოს მთიანეთში, მდ. თეთრი არაგვის ხეობაში) ლაშქრობის დროს სომეხთა ერისთავმა ა-მა და გუარამ აშოტის ძემ შეატყობინეს მთიულეებს, რათა არ შეეშვათ ისინი (მ.ქ. 256; ვ.ბ. 130).

ე. კვაჭანტირაძე

აღამ არაგანოტელი – წარჩინებული სომეხი არეგანიდან. ა. ა. იხსენიება: „მარტვილობა და დავითისა და ტირიჭანისა“, (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963).

„დავითისა და ტირიჭანის მარტვილობის“ ავტორი ნერსე სომეხთა კათოლიკოსისა და ა. ა-ს თანამედროვედ ასახელებს წმიდა მოწამეების დავითისა და ტირიჭანის მამას ერისთავ ვარ-

დანს („დავითისა და ტირიჭანის მარტვილობა“, 186).

თ. ქორიძე

ავეტიქ შავუზატოვი – სომეხი სახაზინო აზნაური (XVIII ს. ბოლო). ა.შ. იხსენიება ისტორიულ დოკუმენტებში (Грузинские дворянские грамоты, 1881).

1797 საბუთის მიხედვით, მეფე ერეკლემ (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98) დანიშნა ა.შ. სამეფო კარის მდივანად (Г.Д.Г., 30).

ე. კვაჭანტირაძე

ათრაქა შარალანის ქა – ყივჩაყთა მთავარი, საქართველოს მეფის დავით IV აღმაშენებლის (1089-1125) სიმამრი. ა. იხსენიება: „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ (ქ.ც. I, 1955).

დავითმა მოიყვანა მეორე ცოლად სიკეთით განთქმული ყივჩაყთა მთავრის ა-ს ასული – გურანდუხტი (დ.ი. 336).

ქ. ნადირაძე

ალანები – სარმატული წარმოშობის ირანულენოვანი ნახევრად მომთაბარე ტომები, ისტორიის ასპარეზზე გამოჩნდნენ ახ. წ. I ს-ის 30-იანი წლებიდან მდ. დონის (ტანაისის) დასავლეთით და აზოვისპირეთში, ხშირად ლაშქრობდნენ სამხრეთ კავკასიაში. ა. იხსენიება: „ისტორიანი და აზმანი შა-

რავანდეთიანი“ (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); ნიკო დადიანი „ქართველთ ცხოვრება“ (1962).

გიორგის (გიორგის III, საქართველოს მეფე 1156-84) ძღვენის მიმცემ და მეგობარ ხალხს შორის დასახელებულნი არიან ა. (ი-ა. 23). ეგრისის, სვანეთის საზღვრების აღწერისას ა. რამდენჯერმე იხსენიებიან (ვ.ბ. 743,785; ნ.დ. 151-52). ა-ის ქვეყანა იყო სვანეთის (დასავლეთ საქართველოს მთიანი რეგიონი, მოიცავს კავკასიონის ქედის სამხრეთ კალთებს) დასავლეთით და ბედიის (გეოგრ. პუნქტი აფხაზეთში, ძველი სახელწოდება ეგრისი) ჩრდილოეთით. ადრე ქრისტიანები იყვნენ, ახლა კერპთაყვანისმცემლები არიან, ზოგი მაჰმადიანია. მათი ქვეყანა მთიანი და მყინვარიანია. ეს ქვეყანა ქართველმა მეფეებმა დაისაკუთრეს (ვ.ბ. 788-89; ნ.დ. 152). ლეონმა (ლეონ II, აფხაზთა (დასავლეთ საქართველოს) მეფე 758-98) აფხაზეთის სამეფო რვა საერისთავოდ დაყო. მეორე ერისთავი დასვა ცხუმში და „მისცა ეგრის-იქითა ანაკოფია აღანიურთ“ (ვ.ბ. 796).

ე. კვაჭანტირაძე

ალთუნის – ოსის ქალი. ა. იხსენიება: ჟამთააღმწერელი (ქ. ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

მეფე დავითს (დავით VII ულუ, საქართველოს მეფე 1246-70) თავის მეუღლესთან – დედოფალ ჯიგდა-ხათუნთან არ ჰყავდა შვილი. მემკვიდრის გაჩენის მიზნით, მოიყვანა ალთუნი,

„ნათესავით ოსი“. მისგან შეეძინა ძე გიორგი, რომელიც ჯიგდა-ხათუნმა შვილად მიიღო და ქალიშვილი – თამარი. ამის შემდეგ დავითმა „განიშორა საყუარელი თვისი ალთუნ“ (ყ. 236-37; ვ. ბ. 217), (ვ. ბ. ალთუნს – ოსთა მეფის ასულად მოიხსენიებს).

ქ. ნადირაძე

ალი – ლეკთა წინამძღვარი (XVIII ს. 90-იანი). ა. იხსენიება: თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983).

1798 ლეკები თავს დაესხნენ ცხინვალს (ქალაქი ქართლში), მაგრამ ვერაფერი გააწყვეს და უკუქცეულები მეფე გიორგის (გიორგი XII, ქართლ-კახეთის მეფე 1798-1800) ძეს იოანეს გადაეყარნენ დირბში, სადაც გამართულ ბრძოლაში დაიღუპა ლეკთა ჩინებული წინამძღვარი ა. ფოლადად წოდებული (თ.ბ. 66).

თ. ქორიძე

ალი სკანტი – ლეკი, ავარიის // ხუნძახის ხანის ომარის ნათესავი (XIX ს-ის დასაწყისი). ა. ს. იხსენიება: თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983).

მეფის (ერეკლე II, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98) ძე ალექსანდრემ ქართველთა და ომარ-ხანის ნათესავის ა.ს-ის მეთაურობით ლეკთა სამიათას-კაციანი გაერთიანებული ჯარით ყვარელთან დაამარცხა პოლკოვნიკი ტიხანოვსკი (თ.ბ., 85).

თ. ქორიძე

ალისულთანო (შამშადილისა) – (XVIII ს. მე-2 ნახ.) ა. იხსენიება: თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983).

ა-ს მტრობდა ჯავად-ხანი (განჯის ხანი 1786-1804). ა. არ ემორჩილებოდა არც ჯავად-ხანს და არც მის ძმას მაჰმად-ხანს. ჯავად-ხანმა (1790) აყარა შამშადილელები და გადაიყვანა შულავერში (სოფ. ქვემო ქართლში), ხოლო მაჰმად-ხანი შამშადილოშივე თავს დაესხა ა-ს. ა-მა გაიმარჯვა. ამას გარდა, ა-მა მრავალჯერ დაამარცხა განჯელები.

გ. ოთხმეზური

ამაზას ტაროშელი – V ს-ის სომეხი ერისთავი. ა.ტ. იხსენიება: ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ (ქ.ც. I, 1955).

ვახტანგ გორგასლის (ქართლის მეფე V ს. II ნახ.) ბიზანტიაში ლაშქრობის დროს გზად მას შეუერთდა ა.ტ. და ორი სხვა სომეხი ერისთავი, თრდატის (სომხეთის მეფე 287-330) ნათესავები, მიადგნენ კარნუ-ქალაქს (ქ. ერზურუმის (თურქეთი) ძველი ქართული სახელწოდება), გამართეს ბრძოლა, მაგრამ ვერ აიღეს, რადგან სამი მაღალი ზღუდით იყო შემოსაზღვრული. ვახტანგმა დატოვა ქალაქისათვის საბრძოლველად ორი ერისთავი 12000 მხედრით (ჯ. 159-160).

ე. კვაჭანტირაძე

ამბერლი – VII-XIII სს. ციხე-სიმაგრე სომხეთში. ა. იხსენიება: „ლაშა-გიორგის-დროინდელი მატთანე“ (ქ.ც. I, 1955); ჟამთააღმწერელი (ქ.ც. II, 1959).

ა. სელჯუკთაგან გაათავისუფლეს თამარის მეფობაში (საქართველოს მეფე 1184-1207/10) ზაქარია და ივანე მხარგრძელებმა (XII-XIII სს-ის მიჯნის საქართველოს სახელმწიფო და სამხედრო მოღვაწეები, ზაქარია – ამირსპასალარ-მანდატურთუხუცესი, ივანე-მსახურთუხუცესი, ამირსპასალარი, ათაბაგი), (ლ.მ. 368). ა. დალაშქრა ჯალალედინმა (მანგუბერთი, ხვარაზმის შაჰი 1220-21) (ჟ. 169). ალექსანდრემ (ალექსანდრე I დიდი, საქართველოს მეფე 1412-42) ილაშქრა ა-ზე და აიღო (გ.ბ. 280).

ე. კვაჭანტირაძე

ამირგუნა-ხანი – ერევნის პირველი ხანი (1604-28). ერევნის სახანო 1604 დაარსა ირანის შაჰმა, აბას I-მა (1587-1629) აღმოსავლეთ სომხეთის ტერიტორიაზე. ა. ხ. იყო აბას I-ის გამორჩეული სარდალი და მასთან დაახ. პირი. ა. იხსენიება: ბერი ეგნატაშვილი „ახალი ქართლის ცხოვრება“ (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973). ვახუშტი იხსენიებს, როგორც ამირგუნახან ბეგლარბეგს; ფარსადან გორგიჯანიძე „ისტორია“ (1926).

შაჰ-აბასმა ა. ხ-ს უბრძანა, რომ თეიმურაზ მეფის (თეიმურაზ I, კახეთის მეფე 1606-48; ქართლ-კახეთის 1625-32) მეუღლე ხორეშანი, რომე-

ლიც შვილებთან და თანმხლებ პირებთან ერთად ოლთისს იდგა, შეეპყრო და მასთან გაეგზავნა. ხორეშანმა ავისმომასწავებელი სიზმარი ნახა. უმაღლვე თავისი სადგომი დატოვა და ციხე-სიმაგრეს შეაფარა თავი. ა. ხ. თავს დაესხა სოფელს, სადაც ხორეშანი ამალით ეგულებოდა, ააოხრა და ხელმოცარული უკან გაბრუნდა. მას ნოდარ სახლთუხუცესი ფეხდაფეხ მიჰყვა. შეებრძოლა და დიდძალი ალაფი წაართვა (ბ. ე. 409; ვ. ბ. 724). ა. ხ. მონაწილეობას იღებდა მარაბდის (1625 ქართველთა აჯანყება ირანის წინააღმდეგ) ბრძოლაში. ალგეთზე ბრძოლის დროს ბატონი თეიმურაზი და ა.ხ. შეებნენ. თეიმურაზმა ფიცხლად შეუტია მას და ცხენიდან ჩამოაგდო. ამ დროს ა.ხ-ს ყაჯარნი მიეშველნენ და ბრძოლის ველიდან გაიყვანეს (ფ.გ.26). [განსხვავებული ინფორმაცია]: მარაბდის (ქართლში, დღ. თეთრიწყაროს რ-ნი) გორაზე დაგვიანებულად მისული ხანი ქართველთა მცირე გუნდს გადააწყდა და შეუპოვარი ბრძოლა გამართა. ბრძოლაში მას ხმალდახმალ სამცხის ათაბაგი მანუჩარი მიეჭრა, რომელმაც თავში მძიმედ დაჭრა. ხანმა მას „უპურმარილო“ და უმადური უწოდა, რადგან ა.ხ. შაჰ-აბასის ბრძანებით მანუჩარის „გამზრდელი“ (პატრონი) იყო (ბ.ე. 403, 409; ვ.ბ. 431-32).

ქ. ნადირაძე

ანაკი – III-IV საუკუნის სომეხი წარჩინებული, გრიგოლ განმანათლებლის მამა. ა. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

ქართველ-სომეხთა ლაშქარმა დაამარცხა ქასრე სასანიანი. მან შესთავაზა მთავრებს მის მხარეზე გადასვლა, სამაგიეროდ პატივსა და პრივილეგიებს დაპირდა. სომეხი მთავარი ა., სომეხთა მეფის კოსაროს (სომხური წყაროების ხოსრო ან ხოსროვი) ნათესავი, მიემხრო მას და შეპირდა კოსარო სომეხთა მეფეზე შურისძიებას. ა. და მისი ძმა ოჯახებით ეახლნენ კოსაროს მის საზამთრო რეზიდენცია ხილახილაში (ალბანური წყაროების პეროზა-პატი). მეფემ დიდი პატივით შეინყნარა ისინი. ნადირობისას ა. და მისი ძმა თანახლდნენ მეფე კოსაროს, სადაც მახვილით მოკლეს ის და გაიქცნენ. მათ მღვვარი დაენია, დახოცა და ამონყვიტა მათი ნათესაობა (ლ.მ. 60-61; ვ.ბ. 70).

ე. კვაჭანტირაძე

ანასტასი – სომეხთა კათოლიკოსი 661-667. ა. იხსენიება: არსენ საფარელი „განყოფისთჳს ქართველთა და სომეხთა“ (1980).

ანასტასის კათოლიკოსობის პერიოდში, ნერსე კათოლიკოსის (სომეხთა კათოლიკოსი ნერსე III – 641-661) მიერ დევნილი იოანე მაირაგომელი (იხ სტ. იოანე მაირაგომელი) თავის მოწაფეებთან ერთად მივიდა არარატს (ა.ს., 93).

თ. ქორიძე

ანელი სუცესაძი – იხსენიებიან: 1218 წლის საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის ეტიფანეს (1210-20) განჩინებაში (И. Я. Март, Надпись Эпифания, Католикоса Грузии, Известия Акад. Наук, 1910). განჩინება გამოტანილია ანისის მართლმადიდებელ მოსახლეობასა და ა.ხ-თა შორის ატეხილი დავის გამო. წარწერა ამოკვეთილია ქართული ასომთავრული დამწერლობით, ანისის ეკლესიის ფასადზე. წარწერით კიდევ ერთხელ დასტურდება, რომ ყოფილი ანისის სომხური სამეფოს (გააუქმეს ბიზანტიელებმა 1045. საქართველოს შემოუერთა მეფე დავით IV აღმაშენებელმა (1089-1125) 1124 წელს) ტერიტორია წარწერის ამოკვეთის დროისთვის (1218) საქართველოს შემადგენლობაშია, ხოლო, სომხეთის მართლმადიდებლური საეპისკოპოსოები, იერარქიულად, საქართველოს საპატრიარქოს ექვემდებარება. წარწერა მოგვითხრობს: დავა ატყდა ა.ხ-ის მიერ ანისის მართლმადიდებელი ქართველი და სომეხი მრევლისათვის საეკლესიო საიდუმლოებათა (ჯვრისწერა, ნათლობა, წესის აგება) აღსრულებისათვის გადასახადების გადიდების გამო. უკმაყოფილო მრევლი ზოგჯერ წირვალოცვასაც აღარ ესწრებოდა. ეტიფანე კათოლიკოსმა დაგმო ა.ხ-ის საქციელი და შეამცირა საეკლესიო მოსაცემელთა რაოდენობა. ეტიფანეს განჩინებას ამოწმებს სომეხი ეპისკოპოსი გრიგოლი და ქალაქ ანისის ამირა ვაჰრამი.

გ. ოთხმეზური

ანისი – ციხესიმაგრე და ქალაქი შუასაუკუნეების სომხეთში. მდ. ახურიანის (არფა-ჩაის) მარჯვენა ნაპირზე (ამჟამად თურქეთის ტერიტორია, ყარსის ვილაიეთი). 961-იდან ანისის სამეფოს (886-1045) დედაქალაქი. 1044 საქართველოს მომხრე სომეხთა დასმა ა. ბაგრატ IV-ს გადასცა. 1045 ა. ბიზანტიამ დაიმორჩილა. 1072 შედღიანებმა (მუსლიმური დინასტია, დაარსა მუჰამედ იბნ შედადმა) თავიანთ სამფლობელოდ გადააქციეს. 1199 ა. საქართველოს შეუერთდა, 1236 ა. მონღოლებმა აიღეს და პირად სამფლობელოდ აქციეს. 1319 მინისძვრამ გაანადგურა და მის ნანგრევებზე თურქული სოფელი გაშენდა. 1878 ა. რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შევიდა. პირველი მსოფლიო ომის შემდეგ კვლავ თურქეთმა დაისაკუთრა. ა. იხსენიება: „მატიანე ქართლისა“, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“, ლაშა-გიორგის დროინდელი მატიანე (ქ. ც. I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ბასილი ეზოსმოდღუარი „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“, ჟამთააღმწერელი (ქ. ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ. ც. IV, 1973); ფარსადან გორგიჯანიძე „ისტორია“ (1926); ნიკო დადიანი „ქართველთა ცხოვრება“ (1962); ევრემ მცირე „უწყება მიზეზსა ქართველთა მოქცევისასა“ (1950); ისტორიული საბუთები (ქრ. II. 1897, ტ. II. II. H. A. 1967); არსენ საფარელი „განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა“ (1980); ასომთავრული წარწერები: ანისის ეკლესიის (И. Я. Март, Н. Э. К. Г. 1910)

და ანისის ტიგრან ჰონენცის ტაძრის კედლებზე (ექ. თაყაიშვილი, 1917 ექსპ. სამხრ. საქ. 1960).

ქართლის მეფე ვახტანგ გორგასალს (დაახლ. V ს. 40-იანი – V ს. ბოლომდე), როდესაც მცხეთაში „სვეტიცხოველზე“ ეკლესია აღუშენებია და „კუზი მას ზედ პატრიარქად განუწესებია“, ასევე მეექვსე მსოფლიო საეკლესიო კრებას (VII ს.) კონსტანტინე პოლონატის (ბიზ. იმპ. 668-85) დროს დაუმტკიცებია, ამდროიდან მოყოლებული მცხეთის საკათოლიკოსოს სამწყსოში შედის ა. (ეფრემ მცირე, 45; ქრ. II, სიგელი მცხეთისა გაცემული დაახ. 1638. იმეორებს ამ ინფორმაციას, 354). ამასვე ადასტურებს სულთანის (მურად III), მიერ დაახ. 1590 გაცემული სიგელი (Г. Д. И. Н. А. დოკ. №221). აშხენის (სომეხთა პირველი ქრისტიანი დედოფალი) ფრესკას აქვს ქართული ასომთავრული წარწერა, რომელიც გვაუწყებს გამოსახულების ვინაობას (ექ. თაყაიშვილი, 23). აირარატი ყოველთვის სომხეთის უმნიშვნელოვანესი პროვინცია იყო, რომელშიც თითქმის ყველა დედაქალაქი მდებარეობდა, მათ შორის ა. (ა. ს., 133). ბაგრატის (ბაგრატ IV, საქართველოს მეფე 1027-72) ხელისუფლება გაძლიერდა. მის ხელში გადავიდა ა-ის ცხრა ციხე-სიმაგრე, ამბერდის გარდა. ანელებმა ქალაქი გადასცეს ბაგრატის დედას – მარიამს (1044), სომეხთა მეფის – სენაქერემ არწრუნის ქალიშვილს (მ. ქ. 299). ლიპარიტმა (ლიპარიტ ბაღვაში, კლდეკარის ერისთავი) ისევე დაიწყო ბაგრატ მეფის საწინააღმდეგო ქმედება. მან

ა-დან დედოფალ მარიამს მოაშორა და მოტყუებით გამოიყვანა ქალაქის მცველები: არტანუჯის ერისთავი აბუსერი, რომელიც ფლობდა ციხე-სიმაგრეებს – ხიხათას, ციხის-ჯვარს და აწყურს; ივანე ერისთავი, ივანე დადიანი და ბექის ციხის პატრონი – გუარამ გოდერძის ძე. ა-ს კართან შეიპყრო ისინი და თვითონ დაიკავა ქალაქი (მ. ქ. 300). ბაგრატ მეფე შეებრძოლა ლიპარიტს, მაგრამ რადგან მას მხარს უჭერდნენ ბერძნები (ბიზანტია), ვერას გახდა. საბოლოოდ ლიპარიტმა ბაგრატს ციხე-სიმაგრის სანაცვლოდ მასთან მყოფი თავისი შვილი ივანე გაათავისუფლებინა (მ. ქ. 303). ლიპარიტი (1048) ტყვედ ჩაუვარდა თურქებს. როცა იგი ტყვეობიდან განთავისუფლდა (1054 – ბიზანტიელთა დახმარებით) ისევ დაიკავა ა. ბაგრატმა წინააღმდეგობის განევა ვერ შეძლო, რადგან ლიპარიტს ისევ ზურგს უმაგრებდა საბერძნეთი (მ. ქ. 303). ლიპარიტი საბოლოოდ დაატყვევეს ბაგრატის მომხრეებმა, ხოლო მისი ძე – ნიანია ა-ში გაიქცა და იქ გარდაიცვალა (მ. ქ. 304-305). თურქეთის სულთანმა (თურქ-სელჩუკთა დიდი შემოსევები იწყება XI ს, 60-იანი) არფასარანმა (ალფ-არსლანი 1063-72) გაილაშქრა ა-ზე, შემუსრა იგი, ააოხრა და ტყვედ ურიცხვი სული წაიყვანა. ა. წაართვა ბერძნებს და თავის მოხელეს, მანუჩა აბულ-ასვარის ძეს გადასცა (1065, მანუჩე შადადიანების დინასტიის პირველი წარმომადგენელია ა-ში), (მ. ქ. 307). დავითთან (დავით IV, საქართველოს მეფე 1089-1125), რომელიც იდგა ბოჟანას წყაროს (ტაბანწყურის ტბასთან,

მეფეთა საზაფხულო რეზიდენცია), 20 აგვისტოს მივიდნენ ა-ის მფლობელთა მიერ წარგზავნილები, მიიტანეს წერილი, სადაც ანელები სთხოვდნენ დავითს, გაეთავისუფლებინა ა. თურქებისგან და ქალაქი საქართველოს მეფის მფლობელობაში გადასულიყო. დავითმა 60 000 მხედრით გაილაშქრა ა-ზე. აიღო ქალაქი, მისი ციხე და მიმდებარე სოფლები (1124), ა-ის დიდი ტაძარი, ბერძენთა დედოფლის კატრონიკეს მიერ აგებული, ალფარსლანიანებს მიზგითად ჰქონდათ გადაქცეული. დავითმა ტაძარი ხელახლა აკურთხებინა. დედოფალ კატრონიკეს საფლავთან, რომელიც ამავე ტაძარში იყო დაკრძალული, მივიდნენ: მეფე, კათოლიკოსი, ეპისკოპოსები, მხედრობა და წესი თავიდან აუგეს. დავითმა კი დედოფალს საფლავში ჩასძახა: გიხაროდეს, შენ, დედოფალო, რამეთუ საყდარი იხსნა ღმერთმა უსჯულოთაგან. დავითმა ა-ის ამირა ბულასვარი (აბულსუარი მანუჩარის ძე) რვა ძით, მხეველებითა და რძლებით ტყვედ აიყვანა და აფხაზეთს (დას. საქართველო) წარგზავნა. ა. საქართველოს სამეფოს შემოუერთა. მცველებად მესხი აზნაურები დააყენა (დ. ი. 345-46; ვ. ბ. 162; ნ. დ. 91). დემეტრემ (დემეტრე I, საქართველო მეფე 1125-56, ა. იძულებით ისევ შადადიანებს გადასცა ყმადნაფიცობის პირობით) თავისი ვასალის ა-ის მფლობელის დასახმარებლად და ქალაქ ა-ის დასაცავად, არზრუმის ამირა სალდუხის წინააღმდეგ გაილაშქრა (1153-54). ამირა დაატყვევა და ქალაქს ისევ ყმადნაფიცობა შეუნარჩუნა (ი.-ა. 43; ვ. ბ.

105). ა-ის მოსახლეობის ქრისტიანული ნაწილი აჯანყდა და ქალაქი გიორგის (გიორგი III, საქართველოს მეფე 1156-84) შესთავაზეს. გიორგიმ ისარგებლა შექმნილი ვითარებით. ა. რომელიც ოდესღაც „ბერძენ მეფეთა“ სახლი და საჯდომი იყო, ისევ წაართვა მაჰმადიან მფლობელებს... სამი დღის ბრძოლის შემდეგ გიორგიმ ქალაქი აიღო (1161) და თავის სამყოფელად აქცია. ამირას თანამდებობა შეინარჩუნა. ქალაქის დასაცავად და გასამაგრებლად იქ ამირად მანდატურთხუცესი და ამირსპასალარი ივანე ორბელი დატოვა, ხოლო თანაშემწედ სარგის მხარგრძელი (ქართველი დიდებული) დაუნიშნა (ი. -ა. 6; ვ. ბ. 166; ლ. გ. მ. წერს: გიორგიმ აიღო ა. ქორონიკონსა 380 (1161), შეიპყრო ამირა სალდუხი, 367). ქართველთა მიერ ა-ს აღებისთანავე „შარიარმან სულტანად მწოდებელმან“ (სამხრ. აზერბაიჯანის და ირანის ათაბაგი შამს ალ-დინ ილდეღიზი) მოუწოდა მთელ შამს (სირია), ჯაზირეთს (მესოპოტამია), დიარბაგის (დიარბექირი – ქალაქი მდ. ტიგროსისა და ევფრატის ზემონელში) მმართველს (არდოხის ძე კოტბ ედ-დინ ილაზს), სალდუხ სელჩუკიანს (არზრუმის ამირა ალ მალიქ სალდუხი) და სპარსეთის სხვა ფადიშაჰებს (1163) სალაშქროდ. გაერთიანებული ჯარი ა-ს მიადგა. გიორგი ამ დროს ნაჭარმაგევს (მეფეთა საზაფხულო რეზიდენცია) ისვენებდა. უმალ შეკრიბა ჯარი, მას მხარში ედგნენ ვეზირები: მწიგნობართუხუცესი იოანე, ამირ ახორი – ლიპარიტ სუმბატის ძე, ბეგა სურამელი, ქირქიმ აბულეთის ძე. გიორგიმ სძლია

მრავალრიცხოვან და ძლიერ მტერს (ი. ა. 7, 10, 12). მაგრამ ა-სთვის ბრძოლას ბოლო არ უჩანდა. შედგა მოლაპარაკება. მოლაპარაკებაში მონაწილეობას იღებდა გიორგის და, სულთანის ცოლ-ყოფილი რუსუდანი (ი.-ა. 13; ვ. ბ. 168; ნ. დ. 93), შედეგად გიორგიმ „უბოძა ანისი თვისსავე მემამულესა და ითაყვანა თავისა თვისისა ყმად“ (ი.-ა. 13, 15; ვ. ბ. 168). [ეს მემამულე იყო შაჰანშა შედადი. 1173 ისევ ილაშქრა გიორგიმ ა-ზე და საქართველოს შემოუერთა. ისევ ატყდა ანისისათვის სისხლისმღვრელი ბრძოლები. 1175 ისევ ყმადნაფიცობით გადაეცა შედადიანებს]. თამარი (საქართველოს მეფე 1184-1207/10) ფლობდა ბევრ ქალაქს, მათ შორის ა-ს (საქართველომ ა. შემოეერთა 1199), რომელიც მან სპარსელებს წაართვა. თამარმა ა-ს გამგებლებად მხარგრძელები დაადგინა. არდევილის(არდებილის) სულთანმა გაიგო, რომ იოანე და ზაქარია მხარგრძელები მეფესთან გეგუთს (სოფ. იმერეთის დაბლობზე, მდ. რიონის მარჯვენა მხარეს) იმყოფებოდნენ და ა-ზე გაილაშქრა. სასტიკად ააოხრა ქალაქი, მრავალი ტყვე და დიდძალი ალაფი წაიღო, ორი ათასი კაცი ცხვრებივით დაკლეს „ეკლესიათა შინა“. ა-ის მოოხრების ამბავი გეგუთს აცნობეს მეფე თამარს, ამილსპასალარ ზაქარიას და მსახურთუხუცესს ივანეს. მხარგრძელები ჩავიდნენ ა-ში, მათ მთელი საქართველოს ლაშქარი შეუერთდა. გაემართნენ არდევილს. ქალაქი ადვილად აიღეს, დიდძალი ქონება იგდეს ხელთ, სულთანი მოკლეს, მისი ცოლ-შვილი ტყვედ აიყვანეს (ი.-ა. 100-

103; ნ. დ. 98-99). ა-ის ეკლესიის ფასადის წარწერიდან (1218-ის წარწერა) ვიგებთ, რომ ეტიფანემ (საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი 1210-20) ა-ის მცხოვრებლებს საეკლესიო საგადასახადო შეღავათები დაუწესა (Н. Я. Масс). რუსუდანი (საქართველოს მეფე 1223-45), როდესაც მეფედ აკურთხეს, ა-ს უკვე განაგებდა მანდატურთუხუცესი შანშე მხარგრძელი (ყ. 171, 178, 180), რომელიც მას, ბიძამ – ივანემ უწყალობა (ყ. 169). ქართველმა დიდებულებმა, როდესაც მონღოლებს მორჩილება გამოუცხადეს, მათ ა. ისევ შანშე მხარგრძელს დაუბრუნეს (ყ. 190). მონღოლთა ბატონობით შეწუხებულმა ქართველებმა აჯანყება გადაწყვიტეს. ამ მიზნით, „ყოველთა მთავარნი“ (1245) კოხტასთავს შეიკრიბნენ, შეთქმულება გამჟღავნდა. მონღოლებმა ცოტნე დადიანის გარდა ყველა მთავარი დაიჭირეს და ა-ის ქვეყანას წაიყვანეს „რომელ ადგილსაც ეწოდება შირაკავანი“ (ყ. 215). ამ ამბის გამგონე ცოტნე თვითონაც ჩავიდა ა-ს (ყ. 216; ვ. ბ. 210). შაჰ-თამაზი (თაჰმასპ I, ირანის შაჰი 1524-76), როდესაც საქართველოს მეორედ შემოესია (ილაშქრა ოთხჯერ 1541-54) ანისის გზით შორეკალს მივიდა, იქიდან სამცხეში გადავიდა და მოარბია. (ფ. გ. 5).

ქ. ნადირაძე

ანიჟა – დარუბანდის ციხე. ა. იხსენიება: ჟამთააღმწერელი (ქ.ც. II, 1959).

დარუბანდელნი (ქ. დარუბანდი-კასპის ზღვის სანაპიროზე, თანამ. ქ. დერბენთი) განუდგნენ არლუნს (მონ-ლოლთა ყაენი 1284-91), რომელმაც მათ წინააღმდეგ საბრძოლველად მოუხმო დემეტრეს (დემეტრე II, საქართველოს მეფე 1270-89). დარუბანდელნი გამაგრდნენ ციხე ა-ში. მეფემ ალყა შემოარტყა ციხეს, აიღო, გადაწვა, ამოხოცა დარუბანდელი დიდებულები, წამოიღო ურიცხვი განძი (ყ. 286).

ე. კვაჭანტირაძე

აპაჰუნისი – ჰევი იგივე ქვეყანა (ადმინისტრაციული ერთეული) სომხეთში.

ა. იხსენიება: სტეფანე მტბევარი, „წამებაჲ წმიდისა მონამისა გობრონისი“ (დ.ქ.ა.ლ.დ., I, 1963, 175.).

თ. ქორიძე

არაგანი // არეგანი – მთა (4090 მ.) სომხეთში, სომხეთის დედაქალაქ ერევნის ჩრდილო-დასავლეთით 40 კმ-ის დაშორებით, სომხეთის უმაღლესი წერტილი, მდებარეობს პროვინცია არაგანოტნში. ა. იხსენიება: ისტორიული საბუთები (ქ.ს.დ., II, 1965).

მეფეთ-მეფე დავითი (დავით IV აღმაშენებელი, საქართველოს მეფე 1089-1125) თავის ანდერძში (1125) წერს, რომ მისი ქვეყანა (საქართვე-

ლო) გადაჭიმული იყო ნიკოფსიიდან ტუაფსეს ჩრდილო-დასავლეთით, მდ. ნიჩეფსუხოს შავ ზღვასთან შეერთების ადგილი) დარუბანდის (კასპის) ზღვამდე და ოვსეთიდან სოერად და ა-მდე (ქ.ს.დ., II, 19).

თ. ქორიძე

არარატი – მთა და ქვეყანა მდ. არაქსის (მდ. სამხრეთ კავკასიაში, მდ. მტკვრის უდიდესი შენაკადი) მარჯვენა ნაპირზე, ამჟამად თურქეთის ტერიტორიაზეა. ა. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც. I, 1955); ჟამთააღმწერელი, „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); ნიკო დადიანი „ქართველთა ცხოვრება“ (1962).

თარგამოსის (ბიბლიური პერსონაჟი, კავკასიელ ხალხთა ეთნარქი) ნათესაობა გამრავლდა და ველარ იტევდა მათ ა-ის და მასისის (მთა ისტ. სომხეთის ტერიტორიაზე, ახლანდ. ტურაბადინი თურქეთში) ქვეყანა (ლ.მ. 4; ნ.დ. 67). ხაზარებმა* დალაშქრეს ა-ის და მასისის ქალაქები (ლ.მ. 12; ნ.დ. 69). ჰაოსმა (სომეხთა ეთნარქი) მოკლა ნებროთი (ბიბლიური მამამთავარი, ბაბილონის გოდოლის მშენებლობის ხელმძღვანელი. ლ.მ. მას სპარსელად და ხალხთა პირველ მეფედ მიიჩნევს, რომელსაც მორჩილებდნენ თარგამოსიანები) ისრით ა-ის მთაზე (ვ.ბ. 47). დვინი მდებარეობდა ა-ის ძირში (ი-ა. 5). დავით აღმაშენებლის დროს (საქარ-

თველოს მეფე 1089-1125) სელჯუკები ზაფხულს ატარებდნენ ა-ის მიდამოებში (ვ.ბ. 157) გიორგიმ (გიორგი III, საქართველოს მეფე 1156-84) აიღო ა-ის მთის ძირში მდებარე ქალაქი (ვ.ბ. 166). ა. მონღოლების საზაფხულო რეზიდენცია იყო (ყ. 189, 195). მონღოლებმა დაიბარეს დავითი (დავით VIII, საქართველოს მეფე 1293-1311). წავიდა დავითი თუქალის (მონღოლთა ყაენი) წინაშე, რომელიც იდგა ა-ის მთის ძირას (ყ. 298).

*ამ პერიოდში ხაზართა მოხსენიება ქართულ წერილობით წყაროებში ანაქრონიზმია. ხაზარებმა საკუთარი გაერთიანებები ჩრდილო კავკასიაში მხოლოდ ახ. წ. VII ს-ის შუახანებში შექმნეს.

ე. კვაჭანტირაძე

არკვ სივნიელი – V ს-ის სომეხი ერისთავი. ა.ს. იხსენიება: ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ (ქ.ც. I, 1955).

ვახტანგ გორგასლის (ქართლის მეფე V ს. II ნახ.) ბიზანტიაში ლაშქრობის დროს გზად მას შეუერთდა ა.ს. და ორი სხვა სომეხი ერისთავი, თრდატის (სომხეთის მეფე 287-330) ნათესავები, მიადგნენ კარნუ-ქალაქს (ქ. ერზურუმის (თურქეთი) ძველი ქართული სახელწოდება), გამართეს ბრძოლა, მაგრამ ვერ აიღეს, რადგან სამი მაღალი ზღუდით იყო შემოსაზღვრული. ვახტანგმა დატოვა ქალაქისათვის საბრძოლველად ორი ერისთავი 12000 მხედრით (ჯ. 159-160).

ე. კვაჭანტირაძე

არტავაზი – სომეხთა მეფე არტავაზ I (ძვ.წ. II ს. 60-50-იანი წლები), არტაშეს I-ის ვაჟი. ა. იხსენიება ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც. I, 1955).

არტაშეს I-ის ორი ვაჟი არტავაზი და ტიგრანი მიდიან ქართველთა წინააღმდეგ მათ მიერ დატყვევებული უფლისწულის ზარენის გამოსასხნელად. სომეხთა ჯარი დაბანაკდა თრიალეთში და მოლაპარაკება დაიწყო ქართველებთან. მათ შორის დაიდო ზავი. ქართველებმა გაათავისუფლეს ზარენი და მომავალში სამხედრო დახმარებას დაპირდნენ სომხებს, აგრეთვე არტაშეს მეფის სახელით მონეტის მოჭრა აღუთქვეს. ამისთვის სომხებმა დაუბრუნეს ქართველებს ქ. წუნდა, დემოთის ციხე, ჯავახეთი და არტაანი. ამის შემდეგ მშვიდობა დამყარდა მათ შორის (ლ.მ. 49)

ე. კვაჭანტირაძე

არტაშანი – სომეხთა მეფე არტაშეს I (ძვ. წ. 189-160). ა. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973). აზორკისა და არმაზელის (ქართლის მეფეები ძვ.წ. II-I სს. მიჯნა) მეფობაში სომხეთში გამეფდა ა. (ლ.მ. 45). ის მიდის ქართველთა წინააღმდეგ თავის სპასპეტ სუმბატ ბივრიტიანთან ერთად. ქართველებმა გაამაგრეს ციხეები, დახმარება ითხოვეს ოსებისაგან.* სომხები

დადგნენ მცხეთაში და ბრძოლამ მათ შორის ხუთი თვე გასტანა. ბოლოს ქართველებმა ითხოვეს ზავი და მორჩილება გამოაცხადეს. ა-მა დაიმონა ქართველები და ოსები და წავიდა. რამდენიმე წლის შემდეგ მომძლავრდა ქართლი, სომხები კი დასუსტებული იყვნენ სპარსელებთან და ბერძნებთან ბრძოლით. ამით ისარგებლა ქართლმა და იწყოს სომეხთა შევიწროება. მაშინ მეფე ა-მა კვლავ შეკრიბა ჯარი და გამოგზავნა ქართლის წინააღმდეგ თავისი ვაჟის ზარენის წინამძღოლობით (ლ.მ. 48; ვ.ბ. 65).

* ძვ. წ. II ს-ში ქართულ წერილობით წყაროებში ოსების მოხსენიება ანაქრონიზმია.

ე. კვაჭანტირაძე

არუთინი – სომეხი ექიმი (XVIII ს. ბოლო). ა. იხსენიება ისტორიულ დოკუმენტებში (Грузинские дворянские грамоты, 1881). 1797 წლის საბუთის მიხედვით, მეფე ერეკლემ (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98) სამეფო ოჯახის მკურნალობის, იმერეთის მეფის, აზერბაიჯანის ხანის და ხალხის მკურნალობის ნიშნად უბოძა ექიმ ა-ს თბილისში, თათრის მოედანზე რამდენიმე დუქანი (Г.Д.Г., 31).

ე. კვაჭანტირაძე

არშაკ – (სომეხთა მეფე), მისი მოღვაწეობის დრო უცნობია. ვინაიდან „დავითისა და ტირიჭანის მარტვილობაში“ გარკვეულ ანაქრონიზმს აქვს

ადგილი, კერძოდ, თხზულების ავტორი მეფე არშაკს იხსენიებს ბიზანტიის იმპერატორ ჰერაკლესა (610-641) და ირანის შაჰ ვარამშაპოს თანამედროვედ. აღსანიშნავია, რომ იმპერატორ ჰერაკლეს მმართველობის პერიოდში სომხეთში მეფობა გაუქმებული იყო, რაც შეეხება თხზულებაში დასახელებულ ირანის შაჰ ვარამშაპოს, ამ სახელით ჰერაკლე კეისრის თანამედროვე ირანის შაჰი, ისტორიაში ცნობილი არ არის. თუ უცნობი ჰაგიოგრაფი სპარსეთის შაჰ ვარამშაპოს სახელის ქვეშ შაბურ III-ს (383-388) გულისხმობს, მაშინ მისი თანამედროვე სომხეთის მეფე არშაკ III (378-387) იყო, თუმცა ამ პერიოდში ბიზანტიის იმპერია ჯერ კიდევ არ არსებობდა. ამ და სხვა მიზეზების გამო, „დავითისა და ტირიჭანის მარტვილობაში“ მოხსენიებული არშაკ სომეხთა მეფის ზეობის წლები, ისევე როგორც ნაწარმოებში აღწერილი ამბების ქრონოლოგიური ჩარჩო, ზუსტად ვერ სახელდება. ა. იხსენიება: „მარტვილობა დავითისა და ტირიჭანისა“, (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963).

ა-ის მეფობის პერიოდში ეწამნენ წმ. დავითი და ტირიჭანი („დავითისა და ტირიჭანის მარტვილობა“, 186).

თ. ქორიძე

არშაკი – სომხეთის მეფე ძვ. წ. II ს-ში. ა. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც IV, 1973).

მირვანმა (ქართლის მეფე ძვ. წ. II ს-ში) ა-ის ვაჟს მიათხოვა თავისი ასული (ლ.მ. 28; ვ.პ. 59).

ე. კვაჭანტირაძე

არშაკი – (არშაკ III) სომხეთის მეფე 378-387. ა. იხსენიება: არსენ საფარელი „განყოფისთვის ქართველთა და სომეხთა“ (1980).

არსენ საფარელი ა-ს ასახელებს ბიზანტიის კეისარ არკადის (395-408) თანამედროვედ (თუმცა მათი ზეობის წლები ერთმანეთს არ ემთხვევა) და აღნიშნავს, რომ მათი მმართველობის პერიოდში სომხები მტკიცედ მისდევდნენ წმიდა გრიგოლ პართელის მიერ ნაქადაგებ სარწმუნოებას (ა.ს. 78).

თ. ქორიძე

ასტირონ მთავარი გუასკურაზნელი (ვასპურაკანელი) – IV საუკუნის I ნახევრის მოღვაწე. ა. იხსენიება: „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963).

ვასპურაკანელ მთავარს ა-ს ქრისტიანობა უქადაგა წმიდა ნინოს მიერ მოქცეულმა მცხეთელმა ებრაელმა მღვდელმა აბიათარმა (მოქ.ქ., 102-103).

თ. ქორიძე

ატროვატენა // აღარბაღა-განი // აღრიგაქჟანი – ქართულ წერილობით წყაროებში ამ სახელწოდებებით იხსენიება სამხრეთ აზერბაი-

ჯანი, ე.წ. ირანის აზერბაიჯანი. რაც შეეხება დღ. აზერბაიჯანის რესპუბლიკას (მდებარეობს ამიერკავკასიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში), ე.წ. ჩრდილოეთ აზერბაიჯანს, ქართული წყაროები იცნობს მის ტერიტორიაზე არსებულ ისტორიულ ოლქებს, ქალაქებს, სამეფოებსა და სახანოებს. (იხ. სტატიები: რანი, განძა, შირვანი, შამახია, შაქი, ბარდავი, მოვაკანი, შამქორი, ყარაბაღი).

ქ. ნადირაძე

ალა-ქიში – შაქის ხანი (1755-1760), შაქის სახანოს დამაარსებლის და მისი პირველი დამოუკიდებელი ხანის, აჯი-ჩალაბის ძე. ა. ქ. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); ისტორიული საბუთები (ქრ. III, 1967).

ა. ქ. და განჯის ხანი შავერდი ქართლზე სალაშქროდ წამოვიდნენ. მათ მიეგებნენ ყაზახ-ბორჩაღუს ლეკთა ჯარი და ყაზახში მივიდნენ. ყაზახიდან კი ბაიდარში დადგნენ* (პ.ო. 200; ო.ხ. 53-54). 1752 წლის 10 ივლისს აჯი-ჩალაბის შვილი ა. ქ. ლაშქრით ბაიდარს მოვიდა (ქრ., III, 620). მეფე ერეკლემ (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62) შეყარა ქართლ-კახეთის ჯარი, ჩერქეზები დაიხმარა და საბრძოლველად გაემზადა. ა. ქ-მა ეს რომ გაიგო, თავისი სანდო კაცი აჯი-ფრინა გამოგზავნა ერეკლესთან შესარიგებლად და თან ადრე დატყვევებული რევაზ ამილა-

ხორი და მდივანი ედიშერი გამოაყო-
ლა. მეფეებმა (ერეკლე II, თეიმურაზ
II, კახეთის მეფე 1744-62) შერიგება
იუკადრისეს. როდესაც ა. ქ. ყაზახი-
სა და შამშადილის საზღვარს ჩავიდა,
მეფე ერეკლე დაენია და ბრძოლა გა-
ჩაღდა. ა. ქ. და განჯის ხანი გააქციეს.
აჯი-ჩალაბისა და განჯის ხანის 1500
ჯარისკაცი შეინარჩუნეს, შირვან-შა-
მახიის დიდკაცები დაიჭირეს. აჯი-ჩა-
ლაბის სარდლები დახოცეს, ურიცხ-
ვი საქონელი, ჯორი, აქლემი დარჩათ.
დამარცხებული ა. ქ. შაქს ჩავიდა (პ.ო.
202). ჩერქეზეთიდან ტფილისს ჯარით
მობრუნებულმა მეფე ერეკლემ 3 სექ-
ტემბერს ა. ქ. დაამარცხა. (ქრ. III, 620).
ა. ქ-მა შემოიკრიბა ჭარის, შირვანისა
და ყარაბაღის ჯარი და ყაზახში მივი-
და, სადაც სიმაგრეები გატეხეს, ქვე-
ყანა დაარბიეს და დიდძალი ალაფით
დატვირთულნი ისევ ყაზახში დაბრუნ-
დნენ (პ.ო. 204). ა. ქ. ყაზახს იმიტომ
მტრობდა, რომ „თქვენ მომიყვანეთ და
დავმარცხდით და ჯარი ქართველთ ამო-
მინყვიტეს, სისხლი თქვენგან მინდაო“.
ამის გამო, ა. ქ. ყაზახებს ემტერებო-
და, წასვლას არ აპირებდა და ქვეყანას
არბევდა (პ.ო. 204-205). როდესაც ა.
ქ-მა მის წინააღმდეგ ქართველთა ჯა-
რის მოსვლის ამბავი გაიგო, აიყარა და
წავიდა (პ.ო. 205). ხუნძახის ბატონის
მოკავშირე, ყვარელთან, ქართველე-
ბის წინააღმდეგ გამართულ ბრძოლა-
ში, იყო ა. ქ., რომელიც მასთან მივიდა
ჯარით (პ.ო. 230). ყვარლის ციხესთან,
(კახეთი), გავაზის მხარეს იდგა ა. ქ.
შაქისა და შარვანის ჯარით (პ.ო. 230).
როდესაც ჭარელებმა მიატოვეს ყვარ-

ლის ციხის მიდამოები და თავიანთ ქვე-
ყანაში გაბრუნდნენ, ა. ქ-იც გაბრუნდა
(პ.ო. 231). 1752 წლის 3 სექტემბერს
ერეკლე II-მ აჯი-ჩალაბის შვილი დაა-
მარცხა (ქრ., III, 620).

*ო. ხ-ს მიხედვით, ეს მოხდა 1753 მაისში.

თ. ქორიძე

ალისტავი (დღ. აღსთაფა) – მდი-
ნარე სომხეთისა და აზერბაიჯანის
რესპუბლიკების ტ-ზე. ჩამოუდის ყა-
ზახს. ა. იხსენიება: ვახუშტი ბატონიშ-
ვილი – „აღწერა სამეფოსა საქართვე-
ლოსა“ (ქ.ც. IV, 1973). დავით რექტორის
(დავით ალექსი – მესხიშვილი (1745-
1824), თელავის სემინარიის რექტორი)
განმარტებით ა. ყაზახის მდ. აღსთაფას
ძველი სახელწოდებაა (ვ.ბ. 306).

გ. ოთხმეზური

ალსართანი – შირვანის მეფე
(XII ს. II ნახ.). ა. იხსენიება: „ისტორი-
ანი და აზმანი შარავანდედთანი“ (ქ.ც.
II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღ-
წერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც.
IV, 1973); ნიკო დადიანი „ქართველთ
ცხოვრება“ (1962).

გიორგი III (საქართველოს მეფე
1156-84) ეხმარება თავის დისწულს ა-ს
დარუბანდის (ქალაქი კასპიის ზღვის
სანაპიროზე, თანამ. ქ. დერბენდი)
მხრიდან შემოსეული იმიერკავკასი-
ელების წინააღმდეგ ბრძოლაში. ა.
ფლობდა ტერიტორიას დარუბანდიდან

ხილხალამდე (ალბანური წყაროების ფეროზაპატი). ის შვილივით ჰყავდა მეფე გიორგის. მეფემ შეაგროვა ჯარი, თან წაიყვანა ბიზანტიის იმპერატორის მანუელის (მანუელ I, 1143-80) ბიძაშვილი ანდრონიკე (ბიზანტიის იმპერატორი 1183-1185) და წავიდა სალაშქროდ. გიორგი III-მ ქალაქები შაბურანი და დარუბანდი მტერს წაართვა და შირვანშაჰს დაუბრუნა (ი-ა. 17; ვ.ბ. 169). ა. მივიდა თამარის (საქართველოს მეფე 1184-1207/10) ხელის სათხოვნელად და სარწმუნოების შეცვლას დაპირდა. მან უარი მიიღო და დამნუხრებული გაბრუნდა (ი-ა. 44-5; ვ.ბ. 176; ნ.დ. 95). აბუ-ბექრის (აზერბაიჯანის ათაბაგი XII ს. ბოლო) მიერ დამარცხებულმა ამირ-მირანმა თავი შირვანშაჰ ა-ს შეაფარა. ა. და ამირ-მირანი მივიდნენ თამართან დახმარების სათხოვნელად. თამარი დაეხმარა ა-ს მისი ნათესაობის გამო. ამასობაში აბუ-ბექრი წამოვიდა საქართველოს წინააღმდეგ. თამარმა ა-ს და ამირ-მირანს მისცა მეფის სპა და სალაშქროდ გაუშვა (ვ.ბ. 181-82).

ე. კვაჭანტირაძე

აღსუნდული – რანის („არ-რან“, ძველი ალბანეთის არაბული სახელი) ათაბაგი (XII ს-ის დასაწყისი). ა. იხსენიება: „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ (ქ.ც. I, 1955). 1124 დავით აღმაშენებელმა (საქართველოს მეფე 1089-1125) თურქ-სელჯუკთა განსადევნად გაილაშქრა შირვანზე (ისტ. ქვეყანა კასპიის ზღვის დას. სანაპირო-

ზე) და აიღო. ქართველთაგან გაქცეულ სელჯუკთა სულთანთან დიდი ჯარით მიდიოდა ა. დავით აღმაშენებლის ლაშქარმა ამოუწყვიტა მას ოთხი ათასი კაცი. ა. გაიქცა და მარტომ ძლივს მიაღწია სულთნის წინაშე (დ.ი. 344).

ე. კვაჭანტირაძე

აჯი-ჩალაბი (ჰაჯი ჩილეგი ყურბან ოღლუ) – (1743-1755) შაქის სახანოს დამაარსებელი და მისი პირველი დამოუკიდებელი ხანი. ა. ჩ. XVIII ს-ის 40-იანი სათავეში ედგა ირანის შაჰის ნადირის (1736-47) ხელისუფლებისაგან გათავისუფლებისათვის ბრძოლას. მისი მმართველობის პერიოდი შაქის სახანოს არნახული აყვავების ხანაა. 1755 შირვანის სახანოს წინააღმდეგ ბრძოლაში დამარცხების შემდეგ, შაქის სახანოს ძლიერება დაეცა. ქართულ წყაროებში ა. ჩ. იხსენიება როგორც შაქ-შარვანის ხანი. ა-ჩ. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1982); ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); ისტორიული საბუთები (ქრ. III, 1967); „ერეკლე II-ის მიერ გაცემული საბუთები, 1736-1797“ (2008).

ა. ჩ. იყო ერთი ჯარის პატრონი დალესტნის მხარეს და ყველანი პატივს სცემდნენ (პ.ო. 148). ა. ჩ. იყო შაქელი და მპყრობელი შაქისა და შირვანისა (პ.ო. 166). ერეკლემ (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62; ქართლ-კახეთის – 1762-98) თბილისის ციხეებში მდგომ ყიზილბაშებს შეუტია, დაამარცხა და

ციხეები დაიკავა (1748). ამ ამბით შეშინებულმა აზერბაიჯანის ქვეყნების – განჯისა და ერევნის ხანებმა და ა. ჩ-მა, ერეკლეს საჩუქრები გამოუგზავნეს (პ.ო. 148). განჯის ხანმა ერეკლეს ყარაბაღის მფლობელის ფანა-ხანის შემოსევებისგან დასაცავად დახმარება სთხოვა. ერეკლემ მოუხმო თავის მოკავშირე მუსლიმ ხანებს, მათ შორის ა. ჩ-ს, რომელიც ფლობდა შაქსა და შარვანს. ა. ჩ-მა ერეკლეს მოახსენა: სადაც მიბრძანებთ ჩემი ჯარით იქ გეახლებითო (პ.ო. 166). ფანა-ხანის წინააღმდეგ გაჩაღდა ბრძოლა. ქართველები მამაცურად იბრძოდნენ და გაიმარჯვეს. ამ ბრძოლაში არ ჩარეულან ერევნის, განჯის ხანებისა და ა. ჩ-ის (შაქი-შარვანის) ჯარები. ისინი შორიდან ადევნებდნენ თვალს ამ ბრძოლას (პ.ო. 169). გამარჯვებულმა ერეკლემ და თეიმურაზმა (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62) ა. ჩ-ის ჯარი იქვე ბარგუშათიდან (სომხეთის ტერ.) დაითხოვეს, თვითონ კი სხვა ჯარით მივიდნენ განჯას (პ.ო. 172). დალესტნის ყველა ბელადი შეიყარა და ლეკების დიდძალი ჯარით ქართლ-კახეთზე წამოვიდა. მეფეებმა (თეიმურაზ II, ერეკლე II) დიდი ბრძოლა გაუმართეს და ლეკები დაამარცხეს. ქართველებს ლეკებზე გამარჯვება მიულოცეს იმ ხალხმა, რომელსაც პატრონობდა ა. ჩ. (პ.ო. 178-179). დამარცხებული ლეკები გაიფანტნენ ზოგი კაკში, ზოგიც – ა. ჩ-ის მამულში (პ.ო. 179). მეფე ერეკლესა და დარეჯანის ქორწილში დაპატიჟებული იყო ა.-ჩ. – ის ძმისწული (პ.ო. 180). რადგან ლეკებმა ქართლისა და კახეთის მტრობა

არ მოიშალეს, მეფეებმა ჭარზე გალაშქრება გადაწყვიტეს, შეყარეს ქართლ-კახეთის, ყაზახ-ბორჩალოს ჯარები, დაიბარეს განჯის ხანი, გზიდან გაისტუმრეს ა. ჩ-ის ძმისწული, რომელიც ასი კაციით მათ ეახლა. ამით ა. ჩ-მა ისინი თავის ერთგულებაში ფიცით დააჯერა. ჭარელები შეშინდნენ და მეფეებთან მოლაპარაკება გამართეს, მაგრამ ვერ შეთანხმდნენ, ამიტომ ისინი ა. ჩ-ის ქვეყანაში გაიხიზნენ, ხოლო ა. ჩ-მა მეფეებს შემოუთვალა: ჭარელებს თუ არ ჩამოეცლებით, მე მათ მხარს დაუჭერ და მათთან ერთად ჩემი ქვეყნით ამოვწყდებიო. მეფეებს ასეთი მუქარის სიტყვა ეწყინათ და ა. ჩ-ის წინააღმდეგ გალაშქრება გადაწყვიტეს (პ.ო. 180-181). ა. ჩ-ს ჯარი წინასწარ ჰყავდა მომზადებული. მის მხარეს იბრძოდნენ ჭარელები, „ლეკის ქვეყნები“, კაკის სულთანი. ეს მეფეებმა არ იცოდნენ. ქართველებმა შეუტყეს, ლეკები გააქციეს და ა. ჩ-ს უამრავი კაცი მოუკლეს, მაგრამ საბოლოოდ მაინც დამარცხდნენ. ჩამოვიდნენ მალაროს, იქიდან კი თბილისს (პ.ო. 182). 1752,* 10 იანვარს მეფეები წაბრძანდნენ ჭარელთა დასარბევად. ა. ჩ-მა მათ უღალატა, დიდი ჯარი შეყარა, ზოგი აქა-იქ ჩაუსაფრა, დანარჩენი კი ორშაბათს დილას მეფეებს შეაბრძოლა. მეფე ერეკლემ გააქცია ლეკები, მაგრამ დამალულმა ლეკის ჯარმა ზურგიდან შეუტია, რის გამოც 11 თებერვალს, ყველიერის ორშაბათს (ყველიერის ოთხშაბათს, ქრ. III, 055; 619), მეფეები დამარცხდნენ (ქრ. III, 211; 632. 055. 619). ჩერქეზეთიდან თბილისს ჯარით

მოზრუნებულმა მეფე ერეკლემ 3 სექტემბერს ა. რ-ის შვილი დაამარცხა. (ქრ, III, 620). მეფე თეიმურაზმა და მეფე ერეკლემ ა. რ-ის წინააღმდეგ გალაშქრება გადაწყვიტეს და განჯას ნავიდნენ, რადგან იქიდან სურდათ ა. რ-ის ნახდენა. მეფეებმა იხმეს თავის მოკავშირე მუსლიმი ხანები. ისინიც მოვიდნენ აზარმათას და თეიმურაზსა და ერეკლეს შეუერთდნენ. ამ დროს მდ. ალაზანი ადიდდა და ა. რ-ზე ველარ გაილაშქრეს. მეფეებს მონვეული ხანები „ავლანზე“ სალაშქროდ ეპატიჟებოდნენ. მათ თურმე ქართველების ღალატი სურდათ. როდესაც მეფეებმა ეს ამბავი შეიტყვეს, გადაწყვიტეს „ხანები დავიჭიროთ, ამათი საქონელი ჯარს მივსცეთ“. დაიჭირეს: განჯის ხანი თავისი ძმით, ყარადაღელი ქაზუმ-ხანი, ბარგუშათის ხანი, ფანა-ხანი და სხვები. ფანა-ხანის შვილი და ძმისწული ა. რ-თან ნავიდნენ და დახმარება ითხოვეს. ა. რ. დათანხმდა იმ იმედით, რომ ხანების გაათავისუფლების შემთხვევაში, ის მათ ქვეყნებს დაეუფლებოდა (პ.ო. 191-194). ა. რ-მა წამოიყვანა შარვან-შამახის ჯარი, ჭარელები, კაკის სულთანი, შამახის ხანი და 1751 წლის ვნების კვირის პარასკევს მიადგნენ განჯას. დიდ შაბათს „განჯის ზევით“ გამართულ ბრძოლაში ა. რ-მა ქართველები დაამარცხა (სხვა ცნობით, ეს ბრძოლა მოხდა 1752, 28 მარტს, დიდშაბათს. იხ. ქრ. III, 627; 632. 290). ა. რ. განჯას ჩავიდა გამარჯვებული და გაათავისუფლა დაპატიმრებული ხანები (პ.ო. 194-195; ქრ. III, 290, 620, 627, 632). 1752 წლის თებერვალში, ჭარს

ქვემოთ, აგრისზე ერთმანეთს შეებნენ ქართლ-კახეთის ჯარი, ერეკლე-თეიმურაზის მეთაურობით და ა. რ., ჭარელების ჯარით. ბრძოლისას ა. რ-მა გადაიბირა ქართველების მხარეს მეომარი განჯა-ყარაბახის ხანები, რომელთაც, პირობისამებრ, მიატოვეს ბრძოლის ველი (ო.ხ. 50). ა. რ., ყარაბახის ხანი ფანა, განჯის ხანი შავერდი, განჯა-ყარაბახისა და შაქი-შარვანის ჯარებით დადგნენ ყაზახს, ალტაფაზე, თეიმურაზთან და ერეკლესთან შებმის მიზნით, თუმცა ბრძოლა ველარ გაბედეს, მოლაპარაკება გამართეს, დაზავდნენ და უკან გაბრუნდნენ (ო.ხ. 48-49). 1753 განჯის, შუშისა და ყარაბახის ხანებმა მოუხმეს მეფე თეიმურაზსა და ერეკლეს ა. რ-ის წინააღმდეგ საბრძოლველად; ხანებმა საიდუმლო წერილი გაუგზავნეს ა. რ-ს. ა. რ-მა შირვანისა და დაღესტნის ჯარებით დაამარცხა მეფეები (ო. ხ. 53). ყაზახ-ბორჩალოელები და ბაიდრელები „თავისის ძალით“ ქართველი ბატონის (თეიმურაზ II) მორჩილებიდან გამოვიდნენ და ა. რ-ს ემსახურებოდნენ (პ.ო. 197). ქართლებმა ა. რ-ის შერიგება გადაწყვიტეს და თბილისში მძევლად მყოფ განჯის ხანის ბიძას – ყოჯა-ხანს მასთან წერილი მიანერინეს. ა. რ-მა შერიგების სანაცვლოდ, საპასუხო წერილით ყოჯა-ხანისა და ერთ-ერთი მეფის (თეიმურაზ II ან ერეკლე II) სანდო კაცის მასთან ჩაყვანა მოითხოვა. როცა ეს მოთხოვნა შეუსრულეს, მან ქართველ მეფეებს ადრიბეჯანის (აზერბაიჯანის) ქვეყნებზე ხელის აღება მოსთხოვა (პ.ო. 198). ა. რ-მა მეფეების მიერ მას-

თან გაგზავნილი სანდო კაცები სამშობლოში აღარ გამოუშვა და განჯას დატოვა (პ.ო. 198). ა. ჩ-მა ჯარი შეკრიბა და განჯას ჩავიდა, სადაც ყარაბაღის ჯარი შემოუერთდა (პ.ო. 198). ქართველებმა ა. ჩ-ისა და განჯის ხანის 1500 ჯარისკაცი ტყვედ ჩაიგდეს, ა. ჩ-ის სარდლები დახოცეს (პ.ო. 202). მეფეებმა ბორჩალოს ყოფილ ხანს – მუსა-ყულის, რომელიც ა. ჩ-ის მხარეს არ დადგა, ბორჩალოს ხანობა უბოძეს (პ.ო. 203). განჯის ხანმა აცნობა ა. ჩ-ს ბამან-ხანისა და ზურაბ ქსნის ერისთავის შვილის მასთან მისვლის შესახებ. ა. ჩ-მა თავისთან დაიბარა ბამან-ხანი და ზურაბ ერისთავის შვილი, მათ მისცა ხალათი და თეთრი ინამად (საჩუქრად). ისინი დაპირდნენ ქართლის დაჭერას (პ.ო. 207). ა. ჩ-მა მათ დაუჯერა, ჯარი შეკრიბა და ქართლსა და კახეთზე გალაშქრება დააპირა (პ.ო. 208). ა. ჩ-ს შამახის ხანი და ყუბა-ხანი შეებნენ და დამარცხეს (პ.ო. 208). ა. ჩ-მა, ჭარელებმა, კაკის სულთანმა, შირვანელებმა და ფანა-ხანმა პირობა დადეს, რომ თუ ხუნძახის ბატონი ქართლსა და კახეთზე გაიმარჯვებდა, ისინიც შეესეოდნენ, ააოხრებდნენ და დაინანილებდნენ ამ ქვეყნებს (პ.ო. 231). ყვარლის მთაზე დაბანაკებულმა ხუნძახის ბატონმა (იგულისხმება ნურსალ-ბეგი) ჯარი და დახმარება სთხოვა ა. ჩ-ის შვილს და ისიც მოვიდა ჯარით (პ.ო. 227). 1754 ყვარლის ციხეს (კახეთი) დაღესტნის ჯარი შემოესია – ჭარელები, ა. ჩ., ა. ჩ-ის შვილი სულთანი (ქრ. III, 231, 246). 1755, 10 ივნისს მეფე ერეკლემ აზატობის განახლებისა და მამუ-

ლის წყალობის წიგნი უბოძა მაჩხანელ დავით ბოსტაშვილს ა.-ჩ.-თან ბრძოლაში მეფის თავდადებული სამსახურის გამო (ერეკლე II-ის მიერ გაცემული საბუთები, 25); 1759, 21 მაისს ერეკლე II-მ სამეფო აზნაურობის წყალობის წიგნი უბოძა ფურცელა ფურცელაძეს ა. ჩ-თან ბრძოლაში, მისი ძმის მიერ თავის გამოჩენის გამო (ერეკლე II-ის მიერ გაცემული საბუთები, 32).

*სხვა ცნობის მიხედვით, ეს ბრძოლა მოხდა 1751 (იხ. ქრ. III, 632, 055, 619).

თ. ქორიძე

ბაგრეჰანდი – ჰევი იგივე ქვეყანა (ადმინისტრაციული ერთეული) სომხეთში.

ბ. იხსენიება: სტეფანე მტბევარი „წამებაჲ წმიდისა მოწამისა გობრონი-სი“, (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963); ლეონტი მროველი, „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც., I, 1955, 45.).

თ. ქორიძე

ბაზუკი – იხ. სტ. აბაზუკი და ბაზუკი

ბამანი (ბამან-ხანი) – ნახიჩევანის ხანი (1748-1765). ირანის სახელმწიფო მოღვაწე. წარმოშობით ქართველი. ცოლად ჰყავდა იესე ქსნის ერისთავის (შანშე ერისთავის ძმა, XVIII ს-ის 40-იანი) ასული. ნახიჩევანის ხანობა

უბოძა იბრეიმ შაჰმა (ირანის შაჰი 1748, ნადირშაჰის ძმისშვილი), (1748). ბ. ადგილობრივი სომხური ქრისტიანული მოსახლეობის მხარდაჭერით სარგებლობდა. წყაროები ბ-ს ახასიათებენ როგორც კაცთმოყვარე მმართველს, რომლის დროსაც სომხებმა შეძლეს სული მოეთქვათ. ნადირ შაჰის (ირანის შაჰი 1736-47) გარდაცვალების შემდეგ ამიერკავკასიაში პირველობისათვის ატეხილ ბრძოლაში ბ-ც ჩაება. მან საგანგებო სომხური ჯარი ჩამოაყალიბა, რამაც გამოიწვია ნახიჩევანის სახანოს ურთიერთობის გამწვავება ყარაბაღისა და სამხრ. აზერბაიჯანის სახანოებთან. არაერთგვარი იყო ბ-ს ურთიერთობა ქართლ-კახეთის სამეფოსთან. თუმცა საბოლოოდ (1760) საჯაროდ აღიარა ქართლ-კახეთის სამეფოს უზენაესობა ნახიჩევანის სახანოზე. ბ-ის მმართველობა 1765 წ-მდე გაგრძელდა. ბ. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი - „ამბავნი ქართლისანი“ (1981).

ბ-მა (1749) ჩაფარი გაუგზავნა თეიმურაზსა (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62) და ერეკლეს (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის – 1762-98) და სთხოვა ჯარის მიშველიება ფანა ხანისა (ფანაჰ ალი ხანი, ყარაბაღის მფლობელი 1747-63) და აზატ-ხანისაგან (სამხრ. აზერბაიჯანის მფლობელი, 1747-62) დასაცავად. ქართლ-კახეთის მეფეებმა ბ-ს თხოვნა შეუსრულეს. გააგზავნეს ჯარი ზაალ ორბელიანის მეთაურობით. განჯიდან ყაზახში (1750) ჩასულ თეიმურაზსა და ერეკლეს ბ. მიეგება. იმავე წელს თეიმურაზი და ერეკლე ზაალ და ქაიხოსრო

ორბელიანებს ავალებენ დაარწმუნონ ბ., რათა ოჯახი თბილისში გააგზავნოს. ბ. თავისი ცოლ-შვილით ნახიჩევანში მივიდა, მაგრამ აზატ-ხანის შიშით იქაურობა დატოვა; ცოლ-შვილი ქართლში გამოაგზავნა, თვითონ კი ერევანში ნავიდა. ზაალ ორბელიანს მეორედ დასჭირდა ნახიჩევანის დაკავება (პ.ო. 164, 172, 175-76). „1752 ყირხბულახის (ერევნის ახლოს) ბრძოლის წინ, ბ. თეიმურაზის მენაპირედ (სა-საზღვრო ოლქის მცველი) დააყენეს“. ბ-მა ცოტა ხნის შემდეგ მტრის შიშით დატოვა ნახიჩევანი და თბილისში ჩავიდა თეიმურაზთან. თბილისიდან ბ. ზაალ ორბელიანთან ერთად ერევნის სახანოში გააგზავნეს, მაგრამ ბამბაკში (მხარე ისტორიულ სამხ. საქართველოში) მისულებს, იქ მოუწიათ გაჩერება და ერეკლეს დალოდება (პ.ო. 183-84). ყირხბულახის ბრძოლაში ბ. ერეკლეს მხარესაა (პ.ო. 186). ყირხბულახის ბრძოლის შემდეგ ბ-ს დაექვემდებარა ერევნისა და ყაზახ-ბორჩალუს ჯარები (პ.ო. 188). ბ. აზატ ხანის თავდასხმის გამო (1752) ნახიჩევანიდან გოგჩაზე (სევანის ტბა, სომხეთში) მივიდა, ხოლო იქიდან თბილისში (პ.ო. 190). ვამლოვანში (სოფ. ქართლში) მენაპირედ განწესებულმა ბ-მა ლეკები დაამარცხა და მათი მოჭრილი თავები თეიმურაზს მიართვა თბილისში. შემდეგ ბ-მა აზატ-ხანთან გააბა მოლაპარაკება. ლალატი-სათვის ბ. დაიჭირეს (პ.ო. 197). ბ. ცხენოსანი ჯარით სულხან ეშიკალაბაშთან ერთად ნავიდა ალაქიშისა (აჯი ჩალაბის შვილი) და შავერდი-ხანისაგან

(განჯის ხანი) ყაზახის დასაცავად (პ.ო. 205). ერეკლემ (1753) ყაზახში მენაპირე ჯარი ჩააყენა რევაზ ამილახორის-შვილისა და ბ-ის მეთაურობით (პ.ო. 207). იმავე წელს ბ-მა დატოვა ყაზახი და ზურაბ ქსნის ერისთავისშვილთან (იესეს ძე) ერთად, აჯი-ჩალაბთან (შაქის პირველი ხანი, აჯი ჩელები ყურბან ოღლუ, 1743-55), ჩავიდა განჯაში, რათა ერთად ელაშქრათ ქართლ-კახეთში. ლაშქრობა ჩაიშალა. ბ. განჯაში წავიდა აჯი-ჩალაბთან, მისი ცოლ-შვილი დარჩა თბილისში (პ.ო. 207-208). განჯაში მყოფმა ბ-მა (1754) თეიმურაზს მასთან მისვლის ნებართვა სთხოვა (პ.ო. 212). ბ. ლეკის ჯარით (1755) ყაზახში დაბინავდა, იქიდან ბორჩალოში გადავიდა. თეიმურაზსა და ერეკლეს თავისი ცოლ-შვილის დაბრუნებას სთხოვდა და სანაცვლოდ შერიგებას და მათ სამსახურში ჩადგომას ჰპირდებოდა. მასთან და ლეკებთან მოსალაპარაკებლად აღჯაყალის ციხეში ჩავიდნენ რევაზ ამილახორი და მარტყოფის (სოფ. კახეთში) მოურავი ქაიხოსრო, რომელთაც მეფეთაგან ბ-ის დაჭერა ჰქონდა დავალებული. ბ. სომხითის (ქვემო ქართლის ერთ-ერთი პროვინცია გვიან შუა საუკუნეებში) მელიქის მამულიდან ჩავიდა აღჯაყალაში (ციხე-სიმაგრე ქვ. ქართლის ისტ. პროვინცია გაჩიანში, სოფ. კუშჩის მახლობლად) და შეხვდა მათ, მაგრამ შემდეგ აღარ მიენდო და ისევ სომხითის ტყეს შეაფარა თავი. როდესაც ბ-მა და ლეკებმა გაიგეს ერეკლეს მათზე გამოლაშქრების ამბავი, გაიქცნენ და განჯაში ჩავიდნენ

(პ.ო. 223-25). თეიმურაზმა (1758) შეირიგა ბ. და ბორჩალოს ხანობა უბოძა (პ.ო. 245).

გ. ოთხმეზური

ბარდავი (ბარდა) – ქალაქი აზერბაიჯანის რესპ. ყარაბაღის ვაკეზე, მდ. ტერტერის ორივე ნაპირას. დღევანდელი ქ. ბ-იდან რამდენიმე კილომეტრის დაშორებით არის ისტორიული ქ. ბ-ის ნანგრევები, რომელიც V ს-დან კავკასიის ალბანეთის (იხ. სტ. რანი) სატახტო ქალაქი იყო. VIII ს. დასაწყისში დაიპყრეს არაბებმა. ბ. საქარავნო გზების შესაყარზე მდებარეობდა და მსხვილ სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრს წარმოადგენდა. X ს. სალარიდებს (აზერბაიჯანში გაბატონებული ირანული დინასტია) ემორჩილებოდა. პერიოდულად ლაშქრავდა ქართველთა ჯარი. XIII ს. I ნახევარში მონღოლთა თავდასხმების შედეგად დაკნინდა და სოფლად გადაიქცა. ბ. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“, „მატიანე ქართლისა“, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“, ლაშა-გიორგის დროინდელი მატიანე, სუმბატ დავითის ძე „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“ (ქ. ც. I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ბასილი ეზოსმოძღუარი „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“, ჟამთააღმწერელი, ბერი ეგნატაშვილი „ახალი ქართლის ცხოვრება“, „ახალი ქართლის ცხოვრება“ – მეორე ტექსტი (ქ. ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი

„აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); ფარსადან გორგიჯანიძე „ისტორია“ (1926); პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); „პარიზის ქრონიკა“ (1980); ისტორიული საბუთი (ქ.ი.ს.კ. 1980).

ქართველთა წინაპარმა ქართლოს-მა თავის შვილს, ბარდოსს მისცა მტკვრის მარჯვენა სანაპირო, ხოლო მან მდ. მტკვრისა და მდ. რახსის (არაქსი) შესართავთან ააშენა ქალაქი ბ. (ლ.მ. 5). ქართლის მეფე საურმაგმა (ძვ. წ. III ს.) ცოლად შეირთო ბ-ის ერისთავის ასული (ლ.მ. 27). ქართლის მეფე მირიანმა (IV ს. I ნახ.) ქალიშვილი მიათხოვა „სპარსთა ნათესავს“ – ფეროზს, რომელსაც მისცა ქვეყანა „რანი ბარდავამდე“ (ლ. მ. 68, 117). ვახტანგ გორგასლის (ქართლის მეფე V ს. 40-იანი – V ს. ბოლომდე) დედა – საგდუხტი წავიდა ბ-ში, ეახლა მამას, რანის გამგებელს, ბარზაბოდს და შვილი შეავედრა, რათა იგი ქართლის ტახტზე აეყვანა (კავკასიაში ირანის შაჰის წარმომადგენელი იყო რანის პიტიახში), (ჯ. 144). ვახტანგ გორგასლისა და ბერძენთა (ბიზანტია) შორის ბრძოლის დროს დაიღუპა ვახტანგის დედის ძმა, ვარაზ-ბაკური, რომელიც ბ-ში წაასვენეს (ჯ. 176). სპარსეთის მეფემ ურმიზდმა (ირანის შაჰი ჰორმიზდ IV, 579-90) თავის შვილს, ქასრე ამბარვეზს (ირანის შაჰი ხოსრო II ფარვიზი 591-628) სამართავად მისცა რანი და მოვაკანი. ქასრე დაჯდა ბ-ს (ჯ. 217). მეფე არჩილმა (ქართლის ერისმთავარი VIII ს. 20-40-იანი) თავისი ძმისწულეები (მირის ქალიშვილები) ერისთავებს მიათხოვა და მზითვად მიწები

დაურიგა. მეხუთე ქალიშვილი ცოლად მისცა ვარზმანს, რომელიც იყო ბ-ის სპარსი ერისთავის ნათესავი (ჯ. 242). ამოტ კურაპალატის (ქართლის ერისმთავარი VIII ს. 90-იანი; ტაო-კლარჯეთის მეფე. გ. 826) „სახლად იყო ტფილისი და ბარდავი“ (ს. დ. 376; ვ. ბ. 128). ამოტი აუჯანყდა არაბებს და შავშეთში გაიქცა. განაახლა არტანუჯი, „კვალად ეუფლა ქვეყანათა ვიდრე კარამდე ბარდავის ქალაქისა“ (სავარაუდოდ ქ. ხილახილა, იგივე ფეროზაპატი, ალბან მეფეთა რეზიდენცია), (ს. დ. 377). თბილისის ამირა საჰაკის (ისჰაკ იბნ ისმაილ შუაბიანი) წინააღმდეგ ბრძოლაში (842) ბაღდადის ხალიფას სარდალ მუჰამედს (ხალიდ იაზიდის ძე) ეხმარება ბაგრათი (ტაო-კლარჯეთის მეფე 826-76). ამ ბრძოლის შემდეგ „აიყარა“ მუჰამედ და წავიდა ბ. (მ. ქ. 255; ვ. ბ. 129). არაბთა სარდალმა ბულა-თურქმა (ბულა ალ-ქაბირი, გ. 862) საქართველოში ლაშქრობის დროს (853) გამოიზამთრა ბ-ში (მ.ქ. 256; ვ. ბ. 130). სალარიდებმა დაიპყრეს (X ს. 20-იანი) ბ. და ადარბადაგანი (მ. ქ. 266; ვ. ბ. 134). თურქ-სელჩუკები ჩამოდგებოდნენ თბილისიდან ვიდრე ბ-მდე, რადგან მისი შემოგარენი გამოსაზამთრებლად საუკეთესო ადგილებს წარმოადგენდა (დ. ი. 332). გაზაფხულზე, როდესაც მტკვარი ადიდდა, თურქ-სელჩუკები ბ-ში ჩადგნენ (დ. ი. 340). დავითმა (დავით IV, საქართველოს მეფე 1089-1125), (1121) დაარბია ბ. და „მოსრნა თურქნი“ (დ. ი. 340, ქ.ი.ს.კ. დაწერილი ფავნელისა მღვიმისადმი დოკ. №1. 16). ლაშა-გიორგის (საქართველოს მეფე 1207/10-23) და-

ბადების აღსანიშნავად ქართველებმა მონარბიეს (1193) დიდი და ძველი ქალაქი ბ. (ი. – ა. 58). მონაპირეების (საზღვრისპირა ოლქის საგანგებო მოხელე) გრიგოლის ძეთა, ტბელთა, მაფატლისძეთა შიშით, ბ-ს... დედას ყმა ვერ აუტირდებოდა (ბ.ეზ. 130). ლაშა – გიორგის მეფობის დროს, როდესაც მეორედ გამოჩნდნენ მონღოლები საქართველოს საზღვრებთან, დადგნენ ბ-ის ჭალას (ლ.გ.მ. 370). მონღოლებმა მოახორეს (XIII ს. 40-იანი) მთლიანად სამხრეთ კავკასია, მათ შორის ბ. (ყ. 186). როდესაც მონღოლები შემოადგნენ კავენის (ქალაქი ისტ. სომხეთში) ციხეს, სადაც (საქართველოს) ამირსპასალარი ავაგ ივანეს ძე მხარგრძელი იყო გამაგრებული, თავის გადასარჩენად მონღოლთა მთავრებს ბ-ში მოციქული გაუგზავნა და ზავი შესთავაზა (ყ. 189). მონღოლები ზამთრის სადგურად ბ-ს იყენებდნენ (ყ. 189, 191). რუსუდანი (საქართველოს მეფე 1223-45) და მისი მემკვიდრე დავითი, იმერეთიდან აღმ. საქართველოში გადმოვიდნენ (1243). აქ მათ დახვდნენ უკვე მონღოლებთან შეთანხმებული ქართველი დიდებულები. დავითი ბ-ში წაიყვანეს, სადაც მონღოლმა ნოინებმა ის სამეფო ტახტზე აიყვანეს და დასამტკიცებლად ურდოში გააგზავნეს (ყ. 195). რომეუარის ქვეყანას მართავდა ოთხი ნონი, ამ ქვეყანაში შედიოდა: ხორასანი (ისტ. ოლქი ირანის ჩრდ. აღმ. ნაწილში), ერაყი, საქართველო, შირვანი, მოვაკანი, ბ. (ყ. 223). ილხანებსა და ოქროს ურდოს შორის ატეხილ ომებში (1262-63) ქართველები ილხანთა მხარეს იბრძოდნენ.

ერთ-ერთი შეტაკების დროს, შაბურანის ველზე (დარუბანდთან) დავით ულო, ლაშა-გიორგის ძემ (აღმ. საქართველოს მეფე 1246-70) ბერქა ყაენის (ოქროს ურდოს მბრძანებელი 1255-66) მომხრე „სახელოვანი კაცი“ მოკლა, ხოლო სარგის ჯაყელი (სამცხის სპასალარი, 1266-დან სამცხის მმართველი) დიდი სიმამაცით იბრძოდა ბერქას ჯარის წინააღმდეგ. შედეგად ოქროს ურდოს ჯარი გააქციეს. გამარჯვებულები ბ-ს მივიდნენ, სადაც მონღოლებმა დაასაჩუქრეს. სარგის ჯაყელს საგამგებლოდ გადასცეს კარნუ-ქალაქი (კარახპოლა, დღ. არზრუმი, თურქეთში). დავით ულომ ეს საქმე ჩაშალა. სარგისი განაწყენებული შინ დაბრუნდა, დავითმა კი ბ-ში გამოიზამთრა (ყ. 250). დავით ნარინი (დას. საქართველოს მეფე 1246-59), რუსუდანის ძე, ულო-ყაენმა შეიპყრო და ბ-ში გააგზავნა (ყ. 228; ვ. ბ. 213). თემურ-ლენგმა (შუა აზიის მბრძანებელი 1370-1405) დაატყვევა ბაგრატი (ბაგრატი V, საქართველოს მეფე 1360-93) მეუღლე ანასთან ერთად (1386), თვითონ კი სანადიროდ წავიდა, „ჩავლო ყარაია (მტკვრის პირა ველი ქ. რუსთავთან) და მივიდა ბარდავს“ (ვ. ბ. 264). შემდეგ ბ-დან შირვანს წავიდა (ვ. ბ. 265). თემურ-ლენგი მრავალრიცხოვანი ლაშქრით, ბუკთა ცემით და ზარების ზრიალით, მივიდა ბ-ში, იქ დატოვა საჭურჭლე და საქართველოს დასალაშქრად წამოვიდა (1387), (ბ. ე. 330; მეორე ტ. 457; ვ. ბ. 267), თემურ-ლენგმა და გიორგიმ (გიორგი VII, საქართველოს მეფე 1393-1407) ზავი დადეს (1403), რის შემდეგ

გაც თემური გამოსაზამთრებლად ბ-ში წავიდა (ბ. ე. 335; მეორე ტ. 467; ვ. ბ. 272). შაჰ-თამაზი (თაჰმასპ I, ირანის შაჰი 1524-76), როდესაც საქართველოს მეორედ (1547) შემოესია, მართალია ქვეყანა ააოხრა, მაგრამ თვითონაც დიდი ზარალი ნახა; ბრძოლის გაგრძელება ვერ შეძლო, მხოლოდ ნადავლით დაკმაყოფილდა, ბ-ს გაბრუნდა და იქ გამოიზამთრა (ფ. გ. 5). როდესაც ბატონ თეიმურაზს (თეიმურაზ I, კახეთის მეფე 1606-48; ქართლ-კახეთის 1625-32), შეატყობინეს, რომ ყიზილბაშებმა კახელებს არაგვზე „თავები დააყრევი-ნეს“, მან გაიარა ქართლი, ჩავიდა კახეთში და კახელები საომრად გაემზადნენ. ეს რომ ფეიქარ-ხანმა გაიგო ბ-ს გაიქცა და იქიდან შაჰ-აბასს (აბას I, ირანის შაჰი 1587-1629) დახმარება სთხოვა. მან ჯარი გაუგზავნა (ფ. გ. 24). შაჰ-აბასმა კახელების განყვეტის და იქ ყიზილბაშთა ჩასახლების ბრძანება გასცა. ამ საქმეს ბ-ის ხანი, ფეიქარ-ხანი ხელმძღვანელობდა (ბ-ისა და კახეთის მუსლიმი გამგებელი), (პ. ქ. 90). ქართველებმა გიორგი სააკაძის (ქართველი სამხედრო და სახელმწიფო მოღვაწე, 1570-1629) მეთაურობით ფეიქარ-ხანზე გაილაშქრეს. მან გაქცევით უშველა თავს. ქართველებმა ბ-მდე სდიეს, ვერ დაიჭირეს და ბ. მოარბიეს (ბ.ე. 407). ყარაბაღის ბეგლარბეგმა დაუდ-ხანმა (უნდილაძე) და თეიმურაზმა (თეიმურაზ I), მოილაპარაკეს და ბარდა-ყარაბაღი მოარბიეს (1632). თეიმურაზის ჯარში იყვნენ იმერეთის მეფის – ალექსანდრეს (1639-60), ოდიშის მთავრის, ლევან დადიანის (1611-57)

და მესხთა ლაშქარი (ფ. გ. 30). თეიმურაზთან, როდესაც იგი ბ-ში იდგა, მივიდა ყარაბაღის სომეხთა კათოლიკოსი და თავრიზზე (ქ. ირანის აზერბაიჯან-ში, აჯიჩაის ხეობაში) გალაშქრება ურჩია. მეფემ უარით გაისტუმრა (ფ. გ. 31). ბ-ის ხანმა შაჰს ქართლის თავადე-ბისგან გაგზავნილი არზა მიართვა, სადაც ისინი მეფედ გიორგის ითხოვდნენ (ქართლის მეფე გიორგი XI 1676-88; 1703-09), (ფ. გ. 83-84). როდესაც ნადირ-შაჰი (ირანის შაჰი 1736-47) დალესტანში იბრძოდა (1741-43), ყიზილბაშებმა ქართლიდან გატანილი 6 000 ხარ-ურმით პური ბ-დან დალესტანში გადაზიდეს (პ. ო. 55). ნადირ-შაჰმა აჯანყებული ყოფილი შაჰის შვილის (სეფი მირზა სინამდვილეში თვითმარქვია იყო) დასასჯელად თავისი ძე ნასრულამ-მირზა გააგზავნა. ნასრულამ აიკლო შირვან-შამახია და გამარჯვებული „ბარდავს დადგა“ (1743), (პ. ო. 73). გადასახადების გაზრდის გამო ყიზილბაშებს ქართლის დიდი თავადი გივი ამილახვარი აუჯანყდა (1742-45), რომელსაც თურქები ეხმარებოდნენ. ნადირ შაჰმა შემორიგება გადაწყვიტა და საქმის გასარკვევად ბ-ის ხანი გააგზავნა (პ. ო. 54). როდესაც თურქთა ჯარის შემოსვლა ნასრულამ მირზამ გაიგო, მაშინვე ბ-დან წამოვიდა და განჯის მინარეთთან დადგა. შეშინებული თურქები უკან გაბრუნდნენ (პ. ო. 75). ნადირ-შაჰმა, როდესაც ქართლში თურქების შემოსვლა შეიტყო, ერეკლესა (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62; ქართლ-კახეთის 1762-98) და თეიმურაზის (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე

1744-62) დასახმარებლად ბ-დან აშურხან სარდლის მეთაურობით 4 000 ჯარისკაცი გამოაგზავნა (პ. ო. 80). შაქშირვანის ხანი აჯი-ჩალაბი (შაქის პირველი ხანი, ჰაჯი ჩელები ყურბან-ოღლუ, 1743-55), როდესაც თეიმურაზისა და ერეკლეს წინააღმდეგ იბრძოდა (1751-52), მას ჯარით ბ-ის ხანი ეხმარებოდა (პ.ო. 208).

ქ. ნადირაძე

ბარდოსი – კავკასიელ ხალხთა ერთ-ერთი ეთნარქი. ბ. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც. I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

ბ. იყო ბიბლიური თარგამოსის (კავკასიელ ხალხთა ეთნარქი) მესამე ვაჟი (ლ.მ. 4; ვ.ბ. 47). თარგამოსის მიერ ქვეყნის გაყოფის შემდეგ ბ-ს ერგო ტერიტორია მდ. მტკვრის სამხრეთით, მდ. ბერდუჯიდან (მდ. მტკვრის მარჯვენა შენაკადი, თანამ. მდ. ძეგამ-ჩაი აზერბაიჯანში) მდ. მტკვრის და მდ. არაქსის შესართავამდე (ლ.მ. 5). ამ ტერიტორიის საზღვრები იყო: აღმოსავლეთით მდ. არაქსი (მდ. სამხრეთ კავკასიაში, მდ. მტკვრის უდიდესი შენაკადი), სამხრეთით მთა, რომელზე მომავალი მდინარეები ერთვის მდ. მტკვარს, დასავლეთით მდ. ბერდუჯის მცირე მთა, ჩრდილოეთით მდ. მტკვარი (ვ.ბ. 48). ბ-მა ააშენა ქ. ბარდავი და იქ დაემკვიდრა (ლ.მ. 5; ი-ა. 58; ვ.ბ. 526). ბ-ის

წილხვედრ ქვეყანას ეწოდა რანი („არ-რან“, ძველი ალბანეთის არაბული სახელი) (ვ.ბ. 632).

ე. კვაჭანტირაძე

ბარზაბოდი – ირანელი მოხელე, ქართლ-ალბანეთის მარზპანი (დაახ. V ს. 30-იანი). ბ. იხსენიება: ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ (ქ.ც. I, 1955).

ბ-ის სამფლობელოს ხშირად აოხრებდნენ ქართლის მეფე არჩილი (ქართლის მეფე V ს. 20-30-იანი) და მისი ვაჟი მირდატი (ქართლის მეფე V ს. 30-50-იანი). ბ-ის ასული საგდუხტი ცოლად ითხოვა არჩილმა თავისი ვაჟისათვის, რამაც დიდად გაახარა ბ., ჩამოართვა მშვიდობიანობის პირობა და მისცა თავისი ასული მირდატს (ჯ. 141-2). საგდუხტი გაქრისტიანდა. ქმრის სიკვდილის შემდეგ შეშინებული, რომ მამას არ დაესაჯა გაქრისტიანების გამო, ის წავიდა ბარდავს ბ-თან და შეწყალება სთხოვა. ბ-მა შეინყალა თავისი ასული, არ აიძულა მამისეულ სარწმუნოებაზე დაბრუნება, მაგრამ გამოგზავნა ცეცხლთაყვანისმცემელი მსახურნი მცხეთაში ეპისკოპოს ბინქარანით სათავეში. ბ. ქართველებს არ აიძულებდა მიელოთ ცეცხლთაყვანისმცემლობა. ბ. გარდაიცვალა და სპარსთა მეფემ მის ადგილას დასვა მისი ვაჟი ვარაზ-ბაკური (ჯ. 144-5).

ე. კვაჭანტირაძე

ბაქო – აზერბაიჯანის დედაქალაქი, დიდი ნავსადგური კასპიის ზღვაზე, პირველად იხსენიება V ს-ის წყაროებში. IX-X სს-ში მის შესახებ ცნობებს გვანდვიან არაბი გეოგრაფები. XII ს-ის მეორე ნახევარში ერთხანს შირვანის სახელმწიფოს პოლიტიკური ცენტრი, ხოლო XV-XVI სს. ამიერკავკასიის ერთ-ერთი შეუვალი ციხესიმაგრე იყო. ბ-ს XVI ს-ის 80-იანი ოსმალეთი ფლობდა, 1604 შაჰ აბას I-მა დაანგრია, მაგრამ მალე ისევ აღადგინა. 1723 ბ. რუსეთის ჯარმა დაიკავა, 1735 ირანს დაუბრუნდა. რუსეთ-ირანის 1804-13 ომის დროს რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შევიდა. 1920 აპრილში, აზერბაიჯანში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ, მისი დედაქალაქი გახდა. ბ. იხსენიება: ფარსადან გორგიჯანიძე „ისტორია“ (1925); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983); ბაგრატ ბატონიშვილი „ახალი მოთხრობა“ (1941); ნიკო დადიანი „ქართველთა ცხოვრება“ (1962).

შაჰ ისმაილს (ირანის შაჰი 1502-24) მისი მოკავშირეები – გასკრის ბატონი და ასტარის ბატონი მურად სულთან თალიში თავიანთი ლაშქრით შირვანზე წაუძღვნენ, ბ-ს ციხე ადვილად აიღეს და შირვან შამახია დაიჭირეს (ფ. გ. 210). 1796 მოვიდა რუსეთის ჯარი გრაფ ზუბოვის ხელმძღვანელობით, რომელთაც დაიპყრეს დარუბანდი, შამახია, ბ. და სალიანი. (თ.ბ. 66); გილანელების მიერ დამარცხებული რუსები ნავით მივიდნენ ბ-ს მახლობლად. 1806 ციციშვილი (პავლე ციციანოვი, საქართველოს მთავარმართველი

1802-1806) მივიდა ბ-ს, მისი მიზანი ბაქოს დაპყრობა და იქიდან აზულას გამოტანა იყო საქართველოში მყოფი ლაშქრის დასახმარებლად. ბ-თან ერთ ფარსანგზე (მანძილის საზომი ერთეული აქემენიდთა და სასანიანთა ირანში) მისულმა მისწერა ბ-ს ხანს ჰუსეინს (1792-1806), რათა მისთვის ჩაებარებინა ქალაქის კლიტენი (თ.ბ. 72). როდესაც ციციანოვი ბ-ს მივიდა, ბ-ს ხანს (ჰუსეინს) მოახსენა, რომ თუ არ დანებდებოდა, შემუსრავდა მის ციხეს. ბ-ს ხანი ცბიერებით დაემორჩილა ციციანოვს და თავისთან მიიწვია. ბ-ს ხანი ციხის გარეთ შეეგება მას და დასხდნენ სასაუბროდ. სწორედ ამ დროს ხანის კაცებმა ციციანოვი დამბაჩებით მოკლეს. შეშინებული რუსები ყიზლარსა და თბილისში გაიქცნენ (თ.ბ. 72; ბ.ბ. 97-98). რუსეთის იმპერატორმა ალექსანდრე პავლეს ძემ (1801-25) დიდი მხედრობა გაგზავნა ბ-ს დასაპყრობად, რომელმაც ქალაქს ალყა შემოარტყა. შეშინებული ბ-ს ხანი გაიპარა, ციხე კი რუსებმა აიღეს (ნ. დ., 197). ბ-ში მყოფი რუსის ჯარი ყიზლარში ზღვით გადავიდა (თ.ბ. 72). მარკიზი (ფილიპე პაულუჩი, საქართველოს მთავარმართველი 1811-1812) გადავიდა მტკვარს შაქის, შარვანის, დარბადისა (დარუბანდის) და ბ-ს დასათვალიერებლად, რადგან ყველა ეს ადგილი დაპყრობილი ჰქონდათ რუსებს (თ.ბ. 80). იმუამად მარკიზი ჩამოსული იყო ბ-დან თბილისში (თ.ბ. 82).

თ. ქორიძე

ბაყათარი – ოვსთა ბუმბერაზი // გოლიათი (V ს. შუა წლები). ბ. იხსენიება: ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); ნიკო დადიანი „ქართველთ ცხოვრება“ (1962).

ოსეთზე ლაშქრობის დროს (დაახ. 446-47) მეფე ვახტანგ გორგასალმა (ქართლის მეფე V ს-ის 40-იანი.- V ს-ის ბოლომდე), რომელიც ამ დროისათვის თხუთმეტი წლის იყო, ორთაბრძოლა გაუმართა ოს ბუმბერაზს ბ-ს. ბ. იყო გოლიათი, რომელიც ორთაბრძოლებში მუდმივად გამარჯვებული გამოდიოდა. მისი მშვილდი სიგრძით თორმეტ მტკაველს ითვლიდა, ხოლო ისარი ექვს მტკაველს. ბრძოლის დაწყების წინ ბ. მოადგა მდინარის პირს (მდ. თერგი) და ვახტანგს მალალი ხმით შეუძახა: ვახტანგ მეფეო, ნუ გალალდები წინაღლის გამარჯვებით. გინვევ ბრძოლაში, რომელსაც ველარ გადაურჩები. ვახტანგ მეფემ მიუგო, რომ მას იცავდა ქრისტეს ძალა და ჯვარი, ამიტომ მას ბ-ის არ ეშინოდა „ვითარცა ძაღლისა“. ვახტანგი შეაჯდა ჯავშნით შეჭურვილ ტაიჭს, აიღო ცხოველის ტყავისაგან გაკეთებული ფარი, ჩაიარა ფერდობი, მივიდა მდინარის მახლობლად და ბ-ს უბრძანა, რომ მდინარე მას გადაელახა და ხლებოდა, რადგან იგი მეფე იყო. ბ. დამორჩილდა, გადალახა მდინარე და დაუნყო ვახტანგს ისრების ტყორცნა. ვახტანგის ცხენი დაიჭრა. ამ დროს ვახტანგი მიეჭრა ბ-ს, უხეთქა ხმალი მხარზე და ჩაჰკვეთა გულამდე.

თვითონ დაჯდა მის ცხენზე და მიეახლა თავის სპას (ჯ. 154, 155; ვ. ბ. 103). ეს ის ბაყათარია, რომელმაც მოაოხრა ქართლი და მოიტაცა ვახტანგის და ვახტანგის და მან გამოიყვანა სტეფანწმინდის მონასტრის ზემოთ მდებარე ციხიდან (ნ. დ. 80, 133).

ქ. ნადირაძე

ბაყათარი – ოვსთა მთავარი (გ. 1304). ბ. იხსენიება: ჟამთააღმწერელი (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი (ქ.ც. IV, 1973); წარწერა ნუზალის საყდარზე (ქრ. II. 1897).

დავითი (დავით VIII, საქართველოს მეფე 1293-1311) პერიოდულად უჯანყდებოდა მონღოლებს. მონღოლები, საპასუხოდ, აოხრებდნენ საქართველოს ტერიტორიას ყოველ გაზაფხულსა და შემოდგომაზე. ოვსთა მთავარი ბ. მონღოლთა მხარდაჭერით განდიდდა. აოხრებდა ქართლს, თრიალეთს. აყარა მიწებიდან აზნაურები და იყო „ჭირი დიდი მკვიდრთა ქართლისათა“. „გამრეკლის კახას ძეს“ წაართვა ძამის ციხე (ციხე ძამის ხეობაში, შიდა ქართლი) და იქ გამაგრდა. ეს რომ ბექამ (ბექა I ჯაყელი, სამცხის მმართველი და მეფის მანდატურთუხუცესი 1240-1306) შეიტყო, მიადგა ციხეს და ალყა შემოარტყა. ოსები შეშინდნენ. ბ. მივიდა ბექასთან, პატიება ითხოვა და პირობა დადო, რომ აღარ იაკვაცებდა. ბ. ამის შემდეგ გარდაიცვალა. [სოფ. ნუზალის საყდრის კედელზე, არდანის ხეობაში, ოსეთში, არის წარწერილი ლექსი, სა-

დაც ბ-ს განადიდებენ (თ. ჟორდანიას ათარილებს 1324 და აიგივეს ქ. ც-ს ბ-სთან. ქრ. 178-79)].

ქ. ნადირაძე

ბაყათარი – ოვსთა მთავარი (დაახ. IX-X ს. მიჯნა). ბ. იხსენიება: „მატიანე ქართლისა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

აფხაზთა (დას. საქართველო) მეფე ბაგრატმა (ბაგრატ I, 881-93) გადაწყვიტა საკუთარი სამფლობელოს კლარჯეთის ტერიტორიების ხარჯზე გაფართოვება. ამისათვის მან საომრად გააგზავნა ლაშქარი თავისი ცოლისძმის – ნასრას მეთაურობით. ნასრას ეხმარებოდა ოსთა მთავარი ბ. ბრძოლაში ჩაება ტაოს მეფე – ადარნასე დავითის ძე (881-923), რომელმაც მდ. მტკვართან სომეხთა დახმარებით დაამარცხა ნასრა. ბ. ბრძოლაში დაიღუპა (მ. ქ. 261; ვ. ბ. 132).

ქ. ნადირაძე

ბენჩა – ლეკთა ბელადი (XVIII ს. I ნახ.) ბ. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981).

ბ. ერეკლეს (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის 1762-98) ერთგულებისათვის, ერეკლეს წინააღმდეგ (1748) აჯანყებულმა აბდულა-ბეგმა, იესეს ძემ (იესე, ქართლის

მეფე 1714-16, 1724-27) მოაკვლევინა (პ. ო. 140).

ქ. ნადირაძე

ბირიტი – ციხე შირვანში. ბ. იხსენიება: „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

ბ. აილო დავითმა (დავით IV აღმაშენებელი, საქართველოს მეფე 1089-1125) შირვანზე ლაშქრობისას (1124), (დ.ი. 345; ვ.ბ. 162).

ე. კვაჭანტირაძე

ბიჯნისი – ციხე-სიმაგრე სომხეთში, მდებარეობდა აირარატის ნაჰანგის ნიგის გავარში, წერილობით წყაროებში V ს-დან იხსენიება, X-XI სს-ში იყო ფაჰლავუნების რეზიდენცია, ბ-ის ნანგრევები დღემდეა შემორჩენილი მდ. რაზდანის მარჯვენა ნაპირზე. ბ. იხსენიება: არსენი საფარელი „განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა“ (1980); ლაშა-გიორგის-დროინდელი მატიანე (ქ.ც. I, 1955); ჟამთააღმწერელი (ქ.ც. II, 1959).

VII ს-ის სომეხი მონოფიზიტი მოძღვარი იოანე მაირაგომელი სიკვდილის წინ დაემკვიდრა ბ-ში (ა.ს. 93). ზაქარია და ივანე მხარგრძელებმა (XII-XIII სს-ის მიჯნის საქართველოს სახელმწიფო და სამხედრო მოღვაწეები, ზაქარია – ამირსპასალარ-მანდატურ-თუხუცესი, ივანე – მსახურთუხუცე-

სი, ამირსპასალარი, ათაბაგი) აიღეს ბ. (ლ.მ. 368). ჯალალედინის (მანგუბერთი, ხვარაზმის შაჰი 1220-21) შემოსევის დროს ივანე მხარგრძელმა გარნისთან დამარცხების შემდეგ უკან დაიხია ბ-კენ (ყ. 171). ჯალალედინმა მოციქული გაუგზავნა ბ-ში მყოფ ავაგ მხარგრძელს (XIII ს-ის I ნახ. სამხედრო-პოლიტიკური მოღვაწე, საქართველოს ამირსპასალარი და ათაბაგი), თვითონ კი იდგა „ხრამსა ზედა ბიჯნისისასა“ (ყ. 172-3). ავაგ მხარგრძელის გარდაცვალებასთან დაკავშირებით დავითი (დავით VII, საქართველოს მეფე 1246-70) მიდის მის სახლში ბ-ში (ყ. 237). ყაენისადმი (ილხანთა ყაენი ჰულაგუ, 1217-65) განდგომილი დავით VII გადავიდა სამცხეში სარგის ჯაყელთან (სარგის I, სამცხის მმართველი 1266-85, საქართველოს მეჭურჭლეთუხუცესი), მეუღლე დედოფალი გვანცა და მისი ვაჟი დემეტრე კი ბ-ში დატოვა (ყ. 239).

ე. კვაჭანტირაძე

ბლუჩანი – (VIII ს-ის მე-2 ნახ.); ხაზართა ხაკანის სპასალარი. ბ. იხსენიება: „მატიანე ქართლისა“ (ქ.ც. I, 1955).

ბ. გამოაგზავნა ხაზართა ხაკანმა, რათა მისთვის მიეგვარა ქართლის ერისმთავრის – ჯუანშერის (VIII ს. 50/60) და, შუშანი. ბ. ლეკეთის გავლით შევიდა კახეთში და მიადგა იმ ციხეს, სადაც იმყოფებოდნენ ჯუანშერი და შუშანი. მან რამდენიმე დღეში აიღო ციხე, ჯუანშერი და შუშანი დაატყვევა.

შემდეგ შემუსრა თბილისი, მოაოხრა ქართლი და დარიალის გზით გაემართა ხაზარეთში. ხაზართა ხაკანს ბ-მა მხოლოდ ჯუანშერი წარუდგინა, რადგან შუშანმა გზაში თავი მოინამლა. შუშანის ცხედარის არჩატანის გამო (ხაკანს მისი ნახვა სურდა) ხაკანის ბრძანებით ბ. შეიპყრეს, მოაბეს ყელზე საბელი და მისცეს ორ ცხენოსანს, აქეთ-იქით განსაზიდად. ასე მოსწყვიტეს თავი (მ.ქ. 249-50).

გ. ოთხმეზური

ბორენა – ოვსთა მეფის ასული. საქართველოს დედოფალი XI ს-ში. საქართველოს მეფის ბაგრატ IV-ის (1027-72) მეუღლე. ბ. იხსენიება: „მატიანე ქართლისა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

ბაგრატს, როდესაც გარდაეცვალა პირველი მეუღლე ბერძენთა კეისრის ასული – ელენე, მეორე ცოლად შეირთო ოსთა მეფის – დორლოლელის და ბ. ბაგრატს სასიკვდილო სარეცელთან თავს ადგნენ დედა მარიამი, მეუღლე ბ. და სხვ. (მ.ქ. 295, 314; ვ.ბ. 145).

ქ. ნადირაძე

ბორზო // ბარუხი (დაახ. V ს. მე-2 ნახევარი) – ბორზო, მოვაკანის მეფე. ბ. იხსენიება: ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ (ქ.ც. I, 1955). ბარუხი, მოვაკანის მთავარი. იხსენიება: ვახუშტი ბატონიშვილი „აღ-

წერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973). იდენტური პირები.

ქართლის მეფე ვახტანგ გორგასალი* სპარსეთის შაჰის ბრძანებით, სპარსეთზე დაქვემდებარებულ სხვა კავკასიელ მეფე-მთავრებთან ერთად, საბერძნეთში (ბიზანტია) შეიჭრა და ქალაქ პონტოს შეუტია. ბერძნებთან ბრძოლაში დაიღუპნენ ვახტანგის დედის ძმა რანის ერისთავი, ლეკთა ბელადი – იპაჯაჯი და სხვა ერისთავები. მაშინ ვახტანგმა ყველას მოუწოდა წარმატების მისაღწევად ჯვარს მთხვეოდნენ, ხოლო, ვინც მის ბრძანებას არ შეასრულებდა, სიკვდილით დასჯიდნენ. პეტრე მღვდელს მოატანინა ჯვარი. ერისთავ დემეტრესა და სპასპეტ ჯუანშერს უბრძანა პეტრეს თან ხლებოდნენ. ყველა დაემორჩილა ბრძანებას და დაიწყეს ჯვრის თაყვანისცემა. ბ-მ, განაცხადა, რომ უარს არ იტყოდა ნათელზე და ფუტურო ძელს არ ემთხვეოდა. მაშინ ჯუანშერმა ბ-ს სცა მახვილი და მოკლა (ჯ. 173-174; ვ.ბ. 107).

*ვახტანგ გორგასლის მეფობის დათარიღება: ს. გორგაძე 443-503, ივ. ჯავახიშვილი 442-502, კ. თუმანოვი 435-522, ვ. გოილაძე 438-491.

ქ. ნადირაძე

ბურღუსანი – ოვსთა მეფის ხუდდანის (ერთ-ერთი ჩრდ. კავკასიელი მმართველი) ასული. საქართველოს მეფის – გიორგი III-ის (1156-84) თანამეცხედრე. ბ. იხსენიება: „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ბასილი ეზოსმოდღუარი „ცხოვრება მეფეთა-

მეფისა თამარისი“ (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

ბ. გიორგის, მამამისმა დემეტრემ (დემეტრე I, საქართველოს მეფე 1125-56) თავის სიცოცხლეშივე შერთო ცოლად (1150-იანი). ბ. გამოირჩეოდა საოცარი სილამაზით, სათნოებით, სიბრძნით, სიკეთითა და ქრისტეს ერთგულებით. იგი, თამარის (საქართველოს მეფე 1184-1207/10) მეფის თანამოსაყდრედ კურთხევის შემდეგ (1178/79) მალევე გარდაიცვალა (ი.ა. 4,20,27; ბ.ე.ბ. 116-117; ვ. ბ. 166).

ქ. ნადირაძე

ბაგიკ კარელი – სომეხი წარჩინებული, XI ს-ის მოღვაწე.

გ. კ. იხსენიება: გიორგი მცირე, „ცხოვრება და მოქალაქეობა გიორგი მთაწმიდელისა“. (დ.ქ.ა.ლ.ძ., II, 1967, 178).

თ. ქორიძე

ბაგიკი (გაგიკ I) – ანისის მეფე (990-1020), აშოტ III-ის შუათანა ვაჟი. გ. იხსენიება: „მატიანე ქართლისა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

ბაგრატი (ბაგრატ III, საქართველოს მეფე 975-1014) სთხოვს გ-ს დახმარებას ფადლონის (ფადლონი I, ფადლინი მუჰამადი, განძის ამირა 985-1031) წინააღმდეგ საბრძოლველად. გ. სიხა-

რულით აივსო, შეკრიბა ჯარი და წავი-
და დასახმარებლად. ორი მეფე შეხვდა
ერთმანეთს ძორაკერტში (მხარე ქვემო
ქართლში), გაილაშქრეს ფადლონის წი-
ნაალმდე და გაიმარჯვეს (მ.ქ. 279-80).

ე. კვაჭანტირაძე

ბაბიკი – კახეთ-ჰერეთის მეფე
(1037-58), თავისი სამეფოს შენარჩუნე-
ბის გამო დაპირისპირებულია ბაგრატი-
თან (ბაგრატ IV, საქართველოს მეფე
1027-72). გ. იხსენიება: „მატიანე ქარ-
თლისა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატო-
ნიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქარ-
თველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973), უჯარმის წარ-
წერა (2007). გ. იყო ტაშირ-ძორაგეტის
მეფე დავით ანჰოლინის ძე [იხ. სტ. და-
ვით ანჰოლინი] (989-1048) და კახეთ-
ჰერეთის მეფე კვირიკე III-ის (1014-37)
დისწული. ის იბრძვის თბილისისათვის
(მ.ქ. 297; ვ.ბ. 145). ბაგრატმა (ბაგრატ
IV, საქართველოს მეფე 1027-72) გაი-
ლაშქრა კახეთზე, მიქელ გაბრიელის
მთასთან დაამარცხა კახეთის ლაშქა-
რი, გადაწვა ბოდოჯის სასახლე (მ.ქ.
298; ვ.ბ. 146). გ. თავისი დიდებულებით
მივიდა ისნის ველზე ბაგრატ IV-თან
მშვიდობის საძიებლად. ბაგრატმა მი-
იღო მათგან მორჩილების განცხადება
და დაუზავდა გ-ს (მ.ქ. 300; ვ.ბ. 146).
გ-ის ვაჟი იყო აღსართანი (აღსართან
I, კახეთის მეფე 1058-84), (მ.ქ. 308; ვ.ბ.
562). უჯარმის ეპიგრაფიკულ ძეგლში
გაგიკის მოსახსენებელი წარწერა: „მე-
ფე გაგიკ მოიხსენე ქრისტე“.

ე. კვაჭანტირაძე

ბანძა – ქ. განჯას ძველი ქარ-
თული სახელწოდება (1935-89 წლებ-
ში ქ. კიროვაბადი) ქ. აზერბაიჯანის
რესპუბლიკაში, მდ. განჯიჩაის (მდ.
მტკვრის აუზი) ნაპირზე. დასახლებუ-
ლია V ს-დან. XVIII საუკუნიდან ახლად
წარმოქმნილი განჯის სახანოს ცენტ-
რი. გ-ზე გადიოდა მნიშვნელოვანი სა-
ვაჭრო გზა – თბილისი – განჯა – შუშა
– თავრიზი. გ. არაერთხელ აუოხრე-
ბიათ ირანელებს, თურქებს, მონღო-
ლებს და სხვ. მასზე ლაშქრობდნენ
ქართველებიც. გარკვეულ პერიოდ-
ში გ. საქართველოს მეფეთა მოხარკე
იყო. განძა იხსენიება: „მატიანე ქარ-
თლისა“, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა და-
ვითისი“, ლაშა-გიორგის დროინდელი
მატიანე (ქ. ც. I, 1955); „ისტორიანი
და აზმანი შარავანდედთანი“, ბასილი
ეზოსმოდღუარი „ცხოვრება მეფეთ-
მეფისა თამარისი“, ჟამთააღმწერელი,
ბერი ეგნატაშვილი „ახალი ქართლის
ცხოვრება“, „ახალი ქართლის ცხოვ-
რება“ – მესამე ტექსტი (ქ. ც. II, 1959);
ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამე-
ფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973);
აბუსერიძე ტბელი „ბოლოკ-ბასილის
მშენებლობა შუარტყალში და აბუსე-
რიძეთა საგვარეულო მატიანე“ (1941).
განჯა იხსენიება: ფარსადან გორგი-
ჯანიძე „ისტორია“ (1926); სეხნია ჩხე-
იძე „ცხოვრება მეფეთა“ (1913); პაპუ-
ნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“
(1981); ომან ხერხეულიძე „მეფობა
ირაკლი მეორისა“ (1989); თეიმურაზ
ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983);
„პარიზის ქრონიკა“ (1980); ნიკო და-
დიანი „ქართველთ ცხოვრება“ (1962);

ბაგრატი ბატონიშვილი „ახალი მოთხრობა“ (1941); ისტორიული საბუთები (მც. ქ. 1968, ქრ. III. 1967, ქ.ს.დ. II. 1965, VI. 1977, VIII. 1985); იესე ბარათაშვილი „ცხოვრება ანდერძი“ (ქართული მწერლობა, 8. 1990); „მესხური მატიაწე“ (1961); განძის კარის წარწერა (ქრ. I, 2004).

გ-ის ამირა ფადლონი (ფადლ იბნ მუჰამად I შადადიანი 985-1031) გაძლიერდა და პერიოდულად კახეთ-ჰერეთის რბევა დაიწყო. ბაგრატი (ბაგრატი III, საქართველოს მეფე 975-1014) ასეთმა საქციელმა აღაშფოთა, შეკრა კავშირი გაგიკ (ანისის მფლობელი) სომეხთა მეფესთან, ჩავიდა შამქორს (ისტ. ქალაქი აზერბაიჯანში) და გაიმარჯვა (1010). ფადლონმა ზავი ითხოვა ხარაჯას გადახდის პირობით (მ.ქ. 280). ბაგრატი (ბაგრატი IV, საქართველოს მეფე 1027-72) ორი წელი იბრძოდა თბილისის ასაღებად (1037/38 ან 39/40). თბილისს, ამ დროს, არაბი ამირა ჯაფარი განაგებდა. ბოლოს ამირა ჯაფარმა „შეკაზმა“ ლაშქარი, გაამზადა ტივები, ნავეები და ლამით გ-ში წასვლა გადაწყვიტა (მ.ქ. 297; ვ. ბ. 145). თურქები გ-ის ქვეყანას მოადგნენ. ბერძენთა (ბიზანტი) მეფემ მთავარსარდალი ლაშქრით გამოავაზნა მათ წინააღმდეგ. ბაგრატი ბერძენთა დასახმარებლად გ-ის კარს მიადგა (XI ს. 50-იანი). გაერთიანებულ ლაშქარს თურქები არ შეებრძოლნენ. დატოვეს გ-ის ქვეყანა და უკან გაბრუნდნენ (მ.ქ. 302; ვ. ბ. 148). სელჩუკთა სულთანმა (ალფ-არსლანი 1063-72) აღმოსავლეთ საქართველოზე ილაშქრა (1068). მან

ბაგრატის წინააღმდეგ შეკრა კოალიცია, რომელშიც შედიოდა გ-ის ამირა ფადლონი (ფადლ იბნ შაჟურ II 1067-73). ბაგრატი იძულებით დასავლეთ საქართველოში გადავიდა. სულთანმა თბილისი და რუსთავი სამართავად ფადლონს გადასცა და საქართველო დატოვა. გაზაფხულზე ბაგრატიმა გაილაშქრა ფადლონის წინააღმდეგ და იგი დაატყვევა (მ.ქ. 309-310; ვ. ბ. 150-151). სულთანმა ბაგრატს მოსალაპარაკებლად სარანგი ალხაზი გამოუგზავნა. ბაგრატი დაზავდა, გ-ის ამირა გაათავისუფლა და გ-ში გაუშვა (მ. ქ. 312; ვ. ბ. 151). ფადლონმა გატეხა ფიცი, „მოიპარა“ ქვაზინი (ციხე-სიმაგრე ქ. თბილისის სამხრეთით), მოადგა აგარათა (რეგიონი თბილისიდან სამხრეთით. ციხე აგარათა იგივე კოჯრის ციხე) და დაიკავა. მაშინ ბაგრატის ვაჟმა გიორგი კურაპალატმა, გამოიყვანა ოვსთა მეფე დორლოლელი ორმოცი ათასი კაცით (ვ. ბ.-თან 400 000), უსარდლა და გ-ის ამირა დაამარცხა. გამარჯვებულებმა მოაგროვეს „ალაფი ურიცხვი“ (მ. ქ. 313; ვ. ბ. 152). ისევ განუდგა გიორგის (გიორგი II, საქართველოს მეფე 1072-89) ივანე ლიპარიტის ძე ბაღვაში (კლდეკარის ერისთავი), გამოსტყუა მეფის მეციხოვნეებს გაგის ციხე (ისტ. პროვინციის გაგის ცენტრი ქვემო ქართლში) და მიჰყიდა გ-ის ამირა ფადლონს (მ. ქ. 316). სულთანმა მალიქ-შაჰმა (1072-92) აიღო გ. (1086), ამირა ფადლონი დაატყვევა (ფადლუნ III დაახ. 1073-86) გ-ში დატოვა სარანგი 48 000 კაცით (მ.ქ. 317; ვ. ბ. 153). მცირე ხნის შემდეგ სარანგმა შეკრიბა

ლაშქარი, დვინისა და დმანისის ამირათა თანადგომით, გიორგი მეფის წინააღმდეგ გაილაშქრა. გიორგი მტერს ფარცხისთან (ადგილი თბილისის სამხრეთით) დაუხვდა და დაამარცხა (დაახ. 1074), (მ. ქ. 317; ვ. ბ. 153). დავითმა (დავით IV, საქართველოს მეფე 1089-1125) ერწუხთან (ადგილი ისტ. ჰერეთში. დღ. აზერბაიჯანში), (1104) მცირე ლაშქრით ამოხოცა თურქ-სელჩუკთა სულთნის დიდმოხელის გ-ის ათაბაგის ურიცხვი ლაშქარი (დ. ი. 328). დავითის მიერ შევიწროებული თურქმანნი, განძელ-ტფილელ-დმანელნი ნავიდნენ სელჩუკთა სულთანთან (ისპაჰანში) და დახმარება ითხოვეს. მაშინ სულთანმა მოუწოდა არაბეთის მეფეს... უბრძანა ყველა თურქს... მათ შორის გ-ის ათაბაგს საქართველოზე გალაშქრება. [1121 მუსლიმთა კოალიციური ლაშქრის წინააღმდეგ] დიდგორში (მთა თრიალეთის ჩრდ. აღმ., თბილისთან ახლოს) ქართველებმა გაიმარჯვეს (დ. ი. 340; ვ. ბ. 160). დემეტრეს (დემეტრე I, საქართველოს მეფე 1125-55/56) სარდლობით ქართველთა ლაშქარმა აიღო გ. (1138/39) და გამარჯვების ნიშნად ქალაქის კარი საქართველოში ჩამოიტანა (განძის კარის წარწერა, ქრ. I, 248. თ. ჟორდანია, რატომღაც დარუბანდის კარად იხსენიებს, ხოლო ნ. დ. დარუბანდის კარის ჩამოხსნას დავით IV-ეს მიაწერს, 149). გიორგიმ (გიორგი III, საქართველოს მეფე 1156-84) უბრძანა ლიხთ-იმერეთისა და ქართველთა ლაშქარს გ-ის მორბევა (ი.-ა. 16; ვ. ბ. 169). მეფე თამარის (საქართველოს მეფე 1184-1207/10) დროს ასათ გრიგოლის

ძის (ჰერეთის ერისთავი) „წვევით“ ქართველებმა წარმატებით ილაშქრეს გ-ს ქვემოთ ბელაყანამდე (ბელაქანი – ისტ. ჰერეთის ტრ., XV-XVI ს.ს. კახეთის მნიშვნ. ცენტრი, დღ. აზერბაიჯანი), (ი.-ა. 40; ვ. ბ. 174). განდგომილთა ნაწილი (იგულისხმება 1191 აჯანყება მეფე თამარის პირველი ქმრის – გიორგი ბოგოლიუბსკით სათავეში) ეახლა მეფე თამარს „ყელ-საბელ-მოზმით“ და პატიება ითხოვა... მეფემ შეინყალა ზაქარია ვარამის ძე (ქართველი დიდგვაროვანი) და უბოძა გაგი გ-მდე (ი.-ა. 54). გიორგი რუსი (ბოგოლიუბსკი) გ-ისა და არანის (რანი) ლაშქრით შემოვიდა „ქვეყანასა კამბეჩანისასა“ (კახეთი), მოარბია „შიგნითა მინდორი“ (1193) და უკან გაბრუნდა (ი.-ა. 61). [შამქორის ბრძოლის წინ – 1195] როდესაც გათენდა, მოვიდნენ მსტოვრები და თქვეს: ვიხილეთ ურიცხვი მტერი ვითარცა ქვიშა ზღვისა შამქორიდან... (ისტ. ქალაქი აზერბაიჯანში) გ-ის კარამდი (ი.-ა. 68; ბ. ეზ. 126; ვ. ბ. 182). შამქორში გამარჯვებული ქართველები მტერს უკან დაედევნენ. ერთი ნაწილი გ-ის სანახებამდე მივიდა (ი.-ა. 71), „მიანიეს მდევართა განძისკარ-გელაქუნამდე“ (გელაქუნი-ქვეყანა სევანის ტბის სამხრ. აღმ), (ვ. ბ. 183). შამქორის ციხის აღების შემდეგ დავით სოსლანი (მეფე თამარის მეორე ქმარი) ნავიდა გ-ში. როდესაც მიუახლოვდა ქალაქს, წინ შეეგებნენ დიდებულები, დიდვაჭრები, ყაღდი და სწავლულები. დავითს თაყვანი სცეს, შეასხეს ხოტბა, ცრემლით შეავედრეს თავი და შვილები. გააღეს ქალაქის კარი, დაუფინეს ოქრომკედით

ნაქსოვი ხალიჩა სულთნის სასახლის კარამდე. თავზე გადმოაყარეს ოქროვერცხლი, დრამა და დრაჰკანი. დავითი შევიდა სასახლეში, დაბრძანდა სულთნის ტახტზე, მოიწვია დარბაზობა, შეიქმნა ნადიმობა „დროსა და დღის შესაფერისი“. გ-ა მეფე თამარმა მოხარეობის საფუძველზე ამირ-მირანს (ამირემირან, არანისა და გელაქუნის პატრონი, შირვანის შაჰის აღსართანის სიძე), აბუ-ბექრის (აზერბაიჯანის ათაბაგი, შამქორის ბრძოლაში ქართველების მოწინააღმდეგე) ძმას გადასცა (ი.-ა. 72; ბ.ეზ. 127; ვ. ბ. 183). ნახჩევანს გადახვეწილმა აბუ-ბექრმა თავისი ძმა ამირ-მირანი მოაწამლინა. მან ძმის სიკვდილის ამბავი გ-ის სანახებში გაიგო. აბუ-ბექრმა გ. ბრძოლით აიღო და დაიკავა (ი.-ა. 76). ივანე მხარგრძელი (მეფე თამარის მსახურთუხუცესი) შეებრძოლა გ-დან დვინისკენ მიმავალ ჯარს და დაჰფანტა ისინი (ი.-ა. 77). მეფე თამარმა შეჰყარა ლაშქარი, გ-ის წინააღმდეგ გაილაშქრა და ხარკი დაადო (ი.-ა. 77-78). მონაპირეების (საზღვრისპირა ოლქის გამგებელი) გრიგოლის ძეთა, ტბელთა და მაფატლისძეთა შიშით გ-ას და ბარდავს დედას ყმა ვერ აუტირდებოდა (ბ.ეზ. 130). ლაშა-გიორგის (საქართველოს მეფე 1207/10-23) მმართველობის დროს საქართველოს განუდგა გ. და ხარკი შეუწყვიტა. მეფემ მოიწვია წარჩინებულები და გ-ზე გალაშქრება შეატყობინა. ქართველებმა გ-ზე გაილაშქრეს. განძელებმა ველზე შეტაკებას თავი აარიდეს და ქალაქში გამაგრდნენ. ქალაქს სხვადასხვა მხრიდან მესხნი, ჰერ-კახნი,

ქართველ-სომხით-თორელნი მიადგნენ. გ-ზე ალყა მრავალი დღე გრძელდებოდა. ერთ დღეს ლაშა-გიორგიმ 4 000 მხედრით ქალაქის გარე შემოვლა დაიწყო. განძელებმა ეს რომ შეამჩნიეს, მოულოდნელად ქალაქის კარი გააღეს და 10 000 მხედრით ქართველებს შეუტიეს. მიუხედავად მცირერიცხოვნობისა, მეფის მხედრობამ გაიმარჯვა. საბოლოოდ გ-ის ათაბაგმა პატიება ითხოვა და ხარკი ისევ იკისრა (ჟ. 152-153; ვ. ბ. 196; ნ.დ. 100). ოთხმა მონღოლმა ნოინმა: ჩორმალან, ჩალატა, იოსურ და ბიჩომ 40 000 კაცითა და დედანულით მრავალი ქვეყანა გამოიარეს, მოადგნენ გ-ას, რომელიც კარგად იყო გამაგრებული.** სამი დღე იბრძოდნენ, აიღეს ქალაქი, მოაოხრეს და მრავალი ადამიანი განყვიტეს (1235), (ჟ. 184; ვ. ბ. 204). გ-დან ალავერდს (სოფ. მდ. ალაზნის მარჯვენა ნაპირზე, საეპისკოპოსოს ცენტრი) მოყვანილი ტყვეები წმ. გიორგის სასწაულით განთავისუფლდნენ (აბუსერიძე ტ. 66-63, 1233 ამბები). არღუნ ნოინი (მონღოლი დიდმოხელე, მეხუთე ულუსის გამგებელი, სადაც შედიოდა საქართველო) ოცი ათასი მხედრობით წამოვიდა, შემოვლო გ. და სომხეთი, მოვიდა თბილისში (1260) აჯანყებულ დავით ულოს (ლაშა-გიორგის ძე, საქართველოს მეფე 1246-70) წინააღმდეგ (ჟ. 240). ადარბადაგანის მფლობელმა 1330 გადაწყვიტა გიორგის (გიორგი V, საქართველოს მეფე 1318-46) წინააღმდეგ გალაშქრება. მივიდა გ-ას. ეს რომ გიორგიმ შეიტყო, დიდი ჯარით შეხვდა მას, დაამარცხა და გამარჯვებული დაბ-

რუნდა (ნ.დ. 116). განძელებმა გადაწყვიტეს მეფე ალექსანდრესთვის (ალექსანდრე I, საქართველოს მეფე 1412-42) ხარკი შეენწყვიტათ. განრისხდა მეფე, შეკრიბა ლაშქარი, ჩავიდა ყარაბაღში (1437). განძელებმა წინააღმდეგობა გაუწიეს. მეფემ ურჩები დასაჯა და ხარკი ისევ დაადო (ვ.ბ. 281). მეფე ლუარსაბი (ლუარსაბ I, ქართლის მეფე 1527-56) და კახთა ბატონი ლევანი (კახეთის მეფე 1518-74) შეიკრნენ, მოიწვიეს მესხები და „დაუწყეს რბევა და ოხრება“ გ-ას (ვ.ბ. 403; ფ. გ. 4). ირანის შაჰმა თამაზმა (თაჰმასპ I, 1524-76) თბილისი დაიკავა... გ-ში*** დასვა სულთანი და ქართლის მეფე ლუარსაბისაგან თბილისზე შეტევის შემთხვევაში გარნიზონის დახმარება დაავალა. ლუარსაბმა შეყარა ლაშქარი და თბილისს შეუტია. ეს რომ გ-ის სულთანმა შავერდიმ (შაჰვერდი-სულთანი) შეიტყო, შეკრიბა „სპა ყარაბაღისა“ და ქართველებზე გამოილაშქრა. ბრძოლა მოხდა სოფ. გარისტან (ისტ. ქვემო ქართლი), (1556). გამარჯვებულმა ქართველებმა მტერი გ-ას გააბრუნეს (ბ. ე. 365-366; მესამე ტ. 507; ვ. ბ. 405; ფ. გ. 8-9). ყიზილბაშებმა გ-ის სულთნის შაჰვერდის სარდლობით ჩუმად გაიარეს მუხათგვერდი (ადგილი ქ. თბილისთან) და სვიმონ მეფის (სვიმონ I, ქართლის მეფე 1556-69; 1578-1600) ლაშქარს მოულოდნელად თავს დაესხნენ. გაიმართა სასტიკი ბრძოლა. გ-ის ხანმა, როდესაც ქართველების თავგანწირვა ნახა, ყიზილბაშებს მიმართა: გზა შორს გვაქვს, გაქცევით თავს ვერ ვუშველით, სჯობს ომში დავიხოცოთ. ყვე-

ლამ ერთად შესძახა „ჰალაჰ“ და შეტევა განახლდა. მტერმა გაიმარჯვა (1561). იმავე ღამეს შაჰვერდი თბილისში შევიდა (მესამე ტ. 511). შაჰ-თამაზმა თბილისში დაუდ-ხანი (დავით XI სვიმონის ძმა, ქართლის მეფე 1569-78) გამოგზავნა და „შემწედ“ გ-ის ხანი მიუჩინა (ვ.ბ. 408). სვიმონ მეფის წინააღმდეგ შაჰ-თამაზის ბრძანებით, შაქის სულთანმა, დიდძალი ლაშქარი შეკრიბა. მტერს კახაბერ ყორღანაშვილი გ-ას ეახლა, მეგზურობა გაუწია და ქართლში შემოსვლა გაუადვილა. ბრძოლა მოხდა ფარცხისტან (სოფ. ქ. თბილისის სამხრეთით), (1569). ქართველები დამარცხდნენ, მეფე ტყვედ ჩავარდა (ბ. ე. 368; მესამე ტ. 514). ირანის შაჰი ხუდაბანდი (შაჰ-თამაზის ძე, სულთან მუჰამედ „ხოდაბენდე“ 1577-87) ბრმა იყო და „ვერშემძლე საქმისა“, ამიტომ გ. თურქებმა დაიკავეს (ბ. ე. 368; ვ. ბ. 410; მესამე ტ. 525; ფ. გ. 13). ამის გამო გ-ის ხანი შაჰვერდი სულთანი კახეთის ბატონთან ალექსანდრესთან (კახეთის მეფე 1574-1605) მივიდა და თავშესაფარი ითხოვა, მეფემ კი დაიჭირა და ხონთქარს გაუგზავნა (მესამე ტ. 525; ფ. გ. 18; პ. ქ. 54). შაჰ-აბასმა (აბას I, ირანის შაჰი 1587-1629) გ-ა დაიკავა (ვ.ბ-ს მიხედვით 1787. მც. ქ-ის ჟამგულანის მიხედვით 1788), მანუჩარს (სამცხის ათაბაგი) თურქთა წინააღმდეგ მხარდაჭერისთვის ჩალაბურთი უბოძა, ხოლო მის დედას, დედისიმედს ხუთი დიდი სოფელი (ვ. ბ. 723; პ. ქ. 56; მც. ქ. 111, ს-1204; მესხური მ., 54). შაჰ-აბასი მივიდა გ-ას (1613) და იქიდან თეიმურაზს (თეიმურაზ I, კახეთის მე-

ფე 1606-48, ქართლ-კახეთის 1625-32) შვილის მძევლად გაგზავნა მოსტოვია (ბ.ე. 391; ვ. ბ. 585). თეიმურაზმა შაჰთან შვილები და საკუთარი დედა, ქეთევან ბაგრატიონი (ქეთევან წამებული) გააგზავნა. შაჰმა ისინი შირაზში (ქალაქი სამხრ. დასავ. ირანში) გაისტუმრა (ვ.ბ 587). გ-ში მყოფ შაჰ-აბასს მოურავი*** ურჩევდა, რომ ქართლში ზამთარს სჯობდა შესვლა, რადგან მოსახლეობის გახიზვნა გაჭირდებოდა. შაჰს გ-ში ეახლნენ: ნუგზარ და იესე ერისთავები, ანდუყაფარ ამილახორი, ფეშანგი ფალავანდიშვილი, ალათანგი ხერხეულიძე (ქართველი დიდი თავადები) და თავყანი სცეს (ვ. ბ. 425). 1623 ქართლის მოურავმა (გიორგი სააკაძე) ყიზილბაშებს უღალატა. ქართველთა ჯარით დაარბია გ-ა და კახეთის მეფე (თეიმურაზ I) იქ ბატონად დასვა (მც. ქ. 62, 380, 1636 ჟამგულანი). კახეთის დიდებულები გ-ის ხანს აბაზ-ყული ხანს დაჰპირდნენ, რომ კახეთის ბატონად გამოითხოვდნენ (მც. ქ. 119). 1688 ირანის შაჰმა სოლეიმანმა (იგივე სეფი II, 1666-94) კახეთის გამგებლობა და გ-ის ბეგლარბეგობა აბაზ-ყულიხანს უბოძა (კახეთის მუსლიმი გამგებელი 1688-95), (ვ. ბ. 606; ფ. გ. 67; პ. ქ. 120-21). ირანმა ქართლის მეფედ შაჰნავაზის (ვახტანგ V, ქართლის მეფე 1658-75) ძე გიორგი (გიორგი XI, ქართლის მეფე 1676-88; 1703-09) დანიშნა. გიორგი გ-ას ესტუმრა, გ-ის ხანი დიდი პატივით დახვდა, ხუთ დღეს იქ შეინახა, კარგი საჩუქრები მიართვა და ქართლს გაისტუმრა (ფ. გ 68). შაჰმა ერეკლეს (ნაზარ-ალი-ხანი, ქართლის მეფე

1688-1703) დაუკითხავად და გ-ის ხანის შუამდგომლობით ერისთავობა იასონს მისცა (ფ. გ 70). შაჰის მიერ ქართლის სარდლად დანიშნულმა ჰაჯი ალიხან ზანგანმა, ერეკლეს ვაზირი ყიასა მიუჩინა და გ-ის ხანის წახდენა და ნაზარ-ალი-ხანის დატყვევება დაავალა (ფ. გ. 80). გიორგიმ (გიორგი XI), 1691 ქართლი დაიკავა, ერეკლე კი იძულებული გახდა თბილისში ჩაკეტილიყო. ქართლში გიორგი მეფობდა, კახეთში კი გ-ის ხანი აბაზ-ყული-ხანი ბატონობდა. ამ საქციელისთვის გიორგი გ-ის ხანთან გაგზავნილ წერილში შაჰის წინაშე თავს იმართლებდა (ფ. გ. 84; პ. ქ. 121-22). როდესაც ირანის შაჰი სოლეიმანი გარდაიცვალა, ახალ შაჰთან ჰუსეინთან (სულთან-ჰუსეინი 1694-1722), ერეკლემ აბაზ-ყული-ხანი გიორგისთან თანამშრომლობაში დაადანაშაულა და დააჭერინა. 1695 გ-ის ბეგლარბეგად და კახეთის გამგებლად შაჰმა ქალბალი-ხანი დანიშნა (კახეთის მუსლიმი გამგებელი 1695-1703), (ვ. ბ. 608-609). ქალბალი-ხანი, მართალია, განაგებდა კახეთს, მაგრამ მისი მხარეები: თუშეთი, ქიზიყი და ერწო-თიანეთი ერეკლეს მფლობელობაში შედიოდა (ვ. ბ. 475). ქალბალი-ხანთან, რომელიც გ-ში იმყოფებოდა, კახელები ჩადიოდნენ და ლეკების წინააღმდეგ შემწეობას ითხოვდნენ (ვ. ბ. 609). ლეკები აოხრებდნენ არა მხოლოდ კახეთს, არამედ გ-ას... (ვ. ბ. 497). ირანის შაჰმა ვახტანგს (ვახტანგ VI, ქართლის ჯანიშინი 1703-14, ქართლის მეფე 1716-24) დახმარება თხოვა ლეკებისაგან გ-ის დასაცავად. განჯელებიც ევედრებოდნენ

ვახტანგს დახმარებას, ქართლის მეფე დიდი ლაშქრით გ-ას გაემართა. მეფეს გ-ის ხანი შამქორს მიეგება, მეფის სპამ ურჩნი გ-ის ხანს დაუმორჩილა (ვ. ბ. 499; ქრ. III. 613 – ათარილებს ამ მოვლენას 1712). როდესაც ირანის ტახტზე შაჰ-თამაზი (თაჰმასპ II, 1722-32) ავიდა, ვახტანგმა გ-დან მასთან გააგზავნა სენია ჩხეიძე (ს. რ. 34). თურქეთის სარდალმა იბრეიმ ფაშამ გადაწყვიტა გ-ის დაკავება. განჯელებმა ქალაქში თურქთა ჯარი შეუშვეს, რომელიც გ-ის მოედანზე დადგა. განჯელებმა შეკრეს ქუჩები, დაუნყეს ბრძოლა და ამოწყვიტეს თურქები. სარდალი გაიქცა, ხოლო განჯელებმა ქალაქი გაამაგრეს (ს. რ. 37). ვახტანგმა რუსეთის ხელმწიფის, პეტრეს (რუსეთის იმპ. პეტრე I, 1689-1725) იმედით, შეკრიბა ლაშქარი, მივიდა გ-ას და იქ სამი თვე პეტრეს მოლოდინში უშედეგოდ დაჰყო (ვ. ბ. 500). ვახტანგი თბილისიდან 1722 გავიდა (ქრ. III. 81; მც. ქ. s-2515). განრისხებულმა შაჰმა ქართლი მაჰმად-ყული ხანს (კახეთის მეფე კონსტანტინე II, 1722-32) გადასცა. მან დაიხმარა გ-ის ხანი... და თბილისი აიღო (1723), (ვ. ბ. 501; ო.ხ. 38). კონსტანტინე ამავე დროს იყო გ-ისა და ყარაბაღის ბეგლარბეგი (ქრ. III. 94, გუჯარი გაცემული კონსტანტინეს მიერ 1724). 1726 ქართლი ოსმალებმა დაიკავეს, თავრიზისა (ქ. სამხრეთ აზერბაიჯანში, აჯიჩაის ხეობაში) და თავრიზს აქეთ ქალაქები და ქვეყნები: გ-ა, შემახია, ერევანი დაიმორჩილეს (მც. ქ. 41, s-1452; ქრ. III. 106). 1734 ვახტანგი რუსეთიდან დარუბანდში ჩავიდა. ეს რომ თამაზ ხანმა

გაიგო, დატოვა ბაღდადი (ერაყის დედაქალაქი)... მიადგა გ-ას და ვახტანგი თავისთან იხმო, ის კი ასტრახანში (ქალაქი რუსეთში) წავიდა (ვ.ბ. 514). თამაზ-ხანი (თამაზ-ყული-ხანი, შემდგომში ნადირ-შაჰი) 1734 იბრძოდა გ-ის ასაღებად, ვერ აიღო, რადგან ზამთარმა ხელი შეუშალა; ამიტომ გაზაფხულზე გ. დატოვა (ვ. ბ. 514; ქრ. II. 142). თამაზ-ხანმა გ-ში მაჰმად-ყული-ხანს მასთან მისი ასულის გაგზავნა მოსთხოვა (ვ. ბ. 626). 1738 ქართლში სარდალად მივიდა გ-ის ხანი ულული-ხანი, ძე ქალბალი-ხანისა (ს. რ. 51). ამავე წელს ლეკებმა მოკლეს ულული-ხანი (ს.რ. 52). ლეკები მიადგნენ დმანისს (1739). სეფი-ხანი (ყიზილბაშთა სარდალი) გ-ას იდგა და იქიდან წამოვიდა დმანისის მისამველებლად, ლეკები დაანიოკა და უკან გაბრუნდა (პ. ო. 43-44). ნადირ-შაჰი (ირანის შაჰი 1736-47) დალესტნელებს ებრძოდა (1741-1743). მან ქართლში შიკრიკი გამოაგზავნა და ქართლიდან 6000 ხარი მოითხოვა, რათა გ-იდან დალესტანში ურმებით პური მიეზიდათ (პ. ო. 55). ოსმალთა ჯარი ორბელიანთა (დიდი თავადები) მამულზე შემოვიდა. ეს ამბავი, როდესაც ნადირ-შაჰის შვილმა შეიტყო, ბარდიდან წამოვიდა და გ-ის მინარეთთან დადგა. შეშინებული ოსმალთა ჯარი უკან გაბრუნდა (პ. ო. 75). ნადირ-შაჰმა ერეკლე (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის 1762-98) ათასი ქართველით რუსეთის ელჩთან შესახვედრად გამოიძახა. გზაში მეფეს ბრძანება მოუვიდა „უკან დაბრუნებულიყო“. მეფე გ-ის მინდვრებიდან უკან დაბრუნდა (პ. ო. 118).

ნადირ-შაჰის გარდაცვალების შემდეგ, ალი-ხანმა რომელიც გარკვეულ დროს ქართლში გამგებლად იჯდა, ქართლზე გალაშქრება გადაწყვიტა. ერეკლემ „შეყარა“ ჯარი და დიმიტრი ორბელიანი უსარდლა. ქართველებმა ყიზილბაშები დაამარცხეს, ხოლო ალი-ხანი გ-ში გაიქცა (პ. ო. 131; თ.ბ. 46; ქრ. III. 619 – ბრძოლას ათარილებს 1748). მამადი, ლორეს სულთანი, რომელიც ერეკლეს წინააღმდეგ აჯანყებულ აბდულ-ბეგს (აჯანყდა 1748, ქართლის მეფის იესეს ძე) ეხმარებოდა, სამშვილდეს იდგა. აქ მას მიუვიდა რაყამი, საიდანაც შეიტყო, რომ გ-ის ხანობა ებოდა. იგი სასწრაფოდ გ-ას დაბრუნდა (პ. ო. 134). ერეკლემ თბილისის ციხეებში მდგომ ყიზილბაშთა გარნიზონებს შეუტია, დაამარცხა და ციხეები თავად დაიკავა (1748 ივლისი). ამ ამბით შეშინებულმა გ-ის ხანმა ერეკლეს დიდძალი საჩუქარი გამოუგზავნა (პ. ო. 148). გ-ის ხანმა ერეკლესა და თეიმურაზს (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62, ერეკლეს მამა) დახმარება სთხოვა ყარაბაღის მფლობელის, ფანა-ხანის (ფანაპ ალი-ხანი, 1747-63) წინააღმდეგ (თ.ბ-ის დათარილებით 1749; პ. ო. 160; თ.ბ. 47-48). ფანა ხანმა გ-ის გამგებელს, შავერდი ხანს გ-ის წართმევა დაუპირა, გ-ში აურაცხელი ჯარი შეიყვანა, მხოლოდ გ-ის ციხე-სიმაგრე დარჩა დაუკავებელი. გ-ის ხანმა დახმარების სათხოვნელად საქართველოში თავისი ძმა რიზა-ყული-ბეგი გამოაგზავნა. თეიმურაზი და ერეკლე ლაშქრობისათვის სათანადოდ მოემზადნენ. მათ ჯარი ყმადნაფიცი ქვეყნებიდანაც

გამოიყვანეს. ქართველების ლაშქარმა ფანა-სასტიკად დაამარცხა (1750). გამარჯვებულებმა გ-ში მახარობელი გამოაგზავნეს. გ-ის ხანმა ლაშქრობის საზღაურად ქართველ მეფეებს შამშადილოს მხარე გადასცა (პ. ო. 164-172). ერეკლესა და დარეჯან დადიანის ქორწილში დაპატიჟებული იყო გ-ის ხანიც (პ. ო. 180). ერეკლემ და თეიმურაზმა გადაწყვიტეს ჭარზე გალაშქრება. ლაშქრობაში მონაწილეობის მისაღებად დაიბარეს გ-ის ხანიც და სხვა მოკავშირე მაჰმადიანი ხანებიც. ამ ბრძოლაში მოკავშირეთა ლაღატის გამო ქართველები დამარცხდნენ (1751 მდ. აგრიჩაიზე), (პ. ო. 181-182; თ. ბ. 48). აჯი-ჩალაბი (შაქის პირველი ხანი, ჰაჯი ჩელები ყურბან-ოღლუ, 1743-55) შაქშირვანის ხანი საქართველოს სანინაღმდეგო მოქმედებებს ახორციელებდა. იგი გ-ას მიადგა, მისი შემოგარენი ააოხრა, ყარაბაღის ელები აყარა და თავის ქვეყანაში წაიყვანა. თეიმურაზი და ერეკლე მის წინააღმდეგ ლაშქრობის სამზადისს შეუდგნენ. მარტყოფის (სოფ. კახეთში) მოურავი ქაიხოსრო გ-ში გააგზავნეს, რათა თავიანთი მონარკე მუსლიმ ხანთა ერთგულება დაედგინათ. გ-დან მობრუნებულ ქაიხოსროს მოჰყვნენ: გ-ის ვეჩილი, ყარაბაღის ქედხუდები, ბარგუშათის (სომხეთის ტრ.) ხანის ძმისწული. თეიმურაზსა და ერეკლეს ერთგულება დაუდასტურეს; „ავღანთა“ ბრძოლაში დახმარების სანაცვლოდ საკუთარი ჯარითა და ხარჯით ლეკების წინააღმდეგ დახმარებას დაპირდნენ. ამის შემდეგ „ბატონებმა“ (ერეკლე II, თეიმურაზ II) ლე-

კებზე ორჯერ წარმატებით ილაშქრეს. „ბატონებს“ კაკის სულთანი შერიგებას ეხვეწებოდა, ხოლო ჭარებელმა გ-ის ხანი იშუამდგომლეს... თეიმურაზმა და ერეკლემ დიდძალი ჯარი შეყარეს და გ-ში წავიდნენ, საიდანაც აჯი-ჩალაბის წინააღმდეგ უნდა გაელაშქრათ... როდესაც გ-ას მიუახლოვდნენ, წინ გ-ის ბეგლარბეგი შავერდი-ხანი საჩუქრებით შეეგება. გ-დან „ბატონებმა“ გააგზავნეს შიკრიკები ყარაბაღში ქაზუმ-ხანთან, ფანა-ხანთან და თავისთან დაიბარეს „ადირბეჟანის ქვეყნების“ ხანები. მათ, როდესაც შეიტყვეს, „ქართლის ვალი გ-ას მობრძანებულაო“, შეუთვალეს აზარმათას შეგვერებითო“. „ბატონები“ გ-ის ხანთან ერთად აზარმათას ჩავიდნენ... იქ თეიმურაზმა და ერეკლემ შეიტყვეს, რომ აჯი-ჩალაბის სასარგებლოდ ხანები ღალატს აპირებდნენ. „ბატონებმა“ შეიპყრეს გ-ის ხანი თავისი ძმით და სხვები, გ-ში გამობრუნდნენ და დაჭერილი ხანებიც იქ მიიყვანეს. მათ გ-ის ციხის დაკავება სურდათ, რათა იქ სანდო კაცი დაესვათ, თვითონ კი ქართლში „დაჭერილი ხანებით“ წამოსულიყვნენ. შეშინებულმა განჯელებმა ციხე ჩაკეტეს და ქართველები შიგ არ შეუშვეს. „ბატონებმა“ გ-ის ხანის ბიძა-დისწული (ყოფა და ხუდათ-ბეგი) მოწინავე „კაცებით“ თბილისში მძევლად გამოისტუმრეს. ამასობაში აჯი-ჩალაბთან შიკრიკად ფანა-ხანის შვილი წავიდა. აჯი-ჩალაბი დიდძალი ჯარით გ-ას მივიდა (1752) და ქართველებს ბრძოლა გაუმართა. აღდგომის შაბათი დღე იყო. გ-ში თბილისელი მოქალაქეები სავაჭროდ იყვნენ ჩა-

სულები, რომლებიც მეომრებმა სასტიკად აიკლეს. ქართველები დამარცხდნენ, ხოლო „ბატონებმა“ გ-ის მთას შეაფარეს თავი. დაელოდნენ დაღამებას და თბილისში ისე დაბრუნდნენ (პ. ო. 190-195, ქრ. III. 218). მუსა-ყული არ მიემხრო აჯი-ჩალაბს გ-ის ბრძოლაში, რისთვისაც თეიმურაზმა და ერეკლემ ბორჩალოს ხანობა (1752-55) უბოძეს და აღჯაყალას (ციხე-სიმაგრე ქვემო ქართლის ისტ. პროვინცია გაჩიანში) გაისტუმრეს (პ. ო. 223). აჯი-ჩალაბის შვილი ალა-ქიში და გ-ის ხანი შავერდი ქართლზე დიდი ჯარით წამოვიდნენ და დადგნენ ბაიდარში (სოფ. ქართლში, დღ. მარნეულის რ-ნი). მათ შეუერთდნენ ყაზახის, ბორჩალოს... ჯარები, შამშადილოში მივიდნენ. მეფე ერეკლემ დასახმარებლად ჩერქეზთა ჯარი დაიქირავა. ეს რომ მტერმა შეიტყო, შერიგება ითხოვა, მაგრამ „ბატონები“ არ დასთანხმდნენ. მოწინააღმდეგე ყაზახში წავიდა. ქართველებმა ყაზახზე გაილაშქრეს. გ-ის ხანი და ალა-ქიში სასტიკად დაამარცხეს (პ. ო. 200-204; ბ. ბ. ბრძოლას ათარილებს 1753, ალა-ქიშის მაგივრად წერს აჯი-ჩალაბს, 49). გ-ის ხანმა „ბატონებს“ წიგნი გამოუგზავნა, შერიგება ითხოვა და ისევ ხარკი იკისრა (პ. ო. 208; 211-212). ხუნძახის ბატონი (ნურსალ-ბეგი) დიდი ჯარით (1754-55) კახეთისკენ წამოვიდა. გ-ის ხანმა და სხვა მუსლიმმა ხანებმა მისი მხარე დაიჭირეს. მიუხედავად ამისა, ქართველებმა გაიმარჯვეს**** (პ. ო. 215, 220). დიდი ლეკიანობის შემდეგ (50-იანი წლები) მშვიდობა ჩამოვარდა. 1758 ნახჩევანის გამგებელი ბამან-ხანი

ერეკლე-თეიმურაზს შეურიგდა... გ-ას რაც ქართლის ელები იყვნენ, უკან დააბრუნა და კახმა ბატონმაც შეირიგა (პ.ო. 245). მეფე ერეკლე და შუშის ხანი იბრაიმი შეიკრნენ, გ. აილეს... შეიპყრეს გ-ის გამგებელი მამად-ხანი ოჯახით [გ-ის გამგებლის შავერდი-ხანის სიკვდილის შემდეგ ხანად დაადგინეს მისი ძე მაჰმად-ასლან-ხანი (1760-80), რომელიც მოკლა მისმა ძმამ (შესაძლებელია ბიძამ), სწორედ ამ მამად-ხანმა]. შუშის ხანმა მამადი ოჯახით ტყვედ წაიყვანა (თ. ბ. 56). 1780 ერეკლეს „ეპყრა განჯა საყმოდ და ყოველი მამული მისი“, მეგობრობდა შუშის ხანთან, შუშის (ყარაბალი) ხანის და ერეკლეს „კაცები“ განაგებდნენ ქ. გ-ას. შურის გამო განჯელებმა „ირაკლის კაცი თავადი ანდრონიკაშვილი – მდივანბეგი ქაიხოსრო“ და შუშის ხანის „კაცები“ გამოაძევეს ქალაქიდან (ო. ხ. 69, 72). 1785 აჯანყებულ გ-ში ჩავიდა შავერდი-ხანის ძე რაიმ-ხანი (რაგიმ-ხანი 1785-86), რომელიც შუშის ხანს ტყვედ ჰყავდა და დაჯდა გამგებლად (თ. ბ. 59). იბრეიმ-ხანმა ისევ თხოვა ერეკლეს დახმარება, ისევ აილეს გ. და იქ გამგებლად შავერდი-ხანის შვილი ჯავად-ხანი დანიშნეს (1786-1804), (თ.ბ. 59). ერეკლე მეფემ რუსის ჯარით ყარაბალზე გალაშქრება გადაწყვიტა. წინ მხედრებით თავისი ძე იულონი გააგზავნა, რომელმაც გზად შემოყრილი ყარაბალის მხედრობა დაამარცხა. ამ დროს ერეკლე რუსის ჯარით გ-ას იდგა. პოლკოვნიკ ბურნაშოვს მოუვიდა ბრძანება გ. დაეტოვებინა. ერეკლე იძულებული გახდა მას გამოჰყოლოდა (ო.ხ. 74; თ.ბ. 60; თ.ბ-ის

მიხედვით ეს მოხდა 1787)****. გ-ის ხანმა ჯავადმა შამშადილელი ალისულთანის წინააღმდეგ გაილაშქრა, მაგრამ ვერას გახდა. ერეკლემ ჯავადს რამდენჯერმე დაუმორჩილა შამშადილოელები, მაგრამ მათ შორის ატყდა ომი და ჯავადი დამარცხდა (თ.ბ. 63-64). 1795 მაისში ალა მაჰმად ხან ყაჯარი (1794 წლიდან ირანის გამგებელი, შაჰი 1796-97) ყარაბალის ციხე-სიმაგრეს შუშის მოადგა. შუშის ხანმა იბრეიმმა გაამაგრა ციხე-სიმაგრე, ალა-მაჰმად ხანმა ვერ აილო და უკან გაბრუნებას აპირებდა, მაგრამ გ-ის ხანმა ჯავადმა იძულებით მიიყვანა ტფილისს, რადგან მტრად იყო მოკიდებული მეფე ერეკლეზე. ალა-მაჰმად ხანმა ერეკლეს მორჩილება შესთავაზა და აღუთქვა, რომ გ-ას, ერევანს, ყარაბალს, შაქს, შირვანს „მისცემდა“ და აზერბაიჯანის გამგებლად დანიშნავდა. რადგან ერეკლეს რუსებისთვის ფიცი ჰქონდა მიცემული (იგულისხმება 1783 ტრაქტატი), არ დასთანხმდა. ქართველები სასტიკად დამარცხდნენ (ბ. ბ. 65). 1796 ერეკლემ გ-ის დაპყრობა გადაწყვიტა და ყარაბალის ხანს იბრეიმს შეუერთდა. მეფემ სამი თვე დაჰყო გ-ის მისადგომებთან. ამასობაში რუსის ჯარმა გენერალ ზუბოვის მეთაურობით დაიკავა შაქი, შირვანი ვიდრე თალიშამდე. გ-ის ხანმა ერეკლე მეფეს შუამავლად ხანი იბრეიმი გამოუგზავნა და ისევ ხარკი იკისრა. იბრეიმმა მეფე და ხანი დააზავა. ერეკლემ თბილისიდან 700 წაყვანილი ტყვე უკან წამოიყვანა და ქართლში გამარჯვებული დაბრუნდა (ბ.ბ. 67). 1796 სექტემბერში გენერალმა ზუბოვმა აილო

გ. უომრად (ბ. ბ. 67). ქართლში, განჯა-ყარაბაღში, შაქ-შირვანში დიდი შიმშილობა დაიწყო. კოდი პური ერთ თუმნად ძლივს იშოვებოდა (ბ. ბ. 68). ერეკლეს მოხარკეები იყვნენ: ერევანი, გ. შუშა და სხვა ყიზილბაშური სახანოები (ნ. დ. 138). ერეკლე ოფიციალურ საბუთებზე ხელს აწერდა: „... მეფემან განჯისა, ერევნისა, ყაზახისა, ბორჩალოსი, შამშადილო, მპყრობელი“ (ქ.ს.დ. II. წყალობის წიგნი. გაცემული 1783, 456). „მთავარი შირვანისა, მფლობელი და მბრძანებელი განჯისა და ერევნისა“ (ქ.ს.დ. II. №134, 457. 1783 ტრაქტატის ტექსტი). ერევნის ხანის მშვენიერი და დიდი მზითვის მქონე ქალიშვილი ცოლად უნდოდათ: „ხოის ხანის აჰმადის შვილს, განჯის მამად-ხანს და შუშის იბრეიმ-ხანს“. ერევნის ბეგლარბეგმა, ჰუსეინ ალი-ხანმა განაცხადა, რომ ქალიშვილს იმას მიათხოვებდა, ვისაც ერეკლე-ხანი ურჩევდა. ერეკლეს ხანებმა თხოვნით მიმართეს და დიდძალ საჩუქარსაც დაპირდნენ. ერეკლეს გადწყვეტილებით ქალი ხოის ხანის აჰმადის შვილს მიათხოვეს (ი.ბ. 266). ერეკლეს დროს ქართლ-კახეთს ინტენსიური სავაჭრო-საქარავნო ურთიერთობა ჰქონდა გ-სთან. შემოჰქონდათ ყურძენი, აბრეშუმი, ყიდულობდნენ ყმებს (ქ.ს.დ. II, 933; VI, 107; VIII, 395 და სხვ.). 1804 რუსის ჯარით გენერალმა ციციანოვმა (პავლე ციციანოვი 1754-1806, რუსი მთავარსარდალი, საქართველოს მთავარმართველი) დიდი ბრძოლის შემდეგ გ-ის ციხე-სიმაგრე აიღო და სასტიკად ააოხრა. ციციანოვის ჯარში იყვნენ ქართველებიც, რომ-

ლებმაც განჯელები არ დაინდეს, რადგან ახსოვდათ ალა-მაჰმად ხანთან ერთად როგორ ააოხრეს მათ თბილისი. ამ ბრძოლაში დაიღუპა გ-ის ხანი ჯავადი. გ-ს სახელი შეუცვალეს და ელისაბედოპოლი დაარქვეს. იგი თბილისის მაზრის „უეზდად“ გადაიქცა (თ. ბ. 70; ბ. ბ. 89; ნ. დ. 196). 1813 ირანის შაჰი ბაბა-ხანი (1797-1834, ტახტზე იჯდა ფათჰალი-ხანის სახელით) რუსეთის იმპერატორს ალექსანდრე პავლეს ძეს შეურიგდა და განჯა ოფიციალურად გადასცა (ბ. ბ. 139).

* გ. მალიქ-შაჰმა თავის ვაჟს ყიასა ად-დინ თაფარს (შემდგომში სულთანი მუჰამედ თაფარი) მისცა სამართავად. ამით შეწყდა შადადიანების დინასტია.

** 1225 გ. ილდეგიზიდებს (აზერბაიჯანის ათაბაგები) წაართვა ხორეზმის მმართველმა ჯალალ ად-დინმა, რომელმაც გ. ძლიერ ციხე-სიმაგრედ აქცია. იგი განჯას განაგებდა გარდაცვალებამდე – 1231.

*** XVI-XVIII საუკუნეებში გ. სეფევიდების ირანის შემადგენლობაშია. ირანის შაჰმა ისმაილ I-მა (1501-24) გ.ა ყარაბაღს საბეგლარბეგოს ცენტრად აქცია და იქ ბეგლარბეგად თავისი წარმომადგენელი დანიშნა.

**** გიორგი სააკაძე – დიდი მოურავი (დაახლ. 1570-1629) ქართველი სამხედრო და სახელმწიფო მოღვაწე. საქართველოს მეფის ცენტრ. ხელისუფლების განმტკიცებისთვის მებრძოლი. თბილისის, ცხინვალისა და დვალეთის მოურავი. მას ქართლის მეფე ლუარსაბ I-თან კონფლიქტი მოუვიდა. იგი ირანში გაიქცა და შაჰ-აბას I-ის სამსახურში ჩადგა. თუმცა ქართველების აჯანყებას ყიზილბაშთა წინააღმდეგ მარტყოფში (1625) თვითონ ჩაუდგა სათავეში.

***** პ. ორბელიანთან გადმოცემულ ისტორიას (იხ. ზემოთ ნადირ-შაჰიდან მოყოლებული (პ.ო. 55) ნურსალ ბეგის ამბების ჩათვლით (პ.ო. 220), ო. ხერხეულიძეც გადმოსცემს, შედარებით მოკლედ. განსხვავებული ინფორმაცია არ მოიპოვება (ო.ბ. 38-39, 46, 48-50).

***** ბ. ბატონიშვილი ამ ამბავს შემდეგნაირად ყვება: 1786 მეფე ერეკლე წავიდა გ-ას დასაპყრობად. გ-ის ხანი ჯავადი ევედრა მეფეს, ალუთქა ხარკის მიცემა, ყოველ წელს 3.000 თუმანი.

მეფის წინაშე აგრეთვე მივიდნენ ყარაბაღელი სომეხი მელიქნი, რომელთაც საქ-ში დასახლება ითხოვეს. ირაკლიმ მათ ასაყრელად წარავლინა თავისი ძე იულონი მხედრობით. იულონსა და ყარაბაღის ხანს იბრაიმს შორის მოხდა ბრძოლა. ქართველებმა გაიმარჯვეს. ამასობაში რუსებს ბრძანება მოუვიდათ უკან დაბრუნებულიყვნენ. ქართველებიც უკან გამოჰყვნენ (60).

ქ. ნადირაძე

განძასარის სომეხთა კათოლიკოსი – ყარაბაღის სომეხური მოსახლეობის კათოლიკოსი. იხსენიება: ფარსადან გორგიჯანიძე „ისტორია“ (1926).

თეიმურაზმა (თეიმურაზ I, ქართლ-კახეთის მეფე 1625-32) გადაწყვიტა განჯა-ყარაბაღის დარბევა, რაც ირანის წინააღმდეგ აჯანყებას (1632) ნიშნავდა. ამ ლაშქრობაში მონაწილეობას იღებდა მთელი საქართველოს ლაშქარი. თეიმურაზ მეფე ქ. ბარდავს იდგა. მასთან მივიდა განძასარის სომეხთა კათოლიკოსი ჯარით და მდიდრული საჩუქრებით. მეფე თეიმურაზს მან ყარაბაღზე გალაშქრების გარდა ქ. თავრიზის (ქ. ირანის აზერბაიჯანში, აჯიჩაის ხეობაში) აღებაც შესთავაზა. ურჩია, აზერბაიჯანში ხელისუფლების შეცვლა და იქ თავისი კაცის დასმა. იგი მეფეს 40 000 მეთოფით დახმარებას ჰპირდებოდა. ურჩევდა, ვიდრე ხონთქარი და ყაენი (ოსმალეთი და ირანი) ერთმანეთთან უბრად არიან, ეს საქმე წამოიწყე, მე ხონთქართან გამაგზავნე და იმისგან ჯარს მოგაშველებო. გაიმარჯვებ, „მთავარ ხელმწიფედ (ირანის) გაკურთხებთ და საქრისტიანო

შენით დაიხსნებისო და გაძლიერდებიისო“. თეიმურაზი არ დასთანხმდა, თუმცა კათოლიკოსი თავისი ამალით ქართლში წამოიყვანა და ქ. გორში დაასახლა (ფ.გ. 30-32).

ქ. ნადირაძე

გარნისი – ციხე სომხეთში, მდებარეობდა ერევნის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, აიგო ძვ.წ. II ს-ში, იყო სომეხ მეფეთა საზაფხულო რეზიდენცია, IV ს-ში აქ საეპისკოპოსო კათედრა დაარსდა, XII ს-ში ჩრდილო-აღმოსავლეთ სომხეთის საქართველოს ფარგლებში მოქცევის შემდეგ გ-მა დაკარგა პოლიტიკური მნიშვნელობა. გ. იხსენიება: ჟამთააღმწერელი (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983).

ჯალალედინის (მანგუბერთი, ხვარაზმის შაჰი 1220-21) ლაშქარი დაბანაკდა გ-ში (ვ.ბ. 200). რუსუდანმა (საქართველოს მეფე 1223-45) გაგზავნა ჯარი ივანე ათაბაგის (ივანე მხარგრძელი, საქართველოს მსახურთუხუცესი, ამირსპასალარი, ათაბაგი 1212-27) სარდლობით ჯალალედინის წინააღმდეგ გ-ში. ბრძოლაში დამარცხებული ივანე ახალციხელი მოიკლა ქვით გ-ის კლდეებში შეფარებული (ჟ. 169-170). 1804 ციციშვილის (პავლე ციციანოვი 1754-1806, რუსეთის არმიის გენერალი, საქართველოს მთავარმართებე-

ლი) ერევანზე გალაშქრების დროს ლონგამოცილილი სპარსნი დაბანაკდნენ გ-ში (თ.ბ. 71).

ე. კვაჭანტირაძე

გელაქუნი – ისტორიული ოლქი სომხეთში, მდებარეობდა სევანის ტბის სამხრეთით და აღმოსავლეთით, შედიოდა სიუნიქის მხარეში. გ. იხსენიება: ლაშა-გიორგის-დროინდელი მატთანე (ქ.ც. I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთან“, ჟამთააღმწერელი (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); „გობრონის წამება“ (ძ.ქ.ა.ლ.დ. I, 1963).

სომხურ ხეგებს შორის დასახელებულია გ-ის ოთხი ხევი (გ.წ. 175). თამარის (საქართველოს მეფე 1184-1207/10) მეფობაში გ-დან მოვიდა თურქთა ლაშქარი, რომელსაც სძლიეს ქართველებმა (ი-ა, 38). თამარის მეფობაში ქართველებმა გაილაშქრეს გ-ზე და დიდძალი ალაფით ბრუნდებოდნენ. მათ დაენია „თურქმანობა გელაქუნისა“ შამელი დიდებულების როსტომ და იაღლუზ-ალფესის წინამძღოლობით. თამარის მეტროლებმა თავი გამოიჩინეს, სძლიეს მათ და გააქციეს (ი-ა, 39-40; ვ.ბ. 173-174, 180). ზაქარია და ივანე მხარგრძელებმა (XII-XIII სს-ის მიჯნის საქართველოს სახელმწიფო და სამხედრო მოღვაწეები, ზაქარია – ამირსპასალარ-მანდატურთუხუცესი, ივანე – მსახურთუხუცესი, ამირსპასალარი, ათაბაგი) აიღეს გ. (ლ.გ.მ. 368). თამარმა უბოძა გ. ივანე მხარგრძელს

(ი-ა, 54). დავით სოსლანი (თამარ მეფის მეორე ქმარი 1187-1203/04) და ივანე მხარგრძელი ლაშქრობენ გ-ზე (ი-ა 59, 60, 77). არდაველზე ლაშქრობის დროს ზაქარია მხარგრძელმა გაიარა გ. (ვ.ბ. 189). ყიზილ-არსლანის (აზერბაიჯანის ათაბაგი 1186-91) ძმისშვილს ამირმირს სამფლობელოს გაყოფისას ერგო ტერიტორია გურგანის (კასპიის ზღვის ძველი სახელწოდება) ზღვიდან გ-მდე (ვ.ბ. 181). რუსუდანის (საქართველოს მეფე 1223-45) დროს მონღოლები დაბანაკდნენ გ-ში (ჟ. 206). გ. მონღოლთა საზამთრო სადგომი იყო (ჟ. 189, 195; 253; ვ.ბ. 223). თემურ-ლენგმა (შუააზიელი მხედართმთავარი 1336-1405) ილაშქრა გ-ში (ვ.ბ. 272).

ე. კვაჭანტირაძე

გრიგოლ მღვდელი – მისი ეთნიკური წარმომავლობა და მოღვაწეობის ზუსტი დრო უცნობია სავარაუდოდ იყო სომეხი, ქალკედონიტი, VII ს-ის მოღვაწე. გრ. მღ. იხსენიება: „მარტვილობა დავითისა და ტირიჭანისა“, (ძ.ქ.ა.ლ.დ., I, 1963).

როდესაც დავითისა და ტირიჭანის მოწამეობრივი აღსასრულის შემდეგ, ნერსე სომეხთა კათოლიკოსი სავარაუდოდ (ნერსე III, 641-61). გაემართა ტირიჭანის წამების ადგილას დივრს და თან გაიყოლა გ.მ. სხვა ორ მღვდელთან – საჰაკთან და იოვანესთან ერთად (დავითისა და ტირიჭანის წამება, 191).

თ. ქორიძე

ბრიგოლ პართელი – IV ს-ის მოღვაწე, ტრადიციულად ითვლება სომეხთა განმანათლებლად. ქართული საეკლესიო ტრადიციით, გ.პ-მა სომხებს ასწავლა „მართალი სარწმუნოება“. ამის გამო, ქართული ეკლესია აღიარებს გრიგოლს, როგორც წმიდანს. გ.პ. იხსენიება: არსენ საფარელი, „განყოფისთჳს ქართველთა და სომეხთა“ (1980).

ბიზანტიაში არკადი კეისრისა (395-408) და სომხეთში (იგულისხმება ბიზანტიისადმი მიკუთვნებული სომხეთის ნაწილი) არშაკის მეფობაში (არშაკ III 378-387) სომხები მტკიცედ მისდევდნენ წმიდა გ.პ-ის მიერ ნაქადაგებ სარწმუნოებას (ა.ს., 78). იაკობიტების სექტის წევრმა მღვდლებმა გარყვნეს წმიდა გ.პ-ის მიერ მრავალი ღვანლითა და ცრემლით მორწყული სომხეთის ქვეყანა (ა.ს., 80). ქართველები ეუბნებოდნენ სომხებს, რომ წმიდა გ.პ-მა საბერძნეთიდან შეიტანა მათში სარწმუნოება, სომხებმა კი უარყვეს ეს წმიდა სარწმუნოება და დაემორჩილნენ აბდიშოს ასურს და სხვა ბოროტ მწვალებლებს (ა.ს., 81). სომხები არ დაემორჩილნენ წმიდა გ.პ-ის სარწმუნოებას (ა.ს. 82). სომეხთა კათოლიკოსი კომიტოსი (დაახლ. VII ს. I ნახ.) „ეუფლა ნაწილს ზედა წმიდისა გრიგოლისსა“ და სომხეთის ქვეყანა მომაკვდინებელი ცრუ სწავლებით აღავსო (ა.ს., 83). სომხეთი განდგა წმიდა გ.პ-ის სარწმუნოებისაგან (ა.ს., 85). სომხეთი განშორებული იყო წმიდა გ.პ-ის ნასწავლი ჭეშმარიტებისაგან (ა.ს. 86). გ.პ-ის

შვილიშვილები იყვნენ წმიდა საჰაკი და მასტოცი (ა.ს. 86). წმიდა გ.პ-მა იხილა ჩვენება (ა.ს. 90).

თ. ქორიძე

ბრიგოლი – ანისის სომეხი კათოლიკოსი (იხ. სტ. ანელი ხუცეცები) ამონმებს ეტიფანე კათოლიკოსის 1218 განჩინებას.

გ. ოთხმეზური

ბროზნა – ახლანდელი ქალაქი გროზნო, ჩეჩნეთის დედაქალაქი, ძვ. რუსული ციხე-სიმაგრე გროზნაია. გ. იხსენიება: თეიმურაზ ბაგრატიონი - „ახალი ისტორია“ (1983).

მცირე ციხე ჩაჩნათის საზღვარზე, ააშენა ერმოლოვმა (მთავარსარდალი საქართველოში და ამავე დროს ელჩი ირანში) 1818. გ. ნიშნავს „მემუქარე“ (თ.ბ. 88).

გ. ოთხმეზური

გუასპურაგანი // ვასპურაკანი (ვასპურაგანი, ასპურაკანი) – ჰევი იგივე ქვეყანა სომხეთში. როგორც ადმინისტრაციული ერთეული (“ქვეყანა”) წყაროებში ჩნდება ბიზანტიასა და ირანს შორის სომხეთის 591 გაყოფის შემდეგ. ის სომხეთის ირანულ ნაწილში შედიოდა. გ. დიდი სომხეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობდა და 35 გავარისაგან შედგებოდა. X საუკუნეში გ. ჩამოყალიბდა

სომხურ სამეფოდ, რომელსაც არწრუნთა საგვარეულო ჩაუდგა სათავეში. გ. იხსენიება: „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, (დ.ქ.ა.ლ.დ., I, 1963); სტეფანე მტბევეარი „წამებაჲ წმიდისა მოწამისა გობრონისი“ (დ.ქ.ა.ლ.დ., I, 1963); არსენ საფარელი „განყოფისთჳს ქართველთა და სომეხთა“, (1980).

გ-დან ბოდს (ბოდბეში) დედოფალ სოფის ბრძანებით წამოიყვანეს სტერეონისი, რომელიც იქვე მონათლა (მოქ. ქ., 91-92). IV ს-ის 70-იანი, მას შემდეგ რაც თბილისში ირანის შაჰის მოხელე პიტიანში დაჯდა, გ., ისევე როგორც ქართლი, მისი მოხარკე გახდა (მოქ. ქ., 95); VI ს-ის 40-იანი ქართლში მეფობის გაუქმების შემდეგ, ირანელები ბატონობდნენ „ქართლს და სომხითს და სივნიეთს და გ-ს“ (მოქ. ქ., 101). IX ს-ის II ნახევარში გ. შედგებოდა თორმეტი სამთავროსაგან (“გობრონის წამება“, 175). ბიზანტიის იმპერატორ მავრიკიოსის ზეობაში (582-602) გ-ელმა ეპისკოპოსებმა, რომლებიც იყვნენ სპარსეთის დაქვემდებარების ქვეშ, მოსე სომეხთა კათოლიკოსის (574-604) მსგავსად, უარი თქვეს კონსტანტინოპოლში წასვლაზე (ა.ს. 89).

თ. ქორიძე

ბულისტანი – ადგილი და ციხე შირვანში. გ. იხსენიება: „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973). გ. იყო შირვანის მფლობელის რეზიდენცია.

1124 ივნისში დავითმა (დავით IV აღმაშენებელი, საქართველოს მეფე 1089-1125) აიღო გ. (დ.ი. 344). გ-ის ციხეში იყო გამაგრებული შაქის მფლობელი დავრიშ-მაჰმადი, რომელსაც ებრძვიან შაჰი თამაზი (თამაზ I, ირანის შაჰი 1524-76) და მეფე ლევანი (კახეთის მეფე 1518-74), (გ.ბ. 574).

ე. კვაჭანტირაძე

დავითი – ტაშირ-ძორაგეტის მეფე დავით ანჰოლინი (989-1048). დ. იხსენიება: „მატიანე ქართლისა“ (ქ.ც. I, 1955). დ. იყო იმ კოალიციური ლაშქრობის მონაწილე, რომელიც მოეწყო განძის ამირა ფადლონის (ფადლონ II, ფადლ იბნ შაფური, განძის ამირა 1067-73) წინააღმდეგ ბაგრატის (ბაგრატ IV, საქართველოს მეფე 1027-72) მცირეწლოვნების დროს. დ-ის გარდა ამ ლაშქრობაში მონაწილეობდნენ კვირიკე (კვირიკე III, კახეთ-ჰერეთის მეფე 1010-37), ლიპარიტი (ლიპარიტი IV ბაღვაში, კლდეკარის ერისთავი XI ს. 20-40-იანი), ივანე აბაზას ძე (ქართველი დიდებული XI ს. 20-50-იანი), თბილისის ამირა ჯაფარი (ჯაფარ ალის ძე, თბილისის ამირა XI ს. 30-40-იანი). ბრძოლა მოხდა ეკლესიასთან (მდ. მტკვრის მარჯვენა შენაკადი), რომელშიც ფადლონი დამარცხდა (მ.ქ. 296). დ. იყო კახეთ-ჰერეთის მეფე გაგიკის (1039-58) მამა (მ.ქ. 297). ბაგრატ IV-ის და ლიპარიტი ბაღვაშის დაპირისპირების დროს ლიპარიტის მომხრეა კახეთის ლაშქარი და დ-ის ჯარი (მ.ქ. 300). [ტაშირ-ძორა-

გეტის განმარტება იხ. სტ. სომხები (შენიშვნა)].

ე. კვაჭანტირაძე

დავითი (სოსლანი) – ოსი უფლისწული. საქართველოს მეფის თამარის (1184-1207/10) მეორე ქმარი. XII-XIII ს.ს. საქართველოს პოლიტიკური მოღვაწე. ბაგრატიონთა ოსური შტოს წარმომადგენელი, რომლის ფუძემდებელიც იყო საქართველოს მეფეების გიორგი I-ის (1014-27) შვილის (ჰყავდა ოსთა მეფის ასულის აღდესგან) და ბაგრატ IV-ის (1027-72) ნახევარძმის დემეტრეს შვილი, დავითი. დ. იხსენიება: ლაშა-გიორგის დროინდელი მატიახე (ქ.ც. I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ბასილი ეზოსმოძღუარი „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“ (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); ნიკო დადიანი „ქართველთ ცხოვრება“ (1962); ისტორიული საბუთები (ქ.ი.ს.კ. 1984).

დ. იყო შვილი ოვსთა მეფისა, რუსუდანის (თამარ მეფის მამიდა) გაზრდილი, ყრმა სახით მშვენიერი, ზრდილი, მხნე და მხედარი ძლიერი, უსწორო რაინდი, კარგი მშვილდოსანი, ტანით ახოვანი და სიკეთით სრული (ბ.ეზ. 121-22); დ. ეფრემიანია* დედ-მამით სამეფო გვარის ჩამომავალი, თავისი აღმზრდელის რუსუდანის ნათესავი, რუსუდანის მამიდის მხრიდან, რომელიც ოსეთში იყო გათხოვილი (საუბარია დავით IV აღმაშენებლის ერთ-ერთ ასულზე), (ი.-ა. 46). თამარის ქმარი, ოვ-

სთა მეფე, ტომით ბაგრატიონი, ჭაბუკი და ლომი, თამარ მეფის ყველა გამარჯვების თანამონაწილეა (ლ.გ.მ. 369). დ. ოვსთა მეფის ძე, აღზარდა თამარის მამიდა რუსუდანმა. თავად დ. იყო გიორგის (გიორგი I) ძის დიმიტრის შთამომავალი. დიმიტრის ანაკოფიაში (აფხაზეთი) დარჩა შვილი, რომელიც გაიქცა ბებუის (აღდეს) სამშობლოში, ოსეთში, სადაც იქორწინა ოვსთა მეფის ასულზე. მისი ძე იწოდა ოვსთა მეფედ. ამ ძის შვილს შერთეს ცოლად რუსუდანი (თამარის მამიდა), რომელიც მონოზნად ეკურთხა, საქართველოში დაბრუნდა და თან წამოიყვანა აღსაზრდელად თავისი ქმრის შვილი დ. (სოსლანი), რომელიც მას პირველი ცოლისგან ჰყავდა. დემეტრეს შვილს, რომელიც ოვსეთში გაიქცა ერქვა დავითი, დავითის ძეს ათონ, ხოლო ათონის ძეს ჯადარონ, რომლის შვილიც იყო დ. (სოსლანი), [ვ.ბ. 176-77; არდონის ხეობაში, ოსეთში, სოფ. ნუზალის ეკლესიის კედელზე არის ფრესკები ზემოთ დასახელებულ პირთა გამოსახულებებით; დავით დემეტრეს ძის ოსეთში გაქცევის ამბავს ჰყვება ათონის ივერიის მონასტრის ბერი გიორგი ოლთისარიც (1065-75), იხ. კ. კეკელიძე, ეტიუდები I, 314]. თამარ მეფეს ჰყავდა ორი მამიდა, ორივე რუსუდანი. ერთი თამარის გამზრდელი, ხორასნის სულთნის ცოლყოფილი, მეორე ჯადარონის ცოლი, დ-ის აღმზრდელი (ვ. ბ. 177; ნ.დ. იმეორებს იგივეს, მხოლოდ ათონის მაგივრად წერს დავითს, 95). დ. თამარს დედითაც ენათესავებოდა, რადგან თამარის დედა

ოსთა მეფის ასული იყო. თამარს დ. დედით მესამე, ხოლო მამით მეხუთე თაობის ნათესავად ერგებოდა (ვ.ბ. 177). რუსუდან დედოფალი ვაზირთა და დიდებულთა მოთხოვნით, ეახლა მეფე თამარს და დ-ზე დაქორწინება სთხოვა (ი.-ა. 46). მეფე თამარი დიდი თხოვნის შემდეგ დასთანხმდა. ქორწილის გადახდა გადანყდა დიდუბის სასახლეში, თბილისის სანახებში. ქორწილი მეფე თამარის შესაფერისი იყო. ყველაფერს გამორჩეული სიბრძნით ხელმძღვანელობდა რუსუდანი. ბაგრატიონთა გვარის და დიდებულთა გარდა, ქორწილს ესწრებოდნენ მგოსნები, მსახიობები, იყო რაზმთა სიმრავლეც (ი.-ა. 47). დ-მა ქორწინებიდან (1187) ერთი წლის თავზე გაიტყვა სახელი მშვილდოსნობასა და ცხენოსნობაში, ცურვასა და ასპარეზობაში. დ. მწიგნობრობაშიც ღრმად განსწავლული იყო (ი.-ა. 48). დ. ლაშქრობაში მონაწილეობას იღებდა თამარის ბრძანებითა და მითითებით, ხოლო იმარჯვებდა უზენაესის შეწევნით (ი.-ა. 55; ბ.ეზ. 130). ქართველებმა დ-ის წინამძღოლობით (1191) დაამარცხეს თამარის წინააღმდეგ აჯანყებული ქართველი დიდებულები, რომელთაც სათავეში ედგა საქართველოდან გაძევებული გიორგი რუსი (იური ბოგოლიუბსკი, თამარის პირველი ქმარი), (ი.-ა. 53). დ-მა, თავისი ძის გიორგი-ლაშას დაბადების (1192/93) აღსანიშნავად ილაშქრა ქ. ბარდავაზე და მოარბია (ი.-ა. 48; ვ.ბ. 179). ქართველებმა დ.-ის სარდლობით ილაშქრეს არზრუმში, კარნუ-ქალაქზე,

შემდეგ მოარბიეს „გელაქუნი, სპარსი-ბაზარი და გორალაუქი“ (ი.-ა. 60). დ-ის სარდლობით ქართველებმა ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვეს შამქორში (1195), აზერბაიჯანის ათაბაგის აბუბექრის წინააღმდეგ ბრძოლაში (ი.-ა. 65-68). დ-ის სარდლობით აიღეს ქ. კარი (ბ.ეზ. 134, 143-44; ვ.ბ. 188). საქართველოს წინააღმდეგ მომზადდა ახალი ლაშქრობა, რომლის მოთავეც იყო რუმის (მცირე აზიის ყველაზე დიდი თურქული სახელმწიფო) სულთანი რუკნადინი. რუკნადინმა შეკრიბა ოთხასიათასი მოლაშქრე (ბ.ეზ-ის მიხედვით რვაასიათასი) აზერბაიჯანში და საქართველოსკენ გამოემართა. ბასიანში** (სამხ. დას. საქართველოს ისტ. პროვინცია, დღ. თურქეთის ტერ.) დ-ს მთავარსარდლობით ქართველებმა ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვეს (ი.-ა. 95-98; ბ.ეზ. 134, 137-38; ვ.ბ. 187). მეფე თამარი ყველაზე დიდ დამნაშავესაც კი სიკვდილით არ სჯიდა. იცოდა რა ეს დ-მა, გუზანს (ქართველი დიდებული), რომელიც განუდგა მეფეს, ავაზაკობდა და სიკვდილის ღირსი იყო, დ-მა თამარის დაუკითხავად თვალები დასთხარა (ბ.ეზ. 144; ვ.ბ. 188). საქართველოში „მოინია მწუხარება, რამეთუ მიიცვალა სოსლან დავით“, სავსე სიკეთით, მხნე და გულადი. დარჩა ორი ძე: ყრმა ლაშა-გიორგი და ასული რუსუდანი (ი.-ა. 100; ვ.ბ. 189, ვ.ბ. მის გარდაცვალებას ათარიღებს 1199, ისტორიოგრაფიაში თარიღდება 1203/4 ან 1206/7). მეფე თამარის დროს გაცემულ სიგელებს მეფესთან ერთად ხელს

ანერს დ-იც. „თამარის ბრძანებასა მე, ნებითა ღმრთისაითა ერისთავი დავით, ვამონმებ და ვამტკიცებ“ (სიგელები გაცემული გელათისა და შიო-მღვიმის მონასტრებისადმი. ქ.ი.ს.კ. №4, №20; გვ. 76, 101, 102; გაცემული 1188, 1195/96 წლებში).

* ეფრემისძე ნიშნავს – იოსებ მშვენიერის ძეს, ბიბლიური პატრიარქის იაკობის შვილიშვილს, რომელიც ქართულ ისტ. წყაროებში იხსენიება ოს ბაგრატიონთა წინაპრად, ისევე როგორც დავით წინასწარმეტყველი ქართველ ბაგრატიონთა წინაპრად (კ. კეკელიძე, ეტიუდები I, 1956, 312-18).

** სამეცნიერო ლიტ. ბასიანის ბრძოლა თარიღდება 1203, 1204, 1205.

ქ. ნადირაძე

დავითი და ტირიჭანი – ქართული ეკლესიის წმიდანები, მათი მოღვაწეობის ზუსტი დრო უცნობია, სავარაუდოდ იყვნენ VII ს. ში მოღვაწე სომეხი ქალკედონიტები. წმ. დ. და ტ. იხსენიებიან: „მარტვილობაჲ დავითისა და ტირიჭანისა“, (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963).

მცირეწლოვანი ძმები, ბასიანის მკვიდრნი, ბასიანის ერისთავ ვარდანისა და თავინეს ძენი, წამებით აღესრულნენ ქრისტიანობისათვის თავიანთი წარმართი ბიძის (დედის ძმის) თევდოსის მიერ. კერძოდ, დ. უშუალოდ თევდოსის, ხოლო ტ. თევდოსის მიერ წარგზავნილ მღევართა მიერ სოფ. დივრს. სომეხთა კათოლიკოსმა ნერსემ (ნერსე III, 641-61) თავისი ხელით „წარგრაგნა გუამნი იგი წმიდათანი“ და დაკრძალა ერთი მათგანი ზედა მთაზე,

მეორე კი დევრის ქვემოთ, ნალვარევის ხევის დასავლეთით მათ საფლავებზე არა ერთი სასწაული აღესრულებოდა (191).

თ. ქორიძე

დავრიზ მაჰმადი – შაქ-შირვანის მფლობელი (XVI ს-ის 20-30-იანი). დ.მ. იხსენიება: ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); ბერი ეგნატაშვილი, „ახალი ქართლის ცხოვრება მესამე ტექსტი“ (ქ.ც. II, 1959).

დ.მ-ის მამა შაქ-შირვანის მცრობელი ასან-ბეგი მოკლა ლევანმა (კახეთის მეფე 1518-74). ამის შემდეგ გადაემტერნენ ერთმანეთს დ.მ. და ლევანი. დ.მ. განუდგა ირანის შაჰს თამაზს (თამაზ I, ირანის შაჰი 1524-76) და გაანადგურა მისი ლაშქარი. ამის გამგონე შაჰმა 1538 დაძრა ლაშქარი შირვანზე, მისწერა წერილი დ.მ-ს და დამორჩილების სანაცვლოდ განდგომის პატიებას დაჰპირდა. დ.მ-მა არ ისმინა და გაამაგრა ციხეები. შაჰ-თამაზმა გაგზავნა მის წინააღმდეგ მეფე ლევანი და თავისი ორი სარდალი ლაშქრით. მათ მოაოხრეს შაქი და მიადგნენ ციხეს, რომელშიც დ.მ. იყო გამაგრებული. მან ვერ შესძლო წინააღმდეგობის გაწევა და ღამით გაიპარა. ლევანი დაედევნა დ.მ-ს, მოკლა, მისი თავი მიართვა შაჰ-თამაზს (ბ.ე. 363; მესამე ტ. 504-5; ვ.ბ. 572-4).

ე. კვაჭანტირაძე

დარიალი – მდ. თერგის ხეობის მონაკვეთი ყაზბეგის რ-ში (საქართველოს რესპ.). ხეობაზე უძველესი დროიდან გადიოდა ამიერ და იმიერკავკასიის დამაკავშირებელი გზა. საქართველოსა და სხვა სახელმწიფოთა საგარეო პოლიტიკაში დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა დ-ზე ბატონობას. იგი იცავდა ამიერკავკასიას, ჩრდ. კავკასიაში მოსახლე მომთაბარე მეომარ ტომთა თავდასხმებისაგან. საქართველო მუდმივად ცდილობდა დ-ის ხეობის საკუთარი გავლენის სფეროში მოქცევას. სახელწოდება „დარიალი“ წარმოდგება სპარსული დარ-ი ალანისაგან (ალანთა კარი). ძველ ქართულ და უცხოურ წყაროებში დ. იხსენიება, როგორც დარიალანი, დარიალა, არაგვის კარი, ოვსთა კარი, კავკასიის კარი და სხვ. დ. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“, „მატიანე ქართლისა“, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ (ქ. ც. I, 1955); ჟამთააღმწერელი, „ახალი ქართლის ცხოვრება“ – მეორე ტექსტი (ქ. ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ. ც. IV, 1973); ბაგრატ ბატონიშვილი „ახალი მოთხრობა“ (1941); ნიკო დადიანი „ქართველთა ცხოვრება“ (1962); იოვანე საბანის ძე „მარტვილობა ჰაბო ტფილელისა“, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ (დ. ქ. ა. ლ. დ. I, 1963); არსენ ბერი „ცხოვრება ნინოსი“, ანონიმი ავტორი „ცხოვრება ნინოსი“ (დ. ქ. ა. ლ. დ. III, 1971 მეტაფრაზული რედ. XII-XIII ს.ს.); „ძეგლი ერის-

თავთა“ (ქ. ს. დ. II. 1965); ისტორიული საბუთები (ქრ. I, 2004, II, 1897).

დ-ს ევროპელები უწოდებენ კავკასიის კარს (ვ. ბ. 358). ხაზარები დარუბანდისა და არაგვის კარით, რომელიც არის დ. შემოდინდენ და თარგამოსიანებს (თარგამოსი – ბიბლიური პერსონაჟი. კავკასიელთა, მათ შორის ქართველთა მამათავარი), (იხ. სტ. ხაზარები) აოხრებდნენ. საბოლოოდ თარგამოსიანებმა ხარკი იკისრეს (ლ. მ. 12; ვ. ბ. 51). ქართველები და ოსები იბრძოდნენ სომხების წინააღმდეგ. მათ ბრძოლაში ტყვედ აიყვანეს სომეხთა მეფის შვილი – ზარენი. იგი ქართველებმა დ-ის ციხეში გამოკეტეს (ქართლის მეფის არსოკ/არზოკის დროს. დაახ. ძვ. წ II-I ს.ს.), (ლ. მ. 49; ვ. ბ. 65; ნ. დ-სთან სომეხთა მეფე ზარდე, 74). ქართლის მეფე ასფაგურ მირდატის ძემ (III-IV ს.ს. მიჯნა) გააღო დ-ის კარი, გამოიყვანა ოსები, სომეხთა მეფის კოსაროს დასახმარებლად სპარსელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში (ლ. მ. 59; ვ. ბ. 70). არაგვის აღმოსავლეთით, კლდის ქვემოთ, მეფე მირიანმა (ქართლის მეფე IV ს. I ნახ.) ალაშენა ციხე დ-ისა, შეაბა კარი, რადგან მის გარეშე ოსები და ხაზარები დ-ით ვერ შემოსულიყვნენ (ვ. ბ. 358; ნ. დ. 132). ვახტანგ გორგასალმა (ქართლის მეფე V ს. 40-იანი – V ს. ბოლო) ოსების წინააღმდეგ შეყარა ლაშქარი, დაიხმარა თავისი დედის ძმა, რანის ერისთავი (პიტიახში) ვარაზ-ბაკური, განვლო კარი დ-ანი, შევიდა ოსეთს და დალაშქრა (ჯვ. 150-52; ვ. ბ. 102). ვახტანგ მეფემ დაიმორჩილა ოსები, ყივჩაყები, შექმნა კარი ოვსეთისანი, რომელსაც ქართველე-

ბი „დარიანისად“ იხსენიებენ, აღაშენა „მასზედა გოდოლნი მაღალნი“, „მცველებად მახლობელი“ მთიელები ჩააყენა. ამის შემდეგ ოსები და ყივჩაყები ქართველ მეფეთა თანხმობის გარეშედ-ის კარით ამიერკავკასიაში ველარ შემოდოდნენ (ჯ. 156; ძ. ქ. ა. ლ. ძ. III. 48, 81; ქრ. I. 50). ვახტანგმა გაათავისუფლა ოსებთან ტყვეობაში მყოფი თავისი და მირანდუხტი და სხვა განთავისუფლებულ ტყვეებთან ერთად ქართლში დ-ის გზით გამოაგზავნა. თვითონ განაგრძო ლაშქრობა (ჯ. 157; ვ. ბ. 103). როდესაც ქართლში მეფობა დაესრულა, (ირანმა ქართლში მეფობა 537 გააუქმა), სპარსელები გაძლიერდნენ. დაიკავეს „კარნი ოვსეთისანი“ (დ), („მოქ.ქ.“, 94). მურვან ყრუმ (არაბი სარდალი მარვან II იბნ მუჰამედი, არაბთა ხალიფა 744-50) დალაშქრა მთელი კავკასია (735-38), დაიპყრო კარი დ. და დარუბანდისა, შემუსრა ქალაქები და ციხეები (ჯ. 234). ჯუანშერ ერისმთავრის (ქართლის ერისმთავარი VIII ს. 50/60-იანი) გამგებლობის დროს ხაზარებმა ამიერკავკასიაზე ილაშქრეს (764). ლეკეთის გზით შემოვიდნენ კახეთში, აიღეს ციხე-სიმაგრე, სადაც ჯუანშერი და მისი და – შუშანი იმყოფებოდნენ. ხაზარებმა ისინი სხვა ტყვეებთან ერთად დ-ის გზით ხაზარეთს გაუყენეს. შუშანი ხაზართა ხაკანს ცოლად სურდა რომ შერთო. შუშანმა წარმართის ცოლობას სიკვდილი არჩია. როცა ტყვეებმა დ-ის კარი გაიარეს, შუშანმა თავი მოინამლა (მ. ქ. 250; ვ. ბ. 127). არაბებისგან დევნილმა ნერსე ერისმთავარმა (ქართლის ერისმთავარი VIII ს. 70/80-იანი) გაიარა

ოსეთის კარი, რომელსაც დ. ეწოდება, გადავიდა ჩრდილოეთ კავკასიაში და ხაზარებს შეაფარა თავი (ჰაბოს წამება, 58). ბულა თურქმა (არაბი სარდალი, ბულა ელ-ქაბირი, გ. 862) დ-ით გამოიყვანა ოსების ასი ოჯახი (ვ. ბ. სამი ათასი სული) და დმანისში (პოლიტ. ცენტრი ქვემო ქართლში) დაასახლა (მ. ქ. 256; ვ. ბ. 130). დავითმა (დავით IV, საქართველოს მეფე 1089-1125) დაიკავა დ-ის ციხეები და ოსეთზე ყველა გასასვლელი, რათა ყივჩაყებისთვის საქართველოში მშვიდობიანად გადმოსვლის საშუალება მიეცა (დ. ი. 336; ვ. ბ. 159). მეფე რუსუდანმა (საქართველოს მეფე 1223-45), როდესაც ჯალალედინის (ხვარაზმშაჰი 1220-31) ადარბადანთან ისევ თბილისისკენ წამოსვლა შეიტყო (1227-28), შეყარა სრულიად საქართველოს ლაშქარი, გაალო კარი დ-ანი; გადმოიყვანა ოსები, დურძუკები და სხვა მთიელი მეომრები, შეკრიბა ნაჭარმაგვეს (ქართველ მეფეთა რეზიდენცია, ახლ. სოფ. კარალეთი, გორის რ-ნი) ხვარაზმელთა წინააღმდეგ (ყ. 183). დავით ულოს (დავით VII, საქართველოს მეფე 1246-70), დიდი ყაენის – ბათოს (ბათუ ყაენი, ოქროს ურდოს დამაარსებელი 1243-55) შვილი მრავალ მოციქულს უგზავნიდა და დ-ზე გასასვლელს ითხოვდა (ყ. 245; ვ. ბ. 220). შალვა ქსნის ერისთავი მონღოლთა ლაშქრით გაემგზავრა დავითის (დავით VIII, საქართველოს მეფე 1293-1311) წინააღმდეგ საბრძოლველად. დავითი იდგა ბაზალეთს, ეს რომ შეიტყო, დ-ის ციხეს შეაფარა თავი (მეორე ტ. 443, ძველი ერისთავთა 105). [გიორ-

გი V-მ, საქართველოს მეფე 1318-46] იმოგზაურა მთიულეთში, შემოიკრიბა ხევსბერნი, განიხილა საქმეები, შემდეგ მივიდა დ-მდე, სადაც სრული განუკითხაობა იყო, მოსახლეობა არ ემორჩილებოდა კანონებს და მრავალ დანაშაულს სჩადიოდა („ძეგლი მეფეთმეფისა გიორგისი“ დაწერილი 1344-46. ქრ. II. 182). ვირშელ ერისთავის (ქსნის ერისთავი XIV ს. 90-იანი), რომელმაც დვალეთი ლალატის გამო მოარბია, წინააღმდეგ საბრძოლველად (1390-იანი) შეიკრიბნენ მთიულნი, არაგვის ზედაზნიდან დ-მდე. მათ წინამძღვრობდა ერისთავი სურამელი. ორი დღე იბრძოდნენ ხოჯის კლდესთან და ვერას გახდნენ („ძეგლი ერისთავთა“ 116-17). თემურ-ლენგს (შუა აზიის მმართველი 1370-1405) და მის ლაშქარს ქსნის ხეობაში მეგზურობა გაუწია ბურღიასშვილმა გირშელმა. მტერმა მოარბია მთელი ქვეყანა, მიაღწია, ლეკეთსა და დ-ალს („ძეგლი ერისთავთა“, 114). ალექსანდრე მეფეს (ალექსანდრე I, საქართველოს მეფე 1412-42) უსიტყვოდ მორჩილებდა მთიულეთი – მთელი დ-ის ხეობა, რომელსაც ხევსბერები მართავდნენ (სამეხის ტაძრის „სულთა მატიანის“ განჩინებები, თარიღდება 1439. ქრ. II. 245). ფარნაოზ ბატონიშვილი (ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე II-ის 1762-98, ვაჟი) თავის ძმასთან – იულონთან ერთად აუჯანყდა რუსებს (1801). მას მხარში მთიულეთი ედგა. არაგველებმა რუსებს გადაუქეტეს ღუდის ხევი, ხოლო თავაურ-ქურთაულებმა შეკრეს დ-ის გზა და იქიდან რუსები ველარ შემოდიოდნენ (ბ. ბ. 93). ამ

დროს ციციშვილი (პავლე ციციანოვი 1754-1806, რუსი გენერალი, საქართველოს მთავარმართებელი) მოვიდა თბილისში. ეს რომ ყაზიბეგიშვილმა გაიგო, მოისყიდა თავაურ-ქურთაულები, გაახსნევინა დ-ის შემოსასვლელი, საიდანაც პოლკოვნიკი ნესვეტევი რუსის ერთი პოლკით საქართველოში შემოვიდა (თ. ბ. 94).

ქ. ნადირაძე

დარუბანდი – ძვ. ქალაქი კასპიის ზღვის დასავლეთ სანაპიროზე. თანამედროვე ქ. დერბენდის (დაღესტანი) ტერიტორიაზე. დარიალთან ერთად წარმოადგენდა უმნიშვნელოვანეს გადმოსასვლელს ამიერკავკასიაში. დ. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“, „მატიანე ქართლისა“, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“, ლაშა-გიორგის დროინდელი მატიანე (ქ. ც. I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედ-თანი“, ბასილი ეზოსმოდღუარი „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“, ჟამთააღმწერელი (ქ. ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ. ც. IV, 1973); პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983); ნიკო დადიანი „ქართველთ ცხოვრება“ (1962); ისტორიული საბუთები (ქრ. I, 2004, II, 1897, III, 1967; ქ. ი. ს. კ. I, 1984).

ქვეყანა კავკასიიდან, ვიდრე დიდ

მდინარემდე (მდ. ვოლგა), რომელიც ჩადის დარუბანდის ზღვაში (კასპიის ზღ.) იყო დაუსახლებელი, ამიტომ თარგამოსმა (ბიბლიური პერსონაჟი) თავისი ორი შვილი ლეკანი და კავკასი აქ დაასახლა. ლეკანს (ლეკთა წინაპარი) მისცა დ-ის ზღვიდან, ვიდრე მდინარე ლომეკამდე (მდ. თერგი) ტერიტორია (ლ. მ. 5). ხაზარებმა * გაიჩინეს მეფე, იწინამძღვრეს იგი, გამოიარეს ზღვის კარი, რომელსაც ჰქვია დ. ხაზარებმა ისწავლეს ორი გზა, ზღვის კარი, ანუ დ. და არაგვის კარი, ანუ დარიალი (თერგის ხეობის მონაკვეთი, ყაზბეგის რ-ში, საქართველოს რესპ.). ხშირად გადმოდიოდნენ ამ გზებზე და აოხრებდნენ თარგამოსიანებს. შედეგად ისინი ხაზართა მოხარკე გახდნენ (ლ. მ. 11-12, ვ. ბ. 51). ხაზართა მეფემ თავის მამის ძმისწულს მისცა ლეკანის კუთვნილი ტერიტორია დ-ის ზღვიდან აღმოსავლეთით მდ. ლომეკამდე (ლ. მ. 12). არდამ ერისთავმა (ნებროთიანთა ანუ სპარსელთა სარდალი, ქართლის დამპყრობი) აღაშენა ქალაქი ზღვის კარს და უწოდა დ., რომელიც სპარსულად ნიშნავს „დაკშა კარი“ (ლ. მ. 13; ვ. ბ. 51; ნ. დ. 69). ოსეთის დარბევის შემდეგ მირიანი (ქართლის მეფე IV ს-ის I ნახ.) დ-ის გზით დაბრუნდა მცხეთაში (ქართლის სამეფოს დედაქალაქი), (ვ. ბ. 72). ხაზარები პერიოდულად თავს ესხმოდნენ დ-ს, მირიანი მათ დასახმარებლად ხაზარებზე ლაშქრობდა (ლ. მ. 66, 68; ვ. ბ. 71-72). როცა ვახტანგ გორგასალი (ქართლის მეფე V ს-ის II ნახ.) ათი წლის იყო, ოსებმა მოარბიეს ქართლი, გაიტაცეს ვახტანგის და – მირანდუხტი,

უკან დაბრუნებულებმა - „განვლეს კარი დ-ისა“ (ჯ. 146; ვ. ბ. 101, ნ. დ. 79). ბერძენთა (ბიზანტია) წინააღმდეგ ლაშქრობისას, ერთ-ერთ ბრძოლაში, ლაშქარნი „ყოველი სომხითის“, სპარსნი და „მეფე დ-ისა“ (სავარაუდოა ლეკთა მეფე იპაჯაჯვი) ვარაზ ბაკურის მხარეს იბრძოდნენ (ჯ. 172). ქართლში შემოსულ ირანის შაჰს ეგონა, რომ თავის ლაშქარს „სპითა სომხითით და მეფეთაგან კავკასიანთასა განამრავლებდა“, მაგრამ მას მხოლოდ მეფენი დ-ისანი შეუერთდნენ. (ჯ. 179). მურვან ყრუმ (მარვან იბნ მუჰამადი, ომანიანთა ხალიფა 744-750), (735) დაიპყრო კარი დარიალისა და დ-ისა (ჯ. 234). ბულა თურქმა (არაბი სარდალი) გააღო დ-ის კარი (853), გადმოიყვანა ხაზართა სამასი ოჯახი და დაასახლა შამქორს (მ. ქ. 256; ვ. ბ. 130). დავითის (დავით IV, საქართველოს მეფე 1089-1125) მიერ შარვანის დარბევის შემდეგ (1121 მაისი), შეიბნენ შარვანელები და დ-ელნი, დ-ელებმა მოკლეს აფრიდონ (შირვანის მფლობელი) და ამოსწყვიტეს შარვანელები (დ. ი. 339; ვ. ბ. 159). დავითი თავს დაესხა (1124) შაბურანს (ქ. შაბრანი, დაღესტანი), დ-ელსა, „მოსწყდნეს ქურდნი, ლეკნი და ყივჩაყნი დ-ელისანი“ (დ. ი. 344; ვ. ბ. 161). დავითმა (1125) თავის ძეს დემეტრეს უანდერძა ქვეყანა „ნიკოფსიიდგან (ახლ. ტუაფსესთან) დ-ისა საზღუარამდე და ოვსეთიდგან სოერად არეგანამდე“ (მთები სომხეთში), (ქ. ი. ს. კ. I, 62). გიორგის (გიორგი III, საქართველოს მეფე 1156-84) მამის დისწულს (დავით IV-ის ასულის, თამარის შვილი), აღსარ-

თანს, რომელიც „მეფე იყო შარვანისა და ზღუს პირისად დ-ით ხირხალამდის“, ხაზარები ავიწროვებდნენ. გიორგი წავიდა აღსართანის დასაცავად და ილაშქრა დ-ის კარამდე (ი. – ა. 17; ვ. ბ. 169). მეფე თამარი (საქართველოს მეფე 1184-1207/10) ფლობდა ტერიტორიებს პონტოს ზღვიდან (შავი ზღ.) გურგანის ზღვამდე (კასპიის ზღ.) და სპერიდან (ისტ. ქართული პროვინცია ისპირი, ახლ. თურქეთი) დ-ამდის, მთლიანად კავკასიას ხაზარეთამდე და სკვთამდე (ი. – ა. 34). როცა მეფე გიორგის გლოვის ჟამი დასრულდა, შეიკრიბნენ კათალიკოსნი, ეპისკოპოსნი, დიდებულნი – ნიკოფსიიდან დ-მდე და აკურთხეს მეფედ თამარი (1184), (ვ. ბ. 171; ნ. დ. 94). შამქორის ბრძოლის წინ (1195) ბაღდადის ხალიფას ბრძანებით საქართველოს წინააღმდეგ შეიკრიბა მთელი მაჰმადიანური სამყაროს ლაშქარი: რომგუარის (ხორასანი ანუ სპარსეთი), ინდოეთის „ქვემოთ სამარყანამდი (ქალაქი შუა აზიაში, უზბეკეთის რესპ.) და დ-ამდი“ (ბ. ეზ. 125; ვ. ბ. 182; ნ. დ. 96). ბასიანის ბრძოლის (1202//1203) წინ თამარმა შეკრიბა ლაშქარი „იმერთა და ამერთა, ნიკოფსიით დ-ამდის“ (ი. – ა. 94). ქართველმა დიდებულებმა, ამირსპასალარმა ზაქარია მხარგრძელმა, მისმა ძმამ მანდატურთუხუცესმა ივანემ და ვარამ გაგელმა სთხოვეს თამარს შეეყარა საქართველოს ლაშქარი „ნიკოფსიით დ-მდე“, რათა (1210) ელაშქრათ რომგურზე (ი. – ა. 103). თამარის გულმონყალებასა და კეთილშობილებაზე მიუთითებს დაკნინებულ და დევნილ

მეფეთა ძველ პატივში აყვანა: „და ამისა მონამე არს სახლი შარვანშეთი და დ-ელთა, ღუნძთა, ოვსთა...“ (ბ. ეზ. 147) საქართველოში (1221) შემოჭრილმა მონღოლთა მარბიელმა ლაშქარმა თავი აარიდა ქართულ ჯართან ბრძოლას, ლაშა-გიორგის „ზედამისვლამდე“ გადაიხვეწნენ და განვლეს დ-ის გზა (ლ. გ. მ. 370). მას შემდეგ, რაც საქართველო დატოვეს მონღოლებმა გაიარეს დ-ის გზა, განვლეს დ-ის კარი, ყივჩაყეთი, შემოუარეს დ-ის ზღვას და დაბრუნდნენ სამშობლოში (ჟ. 165; ვ. ბ. 199); ლაშა-გიორგის გარდაცვალების (1223) „შემდგომად შემოკრბნენ ყოველნი დიდებულნი ნიკოფსით დ-ამდე და აკურთხეს რუსუდან მეფედ“ (საქართველოს მეფე 1223-1245), (ნ. დ. 100), მონღოლებმა (1235) დაიწყეს „აღმომართით დ-ს“ მთელი ამიერკავკასიის მორბევა (ჟ. 186; ვ. ბ. 205). მონღოლები არბევდნენ მთელ საქართველოს: ქართლს, სამცხეს, ჯავახეთს, კახეთს, ჰერეთს დ-ამდე (ჟ. 191). ბათო ყაენის (ოქროს ურდოს ყაენი 1243-55) სამფლობელო იყო ოვსეთი, ყივჩაყეთი, ხაზარეთი, რუსეთი, ბნელეთამდე და დ-ის ზღვამდე (ჟ. 196-97, 229; ვ. ბ. 214; ნ. დ-თან ხატაეთი დ-ამდე და რუსეთი ვიდრე სერბიამდე, 103). ილხანთა ყაენის ჰულაგუს (1256-1265) კარზე დავითისა (დავით VII, საქართველოს მეფე 1246-70) და სარგის ჯაყელის (სამცხის მთავარი) სასამართლოს მიმდინარეობის დროს (1262) „მოვიდა კაცი დ-ით“, რომელმაც ჰულაგუს მოახსენა, რომ დიდი ყაენი ბერქა (ოქროს ურდოს ყაენი 1255-66) მოადგა დ-ის გზას (ჟ. 248;

ვ. ბ. 221). დავითმა და სარგის ჯაყელმა ილხანებთან ერთად მოპოვებული გამარჯვების შემდეგ დ-ის კარიც გაიარეს და სამი დღე სდევნიდნენ მომხდურს (ყ. 250; ვ. ბ. 222). ბერქა ყაენისგან ლტოლვილი ლიმაჩავ (ოსთა ურდოს მეთაური, გარდაცვლილი ბელადის ქვრივი) დ-ის კარის გავლით ჩამოვიდა საქართველოში (ყ. 251). ბერქა ყაენი (1265) დ-ის გზით შემოიჭრა საქართველოში (ყ. 254, ვ. ბ. 223). იგი ლაშქრობის პერიოდში გარდაიცვალა და მისმა სპამ წაასვენა დ-ის კარის გავლით (ყ. 255). დ-ელნი (1280-იანი წ-ის დასაწყისი) განუდგნენ ყაენს (აბალახანი ილხანთა ყაენი, 1265-1282). ყაენი წავიდა დ-ს, მოუწოდა დიმიტრი მეფესაც (დემეტრე II თავდადებული, საქართველოს მეფე 1270-89) შევიდა დ-ს. დ-ელებმა წინააღმდეგობა ვერ გაუწიეს (ყ. 286; ვ. ბ. 234; ნ. დ. 110). ვახტანგი (ვახტანგ III, საქართველოს მეფე 1298-1308) გამეფდა და ფლობდა მთელ საქართველოს „ნიკოფსიით დ-ამდე“ (ყ. 293), (ვ. ბ.-ს და ნ. დ.-ს მიხედვით კარნიფორიდან დ-ამდე, ვ. ბ. 238, 701; ნ. დ. 111). მონღოლთა განდევნის შემდეგ (1335) გიორგიმ (გიორგი V, საქართველოს მეფე 1318-46) დაიმორჩილა „რანი და შირვანი“ და ხარკი დაადო „დ-ამდე ქურდის ლეკითურთ“ (ვ. ბ. 257; ნ. დ. 115). გიორგის (1340-იანი) მორჩილებაში ჰყავდა „კავკასნიცა... ნიკოფსიდა დ-ამდე“ (ვ. ბ. 259; ნ. დ. 116). „ნიკოფსიით, სპერიით, დ-ამდე“ შეიკრიბნენ კათოლიკოსები, ეპისკოპოსები და დიდებულები, რომ ეკურთხებინათ მეფედ (1346) დავითი (დავით IX, საქართვე-

ლოს მეფე 1346-60), (ვ. ბ. 26; ნ. დ. 117). თემურ-ლენგის (შუა-აზიელი მბრძანებელი 1336-1405) ჯარებმა „განვლეს დ., ლეკეთი და მოვიდნენ ოვსეთს“ (ვ. ბ. 272). მეფე ალექსანდრემ (ალექსანდრე I, საქართველოს მეფე 1412-42) ხარკის გადაუხდელობის გამო (1437) მოაოხრა განძა. ამის გამო შირვანელნი და დ-ელნი შეშინდნენ და დიდი ძღვენით ეახლნენ მეფეს ყარაბაღში (ვ. ბ. 281). ავჯანდაძეთა გვარი 1452 სიგელის (ნატყუარი საბუთი) მიხედვით დ-დან არიან მოსულეები საქართველოში (ქრ. II, 265). რუსეთის იმპერატორმა პეტრემ (პეტრე I, 1682-1725) 1722 დაიპყრო დ. (ქრ. III, 82). რუსეთში მყოფი ვახტანგი (ვახტანგ VI, ქართლის მეფე 1716-24), ასრულებდა შუამავლის როლს (1725-27) რუსეთის იმპერატრიცა ეკატერინესა (ეკატერინე I, 1727-1730) და ირანის შაჰს შორის. შემდეგ კვლავ მოუწია დ-ში ჩასვლა, სადაც აწნას (რუსეთის იმპ. 1730-40) ბრძანებით გადასცეს ჯილდოდ წმ. ანდრიას ლურჯი ორდენი (ვ. ბ. 509). 1734 იმპერატრიცა აწნამ ვახტანგი „წარმოავლინა დ-ს, რათა დაიპყრას შემახია და მერმე ქართლი“. თამაზ-ხანმა (შემდგომში ირანის შაჰი ნადირი, 1736-47), რომ შეიტყო ვახტანგის წასვლა დ-იდან შამახიას, თავს დაესხა შამახიას. ვახტანგი იძულებული გახდა დ-ს მობრუნებულიყო (ვ. ბ. 513-14; ქრ. III, 143). თამაზ-ხანმა შეიტყო „მოსვლა თათარხანთა“ (ყირიმელი თათრები), დატოვა ქართლი, გაიარა რბევით კახეთი, ჭარი და ჩავიდა დ-ში (ვ. ბ. 515, 627). ამ წლის (1735) საომარი კამპანიის წარმატებით დასრულების

შედგად თამაზ-ხანს მისცა რუსეთმა დ., ოსმალებმა თბილისი, განჯა და ერევანი (ქრ. III, 146). ნადირ-შაჰი (ირანის შაჰი 1736-47) ებრძოდა დალესტნელებს (1739-41). ქართველები ნადირის მხარეს იყვნენ (ვ. ბ. 517-18). 1741 დ-ს მივიდნენ თეიმურაზი (თეიმურაზ II, კახეთის მეფე 1733-44, ქართლის 1744-62) და კათალიკოსი დომენტი, ამალით (ქრ. III, 168). შაჰის მოთხოვნით თეიმურაზთან ერთად დ-ში ჩავიდა მისი ცოლი – თამარიც (ვ. ბ. 630). იმავე წლის აგვისტოში, ნადირ-შაჰის ბრძანებით დ-ში ჩავიდნენ იმამყული-ხან ხორასნელი (ქართლის ნაიბად დანიშნული ნადირ-შაჰის მიერ 1740), აბდულა-ბეგ, იესეს ძე (იესე, ქართლის მეფე 1714-16, 1724-27), მდივან-ბეგი ქაიხოსრო ორბელიანი, ამილახორი ერისთავი გივი და სხვ. თავადები (პ. ო. 49). იმავე წელს დ-ში ჩაიყვანეს ახალციხის საფაშოში შეპყრობილი შანშე ქსნის ერისთავი და მისი ძმა. ნადირ-შაჰის ბრძანებით ისინი დ-ის ციხეში ჩაამწყვდიეს (პ. ო. 51). ალექსანდრე იმერთა მეფემ (ალექსანდრე V, 1720-52), (1742) ვაკის (ადმინისტრაციული ერთეული იმერეთში, საერისთავო) ერისთავი გააგზავნა დ-ს მყოფ ნადირ-შაჰთან თხოვნით, ეშუამდგომლა ახალციხის ისაყ-ფაშას წინაშე, რათა დაებრუნებინა იგი ისაყს იმერეთის ტახტზე (ვ. ბ. 892; ნ. დ. 177). ფათალი-ხან დ-ისა (1770-იან) თავს დაესხა უსეინ-ხან შაქელს (თ. ბ. 56). ყაფლანიშვილების არზაში (1793-1795) ერეკლე მეორისადმი აღნიშნულია, რომ ნადირ-შაჰთან დალესტანში დაბარებულმა ქართველმა თავადებმა გზად დ. გაი-

არეს (ქ. ს. ძ. 8, 352). 1796 რუსებმა, გრაფ ზუბოვის მეთაურობით, დაიპყრეს დ., შამახია, ბაქო და სალიანი (თ. ბ. 66). 1806 ციციანოვის მკვლევლობით განრისხებულმა რუსეთის იმპერატორმა ალექსანდრე I-მა (1801-1825) გაგზავნა ჯარი, რომელმაც აიღო ბაქო, დ. და შამახია (ნ. დ. 197). 1812 მარკიზი (პაულიჩი) გადავიდა მტკვარზე რუსთა მიერ დაპყრობილი ადგილების – შაქის, შირვანის, დ-ისა და ბაქოს მოსანახულებლად.

*ამ პერიოდში ხაზართა მოხსენიება ქართულ წერილობით წყაროებში ანაქრონიზმია. ხაზარებმა საკუთარი გაერთიანებები ჩრდ. კავკასიაში მხოლოდ ახ. წ. VII ს-ის შუახანებში შექმნეს (იხ. სტ. ხაზარები).

გ. ოთხმეზური

დაღესტანი // დაღესტანელი-ბი - დ-ის ავტონომიური რესპუბლიკა შეიქმნა 1921 და დღემდე შედის რუსეთის ფედერაციის შემადგენლობაში, (1991 რესპუბლიკის სტატუსით), დედაქალაქი მაჰაჩყალა, ისტორიული ცენტრები ყუმუხი და ხუნძახი. დ. მდებარეობს ჩრდ. კავკასიის აღმ. ნაწილში, აღმოსავლეთით ეკვრის კასპიის ზღვა, დ-ში დაახლოებით 30 ხალხი და ეთნოგრაფიული ჯგუფი ცხოვრობს. დ-ელთა მრავალრიცხოვანი მონათესავე ენათა ჯგუფები ეკუთვნის იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახს. ძვ.წ. I ს-ში დ-ის სამხრეთ ნაწილი კავკასიის ალბანეთის შემადგენლობაში მოექცა. აქ გადიოდა მნიშვნელოვანი გზა ჩრდ. კავკასიიდან ამიერკავკასიაში ე.წ. “დარუბანდის კა-

რი”. IV ს-ში გავრცელდა ქრისტიანობა და ალბანური დამწერლობა. VII ს-ში დ-ის ჩრდ. ნაწილი ხაზართა კაგანატ-ში შევიდა. VIII ს-ში არაბებმა დაიპყრეს და აქედან გავრცელდა ისლამი. XI-XIII ს.ს. დ., განსაკუთრებით, მისი მთიანი ნაწილი საქართველოს პოლიტიკურ-კულტურულ გავლენას განიცდიდა. XIII ს-ის 30-იან წლებში დაიპყრეს მონღოლებმა. XV ს-ში იბრძვის ირანისა და ოსმალეთის წინააღმდეგ, პოლიტიკურ-ეკონომიკურ ურთიერთობას ამყარებს რუსეთთან, XVIII ს-ის ბოლოს დ-ის ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა ათი მსხვილი პოლიტ. ერთეული და 60-მდე ე.წ. “თავისუფალი თემი”. XIX ს-ის დამდეგს გულისტანის საზავო ხელშეკრულებით (1813) იურიდიულად გაფორმდა დ-ის შეერთება რუსეთთან. XVI-XVIII ს.ს-ში საქართველო განიცდიდა დ-ელთა პერმანენტულ თავდასხმებს. მიმდინარეობდა ე.წ. “ლეკიანობა”. დ. და დ-ელები იხსენიება: ვახუშტი ბატონიშვილი “აღწერა სამეფოსა საქართველოსა” (ქ.ც. IV, 1973); პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი” (1981); ომან ხერხეულიძე “მეფობა ირაკლი მეორისა” (1989); თეიმურაზ ბაგრატიონი “ახალი ისტორია” (1983); ნიკო დადიანი “ქართველთ ცხოვრება” (1962); ბაგრატ ბატონიშვილი “ახალი მოთხრობა” (1941); ისტორიული საბუთები (ქრ. III. 1967; ქ.ს.დ., II. 1965, IV. 1974, VII. 1985).

თემურ-ლენგმა (შუა აზიელი მხედართმთავარი, ემირი 1370-1405) დაიმორჩილა დ. და აქ ელები ჩაასახლა. სწორედ მათ გაამაჰმადიანეს დ-ები; მანამდე მათი ნაწილი ქრისტიანები იყ-

ვნენ (ვ.ბ. 268; ნ.დ. 119). ლევან კახთა მეფის (1518-74) დროს კახეთში მშვიდობამ დაისადგურა. მართალია ლეკები ლევანს არ ემორჩილებოდნენ, მაგრამ ვერც მტრობას უბედავდნენ. ერთხელ ერთმა დ-მა ლეკმა კახეთის გაღმა მხრიდან ძროხა მოიპარა. ლევანმა იგი სამაგალითოდ დასაჯა, მთელი ოჯახით კახეთს წამოასხა და ქონება ჩამოართვა, რათა სხვებს ვერაფერი გაებედათ (ვ.ბ.574); ლეკთა თავდასხმებისაგან შეწუხებულმა თეიმურაზმა (თეიმურაზ I, კახეთის მეფე 1606-48, ქართლ-კახეთის 1625-32) დ-ის დასარბევად ქაიხოსრო ომანიშვილი გააგზავნა, რომელმაც მთელი დ. აანოკა (ვ.ბ. 585). მეფე გიორგიმ (გიორგი XI, ქართლის მეფე 1676-88, 1703-09) რუსეთში თავის ძმა არჩილთან ორი ბერი გაგზავნა (1682-83) დავალებით, რათა მისთვის საქართველოში ჩამოსვლა ერჩიათ, რადგან იგი იმერეთის თავადებს მეფედ სურდათ. დ-ში მისული ბერები შამხალმა შეიპყრო. ამ დროს შამხალს გაუვალობა დაემართა. ერთ-ერთმა ბერმა, დავით თურქესტანიშვილმა მას უნამლა და მოარჩინა. დავითი შამხალმა შვილივით შეიყვარა, თავისთან დატოვა, ხოლო მეორე ბერი გაათავისუფლა და რუსეთში გაამგზავრა. დ-ში ყოფნის დროს დავითმა შამხალი და გიორგი მეფე დაამეგობრა (ვ.ბ.460). კახეთის მოსახლეობა ევედრებოდა ქალბალი-ხანს (კახეთის მუსლიმი მართველი 1695-99 და ყარაბაღის ბეგლარბეგი) მიეცა ნება, რათა ჭარში ჩამოსახლებულ ლეკებს შებრძოლებოდნენ, რადგან კახეთის მიწაზე დასახლებული

ლეკები დ-ელი ლეკების მეგზურები და დასაყრდენნი გახდნენ კახეთის მოსახლეობის წინააღმდეგ. კახელებს ისინი აოხრებდნენ, ხოცავდნენ და ძარცვავდნენ. ქალ-ბალი-ხანი კი კახელებს ბრძოლის უფლებას არ აძლევდა (ვ.ბ. 608). კახეთის მეფის დავითის (1709-22) მეუღლე დახრიჯაჰან ბეგუმი იყო დელესტნის შამხალის შვილიშვილი (ქ.ს.ძ. II. 335-36) ჭარულმა ლეკებმა შეკრიბეს ლაშქარი, დაიხმარეს დ-ებიც და დიდი ჯარით მოადგნენ ქალაქ თელავს, ქართველებმა გაიმარჯვეს, მოსრეს მრავალი ლეკი და დიდძალი ალაფი მოიპოვეს. ამის შემდეგ კახეთში მოიყვანეს მაჰმად-ყული-ხანი (კონსტანტინე II, კახეთის მეფე 1722-32) და თაყვანი სცეს (ვ.ბ. 623). თამაზ-ხანმა (ირანის შაჰი ნადირი 1736-47) 1737 შეუტია დ-ს (ქრ. III. 617). ნადირ-შაჰს გადანყვებილი ჰქონდა დაუფლებოდა დ-ს, მან ახალი ლაშქრობა მოაწყო დ-ის წინააღმდეგ (1741-43), (ო.ხ. 42). დაიბარა ქართლის ხანი (ყიზილბაში გამგებელი იმამ-ყული-ხანი) და თავადები. მაშინვე წავიდნენ იმამ-ყული-ხანი, აბდულ-ბეგი (იესეს ძე, იესე ქართლის მეფე 1714-16, 1724-27), გივი ამილახვარი (ქართლის სადროშოს სარდალი), როდესაც ისინი დარუბანდს მივიდნენ, შაჰი უკვე აოხრებდა დ-ს (პ.ო. 47). შაჰი ჯარით დ-ს შეესია (ქრ. III. 168, 170), ლეკები ბრძოლით შეავიწროვა, ხოლო ქართველები სურსათის თხოვნით, ამიტომ განუდგნენ ქართველები შაჰს. შაჰმა ქართლ-კახეთის ამონყვეტა გადანყვიტა. მაშინ თეიმურაზმა (თეიმურაზ II, კახეთის მეფე 1733-44) თავის მეუღლე თამარი (ქართლის მეფის ვახტანგ

VI-ის ასული) შაჰთან დ-ში მოსალაპარაკებლად გააგზავნა. შაჰმა თამარი დიდი პატივით მიღო. თამარმა თავისი მისია წარმატებით შეასრულა და ქართლ-კახეთი აოხრებას გადაარჩინა (ო.ხ.42; პ.ო. 55), ნადირს აუჯანყდა ძველი ყაენის (იგულისხმება შაჰ-თამაზ II) შვილი, რომელსაც მის წინააღმდეგ აჯანყებული დ-ელი ფეოდალები ეხმარებოდნენ (ო.ხ. 43; პ.ო 70). შაჰ-ნადირი დ-დან 1742 გამობრუნდა და ქალათის ციხე დაიკავა (ქრ. III, 618). ოსმალებმა ხაზინა გამოაგზავნეს 1746, დ-ელებისთვის, რათა ეს ფული ირანის წინააღმდეგ აჯანყებისთვის მოეხმარათ. ერეკლე (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62) არაგვის პირას დახვდა ოსმალებს და ხაზინა წაართვა (ქრ. III. 618). ირანის წინააღმდეგ აჯანყებულ გივი ამილახვარს ოსმალები მატერიალურად, ხოლო დ. ჯარით ეხმარებოდნენ, ამით სარგებლობდნენ დ-ელები და ქართლ-კახეთის სოფლებს არბევდნენ (პ.ო. 61,64,67,78). ხუნძახის ერისთავი მუცალი ჩამოვიდა დ-ის რჩეული ჯარით, შიგნი კახეთი შემოვლო, თიანეთზე გადავიდა და მჭადი-ჯვარს შემოადგა (1755). ერეკლემ და თეიმურაზმა გაიმარჯვეს და ლეკები გააქციეს (ბ.ბ. 50). 1770 ქსნის ერისთავი, ყულარაღასი გიორგი აჯანყდა, იხმო დ-ელეი ლეკები, გაამაგრა ქსანი და პატარა ლიახვი. მეფე ერეკლემ, რადგან მოლაპარაკებით ვერაფერს გახდა, გააგზავნა შვილები გიორგი და ლეონი ქსნის ერისთავის აჯანყების ჩასახშობად. აჯანყებული გიორგი დამარცხდა (ბ.ბ. 59). 1767 დ-ის ჯარი წავიდა იმერეთს, რაჭის სოფლები მოარბია და სამასამდე ტყვე წამოას-

ხეს (ქრ. III. 294). დ-ელი ბელადები პერ-მანენტულად ესხმოდნენ თავს ქართლ-კახეთს, აოხრებდნენ, ძარცვავდნენ და ტყვეები მიჰყავდათ. ქართველები მათ მედგარ წინააღმდეგობას უწევდნენ (იხ. სტატიები: სურხავი, ყოჯახ, მალაჩი, ზუბეიდალა, ბენჩა, კოხტა, ჩონჩოლ-მუსა, ომარ-ხანი, ნურსალ-ბეგი, ფათალი-ხან-აფშარი). მეფე ერეკლეს ხშირად მიმართავდნენ დ-ების მიერ წაყვანილი ტყვეების ოჯახის წევრები დახმარებისათვის მათი გამოსყიდვის მიზნით. მეფე მათ ეხმარებოდა და ისინიც მას მადლობას უხდიდნენ (იხ. არხები: ქ.ს.დ. II. 181, 197, 346, 530; IV. 85, 564, VII. 143). ზოგჯერ ქართველი მეფეები თავადვე ქირაობდნენ დ-ის ჯარს და ჯამაგირს უხდიდნენ (ქ.ს.დ. II. 455, 529...). რუსები ებრძოდნენ დარუბანდის ხანს შიხალის. შიხალიმ რუსებს დ-მდე დაახვედინა უკან (თ.ბ. 80). ერმოლოვის (რუსი სამხედრო და სახელმწიფო მოღვაწე, 1777-1861) მეთაურობით რუსებმა შეუტიეს დ-ს და რამდენიმე სოფელი გადაწვეს. ლეკებმა მათ უკან დაახვედინეს (თ.ბ. 88). 1812 რუსების წინააღმდეგ აჯანყებულ ქართველებს ალექსანდრე ბატონიშვილის (ერეკლე II-ის ძე) ხელმძღვანელობით დ-ის ჯარიც ეხმარებოდა (ბ.ბ. 59).

ქ. ნადირაძე

დალესტანელები – იხ. სტ. დალესტანი // დალესტანელები.

დაუდ-ხანი – განჯა-ყარაბაღის ბეგლარბეგი (1625-33), ირანის წარმატებული სარდალი, გვარად უნდილადე. ირანის პოლიტიკური და სამხედრო მოღვაწის ალავერდი-ხანის შვილი, ფარსის ბეგლარბეგის, ირანის სახელმწიფოს გამოჩენილი მოღვაწის იმამ-ყული-ხანის ძმა. დ. ხ. იხსენიება: ბერი ეგნატაშვილი „ახალი ქართლის ცხოვრება“ (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); ფარსადან გორგიჯანიძე „ისტორია“ (1926).

დ. ხ. აქტიურად მონაწილეობდა თეიმურაზის (თეიმურაზ I, ქართლ-კახეთის მეფე 1625-32) მეთაურობით სეფიანთა ირანის წინააღმდეგ მოწყობილ აჯანყებაში (1632). მან თეიმურაზს განჯა-ყარაბაღი დაარბევინა (ფ. გ. 31). ამის გამო შაჰ სეფიმ (სეფი I, ირანის შაჰი 1629-42) დ. ხ-ს შვილებს თვალეზი დასთხარა, ხოლო მისი ძმა, იმამ-ყული-ხანი, ექვსი შვილით, სიკვდილით დასაჯა. დ. ხ.-მა ეს რომ შეიტყო, სასწრაფოდ მიატოვა განჯა, თეიმურაზთან ჩავიდა და თავშესაფარი ითხოვა. თეიმურაზმა იგი თანმხლები პირებით მდ. იორის პირას დაასახლა. შაჰ სეფიმ დ. ხ.-ის გადაცემა მოითხოვა. თეიმურაზმა უარი უთხრა. განრისხებულმა შაჰმა ქართლში მმართველად ხოსრო მირზა (როსტომ მეფე, 1632-58) გამოაგზავნა და თან აზერბაიჯანის სპასალარი – როსტომ სააკაძე გამოაყოლა. თეიმურაზი იძულებული გახდა იმერეთში გადასულიყო. დ. ხ.-მა ოსმალეთს შეაფარა თავი (ბ. ე. 416; ვ. ბ. 437; ფ. გ. 31-32).

ქ. ნადირაძე

ღვინაღაშტი – ჰევი იგივე ქვეყანა სომხეთში. X ს-ში შედგებოდა სამი სამთავროსაგან. დ. იხსენიება: სტეფანე მტბევალი „ნამებად წმიდისა მოწამისა გობრონისი“, (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963, გვ. 175).

თ. ქორიძე

ღვინი – ქალაქი შუა საუკუნეების სომხეთში, მსხვილი სავაჭრო ცენტრი, რომელზეც გადიოდა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის საქარავნო გზები, ააშენა ხოსრო III-მ (331-338) და სამეფო რეზიდენცია არტაშატიდან დ-ში გადაიტანა. V ს-ის შუა ხანებში გახდა სამარზპანო სომხეთის ადმინისტრაციული ცენტრი. V ს-ის 60-იანი წლებიდან სპატრიარქო რეზიდენცია იყო. დ. არაბებმა დაარბიეს და 640-დან არაბთა საამიროს ცენტრი გახდა, დაზარალდა 862 და 893 მიწისძვრების დროს, 1236 მონღოლებმა დაანგრიეს. დ. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, „მატიანე ქართლისა“ (ქ.ც. I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ბასილი ეზოსმოდვარი „ცხოვრება მეფეთმეფისა თამარისი“, ჟამთააღმწერელი (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); არსენი საფარელი „განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა“ (1980); „გობრონის ნამება“ (ძ.ქ.ა.ლ.ძ. I, 1963).

დ-ს დიდ და სახელოვან ქალაქს უწოდებენ (ი-ა, 5; ბ.ე. 130). დ. სომხეთა მეფის თრდატ III-ის (298-330) სამ-

ყოფელი იყო (ლ.მ. 82). დ-ში ჩატარდა საეკლესიო კრება, რომლითაც სომხეთი განუდგა ქალკედონის კრებას (451), (ა.ს. 80,84). დ-ის კრებაზე განაწესეს „არაჯორი“ (მარხვა, რომელიც წინ უსწრებს დიდმარხვას სამი კვირით), (ა.ს. 80). აბულ-კასიმი (იუსუფ იბნ-საჯ, სამხრეთ აზერბაიჯანის არაბი ამირა 901-27) შევიდა დ-ში, სადაც გაიგო სომეხთა მეფის სუმბატ I ტიფერაკალის (890-914) კაპოეტის ციხეში შეხიზვნა, შეიპყრო ის, ჩამოიყვანა დ-ში და ძელზე ჩამოჰკიდა (მ.ქ. 264; ვ.ბ. 133). ლიპარიტმა ბიზანტიელებთან ერთად ილაშქრა დ-ში (მ.ქ. 302; ვ.ბ. 148). გიორგის (გიორგი II, საქართველოს მეფე 1072-89) წინააღმდეგ ლაშქრობს განძის თავადი სარანგი ალხაზი დ-ის ამირას თანადგომით (მ.ქ. 317). დ-ზე ლაშქრობენ მხარგრძელები: სარგისის ვაჟები ზაქარია და ივანე (XII-XIII სს-ის მიჯნის საქართველოს სახელმწიფო და სამხედრო მოღვაწეები, ზაქარია – ამირსპასალარ-მანდატურთუხუცესი, ივანე – მსახურთუხუცესი, ამირსპასალარი, ათაბაგი), ვარამის ვაჟები ზაქარია და სარგისი* და გამარჯვებულნი ბრუნდებიან. მათ წამოეწია დვინელთა ლაშქარი და მოხდა ბრძოლა, რომელშიც ქართველებმა გაიმარჯვეს. ამის შემდეგ თამარი (საქართველოს მეფე 1184-1207/10) შეკრებს ჯარს, აგზავნის დ-ში და მოაოხრებს (ი-ა, 39; ვ.ბ. 173-74). განძაზე ლაშქრობის დროს თამარ მეფე ჩავიდა დ-მდე (ი-ა, 77). ბალშანი, ელდიგუზ ათაბაგის გაზრდილი დ-ის პატრონადაა დასახელებული (ი-ა, 77). ივანე მხარგრძელს ეპყრა დ.

(ყ. 169). ლაშა-გიორგის (საქართველოს მეფე 1207-1222) გარდაცვალებიდან მესამე წელს ხვარაზმელები დ-ს შეესივნენ. რუსუდანმა (საქართველოს მეფე 1223-45) გაგზავნა მათ წინააღმდეგ დ-ში ლაშქარი ივანე ათაბაგის სარდლობით. ქართველები ამ ბრძოლაში დამარცხდნენ (ყ. 169), ჯალალედინმა (მანგუბერთი, ხვარაზმის შაჰი 1220-21) მოაოხრა დ. (ყ. 171; ვ.ბ. 201). მონღოლებმა გაანადგურეს დ. (ვ.ბ. 205). დ. ბაგრატიის (ბაგრატ V, საქართველოს მეფე 1360-93) მოხარკე იყო (ვ.ბ. 263).

*ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, მხოლოდ სარგის მხარგრძელის ძე ლაშქრობს დვინზე.

ე. კვაჭანტირაძე

დიდოელები – ცეზები, დაღესტნის ავტონომიურ რესპუბლიკაში მცხოვრები ხალხი. დიდოელებით დასახლებული დიდოეთი ხანგრძლივი პერიოდის მანძილზე შედიოდა საქართველოს შემადგენლობაში. გამოეყო XVIII ს-ის II ნახევარში. დაღესტნის ავტ. რესპუბლიკის შემადგენლობაშია. დიდოელები იხსენიება: ლეონტი მროველი, „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“; ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“, (ქ.ც., I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“; ბერი ეგნატაშვილი „ახალი ქართლის ცხოვრება“ (ქ.ც., II, 1959); ვახუშტი ბაგრატიონი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც., IV, 1973); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983).

დ. არიან „წილნი ლეკოსისა“ (ვ.ბ.

552). როდესაც აზორკმა და არმაზელმა (ქართლის მეფეები, I ს-ის 70-იანი) განიზრახეს სომხების მიერ წართმეული ქართლის მიწა-წყლის დაბრუნება, ლეკთა მეფემ მათ დასახმარებლად გადმოიყვანა დურძუკები და დ. (ლ.მ. 45); დურძუკები და დ. ხაზარებთან* ერთად დროდადრო იბრძოდნენ მეფე მირიანის (ქართლის მეფე, IV ს. I ნახ.) წინააღმდეგ (ლ.მ. 66); იმპერატორის ბრძანებით, გუარამმა (გუარამ I, ქართლის ერისმთავარი, VI ს. II ნახ.) გამოიყვანა ოვსები, დურძუკები და დ. და ქართველებთან ერთად გაილაშქრეს ირანელების წინააღმდეგ ადარბადაგანს (ჯ. 220; ვ.ბ. 120). სარკინოზით ლტოლვილნი დიდონი მათი წესებით ცხოვრობენ, კაცის ჭამის გარდა (ვ.ბ. 16). დ-ები არიან ბილნი ზნეობისა და ქცევის, სარწმუნოებით კერპთაყვანისმცემელნი და ეშმაკის მიმდევარნი. დ-ების ზნე-ჩვეულებების, სარწმუნოებისა და შესამოსელის შესახებ (იხ. ვ.ბ. 552-553); მეფე თამარის (საქართველოს მეფე 1184-1207/10) ეპოქაში დ. აჯანყდნენ (ი.ა. 111); მეფე თამარმა განდგომილი მთიულების, კახელებისა და დ-ის წინააღმდეგ გაგზავნა ჯარი ივანე ათაბაგის მეთაურობით, რომელმაც დაამარცხა ისინი, ჩამოართვა მძევლები და ხარკი დაადო (ვ.ბ. 191). დ. მოუხარშავ საკვებს ჭამენ, რამდენიმე ძმას ერთი ცოლი მოჰყავს, ზოგი უჩინარ ეშმაკს სცემს თაყვანს, ზოგი კი უნიშნო შავ ძაღლს (ი.ა. 111). დიდოეთს დედანწულიანად გაქცეული მეფე დავითი (ალექსანდრე I-ის ძის დიმიტრის ძე) დ-მა შეინყნარეს და პატივით

მიიღეს (ვ.ბ. 567); მეფე გიორგიმ (გიორგი VIII, საქართველოს მეფე იგივე გიორგი I, კახეთის მეფე 1466-1476) სთხოვა დ-ს, რათა მისთვის გადაეცათ მათთან მყოფი დავითი (ვ.ბ. 288). კახთა მეფეებს დიდონი „არა მორჩილებდნენ ნებისაებრ მისისა“ (ბ.ე. 348). დიდოელებმა მეფე თეიმურაზის მეთაურობით ქართველების წინააღმდეგ ბრძოლაში დახმარება სთხოვეს ლეკებს. ლეკები დაეხმარნენ დ-ს, დაუხვდნენ სიმაგრეებში ქართველებს, დაუშინეს საგორავები, ქვა, ისარი და ამონყვიტეს მრავალი, მათ შორის გამოჩენილი ეპისკოპოსნი (ბ.ე. 421-422). გენერალ რტიშჩევის (ნიკოლაი რტიშჩევი, საქართველოს მთავარმართებელი 1812-1816) მმართველობის პერიოდში კახელი თავადების ნაწილმა დაიხმარეს დ. და რუსეთის მხედრობასთან გამართულ პირველ ბრძოლაში გაიმარჯვეს (თ.ბ. 84).

*ამ პერიოდში ხაზართა მოხსენიება ქართულ წერილობით წყაროებში ანაქრონიზმია. ხაზარებმა საკუთარი გაერთიანებები ჩრდილოეთ კავკასიაში მხოლოდ VII ს-ის შუა ხანებში შექმნეს (იხ. სტ. ხაზარები).

თ. ქორიძე

დორდოელი – ოვსთა მეფე (XI ს). საქართველოს მეფის – ბაგრატ IV-ის (1027-72) ცოლისძმა. დ. იხსენიება: „მატიანე ქართლისა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

ბაგრატმა განძის ამირა ფადლონის (ფადლ იბნ შავურ II, 1063-73) დას-

ჯა გადაწყვიტა და განძისკენ დიდძალი ლაშქარი გააგზავნა. ლაშქარს უსარდლა თავისი ძე – გიორგი კურაპალატი, რომელსაც ბაგრატის მოთხოვნით ეხმარებოდა თავისი ბიძა, ოვსთა მეფე დ. 40 000 ოსით. ქართველებმა განძა მოაოხრეს და დიდძალი ალაფი წამოიღეს. ბრძოლის შემდეგ დ-მ ითხოვა ბაგრატ სევასტოსთან დარბაზობა. ბაგრატი დასთანხმდა. დ. ჩავიდა ქუთაისში, სადაც ნახა თავისი და – ბორენა დედოფალი. შემდეგ დ. წაიყვანეს ქართლში. ბაგრატი მას ტინისხიდის ქალას, ნადარბაზვეს (ქართველ მეფეთა საზაფხულო რეზიდენცია, მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, მდ. ლიახვის დასავლეთით) შეეგება. იყო დიდი სიხარული, ბუკთა ცემა და ნადიმობა. ოსებმა აქ თორმეტი დღე დაჰყვეს. შემდეგ, ზამთრის მოახლოების გამო ბაგრატმა დ. დიდძალი საჩუქრებით სამშობლოში გაისტუმრა (მ.ქ. 305, 313; ვ.ბ. 152).

ქ. ნადირაძე

დურაქუკები // დურაქუკითი –

ხალხი და მხარე შუა საუკუნეების კავკასიაში, თანამედროვე ვეინახთა წინაპრების საერთო სახელწოდება შუა საუკუნეების წერილობით წყაროებში. დ. ანტიკურ ხანაში და შუა საუკუნეებში საქართველოზე დამოკიდებული ქვეყანა, მისი ვასალი იყო, საქართველოდან გავრცელდა მათში ქრისტიანობა. დ. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც. I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი შარა-

ვანდედთანი“, ჟამთააღმწერელი (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

დ. ერქვა კავკასოსის შვილს, რომელიც დამკვიდრდა კავკასიის მთის ნაპრაღში და უწოდა ამ ქვეყანას თავისი სახელი დ. (ლ.მ. 12; ვ.ბ. 633). ფარნავაზმა (ქართლის მეფე ძვ.წ. IV-III სს. I ნახ.) ცოლად შეირთო დ. ქალი (ლ.მ. 25; ვ.ბ. 57). საურმაგს (ქართლის მეფე ძვ.წ. III ს.) დაუპირისპირდნენ ქართლის ერისთავები და განიზრახეს მისი მოკვლა. საურმაგი გაიქცა დ-ის ქვეყანაში თავის ბიძასთან (დედის ძმა), დ-თა დახმარებით დაიკავა ქართლი და დაიბრუნა მეფობა (ლ.მ. 26-7; ვ.ბ. 58). მირვანის (ქართლის მეფე ძვ.წ. II ს.) მეფობაში დ-მა ქარელებთან ერთად ააოხრეს კახეთი და ბაზალეთი (ისტ. მხარე ქართლში). მირვანმა შეკრიბა ჯარი, გაილაშქრა, დაამარცხა დ. (ლ.მ. 28; ვ.ბ. 58-9). აზორკისა და არმაზელის მეფობაში (ქართლის მეფეები ძვ.წ. II-I საუკუნეების მიჯნა) ლეკებისა და ქართლის დაპირისპირებისას დ. იბრძოდნენ ლეკთა ჯარში (ლ.მ. 45). თამარმა (საქართველოს მეფე 1184-1207/10) გაგზავნა ივანე ათაბაგი (ივანე მხარგრძელი – მსახურთუხუცესი, ამირსპასალარი, ათაბაგი) ჯარით განმდგარი და დიდოელების დასამორჩილებლად. ამ ბრძოლაში ივანე ათაბაგის მოკავშირეები იყვნენ დ., რომელთა მეფეები ძღვენითა და ლაშქრით ეახლნენ ათაბაგს (ი-ა. 111). რუსუდანი (საქართველოს მეფე 1223-45) ხვარაზმელებთან ბრძოლაში იყენებს დ-ს (ჟ. 183). ვახუშტი

ტი ბატონიშვილი ასახელებს დ-ს გუდამაყრის, ხევის, ჰერეთის, კახეთის, ხევსურეთის, ოსეთის, ქისტეთის, კახეთის მეფის კვირიკეს (კვირიკე III, კახეთ-ჰერეთის მეფე 1014-37) მიერ ერისთავებისთვის განანიღბული ტერიტორიის აღწერისას (ვ.ბ. 354, 357, 358, 526, 532, 561, 651). ვახუშტი გვაძლევს დ-ის აღწერას: „დ-ის აღმოსავლეთით არის ქისტ-ძურძუკსა და ლლილუს შორისი კავკასიონი, სამხრეთით ფშავ-ხევსურეთსა და ძურძუკს შორისი კავკასიონი, დასავლეთით ქისტ-ძურძუკსა და ხევს შორისი კავკასიონი, ჩრდილოეთით ჩერქეზეთსა და ქისტეთს შორისი კავკასიონი. ადრე ყველა ამ ხევს ერქვა დ., ხოლო შემდეგ გაიყვნენ“ (ვ.ბ. 352-53).

ე. კვაჭანტირაძე

დურძუკეთი – იხ. სტ. დურძუკეთი // დურძუკეთი

ეზრა (თარაზანაკირტალი// ფარაშნაკირტალი) – სომეხთა კათოლიკოსი 630-641/642. მისი ზეობა აღსანიშნავია იმით, რომ სომხური ეკლესია კვლავ დაუახლოვდა დიოფიზიტურს, თუმცა მონოთელიტობის ნიშანდობივად, რაც წყვეტილებით 726-მდე გაგრძელდა. სომხურმა მონოფიზიტურმა ეკლესიამ ე-ს ეს არ აპატივა და კათოლიკოსების სიაში მის სახელს თავდაყირა წერდა ხოლმე. ე. იხსენიება: არსენ საფარელი „განყოფისთვის საქართველთა და სომეხთა“ (1980).

როდესაც სომეხთს მისულმა მეფე

ჰერაკლემ* (ბიზანტიის იმპ. ჰერაკლე – 610-641) იხილა სომეხთა მწვალებლობა, ძალზე შეწუხდა და წერილი მისწერა ე-სა და აზნაურებს, უბრძანა სომეხეთის ეპისკოპოსებსა და მოძღვრებს, რათა შეკრებილიყვნენ კარნუ-ქალაქს (თეოდოსიოპოლის კრება, რომელზედაც სომეხთა საპატრიარქომ ქალკედონიტობა აღიარა), განეხილათ ქალკედონის კრებზე მიღებული დადგენილება და ჭეშმარიტად ეცნოთ ქრისტეს ორი ბუნება. ისინი ყველანი ერთად წარსდგნენ მეფის (ჰერაკლეს) წინაშე, „დაამტკიცეს მართალი“ (ანუ აღიარეს ქრისტეს ორი ბუნება) და ხელწერილი ფიცით დაემორჩილნენ მას (ა.ს. 90). მაირაგომელმა (იოანე მაირაგომელი, VII ს. სომეხი მოზღვარი, ანტიქალკედონიტი) მოუწოდა მწვალებელ (მონოფიზიტ) ბერ-მონაზვნობას – გარდმანის ეპისკოპოს სტეფანეს, სივნიეთის ეპისკოპოსს მათუსალა ქერდულისს („გრამატიკოსი“) და სხვა სამღვდელოებას, რათა ზიარება არ მიეღოთ ე-სგან (ა.ს. 91). ეპისკოპოსმა სტეფანემ და მათუსალამ ზიარება მიიღეს ე-სგან, ხოლო მათუსალა მის მიერ ეკურთხა სივნიეთის ეპისკოპოსად, რამაც განარისხა ბოროტი მაირაგომელი (ა.ს. 91). კათოლიკოს ე-ს შესახებ მაირაგომელმა თქვა, რომ იგი მეფეთა (იგულისხმება ბიზანტიის კეისრები) შიშით განუდგა სარწმუნოებას (მონოფიზიტობს) (ა.ს. 91). კათოლიკოსმა ე-მ მიმართა იოანე მაირაგომელს, სამჯერ უხმო მას (გულისხმობს კარნუ-ქალაქში (დღ. არზრუმი) გამართულ საეკლესიო კრებას), მაგრამ ის არ მივიდა. ამის შემდეგ კი

არ გაიზიარა მათ მიერ აღიარებული ქრისტეს ორბუნებოვნება, რასაც მონობს პირველ წმიდა მამათა წიგნები (ა.ს. 91). მაირაგომელს განზრახული ჰქონდა ე-ს შემდეგ საკათალიკოსო ტახტის დაკავება (ა.ს. 92). ე-ს შემდეგ საკათალიკოსოს ტახტზე ავიდა ნერსე იმხნელი (ა.ს. 92).

* იმპერატორი ჰერაკლე სომეხთს მივიდა დაახლ. 632.

თ. ქორიძე

ერეკანი – სომეხეთის დედაქალაქი, მდებარეობს არარატის ველზე, მდ. რაზდანის ორივე პლატოზე, ისტორიულ წყაროებში VI ს-დან ფიქსირდება, XIII ს-დან დაწინაურდა როგორც ქალაქი. ე. იხსენიება: ბერი ეგნატაშვილი „ახალი ქართლის ცხოვრება“ (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); სეხნია ჩხეიძე „მეფეთა ცხოვრება“ (1913); პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); ფარსადან გორგიჯანიძე „ისტორია“ (1926); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983); ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); მესხური მათიანე (1961); „პარიზის ქრონიკა“ (1980); ბაგრატ ბატონიშვილი „ახალი მოთხრობა“ (1941), მცირე ქრონიკები (1968); ქართული სამართლის ძეგლები (II, 1965).

ე-ს ფლობს შაჰ-თამაზი (შაჰ-თამაზ I, ირანის შაჰი 1524-76), (ბ.ე. 371, 375, 517). ლუარსაბი (ლუარსაბ I, ქარ-

თლის მეფე 1527-56) არ ემორჩილება შაჰ-თამაზს და არბევს ე-ს (ფ.გ. 4). შაჰ-თამაზმა დაატყვევა ლუარსაბ I-ის დედა და წაიყვანა ე-ში, სადაც მან თავი მოიკლა (ბ.ე. 365; პ.ქ. 44). ხონთქრის (ოსმალეთის სულთანი სულეიმან I, 1520-1566) ჯარმა დაიპყრო ე. (ბ.ე. 371, 521; ვ.ბ. 401, 410). ოსმალეთისა და ირანის მმართველებმა სულეიმან I-მა და შაჰ-თამაზ I-მა გაიყვეს სამხრეთ კავკასიის ტერიტორია. ე. ერგო შაჰ-თამაზს (ბ.ე. 371). ლალა ფაშამ დაიკავა ე. (ფ.გ. 12). შაჰ-თამაზ I დამარცხდა ე-თან ბრძოლაში და ისპაჰანში გაიქცა (ვ.ბ. 513). შაჰ-აბასი (შაჰ-აბას I, ირანის შაჰი 1587-1629) მიდის ე-ის ასაღებად. მან იხმო ქართლის მეფე გიორგი (გიორგი X, 1600-1606) და კახეთის მეფე ალექსანდრე (ალექსანდრე II, 1574-1605) და უბრძანა ე-ის ციხეზე გალაშქრება. მათ აიღეს ე-ის ციხე. შაჰმა დაიპყრო ე. (ბ.ე. 380-81, 537; პ.ქ. 59; ვ.ბ. 419; ფ.გ. 18). მურადმა (ოსმალეთის სულთანი მურად IV, 1623-40) აიღო ე. (ვ.ბ. 440; პ.ქ. 95; მც. ქრ. 32, 41, 48, 62). აქედან მერვე თვეს მივიდა შაჰ სეფი (სეფი I, ირანის შაჰი 1629-42) დიდი ლაშქრით და ბრძოლით დაიბრუნა ე. (პ.ქ. 95; ფ.გ. 37). 1679 ე. დაანგრია მიწისძვრამ (მც. ქრ. 46). თამაზ-ხანი იბრძვის ე-თვის. ოსმალებმა დაუთმეს ე. მან დაიპყრო ქალაქი (ვ.ბ. 514; ს.ჩ. 47). მაჰმად-ყული ხანს (კონსტანტინე II, კახეთის მეფე 1722-1732) თამაზმა (შაჰ თამაზ II, ირანის შაჰი 1722-32) ქართლის მეფობა უბოძა, ასევე მისცა ე. (ვ.ბ. 619; ო.ხ. 116, 241; ს.ჩ. 33). 1724 ირანელებმა აიღეს ე-ის ციხე, გამოიყვანეს ე-ის ხანი ალი-ყული ხანი და ე. რაჯა ფაშას

მისცეს (ს.ჩ. 38). თამაზ-ხანმა დაიბარა თეიმურაზი (თეიმურაზ II, კახეთის მეფე 1733-44, ქართლის მეფე 1744-62) ე-ში (ვ.ბ. 627). ნადირ-შაჰი (ირანის შაჰი 1736-47) მიდის დიდი ჯარებით ე-კენ (პ.ო. 98). თეიმურაზ II მიდის ნადირ-შაჰთან და გზად ე-ში შეჩერდა. ე-ის ციხის ასაღებად იბრძოდა ამირ-ასლან ხანი (პ.ო. 125-27). ნადირ შაჰმა ზარბაზანი მიიტანა ქართლში ე-დან (პ.ო. 143). მამად-ხან ყაჯარი (ირანის შაჰის ნადირ შაჰ ავშარის (1736-47) მკვლელი) ცდილობდა ე-ის აღებას. ერევნელებმა დახმარება სთხოვეს თეიმურაზ II-ს, რომელმაც სძლია მამად-ხანს და მოხარკედ გაიხადა ე. (თ.ბ. 47). აზატ ხანი (სამხრეთ აზერბაიჯანის მფლობელი) წავიდა ე-ის ასაღებად. ერევნელებმა კვლავ თეიმურაზ II-ს მიმართეს დახმარებისთვის. თეიმურაზმა ერეკლე (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98) გაგზავნა სამი ათასი მხედრით (თ.ბ. 48). ერეკლე II ერევნის მფლობელად იხსენიება (ქ.ს.დ. 62, 457). ერეკლე II მიდის მისი მოხარკე ე-ის დასაბრუნებლად. ე-ის ქვეყანა ისე იყო აოხრებული ე-ის ციხისა და ერმიაწინის (სამონასტრო კომპლექსი ერევნის მახლობლად, სომხური ეკლესიის ცენტრი და კათალიკოსის რეზიდენცია) გარდა შენობა არ იყო გადარჩენილი. ყირხბულახთან ბრძოლაში ერეკლემ დაამარცხა აზატ ხანის ლაშქარი და განდევნა ე-დან (პ.ო. 183-85; თ.ბ. 48). მამად ხანი ყარაბაღში გაიქცა. ერეკლე II დაედევნა, აიღო ხარგვირაბის ციხე, წაიღო მისი მთელი სიმდიდრე და ე-ში მიბრუნდა. მასთან

მივიდა ე-ის ხანი და მოხარკეობა იკისრა. ე-ში ერეკლემ თავისი მოხელე დატოვა (ო.ხ. 48). ე-ზე ლაშქრობს ერეკლე II-ის ვაჟი გიორგი. ერევენელებმა ნახეს რომ მცირერიცხოვანი იყო ჯარი, გამოვიდნენ და გამართეს ბრძოლა. გიორგიმ ერეკლე II-ს მიმართა დახმარებისათვის. ერეკლე მივიდა და გაიმარჯვა. ერევნის ხანმა ოთხი ათასი თუმანი ხარკი დაიდო (ო.ხ. 70-71). 1778 ერეკლე II-მ ე-ზე ილაშქრა. ციხის ალყა 4 თვე გაგრძელდა. ბოლოს ერეკლე დაუზავდა ე-ის ხანს უსეინ ალის და დაუნესა ხარკი წელიწადში 6 ათასი თუმანი (ბ.ბ. 56-57). ერეკლე II-მ ე-ის ბეგლარბეგობა უბოძა აბდულა ბეგს (პ.ო. 188). ბორჩალოს ხანი მუსა-ყული ხანი გაიქცა და მივიდა ე-ში (პ.ო. 203). ერეკლე II-მ და თეიმურაზ II-მ ე-ში გაგზავნეს ზეიდალ ხანი, რადგან ქართველი მეფის მიერ დასმული ე-ის ხანი აბდულა ხანი აზატ ხანმა დაიბარა, ე-ის ხანობა ჩამოართვა და ისევ ასან-ალი ხანს მისცა. ზეიდალ ხანი უნდა ჩასულიყო ე-ში მოსალაპარაკებლად აზატ ხანთან, რომელმაც მოლაპარაკებაზე გამოგზავნა შაჰ-აბაზ ხანი. ამ უკანასკნელმა პატივი ისევ ზეიდალ ხანს დაუბრუნა და ე-ის ციხეში დააყენა. აზატ ხანმა შერიგების საბუთი გამოატანა ზეიდალ ხანს (პ.ო. 202-05). დალესტნელთა ჯარი არბევს ე-ს (პ.ო. 209, 232). ისპაჰანში აზატ ხანთან ნამყოფი იოანე და ზაალ ორბელიანები ქართლში გამოტანებული სიმდიდრით ე-ში დადგნენ (პ.ო. 212). ე-ის ხანმა მიართვა ერეკლე II-ს ცხენები და საჩუქრები (პ.ო. 243). 1804 გაზაფხულზე ციციშვილი (პავლე ცი-

ციანოვი, 1754-1806, რუსეთის არმიის გენერალი, საქართველოს მთავარმართებელი) წავიდა ე-ის დასაპყრობად, მიადგა ე-ის ციხეს, გამართა ბრძოლა ბაბა ხანის ლაშქართან, დამარცხდა და დაბრუნდა თბილისში (თ. ბ. 71). 1805 ციციშვილი კვლავ მიდის ე-ზე. მის წინააღმდეგ იბრძვის აბას-მირზა (ირანის ტახტის მემკვიდრე, აზერბაიჯანის მმართველი). ციციშვილმა აიღო ქალაქი ე., ე-ის ციხეში შეიხიზნა აბას-მირზა, დახმარებისთვის მიმართა ბაბა-ხანს, რომელიც მივიდა ასი ათასი კაცით და დაამარცხა ციციშვილი (ბ.ბ. 89-91). 1808, 5 ოქტომბერს გრაფი გუდოვიჩი (ივანე გუდოვიჩი, 1741-1820, რუსეთის არმიის გენერალი, კავკასიის ჯარების სარდალი) წავიდა ე-ის ციხის ასაღებად, მიადგა კიბე და უბრძანა ჯარისკაცებს ასვლა. ზემოდან ყიზილბაშებმა სროლა დაიწყეს და იძულებული გახდა უკან დაეხია (თ.ბ. 73; ბ.ბ. 101-102). გენერალი პაულუჩი (ფილიპე პაულუჩი რუსეთის არმიის გენერალი, საქართველოს მთავარმართებელი 1811-12) გაურიგდა ე-ის ბეგლარბეგს ჰუსეინს, რათა მისთვის მიეცა ე., მაგრამ უღალატა ჰუსეინმა და დაამარცხა მის წინააღმდეგ გაგზავნილი სარდალი ლისანოვიჩი ორი ათასი მხედრით (თ.ბ. 79). 1813, 18 დეკემბერს დაზავდნენ ირანის შაჰი ბაბა ხანი და იმპერატორი ალექსანდრე (ალექსანდრე I, რუსეთის იმპერატორი 1801-1825) და გაიყვეს სამხრეთ კავკასია. ე. დარჩა ირანს (ბ.ბ. 139).

ე. კვაჭანტირაძე

იჩხიაძინი – ქალაქი სომხეთში, ძველი ქალაქი ვალარშაპატი (163-დან სომხეთის დედაქალაქი), სომხეთის ეკლესიის ცენტრი და კათოლიკოსის რეზიდენცია. ე. იხსენიება: თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“, (1983); პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“, (1981); ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“, (1989).

ერეკლეს მეფობაში (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-1798) სომხეთი ისე იყო აოხრებული, რომ აღარ იყო ნაგებობა გარდა ერევნის ციხისა და ე-ისა (პ.ო. 185; ო.ხ. 69, 93). ამავე პერიოდში ქართველთა ჯარს, რომელიც ერევანთან მდგარ ლეკებს უნდა შებრძოლებოდა კარგად დახვდა სომხეთის პატრიარქი ე-ში (პ.ო. 212). ერეკლე II-მ დაიმორჩილა ერევნის განმდგარი ხანი უსეინალი, მივიდა ე-ში, სადაც მეფე პატივით მიიღეს, ემთხვია სინმინდეებს ე-ის ტაძარში (ო.ხ. 96). ერევნის დასაპყრობად წასული ციციშვილი (პავლე ციციანოვი, 1754-1806, რუსეთის არმიის გენერალი, საქართველოს მთავარმართებელი) მივიდა ე-ში (თ.ბ. 71). პაულუჩისა (ფილიპი პაულუჩი, რუსეთის არმიის გენერალი, საქართველოს მთავარმართებელი 1811-12) და ერევნის ბეგლარბეგის ჰუსეინის დაპირისპირებისას ჰუსეინმა შეკრიბა მხედრობა და დამალა ე-ში (თ.ბ. 79).

ე. კვაჭანტირაძე

ვაზგანი // ვაჟგანი – ტაოში მდებარე დაბა ვაჟგანის სავარაუდოდ სომეხი მთავარი; წმიდა მონამეების – დავითისა და ტირიჭანის ნათესავი. მისი მოღვაწეობის ხანა უცნობია (სავარაუდოდ VII ს.). ვ. იხსენიება: „მარტვილობა დავითისა და ტირიჭანისა“, (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963).

ვ-ს სამკვიდრო მამულს თავი შეაფარეს ბიძისაგან შევიწროვებულმა დავითმა და ტირიჭანმა (187).

თ. ქორიძე

ვაიძორი – ჰევი იგივე ქვეყანა სომხეთში. X ს-ში შედგებოდა ოთხი სამთავროსაგან. ვ. იხსენიება: სტეფანე მტბევარი, „წამება წმიდისა მონამისა გობრონისი“, (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963, 175).

თ. ქორიძე

ვანანდი - ჰევი იგივე ქვეყანა სომხეთში. ვ. იხსენიება: სტეფანე მტბევარი, „წამება წმიდისა მონამისა გობრონისი“ (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963); ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, „მატიანე ქართლისა“, ლაშაგორგის დროინდელი მატიანე (ქ.ც. I, 1955).

ვ. ხევი სომხეთში („გობრონის წამება“ 175). ქართლის მეფეებმა აზორკმა და არმაზელმა (ძვ.წ. II-I სს.) დალაშქრეს ვ. ბაგრევანამდე და ბასიანამდე (ლ.მ. 45). მეფე გიორგიმ (გიორგი II, საქართველოს მეფე, 1072-89) აიღო

ვ-ს სიმაგრენი (მ.ქ. 317). თამარის (საქართველოს მეფე 1184-1207/10) მეფობაში ზაქარია და ივანე მხარგრძელებმა (XII-XIII სს-ის მიჯნის საქართველოს სახელმწიფო და სამხედრო მოღვაწეები, ზაქარია-ამირსპასალარ-მანდატურთუხუცესი, ივანე-მსახურთუხუცესი, ამირსპასალარი, ათაბაგი) აიღეს ვ-ის ციხენი (ლ.გ. მ. 368).

თ. ქორიძე

პარაზ-ბაკური (დაახ. V ს. მე-2 ნახ.) – რანის ერისთავი (პიტიანში). ვ.-ბ. იხსენიება: ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ. ც. IV, 1973). ვ.-ბ. იყო ვახტანგ გორგასლის* (ქართლის მეფე) დედის, საგდუხტის ძმა, რომელიც მამის, ბარზაბოდის გარდაცვალების შემდეგ სპარსეთის მეფემ რანის ერისთავად დასვა.

ვახტანგმა, როდესაც ოსების წინააღმდეგ გალაშქრება გადაწყვიტა, დახმარება ვ.-ბ-ს სთხოვა. იგი სიხარულით დაეთანხმა ვახტანგს, რადგან ოსები მის ქვეყანასაც აოხრებდნენ და 12 000 მხედარი გამოუგზავნა (ჯ. 150). ოსეთიდან გამარჯვებით დაბრუნებულმა ვახტანგმა ბიძას ძღვენი გაუგზავნა: ათასი მონა, ათასი ცხენი, ათასი სახედარი (ჯ. 158). ვახტანგს სპარსეთის მეფემ (ირანის შაჰი) ბერძენთა (ბიზანტია) წინააღმდეგ გალაშქრება უბრძანა. ამ ლაშქრობაში დასახმარებლად სპარსელებმა ვახტანგს, ვ.-ბ-ი 200 000 მხედ-

~~რით გამოუგზავნეს~~ (ჯ. 158-59; ვ.ბ. 104). ვ.-ბ. ბერძენთა წინააღმდეგ ლაშქრობისას ერთ-ერთ ბრძოლაში (456 წლის შემდგომი ხანა) დაიღუპა. „იგლოვეს და შემურეს იგი საბრითა და მურიითა და წარსცდეს ბარდავად“ (ჯ. 176).

* ვახტანგ გორგასლის მეფობის დათარიღება: ს. გორგაძე 443-503, ივ. ჯავახიშვილი 442-502, კ. თუმანოვი 435-522, ვ. გოილაძე 438-491.

ქ. ნადირაძე

პარლან ერისთავი – წმიდა მონაშენების დავითისა და ტირიჭანის მამა, სომეხი, ქალკედონიტი (სავარაუდოდ VII ს. მოღვაწე). ვ. ე. იხსენიება: „მარტვილობა დავითისა და ტირიჭანისა“, (დ.ქ.ა.ლ.დ., I, 1963).

ვ. ე. ბასიანის ქვეყნის ერისთავი იყო, მის რეზიდენციას დაბა (ქალაქი) ონკომი წარმოადგენდა. ვ.ე. ისევე როგორც მისი მეუღლე თავინე, წარმომავლობით სამეფო საგვარეულოს ენათესავებოდა (186).

თ. ქორიძე

პარლან მამიკონიანი – სპარსელთა წინააღმდეგ 572 აჯანყების მეთაური. ვ.მ. იხსენიება: არსენი საფარელი „განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა“ (1980).

ვ.მ-ს „ურჩი“ ეწოდა. მან და მისმა ნათესავებმა მოკლეს სპარსელი მარზპანი სურენი, გადაწვეს მისი სახლე-

ბი და გაიქცნენ კონსტანტინოპოლში. ისინი შეიფარა იუსტინემ (იუსტინე II, ბიზანტიის იმპერატორი 565-78). ვ.მ-ს უთხოვია იმპერატორისთვის აია-სოფიას (ტაძარი კონსტანტინოპოლში, აიგო 532-37) დასავლეთის კარის მშენებლობა თავისი სახსრებით და ამისათვის 10000 ვერცხლი გადაუხდია. ამ კარს სომეხთა კარი ეწოდა (88).

თ. ქორიძე, ე. კვაჭანტირაძე

ვარდან სომეხთა სპასპეტი (მხედართმთავარი) – V ს-ის მეორე ნახევრის მოღვაწე, ცნობილი ისტორიული პირი მამიკონიანთა წარჩინებული საგვარეულოდან. იგი იყო ვარსკენ პიტიახშის მიერ ქრისტიანობისათვის წამებული მეუღლის, შუშანიკის მამა.

ვ.ს.ს. იხსენიება: „მარტვილობა შუშანიკისი“, (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963, 11); წამება შუშანიკ დედოფლისა, (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., IV, 1968, 385); ჯუანშერი, „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ ქ.ც., I, 1955, 216.).

თ. ქორიძე

ვაგრამი – ქ. ანისის ამირა (იხ. სტ. ანელი ხუცესები). ვ-მა დაამოწმა 1218 ეტიფანე კათოლიკოსის განჩინება. ვ-ის, როგორც ქ. ანისის უმაღლესი საერო ხელისუფლის მიერ „განჩინების“ დამოწმება მიუთითებს, რომ ყოფილი ანისის სამეფოს ტერიტორია საქართველოს შემადგენლობაში იყო.

გ. ოთხმეზური

ვაჰან მამიკონიანი – სომხეთის მარზპანი 485-505 წლებში, არშუშა პიტიახშის (ქვემო ქართლის პიტიახში) აღზრდილი. ვ.მ. იხსენიება: არსენი საფარელი „განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა“ (1980).

ვ.მ-მა მიიღო სპარსელებისგან მარზპანის ტიტული, იცავდა ქრისტიანების უფლებებს, ზრუნავდა გლახაკებზე, უკან დააბრუნა ნაჩუქარი სოფლები, საეკლესიო მიწებს შეუვალაობა განუახლა (ა.ს. 87).

ე. კვაჭანტირაძე

ზარენი – სომეხთა მეფის არტაშეს I-ის (ძვ.წ. 189-160) ვაჟი. ზ. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც. I, 1955).

არტაშეს I-მა შეკრიბა ჯარი და გაგზავნა ქართლის წინააღმდეგ თავისი ვაჟის ზ-ის სარდლობით. ქართველები და ოსები გაერთიანდნენ და მიეგებნენ სომეხთა ლაშქარს ჯავახეთში. ქართველებმა დაამარცხეს სომეხები, გააქციეს, სდიეს მათ სომხეთის საზღვრამდე, შეიპყრეს ცელის ტბის პირას ზ. და ტყვედ წაიყვანეს. ოსებს მისი მოკვლა უნდოდათ, მაგრამ ქართველებმა არ დაანებეს და დარიალის ციხეში* გამოკეტეს (ლ.მ. 48-49).

* ძვ.წ. II ს-ში ოსებისა და დარიალის ციხის მოხსენიება ქართულ წყაროებში ანაქრონიზმია.

ე. კვაჭანტირაძე

ზუბიდალა – ლექთა ბელადი (XVIII ს. I ნახ.) ზ. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981).

ზ. მივიდა ყაზახის ქვეყანაში 700 კაციტ. მოაოხრა მრავალი ადგილი და წაასხა ტყვეები. ზ. შეურიგდა აბდულა-ბეგ, იესეს ძეს (იესე, ქართლის მეფე 1714-16, 1724-27), სამშვილდის პატრონს. თავისი ჯარით დადგა სამშვილდეს და იქიდან ქართლის რბევა დაიწყო (პ. ო. 138). ზ. 1500 ცხენოსანი ლეკით შეესია ზემო ქართლს, მრავალი ადგილი მოაოხრა და ასაღებად თიღვას ციხეს (მდ. დას. ფრონის მარჯვენა ნაპირზე, შიდა ქართლი) მიადგა. მეციხოვნეებს დამხმარე ძალა მიუვიდათ და ლეკები უკან გაბრუნდნენ (პ. ო. 199). ქართველებმა ზ. ერეკლეს (ერეკლე II, კახეთის მეფე, 1744-62, ქართლ-კახეთის 1762-98) ბრძანებით აღჯაყალას ციხეში (იგივე გაგის ციხე, ქვემო ქართლი) შეიპყრეს და სიკვდილით დასაჯეს (პ. ო. 224-25).

ქ. ნადირაძე

თაზინე – სავარაუდოდ VII ს. მოღვაწე, ბასიანის ქვეყნის ერისთავის, ვარდანის მეუღლე. მისი ეთნიკური წარმომავლობა, ისევე როგორც მოღვაწეობის ხანა, არსებული წერილობითი წყაროების მიხედვით, გაურკვეველია. სავარაუდოდ, იყო სომეხი, ქალკედონიტი. წარმომავლობით ენათესავებოდა სამეფო საგვარეულოს. იგი იყო წმიდა მონამეების, დავითისა და ტირიჭანის დედა. თ. იხსენიება: „მარ-

ტილობაჲ დავითისა და ტირიჭანისა“, (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963, 186 – 191).

თ. ქორიძე

თარგამოსი – კავკასიის ხალხთა ეთნარქი ლეონტი მროველის მიხედვით. ბიბლიური ნოეს შთამომავალი. თ. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც., I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც., IV, 1973).

თ. იყო ნოეს ძის, იაფეტის ძის, თარშის ძე*. იგი იყო ქართველთა, სომეხთა, რანთა და მოვაკანელთა, ჰერთა და ლექთა, მეგრელთა და კავკასიანთა (ჩრდ. კავკასიელთა) საერთო წინაპარი. თ. იყო გმირი. მას შემდეგ რაც აღაშენეს ბაბილონის გოდოლი და მოხდა ენათა გაყოფა, თ. მთელი თავისი მოდგმით წამოვიდა და დამკვიდრდა ორ მთას – არარატსა და მასისს შორის. მან იცხოვრა 600 წელი. ჰყავდა უამრავი შვილი და შვილიშვილი, რის გამოც არარატისა და მასისის ქვეყანა მის მოდგმას ველარ იტევდა (ლ. მ. 3-4). თ-ის წილხვდომილ ქვეყანას აღმოსავლეთით ესაზღვრებოდა გურგენის (კასპიის) ზღვა, დასავლეთით პონტოს (შავი) ზღვა, სამხრეთით ორეთის (ხმელთაშუა) ზღვა, ჩრდილოეთით კავკასიონი (ლ.მ. 4). თ-ს რვა სახელოვანი შვილი – ჰაოსი, ქართლოსი, ბარდოსი, მოვაკანი, ლეკოსი, ჰეროსი, კავკასოსი და ეგროსი ჰყავდა. (ლ. მ. 4; ვ.ბ. 47). ვინაიდან არარატისა და მასისის ქვეყანა ველარ იტევდა თ-ის შთა-

მომავლობას, მან თავისი ქვეყანა რვა შვილს გაუყო: ერთი ნაწილი მისცა ჰაოსს (იხ. სტ. ჰაოსი), ხოლო დანარჩენი შვიდი, მათი ღირსების შესაბამისად დანარჩენებს გაუყო. თ-მა ქართლოსს მისცა ქვეყანა, რომელსაც ესაზღვრებოდა: აღმოსავლეთით – ჰერეთი და მდ. ბერდუჯი; დასავლეთით – პონტოს ზღვა, სამხრეთით – მთა, რომელიც მიუყვება მდ. ბერდუჯის სათავეს და გრძელდება დასავლეთით და მთა, რომელიც მიუყვება კლარჯეთსა და ტაოს შორის ვიდრე ზღვამდე (ლ. მრ. 4-6). ჩრდილოეთით საზღვარი – ლადო და კიდეც მთა მცირე, რომელიც გამოდის შტოდ კავკასიონიდან და უერთდება ლადოს მთას და რომელსაც ამჟამად ჰქვია ლიხი. ბარდოსს მისცა ქვეყანა მტკვრის სამხრეთით, ბერდუჯის მდინარიდან მტკვრისა და რახსის შესართავამდე. მან ააშენა ქალაქი ბარდავი და იქ დაემკვიდრა. მოვაკანს მისცა ქვეყანა მტკვრის ჩრდილოეთით, მცირე ალაზნის შესართავიდან ვიდრე ზღვამდე. მან ააშენა ქალაქი მოვაკანეთი და იქ დაემკვიდრა. ჰეროსს მისცა ქვეყანა მტკვრის ჩრდილოეთით მცირე ალაზნის (მდ.იორი) შესართავიდან, ვიდრე ტყეებამდე, რომელსაც ამჟამად ჰქვია გულგულა. ჰეროსმა ორივე ალაზნის შესართავთან ააშენა ქალაქი, რომელსაც თავისი სახელი ჰერეთი უწოდა. ამჟამად ამ ადგილს ხორანთა (ქ. ქიზიყში, განადგურდა VIII ს.) ქვია. ეგროსს მისცა ქვეყანა ზღვის ყურისა და დაუდო საზღვარი: აღმოსავლეთით – მთა მცირე, რომელსაც ჰქვია ლიხი; დასავლეთით – ზღვა; ჩრდილოეთით –

მდინარე მცირე ხაზარეთისა (ყუბანი), სადამდეც კავკასის წვერი აღწევს. მან ააშენა ქალაქი, რომელსაც თავისი სახელი – ეგრისი უწოდა. ამჟამად ამ ადგილს ბედია ქვია. რადგანაც კავკასიის ჩრდილოეთით მდინარე დიდ ხაზარეთამდე (ვოლგა) დაუსახლებელი ქვეყანა იყო, თ-მა თავისი ორი ძე – ლეკანი და კავკასი დაასახლა. ლეკანს მისცა ქვეყანა დარუბანდის (კასპიის) ზღვიდან ვიდრე მდ. ლომეკამდე (თერგამდე), ჩრდილოეთით – მდინარე დიდ ხაზარეთამდე, ხოლო კავკასს მისცა ქვეყანა მდ. ლომეკიდან ვიდრე კავკასიონის დასასრულამდე. როდესაც თ-მა თავისი ქვეყანა თავის შვილებს გაუყო, მათ აღარ ისურვეს ნებროთის მორჩილება, რაზედაც ნებროთი განრისხდა და მათ წინააღმდეგ გაილაშქრა (ვ.ბ. 47). ჰაოსმა ნებროთის წინააღმდეგ საბრძოლველად მოუწოდა თ-ის მთელ მოდგმას (ლ. მ. 6). როდესაც ჰაოსმა განგმირა ნებროთი, თ-ის მოდგმა მისგან გათავისუფლდა (ლ. მ. 7; ვ.ბ. 47). თ-ის მთელი მოდგმა ურთიერთსიყვარულით ცხოვრობდა და ნებროთიანების ეშინოდათ იმის გამო, რომ მათ არ აეღოთ ნებროთის სისხლი (ლ. მ. 10).

*ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, თარგამოსი იყო იაფეტის ძის, ავანანის ძის, თარშის ძე (ვ.ბ.47).

თ. ქორიძე

თარხანი – ხაზართა* გოლიათი (V-ს-ის შუა წლები). თ. იხსენიება: ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშ-

ვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

თხუთმეტი წლის ვახტანგ გორგასალმა (ქართლის მეფე V ს-ის 40-იან – V ს-ის ბოლომდე) ოსეთზე გალაშქრება გადაწყვიტა (დაახ. 447-48). ქართველები და ოსები დაბანაკდნენ მდინარის (მდ. თერგი) ორივე მხარეს. დაიწყო გოლიათების შერკინება. ოსთა მხარეს იბრძოდნენ ხაზარები. ხაზარი გოლიათი – თ. შეებრძოლა ვახტანგ მეფეს. ვახტანგმა პირველივე შეტაკებაზე თ-ს ჰკრა შუბი სარტყლის ზემოთ, გაუარა ზურგში და მოკლა (ჯ. 152, ვ.ბ. 102-103).

* ამ პერიოდში ხაზართა მოხსენიება ქართულ წერილობით წყაროში ანაქრონიზშია. ხაზარებმა საკუთარი გაერთიანებები ჩრდილო კავკასიაში მხოლოდ ახ. წ. VII ს-ის შუა ხანებში შექმნეს (იხ. სტ. ხაზარები).

ქ. ნადირაძე

თავდოსი – სარწმუნოებით წარმართი. მისი ეთნიკური წარმომავლობა, ისევე როგორც მოღვაწეობის ხანა, გაურკვეველია, სავარაუდოდ იყო სომეხი, VII ს-ის მოღვაწე. თ. იხსენიება: „მარტვილობა და ვითისა და ტირიჭანისა“, (დ.ქ.ა.ლ.დ., I, 1963).

თავისი დის თავინეს მეუღლის, ბასიანის ერისთავ ვარდანის გარდაცვალების შემდეგ, თ-მ მთელი მისი სამკვიდრო ქვეყანა მიითვისა და თავის მცირეწლოვან დისშვილებს - დავითსა და ტირიჭანს ქრისტიანობის უარყოფა და წარმართი ღმერთების აღიარება მოსთხოვა, რაზეც ძმებისგან მტკიცე უარი მიიღო. თ-მ თავინეს მიერ გა-

ხიზნულ ძმებს მიაგნო, რის შემდეგაც დავითი საკუთარი ხელით გამოასალმა სიცოცხლეს, ხოლო ტირიჭანი მის მიერ გაგზავნილმა მღევრებმა მოკლეს. მოგვიანებით, თ-მ ნერსე სომეხთა კათოლიკოსის (ნერსე III, 641-61) წინაშე თავისი დანაშაული აღიარა, მოინათლა და დავითის საფლავზე ეკლესია ააგო (186-191).

თ. ქორიძე

თრდატი (ტირდატა // თრდატ III), სომხეთის მეფე 298-330. გამეფდა რომის იმპერატორის დიოკლიტიანეს (284-305) დახმარებით. თ-მა სასანიანთა ირანის წინააღმდეგ ბრძოლაში, რომის დახმარებით, ფაქტობრივად მიაღწია დამოუკიდებლობას, რასაც მოჰყვა სამეფო ხელისუფლების გაძლიერება. თ-მა, სომეხ დიდებულებთან ერთად, ქრისტიანობა მიიღო და სახელმწიფო რელიგიად გამოაცხადა. თ. იხსენიება: ლეონტი მროველი, „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“; ჯუანშერი, „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ (ქ.ც., I, 1955); „მოქცევა ქართლისა“, (დ.ქ.ა.ლ.დ., I, 1963); „წმიდა ნინოს ცხოვრება“, არსენ ბერისეული რედაქცია (დ.ქ.ა.ლ.დ., III, 1971); XII ს-ის ანონიმი ავტორი „ცხოვრება და მოქალაქეობა ღირსისა და მოციქულთა სწორისა ნეტარისა ნინოსისი“ (დ.ქ.ა.ლ.დ., III, 1971); ვახუშტი ბატონიშვილი, „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, (ქც, IV., 1973,); არსენ საფარელი „განყოფისთჳს ქართველთა და სომეხთა“ (1980).

თ. იყო კოსარო სომეხთა მეფის ძე. სასანიანთა ირანის მიერ სომხეთის დაპყრობის შემდეგ, მცირეწლოვანი თ. გახიზნეს რომში (ლ.მ., 62; ვ.ბ., 70). თ-ს რომში ყოფნისას გადააცვეს კეისრის შესამოსელი და შეარკინეს გოთების მეფეს. ამ ორთაბრძოლაში თ-მა გაიმარჯვა, გოთების მეფე მოკლა, რის შედეგადაც გოთები დამარცხდნენ. მაღლიერმა კეისარმა თ-ს ლაშქარი მისცა და თავის მამულში, სომხეთს გაგზავნა (ლ.მ., 68; ვ.ბ., 72). ქართლის მეფე მირიანსა და თ-ს შორის ბრძოლები მრავალი წლის განმავლობაში ცვალებადი უპირატესობით მიმდინარეობდა. თ-ის მოკავშირეები რომაელები იყვნენ, ხოლო მირიანის – ირანელები (ლ.მ., 69). კონსტანტინე დიდმა (კონსტანტინე I, რომის იმპერატორი 306-37) მირიანი და თ. დაამოყვრა, მირიანის ძე რევმა ცოლად შეირთო თ-ის ასული სალომე და მათ ქვეყნებს შორის საზღვრად დაანესა მდ. მტკვარი. (ლ.მ. 70; ვ.ბ., 83). კონსტანტინე დიდმა წერილი მისწერა თ-ს (ლ.მ., 82-84). თ. მეფე ქრისტეს ძალით ეშვად გადაიქცა და ქრისტეს ძალითვე ისევ კაცად (ლ.მ. 92). მეფე თ. ეკლესიათა მაშენებელი იყო. მან „ზურგითა თჳსითა ააგო ეკლესია (ჯ., 161). რიფსიმე, გაიანე, ნმ. ნინო და სხვები, სულ ორმოცდაცხრა სული, მოვიდნენ სომხეთში, რომელიც იყო „საყოფელი თრდატ მეფისა“ და მის მიერ ეწამნენ (მოქ. ქ., 84); რიფსიმე დედოფალი და მისი დედამძუძე გაიანე, ორმოცდაათი სულით მოვიდნენ სომხეთში, „სამოთხესა მას შინა თრდატ მეფისასა“ და ეწამნენ იმავე თვის პირ-

ველ რიცხვში, პარასკევს (მოქ. ქ., 115; “წმიდა ნინოს ცხოვრება“, არსენ ბერი-სეული რედაქცია, 18); რიფსიმე, მისი დედამძუძე გაიანე და მათი თანამოძმე ქრისტიანები თ-ის სამეფო სომხეთში მივიდნენ. იმპერატორმა დიოკლიტიანემ მისწერა მეფე თ-ს, რათა რომიდან მის სამეფოში გაქცეული ქრისტიანი ქალები მოეძებნა და უკან დაებრუნებინა. მეფე თ-მა რიფსიმეს სთხოვა, ცოლად გაჰყოლოდა და უარის მიღების შემდეგ სიკვდილით დასაჯა რიფსიმე და მისი თანმხლები წმიდა დედები (XII ს-ის ანონიმი ავტორი, “ცხოვრება და მოქალაქეობა ღირსისა და მოციქულთა სწორისა ნეტარისა ნინოდის“, 58); „ამის შემდგომად . . . მოკუდა ვაჰან მამკუენი, რომელმან . . . ძებნა სამართალნი ქრისტიანეთანი, თრდატ მეფისაგან დადებულნი წესნი ეკლესიათანი და გლახაკთანი“ (ა.ს. 87).

თ. ქორიძე

იარკანდი – სომეხთა მეფე ძვ.წ.

II ს-ის 50-იანი. ი. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც. I, 1955; ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

ი-მა წაართვა ქართლის მეფე ფარსმან არმაზელს ქ. წუნდა და არტანი მტკვრამდე, წუნდას უწოდა ქაჯატუნი (ლ.მ. 44; ვ.ბ. 691). ი. მოკლა სომეხთა სპასპეტმა სუმბატ ბივრიტიანმა (ლ.მ. 45).

ე. კვაჭანტირაძე

იზრაილ-ხანი // იზრაილ-ხანი

– ყარაბახის // შუშის ხანი (1763-1806); მისი მმართველობის პერიოდში ყარაბახის სახანომ ეკონომიკური და კულტურული აღმავლობა განიცადა. ი.ხ-მა საბოლოოდ დაიმორჩილა ყარაბახის სომეხი მელიქები, რის შედეგადაც ისინი, და ადგილობრივი სომხური მოსახლეობა, იძულებული გახდნენ დაეტოვებინათ სახანო. მას შემდეგ, რაც ცნობილი გახდა კავკასიის მიმართ რუსეთის იმპერიის დამპყრობლური პოლიტიკის შესახებ, მის წინააღმდეგ გაერთიანების მიზნით, ი.ხ-მა კავშირი შეკრა ქართლ-კახეთის სამეფოსთან. 1801 რუსეთის მიერ ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმების შემდეგ სამხრეთ კავკასიაში რუსეთის გააქტიურებამ, ი.ხ. აიძულა 1805 დათანხმებოდა რუსეთის წინადადებას ყარაბახის სახანოს რუსეთის დაქვემდებარების ქვეშ შესვლის შესახებ. რუსეთის ხელისუფლებამ ი.ხ-ს მიანიჭა რუსეთის არმიის გენერალ-ლეიტენანტის წოდება. რუსეთისადმი ლალატში ეჭვმიტანილი ი.ხ. მოკლულ იქნა 1806. ი.ხ. იხსენიება: ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); თეიმურაზ ბაგრატიონისეული ვერსია, წგ: ომან ხერხეულიძე, „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“, (1983); დავით ბატონიშვილი, „ახალი მოთხრობა“ (1941); ისტორიული საბუთები (ერეკლე II-ის მიერ გაცემული საბუთები 1736-1797), (2008); ქართული სამართლის ძეგლები (VII, 1981).

ი.ხ. იყო ყარაბახის ხანის ფანა-

ხანის ძე. ახალციხის ფაშა სულეიმანი (1767-69; 1770-91) საიდუმლოდ დაუკავშირდა ი.ხ-ს და ომარ-ხან ავარიელს (ხუნძახის ბატონი), ერთობა და შერიგება უარყო და „ასტეხნა ლეკნი მარბვევლად ქართლისა“ (თეიმურაზისეული ვერსია, იხ. ო.ხ. 98). ი.ხ. ემსახურებოდა და მორჩილებდა მეფე ერეკლეს (ერეკლე II, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98) მეფე ერეკლემ მის მიერ განჯის გამგებელად დადგენილ თავად ქაიხოსრო ანდრონიკაშვილს თანაშემწედ დაუდგინა შუშის ხანის კაცი, რადგან მეფე ერეკლე ი.ხ-ს წყალობდა და ენდობოდა (თეიმურაზისეული ვერსია, იხ. ო.ხ. 98-99). ი.ხ უსწავლელი და ბრიყვი, წერილის უმეცარი და გაუნათლებელი კაცი იყო, მინდორსა და მთებში, მდაბალ, უმეცარ ხალხში გაზრდილი ი.ხ-ს თავისი კარისკაცები ბევრს ატყუებდნენ, ისინი ახალციხის ფაშა სულეიმანმა მოისყიდა. ჯავათ-ხან განჯელმა სამსახური და მორჩილება დაუნყო მეფე ერეკლეს და ი.ხ-ს შეეკრა. ომარ-ხანმა მეორე ზამთრის პირს, შემოდგომაზე ველარ გაბედა ქართლში შემოჭრა და ყარაბაღში ი.ხ-თან ჩავიდა. ი.ხ. წინ მიეგება, პატივით მიიღო და თავისი ჯარითურთ ყარაბაღში დააყენა (ო.ხ. 73, თეიმურაზისეული ვერსია, იხ. ო.ხ. 100). საქართველოში ლაშქრობის შემდეგ ომარ-ხანი ყარაბაღს ჩავიდა ი.ხ-თან, ევგენის (თავად ევგენი აბაშიძე) ერთი ქალი მას მისცა ცოლად, მეორე კი თვითონ შეირთო (დ.ბ. 60). ყარაბაღიდან გამოიქცნენ ი.ხ-ის სომეხი მელიქები, რომლებიც მოვიდნენ მეფე ერეკლესთან და სთხოვეს ჯარით დახ-

მარება, რათა „აჰყარონ ყოველი საყმო თვისი“ და გადმოსახლებულიყვნენ საქართველოში (ო.ხ. 74; თეიმურაზისეული ვერსია, იხ. ო.ხ. 101). ყარაბაღში მისულ მეფე ერეკლეს მიერ წარგზავნილ საქართველოს ლაშქარს, რომელსაც სათავეში მეფის (ერეკლე II) ძე იულონი და სარდლები ედგნენ, წინ გამოეგება ი.ხ-ის ჯარი (ო.ხ. 73; თეიმურაზისეული ვერსია, იხ. ო.ხ. 101.). ომარ ხანთან მეგობრობისა და მისი თავის მამულში შეშვების გამო, ი.ხ. დამნაშავე იყო მეფე ერეკლეს წინაშე, ამიტომ ვერ გაბედა მეფესთან მისვლა და თავისი სარდალი ჯარითურთ გაგზავნა. ი.ხ-ის სარდალი ყარაბაღის ჯარით, მეფის ძე იულონის ჯარს შემოეყარა (ო.ხ. 74; თეიმურაზისეული ვერსია, იხ. ო.ხ. 101). თვითონ ი.ხ. შუშის ციხეში შიშისგან ძრწოდა. მეფე ერეკლესთან მივიდა ი.ხ-ის კაცი და მიართვა მრავალი ფეშქაში და „ლარი პატიოსანი და ძვირფასი“. მეფე ერეკლემაც ი.ხ-ს უბოძა ხალათი და დანაშაულის პატიების იმედი მისცა. ი.ხ-მა ჩუმად კაცი გაგზავნა ომარ-ხანთან და დახმარება სთხოვა, რათა იგი დაეცვა უკვე განჯაში ჯარით ჩასული მეფე ერეკლესაგან (თეიმურაზისეული ვერსია, იხ. ო.ხ. 101). ი.ხ-ის თანხმობით ომარ-ხანი ჭარში შეიჭრა დალესტნის ჯარით (ო.ხ. 74). 1778, 13 მარტის ბრძანებით, ერეკლემ ვინმე თაყასშვილს მოატანინა მის საკუთრებაში არსებული აზატ-ხანის (სამხრეთ აზერბაიჯანის მფლობელი) ნაქონი ყიზილბაშური ხმალი, რომლის ქება ი.ხ-ს სმენოდა და რის გამოც მეფე ერეკლემ გადაწყვიტა, მისი მფლობელისთვის

ხმლის სანაცვლოდ ას თუმანზე მეტი ღირებულების მამული ერეკლეს და ხმალი ი.ხ-თვის მიერთმია (ერეკლე II-ის მიერ გაცემული საბუთები, 115); 1782, 24 მაისის ბრძანებით, ერეკლემ მიმბაში ოთარი მორიგეებთან (მორიგე ლაშქარი) ერთად თავისთან იხმო, რადგან არსებობდა ი.ხ-ის მიერ დათხოვილი ხუნძახის ჯარის ქართლ-კახეთში შემოჭრის საშიშროება (ერეკლე II-ის მიერ გაცემული საბუთები, 134). 1782 მეფე ერეკლესა (ერეკლე II) და ი.ხ-ს შორის დადებული ფიცით, მათ ერთმანეთის ქვეყნიდან მისული ხალხი არ უნდა შეეწყალებინათ და უკანვე უნდა დაებრუნებინათ. რადგან ნიკოლოზ ასატურამვილი მეფე ერეკლესა და ი.ხ-ს შორის აღნიშნული პირობის დადებამდე ითხოვა მირზა გურგინამ ი.ხ-საგან, მან მონყალება გაიღო და უბოძა (ქსძ, VII, 539-540). იესე ბარათაშვილი 1764 შედგენილ არზაში წერს, რომ თავისი ყმა თამაზ შალამბარაშვილი მაშინ იყიდა, როდესაც ი.ხ. ჭარში შევიდა (ქსძ, VII, 71). 1778 მეფე ერეკლემ და ი.ხ-მა აიღეს განჯა და შეიპყრეს მამად-ხან განჯისა სახლეულითურთ, რომელიც ი.ხ-მა ტყვედ წაიყვანა (თ.ბ. 56). 1785 განდგა (უკუდგა) განჯა, მეფისა (ერეკლე II) და ი.ხ-ის მოურნენი გამოყარეს, შუშიდან განივლტო ი.ხ-ის მიერ შეპყრობილი შავერდი ხანის ძე რაიმ-ხანი, რომელიც განჯის ხანი გახდა. განჯაში მისულმა ი.ხ-მა შემწეობა სთხოვა მეფეს (ერეკლე II), ისევე აიღეს განჯა და შავერდი ხანის ძეს – ჯავადს, განჯის ხანობა უბოძეს (თ.ბ. 59). 1786 განჯის

ხანის დამარცხების შემდეგ, განჯაში მყოფ მეფე ერეკლესთან ყარაბაღელი სომეხი მელიქები მივიდნენ, რომელთაც აყრა და თავიანთი ელებით საქართველოში დასახლება სურდათ. მეფე ერეკლემ მათ ასაყრელად თავისი ძე იულონი მხედრობით წარავლინა, რომელსაც ი.ხ. „ზება“ წოდებულ ადგილას შეება და დამარცხდა (დ.ბ. 60). 1789 მეფემ თავისი მხედრობა წარგზავნა განჯაზე სალაშქროდ. მივიდნენ შამქორს, სადაც თავად მეფე ჩავიდა. იქ ასევე მივიდნენ დარუბანდის ხანი ფათალი, შაქის ხანი მაჰმადი და სამივემ გადანყვიტა ყარაბაღზე გალაშქრება, რადგან ი.ხ-მა დაივიწყა მეფე ერეკლეს სიკეთე, თუ რამდენჯერ იხსნა ფათალი-ხანისგან, როდესაც მან დაიპყრო ყარადაღი და გილანი. მათ შეუერთდა ჯავათ-ხანი, რომელსაც დაპყრობილი ჰქონდა კერძოი ი.ხ-ისა, მაგრამ ეს ლაშქრობა აღარ შედგა და უკუიქცნენ (თ.ბ. 60). რადგან განჯის ხანი იყო თბილისისა და ყარაბაღის აოხრების მიზეზი, ი.ხ. წამოვიდა განჯაზე გასალაშქრებლად და დახმარება სთხოვა მეფე ერეკლეს. მან გაგზავნა თავისი ძე ალექსანდრე და შვილიშვილი დავითი, აიღეს და გადანვეს ქ. განჯა, ქართველთა მხნეობით გაოცებულები იყვნენ ყარაბაღელები და ლეკები (თ.ბ. 66). 1796 მეფე ერეკლე წავიდა განჯის დასაპყრობად, რომელიც იმჟამად ი.ხ-ს ჰქონდა შეერთებული. ქართველთა სამთვიანი ალყით შევიწროვებულმა განჯის ხანმა ჯავადმა, ი.ხ-ს მისი მეფე ერეკლესთან დაზავება სთხოვა. ი.ხ-მა შუამავლო-

ბა იკისრა და ისინი დააზავა (დ.ბ. 66). 1797, როდესაც საქართველოსკენ წამოსული ალა-მაჰმად ხანი (ირანის გამგებელი – 1794-დან; შაჰი – 1796-97) შუშას მიადგა, ი.ხ. შეშინდა, გაიქცა და ჭარს მივიდა (დ. ბ. 68). ალექსანდრემ (ერეკლე II-ის ძე) უღალატა თავის ძმას გიორგის და ყარაბაღს ი.ხ-თან მივიდა (დ.ბ. 73). როდესაც ი.ხ-მა შეიტყო, რომ ხორასნიდან მობრუნებული ალა-მაჰმად-ხანი, შუშისკენ მიემართებოდა, სახლეულითურთ გაიხიზნა ბელაქანში, ალა-მაჰმად ხანმა კი დაიპყრო შუშის ციხე (თ.ბ. 66) ი.ხ-ს მიერ გადმოხრებულმა ომარ-ხანმა კვლავ ილაშქრა ქართლ-კახეთზე და დაიბანაკა „კიდესა ალაზნისასა“ (თ.ბ. 67). ქართველთაგან ძლეული ომარ-ხანი მივიდა თავის სიძესთან ი.ხ-თან ყარაბაღს, რომელმაც ის არ ისტუმრა (დ.ბ. 75). 1805 ბაბა-ხანი არდაველს მივიდა, რის გამოც შეშინებული ი.ხ. რუსეთის საფარველის ქვეშ შევიდა და თავისი ციხის (შუშის) დასაცავად ციციშვილს (პავლე ციციანოვი, საქართველოს მთავარმართებელი 1802-1806) მხედრობა სთხოვა. ციციშვილმა მას 500-კაციანი რუსთა მხედრობა მისცა (თ.ბ. 71). 1805 ციციანოვმა ყარაბაღის დაპყრობა განიზრახა და ი.ხ-ს მოუწოდა, ხელმწიფის (რუსეთის მეფის) ერთგულება ეცნო. ი.ხ. ციციანოვს სიხარულით დაემორჩილა, განჯას მივიდა და ციხის გასაღებები მიართვა. ციციანოვმა მას კვლავ მიანიჭა ყარაბაღის ხანობა და დაადო ხარკი – 10 000 ოქრო. ამის შემდეგ გარკვეული ხნის მანძილზე ი.ხ. მშვიდობიანად

იყო. ციციანოვის სიკვდილის შემდეგ, 1806 მაიორმა დიმიტრი ლისანოვიჩმა ყარაბაღის საქმე ნინია ჯორაშვილს მიანდო, ი.ხ-ს ლალატი დასწამეს, ერთ ღამეს ლისანოვიჩი და „თავბერა ასკარანს მდგომი ბახში“ მას თავს დაესხნენ, მოკლეს და მთელი მისი ქონება იავარყვეს (დ.ბ. 97).

თ.ქორიძე

იონა – დვინის წმ. კათოლიკე მონასტრის მამასახლისი VII ს-ში. ი. ხსენიება: არსენი საფარელი „განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა“ (1980).

სომეხთა კათალიკოსმა აბრაამმა (607-615) დაიბარა ი. და მოსთხოვა დაენწყევლა ქალკედონის კრება (451), წინააღმდეგ შემთხვევაში დაეტოვებინა სომხეთი. ი. არ დაემორჩილა კათალიკოსის ბრძანებას (ა.ს. 90).

ე. კვაჭანტირაძე

იონა მაირაგოველი – VII ს-ის სომეხი მოძღვარი, ანტიქალკედონური მოძრაობის ერთ-ერთი ლიდერი. ი.მ. ხსენიება: არსენი საფარელი „განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა“ (1980). ი.მ. იყო სომეხთა კათალიკოსის კომიტასის (615-28) თანამოაზრე, რომელიც დაპირდა მას კათალიკოსობას, ათარგმნინა ცნობილი ერესიარქების თხზულებები სომხურად.

ი.მ-ის დახმარებით გაავრცელა კომიტასმა ანტიქალკედონური მოძღვრება მთელ სომხეთში (ა.ს. 82-83). ი.მ.

ცდილობს გადმოიბიროს გარდმანის ეპისკოპოსი სტეფანე და სივნიეთის ეპისკოპოსი მათუსალა, მაგრამ ვერ ახერხებს. ისინი სომეხთა კათალიკოს ეზრას (630-641) უჭერენ მხარს. ამის გამგონე ი.მ. განრისხდა და აგინებდა ამ ორ ეპისკოპოსს. ეზრა კათალიკოსმა დაიბარა ი.მ. და მოუწოდა ელიარეზინა ქრისტეს ორბუნებოვნება, მაგრამ უარი მიიღო. ი.მ. წავიდა საბერძნეთში, ისწავლა ბერძნული და დაბრუნდა სომხეთში (ა.ს. 91-92). სომეხთა კათალიკოს ნერსე III (641-661) დროს, რომელიც დიოფიზიტობას ემხრობოდა, ი.მ-ის საქმე ცუდად წავიდა. კათალიკოსის ბრძანებით, მას როგორც მწვალებელს, შუბლზე ამოსდაღეს მელიის გამოსახულება. ი.მ. წავიდა კავკასიის მთიანეთში, მაგრამ მალე დაბრუნდა უკან, რადგან იქაურმა კერპთაყვანისმცემელმა მოსახლეობამ არ გაიზიარა მისი მოძღვრება. ი.მ. გადავიდა კამბეჩანში, დაემკვიდრა სომხეთის ხევში და მრავალი დაიმონაფა არარატში, გარდმანში (ისტ. პროვინცია ალბანეთში, მდ. შამქორჩაის ხეობაში), ძოროფორში (ა.ს. 92). შემდეგი კათალიკოსის ანასტასის (661-667) დროს ი.მ. დაემკვიდრა ბიჯნისში და მაირევანში. ი.მ. გარდაიცვალა 684 წელს. ავტორი ი.მ-ს „დაძულებულ ძალს“ და „განმხრწნელი სომხითისა“-ს უწოდებს (ა.ს. 93).

ე. კვაჭანტირაძე

იოზ ეპისკოპოსი – (375-390). ი. ეპ. იხსენიება: „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, (d.ქ.ა.ლ.d., I, 1963); ლეონტი მროველი, „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც., I, 1955.).

იაკობ ეპისკოპოსის (363-375) გარდაცვალების შემდეგ, ეპისკოპოსი გახდა ნერსე სომეხთა კათოლიკოსის (ნერსე I, 348-352) დიაკვანი ი. სომეხი. (ლ.მ. 132). ქართლის მეფე თრდატის (383-395) მეფობის დროს ეპისკოპოსი იყო ნერსე სომეხთა კათოლიკოსის დიაკვანი ი. (მოქ. ქ., 91).

თ. ქორიძე

იოჰანე მღვდელი -- მისი ეთნიკური წარმომავლობა და მოღვაწეობის ზუსტი დრო უცნობია. სავარაუდოდ იყო სომეხი, ქალკედონიტი (დაახ. VII ს.). ი. მ. იხსენიება: „მარტვილობა დავითისა და ტირიჭანისა“, (d.ქ.ა.ლ.d., I, 1963).

როდესაც დავითისა და ტირიჭანის მონამეობრივი აღსასრულის შემდეგ, ნერსე სომეხთა კათოლიკოსი (ნერსე III, 641-661) გაემართა ტირიჭანის წამების ადგილას დივრს, მან თან გაიყოლა ი. მ. დანარჩენ ორ მღვდელთან –საჰაკთან და გრიგოლთან ერთად (191).

თ. ქორიძე

იოჰანე კოგოვიტელი – სომხეთის ბიზანტიური ნაწილის კათოლიკოსი 590-611 წლებში, ქალკედონიტი.

ი. კ. იხსენიება: არსენ საფარელი „განყოფისთჳს ქართველთა და სომეხთა“ (1980.).

როდესაც მოსე კათოლიკოსმა და მასთან ერთად სპარსეთისადმი დაქვემდებარებული სომხეთის ეპისკოპოსებმა არ აღიარეს ქალკედონის კრების (იგულისხმება 451 ქალკედონის IV მსოფლიო საეკლესიო კრება) გადაწყვეტილება, სომხეთი გაიყო ორად და კათოლიკოსად დაადგინეს ი. კ., რომელიც აღიარებდა ქრისტეს ორ ბუნებას. ასე გაგრძელდა თოთხმეტი წელი, ვიდრე იმპერატორ მავრიკიოსის (582-602) აღსრულებამდე (ა.ს., 89-90). როდესაც აჰმადმა (სპარსი) აიღო კარნუ-ქალაქი (611), მან შეიპყრო ბერძენთა ნაწილის კათოლიკოსი ი. კ., ხოლო მოსე კათოლიკოსმა იმავე წელს ი. კ-ის მორჩილი მღვდლები გააძევა სომხეთიდან, რომელთაგან ზოგი ტაოში წავიდა, ზოგიც საბერძნეთში (ა.ს., 90).

თ. ქორიძე

ისრაელი -- სომეხთა კათოლიკოსი 667-677. ი. იხსენიება: არსენ საფარელი, „განყოფისთჳს ქართველთა და სომეხთა“ (1980).

ი. კათოლიკოსისა და გრიგოლ ერისთავის (სომხეთის მთავარი 661-82) დროს მონოფიზიტობა მოედო მთელ სომხეთს (ა. ს., 93).

თ. ქორიძე

იპაჯაჯი – ლექთა მეფე (V ს. II ნახ.). ი. იხსენიება: ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ (ქ. ც. I, 1955).

ვახტანგ გორგასლის (ქართლის მეფე V ს. II ნახ.) ბიზანტიაში ლაშქრობის დროს გამართულ ბრძოლაში მოკლეს ლექთა მეფე ი. (ჯ. 173).

ე. კვაჭანტირაძე

პარი – ქ. ყარსის ძველი ქართული სახელწოდება. ქალაქი ჩრ. აღმ. თურქეთში. ყარსის ვილაიეთის აღმ. ცენტრი. X-XI ს.ს. სომხური სახელმწიფოს ყ-ის სამეფოს (963-1064) ცენტრი. საუკუნეების მანძილზე მისთვის იბრძოდნენ: საქართველო, ბიზანტია, თურქ-სულჩუკები, მონღოლები. 1065 ბიზანტია დაეუფლა; 1074 თურქ-სელჩუკებმა აიღეს; 1204-38 საქართველოს შემადგენლობაშია; XVI ს. ოსმალთა მფლობელობაში გადავიდა; XIX ს. მისთვის იბრძვის რუსეთი; 1921-დან ყ. თურქეთის შემადგენლობაშია. კ. იხსენიება: „მატიანე ქართლისა“, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“, ლაშა-გიორგის-დროინდელი მატიანე (ქ. ც. I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ბასილი ეზოსმოძღუარი „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“, ჟამთააღმწერელი, ბერი ეგნატაშვილი „ახალი ქართლის ცხოვრება“, „ახალი ქართლის ცხოვრება“ – მესამე ტექსტი (ქ. ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ. ც. IV, 1973); ეფრემ მცირე „უნწყებაჲ მი-

ზეზსა და ქართველთა მოქცევისასა“ (1950); ისტორიული საბუთები (ქრ. I, 2004, გ. დ. ი. ნ. ა. 1967); ყ-ის ციხის ქართული წარწერა (ვ. სილოგავა. მაცნე, 1. 1980); „მესხური მატიანე“ (1961); არსენ საფარელი „განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა“ (1980). ყ. იხსენიება: სეხნია ჩხეიძე „ცხოვრება მეფეთა“ (1913); პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983); „პარიზის ქრონიკა“ (1980); ისტორიული საბუთები (ქრ. II, 1897, III. 1967; ქ. ს. დ. II, 1965).

ქართლის მეფე ვახტანგ გორგასალს (დაახ. V ს. 40-იანი – V ს. ბოლომდე), როდესაც მცხეთაში (ქართლის სამეფოს დედაქალაქი) „სვეტი ცხოველზე“ ეკლესია აღუშენებია და „კ~ზი მას ზედა პატრიარქად განუწესებია“, ასევე მეექვსე მსოფლიო საეკლესიო კრებას (VII ს.) კონსტანტინე პოლონატის (ბიზ. იმპ. 668-85) დროს დაუმტკიცებია, ამდროიდან მოყოლებული მცხეთის საკათოლიკოსოს სამწყსოში შედის კ. (ეფრემ მცირე 45; ქრ. II., სიგელი მცხეთისა გაცემული დაახ. 1638 – იმეორებს ამ ინფორმაციას, 453). ამასვე ადასტურებს სულთნის (მურად III) მიერ დაახ. 1590 გაცემული სიგელი (გ. დ. ი. ნ. ა. დოკ. №221). აირარატი ყოველთვის სომხეთის უმნიშვნელოვანესი პროვინცია იყო, რომელშიც თითქმის ყველა დედაქალაქი მდებარეობდა. მათ შორის კ. (ა. ს. 133). მეფე გიორგიმ, (გიორგი II, საქართველოს მეფე 1072-89)

ღვთის წყალობით ბერძნებს (ბიზანტია) წაართვა ქალაქი კ. (მ. ქ. 317). [არის განსხვავებული ცნობა:] აღმოსავლეთის (ბიზანტია) მხედართმთავარმა გრიგოლ ბაკურიანის ძემ (ქართველი დიდებული), რომელიც ფლობდა კ-ს, ციხე-ქალაქი და მისი მიმდებარე ტერიტორიები გადასცა გიორგის. გიორგიმ იქ შავშელი აზნაურები ჩააყენა (დ. ი. 318). დიდი თურქობის დროს, თურქ-სელჩუკთა ამირა აჰმადმა, რომელიც სულთანმა მალიქმამ (მალიქ შაჰი, დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო. მესამე სულთანი 1072-92) გამოაგზავნა, აიღო კ. (დ. ი. 318-19, ვ. ბ. 154). გიორგიმ (გიორგი III, საქართველოს მეფე 1156-84) დიდებულთა მოთხოვნით ქვეყანაში მშვიდობა ჩამოაგდო, ლაშქარს კი მეზობელი ქვეყნების მორბევის ნება მისცა. მესხებმა და თორელებმა მოარბიეს კ. რომელიც სელჩუკებს ეკავათ. ქართველები დიდი ალაფით დაბრუნდნენ შინ (ი.-ა. 16; ვ. ბ. 169). მეფე თამარი (საქართველოს მეფე 1184-1107/10) დაქორწინდა (1185) გიორგი რუსზე (იური ბოგოლიუბსკი, ნოვგოროდის მთავარი 1172-75), მაშინ ქართველებმა იწინამდღვრეს გიორგი, ილაშქრეს ქვეყანასა კ-სა, მოარბიეს და მოვიდნენ გამარჯვებულნი (ი.-ა. 38; ვ. ბ. 143). დავით სოსლანმა (მეფე თამარის მეორე ქმარი 1187/89-დან) შვილის, გიორგი-ლაშას დაბადების აღსანიშნავად 1193 ილაშქრა კ-ზე (ლ. გ. მ. 369). [კ-ის აღება საქართველოს ჯარის მიერ და ქვეყნისთვის შემოერთება განსხვავებული თანამიმდევრობით არის გადმოცემული ქართულ წყაროებში]; ქალაქი კ. თურქ-

თა ხელში იმყოფებოდა. თამარმა გააგზავნა ჯარი და უბრძანა ალყა შემოეოცნათ ქალაქისათვის. როცა ეს თურქებმა შეიტყვეს, დატოვეს ქალაქი და გაიქცნენ. კ. იძულებული გახდა ქართველებს ჩაბარებოდა. მეფემ კ-ის მცველად ივანე ახალციხელი დააყენა და მონაპირეობა (საზღვრისპირა ოლქის გამგებელი) განუსაზღვრა. უბოძა ათაბაგობა და ამირათ-ამირობა. ეს რომ სელჩუკებმა შეიტყვეს, რუქნადინმა (რუქნ ად-დინ, წინა აზიის სელჩუკთა სახელმწიფოს რუმის სულთანი 1196-1204) შეყარა 400 000-იანი ლაშქარი და საქართველოსკენ გამოემართა. ბრძოლა მოხდა ბასიანთან (საქ. ისტ. ოლქი, ახლ. თურქეთი). ქართველებმა გაიმარჯვეს (ი.-ა. 92-93). რუქნადინის წინააღმდეგ მიმავალი ლაშქარი დავით სოსლანის სარდლობით, მიუახლოვდა რა ქალაქ კ-ს, ერთი დღის სავალზე, შეისვენა (ბ. ეზ. 134). რუქნადინთან ბრძოლაში ქართველებმა გაიმარჯვეს... მეფე თამარმა თავისი მეფობის ოცდამესამე ან მეოთხე წელს (1206/07) იკითხა ქალაქ კ-ის ამბავი. კ-ისთვის ხანგრძლივად იბრძოდნენ: სარგის თმოგველი, შალვა თორელი და მესხნი. მკაცრი ზამთრის გამო ვერ მიუდგნენ კ-ს, თუმცა მიმდებარე ტერიტორიები დაიკავეს. თამარმა დავით სოსლანი დიდძალი ჯარით კ-ზე სალაშქროდ გაუშვა. დავითს თან ახლდნენ ზაქარია (ამირსპასალარ-მანდატურთუხუცესი) და ივანე (მსახურთუხუცესი) მხარგრძელები. თამარი თავად დადგა ჯავახეთს და იქ ელოდა. მრავალდღიანი ალყის შემდეგ ციხე-სიმაგრე კ-ს გამო-

ელის სასმელი წყალი და მეციხოვნეებმა დანებება გადაწყვიტეს, იმ პირობით, თუ მეფე თამარი მივიდოდა კ-ს, რადგან მხოლოდ მას ენდობოდნენ. მეფე თამარმა თანხმობა განაცხადა, მეციხოვნეებმა პირობისამებრ ციხის კლიტენი მეფეს ჩააბარეს, კარელებმა ითხოვეს, რომ კ. საქართველოს შემადგენლობაში შესულიყო. თამარმა კ. თავის ძეს – გიორგის (ლაშა-გიორგი, საქართველოს მეფე 1207/10-23) ჩააბარა (ბ. ეზ. 143-44). [ვ. ბ. კარის აღების ამბავს გადმოსცემს შემდეგი თანმიმდევრობით: ქართველებმა აიღეს კ. ხარკი დაადეს და იქ მცველად ივანე ახალციხელი დაადგინეს, შემდეგ ბასიანში გაიმარჯვეს, ხოლო ამის შემდეგ შემოიერთეს კ. – იმეორებს ბ. ეზ-ის მონათხრობს. ვ. ბ. 186-89]. როცა თამარის ჯარი 1205 კ-ს შემოადგა, გიორგი-ლაშა თორმეტი წლის იყო (ქრ. II. 234).* კ-ს ციხის კოშკის 1238 ქართული წარწერის მიხედვით – ამირა რავმალამ (იხ. სტ. რავმალა) რუსუდანის (საქართველოს მეფე 1223-45) მეფობის დროს ააშენა აღნიშნული კოშკი (მაცნე, 1. 161-71). მეფე დიმიტრისაგან (დემეტრე II, საქართველოს მეფე 1270-89) სადუნმა (სადუნ მანკაბერდელი-ათაბაგი და სპასალარი) მიიღო ქალაქი კ. რომელიც „საჯდომად“ გაიხადა (ყ. 273). ბექა (ბექა ჯაყელი, სამცხის მმართველი 1285-1306) „განდიდებული იყო“, ფლობდა მრავალ მიწებს, მათ შორის კ-ს (ყ. 304). ბექა ჯაყელს კ. და მისი მიმდებარე ტერიტორია ერთგული სამსახურისთვის გადასცა ყაზან-ყაენმა

(ირანის ილხანთა სახელმწ. მბრძანებელი 1295-1304), (ყ. 315). თემურ-ლენგმა (შუა აზიის მმართველი 1370-1405) აიღო კ., მოაოხრა და გამოიზამთრა (ბ. ე. 327). სულთანმა სოლეიმანმა (სოლეიმან I, ოსმალეთის სულთანი 1520-66) დაიკავა კ. 1556 (ვ. ბ.-ს მიხედვით), (1554), მოსპო ურჩნი, უკან დაბრუნდა და დადგა ბასიანს (მესამე ტ. 505; ვ. ბ. 717; ბ. ე. 44). ამის შემდეგ შაჰ-თამაზის (თაჰმასპი, ირანის შაჰი 1524-76) ძემ – ისმაილმა ილაშქრა კ-ზე, აიღო იგი და იქ, ვინც ოსმალთა დახვდა, ნაწილი დახოცა, ნაწილი გააქცია (ბ. ე. 367; ვ. ბ. 717). ოსმალეთის სულთანმა (სოლეიმან I) და შაჰ-თამაზმა ამიერკავკასია გაინაწილეს (ამასიის ზავი, 1555). სულთანს დარჩა „კ. საზღვრამდე აბოცისა და ერევნისა“ (ბ. ე. 371). ლალა ფაშამ (ლალა მუსტაფა ფაშა, ოსმალთა სარდალი) მეორედ აიღო კ. (1570-იანი, ბ. ე. 54, მესხური მატრიანე). შაჰ-აბასის (აბას I, ირანის შაჰი 1587-1629) სიკვდილის შემდეგ კ-ის ბეგლარბეგს უნდოდა ირანის „აშლა“. ხორსო მირზამ (როსტომი, ქართლის მეფე 1632-58) გაამაგრა კ. და შაჰ-აბასის შვილი – „შასევი“ დასვა ყაენად (ბ. ე. 411). 1723 ოსმალთა სარასკარი მივიდა ყ-ში. მან ვახტანგს (ვახტანგ VI, ქართლის მეფე 1716-1724) მისწერა წერილი და დაჰპირდა, რომ მამად-ყული ხანს [ირანმა კონსტანტინე II, იგივე, მაჰმად ყული-ხანი (კახეთის მეფე 1722-32) ვახტანგის ქართლის ტახტიდან გადაყენების შემდეგ, ქართლის მეფედ დასვა] ქართლიდან გააძევებდა და მას ქართლის ტახტს

დაუბრუნებდა (ო. ხ. 38). 1735 თამაზ-ხანი (შემდგომში ირანის შაჰი, ნადირ-შაჰი, 1736-47) მივიდა ყ-ის ქვეყანაში, შეებრძოლა ოსმალთა ჯარს, ნაწილი მოსპო, ნაწილი გააქცია. დარჩა მას თოფხანა და საქონელი მრავალი (ს. ჩ. 46). ყ-ს ქვეყანას მოვიდა ოსმალთა მოხელე, იქიდან 1744 ახალციხის ფაშას მეთაურობით საქართველოში გამოაგზავნა ლეკ-ოსმალთა ჯარი, გამოატანა დიდძალი ფული, რომელიც ირანის წინააღმდეგ, დაღესტანში ლეკთა დასაქირავებლად უნდა ჩაეტანათ. ერეკლე (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის 1762-98) თავს დაესხა, გაანადგურა და ალაფი წაართვა. ოსმალთა ჯარი ყ-ს გაბრუნდა (პ. ო. 71-73). ეს ამბავი ფრიად ეამა ნადირ-შაჰს და თეიმურაზ-ერეკლეს მდიდრული საჩუქრები გამოუგზავნა. თვითონ წავიდა ყ-ს. ეს რომ მეფე თეიმურაზმა (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62) გაიგო, შაჰს დაუხვდა აბოცს (ისტ. პროვინცია ქვემო ქართლში, ახლ. სომხეთი; ო. ხ. 45). ერეკლემ ნადირ-შაჰის წინააღმდეგ აჯანყებული სეფი მირზა (თვითმარქვია უფლისწული) დაიჭირა და ნადირ-შაჰს მიჰგვარა. შაჰმა ბრძანა, მისთვის თვალეზი დაეთხარათ და ძმასთან – ყ-ში გაეშვათ (პ. ო. 75). ზაალ ყაფლანისშვილი გაიქცა სეფი მირზასთან ყ-ს (როგორც ჩანს, ზ. ყ. მონაწილეობას იღებდა ირანის წინააღმდეგ აჯანყებაში, გივი ამილახვრის მხარეს), (ქ. ს. d. VIII, 351). ნადირ-შაჰი ყ-ის ციხეს ადგა და იყო ომი საშინელი. ყიზილ-ბაშები ოსმალებს კატებივით ხოცავდ-

ნენ (ირან-თურქეთის ომის 1743-46 პერიოდი), (პ. ო. 86). სულხან ორბელიანი ქართლ-კახეთის ჯარით წავიდა ყ-ის ქვეყანაზე, ბრძოლაში მონაწილეობის მისაღებად (პ. ო. 114). ყაზახ-ბორჩა-ლუს ლეკებმა ააოხრეს ყ-ის ქვეყანა (პ. ო. 197). ლეკებმა ისევ დაარბიეს ყ. (პ. ო. 232). ელების ჯარს ყ-ის ქვეყანა დაერბია და მრავალი საქონელი წამოესხათ (პ. ო. 242). ყ-ის ფაშამ (ერეკლე II-ის მოხარკე იყო) საჩუქრები გამოუგზავნა ერეკლეს და თან შემოუთვალა: თქვენმა ელებმა ჩვენი ქვეყანა დაარბიეს და რადგან დაზავება გვსურს, სამართალი უნდა განაჩინოო (პ. ო. 243). ერეკლემ ყველაფერი ყ-ის ფაშას უკლებლივ დაუბრუნა (პ. ო. 243). 1789 მეფე ერეკლეს ბრძანებით მისმა შვილიშვილმა – დავით გიორგის ძემ 1000 კაცით ყ-ზე გაილაშქრა და ალაფი წამოიღო (თ. ბ. 62). ლეკი ხუდა ბორჩალოელი და ძმანი მისნი ახალციხესა და ყ-ს შიშის ზარს სცემდნენ (თ. ბ. 54). ერეკლე რუსეთის იმპ. ეკატერინე II-ისადმი მიწერილ არზაში ითხოვს: „მონყალებას, რათა ჩვენი სამკვიდრო მიწები არ დაგვეკარგოს: ახალციხე, ყ. და მისი ალაგები“ (ქ. ს. d. II 455, 1782-ის საბუთი). ქართლსა და ყ-ს შორის ისევ გაფუჭდა ურთიერთობა. მაშინ გიორგიმ (გიორგი XII – ქართლ-კახეთის მეფე 1798-1800) გააგზავნა თავისი ძენი, დავით და იოანე, მიუხდნენ ყ-ს, მოაოხრეს და ალაფით გამობრუნდნენ (თ. ბ. 66). 1807 გუდოვიჩმა (ივანე ვასილის ძე, რუსეთის არმიის გენერალ-ფელდმარშალი, 1806-დან კავკასიის ჯარების სარდალი) გე-

ნერალ-მაიორი ნესვეტევი 4000 კაცი თყ-ზე გააგზავნა. მას წინ უსუფ-ფაშა დაუხვდა და დაამარცხა. გუდოვიჩი მიემშველა. ყიზილბაშები გაფანტეს. უსუფ-ფაშა ყ-ში დაბრუნდა, გუდოვიჩი თბილისში (თ. ბ. 73). 1855 ნოემბრის თვეში რუსეთის მეფის ნაცვალმა მურავიოვმა ყ. აიღო, ცხრა ფაშა დაიჭირა და მრავალი ხალხი დახოცა (გაბრიელ მახარაძის „მატიანე“, ქრ. III. 646).

* სამეცნიერო ლიტ. ბასიანის ბრძოლა თარიღდება 1203, 1204, 1205. კ-ის ალება 1204, 1205, 1206/07.

ქ. ნადირაძე

ჰვირიკე – ტაშირ-ძორაგეტის მეფე კვირიკე I (1048-89). კ. იხსენიება: „მატიანე ქართლისა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

აღფ-არსლანმა (მუჰამედ იბნ დაუდ, სელჯუკთა სულთანი 1063-72) ბაგრატ IV-ს (საქართველოს მეფე 1027-72) დისწული სთხოვა ცოლად, რომელიც კ-ს ძმისწული იყო. ბაგრატმა მოციქულად გაუგზავნა კ-ს ვარაზ-ბაკურ გამრეკელი, მაგრამ უარი მიიღო. მას შინ გადმოიბირეს კ-ს მხლებლები და სამშვილდეში მიმავალი კ. და მისი ძმა სუმბატი შეიპყრეს, მიჰგვარეს ბაგრატს კლდეკარში. მოსთხოვა ბაგრატმა სამშვილდე, მაგრამ არ დაუთმეს, რადგან მათი ძმა ადარნასე იყო სამშვილდეში. ნაიყვანეს კ. სამშვილდეში და ძელზე გასვეს სამი დღე. ბაგრატმა ჩამოართვა მას სამშვილდე (მ.ქ. 307;

ვ.ბ. 149-150). 1068, 10 დეკემბერს, სამშაბათ დღეს ბაგრატ IV-ის წინააღმდეგ გამოილაშქრა აღფ-არსლანმა (სელჯუკთა სულთანი 1063-72). მას მიემხრნენ სომეხთა მეფე კ., თბილისის ამირა, აღსართანი (აღსართან I, კახეთ-ჰერეთის მეფე 1058-84) და შემოუძღვნენ საქართველოში (მ.ქ. 309). [ტაშირ-ძორაგეტის განმარტება იხ. სტ. სომხები (შენიშვნა)].

ე. კვაჭანტირაძე

კოგოვიტი – ჰევი იგივე ქვეყანა სომხეთში. X ს-ში შედგებოდა ორი სამთავროსაგან. კ. იხსენიება: სტეფანე მტბევარი, „წამებაჲ წმიდისა მონამისა გობრონისი“ (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963, 175.).

თ. ქორიძე

კოლოფორი – ჰევი იგივე ქვეყანა სომხეთში. კ. იხსენიება: სტეფანე მტბევარი, „წამებაჲ წმიდისა მონამისა გობრონისი“ (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963).

თ. ქორიძე

კომიტოსი (კომიტასი) – სომეხთა კათოლიკოსი VII ს-ის პირველ ნახევარში (ზეობის ზუსტი განსაზღვრა ვერ ხერხდება). სომხურ ისტორიოგრაფიაში მიჩნეულია, რომ კ. საკათალიკოსო ტახტზე ავიდა არა უადრეს 615-16 წლისა. აღსანიშნავია, რომ „კომიტოს“ ფორმა მხოლოდ არსენ საფარელთან გვხვდება, სომხურში არის „კომიტას“. კ. იხსენიება: არსენ საფა-

რელი, „განყოფისთვის ქართველთა და სომეხთა“ (1980). კ. საკათალიკოსო ტახტზე დაჯდა აბრაჰამის (607-15) შემდეგ. იგი იყო მდიდარი, „მოხარკე სამოსელთა და საკედართა ზედა“, პატიოსანი ბივრიტის თვლებით ამკობდა კვერთხის თავს, მან ყველაზე მეტად გაამწვავა კამათი ქალკედონის კრების დასაგმობად. კ-მა დაიქვემდებარა ჰერეთის კათოლიკოსი, რომელსაც მისცა შვიდი საეპისკოპოსო. მან შეაჩვენა ქალკედონის კრება; სივნიეთის ეპისკოპოსს „მისცა ჯუარი... რაითა ვიდოდის ჯუართა წინაშე მისსა, ვითარცა კათალიკოზი“, გაუდიდა სამწყსო და გაუფართოვა საზღვრები, ისევე, როგორც სხვა ეპისკოპოსებს და ასე შეიერთა მთელი სომხეთი, რათა დაპირისპირებოდა ქალკედონის კრებას.

კ-მა იოჰანე მაიორგომელი (იხ. სტ. იოანე მაირაგომელი) მოამარაგა (აღჭურვა) წმიდა ქალკედონის კრების სანინალმდეგო წიგნებით და მას აღუთქვა თავის საკათალიკოსო ტახტი, შემდგომ მასვე ათარგმნინა მწვალებელ ტიმოთე ალექსანდრიელის, პეტრე მკანგრელის, სევეროსისა და სხვა მწვალებელთა წიგნები და მიანერა („სახელად დანერნა“) მართლმადიდებელი მოძღვრების წმიდა საჰაკისა და მოსეს სახელები. ამ ტყუილით დააჯერა მთელი სომხეთი. მან პირველად დაწერილი კანონები და წესები შეცვალა, „თუთ დაუსხნა მრუდნი“, რის გამოც „აიშალა ძუელი და ვერ დაამტკიცეს ახალი“. ეს ყოველივე მან გააკეთა იოანე მაიორგომელის ხელით. ასეთი მზაკვრული ქმედებით კ. განდიდდა და

დაეუფლა წმიდა გრიგოლის სამწყსოს („ეუფლა ნაწილსა ზედა წმიდისა გრიგოლისსა“) და მაიორგომელის მომაკვდინებელი ცრუ მოძღვრებით აღავსო სომეხთა ქვეყანა (ა.ს., 82-83).

თ. ქორიძე

კოსარო – ქართული წყაროს სომეხთა მეფე ხოსრო II (217-38). კ. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

კ. ქართლის მეფის – ასფაგურის* დახმარებით ებრძოდა სპარსთა მეფეს – ქასრე სასანიანს (არდაშირ I, 226-41). ასფაგურმა გახსნა დარიალის კარი, გამოატარა ოსები, ლეკები და ხაზარები** კ-ს დასახმარებლად. ქართველ-სომეხთა ლაშქარმა ქასრე სასტიკად დაამარცხა. ბრძოლაში დამარცხებულმა ქასრემ დიდებულთა გადაბირება გადაწყვიტა, სამაგიეროდ, პრივილეგიებს დაჰპირდა. ერთი დიდებული მთავარი ანაკი, კოსაროს ნათესავი, მიემხრო მას და მეფის მოკვლა გადაწყვიტა. ანაკი და მისი ძმა კოსაროს საზამთრო რეზიდენციაში, ხილახილაში ეახლნენ. მეფემ ისინი დიდი პატივით მიიღო. ნადიმობისას, ძმებმა, მეფე მახვილით მოკლეს და გაიქცნენ, თუმცა მათ მდევარი დაენია და დახოცა (ლ.მ. 59-60; ვ.ბ. 69-70).

* რადგან ასფაგურის მეფობას მეცნიერები III საუკუნის მეორე ნახევრით (ნ. შოშიაშვილი, მ. სანაძე) ან III-IV საუკუნეთა მიჯნით (გ. მელიქიშვილი) ათარილებენ, ფიქრობენ, რომ მეფე ასფა-

გურის ხსენება, აქ ანაქრონიზმია (ნ. შოშიაშვილი, მ. სანაძე).

** ამ პერიოდში ხაზართა მოხსენიება ქართულ წყაროებში ანაქრონიზმია (იხ. სტ. ხაზარები).

ქ. ნადირაძე

კოხტა – ლეკთა ბელადი (XVIII ს. მე-2 ნახ.) კ. იხსენიება: ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983).

1759 კ. და ლეკთა ბელადი ჩონჩოლ-მუსა შემოესივნენ ქართლს 8000-იანი ლეკთა ჯარით. ორად გაიყვნენ. ჩონჩოლ-მუსა მიადგა აჩაბეთს (ციხე მდ. ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე), ხოლო კ. ატოცის ციხეს (მდ. ფრონის მარცხენა ნაპირზე) შემოეწყო. თეიმურაზმა (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62), ერეკლემ, (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის 1762-98) და იმერეთის მეფე სოლომონმა (სოლომონ I, 1752-84) ერთობლივად შეუტიეს ატოცში მისულ კ.-ს. სასტიკად დაარბიეს და გააქციეს (ო. ხ. 57-58, თ. ბ. 50-51). 1770 ერეკლემ და გრაფმა ტოტლებენმა (რუსეთის არმიის გენერალ-მაიორი) გადაწყვიტეს თურქების (1768-74, რუსეთ-თურქეთის ომის პერიოდი) წინააღმდეგ ბრძოლა დაეწყოს და ახალციხეზე გაელაშქრათ (ამ დროისათვის დაპყრობილი ჰქონდათ თურქებს). ამ მიზნით 17 აპრილს, ქართველთა და რუსთა გაერთიანებული ლაშქარი ანყურის ციხეს (მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, ბორჯომის ხე-

ბაში) მიადგა. ტოტლებენის დაუდევრობის გამო თურქებმა მოახერხეს ციხეში დამატებითი ოსმალ-ლეკთა ლაშქარი შეეყვანათ, ლეკთა ლაშქარს მეთაურობდა იმ დროისათვის მთელს დაღესტანში გამოჩენილი და გავლენიანი კ. ბელადი. ანყურთან ბრძოლის დროს ტოტლებენმა მოულოდნელად მიატოვა ერეკლე. ამის შემსწრე მტრის ლაშქარი უფრო გათამამდა და სამი საათის განმავლობაში გაგრძელდა დაუნდობელი ბრძოლა. ერეკლე მიხვდა, რომ ბრძოლას აზრი აღარ ჰქონდა და ასპინძისაკენ (დაბა სამცხეში – სამხ. დას. საქართველო) დაიძრა. ასპინძასთან (1770) მოხდა გადამწყვეტი ბრძოლა – ლეკები კ. ბელადის მეთაურობით დიდძალი ჯარით უტევდნენ ქართველებს. ქართველებმა ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვეს. ერეკლემ თავად მოკლა ამ ბრძოლაში „დაღისტნის წარჩინებული და მხნე ბელადი კოხტა“ (ო. ხ. 60-62; თ. ბ. 54).

ქ. ნადირაძე

ლეკანი – ლეკების მამამთავარი. ლ. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); ნიკო დადიანი „ქართველთა ცხოვრება“ (1962).

ლ. იყო ბიბლიური თარგამოსის (კავკასიელ ხალხთა ეთნარქი) მეხუთე ვაჟი (ლ.მ. 4; ნ.დ. 67) თარგამოსმა მისცა ლ-ს ტერიტორია დარუბანდის

ზღვიდან (კასპიის ზღვა) მდ. ლომეკამდე (მდ. თერგი). მისი საზღვრები იყო აღმოსავლეთით კასპიის ზღვა, სამხრეთით და დასავლეთით – კავკასიის მთა, ჩრდილოეთით – დიდი ხაზარეთის მდინარე (ლ.მ. 5; ვ.ბ. 49; ნ.დ. 67-68). ხაზართა* მეფემ თავის ბიძაშვილს მისცა ლ-ის წილხვდომილი ქვეყანა (ლ.მ. 12; ვ.ბ. 632).

* ამ პერიოდში ხაზართა მოხსენიება ქართულ წერილობით წყაროებში ანაქრონიზმია. ხაზარებმა საკუთარი გაერთიანებები ჩრდილო კავკასიაში ახ.წ. VII ს-ის შუახანებში შექმნეს.

ე. კვაჭანტირაძე

ლეკები – ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრები დაღესტნელი ტომების ქართული სახელწოდება. არსებობს ამ ხალხის ორი ჯგუფი: ლუმუქ-ლეკები და კიურ-ლეკები. ლ. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ (ქ.ც. I, 1955); „ძეგლი ერისთავთა“ (1954); ბერი ეგნატაშვილი, „ახალი ქართლის ცხოვრება მეორე ტექსტი“ (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); ფარსადან გორგიჯანიძე „ისტორია“ (1926); სეხნია ჩხეიძე „მეფეთა ცხოვრება“ (1913); პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983); ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); ბაგრატ ბატონიშვილი „ახალი მოთხრობა“ (1941); ნიკო დადიანი „ქართველთა ცხოვრება“ (1962); ისტო-

რიული დოკუმენტები (ქ.ს.დ. II, 1965; მც.ქრ. 1968).

აზომ (ძვ. ქართული წყაროებით საქართველოს პირველი მეფე, ძვ.წ. IV-III სს. მიჯნა) მოხარკედ გაიხადა ლ. (ლ.მ. 19). ფარნავაზმა (ქართლის პირველი მეფე ძვ.წ. IV-III სს. I ნახ.) შეიერთა და მოელაპარაკა ლ-ს (ლ.მ. 23; ვ.ბ. 56). აზორკმა და არმაზელმა (ქართლის მეფეები ძვ.წ. II-I სს. მიჯნა) სომეხთა წინააღმდეგ ბრძოლაში მიიწვიეს ლ. მივიდა ლ-თა მეფე და მიიყვანა დურძუკები (დურძუკეთის მკვიდრნი – ისტ. მხარე ჩრდ. კავკასიაში, თანამ. ჩეჩნეთი და ინგუშეთი) და დიდოელები (დიდოეთის მკვიდრნი – ისტ. მხარე ჩრდ. კავკასიაში, გამოეყო საქართველოს XVIII ს-ის II ნახ-ში, ამჟამად დაღესტნის ტერიტორიაზე) (ლ.მ. 45; ვ.ბ. 64). სუმბატ ბივრიტიანმა (სომეხთა სპასპეტი ძვ.წ. II ს.) სძლია ლ-ს, განდევნა და დახოცა (ლ.მ. 47). ასფაგური (ქართლის მეფე III ს-ის დასასრ. და IV ს-ის დასაწყ.) ეხმარება სომეხთა მეფეს კოსაროს (სომხური წყაროების ხოსრო ან ხოსროვი) სპარსელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში ლ-თა ჯარით (ლ.მ. 59; ვ.ბ. 70). მირიანს (ქართლის მეფე IV ს. I ნახ. ქართლის პირველი ქრისტიანი მეფე) განუდგნენ ლ. და ხაზარების* მხარე დაიჭირეს (ლ.მ. 66). სომეხებმა ვარაზ-ბაქარს (ქართლის მეფე IV ს. 70-80) სთხოვეს ლ. გამოეყვანა სპარსელების წინააღმდეგ (ლ.მ. 136; ვ.ბ. 96). დავით აღმაშენებელმა (საქართველოს მეფე 1089-1125) ამონყვიტა დარუბანდელი (ქ. დარუბანდი-კასპიის ზღვის სანაპიროზე, თანამ. ქ. დერბენთი) ლ. (დ.ი.

344; ვ.ბ. 161-62). პიმენ სალოსმა მოაქცია ლ. ქრისტეს რჯულზე (ვ.ბ. 233). თემურ-ლენგის (შუაზიელი მხედართმთავარი 1336-1405) შაქზე ლაშქრობისას ლ. მას მიემხრნენ (მეორე ტ. 454), შემდეგ თემურ-ლენგის ლაშქარმა დაარბია ლ. (ძ.ე. 359; ვ.ბ. 265). ლევანს (კახეთის მეფე 1518-74) არ ემორჩილებოდნენ ლ. მან დაიმორჩილა ისინი, მიიყვანა ფიფინეთში და ყინულს აზიდინებდა კავკასიონიდან (ვ.ბ. 575; ნ.დ. 140). შაჰ-თამაზი (თამაზ I, ირანის შაჰი 1524-76) შაქს მიადგა. შაქელების ნაწილი დახმარების სათხოვნელად ლ-თან წავიდა, ნაწილი ლევანთან (ფ.გ. 29). შაჰ-აბასი (აბას I, ირანის შაჰი 1587-1629) მოელაპარაკა ლ-ს კახეთის წინააღმდეგ (ბ.ე. 401; ვ.ბ. 588). თეიმურაზმა (თეიმურაზ I, კახეთის მეფე 1606-48, ქართლ-კახეთის მეფე 1625-32) დაარბია ლ., ამიტომ ისინი მტრობდნენ კახელებს. ლ. მიემხრნენ დიდოელებს თეიმურაზის წინააღმდეგ ბრძოლაში, დაამარცხეს და გააქციეს ის (ბ.ე. 421; ვ.ბ. 596). ალექსანდრე (ალექსანდრე III, იმერეთის მეფე 1639-60) ებრძოდა ლევან დადიანს ლ-ის დახმარებით (ვ.ბ. 890). ნაზარალი-ხანის მეფობაში (ერეკლე I, ქართლის მეფე 1688-1703) ლ. ხშირად ლაშქრობდნენ კახეთში (ბ.ე. 441). ვახტანგის მეფობის დროს (ვახტანგ VI, ქართლის მეფე 1716-24) ლ-მა ააოხრეს საციციანო (სათავადო, თავად ციციშვილების სამფლობელო XIV ს. II ნახევრიდან) თრიალეთი (ისტ. პროვინცია ქვემო ქართლში, თანამ. წალკა), ჯავახეთი (ისტ. პროვინცია სამხრეთ საქართველოში, თანამ. ას-

პინძა, ახალქალაქი) საბარათიანო (სათავადო, თავად ბარათაშვილების სამფლობელო XV-XIX სს-ში), დმანისი (სამხრეთ საქართველოს მნიშვნელოვანი პოლიტიკურ-ეკონომიკური ცენტრი), სურამი (დაბა ქართლში), გორი (ერთ-ერთი უძველესი ქალაქი შიდა ქართლში) (ს.ჩ. 40-41). ვახტანგ VI-ის ასული თამარი ლ-გან გამოქცეული ანანურში (სოფ. მდ. არაგვის ხეობაში, XVIII ს-ში ქალაქი იყო) მივიდა. მეფე გამართა მის სამველად და გააქცია ლ. (ვ.ბ. 505-06; ს.ჩ. 32-33). ბაქარის მეფობაში (ქართლის მეფე 1717-19) ლ. დაეცნენ ბოლნისს (დაბა სამხრეთ საქართველოში). მათ წინააღმდეგ ბაქარმა ბიძამისი სვიმონი გაგზავნა სამასი მხედრით. ლ-მა დაამარცხეს ის (ვ.ბ. 496). ბაქარი შეებრძოლა ავლაბრიდან (ერთ-ერთი უძველესი უბანი თბილისში) გამოსულ ლ-ს და დაამარცხა (ვ.ბ. 501). იმამ-ყული ხანის მეფობაში (დავით II, კახეთის მეფე 1709-22) ლ. დაესხნენ კახეთს და გააღიქვეს (ს.ჩ. 32-33; ნ.დ. 142; ქ.ს.დ. 230). იმამ-ყული ხანის გარდაცვალების შემდეგ ლ-მა დაარბიეს თიანეთი (დაბა ისტ. კახეთში, X—XI სს-ში კახეთის სამთავროს ცენტრი) (ვ.ბ. 618). ლ-მა ააოხრეს დავით გარეჯის მონასტერი (სამონასტრო კომპლექსი კახეთის ტერიტორიაზე, დაარსდა VI ს-ის II ნახ.-ში) (ქ.ს.დ. 232). მაჰმად-ყული ხანმა (კონსტანტინე II, კახეთის მეფე 1722-32) ლ-ის დაქირავებული ჯარით აიღო თბილისი (ვ.ბ. 503-04). მაჰმად-ყული ხანმა ყაზახის (ისტ. მხარე ქვემო ქართლში) ასაღებად გაგზავნა კახელები და ლ. გააყოლა (ვ.ბ.

620-22). მის დროს ლ-მა დაარბიეს კახეთი (ვ.ბ. 622; ს.რ. 30). ალექსანდრემ (ალექსანდრე V, იმერეთის მეფე 1720-41, 1741-46, 1749-52) ლ-ის ჯარი შეუსია თავის მონინალმდეგეს ოტია დადიანს (პ.ო. 47; ნ.დ. 176). ლ-ის ჯარმა მალაჩის სარდლობით ააოხრა ქართლი, დაარბია სურამი (პ.ო. 72,74,76,79; ო.ხ. 44-45). 1734 ოსმალებმა ააოხრეს საბარათიანო, ლ-ის დახმარებით (ო.ხ. 39). ქაიხოსრო ყაფლანიშვილი ებრძოდა ლ-ს, რომლებიც ავჭალის ციხეში (თბილისის გარეუბანი, აქ 1734 აშენდა ციხე და კოშკები ლეკებისაგან თავდასაცავად) შეხიზნულიყვნენ (ს.რ. 46). ლ. თავს დაესხნენ გივი ციციშვილის მამულს (პ.ო. 239). შემახიელებმა ლ-ის დახმარებით მოიყვანეს მმართველად შაჰსულთან უსეინი. ამის გამგონე ნადირ-შაჰმა (ირანის შაჰი 1736-47) გაგზავნა თავისი ძე დიდი ჯარით. მას შეხვდნენ ლ.მდე. მტკვართან. ლ. დამარცხდნენ (ვ.ბ. 631). ლ. აოხრებდნენ კახეთს ქიზიყის მოურავის რევაზ ამილახვარის დროს. მათ მოკლეს რევაზის შვილი ერასტი (ვ.ბ. 511; ს.რ. 41-42). ლ-მა მოკლეს ზაზა ავალიშვილი, რევაზ ყაფლანიშვილი, ელისენის მოურავი მერაბი (ვ.ბ. 615). ოსმალთა სარდალი უსუფ-ფაშა ებრძოდა ლ-ს მუხრანში (ისტ. რეგიონი ქართლში, XVI ს-დან ქართლის ბაგრატიონთა სათავადო), ნადარბაზევეში (სოფ. ქართლში, ქართველ მეფეთა საზაფხულო რეზიდენცია), ნიჩბისთან (სოფ. ქართლში, მცხეთის მახლობლად) (ვ.ბ. 511-12). შანშე ქსნის ერისთავი ლ-ის დახმარებით აოხრებდა ქართლს (ვ.ბ. 516-17; პ.ო.

43-44). გივი ამილახვარი (ზემო ქართლის სადროშოს სარდალი, გორის მოურავი 1689-1754) იბრძოდა ლ-ის წინააღმდეგ (ს.რ. 42-43). ის აოხრებდა ქართლს ლ-ის დახმარებით (ვ.ბ. 520; პ.ო. 60-61, 65-68). გივი ამილახვარი და ერეკლე (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98) ერთმანეთთან დაპირისპირებისას იყენებენ ლ-ის ჯარს (ო.ხ. 43). 1735 პირველად, 15 წლის ასაკში ერეკლე II-მ უსარდლა ლ-ის წინააღმდეგ ბრძოლას და გაიმარჯვა (ო.ხ. 40). ახალციხის ფაშა უსუფ-ფაშა ქართლზე სალამქროდ იყენებდა ლ-ს (პ.ო. 77-80; ო.ხ. 45). აბდულა ბეგი (არჩილი, ქართლის მეფის ალიყული-ხანის (1714-16) ძე, სამეფო ტახტის პრეტენდენტი) ერეკლე II-ის წინააღმდეგ იყენებდა ლ-ის რაზმებს (ო.ხ. 47). თეიმურაზის (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62) დროს ლ-მა დაარბიეს ავჭალა და მარტყოფი (სოფ. ისტ. კახეთის ტერიტორიაზე, კახეთის მეფეთა ერთ-ერთი რეზიდენცია). მეფემ გამოიყვანა კახთა ჯარი, დაენია ლ-ს დანღისში (ადგილი მდინარეების იორისა და ალაზნის შესაყართან) და დაამარცხა (თ.ბ. 46-47). აჯი-ჩალაბის (შაქის პირველი ხანი, 1743-55) ვაჟი ალა-ქიში წავიდა ქართლის წინააღმდეგ ლ-ის ჯარით (თ.ბ. 49; პ.ო. 200-01; ო.ხ. 54). 1754 ომარ ხანი (ხუნძახის მმართველი XVIII ს. შუა წწ.) მჭადიჯვარს (სოფ. ქართლში, თანამ. დუშეთის რეგიონი) მიადგა ლ-ის ჯარით. თეიმურაზ II-ის და ერეკლე II-ის ლაშქარმა დაამარცხა ის და მრავალი ლ. დაუხოცა.** (თ.ბ. 49; პ.ო. 216-17; ო.ხ. 55-56).

ომარ-ხანმა ქართლ-კახეთი დალაშქრა ლ-ის ჯარით (ო.ხ. 72-73; თ.ბ. 67). ხუნძახის ბატონი ნურსალ-ბეგი ლ-ის ჯარით დაეცა ბოდბეს (სოფ. კახეთში) (თ.ბ. 55). თეიმურაზ II-ის და ერეკლე II-ის მეფობაში ლ. გამუდმებით ლაშქრობდნენ ქართლ-კახეთში (მოარბიეს რუისპირი, მოკლეს მუხრანის ბატონი კონსტანტინე, დაარბიეს ჯუგაანი, ტეზერი, ახმეტა, ბორჩალო, თუშეთი, ახალციხე, რუსთავი, საგურამო, ნორიო, ცხინვალი, ქარელი (გეოგრ. პუნქტები ქართლსა და კახეთში), მაგრამ თითქმის ყოველთვის დამარცხებულნი რჩებოდნენ (თ.ბ. 50-53, 57, 59, 61, 62, 65-66, 68; პ.ო. 74-81, 97-101, 107-112, 115-18, 126-130, 182, 188-89, 209-10, 234-35, 240-41,; ო.ხ. 57, 59-60, 67-68). 1757 წ. აგვისტოში ლ-ის ლაშქარი შეესია იმერეთს (დას. საქართველოს ისტ. გეოგრ. მხარე) (მც. ქრ. 75). 1759 ლ-ის ჯარი კოხტა ბელადისა და ჩონჩოლმუსას მეთაურობით შეესია საქართველოს, მაგრამ დამარცხდნენ (თ.ბ. 51; ო.ხ. 57). სოლომონ I-მა (იმერეთის მეფე 1752-84) ლ-ის ჯარის დახმარებით დაამარცხა როსტომ რაჭის ერისთავი (თ.ბ. 55). 1768 წ. ქაიხოსრო აბაშიძემ (იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური მოღვაწე, სოლომონ I-ის ბიძა) ორჯერ ილაშქრა იმერეთში ლ-ის ჯარით სოლომონ I-ის წინააღმდეგ (ბ.ბ. 55). სოლომონ II (იმერეთის მეფე 1789-1810) გაიპარა თბილისიდან, ჩავიდა ახალციხეში (ქალაქი სამხრეთ საქართველოში), დაიქირავა ლ-თა ჯარი და წავიდა იმერეთისკენ (ნ.დ. 201-02). ერეკლე II ერევანზე ლაშქრობებში იყენებდა ლ-ს (ო.ხ. 69). ერეკლე II-ის რძალს ქეთევანს

ლართის-კართან დაესხა ხუთასამდე ლ. ქეთევანის სამასმა მხლებელმა დაამარცხა ისინი (თ. ბ. 56-57). 1770 წ. ერეკლე II და ტოტლებენი (რუსეთის არმიის გენერალ-მაიორი, 1715-73) ოსმალთა წინააღმდეგ იბრძოდნენ. ოსმალთა მხარეზე იყვნენ ლ. (ო.ხ. 60-62). 1812 წ. ერეკლე II-ის ვაჟმა ალექსანდრემ რუსების წინააღმდეგ ბრძოლაში გამოიყენა ლ-თა 8 ათასიანი ჯარი (ბ.ბ. 130-31), შემდეგ მივიდა ალექსანდრეს დასახმარებლად ალი სკანტი სამი ათასი ლ-ით (თ.ბ. 85). გენერალმა ერმოლოვმა (ალექსი ერმოლოვი, 1777-1861, რუსეთის არმიის გენერალი, კავკასიის კორპუსის მეთაური) გადაწვა ლ-ის რამდენიმე სოფელი. ლ. შეებრძოლნენ და დაამარცხეს რუსები (თ. ბ. 88).

*ამ პერიოდში ხაზართა მოხსენიება ქართულ წერილობით წყაროებში ანაქრონიზმია. ხაზარებმა საკუთარი გაერთიანებები ჩრდილო კავკასიაში მხოლოდ ახ. წ. VII ს-ის შუახანებში შექმნეს.

**თეიმურაზ ბატონიშვილი მჭადიჯვართან ბრძოლაში ქართველთა მოწინააღმდეგედ არასწორად ასახელებს ნურსალ-ბეგს.

ე. კვაჭანტირაძე

ლაკეთი – ისტორიული ქვეყანა ჩრდილოეთ კავკასიაში. ლ. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, „მატიანე ქართლისა“ (ქ.ც. I, 1955); „ძეგლი ერისთავთა“ (1954); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

ლ-ში ვერ შევიდა სპარსთა მეფე ქეკაპოსი, რადგან ერთმა გრძნეულმა დააბრმავა ის და მისი ჯარი (ლ.მ. 14; ვ.ბ. 52). ხაზართა ხაკანის სპასალარი ბლუ-

ჩანი ლ-ის გზით შევიდა კახეთში (მ.ქ. 249; ვ.ბ. 127). თემურ-ლენგის (შუააზიელი მხედართმთავარი 1336-1405) ლაშქარი შევიდა ლ-ში და დაარბია (ძ.ე. 265).

ე. კვაჭანტირაძე

ლეონტი – „წინამძღუარი სომხეთისა“. V ს-ის მოღვაწე ლ. იხსენიება: არსენ საფარელი „განყოფისთჳს ქართველთა და სომეხთა“ (1980).

საჰაკმა და მაშტოცმა თავის ყველა მონაფესთან ერთად, რომელთა შორისაც იყვნენ „წინამძღუარნი სომხითისა“, ნეტარნი ლ. და იოსები, თარგმნეს პირველი ქრისტიანული წიგნები (ა.ს. 86).

თ. ქორიძე

მალაჩი – ლეკთა ბელადი (XVIII ს. I ნახ.) მ. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989).

მ. ირანელთა წინააღმდეგ აჯანყებული (1742-45) გივი ამილახვრის (ზემო ქართლის სადროშოს სარდალი და გორის მოურავი) მხარეს იბრძოდა. ამილახვარმა მ-ს ააოხრებინა ბოლნისი (დაბა ქვემო ქართლში), სოფ. დმანისი, საბარათიანო (სათავადო ქვემო ქართლში). ლეკებმა აიღეს წვერის ციხეც (შიდა ქართლი). დიდძალი ქონება წაიღეს და ტყვეები წაასხეს (პ. ო. 66). ყარსში მივიდა ოსმალთა დიდმოხელე, მან ფაშას გამოატანა დიდძალი ხაზინა, გამოიყოლა ლეკთა ბელადი მ., რომელიც იმჟამად ახალციხის ფაშასთან

იმყოფებოდა. ხაზინა უნდა მოხმარებოდა ნადირ შაჰის (ირანის შაჰი 1736-47) წინააღმდეგ აჯანყებული (თვითმარქვია) უფლისწულის გამარჯვებას. ლეკ-ოსმალთა ჯარი ქართლში შემოვიდა, ჩაიარეს ორბელიანთა (ქართლის დიდი თავადები) მამულზე, გავიდნენ მდ. მტკვარს, მივიდნენ მდ. ალაზნის პირას, სადაც დახვდნენ ლეკები, რომელთაც ხაზინა გადააბარეს (პ. ო. 71). ბატონიშვილმა ერეკლემ (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის 1762-98) შეიპყრო ნადირ-შაჰის წინააღმდეგ აჯანყებული უფლისწული და შაჰთან წაიყვანა. ამით ისარგებლა მ. ბელადმა, მალულად შემოვიდა, ააოხრა და გაძარცვა ორბელიანთა მამული (პ. ო. 74). ოსმალეთის დიდმოხელემ, 1744 ახალციხის ფაშას ქართლის დაკავება უბრძანა და ლეკთა ჯარის დაქირავება დაავალა. ამისათვის ოსმალეთიდან დიდძალი ხაზინა გამოაგზავნეს... ოსმალები მივიდნენ რუისში (სოფ. შიდა ქართლის ვაკეზე). აქ ფაშამ 1000(2000) კაცი აირჩია, მათ უთავა მ. ბელადი, „გაატანა ხაზინა ურიცხვი“ დალესტანში ჩასატანად. როდესაც ეს ამბავი საგურამოში მდგარმა ბატონიშვილმა ერეკლემ შეიტყო, ყიზილბაშები მოიხმარა, მდ. არაგვის პირას თავს დაესხა ლეკ-ოსმალთა ჯარს და გაანადგურა (პ. ო. 79; ო. ხ. 44-45). ამ ბრძოლაში ერეკლემ მოკლა მ., იმ დროის ყველაზე წარჩინებული დალესტნელი ბელადი, რომელსაც მთელი დალესტანი ემორჩილებოდა (ო. ხ. 45).

ქ. ნადირაძე

მამაღ-ხანი – კაკის სულთანი (XVIII ს-ის შუა ხანები) მ.ხ. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981).

მ.ხ. ჭარელ ქედხუდებთან ერთად (1750) თბილისში ჩამოვიდა, თეიმურაზს (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62) და ერეკლეს (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის 1762-98) შერიგება სთხოვა და მორჩილება აღუთქვა (პ.ო. 174). აზატ-ხანმა (სამხრ. აზერბაიჯანის მფლობელი, 1747-62) ერეკლის ასაღებად გააგზავნა ჯარი მ.ხ-ის სარდლობით (პ.ო. 183). მ.ხ-მა ერევანში ჩასულ ერეკლესთან პირისპირ შებმა ვერ გაბედა და მარბიელ ლაშქრობებს აწყობდა. ერეკლემ იქაურობა მოაოხრა და მ.ხ-ის მომხრეებიც დაატყვევა (პ.ო. 185).

გ. ოთხმეზური

მამაღ-ხანი - ლორეს სულთანი (XVIII ს. შუა ხანები). მ.ხ. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981).

შაჰის (ნადირ-შაჰი, ირანის შაჰი 1736-47) ბრძანებით (1744) დმანისში (სოფ. ქართლში) ჩასულ თეიმურაზს (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62) თან ახლდნენ აბდულა ბეგი (ქართლის მეფის იესეს ძე. იესე მეფობდა 1714-16, 1723-27), მ.ხ. და ქართველები (პ.ო. 89). მ.ხ. ნადირ-შაჰის ბრძანებით (1745) ბამბაკში (მხარე ისტორიულ სამხრეთ საქართველოში) იდგა. ურუმთა (თურქები) და ლეკთა ლორე ააოხრეს. მ.ხ.

დაედევნა მათ, ტაშირზე (მხარე შუა საუკუნეების აღმ. საქართველოში, ქვემო ქართლის განაპირა ოლქი) დაენია, ბევრი დახოცა და ბევრიც ტყვედ ჩაიგდო. დახოცილთა თავები და ტყვეები თეიმურაზს მიართვა. თეიმურაზმა ეს ნადირ-შაჰს აცნობა. მ.ხ-მა შაჰისგან წყალობა მიიღო. იმავე წელს, არფაჩაის (მდ. სომხეთსა და აზერბაიჯანში, არაქსის მარცხენა შენაკადი) ბრძოლის წინ, მ.ხ-მა ლეკის ჯარით ყაზახი გაიარა და ყარსს მიადგა (პ.ო. 98-99). სამშვილდეში მყოფმა მ.ხ-მა (1747) ადილ-შაჰისაგან (ირანის შაჰი 1747-48) განჯის ხანობის რაყამი მიიღო, ჩავიდა განჯას, მაგრამ ამირ-ასლან-ხან სპასალარმა არ დაანება (პ.ო. 134).

გ. ოთხმეზური

მამაღ-ხანი – ერეკლის ხანი (ქართული წყაროს მამაღ-ხანი, ვფიქრობთ უნდა იყოს მეხდი ყული-ხანი, 1804-06). მ. ხ. იხსენიება: ბაგრატ ბატონიშვილი „ახალი მოთხრობა“ (1941).

1805 ციციანოვმა (რუსი გენერალი პავლე ციციანოვი, საქართველოს მთავარმართებელი 1802-1806) მ.ხ-ს შეუთვალა ერეკლის ციხე გადაეცა, რათა იქ რუსის ჯარი ჩამდგარიყო. მ.ხ-მა დახმარება ბაბა-ხანს (ირანის შაჰი 1797-1834, ტახტზე იჯდა ფათჰალი-ხანის სახელით) სთხოვა. შაჰმა ხანს 100 000 ჯარისკაცი გამოუგზავნა. მიუხედავად დიდი ბრძოლისა ერევანი რუსებმა ვერ აიღეს (ბ.ბ. 89).

ქ. ნადირაძე

მანუჩი – ანისის მფლობელი XI ს-ის 60-იან წლებში. მ. იხსენიება; „მატიანე ქართლისა“ (ქ.ც. 1, 1955).

ალფ-არსლანმა (მუჰამედ იბნ დაუდ, სელჯუკთა სულთანი 1063-72) ბიზანტიელებს წაართვა ანისი და გადასცა მ-ს, აბულასვარის ძეს (მ.ქ. 307).

ე. კვაჭანტირაძე

მარიამი – საქართველოს მეფეების: გიორგი I-ის (1014-27) მეუღლე და ბაგრატ IV-ის (1027-72) დედა. ვასპურაკანის (სომხეთი) მეფის, სენაქერემ II არნრუნის ასული. მ. იხსენიება: „მატიანე ქართლისა“, სუმბატ დავითის ძე „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“ (ქ. ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ. ც. IV, 1973); გიორგი მცირე „ცხოვრება გიორგი მთაწმინდელისა“ (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., II, 1967); კუმურდოს ეკლესიის შტოსი (მინაშენის) საამშენებლო წარწერა (ვ. სილოგავა, კუმურდო – ტაძრის ეპიგრაფიკა, 1994); ათონის მონასტრის ალაპი (ე. მეტრეველი, ათონის ქართველთა მონასტრის საალაპე წიგნი, 1998). ვ. ბ. მ-ს მოიხსენიებს ელენედ.

ბაგრატმა (1031) ბიზანტიაში დიდი ელჩობა გააგზავნა, მ. დედოფლის წინამძღოლობით. დედოფალი შეიმოსა მხნეობით და წავიდა კონსტანტინოპოლში იმპ. რომანოზთან (1028-34) მშვიდობისა და ერთობის ჩამოსაგდებად, თავისი ვაჟისათვის კურაპალატობის პატივის მოსაპოვებლად და მისთვის შესაფერისი ცოლის მოსაყვანად (ს. დ. 386; მ. ქ. 294). კეისარმა აღუსრულა

მარიამს თხოვნა, მისცა თავისი ასული ელენე ბაგრატიონის ცოლად, ოქროს ხატი და საუნჯე მრავალი მზითვად. მ-ს ბაგრატი ტაოში დახვდა. დედამ შვილს კურაპალატობის ტიტული „მიართვა“. ბაგრატი ელენეზე დაქორწინდა ბანას (მ.ქ. 295; ვ. ბ. 144). ანელებმა ქალაქი ანისი მ-ს სამართავად გადასცეს (მ. ქ. 299). საქართველო – ბიზანტიას შორის გართულებული მდგომარეობის გამო ბაგრატი დედასთან ერთად ისევ გაემგზავრა კონსტანტინოპოლში (1054), კონსტანტინე მონომახთან (1034-68) მოსალაპარაკებლად. მ. და ბაგრატი იქ შეხვდნენ გიორგი მთაწმინდელს, (ცნობილი ქართველი სასულიერო მოღვაწე იერუსალიმის ათონის ივერთა მონასტერში) რამაც მათ დიდი სიხარული მოჰგვარა. მ. დაემონაფა გიორგის და იკურთხა მის მიერ „სქემით“ (მონოზნად). მ-ს ანტიოქიაში გამგზავრების სურვილი ჰქონდა, მაგრამ გიორგი მთაწმინდელის რჩევით გადაიფიქრა. მ-მა გიორგის დიდძალი ქონება გაატანა იერუსალიმში გლახაკთა და დავრდომილთა გასაკითხავად (გიორგი მცირე, 101-107). მ. დედოფლისა და ბაგრატ IV-ის მეოხებით კონსტანტინე მონომახმა ათონის ქართველთა მონასტერს ყოველწლიური საბოძვარი გაუჩინა და გაათავისუფლა გადასახადისაგან („დიმოსი“). ამ დამსახურებისათვის მონასტრის კრებულმა მ. დედოფალს თხუთმეტ აგვისტოს ალაპი დაუწერა (საალაპე წიგნი, №100, 161). მ. შვილთან ერთად იხსენიება კუმურდოს მინაშენის საამშენებლო წარწერაში: „ადიდენ ღმერთმან ბაგრატ მე-

ფე და დედა მათი მარიამ დედოფალი; აღეშენა შტო ესე მეფობისა მათსა, მღვდელთმოდღურობასა ზოსიმე კუმურდოელისასა“ (კუმურდო – ტაძრის ეპიგრაფიკა, №17, 59-61). სამშვილდის ტბაზე მდგომ ბაგრატს მუცლის სალმობა შეეყარა. მან ოჯახის წევრებს უხმო და დედას უკანასკნელად მიმართა: „დედაო, მენყალი შენ...“ (ს. დ. 314).

ქ. ნადირაძე

მამბაღ-ხანი – საჰაკ სომეხთა კათოლიკოსის (387-438) თანამედროვე და თანამებრძოლი კულტურულ-რელიგიურ ასპარეზზე (დაახლ. 353-439). სომხური წყაროების ერთი ნაწილი მ-ს მიაწერს სომხური ანბანის რეფორმას, მეორე – მის მთლიანად შექმნას, ხოლო მესამე – სომხურთან ერთად ქართული და ალბანური დამწერლობის შემუშავებასაც. არსენ საფარელის მიხედვით, მ. იყო გრიგოლ განმანათლებლის შვილიშვილი, თუმცა ზ. ალექსიძის აზრით, ეს ცნობა არ დასტურდება. მ. იხსენიება: არსენ საფარელი, „განყოფისათჳს ქართველთა და სომეხთა“ (1980).

მ. და საჰაკი (სომეხთა კათოლიკოსი) იყვნენ გრიგოლის (არსენ საფარელი გულისხმობს სომეხთა განმანათლებელ გრიგოლ პართელს) შვილიშვილები. მათ მონაფეებთან ერთად, თარგმნეს პირველი ქრისტიანული წიგნები (ა.ს., 86).

თ. ქორიძე

ს.). მ.ხ. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989).

მ. ხ-მა ირანის შაჰი ნადირი (1736-47) ლალატი მოკლა (პ.ო. 160). ადრიბეჯანის (აზერბაიჯანის) მხარეს გაძლიერებული მ.ხ. მრავალ ქვეყანას აოხრებდა, რის შესახებაც 1749 ერევნელებმა მოსწერეს მეფე ერეკლეს (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62) და მეფე თეიმურაზს (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62) და დახმარება სთხოვეს მის წინააღმდეგ (ო.ხ., 48). მ.ხ-მა ერევნის ხანის ძმა შეიპყრო, მისი ცოლ-შვილი აიკლო, ერევნის ციხის გარშემო მდებარე ქვეყანა დაიკავა და თავად ციხის აღებასაც შეეცადა. მ.ხ. დაემუქრა მეფეებს თეიმურაზსა და ერეკლეს, რომელთაც ერევნის ხანის დახმარება გადაწყვიტეს (პ.ო. 160). როდესაც მ.ხ-მა მეფე ერეკლეს ჯარით ერევანში ჩასვლის შესახებ გაიგო, მთელი თავისი ჯარით წინ მიეგება და შეება. ერევნის ციხესთან გამართულ სასტიკ ბრძოლაში ქართველებმა მ.ხ. დაამარცხეს მ.ხ. და გააქციეს (პ.ო. 161; ო.ხ. 48) გაქცეული ყარაბაღში ჩავიდა, სადაც მის მიერ გამაგრებულ ხარგვირაბის ციხეში მისი ცოლ-შვილი იმყოფებოდა (ო.ხ., 48). მ.ხ. ისე გააქციეს, რომ თავის ციხეში, იქ სადაც მისი ცოლ-შვილი იმყოფებოდა, შესვლა ვერ შეძლო (პ.ო., 162). მეფე ერეკლე დაედევნა და აიღო მ.ხ-ის ციხე, აიკლო მისი ცოლ-შვილი, იავარ-ჰყო საქონელი და გაათავისუფლა მ.ხ-ის მიერ დატყვევებული ერევნის ხანის ძმა (პ.ო. 162). მეფე ერეკლემ

ხარგვირაბის ციხე აიღო, მ-ხ-ის ცოლ-შვილი გამოიყვანა, მთელი მისი საზინა წამოიღო და ერევანს მივიდა (ო.ხ. 48) მეფე თეიმურაზმა მ.ხ-ის კუთვნილი მეორე ციხე აიღო (პ.ო. 162). ფანა-ხან-მა (ყარაბაღის // შუშის ხანი 1747-63) შერიგების სანაცვლოდ თეიმურაზსა და ერეკლეს მ-ხ-ის დატყვევებული ცოლ-შვილი და ყაზახის ქვეყანა მოსთხოვა (პ.ო. 163). მეფეებმა თეიმურაზმა და ერეკლემ ფანა-ხანს უბრძანეს, რომ რადგან მ.ხ. ერევნელი იყო, მის ცოლ-შვილს ერევნის ხანს გადასცემდნენ (პ.ო. 164). ერეკლემ და თეიმურაზმა მ.ხ-ის დატყვევებული ცოლ-შვილი ერევნის ხანს ჯაფარს გადასცეს (პ.ო. 164).

თ.ქორიძე

მაჰმად-ხანი* – ერევნის ხანი, სავარაუდოდ 1783 წლიდან. მ. ხ. იხსენიება: თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983).

ერევნელებმა მოკლეს ხანი ყულამალი. ერეკლემ (ერეკლე II, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98), შექმნილი ვითარებიდან გამომდინარე ერევანში მოსალაპარაკებლად თავისი მდივანი გურგინა ენაკოლოფაშვილი გააგზავნა. მოლაპარაკებების შემდეგ ერეკლემ ხანად უსეინ-ალი-ხანის (დაახ. 1750-82) ძე – მ.ხ. დაადგინა. 1783 ნახჩევანი აუჯანყდა ქალბალი ხანს და გააძევა. იგი თხოვნით მივიდა მ. ხ-სთან. მ. ხ. შევედრა ერეკლე მეფეს. ერეკლემ ნახჩევანზე გაილაშქრა და თაზა ქალბალის ხანობა აღუდგინა (თ. ბ. 59).

* მაჰმად-ხანი და ყულამალი იხსენიება სავარაუდოდ, მხოლოდ ქართულ წყაროში, რადგან აზერბაიჯანულ და სომხურ ლიტ-ში 1780-იანი წლებიდან 1796 წლამდე მითითებულია: უცნობი ხანები.

ქ. ნადირაძე

მიკირტუშ ტაკუჰვი – სომეხი მეწარმე (XVIII ს. 70-იანი წწ.). მ.ტ. იხსენიება ისტორიულ დოკუმენტებში (Грузинские дворянские грамоты, 1881). 1777 წლის საბუთში მეფე ერეკლე (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98) მაღლობას უხდის მ.ტ-ს საქართველოსთვის გაწეული დახმარებისთვის, სპილენძის ქარხნის გახსნისთვის. მეფე ავალებს მას გამოცდილი ხელოსნების ჩამოყვანას საბადოების და ღუმელების ამოქმედებისათვის (Г.Д.Г., 24).

ე. კვაჭანტირაძე

მოჰაკანი – კავკასიის ალბანეთის ტერიტორია (იხ. სტ. რანი), დღ. აზერბაიჯანის რესპუბ. მ-ის ისტორიული საზღვრები: აღმოსავლეთით კასპიის ზღვა, სამხრეთით მდ. მტკვარი, ჩრდილოეთით კავკასიონი, დასავლეთით მდ. მცირე და დიდი ალაზნის შესართავიდან ვიდრე მდ. მტკვრამდე (ვ. ბ. 48). X ს. არაბი ავტორი მასუდი შირვანზე საუბრისას ახსენებს მუკანის სამეფოს, რომელიც X ს. დასაწყისში შირვანის სამეფომ შეიერთა. სამეცნიერო ლიტ. მუკანი გაიგივებულია ქართული წყაროების მოვაკანთან (ვ. მინორსკი). მ. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, „ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“, ჯუანშე-

რი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ (ქ. ც. I, 1955); ჟამთააღმწერელი (ქ. ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ. ც. IV, 1973).

ბიბლიურ თარგამოსს (კავკასიის ხალხთა ეთნარქი), რომელიც დაემკვიდრა „არარატსა და მასისსა“ (არარატის მთა) მთათა შორის, ჰყავდა რვა შვილი. მათ შორის მოვაკანი. როდესაც შვილებს თარგამოსმა გაუყო მიწები*, მ-ს მისცა „მტკვარისა ჩრდილოთ, მცირისა ალაზნისა შესართავითგან ვიდრე ზღუამდე“ ე. ი. მტკვრის მარცხენა სანაპირო კასპიის ზღვამდე, სადაც ააშენა ქ. მოვაკნეთი და იქ დამკვიდრდა (ლ. მ. 4, 5, 7). მდ. მტკვარი გაივლის მ-ს, მდ. მტკვარს ერთვის მ-ის მდინარეები (ვ. ბ. 305-306, 309). ხაზართა** მეფემ კავკასიის დალაშქრის შემდეგ, თავის მამის ძმისწულს მისცა მ. (ლ. მ. 12). როდესაც სპარსეთის მეფემ „ქასრე ანუშირვან სასანიანმა“*** თავისი ვაჟი მიჰრანი (მირიანი) დააქორწინა ქართლის მეფის ასფაგურის ასულზე, მას საგამგებლოდ გადასცა მ. (ლ. მ. 64). „ქასრემ“ მ-ში დატოვა სპარსელთა ჯარი (ლ. მ. 65). ქართლის მეფე მირიანი (მიჰრანია IV ს. I ნახ.) წარმატებით მეფობდა ქართლს, მ-ს... (ლ. მ. 65, 67, 70; ვ. ბ. 71). როდესაც ლეკები განუდგნენ მირიანს, მის წინააღმდეგ ხაზარები დაიხმარეს. მირიანი მათ შეებრძოლა მოვაკანს და გაიმარჯვა (ლ. მ. 66). ქართლის მეფემ ვარაზ-ბაკურმა (IV ს. 70-80-იანი) სპარსეთს ზავის სანაცვლოდ დაუთმო მ. (ლ. მ. 136; ვ. ბ. 96). ქართლის მეფის – არჩილ მირდატის ძის (V

ს. 20-30-იანი) წინააღმდეგ წამოვიდა სპარსთა მეფის მოხელე, რომელიც ერისთავობდა რანსა და მ-ს. არჩილმა გაიმარჯვა (ჯ. 140). შემდეგ არჩილი ხშირად არბევდა მ-ს (ვ. ბ. 98, 99). ქართლის მეფე მირდატ არჩილის ძე (V ს. 30-50-იანი) შეუპოვრად ებრძოდა სპარსეთს. მან რამდენჯერმე მოარბია მ. (ლ. მ. 141). ოსებმა დალაშქრეს მ. (V ს. მე-2 ნახ.), (ჯ. 146). ვახტანგ გორგასალს (ქართლის მეფე V ს. 40-იანი – V ს. ბოლომდე) საბერძნეთის (ბიზანტია) წინააღმდეგ ლაშქრობაში ეხმარება დედის ძმა, რანის ერისთავი (პიტიახში) ვარაზ-ბაკური: რანის, მ-ისა და ადარ-ზადაგანის ჯარით (ჯ. 149). ვარსქენ პიტიახშის (ქვემო ქართლის გამგებელი, ვახტანგ გორგასალმა მოაკვლევინა 482) დალუპვის შემდეგ სპარსეთის მეფემ (იგულისხმება შაჰი პეროზი 459-84) რანსა და მ-ს მმართველად გამოავაზვნა დარელ და უბრძანა რათა „კეთილად მეგობრობდეს ქართველთა“ (ჯ. 216-17). სპარსეთის მეფემ ურმიზდმა (სპარსეთის შაჰი ჰორმიზდ IV, 579-90) მ-ი მისცა თავის ძეს ქასრე ამბარვეზს (ირანის შაჰი ხოსრო II ფარვიზი 591-628), (ჯ. 217; ვ. ბ. 118). რომეუარის ქვეყანას მართავდა ოთხი ნოინი. ამ ქვეყანაში შედიოდა: ხორასანი (ისტ. ოლქი ირანის ჩრდ. აღმ. ნაწილში), ერაყი, საქართველო, ბარდავი, შირვანი, მ... (ჟ. 223; ვ. ბ. 258). მოვიდა ბერქა ყაენი (ოქროს ურდოს ყაენი 1255-66) და მოაოხრა მ-ი (1266), (ვ. ბ. 223). გიორგი (გიორგი V, საქართველოს მეფე 1318-46) შევიდა მ-ში და ხარკი დაადო (ვ. ბ. 256, 259, 260). ალექსანდრემ (ალექსანდრე I

დიდი, საქართველოს მეფე 1412-42) მი-
მოხარკედ გაიხადა (ვ.ბ. 280).

* სამეცნიერო ლიტ. აღნიშნულია, რომ აქეთნარ-
ქების წილის სახით, სამხრეთი და ცენტრალური
კავკასიის ძირითადი პოლიტიკურ-ადმინისტრა-
ციული ერთეულებია შემოსაზღვრული (იხ. ლე-
ონტი მროველი, შესავალი ნაწილი, ქ.ც. I, 1955).

** ამ პერიოდში ხაზართა მოხსენიება ქართულ
წერილობით წყაროებში ანაქრონიზმია. ხაზა-
რებმა საკუთარი გაერთიანებები ჩრდილოეთ
კავკასიაში მხოლოდ ახ. წ. VII ს-ის შუახანებში
შექმენს (იხ. სტ. ხაზარები).

*** ქასრე ანუშირვან სასანიანის (სასანიანთა
დინასტიის დამაარსებელი არდაშირ I, ტახტ-
ზე იჯდა 226-41) წყაროში ხსენება სამეც. ლიტ.
ანაქრონიზმად მიაჩნიათ.

ქ. ნადირაძე

მოსე ელიზარელი – სომეხთა
კათოლიკოსი (574-604), მონოფიზიტი.
მ. ე. იხსენიება: არსენ საფარელი, „გან-
ყოფისთვის ქართველთა და სომეხთა“
(1980).

ბიზანტიის იმპერატორმა მავრი-
კოსმა (582-602) უბრძანა სომხეთის
კათოლიკოსს მ. ე-ს და ეპისკოპოსებს,
რომ ჩასულიყვნენ კონსტანტინო-
პოლს, რათა კვლავ ემსჯელათ (იგუ-
ლისხმება სარწმუნოებრივი საკითხე-
ბი) და გაერკვიათ სიმართლე. კათო-
ლიკოსი მ. ე. არ დაემორჩილა და მოცი-
ქულის პირით შეუთვალა, რომ იგი არ
გადაცდებოდა მდ. აზატს (იგივე მდ.
არნი, არაქსის შენაკადი ქ. დვინთან),
რომელიც არის საზღვარი სპარსეთი-
სა (მდ. აზატზე გადიოდა საზღვარი
სომხეთის ბერძნულ (ქალკედონურ) და
სპარსულ (მონოფიზიტურ) ნაწილებს
შორის 591 წლის დაყოფის შემდეგ), არ
შეჭამდა ბერძენთა ფურნიდს (პური)

და არ დაღვედა მათ თერმონს (წყა-
ლი)* (ა.ს. 89). კათოლიკოსმა მ. ე-მა და
ირანს დაქვემდებარებულმა სომხეთის
ეპისკოპოსებმა არ შეინწყნარეს ბიზან-
ტიას დაქვემდებარებული სომხეთის
ის ეპისკოპოსები, მათ შორის ტარონის
ეპისკოპოსი, რომლებიც ბიზანტიიდან
დაბრუნდნენ, სადაც კიდევ ერთხელ
აღიარეს ქალკედონის კრების გადაწყ-
ვეტილებები, ქრისტეს ორი ბუნება და
სარწმუნოებრივი ერთობის ფიცზე მო-
ანერეს ხელი (ა.ს., 89). კათოლიკოსმა
მ. ე-მა იოჰანე კათოლიკოსის (სომხე-
თის ბერძნული ნაწილის კათოლიკოსი)
მორჩილი მღვდლები გააძევა სომხე-
თიდან, რომელთაგან ზოგი ტაოში წა-
ვიდა, ზოგიც საბერძნეთში (ა.ს. 90).

* მოსე სომეხთა კათოლიკოსი აქ გულისხმობს
ზიარების საიდუმლოს აღსრულების დიოფიზი-
ტურ წესს. ამიტომ იგი საფუარიანი პურისა და
წყალგარეული ღვინის აღსანიშნავად ბერძნულ
ტერმინებს – „ფურნიდი“ – პური და „თერმონი“
– წყალი იყენებს (ა.ს., 190).

თ. ქორიძე

მოსე აპისკოპოსი – VII ს-ის
I ნახევრის მოღვაწე, მონოფიზიტი,
ცურტავის (ქვემო ქართლი) ეპისკო-
პოსი. ქართლის კათოლიკოს კვირიონ
I-ის (599-614/616) მიერ საეპისკოპოსო
ტახტიდან გადაყენებული მ. ე. გაიქცა
სომხეთში, რასაც მოჰყვა ქართველ და
სომეხ მღვდელმთავრებს შორის მიმო-
წერა და რითაც ფორმალურად დაიწყო
სომეხ-ქართველთა საეკლესიო გან-
ხეთქილება. მ. ე. იხსენიება: არსენ სა-
ფარელი, „განყოფისთვის ქართველთა
და სომეხთა“ (1980.).

ქართლის კათოლიკოსმა კურიონმა განდევნა მ.ე. ცურტავისა მისი საყდრიდან, „რომელი დაედგინა წმიდასა შუშანიკს ნაწილსა თანა სომხითისასა“ (ა.ს. 82)*.

* ლ. ჯანაშიას აზრით, არსენ საფარელს და ქართული ეკლესიის გარკვეულ ნაწილს მიაჩნდათ, რომ ცურტავის საეპისკოპოსო დაარსებული იყო შუშანიკის მიერ, ალბათ, სომხურ ენაზე მღვდელმსახურების შემოღებასთან ერთად (იხ. ლ. ჯანაშია, „არსენ საფარელის ერთი ადგილის გაგებისათვის“. რ. ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976, გვ., 131).

თ. ქორიძე

მუსა-გაგი – ყაზახის სულტანი (XVIII ს. შუა ხანები). მ. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი - „ამბავნი ქართლისანი“ (1981).

ერეკლეს (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის 1962-98) ბრძანებით, მ. ბაიდარისა და ყაზახ-ბორჩალოს ქეთხუდებთან ერთად თბილისში ჩამოიყვანეს აბდულა-ბეგის (იესეს ძე, იესე – ქართლის მეფე 1714-16, 1724-27) წინააღმდეგ საბრძოლველად (პ.ო. 135).

გ. ოთხმეზური

მუსა-ხანი – ბორჩალოს ხანი (XVIII ს. შუა ხანები). მ.ხ. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი – „ამბავნი ქართლისანი“ (1981).

ერეკლესა (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის 1762-98) და თეიმურაზის (თეიმურაზ II ქარ-

თლის მეფე 1744-62) მიერ აღაქიში-სა (შაქის ხანის – აჯი-ჩელები ყურბან ოღლუს (1743-55) შვილი) და შავერდიხანის (განჯის ხანი) დამარცხების შემდეგ, ამ უკანასკნელთა მოკავშირე მ.ხ. ერევანში გაიქცა (პ.ო. 203). მ.ხ. (1756) კვლავ ბორჩალოს ხანია და თეიმურაზსა და ერეკლეს ემორჩილება (პ.ო. 243).

გ. ოთხმეზური

მუსა-ყული ხანი // მუსა ხანი

– ბორჩალოს ხანი (1752-55).

მ.ყ. ხ. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981).

მ.ყ. ხ. იყო ქალბი-უსეინ ხანის ძე (პ.ო. 188-189). მ.ყ. ხ-ს უბოძეს ბორჩალოს ხანობა, იმის გამო, რომ აზატ ხანის (სამხრეთ აზერბაიჯანის მფლობელი) დამარცხებაში დიდი წვლილი შეიტანა და მეფე ერეკლეს მოეწონა მისი მხნეობა (პ.ო. 188-189). მ.ყ. ხ., ძველი ბორჩალოს ხანი, შემორჩა ქალაქს და მხარი არ დაუჭირა აჯი-ჩალაბს (შაქის პირველი ხანი), მას ბორჩალოს ხანობა უბოძეს და აღჯაყალას გაისტუმრეს (პ.ო. 202-203). მ.ყ. ხ. და ბაიდრის სულთანი, როგორც დამნაშავენი და ორგულნი, გაიქცნენ და ერევნის ქვეყანაში მივიდნენ (პ.ო. 203). მეფენი (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62; ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62) ბორჩალოს მივიდნენ და მეფეებმა, მ.ყ. ხ-ს ბორჩალოს ხანობა ისევ უბოძეს და აღჯაყალას ციხეში (ციხე-სიმაგრე ქვემო ქართლის ისტორიულ პროვინცია გაჩიანში, დღევ. მარნეულის რ-ნი) დააყენეს (პ.ო. 237). ყარსის ფაშამ მეფე ერეკლეს

ამცნო, რომ მისმა ელებმა (თათრებმა) ყარსი წაახდინეს და სამართლიანობის აღდგენა სთხოვა. გაბრაზებულმა მეფე ერეკლემ ელების მიერ ყარსიდან წამოსხმული საქონელი ყარსის ფაშას გაუგზავნა, თავად ელები კი სოლანლულიდან აყარა, მ.ყ. ხ წინ წაუძღვარა და აღჯაყალას დააყენა (პ.ო. .243).

თ. ქორიძე

მულანი – ისტორიული მხარე აზერბაიჯანში. მ. იხსენიება: ჟამთააღმწერელი (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983).

მონღოლები მივიდნენ მ-ში და დაიწყეს საქართველოს აოხრება (ჟ. 186). დავითი (დავით VII, საქართველოს მეფე 1246-70) წავიდა მონღოლთა ყაენთან მ-ში, რომელიც იყო მონღოლთა საზამთრო რეზიდენცია (ჟ. 237). ქეილათუ (მონღოლთა ყაენი 1291-95) წავიდა რუმის აჯანყების ჩასაქრობად, თან წაიყვანა დავითი (დავით VIII, საქართველოს მეფე 1293-1311) და მ-ში დატოვა ხუტლუბულა (სადუნ მანკაბერდელის – მონღოლთა მიერ დაწინაურებული საქართველოს პოლიტიკური მოღვაწე – ძე) და სხვა ქართველი მთავრები (ჟ. 296). თამაზ ხანმა გაიმარჯვა თათარხანზე, მივიდა მ-ში. აქ მან იხმო თავისი სამხრეთ კავკასიელი ხელქვეითები, თავი ირანის შაჰად გამოაცხადა და ნადირ შაჰად (ირანის შაჰი 1736-47) იწო-

და (ვ.ბ. 515, 627; ს.რ. 48-9). 1744 ნადირშაჰი გაბრუნდა ყარსიდან (უძველესი ქალაქი, ქართული წყაროების კარი, ამჟამად თურქეთის ტერიტორიაზე) და მ-ში მივიდა (ო.ხ. 46). კრწანისის (სოფ. თბილისთან, ამჟამად თბილისის ერთ-ერთი უბანი) ბრძოლაში (1795) გამარჯვების შემდეგ ალა-მაჰმად-ხანი (ირანის შაჰი 1796-97) გადავიდა მ-ში, შემდეგ ხორასანში (ისტ. ოლქი შუა აღმოსავლეთში) წავიდა (თ.ბ. 65).

ე. კვაჭანტირაძე

ნალგები – ბორჩალოს სარქაღარი (XVIII ს. 40-იანი) ნ. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი – „ამბავნი ქართლისანი“ (1981).

ნ. (1741) თავისი ჯარით ჩავიდა ახალციხეში და ახალციხის ფაშას გადასცა ირანის შაჰის რაყამი, შანშე ერისთავის (ქსნის ერისთავი, XVIII ს-ის მინ. – 1753) დაჭერის თხოვნით (პ. ო. 50-51).

გ. ოთხმეზური

ნახჭევანელი – ქალაქ ნახიჩევანის (ისტორიულ მხარე) მოსახლეობა. ნ. იხსენიება: „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“; ჟამთააღმწერელი (ქ.ც. II, 1959); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983).

მეფე თამარის (საქართველოს მეფე, 1184-1207/10) დროს ნ. ხარკს (ხარაჯას) უხდიდნენ საქართველოს (ი-ა., 100); გარნისთან ბრძოლისას (1225) ტყვედ ჩავარდნილი შალვა ახალციხელი იცნეს ნ-მა და ადარბადაგანელებმა

და ჯალალ ად-დინს (ხორეზმის შაჰი, 1220-31) მოახსენეს მისი ახოვანებისა და სიქველის შესახებ (ჟ., 171). 1786 წ. აჯანყდნენ და გამოაძევეს თავიანთი ხანი ქალბალი. იგი მივიდა და დახმარება სთხოვა ერევნის ხანს მაჰმადს, რომელმაც თავის მხრივ, დახმარება სთხოვა მეფეს (ერეკლე II, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-1798). მეფემ ნ-თან გაგზავნა მუხრანის ბატონი იოანე მხედრობითა და ზარბაზნებით, სადაც გამართულ ბრძოლაში ნ. დამარცხდნენ და ქართველებს შეევედრნენ, რომ თუ მათი ჯარი უკუიქცეოდა ნ-დან, ისინი თავიანთ ხანად ქალბალის დააბრუნებდნენ (თ. ბ, 59).

თ.ქორიძე

ნახჭევანი // ნახჩევანი – მდებარეობს სამხ. კავკასიის სამხრეთ ნაწილში, ესაზღვრება თურქეთსა და ირანს (საზღვარი გადის მდ. არაქსზე). ძვ. წ. VIII-VII სს-ში ნ-ს ტერიტორია მანასა და მიდიის სახელმწიფოების შემადგენლობაში შედიოდა, ძვ. წ. VI ს-ში – აქემენიანთა ირანის სახელმწიფოში, მოგვიანებით კი – ატროპატენაში. ახ. წ. III ს-ში ნ-ის ტერიტორია დაიპყრო ირანმა, 623 – ბიზანტიამ, VII ს-ის შუა ხანებში – არაბებმა. IX-X სს-ში ნ-ს ტერიტორია საჯიდების ფეოდალური სახელმწიფოს შემადგენლობაში შევიდა, შემდეგ დაიპყრეს სალარიდებმა (აზერბაიჯანში გაბატონებული ირანული დინასტია). XIII-XIV სს-ში ნ. რამდენჯერმე დაარბია თემურ-ლენგმა (შუააზიელი მხედართმთავარი, 1336-

1405). XV ს-ში შედიოდა ყარა-ყოინლუსა და აყ-ყოინლუს, XVI-XVII სს-ში კი – სეფიანთა ირანის სახელმწიფოს შემადგენლობაში. XVIII ს-ის შუა ხანებში, ნადირ შაჰის (ირანის შაჰი 1736-1747) იმპერიის დაშლის შემდეგ აღმოცენდა ნახჭევანის დამოუკიდებელი სახანო (დედაქალაქი ნახჩევანი, ქალაქი არეზის მარცხენა ნაპირზე, მდ. ნახჩევანხაიზე), 1828 თურქმანჩაის ხელშეკრულებით შეუერთდა რუსეთს. დღეს შედის აზერბაიჯანის რესპუბლიკის შემადგენლობაში. ნ. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც. I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ჟამთააღმწერელი (ქ.ც. II, 1959); ფარსადან გორგიჯანიძე „ისტორია“ (1925); „პარიზის ქრონიკა“ (1980); პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1980); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983); დავით ბატონიშვილი, „ახალი ისტორია“, ბაგრატ ბატონიშვილი, „ახალი მოთხრობა“ (1941); ისტორიული საბუთები (ქრ. III. 1967).

ქართლის მეფეებმა აზორკმა და არმაზელმა (I ს. 70-იანი წლები) გაილაშქრეს სომხეთზე და მოარბიეს დაშტი ვიდრე ნ-მდე (ლ. მ. 45). ლაშა-გიორგიმ (გიორგი IV, საქართველოს მეფე 1213-23) აიღო ოროტი და ყოველნი ციხენი და მიმდგომნი მისნი ვიდრე ნ-მდე (ლ.მ. 370). ივანე ათაბაგს (საქართველოს ამირსპასალარი მეფე თამარის (1184-1207/10) ეპოქაში) ნ-დან აცნობეს სპარსეთის ლაშქრის არანს მოსვლის ამბავი (ი-ა., 67). ნ-ს გადახვენილმა აბუბექრმა (აზერბაი-

ჯანის ათაბაგი) მოწამლა თავისი ძმა ამირ-მირმანი (არანისა და გელაქუნის პატრონი), (ი-ა., 76). სპარსეთს სალაშქროდ მიმავალმა ქართველებმა ზაქარია ამირსპასალარის მეთაურობით „ჩავლეს პირი ნახჭევანისა“ (ი-ა., 104). სპარსეთზე ლაშქრობიდან შინ დაბრუნებულმა ქართველებმა გამოიარეს ადარბადაგანის ქალაქები, რაკსი, „შემოვლეს პირი ნახჭევანისა“ და მოვიდნენ თბილისს (ი-ა., 109). გარნისთან ბრძოლის (1225) შემდეგ ივანე ათაბაგი უკუიქცა ბიჯნისად, ხოლო სულთანი (ხორეზმის შაჰი ჯალალ ად-დინი) წავიდა ადარბადაგანს და ნ-ს (ყ., 171). მეფის (გიორგი III, საქართველოს მეფე 1156-84) მიერ ორბელთა ამონყვეტის შემდეგ, ლტოლვილი სუმბატ ორბელი წავიდა ნ-ს (ყ., 228). თეგუდარ ყაენმა (ოქროს ურდოს მონღოლი უფლისწული, XIII ს. 60-იანი) აბალა ყაენს (ირანის მონღოლი გამგებელი, 1265-82) საზამთროდ უბოძა რახსის პირი და ნ. (ყ., 258). მონღოლი არღუნ-ალას შვილმა ნავროზმა გამოგზავნა „კაცი ერთი უკეთური“ საქართველოს ეკლესიათა ასაოხრებლად. მან ააოხრა ვარძიის მონასტერი და წავიდა ნ-ს (ყ., 300). მეფე ვახტანგი (ვახტანგ III, საქართველოს მეფე 1302-08) მოვიდა ნ-ს, სადაც მუცლის საღმობა შეეყარა და გარდაიცვალა (ყ., 322). შაჰ ისმაილი (ისმაილი I, სეფიანთა სახელმწიფოს დამაარსებელი, 1487-1524) თავრიზზე გალაშქრებამდე ნ-ს მივიდა და იქაური ლაშქარიც თან წაიყვანა (ფ.გ., 2). მუსტაფა ლალა ფაშამ (ოსმალთა სარდალი, XVI ს II ნხ.) აიღო ადრიბეჯანი (ადარბადაგა-

ნი), ქურთისტანი, ერევანი, ნ., ყარაბაღი, შირვანი (ფ.გ., 12). მუსტაფა ლალა ფაშამ დალაშქრა შარვანი, დაღესტანი, განჯა, ადრიბეჯანი, ქურთისტანი, ვანი და ნ., სამცხე და ერევანი (ფ.გ., 13). 1603 შაჰ-აბასმა (აბას I, ირანის შაჰი 1587-1629) დაიპყრო თავრიზი და ნ. და მიადგა ერევანს (პ. ქ., 59). ქართლის თავადებმა მეფე თეიმურაზის (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-1762) არზა წაიღეს და ხელმწიფეს (ნადირი, ირანის შაჰი 1736-1747) ნ-ს შეხვდნენ (პ.ო. 77). 1751, 28 ივლისს მეფე ერეკლეს (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62; ქართლ-კახეთის – 1762-98) მიერ ერევანს დამარცხებული აზატ-ხანი (სამხრეთ ადარბადაგანის ტახტის მფლობელი) ნ-სკენ გაიქცა (ქრ, III, 055; 214; 620). მეფეებმა (თეიმურაზ II და ერეკლე II) მახარობლები გაგზავნეს და ფანა-ხანზე (ყარაბაღის // შუშის ხანი – 1747-1763.) გამარჯვების ამბავი განჯას, შირვან-შაქს, ჭარს, კახეთს, ქართლს, ყაზახ-ბორჩალოს, ერევანსა და ნ-ს აცნობეს (პ.ო., 170). მეფეებმა თავიანთ ქვეყნებში დიდი საბოძვართი გაისტუმრეს ნ-ისა და ავღნის (ავღანეთი) ხანები, რომლებიც „მონებდნენ ბრძანებასა მეფეთა ჩვენთასა“ (პ.ო. 173). ბამან-ხანის (ნ-ის ხანი 1748-65) ცოლ-შვილი ნ-დან ქალაქში (თბილისში) მოვიდა (პ.ო. 175). აზერბაიჯანის სპასალარი აზატ-ხანი ბამან ნ-ის ხანს გაუწყრა, რის გამოც იგი ნ-დან დედნულიანად წამოვიდა. ნ. აზატ ხანს დარჩა და იქ ხანად თავისი სანდო კაცი დასვა (პ.ო. 176). მცირე ხანს ნ-ის ხანად ბამან-ხანი იყო, რომელიც მტრების გა-

მო ნ-ს ველარ გაჩერდა, ქალაქს (თბილისს) მოვიდა და მეფე თეიმურაზს დაემორჩილა (პ.ო. 183). მეფე ერეკლეს ბრძანებით, ქართლებებისა და კახელების მარბიელმა ჯარმა, ავღანელებისაგან მისი განმენდის მიზნით, მოარბია და იავარყო ტერიტორია ნ-ს აქეთ არაზის პირამდე (პ.ო. 185). აზატ-ხანზე გამარჯვება მისივე კარავში მყოფ მეფე ერეკლეს მიულოცეს ერევნის, ნ-ის, აირუმლუს და სხვა ხანებმა (პ.ო. 187). აზატ ხანზე გამარჯვებულმა მეფე ერეკლემ ზაალ ორბელიანს ქართველთა ჯარი გააყოლა და გაისტუმრა ნ-ს. ქართველებმა ისევ დაიკავეს ნ. და დადგნენ შიგ (პ.ო. 188). აზატ-ხანი ნ-ს მივიდა, რის გამოც ის ქართულმა ჯარებმა დატოვეს (პ.ო. 190). 1786 ნახჩევნელები აჯანყდნენ და ნ-დან თავიანთი ხანი ქალბალი გამოაძევეს, რომელიც მივიდა ერევნის ხან მაჰმადთან დახმარების სათხოვნელად, მან კი ნ-ის ხანის დახმარება სთხოვა მეფეს (ერეკლე II). მაშინ მეფემ მუხრანის ბატონი იოანე მხედრობითა და ზარბაზნებით ნ-ს გაგზავნა, სადაც გამართულ ბრძოლაში ნახჩევნელები დამარცხდნენ და შევედრნენ ქართველებს, რომ თუ მათი ჯარი უკუიქცეოდა ნ-დან, ისინი დააბრუნებდნენ თავიანთ ხანად ქალბალის (თ. ბ, 59). 1791, 21 ნოემბერს ფანა-ხანის (ყარაბაღის // შუშის ხანი) ძემ იბრეიმ-ხანმა და ომარ-ხანმა (ავარიის // ხუნძახის ხანი) ლეკის ჯარით ნ-ზე გაილაშქრეს და დამარცხდნენ (ქრ., III, 621). სომეხთა კათოლიკოსის მიერ საქართველოში მცხოვრები სომეხების

ეპისკოპოსად გამოგზავნილი ავეტიქ ეპისკოპოსი იყო ნახ-იჯივ-ანდიდან (ქრ., III, 253). ყაზახელებმა, ბორჩალოელებმა და ფამბაკელებმა მოაოხრეს ნ. და დაამარცხეს მისი ხანი შუქურლა (ნახჩევანის ხანი, XVIII ს-ის 70-იან) და დიდი ალაფით გაბრუნდნენ (თ.ბ. 55). 1800 ბაბა-ხანმა (ირანის შაჰი), თავისი სარდალი ნ-ს გამოგზავნა. მეფე გიორგის (გიორგი XII, ქართლ-კახეთის მეფე 1798-1800) თავისმა ძმამ ალექსანდრემ უღალატა და შაჰის სარდალს ნ-ს ეახლა. სარდალი სპარსეთს გაბრუნდა, ალექსანდრე კი ნ-დან უკუქცეული ყარაბაღის ხან იბრეიმთან მივიდა (ბ.ბ. 72-73). 1808 რუსებისაგან ერევნის გასათავისუფლებლად მისული აბაზ მირზა (ირანის გამგებელი, 1800-დან) დადგა ნ-ს. გრაფმა გუდოვიჩმა (ივანე გუდოვიჩი, საქართველოს მთავარმართებელი 1806-09) მის წინააღმდეგ გაგზავნა ორი პოლკი – ტროიციისა და იეგირისა (ეგერთა). ნ-ს მათ შორის გამართულ ბრძოლაში გამარჯვებული ვერ გამოვლინდა (ბ.ბ., 102).

თ.ქორიძე

ნარსე (ნარსე I) – სომეხთა კათოლიკოსი (348-352) ნ. იხსენიება: „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963); ლეონტი მროველი, „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, (ქ.ც., I, 1955), ვახუშტი ბატონიშვილი, „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, (ქ.ც., IV, 1973). ეპისკოპოს იაკობის (363-375) გარდაცვალების შემდეგ, ქართლის ეპის-

კოპოსი გახდა სომეხთა კათოლიკოს ნ-ს დიაკვანი იობ სომეხი (375-390), (ლ.მ. 132; ვ. ბ. 95). ქართლის მეფე თრდატის (383-395) მეფობის დროს ეპისკოპოსი იყო სომეხთა კათოლიკოს ნ-ს დიაკვანი იობი (მოქ. ქ., 91).

თ. ქორიძე

ნარსე(ნარსე II) – სომეხთა კათოლიკოსი (548-57), რომელიც წარმოშობით ბაგრევანის სოფელ აშტარაკანიდან იყო და აშტარაკელად იწოდებოდა. ნ. იხსენიება: არსენ საფარელი, „განყოფისთვს ქართველთა და სომეხთა“, (1980).

ნ-ს ეწოდა „მიჯინ“ (შუა) (ა.ს., 79). კათოლიკოს ნ-ს ეწოდა „შუა“, „ესე არს სომხურად „მიჯინ“ (ა.ს., 84). სომხეთის მეფემ და ხალხმა კათოლიკოს ნ -ს სთხოვეს, გადაეწყვიტა რომელი სარწმუნოებრივი მიმდინარეობა იქნებოდა უმჯობესი მათთვის და ისინი მის ბრძანებას დაემორჩილებოდნენ (ა.ს. 79). კათოლიკოსმა ნ-მ სული ხორცს დაუმორჩილა და თქვა, რომ სიკვდილი ერჩივნათ ბერძნებისადმი (იგულისხმება დიოფიზიტობა) კვლავ მიქცევას (ა.ს. 80). კათოლიკოს ნ-ს ზეობაში და მას შემდეგაც სომხებსა და ქართველებს შორის სარწმუნოებრივი დავა იყო (ა.ს., 82). „ადესრულა ბოროტად კათოლიკოსი ნერსე“, რომელსაც ეწოდა „შუა“ და საკათალიკოსო ტახტზე დაჯდა აბრაჰამი (ა.ს., 82). კათოლიკოსმა ნ-მ მოიწვია კრება დვინს, სადაც სომხები სარწმუნოებრივად განეშორნენ ბერძნებს და იერუსალიმს (ა.ს., 84).

კათოლიკოსი ნ. იყო აშხარაკალი (ანუ ბოროტად მწვალებელი)* (ა.ს., 86). ნ-ს კათალიკოსობიდან მეორე წელს, იუსტინიანეს (იუსტინიანე I, ბიზანტიის იმპ. 527-65) კეისრობის მეთოთხმეტე წელს, სპარსეთის შაჰ ხოსროს (ხოსრო I ანუშირვანი, 531-79)** მეორე წელს მეორედ მოიწვიეს ქ. დვინს კრება და ისევ შეაჩვენეს ქალკედონის წმიდა კრება (ა.ს. 86).

*„აშხარაკალი“ სომხურად ნიშნავს „ქვეყნის მპყრობელს“ (ა.ს. 166).

**ტექსტში გარკვეულ ანაქრონიზმს აქვს ადგილი.

თ. ქორიძე

ნარსე (ნარსე III) – სომეხთა კათოლიკოსი (641-661); ცნობილია იშხნელის სახელწოდებით, რადგან წარმოშობით იყო ტაოს სოფ. იშხნიდან. იგი ასევე ცნობილია აღმშენებლის სახელით, რადგან აღადგინა რამდენიმე ეკლესია და ააშენა ზვართნოცი. მისი ზეობის პერიოდში, ისევე როგორც კათოლიკოს ეზრას ზეობაში, სომხური ეკლესია დაუახლოვდა დიოფიზიტურს. ნ. იხსენიება: არსენ საფარელი, „განყოფისთვს ქართველთა და სომეხთა“, (1980); „მარტვილობა დავითისა და ტირიჭანისა“, (ძქალძ, I, 1963)

ნ. იშხნელმა საკათალიკოსო საყდარი დაიკავა ეზრას (630-641/642) შემდეგ (ა.ს. 92). კათოლიკოსი ნ. იყო კაცი ღირსი და მართლმორწმუნე (ა.ს. 92). იოანე მზაკვარმა (იხ. სტ. იოანე მაირაგომელი) კათოლიკოსი ნ. იხილა ზიარების დროს საბერძნეთში (ბი-

ზანტიაში) მეფე კონსტანს მცირესთან (იმპერატორი კონსტანს II, 641-668) ერთად, რის გამოც ენინალმდეგებოდა და ამბობდა, რომ იგიც ეზრასავით შეცდა ქალკედონის კრების შემდეგ. ამის გამო კათოლიკოსმა ნ-მ წარადგინა იგი ეპისკოპოსების, მოძღვრებისა და აზნაურების წინაშე, სადაც „დიდი გამოძიებაჲ ჰყვეს ცილობისა მისთვის“ და ყველამ ერთად მიიღო გადაწყვეტილება იოანე, როგორც მაცდური, დაესაჯათ ქვეყნიდან გაძევებით (ა.ს. 92). წმიდა კათოლიკოსმა ნ.-მ რისხვით გააძევა იოანე (ა.ს. 92). დავითისა და ტირიჭანის მონამეობრივად აღსრულების შემდეგ, სომეხთა კათოლიკოსი ნ. მღვდლების იოვანეს, საჰაკისა და გრიგოლის თანხლებით გაემართა ტირიჭანის წამების ადგილას დივრს. მან თავისი ხელით „წარგრაგნა გუამნი იგი წმიდათანი“ და დაკრძალა ერთი მათგანი ზედა მთაზე, მეორე კი დივრის ქვემოთ, ნაღვარევის ხევის დასავლეთით („მარტვილობაჲ დავითისა და ტირიჭანისა“, 191).

თ. ქორიძე

ნარშაპუ – ტარონის ეპისკოპოსი, სომეხთა კათალიკოს ნერსე II-ის (548-557) თანამედროვე. ნ. იხსენიება: არსენი საფარელი „განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა“ (1980).

ნ. იყო ერთ-ერთი ინიციატორი და მონაწილე დვინის II საეკლესიო კრების (551), რომელზეც დაგმეს ქალკედონის კრების გადაწყვეტილებანი (ა.ს. 85-86).

ე. კვაჭანტირაძე

ნოლი // ნოლაელაზი – დაღესტნის ერთ-ერთი ხალხი. ქართლის მეფე თეიმურაზ II (1744-62) და კახეთის მეფე ერეკლე II (1744-62) ზოგჯერ ლეკთა თავდასხმების წინააღმდეგ იყენებდნენ ჩრდილო-კავკასიელი ხალხებისაგან შემდგარ დაქირავებულ ჯარს. მათ შორის ნ-ებს. ნ. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981).

1760-იანი ერეკლემ და თეიმურაზმა ლეკების წინააღმდეგ დაიბარეს „ჩერქეზის, ჯიქის, ნ-ის... ჯარები“. ჯარი თავიანთი უფროსობით ჩამოვიდა ანანურში (სოფ. მდ. არაგვის ხეობაში), ხოლო ერისთავმა ჯიმშერმა თბილისში ჩამოიყვანა. ჯარი დიდუბეში დააბინავეს და ულუფა უბოძეს. ისინი სხვადასხვა რწმენისანი იყვნენ: მაჰმადიანები, უმეტესად კერპთ-მსახურები, ავი ქცევისანი, „არანწინდათა მჭამელნი“, ზოგი თვალ-ტანადი, ზოგიც შეუხედავი და გონჯი, პატარა ცხვირებით, კარგი ცხენოსნები და მოისარნი, მკვირცხლები. მეფეებმა მათი თავკაცები ტაბახმელაში (სოფ. ქ. თბილისთან) დაიბარეს. როდესაც ლეკებმა მათი მისვლის შესახებ შეიტყვეს, აიყარნენ და წავიდნენ. რადგან ჩამოყვანილი ჯარის შენახვა ჭირდა, მეფეებმა თავკაცები ოქრო-ვერცხლით დაასაჩუქრეს, ჯარს ჯამაგირი გადაუხადეს და უკან პატივით გაისტუმრეს. „უფროსმა კაცებმა,“ მეფეებს პირობა მისცეს: როგორც კი თქვენი ბრძანება მოგვივა, თქვენს სამსახურში დავიხოცებითო (პ.ო. 219-222).

ქ. ნადირაძე

ნურსალ-ბეგი – ხუნდახის // ავა-რიის ხანი (XVIII ს-ის შუა ხანები). ნ.ბ. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983).

კახეთიდან მოვიდა ცნობა იმის შესახებ, რომ ხუნდახის ბატონი (პ. ო. ყველგან ნურსალ ბეგს იხსენიებს ხუნდახის ბატონის სახელით) „შილდის თავს“ მოვიდა ისეთი ჯარით, რომლითაც ჯერ ლეკებს მანამდე არასოდეს ელაშქრათ და ქართლისა და კახეთის დაჭერით იმუქრებოდა. ხუნდახის ბატონი შილდის თავში იდგა და ყოველდღე დალესტნიდან წამოსული ლეკის ჯარი ემატებოდა (პ.ო. 214). ჭარულებმა, კაკის სულთანმა, აჯი-ჩალაბმა, შირვანელებმა, ფანა-ხანმა და განჯის ხანმა ერთმანეთს პირობა მისცეს, რომ თუ ხუნდახის ბატონი ქართლისა და კახეთის ბატონებზე გაიმარჯვებდა, ისინი ქართლსა და კახეთს ააოხრებდნენ (პ.ო. 215). ხუნდახის ბატონი გადმოვიდა ალაზანს, დაწვა რუისპირი, ახმეტა (კახეთი) და ავიდა გაგნაკორას (პ.ო. 215). ხუნდახის ბატონმა ლეკის ჯარი გაყო ოთხად და გამოვიდა არაგვს ოთხპირად. არაგვის ერისთავის მამულში ჯარი შეუშვა, ის გადაწვეს და ააოხრეს (პ.ო. 216). ხუნდახის ბატონის ჯარებმა ანანურს (ციხე არაგვის ხეობაში) აქეთ არაფერი არ დატოვეს აუოხრებელი. ისინი მივიდნენ დუშეთს, დაწვეს ერისთავის სასახლე, შებილნეს მონასტერი და დიდი ალაფით დატვირთულნი დაბლა ჩამოვიდნენ (პ.ო. 216). 10 აგვისტოს ხუნდახის ბატონი დუშეთიდან აიყარა და ჯარით შემოერთყა მჭადიჯვრის

ციხეს, თვითონ ციხის ბოლოს ქალაში ჩავიდა, მაგარი სანგარი გააკეთებინა, კარვები დაადგმევინა და ციხის ასაღებად ლეკის ჯარი აბრძოლა (პ.ო. 216). მჭადიჯვართან გამართულ ბრძოლაში ქართველებმა ხუნდახის ბატონს ბიდა და ბიდაშვილი მოუკლეს (პ.ო. 218-219). მჭადიჯვართან დამარცხების გამო შერცხვენილი ხუნდახის ბატონი დალესტანში დაბრუნდა (პ.ო. 219; თ.ბ. 49, თ.ბ. ამ ბრძოლას ათარილებს 1753)*. ხუნდახის ბატონმა ქართლ-კახეთის დალაშქვრა მოინდომა, იალბუზის (კავკასიონის უმაღლესი მწვერვალი) გზები შეკრა და არც ლეკის ჯარი და „არც ყაზახად აღარავინ გამოუშვა“. დალესტნელ ლეკებს დაპირდა, რომ თუ მას გაყვებოდნენ და ქართლ-კახეთს დაიპყრობდნენ, სანაცვლოდ საშვილიშვილოდ სამყოფ ტყვესა და საქონელს აშოვნინებდა (პ.ო. 226). ეს ის ხუნდახის ბატონი იყო, რომელსაც პატრონებმა (ქართლის მეფე თეიმურაზ II, 1744-62 და კახეთის მეფე, ერეკლე II 1744-62) მჭადიჯვრის ციხესთან (1754) ჯარი დაუმარცხეს, ამოუნყვიტეს და დამარცხებული და შერცხვენილი გააქციეს. იმ დღისთვის შურისძიების გამო, ხუნდახის ბატონმა შემოიკრიბა დალესტნის ისეთი ჯარი, რომ „შამხალი და სურხავიც (ლეკთა ბელადი) მოიყენა“, თავისი ჯარი თან წამოიყვანა, პირიქით და პირ-აქეთ რაც ლეკი იყო, ზოგს ძალით და ზოგს ნებით, ყველას ჯარი გამოართვა, და პირველად (ჯერ) კახეთზე საბრძოლველად მოემზადა (პ.ო. 226-227). ხუნდახის ბატონი დალესტნის დიდი ჯარით მოვიდა და ყვარ-

ლის მთაზე დადგა, საიდანაც შამხლის შვილი გაბაგ-ბეგი ქარში გაგზავნა და ქარელთა ჯარი დაიბარა. მან ასევე კაცები გაგზავნა აჯი-ჩალაბის შვილთან, კაკის სულთანთან, განჯის ხანთან და მათ ჯარი და დახმარება სთხოვა (პ.ო. 227). მეფეებმა მას დაუპირისპირეს პაპა ბებურიშვილი, სოლომონ ქობულაძე, ფარემუხ თაყაშვილი, ბეჟან რატიშვილი, ერასტი ნამორაძე და სხვა წარჩინებულები, ციხე გაათავისუფლეს და რადგან ლეკებმა ვერაფერი გაანყვეს, დარცხვენილები უკუიქცნენ (თ. ბ. 49; თ.ბ. ამ ბრძოლას ათარილებს 1754). როდესაც ყვარლის ციხესთან მდგარმა ქარელებმა შეიტყვეს, რომ კახთ ბატონმა (ერეკლე II) ქართველებს ქარის ქვეყანა ააოხრებინა და გააძარცვინა, ძალიან შეწუხდნენ და ხუნძახის ბატონს უსაყვედურეს, მან კი უპასუხა, რომ ციხეს აიღებდა, კახეთს ხელში ჩაიგდებდა და მათ გარჯას დაუფასებდა (პ.ო. 231). ყვარლიდან გაბრუნებული ხუნძახის ბატონი ბაიდარზე (დღ. მარნეულის რ-ნი) მივიდა და ბაიდარის ციხეს ალყა შემოარტყა. ციხეში გამაგრებულმა ბაიდარის სულთნის შვილებმა მას სროლა გაუმართეს, ბევრი ლეკი მოუკლეს და ციხეც არ დაანებეს. ხუნძახის ბატონი ციხეს მხოლოდ საღამოს გაეცალა, ბორჩალოს მხარეს გავიდა ლეკების ჯარით, რომელთაც დემურჩიასანლის ობები (თურქთა ულუსი) და დებედას გამოღმა ბორჩალუს სოფლები აიკლეს, ტყვეები წაიყვანეს, უამრავი საქონელი წაასხეს, საგანძური წაიღეს. ეს ჯარი ბამბაკში ყარაქლისას ავიდა, სადაც ნაშოვარი გაიყვეს.

აქედან ხუნძახის ბატონი და შამხალი თავიანთი ხალხით განჯას წავიდნენ, სადაც ნაშოვარი ჩაიტანეს, იქიდან კი თავთავიანთ ქვეყანაში წავიდნენ (პ.ო. 232). ხუნძახის ბატონმა ნ.ბ-მა ლეკთა დიდი მხედრობა ისევ შეყარა და შაქიშარვანის მხარეს ჩავიდა, იქიდან უეცრად წამოვიდა, ბოდბეს თავს დაესხა და რამდენიმე უზანი იავარყო. „მაშინ მხნედ იყუნენ ბალანი“, რომელთაც თავიანთი სიმხნით დაიცვეს ბოდბე. ქიზიყელებმა ლეკები მალაროში დაამარცხეს, ათასზე მეტი ამონყვიტეს, რის შემდეგაც სირცხვილნაჭამი ნ.ბ. იქაურობას გაეცალა (თ. ბ. 55-56). ნ.ბ. შამახიას წავიდა, ფათალი-ხან ყუბელს ესტუმრა, რომელმაც ნ.ბ-ს უღალატა და მოკლა (თ. ბ. 56). ნ.ბ-ის ძე იყო ომარ-ხან ავარიელი (თ. ბ., 59).

*ომან ხერხეულიძის ცნობით, მჭადიჯვართან ბრძოლა, სადაც დაღესტნელები მეფეებმა თეიმურაზ II-მ და ერეკლე II-მ დაამარცხეს, 1754 მოხდა, მაგრამ ისტორიკოსი ამ ბრძოლაში ლეკთა ბელადად შეცდომით ომარ-ხანს ასახელებს (იხ. ო.ხ. 55).

** ომან ხერხეულიძის ცნობით, 1755 სოფელ ყვარელთან გამართულ ბრძოლაში დაღესტნელებს შეუერთდნენ ქარელები და შაქ-შარვანელები – სულ 20 ათასი კაცი და ალყა 28 დღე გაგრძელდა, მაგრამ იგი, ისე როგორც მჭადიჯვრის ბრძოლაში, ლეკთა ბელადად შეცდომით ომარ-ხანს ასახელებს (იხ. ო.ხ. 56).

თ. ქორიძე

ღასრიჯაჰან ბეჟუშ – წარ-

მოშობით ლეკი, კახეთის დედოფალი (XVIII ს. I ნახ.). ა. ბ. იხსენიება: დავით იმამყული-ხანის მიერ ხარჭაშისადმი გაცემულ სიგელში (1721), ღვთაების

გუჯარში (1722), (ქ.ს.დ. II, 1965). სიგელებიდან ირკვევა, რომ იგი იყო კახეთის მეფის, დავითის (იმამ-ყული-ხანი 1709-22) მეუღლე, სრულიად დაღესტნისა და ლეკეთის შამხლის შვილიშვილი, ირანის შაჰის სულთან ჰუსეინის (1694-1722) დიდი ვეზირის ფათჰალი-ხანის და, ერევნის ბეგლარბეგის ასული (335-36; 359).

ქ. ნადირაძე

ოვსეთი // ოსეთი – ჩრდილოეთ კავკასიის მიმდებარე ველებზე, მდ. ყუბანის ზემონელსა და მდ. თერგის ხეობაში ახ.წ. I-III სს-ში შემოსული სარმატული ტომების შთამომავლების მიერ შექმნილი გაერთიანებები. დაახლ. V ს-ის შუახანებიდან ჩრდილო კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში შეიქმნა ოსური გაერთიანებები. განსაკუთრებულ სიძლიერეს მათ X-XII სს-ში მიაღწიეს. XIII-XIV სს-ში, თათარ-მონღოლებისა და თემურ-ლენგის შემოსევათა შედეგად, ბარის მოსახლეობის გარკვეულმა ნაწილმა კავკასიონის ქედის ხეობებში გადმოინაცვლა. დაახლ. XV ს-ის შუახანებიდან დაიწყო ოსების შემოღწევა კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე, სადაც შემდეგ თანდათან ჩამოყალიბდა ოსი ხალხის სამხრეთის შტო. ოვსეთი//ოსეთი იხსენიება: „მოქცევაი ქართლისა“, „მარტვილობა აბო ტფილელისაი“ (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963); „წმ. ნინოს ცხოვრება“ არსენ ბერისეული რედაქციით, ანონიმი ავტორი „ცხოვრებაი და მოქალაქეობაი ღირსისა და მოციქულთა სწორისა ნეტარისა ნინოისი“,

(ძ.ქ.ა.ლ.ძ., ტ. III, 1971). ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“, „მატიანე ქართლისაჲ“, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ (ქ.ც., I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ჟამთააღმწერელი, ბერი ეგნატაშვილი „ახალი ქართლის ცხოვრება“ (ქ.ც., II, 1959); ძეგლი ერისთავთა (1954); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც., IV, 1973); პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); თეიმურაზ ბაგრატიონი, „ახალი ისტორია“ (1983); ისტორიული საბუთები – (ქრონიკები, II, 1897; III, 1963; ქ.ს.დ.ტ. III, 1965; ტ. III, 1970; ტ. VI, ტ. VII, 1981; ტ. VIII, 1985); მცირე ქრონიკები (1968).

ხაზართა მეფის ძე უობოსს მამამ მისცა კავკასიის ნაწილი, მდ. ლომეკის (მდ. თერგის) „დასავლით, დასავლეთამდე მთისა“. იგი აქ დასახლდა. მისი ნათესავები არიან ოვსნი და ეს არის ო., რომელიც ნაწილი იყო კავკასიისა (ლ.მ.. 12). ო. იყო თარგამოსის (ბიბლიური ნოეს შთამომავალი) ძის კავკასოსის წილხვდომილი ქვეყანა. ხაზართა მეფემ კავკასოსის ქვეყანა მისცა თავის ძეს ურბანოსს, რომელმაც კავკასოსის მოდგმა ამოწყვიტა, თავისი მოდგმითა და ტყვით დასახლდა და უწოდა ო., რაც ხაზარულად ნიშნავს „ზოგი თესვად“, რადგან ზოგი ამოწყვიტა და ზოგიც დასახლა „თესვად“ (ვ.ბ. 632, 654). ფარნავაზს (ქართლის მეფე, ძვ.წ. IV-III სს. I ნახ.) გამეფების

შემდეგ დარჩა ძურძუკი და დვალეთი, ხოლო სხვა ხეხეები ოსთა მეფეებმა წაიღეს და ამ ხეხეებს ეწოდა ო., მათ მიერ ამ ტერიტორიის დამონებისა და მათი აქ შემოსახლების გამო (ვ.ბ. 633). ბათო ყაენმა (ოქროს ურდოს მონღოლური სახელმწიფოს დამაარსებელი და პირველი ყაენი, 1243-56) ააოხრა ო., რის გამოც ოსები შემოიჭრნენ კავკასიაში. მათი კავკასიაში მოსვლის შემდეგ ო. იწოდა ჩერქეზეთად ანუ ყაბარდოდ, ხოლო კავკასიაში შემოსულთა ქვეყანა ო-ად (ვ.ბ. 634). ო-ის საზღვარი იყო (XVIII ს.) – აღმოსავლეთით თრუსოსა და ჭევის საზღვარი, მცინვარის კავკასი და ახოტის კავკასი, მდ. ლომეკი ვიდრე ხეთაძე-ჩერქეზის მთამდე, სამხრეთიდან – კავკასიონი ჭევის ყელიდან დასავლეთისკენ ბრუც-საბძელამდე და ზეკარა, კედელა და რაჭა-დიგორბასიანს შორის კავკასიონი; ჩრდილოეთით – ჩერქეზეთსა და მას შორის მთა მალალი, დასავლეთით კავკასიონი რაჭასა და ჟღელეს შორისი და ბასიანსა და სვანეთს შორისი (ვ.ბ. 634). ო-ის ქვეყნის სიგრძე არის ჭევიდან სვანეთის კავკასამდე და განი ქართლის კავკასიდან ჩერქეზის მთამდე (ვ.ბ. 635), (ო-ის ქვეყნის გეოგრაფიული აღწერილობა იხ. ვ.ბ. 635-653). ანდრია (მოციქული, ანდრია პირველწოდებული) და სიმონი (მოციქული, სვიმონ კანანელი) ჩავიდნენ ო-ის ქვეყანაში, მივიდნენ ქალაქ ფოსტაფორში, სადაც დიდი სასწაული მოახდინეს და მრავალი ერი მოაქციეს ქრისტეს სჯულზე (ლ.მ. ჩანართი, 42). წარჩინებული ო-ების გვარებია: ბასიანი, ბადელაძე, ჩერქესიძე, თაგაუ-

რი, ქურთაული, სიდამონი და ჭახილიძე (ვ.ბ. 634). როდესაც სომეხთა მეფე არტაშანი (არტაშენ I, ძვ.წ. 160-150) და მისი სპასპეტი სუმბატ ბივრიტიანი წამოვიდნენ ქართველების წინააღმდეგ საომრად, ქართველებმა დაიხმარეს ო. ჯარიც (ლ.მ. 48). ქართლის მეფეების აზორკისა და არმაზელის (დაახლ. ძვ.წ. II-I სს.) მოკავშირეები სომხეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში იყვნენ ოვსთა მეფეები ბაზუკი და აბაზუკი (დაახლ. ძვ.წ. II-I სს-თა მიჯნა) ოვსთა ჯარით (ლ.მ. 45). ქართლის მეფე ამაზასპი (230-265) ო-ს გადავიდა, ააოხრა და გამარჯვებული შინ დაბრუნდა (ლ.მ. 57; ვ.ბ. 68). მეფე მირიანი (ქართლის მეფე, IV ს. I ნახ.) გადავიდა ო-ს და მოაოხრა ო. (ლ.მ. 68). როდესაც სპარსთა მეფე ქასრე სასანიანი ქართლში შემოიჭრა, ქართველთა მეფე ასფაგური ო-ს წავიდა იქაური ჯარის შემოერთების მიზნით, მაგრამ როგორც კი ასფაგური ო-ს შევიდა, გარდაიცვალა (ლ.მ. 62; ვ.ბ. 70). როდესაც ოსებმა დაატყვევეს და თან წაიყვანეს ვახტანგის (ვახტანგ გორგასალი, ქართლის მეფე V ს. II ნახ.) და, 3 წლის მირანდუხტი, დარუბანდის კარი გაიარეს და ო-ს გამარჯვებულები შევიდნენ (ჯ. 146; ვ.ბ. 101). როდესაც ო-ზე ლაშქრობა გადაწყვიტეს, მეფე ვახტანგმა (ვახტანგ გორგასალი) წარავლინა მოციქული მისი დედის ძმის, რანის პიტიახშის ვარაზ-ბაკურის წინაშე და ო-ზე ლაშქრობა აუწყა (ჯ. 150). მეფე ვახტანგი (ვახტანგ გორგასალი) ო-ში შეჭრისას 16 წლის იყო (ჯ. 151). ო-ის მეფეებმა ჯარი შეკრიბეს, ხაზარები* შეიერთეს და ვახტანგ გორგა-

საღს მიეგებნენ მდინარესთან, რომელიც გაივლის დარიალს და ჩაივლის ო-ის ველზე. ამ მდინარეს არაგვი ჰქვია. ქართლის არაგვი და ო-ის არაგვი (თერგი) ერთი მთიდან იღებს სათავეს. (ჯ. 151). მდინარის პირას ვახტანგი და ოსი გოლიათი ბაყათარი შეებრძოლნენ ერთმანეთს. ვახტანგმა ბრძოლაში მოკლა ბაყათარი (იხ. სტატია ბაყათარი). ქართველები შეესიენ ო-ს, შემუსრეს მათი ქალაქები, აიღეს ტყვე და ალაფი ურიცხვი (ჯ. 156). ო-ის დარბევის შემდეგ, ვახტანგი თავისი სპით გავიდა პაჭანიკეთს, რადგან იგი მდებარეობდა მაშინ ო-ის მეზობლად, ო-ის მდინარის ქვემო დინებაზე. (ჯ. 156). ვახტანგმა დაარბია პაჭანიკეთი და ჯიქეთი, გამობრუნდა უკან და მოადგა ისევ ო-ს. ამ დროს ოვსთა მეფეები შესულეები იყვნენ კავკასიის სიმაგრეებში. მათ ერთმანეთთან მოციქულები გაგზავნეს და დაზავდნენ. ვახტანგისგან ოვსებმა მისი დის სანაცვლოდ ითხოვეს 30 ათასი ტყვე ოსი, ყველაზე საუკეთესონი სახელდებით დაასახელეს ოვსებმა. ვახტანგმა მისცა მათ 30 ათასი ტყვე და თავისი და წამოიყვანა. ტყვე ქართველები კი, რომლებიც 6 წელი ოვსთა ტყვეობაში იმყოფებოდნენ, გაცვალა ოვს ტყვეებზე. აიღო მძევალი ოვსთაგან და მძევალშიც მისცა 30 ათასი ტყვე (ჯ. 157). ვახტანგ გორგასალმა დაიმორჩილა ოვსნი და ყივჩაყნი და შექმნა კარნი ოვსეთისანი, რომელსაც ჩვენ დარიალს ეწოდებთ (ჯ., ჩანართი, 156). როგორც კი ქართლში მეფობა დასრულდა (VI ს.), სპარსელებმა ქართლი დაიპყრეს, კავკასიონზე გავიდნენ,

აიღეს „კარნი ოვსეთისანი“, ერთი დიდი კარი ო-ში და ორი დვალეთს (მოქ.ქ., 94). ო-ის მხარეში იბრძოდა ბერძენთა მეფე იუსტინიანოსი (იუსტინიანე I, ბიზანტიის იმპერატორი, 527-65) (ჯ., ჩანართი, 214). სარკინოზების (არაბების) მიერ შევიწროებული ნერსე ერისთავი (ქართლის ერისმთავარი, 764-84). გაიქცა და გაიარა ო-ის კარი, რომელსაც დარიალი ერქვა (აბო თბილელის წამება, 58). კეისრის (ვარდან ფილიპიკოსი, ბიზანტიის კეისარი 1711-13) ერისთავი ლეონი გამაგრებული იყო ო-ის გადასასვლელთან მდებარე სობლის ციხეში (ჯ., 235). საქართველოში შემოჭრილი არაბთა სარდალი ბულა (853) ცდილობდა ო-ში შესვლას. ბულამ დარიალიდან გამოიყვანა ასი ოჯახი ოვსი, დმანისს დაასახლა და ზაფხულში ო-ში შესვლა ინება (მ.ქ. 257; ვ.ბ. 130). მეფე ბაგრატმა (ბაგრატ IV, საქართველოს მეფე 1027-72) განძის ამირას წინააღმდეგ ბრძოლაში დახმარების გამო დიდი საბოძვარი უბოძა ო-ის მეფესა და დიდებულებს და თავიანთ სამშობლოში გაგზავნა (მ.ქ. 313). სრულიად ო. შედიოდა ქართლის კათოლიკოსის სამწყსოში (ჯ., ჩანართი, 232). როდესაც ყივჩაყებმა ოვსებისაგან მათ ტერიტორიაზე მშვიდობიანად გატარება ითხოვეს, მეფე დავითი (დავით IV, საქართველოს მეფე 1089-1125) ო-ს გაემგზავრა, ყივჩაყებსა და ოვსებს შორის მშვიდობა დაამყარა და დარიალის, ო-ისა და ყოველი კავკასიის მთის ციხეები აიღო (დ.ი. 336, ვ.ბ. 158). გიორგი ჭყონდიდელი (საქართველოს მეფის დავით IV-ის აღმზრდელი) ო-ში ყოფნისას გარდა-

იცვალა (დ. ი. 337; ვ.ბ. 159, მც. ქრ., 23). დავითის (დავით IV) ერთი ასული ო-ში იყო გათხოვილი (ი.-ა., .46). მეფე დავითი (დავით IV) ანდერძში წერს, რომ მისი ქვეყანა (საქართველო) გადაჭიმული იყო ნიკოფსიიდან დარუბანდის (კასპიის) ზღვამდე და ოვსეთიდან სოკრად არეგანამდე (ქ.ს.დ., II, 19). თამარის (საქართველოს მეფე 1184-1207/10) დედა იყო ოვსთა მეფის ასული (ვ.ბ. 176; იხ. სტ. ბურდუხანი). თამარის მეუღლე დავითი იყო ოვსთა მეფის ეფრემის ძისგან, რომელიც აღზარდა თამარის მამიდან რუსუდანმა (ვ.ბ. 176-77; იხ. სტ. დავით სოსლანი). ჩინგიზ ყაენმა (მონღოლური სახელმწიფოს დამაარსებელი, 1206-27) თავის უფროს შვილს თუბისს მისცა ნახევარი ლაშქარი და გაგზავნა „დიდსა საყიფაყეთსა ვიდრე ბნელეთამდე, ო-სა, ხაზარეთსა, რუსეთსა“ (ყ., 163; 181). დიდ ყაენ ბათოს (1243-56) ეპყრა ყიფაყეთი და ო., ხაზარეთი, რუსეთი და ბორღალეთი (ყ., 163; 234; .229). ხალელამპრე მაჩაბელმა მოიმხრო ო. ო-ის მთავარმა ბევრჯერ სთხოვა ხალელამპრე მაჩაბელს ასულის ხელი, მაგრამ მან არ მისცა (ყ., 337, სქ.1). თემურ-ლენგის (შუააზიელი მხედართმთავარი, ემირი 1370-1405) მიერ გაგზავნილმა ჯარმა ააოხრა და დაიმორჩილა ო. (ვ.ბ. 272). შალვამ (ქსნის ერისთავი, XIII-XIV სს-ის მიჯნა) ცოლად მოიყვანა ოვსთა მეფის ასული სახელად შირდი (ძეგლი ერისთავთა, 348). XV ს. 70-იანი აფხაზეთის საკათალიკოსოს სამწყსო საზღვრებში შედიოდა მთელი მიწა-წყალი „ჭოროხსა აქათ, ოვსეთსა აქათ, ზღუაჲ პონტოსა

აქათ, სადა დიდისა ბიჭუინტისა სამზღვარი მიანევს“ (ქ.ს.დ., III, 223). იმერეთის მეფე როსტომმა (1590-1604) ო. დაიპყრო და ცეხეები და სოფლები აიღო (მც. ქრ., 56). 1660-61 საბუთში ვამეყ დადიანი (1659-61) იხსენიება როგორც „ლიხთ-იმერისა და ლიხთ-ამერისა, ოსეთისა და დვალეთისა, სვანეთისა და ყაბარდისა, ჯიქეთისა და აფხაზეთისა, დიდისა ოდიშისა და გურიისა და სრულიად საქართველოს ... მეფეთ-მეფე“ (ქ.ს.დ., VI, 671). 1711 ვახტანგმა (ვახტანგ VI, ქართლის მეფე, 1716-24) ო. დალაშქრა (ქრ., III, 38). 1711 როდესაც ვახტანგი საქართველოს ლაშქრით შევიდა „ძნელსა კარსა ოსეთისასა“, მაშინვე მოსრეს ოვსეები, შემუსრეს მათი ციხეები და გაბრუნდნენ მშვიდობით (ქრ., III, 40). აღმოსავლეთ საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი დომენტი (1705-41) თავის თავს იხსენიებს როგორც „მცხეთისა, ქართლისა, რანისა, კახეთისა, სრულიად ოსეთისა, სამცხე-საათაბაგოსა მაკურთხეველი კათოლიკოსი“ (ქრ., III, 72;73). ავლანთა მარბიელმა ჯარმა ო-ს აქეთ მოსახლეობა აპყარა და გივი ამილახვარს (ზემო ქართლის სადროშოს სარდალი) მიაბარა (პ.ო. 48). რუსეთის ხელმწიფის მიერ კავკასიაში ქრისტიანობის გასავრცელებლად გამოგზავნილი 7 ქართველი ბერი პირველად მოვიდა ო-ში, რის შედეგადაც მრავალი ადამიანი მოექცა (პ.ო., 108). ოსებმა დაიწყეს ზემო ქართლის დარბევა. მეფე ერეკლემ (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62) მათ წინააღმდეგ გაგზავნა ლეკთა ჯარი მაჩაბელისა და იასე ამი-

ლახვარის მეთაურობით, რომელთაც ააოხრეს ო. (პ.ო., 110). ლეკებს ო-ში ნაშოვარი არ ეყოთ და იმერეთს შეესიენ (პ.ო. 111). ლეკებმა ჩამოიყვანეს ო-სა და იმერეთის დარბევისას ნაშოვი ურიცხვი ტყვე, რომელიც მეფეებმა (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62; ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62) გამოისყიდეს (პ.ო. 112). კახთ ბატონი (ერეკლე II) აიყარა ანანურიდან და ნაბრძანდა ო-ზე. ოსები მიეგებნენ და გაიმართა ომი. გააქციეს ოსები, დაედევნენ, შეყარეს კოშკებში, გარს შემოადგინენ და იერიშით აიღეს (პ.ო., 113). ასაკით მცირე მეფე ერეკლე ოსების წინააღმდეგ ბრძოლაში ისე მხნედ იქცეოდა, როგორც ო-ში მეგრძოლი 15 წლის ვახტანგ გორგასალი (პ.ო., 113). მეფეებმა (თეიმურაზ II, ერეკლე II) კაცები გაგზავნეს ჩერქეზეთში, ო-სა და მთების ქვეყნებში და ერევანზე გალაშქრების მიზნით ჯარები დაიბარეს (პ.ო., 183). ო-ის ჯარი (პირიქითნი კაცნი) მოვიდა ქალაქში (თბილისში), საიდანაც მეფე თეიმურაზმა (თეიმურაზ II) ისინი გაუგზავნა თავის ძეს – ერეკლეს. ოსთა ჯარი ერეკლეს ბამბაკში შეუერთდა (პ.ო. 184). ჩერქეზეთს მიმავალ მეფე ერეკლეს (ერეკლე II) სანამ ჩერქეზეთი შემოეყრებოდნენ, მანამდე შემოეყარა ჯარი ოს-ისა (პ.ო., 199). 1810 იულონის (ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე II-ის ძე) ვაჟი ლეონი ველარ გაჩერდა ოვსეთს და წავიდა ახალციხეს (თ.ბ., 77). 1773 რუსთველი (რუსთავის ეპისკოპოსი) წერს ერეკლე II-ს, რომ ო-დან და ჯავახეთიდან ჩამოსული ხალხი ჩუმლაყში (სოფელი კახეთში), ეკლესიის

მამულში დასახლდა, იქ არსებული მარნები და ქვევრები მიისაკუთრა, ქვევრები ველისციხელებს მიყიდა, ხოლო მეფისა და რუსთველის წიგნების (სიგელების) გარეშე ბეითალმანი მამულები მიისაკუთრა. რადგან ისინი არც მდივანბეგის სამართალს ემორჩილებოდნენ და არც ეკლესიას უბრუნებენ ნაქურდალსა და ბეითალმანს, მეფეს სთხოვს დახმარებას (ქ.ს.ძ., VII, 233). 1785 ზაზა მაჩაბელმა თხოვნით მიმართა ხელმწიფეს (ერეკლე II), რომ რადგან მისი (ხელმწიფის) ბრძანებით ო. ქართლში სახლდებოდა, ნება მიეცა მისთვის ო-ები მის მამულში არ ჩაესახლებინა. ხელმწიფემ ბრძანა, რომ ო-ებს მამული მაჩაბლისთვის დაენებებინათ (ქ.ს.ძ., VII, 99-100). 1778 კარბში ჩელტიასთან ხიზნად მყოფი თევდორე ვარციელაშვილი წერს ერეკლე II-ს, რომ ამ ჩელტიას ძმისწულმა გოგიამ ო-ები ტყვედ დაყიდა. ოს-ების პატრონები თევდორეს მიუვარდნენ და აანოკეს. ერეკლე II-მ დაავალა სახლთუხუცეს გიორგის, რომ მომჩივანები ო-ებისგან დაეცვა (ქ.ს.ძ., VII, 397-98). ბერი გვილიკაშვილი წერს ერეკლე II-ს, რომ ძალიანაში მიმავალი გზად თავის თანამგზავრებთან ერთად ოს-ებმა შეიპყრეს, შემდეგ კი გაყიდეს. იგი ყარაჯი ოსმა დაიხსნა 9 თუმნად და ჩამოიყვანა, მაგრამ შინ ჩაუსახლდა და თავის თეთრს სთხოვდა. რადგან იგი მაჩაბლისაგან გაყიდული იყო, სამართალს ითხოვდა (ქ.ს.ძ., VII, 438). შიო ბეგიაშვილი წერს იულონ ბატონიშვილს, რომ ო-ებმა მოუკლეს ერთადერთი შვილი, რომელსაც სამი ობოლი დარჩა. თვითონ დაბრმავ-

და და სთხოვს ობლების დაზრდამდე გადასახადებისგან გათავისუფლებას (ქ.ს.დ., VII, 753). იესე მსაჯული წერს, რომ ვინმე ფარემუზამ და მისმა ოსმა ყმამ 3 ცხენი, იარაღი, თოფი და ნაბადი მოპარეს. ის ოსი ყმა ვინმე ჯაჭისშვილმა ელიზბარმა დაიჭირა და ცხენი წაართვა (ქ.ს.დ., VII, 541).

თ. ქორიძე

ოსი//ოვსი – ოსეთის მკვიდრნი, ჩრდილოეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილის მოსახლეობა, რომელიც წარმოსდგა კავკასიის ჩრდილოეთით სხვადასხვა ისტორიულ ეპოქაში შემოსული ირანული წამოშობის მომთაბარე ტომების (სკვითურ-სარმატულ-ალანური) და ადგილობრივი კავკასიური ტომების შერწყმის შედეგად. ოსების ენა ინდოევროპულ ენათა ოჯახის ირანულ ჯგუფს განეკუთვნება. ოსი//ოვსი იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, ჯუანშერი, „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“, მათიანე ქართლისა, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“, ლაშა-გიორგის დროინდელი მათიანე (ქ.ც., I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ჟამთააღმწერელი, ბერი ეგნატაშვილი „ახალი ქართლის ცხოვრება“, „ახალი ქართლის ცხოვრება“ – მეორე ტექსტი (ქ.ც., II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც., IV, 1973); სეხნია ჩხეიძე „ცხოვრება მეფეთა“ (1913); პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); ომან ხერხეულიძე „მეფობა

ირაკლი მეორისა“ (1989); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983). ისტორიული საბუთები (ქ.ს.დ., II, 1965; III, 1970; VII, 1981; VIII, 1985; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა და გურია-ოდის სამთავროებისა (1466-1700), I, 1958), ო. ო. 1881).

ო. გარეგნობით არიან მშვენიერები, შავ-თვალ-წარბა, ტან-წერწეტები, უფრო მეტად ქალები, ბრიყვები, უსაქციელოები, თავიანთ ქვეყანაში ლაღები და ამაცები, სხვაგან მდაბალნი, გონიერად მოსაუბრენი, ქურდები, მატყუარები, ხარბები, მომხვეჭელები, მემრუშეები, ტყვეთა გამყიდველები (ვ.ბ. 637). ო-ები ძველად იყვნენ ქრისტიანები და შედიოდნენ ნიქოზელის (ნიქოზის (ქართლში) ეპისკოპოსის) სამწყსოში, ამჟამად (XVIII ს.) მხოლოდ სახელით ქრისტიანები, წარჩინებული გვარის მქონენი მაჰმადიანები, გლეხები კი ქრისტიანები, თუმცა ორივე რჯულის უცოდინარები (ვ.ბ., 638) (ო-ების ზნე-ჩვეულებების, სარწმუნოების, საქმიანობის, ჩაცმულობის შესახებ იხ. ვ.ბ. 637-641). ქართველებმა ქართლში გაბატონებული სპარსელების წინააღმდეგ დახმარება სთხოვეს ო-ს და ისინი ქართლში გადმოიყვანეს. ო-მა მოკლეს სპარსთა ერისთავი (ლ.მ. 13). ქართველებმა აზოს („ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ალექსანდრე მაკედონელის სარდალი, რომელმაც დაიპყრო ქართლი დაახ. ძვ. წ. IV) წინააღმდეგ ბრძოლაში დახმარება სთხოვეს ო-სა და ლეკებს. მათ გაიხარეს, რადგან არ სურდათ აზოსთვის ხარკის მიცემა და ქართველებს შეუერთდნენ. ფარნავაზმა

(ქართლის მეფე, ძვ. წ. IV-III სს.) შეკრიბა ქართლის მხედრობა, უხმო ქუჯის (ეგრისის მმართველი) და ო-ს და არტაანში მდებარე ნაქალაქართან, რომელსაც იმ დროს ქაჯთა ქალაქი ერქვა, დაამარცხა ბერძნები (ლ.მ. 23). მეფე საურმაგმა (ქართლის მეფე, ძვ. წ. III ს.) შემოიკრიბა ძურძუკებისა და ო-ების ჯარი და კვლავ დაიკავა ქართლი (ვ.ბ. 58). არაგვის აღმოსავლეთით მეფე მირვანის (მირიან I, ქართლის მეფე ძვ.წ. II ს.) მიერ აგებული დარიალია, რომელსაც მან შეება კარი და ხაზართა და ო-თაგან დასაცავ სიმაგრედ აქცია, რათა მისთვის გვერდის აუვლელად, ველარ ევლოთ. მის ქვემოთ მეფეთა ნასასახლევია იმისთვის, რომ როდესაც ოვსეთზე გაილაშქრებდნენ, იქ დაბანაკებულიყვნენ (ვ.ბ. 358). ქართლის მეფეებმა აზორკმა და არმაზელმა (ძვ.წ. II-I სს.) ქართლის საზღვრების შემომატკიცებისა და სომეხთაგან წართმეული მიწების დაბრუნების მიზნით გადანყვიტეს სომხეთზე გალაშქრება და მოუწოდეს ოსებს, ლეკებს, ჯიქებს, დიდოელებს, ერთიანი ძალით ელაშქრათ სომხეთში. ამ ლაშქრობაში მონაწილეობა მიიღეს ო-თა მეფეებმა – ბაზუკმა და აბაზუკმა (იხ. სტ. აბაზუკი და ბაზუკი), (ლ.მ. 64). სუმბატმა (სომეხთა სპასპეტი, მეფე არტაშან I-ის (ძვ. წ. 160-150) აღმზრდელი) ბრძოლაში მოსრა უამრავი ო. და ლეკი, რომელთაგან მცირე ნაწილი გადარჩა. ო. სომეხებზე შურისძიების მიზნით, ქართლში გადმოვიდნენ, ქართველებს დაუმეგობრდნენ, გაერთიანდნენ და მარად ებრძოდნენ სომეხებს (ლ.მ. 47). არტაშან სომეხ-

თა მეფე (არტაშან I) და მისი სპასპეტი სუმბატ ბივრიტიანი წამოვიდნენ ქართლზე სალაშქროდ, დადგნენ მცხეთას და იბრძოდნენ ხუთი თვე. ქართველებმა დაიხმარეს ო., მაგრამ მაინც გაუჭირდათ ბრძოლა და ითხოვეს მშვიდობა. სომეხთა მეფემ ისმინა მათი ვედრება, შეკრა ზავი ქართველებთან და ო-სთან და წავიდა (ლ.მ. 48). ქართველებმა და ო-მა ისარგებლეს იმით, რომ სომეხები ებრძოდნენ სპარსელებსა და ბერძნებს (რომაელებს) და სომეხებს შეუტიეს. არტაშან სომეხთა მეფემ არტაშან I შეკრიბა სპა, თავის ძე ზარენი უსარდლა და ქართველთა წინააღმდეგ გამოგზავნა. ქართველები და ო. მათ ჯავახეთში მიეგებნენ, სადაც გამართულ ბრძოლაში ზარენი დაამარცხეს და ტყვედ ჩაიგდეს. ო-ს სურდათ ზარენის მოკვლა, რათა აელოთ თავიანთი მეფეების სისხლი, მაგრამ ქართველებმა არ დაანებეს. როდესაც სუმბატ ბივრიტიანი და სომეხთა მეფის ორი ძე (არტავაზი და ტიგრანი) სომეხთა სპით ქართლში მოვიდნენ, ერთმანეთს მოციქულები გაუგზავნეს და დაზავდნენ. ამის შემდეგ ქართველები, სომეხები და ო. დამეგობრდნენ და სამივე ერთობით ებრძოდა მტერს (ლ. მ. 48-49; ვ.ბ. 65). ამაზასპის (ქართლის მეფე, III ს. შუა) მეფობის დროს დვალეთის გზით გადმოვიდა ო. უდიდესი ლაშქარი, დადგა ლიახვზე (მდინარე ქართლში) და რვა დღე შეისვენა. ისინი ქვეყანას არ არბევდნენ, რადგან ქ. მცხეთის შემუსვრის მიზნით იყვნენ მოსული (ლ.მ. 55). ო-ები ქალაქის (მცხეთა) ჩრდილოეთით მდებარე მხარეში – მუხრანში მო-

ვიდნენ (ლ.მ. 55). ამაზასპმა ო-თან ბრძოლაში 15 რჩეული ბუმბერაზი მოკლა. მისმა მეომრებმა კი ო-თა მრავალი ბუმბერაზი მოკლეს და ო-ს დიდად ავნეს (ლ.მ. 56). ამაზასპმა მოკლა ო. ხუანხუა (იხ. სტ. ხუანხუა). ამაზასპი თავს დაესხა ო-ს, მოკლა ო-თა მეფე და მათი ბანაკი გაანადგურა. მეორე წელს ამაზასპი ოვსეთს გადავიდა, დაარბია და გამარჯვებული დაბრუნდა (ლ.მ. 56-57). როდესაც ამაზასპის წინააღმდეგ სომეხებმა ო-ს უხმეს, ისინი სიხარულით წამოვიდნენ, რადგან ამაზასპი მათი მოსისხლე მტერი იყო. ამაზასპის წინააღმდეგ გამართულ უკანასკნელ ბრძოლაში, სადაც იგი მოკლეს, სომეხთა მოკავშირეები იყვნენ ო-ები. (ლ.მ. 57; ვ.ბ. 68). სომეხთა მეფე კოსაროს (სომეხთა მეფე ხოსრო II, 217-238) მოკავშირე სპარსთა მეფე ქასრეს წინააღმდეგ იყო მეფე ქართველთა ასფაგური*, რომელმაც გახსნა კავკასიის კარნი და გამოიყვანა ო., ლეკები და ხაზარები**.. ისინი მოვიდნენ კოსარო მეფესთან სპარსელების წინააღმდეგ საბრძოლველად (ლ.მ. 59; ვ.ბ. 70). მირიანის (ქართლის მეფე, IV ს. I ნახ.) მეფობის პერიოდში გადმოვიდნენ ო. – მოაოხრეს ქართლი, მამინ გადავიდა მირიანი ოვსეთს, ღრმად შეიჭრა, დაიპყრო და მიაღწია ხაზარეთამდე** (ლ.მ. 68; ვ.ბ. 72). როდესაც სპარსთა მეფემ სომეხთა და ქართველთა დასახარკად დიდი ჯარით ერისთავი გამოგზავნა, სომეხებმა ვარაზ-ბაქართან (ქართლის მეფე, IV ს. 70-80-იანი) მოციქული გაგზავნეს და სთხოვეს, გაეხსნა კავკასიის კარი, გადმოეყვანა ო. და

ლეკები და სპარსელებს წინ აღდგომოდნენ (ლ.მ. 136; ვ.ბ. 96). მეფე ვახტანგმა (ქართლის მეფე, V ს. II ნახ.) შეკრიბა დარბაზი და ო-ზე შურისძიებისკენ (ოვსების მიერ მისი დის, მცირეწლოვანი მირანდუხტის გატაცების გამო) მოუწოდა (ჯ., 148; ვ.ბ. 101). ჯუანშერ სპასპეტმა აღნიშნა, რომ ო-თა მიზეზით დამწუხრებულნი იყვნენ, რადგან ყრმა მეფეს (ვახტანგ გორგასალი) არ შეეძლო არც მხედრობა და არც წინამძღოლობა (ჯ., 149). ვახტანგის წინააღმდეგ გამოვიდა ო. ბუმბერაზი ბაყათარი, რომელიც ვახტანგმა პირისპირ შებმისას მოკლა (იხ. სტ. ბაყათარი). ქართველებმა (ვახტანგ გორგასლის მეთაურობით) ო. დაამარცხეს, მრავალი ამონყვიტეს და ტყვედ ჩაიგდეს, გაქცეულ ო-თაგან უმრავლესი ცოცხლად შეიპყრეს და იმ ქართველ ტყვეებში გაცვალეს, რომლებიც ადრე ო-თა მიერ იყვნენ დატყვევებულნი (ჯ., 156). პაჭანიკეთისა* და ჯიქეთის დარბევის შემდეგ, ვახტანგ გორგასალი ისევ მოადგა ოსეთს. ო-თა მეფეები ქართველთა შიშით კავკასიის სიმაგრეებში იყვნენ გამაგრებულნი. ო-მა ვახტანგისგან მათ მიერ დატყვევებული მისი დის სანაცვლოდ ითხოვეს 30 ათასი ყველაზე საუკეთესო ტყვე ო-ებისა, რომლებიც მათ სახელდებით დაასახელეს. ვახტანგმა მათ 30 ათასი ტყვე მისცა და თავისი და წამოიყვანა., ტყვე ქართველები კი, რომლებიც 6 წელი ო-თა ტყვეობაში იმყოფებოდნენ, გაცვალა ო. ტყვეებზე, ო-თაგან მძევლები აიყვანა და მძევალშიც მისცა 30 ათასი ტყვე (ჯ., 157; ვ.ბ. 104). მეფე ვახტანგმა

(გორგასალი) წარჩინებულ ქმნა მხედარნი, რომლებიც მხნედ ნამსახურები და გამოცდილები იყვნენ ო-თან ბრძოლაში (ჯ., 158). ვახტანგმა თავისი და მირანდუხტი, რ-იც ო-თაგან იყო დატყვევებული და ვახტანგის მიერ გამოხსნილი, ცილად მისცა სპარსთა მეფეს (ჯ., 185). ო-თა მეფე ურდურე თავს დაესხა მეფე კვირიკეს (კვირიკე III დიდი, ჰერეთ-კახეთის მეფე 1014-37), (იხ. სტ. ურდურე). მეფე კვირიკე (კვირიკე III) გორთან ნადირობის დროს მოკლა ვინმე ო-მა მონამ (ვ.ბ. 562). მეფე გიორგის (გიორგი I, საქართველოს მეფე 1014-27) მეორე ცოლი იყო ო-თა მეფის ასული***, რომლისგანაც მას დარჩა ძე, სახელად დემეტრე. მეფე ბაგრატისა (ბაგრატ IV, საქართველოს მეფე 1027-72, გიორგი I-ის უფროსი ვაჟი) და მისი დედის (გიორგი I-ის პირველი მეუღლე) მიერ შევიწროვებული ო-თა მეფის ასული, დემეტრესთან ერთად, ერთხანს, ანაკოფიის ციხეში (აფხაზეთი, დასავლეთ საქართველო) ცხოვრობდა, შემდეგ კი დატოვა საქართველო, დახმარებისთვის მიმართა ბერძენთა მეფეს (ბიზანტიის კეისარს), რომელსაც გადასცა ანაკოფიის ციხე (მ.ქ., 295). განძის ამირა ფადლონის (1063-72) წინააღმდეგ ბრძოლაში მეფე ბაგრატის (ბაგრატ IV, საქართველოს მეფე, 1027-72) მოკავშირე იყო ო-თა მეფე დორლოლელი (იხ. სტ. დორლოლელი). მეფე გიორგი (საქართველოს მეფე გიორგი III, 1156-84) რამდენი ათას კაც ო-სა და ყივჩაყს უბრძანებდა, იმდენი მოვიდოდა (ლ.გ. მ., 367). თამარის (საქართველოს მეფე, 1184-1210) ეპოქაში ო. ქურ-

დობას ვერ კადრულობდა (ლ-გ მ., 369). მეფე თამარის (საქართველოს მეფე, 1184-1207/10) ხელის სათხოვნელად მოვიდნენ ო. მეფეების შვილები, მშვენიერი და სახე-კეთილი მოყმენი (ი-ა, 37). დედოფალ რუსუდანის (გიორგი III-ის და) სახლში იზრდებოდა მოყმე ევრემის შთამომავალნი, რომლებიც არიან ო-ები (იხ. სტ. დავით სოსლანი). ო-ები არიან მძლენი და ძლიერნი ბრძოლაში (ი-ა, 46). მეფე თამარის დედა იყო ო-თა მეფის ასული ბურდუხან (იხ. სტატია ბურდუხანი). რუსუდანის (საქართველოს მეფე, 1223-45) ბრძანებით, გახსნეს დარიალის კარი და გადმოიყვანეს ო-ები, დურძუკები და ყოველნი მთიულნი სულტნის (ხორეზმის შაჰი ჯალალ ად-დინი, 1221-31), წინააღმდეგ ბრძოლაში დახმარების მიზნით (ყ., 165; ვ.ბ. 204). მეფემ (დავით VII, საქართველოს მეფე 1247-70) ცოლად მოიყვანა ნათესავით ო. ალთუნი (იხ. სტატია ალთუნი). დავითის (დავით VIII, საქართველოს მეფე 1293-1311) მეფობას მხარს უჭერდა ო-თა მეფის ძე ფარეჯანი (ყ., 294). ფარეჯანის აქყოფნის დროს ო-ებმა დაიწყეს ქართლის აოხრება და ხოცვა-ჟლეტა. მათ ქ. გორი დაიკავეს. ქართველები გორს მიადგნენ და მრავალჯერ შეეცადნენ მის აღებას, ქალაქის არაერთი მცხოვრები დახოცეს – ო-ც და ქართველიც და ქალაქი გადანვეს. როდესაც ო-ს ძალიან გაუჭირდათ, კაცი გაგზავნეს მუხრანს მდგომ თათრებთან (მონღოლებთან) დახმარების სათხოვნელად. ისინი მოეშველნენ და ჩადგნენ ქართველებსა და ო-ს შორის, რის გამოც ქართველებ-

სა და ო-ს შორის ჩამოვარდა მტრობა ვიდრე მეფე გიორგიმდე (გიორგი V, საქართველოს მეფე 1314-46), რომელმაც განდევნა ო. (ჟ. 294; ვ.ბ. 239). ფარეჯან ო-თა მთავარი მეფეს (დავით VIII) კეთილად ემსახურებოდა, მაგრამ ქართველებსა და ო-ს ჰქოდათ მტრობა. ისე გადაეკიდნენ ერთმანეთს, რომ რომელიც მოერეოდა, ის კლავდა. ქალაქს (თბილისი) სავაჭროდ მყოფი ო-ები – სათხე და უზურბეგი, უკან გამობრუნებისას, გზად გადაეყარნენ მცირე ამალით სანადიროდ მყოფ რატი სურამელს. ო-ები მას თავს დაესხნენ, მაგრამ რატიმ სათხეს მუზარადი გაუპო და მოკლა, ხოლო როდესაც უზურბეგი მას თავს დაესხა, რატიმ მხარი განუკვეთა და ცხენიდან ჩამოაგდო, რის შემდეგაც რატის ყმებმა ისიც მოკლეს. ამის მხილველი ო-ები გაიქცნენ (ჟ., 297-98; ვ.ბ. 240). მეფის (დავით VIII) მომხრეებსა და თათრებს (მონღოლებს) შორის „ციკარეს პირისპირ“ გამართულ ბრძოლაში, თათრების მოკავშირეები იყვნენ გორში მსხდომი ო-ები (ჟ. 306). ვინაიდან დავითი (დავით VIII) წინააღმდეგობას ვერ უწევდა ბაყათარს (ოსთა მთავრი), იგი ქართლს აოხრებდა, ხალხს ხოცავდა, თუმცა მას სურამელი აჰმადი და რატი სასტიკად ებრძოდნენ. მაშინ ბაყათარმა კახას ძე გამრეკელს ძამის ციხე წაართვა, ამის გამო მას ბექამ (სამცხის მთავარი) ბრძოლა გაუმართა. დამარცხებული ბაყათარი ციხეში ჩაიკეტა, რომელსაც ბექა მიადგა. ო-ებმა უვნებლობის პირობა ითხოვეს. ამის შემდეგ ბაყათარი მოკვდა (ჟ., 317). მეფე გიორგი (გიორ-

გი VI მცირე, საქართველოს მეფე, 1311-13) მოადგა გორში მყოფ ო-ებს და ებრძოდა მათ სამი წელი (ძეგლი ერისთავთა, 350; მეორე ტ., 445). მეფემ (გიორგი V ბრწყინვალე) ო-ის მიერ დაპყრობილი ქართლის ციხეები და დაბეები გაათავისუფლა, შემდეგ კი მათი ქვეყანა შემუსრა, ურჩები დახოცა და დაიმორჩილა, მოხარკედ გაიხადა და ქართლი ო-ებისგან დაამშვიდა (ვ.ბ. 256). თემურ-ლენგის (შუაზიელი მხედართმთავარი, ემირი 1370-1405) მიერ დატყვევებულმა მეფე ბაგრატმა (ბაგრატ V, საქართველოს მეფე 1360-93) მას აღუთქვა, რომ თუ ჯარს მისცემდა, იგი წავიდოდა თავის სამეფოში და მთის მოსახლეობას – მთიულებს, ო-ებს, დვალეებს, სვანებსა და ყველა იქ მყოფთ მის რჯულზე (ისლამზე) გადაიყვანდა (ბ.ე. 330, მეორე ტ. 455). მეფე სვიმონი (სვიმონ I, ქართლის მეფე 1556-1600) შაჰს ხარკის სახით უგზავნიდა ურიისა და ო-ების ძეებს. მეფე როსტომმა (ქართლის მეფე 1633-58) ეს წესი შეცვალა და ქართველი გლეხების, აზნაურებისა და დიდებულების ასულებსა და ძეებს აგზავნიდა ირანში (ბ.ე., 425). 1737 ქსნის ერისთავის ო-ებმა აიღეს ანანურის ციხე, მონასტერი და ახალგორი (ს.ჩ. 51). 1741 იმამ ყული-ხანმა „ოსეთს აქეთ“ მოსახლეობა აყარა და გივი ამილახვარს (ზემო ქართლის სადროშოს სარდალი) მიაბარა, თვითონ კი ისევ მიბრუნდა და იქაურობა მოარბია. შემორიგებული მთის ო-ები, ამ ღალატის გამო, განრისხდნენ, ყიზილბაშებს გზა შეუკრეს და გამოაქციეს, ხანი დაჭრეს, ნასახჩიბაში

პაპუა მუხრანბატონიშვილი მოკლეს, ყიზილბაშები ამონყვიტეს, გორში ჩავიდნენ, გორიდან კი -- თბილისში. (პ.ო. 48). გივი ამილახვრის დასახმარებლად მოსული ო. და ჩერქეზები თავს დაესხნენ საბარათაშვილოს, მოაოხრეს ბირთვისის, კუმისის გარშემო და მის ზემოთ მდებარე ტერიტორია და ისე გათამამდნენ, რომ ქალაქის მოსაზღვრე ტერიტორიებიდან (ქალაქის პირიდან) ნაძარცვი მუდმივად მიჰქონდათ (პ.ო. 70). ერისთავის ო-ებმა ზემო ქართლის დარბევა დაიწყეს (პ.ო. 100). მეფე ერეკლემ (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის 1762-98) მათ დაუპირისპირა მის დაქვემდებარებაში მყოფი ანწუხელი, თებელი და ყირახელი ლეკები. მათ ააოხრეს ოსეთი და გადავიდნენ იმერეთს (პ.ო. 110). კახი ბატონი (ერეკლე II) ანანურიდან აიყარა და ოსეთს სალაშქროდ წაბრძანდა. არაგვის ერისთავის ჯარს თუშთა მოურავი ჯიმშერი უთავა და თვითონ უკან მიყვა. ო-ები მოეგებნენ და ბრძოლა გაიმართა. ჯიმშერი მედგრად იბრძოდა და ჯარსაც აბრძოლებდა. მიბრძანდა ბატონიც, ო-ებს დაერივნენ, გააქციეს, უკან დაედევნენ, კოშკებში შეყარეს, შემდეგ კი გარს შემოეწყვენენ. ქართველებმა 40 კოშკი იერიშით აიღეს და დაწვეს, თრუსი დაატყვევეს და მოკლეს. მცირეასაკოვანი ერეკლე ისე იბრძოდა, როგორც ო-ებთან მებრძოლი და მათი ბუმბერაზების დამჯაბნი 15 წლის ვახტანგ გორგასალი (ქართლის მეფე, V ს. მე-II ნახ.), (პ.ო. 113). როდესაც ქსნის ერისთავის ო-ებმა არაგვის ო-ების დამარცხების ამბავი გაიგეს,

მაშინვე მეფე თეიმურაზთან (ქართლის მეფე, 1744-62) მივიდნენ, დანაშაულის პატიება სთხოვეს და სრული ბეგარა მისცეს (პ.ო. 114). თბილისში შეიკრიბნენ ჯარები – ქართველების, ჩერქეზების, ო-ების, კავკასიელების და 1750, 10 თებერვალს მეფეების თეიმურაზისა და ერეკლეს მეთაურობით განჯაში მდგარი ფანა-ხანის (ყარაბაღის//შუშის ხანი, 1747-1763), წინააღმდეგ დაიძრნენ (პ.ო. 165-66). 1750 მეფეებმა ფანა-ხანი დაამარცხეს, ადრიბეჯანის ქვეყნები დაარბიეს, თბილისში გამარჯვებული დაბრუნდნენ, ამ ბრძოლაში მონაწილე ჯარს, მათ შორის ო-ის ჯარს, საბოძვარი უბოძეს და თავიანთ ქვეყნებში დააბრუნეს (პ.ო. 173). მეფეებმა შეკრიბეს ქართლისა და კახეთის, პირიქითა და პირაქეთა ო-ის, თუშფშაველების, მოხვეე-ხევსურების და ყოველი მთის ჯარები, რომლებიც ქართველ ბატონს (ერეკლე II) ემორჩილებოდნენ და განჯას გაემართნენ, საიდანაც აჯი-ჩალაბის (შაქის ხანი, 1743-55) დამარცხებას გეგმავდნენ (პ.ო. 191). ყაზახისა და შამშადილის საზღვარზე მეფე ერეკლესა და აჯი-ჩალაბის შვილს შორის გამართულ ბრძოლაში, მტერი ქართველთა ჯარის შუაგულში შეიჭრა და ქართველების მხარეს მეომარი ო-ის ჯარი გააქცია, რის შემდეგაც მეფე ერეკლე მთელი ძალით შეტევაზე გადავიდა (პ.ო. 202). მჭადიჯვართან ლეკების დამარცხების შემდეგ, ლეკის ჯარი ისევ განაგრძობდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხის აოხრებას. მეფეების (თეიმურაზ II, ერეკლე II) მიერ მათ დასახმარებლად მოწვეული ჩერქეზე-

ბის, კალმუხების, ჯიქების, ქისტების, ღლიღვების, ნოლისა და ო-ების ჯარები, თავ-თავიანთი მეთაურებით, ჩამოვიდნენ ანანურს. ისინი იყვნენ სხვადასხვა რჯულის მსახურები, მაჰმადიანები და უფრო მეტად კერპთაყვანისმცემლები, „ავად-მქცეველი და საჭმელთა ფინთთა და არანმიდათა მჭამელი, ზოგნი კარგი, თვალად ტანადნი და ზოგნი დუხჭირნი და ავ-სანახავნი, თმათა-წვერთა უქონელ და ცხვირთა ძნიად ჩენილ, კარგ-ცხენოსან-მოისარნი და ფიცხად-მქცეველი“ (პ.ო. 219). ლეკების წინააღმდეგ საქართველოში მოწვეული ჩერქეზების, კალმუხების, ჯიქების, ქისტების, ღლიღვების, ნოლისა და ო-ების ჯარი მეფეებმა დააყენეს დილომს და ვერის ხეზე. როდესაც ლეკებმა ამის შესახებ გაიგეს, უკუიქცნენ, რის გამოც ეს ჯარი უმოქმედოდ იდგა. ჯარის მეთაურებმა მეფეებს სთხოვეს, ან მტერთან შეებრძოლებინათ ან თავიანთ ქვეყნებში დაბრუნების უფლება მიეცათ. მეფეებმა ბრძანეს მათი უკან დაბრუნება და ჯარის მეთაურებს უბოძეს ოქროსა და ვერცხლის იარაღი და ლარი (საგანძური, საჭურჭლე), ხოლო იმ ო-ებს, რომელთაც ბაგრატიონების მიერ ნაბოძები ჯამაგირის წიგნი ჰქონდათ, განუახლეს და ჯამაგირი უბოძეს. ეს ჯარები საბოძვართი აავსეს და თავიანთ ქვეყნებში გაისტუმრეს. მეთაურებმა მეფეებს აღუთქვეს, რომ მათ პირველივე ბრძანებაზე, ეახლებოდნენ, როგორც მათი ყმები და მათ სამსახურში დაიხოცებოდნენ (პ.ო. 221). როდესაც მთელი დაღესტნის ჯარი ყვარლის ციხეს შე-

მოადგა, მეფეებმა ჩერქეზეთში ჯარის სათხოვნელად რამაზ ანდრონიკაშვილი გაგზავნეს, რის შედეგადაც ჩერქეზების, კალმუხებისა და ო-ების მცირერიცხოვანი ჯარი მოვიდა (პ.ო. 228). ყვარლის ციხესთან ლეკების დამარცხების შემდეგ მეფეებმა მათ მხარეს მეომარ ო-ებს და ჩერქეზებს ლარი უბოძეს (პ.ო. 232) აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველო) კათოლიკოსი ბესარიონი (ერისთავი, 1742-69) თავის თავს იხსენიებს, როგორც „პონტო-აფხაზეთა, ოსთა და დვალთა, ლიხთ-ამერ, რაჭა-ოდიშ-გურიათა და ყოვლისა ჩრდილოს კერძოთა ჯვართა მანმინდ-მანათლებელი, ჩრდილოეთის მამათმთავარი კათალიკოზი“ (ისტ. დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა და გურია ოდიშის სამთავროებისა, I, 105-106; ქ.ს.ძ., III, 880). ჩონჩოლ-მუსა (დაღესტნის ბელადი) ლიახვზე (მდ. შიდა ქართლში) გავიდა და სამაჩაბლოს ო-ები დაარბია (ო.ხ., თეიმურაზისეული ვერსია, 76). ტორმასოვმა (ალექსანდრე ტორმასოვი, საქართველოს მთავარმართებელი 1809-11) რამდენიმე უდანაშაულო ო. მოაშთო. ისინი დაასმინეს ერისთავებმა, რადგანაც სურდათ „გახრეკაი ოვსთა მათ მსგავსად ჩვეულებისა მათისა“ (თ.ბ. 75). როდესაც მეფე (სოლომონ I, იმერეთის მეფე 1789-1810) ჩავიდა იმერეთში, თან ახლდა მეფის (ერეკლე II) ძის იულონის ძე ლეონი, რომელიც გაგზავნა რაჭის გავლით ლიახვზე, რათა ო-ები აემხედრებინა რუსების წინააღმდეგ. მან შემოიკრიბა ო-ები და მივიდა ცხინვალის მახლობლად. როდესაც ამის შესახებ ქართლის გუბერნა-

ტორმა ახვერდოვმა შეიტყო, რუსის ჯარით ავიდა ცხინვალს, მაგრამ ო-სთან ბრძოლას ვერ გაუძლო და გამაგრდა ცხინვალის ციხეში. მაშინ ო-ებმა გადაწვეს და დაარბიეს ცხინვალის მიდამოები და უკუიქცნენ (თ.ბ. 77). ერმოლოვის (ალექსეი ერმოლოვი, საქართველოს მთავარმართებელი 1816-27) მიერ წარგზავნილმა ერისთავის შვილმა გიორგიმ, 300 რუსითა და ათასამდე ქართველით, მდოვლეთის ტბაზე ო-ებს ბრძოლა გაუმართა. რუს-ქართველთა ჯარი დამარცხდა, დაიღუპა 140 რუსი და 300-მდე ქართველი. ო-მა ხელში ჩაიგდეს მათი ზარბაზანი, რომელიც მათგან 60 თუმნად გამოისყიდეს (თ.ბ. 88). 1770 ქართლ-კახეთის მოსახლეობის აღწერის მიხედვით, არაგვის ოსი – ზახას, თრუსოს, ჭვრივს, ხადას და ლუდეს – 1200 კომლი, ქსნის ოსი – 2 000 კომლი, ხოლო მაჩაბლის ოსი – 860 კომლი იყო (ქ.ს.დ., II, 420). 1778 კარბში ჩელტიასთან ხიზნად მყოფი თევდორე ვარძიელაშვილი წერს ერეკლე II-ს, რომ ამ ჩელტიას ძმისწულმა გოგიამ ო-ები ტყვედ დაყიდა. ო-ების პატრონები თევდორეს მიუვარდნენ და ააწიოკეს. ერეკლე II-მ დაავალა სახლთუხუცეს გიორგის, რომ მომჩივანები ო-ებისგან დაეცვა (ქ.ს.დ., VII, 397-98). 1782 განჩინების მიხედვით, თუ ქრისტიანი კაცი ოსს ქალს მისცემდა და დაუმოყვრებოდა, მას მკაცრად მოკითხავდნენ და დასჯიდნენ, ო-ს ცოლად შერთვა კი მხოლოდ ქალის მონათვლის შემთხვევაში შეიძლებოდა (ქ.ს.დ., II, 451). 1782 მეფე ერეკლემ (ერეკლე II) წერილი მისწერა

ფარსადან მაჩაბელს თხოვნით, დაერნ-მუნებინა ო-ები, მონაწილეობა მიეღოთ ქართლში შემოჭრილი ლეკების წინააღმდეგ ბრძოლაში, რის სანაცვლოდაც ისინი მეფისგან მიიღებდნენ კარგ გასამრჯელოს (Γ.Δ.Γ., 26). 1785 ზაზა მაჩაბელმა თხოვნით მიმართა ხელმწიფეს (ერეკლე II), რომ რადგან მისი (ხელმწიფის) ბრძანებით ო. ქართლში სახლდებოდა, ნება მიეცა მისთვის ო-ები მის მამულში არ ჩაესახლებინა. ხელმწიფემ ბრძანა, რომ ო-ებმა მამული მაჩაბელს დაანებონ (ქ.ს.დ., VII, 99-100). 1789 ივანე კობერიძე ერეკლე II-ეს წერდა, რომ იგი ო-სა და ლეკისაგან წამხდარი კაცი იყო და ითხოვდა წყალობას (ქსდ, VIII, 21). 1792 თეიმურაზ ფალავანდიშვილი თხოვდა ერეკლე II-ს, რომ რადგან მის მამულში ჩასახლებული ო-ები და „ოსის მომყოლნი კაცნი“ ავაზაკობდნენ და ქურდობდნენ, დაეცალათ მისი მამული (ქ.ს.დ., VIII, 160). 1795 თომა მეღვინეთუხუცესიშვილი წერდა ერეკლე II-ს, რომ როდესაც იულონი (ერეკლე II-ის ძე) ოსეთში ბრძანდებოდა, რომელიც დასაქცევი ციხე იყო, ყველა დააქცევინა (ქ.ს.დ., VIII, 313). 1795 სვეტიცხოვლის ყმები რევაზიშვილები წერენ, რომ მათ მოხუცს ივანე კვალიაშვილმა ო. მიუსია, რომელთაც იგი სასტიკად აწამეს (ძუძუებით ჩამოკიდეს და ფეხის ფრჩხილები დაადრეს) (ქ.ს.დ., VIII, 317). 1795 დათუნა მაჩაბელი წერს, რომ მის კუთვნილ ო-ებს ვინმე ბარძიმი და ზაზა დაეპატრონნენ (ქ.ს.დ., VIII, 321). 1795 ზაალ დავითაშვილი წერს ანტონ II-ს (აღმოსავლეთ საქართველოს კათოლი-

კოსი, 1788-1811), რომ უსჯულო ო-მა საშინლად აიკლეს (ქ.ს.დ., VIII, 337). 1796 გოგია ციციშვილი წერს, რომ მისი ყმა ნიქოზებში (სოფელი ქართლში) ქართველმა და ო-მა შეიპყრეს და 14 ხარად მირზაშვილის სამოურავო ო-ებში გაყიდეს. იქიდან კი შემოუთვალეს, რომ მეორედ უპირებდნენ გაყიდვას (ქ.ს.დ., VIII, 363). 1797 დავით ელიოზიშვილი წერს დედოფალ დარეჯანს, რომ ალა-მაჰმად ხანის დროს მომხდარ არეულობაში მის სახლიკაცს თავისი კაცი დაესხა თავს ო-ის ჯარით, ეკლესია დაუნვა და 500 კოდი პური წაიღო (ქ.ს.დ., VIII, 447). 1799 ხერხეულიძეები წერენ გიორგი XII-ს (ქართლ-კახეთის მეფე, 1798-1800), რომ მათ სოფელში მცხოვრები ორი ო. დავითაშვილის კაცმა ვინმე იმერელმა გაყიდა. ამის გამო ო-ები მათ ემტერებოდნენ. (ქ.ს.დ., VIII, 555). 1800 გოგია ბითაძის ცოლი წერს ხელმწიფეს (გიორგი XII), რომ თავთაქიშვილების მიერ გაყიდული მისი შვილები თავად იყმოს, ოლონდაც ო-ებში მათი გაყიდვის ნება არ დართოს (ქ.ს.დ., VIII, 629). 1800 მროველი (რუისის ეპისკოპოსი) წერს გიორგი XII-ს, რომ თავდების ღვთისმშობლის მონასტერი არა ავი დროის მიზეზით, არამედ უფრო ო-ის გამო დაიცალა (ქ.ს.დ., VIII, 614-13). ბერი გვილიკაშვილი წერს ერეკლე II-ს, რომ გზად ძალინაში მიმავალი თავის თანამგზავრებთან ერთად ო-ებმა შეიპყრეს, შემდეგ კი გაყიდეს. იგი ყარაჯი ო-მა დაიხსნა 9 თუმნად და ჩამოიყვანა, მაგრამ შინ ჩაუსახლდა და თავის თეთრს სთხოვდა. რადგან იგი მაჩაბლისაგან გაყიდული

იყო, სამართალს ითხოვდა (ქ.ს.დ., VII, 438). შიო ბეგიაშვილი წერს იულონ ბატონიშვილს, რომ ო-ებმა მოუკლეს ერთადერთი შვილი, რომელსაც სამი ობოლი დარჩა. თვითონ დაბრმავდა და სთხოვს ობლების დაზრდამდე გადასახადებისაგან გათავისუფლებას (ქ.ს.დ., VII, 753). იესე მსაჯული წერს, რომ ვინმე ფარემუზამ და მისმა ო-მა ყმამ 3 ცხენი, იარაღი, თოფი და ნაბადი მოპარეს. ის ო. ყმა ვინმე ჯაჭისშვილმა ელიზბარმა დაიჭირა და ცხენი წაართვა (ქ.ს.დ., VII, 541).

*ანაქრონიზმია, იმ მიზნით, რომ ავტორმა განადიდოს პირველი ქრისტიანი მეფე მირიანი და გამოაცხადოს ის არდაშირ I-ის შვილად, მირიანისა და მისი ახლო წინაპარი მეფეების მეფობა, რამდენიმე ათეული წლით უკან დახია.

** ხაზართა მოხსენიება ამ პერიოდში ანაქრონიზმია. (იხ. სტ. ხაზარები).

*** XI ს-ის ბიზანტიელი ქრონოგრაფოსის გიორგი კედრენეს ცნობით, მეფე გიორგის მეუღლეს, რომელიც ტომით იყო ალანი (ოსი), სახელად ერქვა ალდე. იგი მიემხრო ბიზანტიის კეისარს და გადასცა ანაკოფიის უმტკიცესი ციხე, მის ვაჟს დემეტრეს კი მეფემ (კეისარმა) უბოძა მაგისტროსის ტიტული (გეორგიკა, ტ. V, თბ., 1963, 58).

თ. ქორიძე

ომარ-ხანი – ავარიელი, ავარიის (ხუნძახის) სახანოს გამგებელი (1774-1801). მისი მმართველობის პერიოდში ავარიის სახანომ გაიფართოვა საზღვრები ავარიის „თავისუფალი თემების“ დაქვემდებარების ხარჯზე. ომარ-ხანის მოხარკეები იყვნენ – დარუბანდის, ყუბანის, შაქის, ბაქოსა და შირვანის ხანები, ასევე თურქეთის ვასალი – ახალციხის ფაშა. 1800 მისი მორიგი ლაშქრობა კახეთზე უკანასკნე-

ლი აღმოჩნდა. მდ. იორთან გამართულ ბრძოლაში ის სასტიკად დამარცხდა და უკან დაიხია ჭარისკენ (კახეთის აღმოსავლეთ ნაწილი). აქ ბელაქანში იგი დასნეულდა და გარდაიცვალა. ო.ხ. იხსენიება: ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983); ბაგრატ ბატონიშვილი „ახალი მოთხრობა“ (1941).

ო.ხ. იყო ავარიის ხანი და ხუნძახის ბატონი (ო.ხ. 55). ო.ხ. იყო ნურსალ-ბეგის ძე (თ.ბ. 59). ერეკლესა (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის 1762-98) და თეიმურაზის (თეიმურაზი, ქართლის მეფე 1744-62) მიერ მორიგე ლაშქრის შემოღებამ შეაშინა ლეკები, რის გამოც მოხდა მათი შერიგება დაღესტნის პირველ ბელადებთან და მათ შორის ო.ხ.-თან, რომელსაც თეიმურაზმა და ერეკლემ დაუნესეს ჯამაგირი (ო.ხ. 68-69)*. ახალციხის ფაშა სულეიმანმა ნააქეზა ლეკები „მარბველად ქართლისა“ და საიდუმლო კავშირი დაამყარა დაღესტანში ო.ხ.-თან (ო.ხ. 98). ო.ხ.-მა შეკრიბა დაღესტნის მთელი ჯარი, ჩამოვიდა ჭარში, შემოიკრიბა ჭარელებიც, 20 ათასი ლეკი, გადმოვიდა ალაზნის და მოვიდა ქიზიყის მახლობლად ურდოზე. რადგან ო.ხ. სიღნაღზე აპირებდა გალაშქრებას, მეფე ერეკლე ქართველთა და რუსთა ჯარით გამაგრდა სიღნაღს. ეს რომ ო.ხ.-მა გაიგო, ჯართან ერთად ჩუმად ღამით გაიპარა, დედოფლისწყარო გაიარა და იორზე გადავიდა (ო.ხ. 100). ო.ხ.-მა მდ. მტკვარი გადაიარა, ახტალას მივიდა, ახტალის ციხე აიღო, მადნები აიკლო,

ახტალაში მყოფი ქართველები, ბერძნები და სომხები დაატყვევა, იქიდან კი ახალციხეს წავიდა, სადაც სულეიმან ფაშამ დიდი პატივით მიიღო. ო.ხ.-მა გაილაშქრა სააბაშიოზე, სადაც მეგზურობა სულეიმან ფაშას კაცებმა გაუწიეს. მან აიღო ვახანის ციხე, ციხეში მყოფნი და თავად აბაშიძის ცოლ-შვილი დაატყვევა, ისევე ახალციხეში გაბრუნდა, იქ გამოიზამთრა და მომდევნო წლის შემოდგომაზე, ზამთრის პირს დატოვა საფაშო (ო.ხ. 100; თ.ბ. 59)**. ო.ხ.-მა მის მიერ დატყვევებული აბაშიძის ზოგიერთი სახლიკაცი სულეიმან ფაშას თხოვნით გაათავისუფლა (ო.ხ. 100). ო.ხ.-მა აბაშიძის ორი გაუთხოვარი ქალი – მაია და ელენე თან წაიყვანა, უმცროსი თავად შეირთო ცოლად, უფროსი კი -- შუმის ხანმა იბრეიმა (ო.ხ. 101). 1785 მუცალის ძე ო.ხ. დაღესტნელთა 20 000-იანი ჯარით წამოვიდა საქართველოზე სალაშქროდ და დადგა ალაზნის პირას. მეფე ერეკლე თავისი ჯარით და რუსთა ორი ბატალიონით, რომელსაც პოლკოვნიკი სტეფანე დანიელის ძე ბრეშოვი ხელმძღვანელობდა, დადგა ქიზიყს. ო.ხ. ალაზნის გადმოვიდა. მეფეს (ერეკლე II) მასთან შებმა სურდა, მაგრამ ივანე ნაზირმა ამის ნება არ დართო. ო.ხ. წავიდა იედიბოლუქზე, ყარაიას მტკვარზე გადავიდა, აღჯაყალას მიადგა, მაგრამ ვერ აიღო. ბორჩალოდან აიყარა და ვერცხლის საბადოს მიადგა, რომელიც აიღო, იქ მოსახლე მრავალი ბერძენი ამოწვიტა და დაატყვევა. იქიდან ლორეს მიადგა, მაგრამ ვერ აიღო. ლორედან წამოსული ახალციხეს მივიდა, იქი-

დან კი – ვახანს და 20 დღის შემდგომ აიღო ვახანის ციხე. ევგენ აბაშიძის ქალები დაატყვევა, მრავალი ქრისტიანი ამონყვიტა, დაატყვევა, ისევ ახალციხეს გაბრუნდა და იქ გამოიზამთრა. გაზაფხულზე ყარაბაღს ჩავიდა იბრეიმ-ხანთან, ევგენის ერთი ქალი მას მისცა ცოლად და მეორე თვით შეირთო მეფე ერეკლეს დაუზავდა, რომელმაც წელიწადში 500 თუმანი ჯამაგირად დაუნიშნა (ბ.ბ. 59-60).

ო.ხ-მა ქართლზე გალაშქრება ვერ გაბედა, მეფე ერეკლესთან შეხვედრის შიშით, რის გამოც მთა-მთა, ერევნის მთების გზით ჩავიდა ყარაბაღში, სადაც შუშის ხანი იბრეიმი მიეგება და ყარაბაღში დააყენა ჯარით (ო.ხ. 100) შუშის ხანს იბრეიმს ო.ხ-სთან მეგობრობა ჰქონდა (ო.ხ. 101). იბრეიმ ხანმა შეატყობინა ო.ხ-ს, რომ მეფე ერეკლე მის წინააღმდეგ აპირებდა გალაშქრებას და შველა სთხოვა. ო.ხ-მა ეს რომ შეიტყო, დაღესტნელთა მრავალრიცხოვანი ჯარით ჭარში გადმოვიდა და ქიზიყზე დააპირა გალაშქრება. ო.ხ-მა მეფე ერეკლეს ქიზიყს მისვლის შესახებ რომ შეიტყო, ველარ გაბედა იქ მისვლა, მთელი თავისი ჯარით აიყარა და ქ. შამახიას მიადგა (ო.ხ. 101-102). ო.ხ-მა განვლო გოგჩა და მოაოხრა შამქორი (თ.ბ. 59). 1797 ო.ხ-მა გადაწვა ველისციხე, მუკუზხანი და წავიდა შაქს (თ.ბ. 66). იბრეიმ ხანის (ყარაბაღის//შუშის ხანი) ნაქეზებით ო.ხ. ისევ შემოიჭრა კახეთში და დაიბანაკა „კიდესა ალაზნისასა“. მასთან მივიდა მეფის (ერეკლე II) ძე ალექსანდრე, რადგან ეურჩებოდა მეფეს (გიორგი XII, ქართლ-კახე-

თის მეფე 1798-1800). ნიახურასთან გამართულ ბრძოლაში, სადაც მათ დაუპირისპირდნენ მეფის ძენი – იოანე და ბაგრატი კახეთის მხედრობითა და 600 რუსით, ლეკები (დაახლ. 10 ათასი კაცი) დამარცხდნენ, დიდი მსხვერპლი განიცადეს, შერცხვენილები უკუიქცნენ, გადაიარეს იორი და თავს დაესხნენ განჯას, სადაც ასევე დამარცხდნენ (თ.ბ. 67). ო.ხ. ჩამოვიდა ჭარს 12 ათასიანი ჯარით, მასთან მივიდა ალექსანდრე (ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე II-ის ძე), რომელმაც თბილისის აღებისა და თავისი ძმის მეფე გიორგის (გიორგი XII), წარწყმედის მიზნით, წამოიყვანა იგი და დაპირდა ტყვისა და საქონლის მიცემას. ო.ხ. გავიდა ალაზანს. მეფე გიორგიმ მის წინააღმდეგ გაგზავნა თავისი შვილები ბაგრატი, კახთა მხედრობით და იოანე, ორი ბატალიონი რუსის ჯარით. მათ დაიბანაკეს ძველ ანაგაში (სოფელი კახეთში), ომარ-ხანმა კი მის მახლობლად, ყარაღაჯში. ქართველებს ამ ადგილას სურდათ ომი, მაგრამ ო.ხ. აიყარა და საგარეჯოსა და მის გარშემო მდებარე სოფლების დაპყრობის მიზნით, უკანა გზით წავიდა. მას სურდა, საგარეჯო თავის სადგომად ექცია და იქიდან სოფლები ეოხრებინა. მეფის ძენი რუს-ქართველთა ჯარით უკან მიყვნენ და მდ. იორზე, ნიახურად წოდებულ ადგილას შეეხვნენ. სამსაათიან ბრძოლაში ო.ხ. დამარცხდა. 7 ნოემბერს, ოთხშაბათ საღამოს გამართულ ბრძოლაში 500 რუსი და 1500 ქართველი მონაწილეობდა. თენდებოდა მთავარანგელოზების მიქაელისა და გაბრიელის დღესასწაული. ღამით

ლეკები გადაიხვეწნენ. დამარცხებული ო.ხ. მივიდა განჯას, სადაც მას ჯავათ-ხანი შეება და დაამარცხა. იქიდან მივიდა ყარაბაღს, იბრეიმ-ხანთან, რომელმაც ის არ ისტუმრა. ო.ხ. უკუიქცა ქარს, სადაც მწუხარების გამო მოკვდა. მეფესთან (გიორგი XII) გაგზავნეს მახარობელი და აცნობეს ეს ამბავი. იმპერატორმა (პავლე I, რუსეთის იმპერატორი 1796-1801) ო.ხ-ის დამარცხებისთვის მეფის ძეები იოანე და ბაგრატო დააჯილდოვა წმ. იოანე ნათლისმცემლის მალთის კავალერიით, ასევე დააჯილდოვა რუსი გენერლები და ოფიცრები, რომელთაც უბოძა ბაირალები წარწერით „ძღვეისათვის ავარიისა ომარ ხანისა“ (ბ.ბ. 73-75). 1800 მეფე გიორგიმ (გიორგი XII) მოაქვდინა ბოჭორმად წოდებული წმ. გიორგის ხატი, რომლის ძალითაც დამარცხდა ო.ხ. (ბ.ბ. 74) მეფის ძე ალექსანდრეს მოკავშირე ყვარელთან სექტემბერში (1812) პოლკოვნიკ ტიხანოვსკის წინააღმდეგ გამართულ ბრძოლაში, იყო ო.ხ-ის ნათესავი ალი სკანტი, რომელმაც 3 000 ლეკით მიიღო მონაწილეობა წარმატებით დასრულებულ ამ ბრძოლაში (თ.ბ. 85).

* ტექსტში გარკვეულ ანაქრონიზმს აქვს ადგილი. მორიგე ლაშქარი ერეკლე II-მ თეიმურაზ II-ის გარდაცვალების (1762) შემდეგ, 1774 წელს შემოიღო.

** თეიმურაზ ბაგრატიონის ცნობით, ეს მოხდა 1785 წელს.

თ. ქორიძე

რავშალა – ყარსის (კარის) ამირა (XVIII ს-ის 30-იანი) რ. იხსენიება ყარსის ციხის კოშკის 1238 საამშენებლო წარწერაში (ვ. სილოგავა, ყარსის ციხის ერთი ქართული წარწერა, მაცნე, ისტორიის... სერია, №1, 1980). წარწერაში აღნიშნულია, რომ 1238 (ქორონიკონი ვნჰ), რუსუდანის (საქართველოს მეფე 1223-45) მეფობაში, მისი ზეობის მეთექვსმეტე (ივ) წელს, კარის ამირა რ-მ ააშენა კოშკი. წარწერა მიუთითებს, რომ 1238 წლისათვის, მიუხედავად მონღოლთა ბატონობისა, კარი ისევ საქართველოს შემადგენლობაშია, რომლის მართვა – გამგებლობას ახორციელებს საქართველოს მეფე მის მიერ დანიშნული მოხელის – ამირას მეშვეობით. ამასვე ადასტურებს ყარსის ციხის სომხური წარწერებიც (ვ. ს. 161-174).

გ. ოთხმეზური

რანი (პრანი) – კავკასიის ალბანეთის* ტერიტორიის აღმნიშვნელი არაბიზირებული სახელწოდება (არ-რანი). შუა საუკუნეების (IX ს-დან) წყაროების მიხედვით არანი მოიცავდა მდ. მტკვრისა და მდ. არაქსის შუამდინარეთის ველის რაიონს (ახლანდელი მილის ველი) ქალაქებით: ბარდა (ცენტრი), განჯა, ბელაქანი (პაიტაკარანი). არანიდან წარმოდგება ადგილობრივ მმართველთა დინასტიური ტიტული „არანშაჰი“. რ. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ და „ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“, ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ

გორგასლისა“, „მატიანე ქართლისა“, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ (ქ. ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ. ც. IV, 1973).

რ-ი არის ყარაბალი (ვ. ბ. 205, 269, 632). თემურ-ლენგი (შუა აზიის მბრძანებელი 1370-1405) მოვიდა რ-ში „ან ყარაბალად წოდებულსა“ (ვ. ბ. 269). თარგამოსი (ბიბლიური პერსონაჟი, კავკასიელ ხალხთა ეთნარქი) იყო მამა რ-თა და მოვაკნელთა... (ლ. მ. 5). ხაზართა** მეფემ კავკასიის დალაშქვრის შემდეგ თავისი მამის ძმისწულს მისცა „რანი და მოვაკანი“ (ლ. მ. 12). ქართლის მეფე ადერკის (დაახ. ძვ.წ. II ს.) კურთხევას დაესწრნენ სომხები და „სპარსნი რანისანი“ (ლ. მ. 35). როდესაც სპარსეთის მეფემ „ქასრემ“*** შეინყნარა ქართველთა თხოვნა და თავის შვილს მიჰრანს (მირიანი, ქართლის მეფე IV ს. I ნახ.) შერთო ქართველთა მეფის ასფაგურის ასული, დასვა მირიანი მცხეთას და მისცა: ქართლი, რ., მოვაკანი, ჰერეთი (ლ. მ. 64, 65, 67, 70; ვ. ბ. 71). მირიან მეფის სიძე ფეროზი, რომელსაც მირიანმა მისცა „რანი ბარდავამდინ“ არ მოინათლა. წმ. ნინო „წარემართა რანისაკენ“, რათა ფეროზი ქრისტეს სჯულზე მოექცია (ლ. მ. 117, 126; ვ. ბ. 93). ბაქარ მირიანის ძემ (ქართლის მეფე IV ს. 40-60-იანი) თავის დის ქმარს ფეროზს, მირიანის მიერ მიცემული ქვეყანა „რანი ბარდავამდი“ გაუცვალა სამშვილდიდან ვიდრე აბოცის (ქართული ისტ. პროვინცია ჯავახეთის სამხრეთით) თავამდე ტერიტორიაში (ლ. მ. 130-31). ბაქარმა გაამრავლა ეკლესი-

ები რ-ში (ლ. მ. 131). ქართლის მეფეს ვარაზ-ბაქარს (IV ს. 70-80-იანი) ირანის გამგებელმა მოსთხოვა რ-ი და მოვაკანი, რადგან მისი თქმით, ეს ტერიტორიები სპარსეთის საზღვარზე იყო. აქ ცხოვრობდნენ „სრულიად შვილნი სპარსთა მეფეთანი“. ვარაზ-ბაქარმა შიშის გამო ვერაფერი თქვა და დათმო რ-ი (ლ. მ. 136; ვ. ბ. 96). ქართლის მეფემ არჩილ მირდატის ძემ (V ს. 20-30-იანი) „განაცხადა მტერობა სპარსთა“. მაშინ სპარსეთის ერისთავი, რომელიც ერისთავობდა (პიტიახში) რ-სა და მოვაკანს, წამოვიდა არჩილის წინააღმდეგ. არჩილი მტერს ქართლის საზღვართან, მდ. ბერდუჯთან (მდ. ძეგამჩაი, დღ. აზერბაიჯანში) შეებრძოლა, დაამარცხა, შევიდა რ-ში, მოაოხრა და შინ გამარჯვებული დაბრუნდა (ჯ. 140). შემდეგ არჩილი ხშირად აოხრებდა რ-სა და მოვაკანს, რ-ის ერისთავი კი წინააღმდეგობას ვერ უწევდა (ვ. ბ. 98, 99). ქართლის მეფემ მირდატ არჩილის ძემ (V ს. 30-50-იანი) გააძლიერა სპარსეთის წინააღმდეგ ბრძოლა და ხშირად აოხრებდა რ-სა და მოვაკანს. რადგან სპარსელები დაკავებულები იყვნენ ინდოეთში ბრძოლით, მირდატის წინააღმდეგ ჯარს ვერ აგზავნიდნენ (ჯ. 141; ვ. ბ. 98). იმ დროს რანის ერისთავი იყო ბარზაბოდი. მან, მართალია, ციხეები გაამაგრა, მაგრამ ქართველებს წინააღმდეგობას მაინც ვერ უწევდა. ბარზაბოდს ჰყავდა მშვენიერი ასული საგდუხტი. მირდატმა, როდესაც მისი სიმშვენიერის ამბავი გაიგო, იგი ცოლად ითხოვა. რ-ის ერისთავი დიდი სიხარულით შეხვდა ამ ამბავს (ჯ. 142; ვ. ბ. 99). მირდატის გარდაცვალების

შემდეგ საგდუხტი ეახლა თავის მამას, რ-ის ერისთავს, ბარზაბოდს, ქ. ბარდავში და მისი მცირეწლოვანი შვილის, ვახტანგის (ვახტანგ გორგასალი, ქართლის მეფე V ს. 40-იანი – V ს. ბოლომდე) ქართლის ტახტზე აყვანა სთხოვა. (რანის ერისთავები, პიტიახშები ამიერკავკასიაში განასახიერებდნენ ირანის ხელისუფლებას) ბარზაბოდი დასთანხმდა (ჯ. 144). ოსებმა დალაშქრეს ქართლი, სხვებთან ერთად ვახტანგ მეფის სამი წლის და დაატყვევეს, „ჩავლეს რანი და მოვაკანი“ და დარუბანდის გზით უკან გაბრუნდნენ (ჯ. 146). როდესაც ვახტანგ გორგასალი თხუთმეტი წლის შეიქმნა, ოსეთზე გალაშქრება გადაწყვიტა და თავის დედის ძმას, რ-ის ერისთავს, ვარაზ-ბაკურს დახმარება სთხოვა. ვარაზ-ბაკურმა 12 000 მხედარი სიხარულით გამოუგზავნა, რადგან ოსები რ-საც აოხრებდნენ (ჯ. 150). რ-ის გოლიათი ფარსმან ფარუხი, რომელიც ვახტანგ გორგასლის ლაშქარში იყო, ორთაბრძოლაში გამოიწვია ხაზართა ბუმბერაზმა თარხანმა, რომელმაც მას თავი გაუპო და მოკლა (ვ. ბ. 102-103). ვახტანგ გორგასალი სპარსეთის შაჰის ბრძანებით იბრძვის საბერძნეთის (ბიზანტია) წინააღმდეგ. მას ამ ბრძოლაში ეხმარება თავისი ბიძა რ-ის ერისთავი ვარაზ-ბაკური მოვაკანის, რ-ისა და ადარბადაგანის 200 000 კაციანი ჯარით. ვახტანგს პეროჟაკავას ციხესთან (სავარაუდოდ, ქართლისა და სომხეთის საზღვარზე), რომელიც რ-ის ერისთავმა ფეროზმა (იგულისხმება მირიან მეფის სიძე) ააშენა, შეუერთდნენ სომხებიც (ჯ. 159). ვარსკენ პიტიახში (ქვემო ქართლის პიტი-

ახშს ნიშნავდა ირანის შაჰი. V ს. 60-80-იანი) სპარსეთის შაჰმა დანიშნა რ-ის ერისთავად (ჯ. 216; ვ. ბ. 118). ვარსკენ პიტიახშის გარდაცვალების შემდეგ სპარსეთის მეფემ (სპარსეთის შაჰი პეროზი 459-84) რ-ის და მოვაკანის ერისთავად გამოაგზავნა დარელ და „უბრძანა, რათა კეთილად მეგობრობდეს ქართველთა“ (ჯ. 216-217). სპარსეთის მეფემ ურმიზდმა (ირანის შაჰი ჰორმიზდ IV, 579-90) რ-ი და მოვაკანი მისცა თავის ძეს ქასრე ამბარვეზს (ირანის შაჰი ხოსრო II ფარვიზი 591-628, მან რ-ი დატოვა 570-იან წლებში), (ჯ. 217; ვ. ბ. 118). ჰერაკლე კეისარმა (ბიზ. იმპ. 610-41) გამოიარა გზა რ-ისა და მეორედ (628) შემოვიდა ქართლში (ჯ. 231). მურვან-ყრუს (მარვან II იბნ მუჰამადი. უკანასკნელი ომანიანი ხალიფა, 744-50) შემოსევის შედეგად „ქმნა მას ჟამსა გარყუნულ ქვეყანა ქართლისა, სომხეთისა და რანისა“ (ჯ. 239; ვ. ბ. 124). თბილისის ამირამ, ჰუმედ ხალილის ძემ, „ნებიერად დაიპყრა ყოველი ესე ქუეყანა: სომხეთი, ქართლი, რანი“ (მ. ქ. 257). ბაგრატმა (ბაგრატ III, საქართველოს მეფე 975-1014) მოაოხრა რ-ი (მ. ქ. 280). ბაგრატმა (ბაგრატ IV, საქართველოს მეფე 1027-72) თავისი დისწული შერთო „სპარსთა მეფესას სულტანსა“, რომელმაც სამი წლის შემდეგ გამოიარა რ-ი და ფარულად შემოვიდა ჰერეთს (მ. ქ. 308; ვ. ბ. 150). ბაგრატმა გაილაშქრა განძის ამირა ფადლონის (ფადლ იბნ შავურ II, 1067-73) წინააღმდეგ, შევიდა რ-ში და მოაოხრა (ვ. ბ. 145). ქ. შამახიაში გამაგრებულ სულთანთან (მუჰამად იბნ მუჰამად, ირანის სასულთნოს მმართველი 1117-31) და-

სახმარებლად მიმავალ რ-ის ათაბაგს – ალსუნლულს (აკ-სონკურ-ი ახმადილი) დავითმა (დავით IV, საქართველოს მეფე 1089-1125) გზაში ამოუწყვიტა 4 000 მხედარი (1124), (დ. ი. 344, ვ. ბ. 161). გიორგი რუსმა (იური ბოგოლიუბსკი, მეფე თამარის (1184-1207/10) პირველი ქმარი) აიღო რ-ის ქვეყანა (ვ. ბ. 181). ლაშა-გიორგის (საქართველოს მეფე 1207/10-23) დაბადების აღსანიშნავად (1193) ქართველებმა მოაოხრეს რ-ი და აიღეს ქ. ბარდა (ვ. ბ. 179). „რომელმა ნოინმაც დაიპყრო ადარბადაგანი, მანვე დაიპყრო რ.“ (ალბათ იგულისხმება ჩორმაღან ნოინი, რომელიც 1235 წლიდან ლაშქრობს ალბანეთის ქვეყნებზე), (ვ. ბ. 258). გიორგი (გიორგი V, საქართველოს მეფე 1318-46) შევიდა რ-ში და ხარკი დაადო (ვ. ბ. 256, 259, 260). ალექსანდრემ (ალექსანდრე I, საქართველოს მეფე 1412-42) რ. და მოვაკანი მოხარკედ გაიხადა (ვ. ბ. 280). გიორგის (გიორგი VIII, საქართველოს მეფე 1446-66) ხარკს უხდიდნენ რ-ი და შირვანი (ვ. ბ. 283).

* კავკასიის ალბანეთი, ერთ-ერთი უძველესი სახელმწიფო აღმ. ამიერკავკასიაში. მოიცავდა ახლანდელი აზერბაიჯანის რესპუბ. ტერიტორიას და დაღესტნის სამხრეთ ნაწილს.

** ამ პერიოდში ხაზართა მოხსენიება ქართულ წერილობით წყაროში ანაქრონიზშია. ხაზარებმა საკუთარი გაერთიანებები ჩრდილო კავკასიაში მხოლოდ ახ. წ. VII ს-ის შუახანებში შექმნეს (იხ. სტ. ხაზარები).

*** ქასრე ანუ შირვან სასანიანის (სასანიანთა დინასტიის დამაარსებელი არდაშირ I. ტახტზე იჯდა 226-41) წყაროში ხსენება სამეც. ლიტ. ანაქრონიზმად მიაჩნიათ.

ქ. ნადირაძე

რაჯაბა – ლეკთა ბელადი (XVIII ს. მე-2 ნახ.) რ. იხსენიება: 1774, 23 თებერვალს ერეკლე II-ის (ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98) მიერ გაცემულ საბუთში („ერეკლე II-ის მიერ გაცემული საბუთები 1736-1797“, 2008). საბუთიდან ირკვევა რომ სოლომონ I-მა, იმერეთის მეფემ (1752-84) დაატყვევა ლეკთა ბელადი (ლეკები შეესივნენ იმერეთს და აანიოკეს) რ. და „ყარაულების“ თანხლებით ერეკლეს გამოუგზავნა (გვ. 97. ფ. 1461, რვეული 12, საბ. №97).

ქ. ნადირაძე

რიზა-ყული ბეგი – განჯის ხანის შავერდის ძმა (XVII ს. II ნახ.). რ.ყ. ბეგი იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983).

განჯის ხანი შავერდი აგზავნის თავის ძმას რ.ყ. ბეგს ქართლში თეიმურაზ II-თან (ქართლის მეფე 1744-62) და ერეკლე II-თან (კახეთის მეფე 1744-62, ქართლის მეფე 1762-98) და სთხოვს დახმარებას ფანა-ხანის (ყარაბაღის ხანი 1747-63) წინააღმდეგ (პ.ო. 165). თეიმურაზმა და ერეკლემ აიღეს აზერბაიჯანის ქვეყანა. შავერდი ხანმა მათ ათი ათასი თუმანი გაუგზავნა რ. ყ. ბეგის ხელით (პ.ო. 171). განჯის ხანის მაჰმად-ასან-ხანის ბიძა იყო რ.ყ. ბეგი, რომელიც იყო მძევლად სპარსეთში ქერიმ ხანთან (ქერიმ ხან ზენდი, ირანის გამგებელი 1753-79). უკან დაბრუნებული რ.ყ. ბეგი ძმისშვილმა აღარ შეუშვა განჯაში. ერეკლე II-მ მისწერა წერილი მაჰმად-ასან-ხანს და მოუწო-

და მშვიდობა დამყარებულიყო მათ შორის. მან არ ისმინა, მიიწვია თავისთან და თვალეები დასთხარა ბიძას რ.ყ. ბეგს (თ.ბ. 56).

ე. კვაჭანტირაძე

რუსუდანი – ჩერქეზი წარჩინებული ასული. რ. იხსენიება: ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973). ვახუშტის ერთი ცნობით, გიორგიმ (გიორგი XI, ქართლის მეფე 1678-88, 1703-09) ჩერქეზის ბატონის ასული რ. მოიყვანა თავისი ვაჟისათვის, მაგრამ თავის ძმისშვილს ვახტანგს მიათხოვა, ხარაგაულში წაიყვანა და მცირე ქორწილი გაუმართა (ვ.ბ. 474). სხვა ადგილას ვახუშტი რ-ს გიორგი XI-ის ცოლად ასახელებს (ვ.ბ. 815).

ე. კვაჭანტირაძე

საბა – ჯიბლუ ხაკანის მამა (გ. 590). თურქთა დასავლეთი კაგანატის აშინას დინასტიის უფლისწული (ქართული წყაროს მიხედვით ხაზართა ხაკანი). ს. იხსენიება: ჯუანშერი, „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ (ქ. ც. I, 1955).

„ს, თურქთა მეფე“ დაიღუპა ირანის წინააღმდეგ თურქთა ლაშქრობისას (ჯ. 220).

გ. ოთხმეზური

საბდუხტი – ვახტანგ გორგასლის (ქართლის მეფე V ს. II ნახ.) დედა. ს. იხსენიება: ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ (ქ.ც. I, 1955).

ს. იყო ბარზაბოდის (ირანელი მოხელე, ქართლ-ალბანეთის მარზპანი) სილამაზით განთქმული ასული. არჩილის (ქართლის მეფე V ს. 20-30-იანი წწ.) ვაჟმა მირდატმა (ქართლის მეფე V ს. 30-50-იანი) შეიტყო მისი მშვენიერების შესახებ და სთხოვა მამას მოეგვარა მისთვის ცოლად ს. (ჯ. 141). ს. მოიყვანეს მცხეთაში და გაიმართა დიდი ქორწილი. ს. დედოფალმა გამოიკითხა ქრისტეს სჯული, მას უთარგმნეს სახარება. ს-მა დაგმო ზოროასტრიზმი და ქრისტიანად მოინათლა. მან ააშენა სამშვილდის სიონი. ს-ს ეყოლა ორი ასული: ხუარანძე და მირანდუხტი, და ერთი ვაჟი ვახტანგი (ჯ. 142-3). ქმრის სიკვდილის შემდეგ შეშინებული, რომ მამას არ დაესაჯა ქრისტიანობის მიღებისათვის და არ ემტრო მისი ვაჟისათვის, ს. წავიდა ბარდავში მამასთან, მუხლი მოიყარა, ძუძუები ამოყარა, ფეხებზე ეამბოროებოდა მას და ითხოვდა მისგან არ აეძულებინა ქრისტიანობის დატევება, არ ევნო ვახტანგისათვის, რომელიც სასანიანთა ირანის ქვეშევრდომად დარჩებოდა. ბარზაბოდმა შეინწყალა ასული და ყველა თხოვნა შეუსრულა. წამოვიდა ს. დედოფალი ქართლში და განაგებდა ქვეყანას მამის ძალით და შეწევნით (ჯ. 144-5).

ე. კვაჭანტირაძე

სალომე უჯარმელი – სომხეთის მეფე თრდატ III-ის (298-330) ასული, ქართლის მეფე მირიანის (IV ს. I ნახ.) ძის რევის მეუღლე. ს. უ. იხსენიება: „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, (დ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963); ლეონტი მროველი, „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი, „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, (ქ.ც. IV, 1973).

კონსტანტინე დიდმა (324-37) დაამოყვრა სომხეთისა და ქართლის მეფეები – თრდატი და მირიანი; თრდატის ასული ს.უ. ცოლად შერთეს მირიანის ძეს რევს. (ლ.მ. 70). ს. უ-მა მძიმედ დასწულებულ წმიდა ნინოს სთხოვა მოეყოლა, თუ როგორ მოვიდა ქართლში (მოქ. ქ., 105); მეფე მირიანმა რევსა და მის მეუღლე ს. უ-ს რეზიდენციად უბოძა უჯარმა (ლ.მ. 71; ვ.ბ. 90). წმიდა ნინოს ცხოვრება აღწერა მორწმუნე დედოფალმა, მეფე მირიანის ძის ცოლმა, თრდატ სომეხთა მეფის ასულმა ს. უ-მა. (ლმ, 72) წმიდა ნინომ ბრძანა, რომ ერთი ჯვარი გადაეცათ ს. უ-თვის, რათა მას ის აღემართა ქალაქ უჯარმას (ლმ, 121). ს. უ-მა უჯარმას აღმართა ჯვარი (ვბ, 90). რევი და ს. უ. მივიდნენ დაბა ბოდს დასწულებული წმიდა ნინოს სანახავად და ამის შესახებ აცნობეს მეფესა და დედოფალს (ლ.მ. 126; ვ.ბ. 93). ს. უ-მა და პეროჟავრ სივნელმა ჩაწერეს წმიდა ნინოს ცხოვრება (ლ.მ. 127; ვბ, 93). მეფე ბაქარმა // ბაკურმა (337-357) ძმისწულებთან და მათ დედასთან ს.უ-თან „ხელით-წერილი“ დადო (ლ.მ. 131).

თ. ქორიძე

სარა ბეთლემელი // სარა ნი-აფორი – დვინელი სომეხი, IV ს-ის პირველი ნახევრის მოღვაწე, ნიაფორი (სჯულის მასწავლებელი). ს. ბ. იხსენიება: „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, (დ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963); ლეონტი მროველი, „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი, „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

წმიდა ნინოს დედა სუსანა იერუსალიმში ემსახურებოდა ნიაფორს ს. ბ-ს (მოქ. ქ., 107; ლ.მ. 72; ვ.ბ. 73). წმიდა ნინო ორი წელი ემსახურებოდა დვინელ სომეხ დედაბერს ს. ბ-ს. მან უამბო წმიდა ნინოს იესო ქრისტეს ჯვარცმის, ვნებების, დაფლვის, აღდგომის, მათი მნიშვნელობისა და იესო ქრისტეს სამოსელის შესახებ (მოქ. ქ., 110). ს. ბ-მა ურჩია იერუსალიმის პატრიარქ იუბენალს, რომ მას მისი და, სუსანა ცოლად მიეთხოვებინა ბრანჯთა განმანათლებლის ზაბილონისთვის (ლ.მ., 75-76). ს. ბ-მა აუწყა წმიდა ნინოს ქალაქ მცხეთის ანუ უფლის სამოსელის ადგილსამყოფელის შესახებ (ლ.მ., 78-79); ს. ბ-მა ჰკითხა ეფესოდან მოსულ ქალს დედოფალ ელენეს (რომის იმპერატორ კონსტანტინე I-ის დედა) სარწმუნოებრივი მდგომარეობის შესახებ (ლ.მ. 79). წმიდა ნინომ სთხოვა ს. ბ-ს, რათა იგი გაეგზავნა დედოფალ ელენესთან (ლ.მ. 79). ს. ბ-მა დედოფალ ელენესთან წმიდა ნინოს მისვლის სურვილის შესახებ ამცნო იერუსალიმის პატრიარქს (ლ.მ. 79). ს. ბ-გან წმიდა ნინომ ისწავლა ცოტაოდენი სომხური (ლ.მ. 85).

თ. ქორიძე

სარანგი ალსაზი – თურქ-სელჯუკთა სარდალი, განძის გამგებელი (XI ს.). ს.ა. იხსენიება: „მატიანე ქართლისა“, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ (ქ.ც. I, 1955).

ბაგრატმა (ბაგრატ IV, საქართველოს მეფე 1027-72) დაამარცხა და შეიპყრო ფადლონი (ფადლონ II, ფადლიბნ შავური, განძის ამირა 1067-73). ალფ-არსლანმა (სელჯუკთა სულთანი 1063-72) მოციქულად გაუგზავნა ბაგრატს ს.ა. მისი შუამდგომლობით ბაგრატმა გაუშვა ფადლონი განძაში, მასთან გაყვა ს.ა. (მ.ქ. 312). მალიქ-შაჰმა (სელჯუკთა სულთანი 1072-92) აიღო განძა და გამგებლად ს.ა. დანიშნა. ს.ა. იბრძვის გიორგის (გიორგი II, საქართველოს მეფე 1072-89) წინააღმდეგ. ფარცხისთან (სოფ. ქვემო ქართლში) ბრძოლაში გიორგი II-მ აღსართანის (აღსართან I, ჰერეთ-კახეთის მეფე 1058-84) დახმარებით დაამარცხა ს.ა., გააქცია, მხოლოდ მწუხრის ჟამმა და სიბნელემ გადაარჩინა ს.ა.-ის ლაშქარი (მ.ქ. 317; დ.ი. 318).

ე. კვაჭანტირაძე

საჰაკ (შაჰაკ) – სომეხთა კათოლიკოსი (387-438), ტრადიციით, გრიგოლ განმანათლებლის შვილიშვილის შვილიშვილად ითვლებოდა. ს-მა მხარი არ დაუჭირა 428, ირანის შაჰის ბრძანებით, სომხეთის სამეფო ტახტიდან ჩამოგდებული უკანასკნელი არშაკუნიანი მეფის, არტაშეს III-ის (423-28) წინააღმდეგ მონყობილ შეთქმულებას, რის გამოც თვითონაც „გადააყენეს პატრი-

არქობიდან“ და ირანის გზას გაუყენეს. შეწყდა როგორც არშაკიდთა მეფობა, ისე გრიგოლ განმანათლებლის შთამომავალთა პატრიარქობა. ასეთ აღსასრულს ქალკედონური წყაროები მათი მართლმადიდებლური სარწმუნოებიდან განდგომის სამართლიან შედეგად თვლიან. ს. იხსენიება: არსენ საფარელი, „განყოფისთვის ქართველთა და სომეხთა“ (1980).

აღესრულა წმიდა ს-ის ჩვენება, რომელმაც იხილა ოქროს ბირთვი და ინაფორი წმიდა საკურთხეველზე, რამეთუ არშაკუნიანთა მეფობის აღსრულებასთან ერთად, ბოლო მოეღო წმიდა გრიგოლის შთამომავალთა მღვდლობასაც (ა.ს. 83). ს. იყო გრიგოლის შვილიშვილი (არსენ საფარელი გულისხმობს გრიგოლ განმანათლებელს // პართელს), (ა.ს. 86). ს-მა თავის მოწაფეებთან ერთად თარგმნა პირველი ქრისტიანული წიგნები (ა.ს. 86). სომეხი აზნაურები და ერისკაცები, ეკლესიის წინამძღოლთა მიბაძვით, განემორნენ წმიდა ს-ის მიერ დადგენილ კანონებს (ა.ს. 87).

თ. ქორიძე

საჰაკ მღვდელი - მისი მოღვაწეობის ზუსტი დრო უცნობია (სავარაუდოდ VII). იყო სომეხი, ქალკედონიტი. ს. მ. იხსენიება : „მარტვილობად დავითისა და ტირიჭანისა“ (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963).

როდესაც დავითისა და ტირიჭანის მოწამეობრივი აღსასრულის შემდეგ, ნერსე სომეხთა კათოლიკოსი ნერსე III, გაემართა ტირიჭანის წამების ადგი-

ლას, დივრს, მან თან გაიყოლა ს. მ. და-
ნარჩენ ორ მღვდელთან – გრიგოლთან
და იოვანესთან ერთად (191).

თ. ქორიძე

საპინჯი – ყივჩაყთა მეფე (XI ს.).
ს. იხსენიება: „ისტორიანი და აზმანი
შარავანდელთანი“ (ქ.ც. II, 1959); ვა-
ხუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფო-
სა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

მეფე თამარის (საქართველოს მე-
ფე 1184-1207/10) მომავალი ქმარი
(იური ბოგოლიუბსკი, ნოვგოროდის
მთავარი 1172-75) ბიძამ – სავალათმა
(ვსევოლოდი) ქვეყნიდან გააძევა და
ყივჩაყთა მეფე ს-თან აფარებდა თავს
(ი.-ა. 36). აზერბაიჯანის ათაბაგის –
აბუ-ბექრის (აბუ ბაქრი) წინააღმდეგ
შამქორის ბრძოლაში (1195) ქართველ-
თა მხარეს იმყოფებოდა ს-ის ძმა – სა-
ვალათი (ი.-ა. 64). „მაშინ ძმა ყივჩაყთა
მეფისა სევენიჩი წინაშე (მეფე) თამა-
რისა იყო სპითა დიდითა წვეული“ (ვ.ბ.
182. ვ.ბ-ს სევენიჩი მიაჩნია ყივჩაყთა მე-
ფის ძმად).

ქ. ნადირაძე

სანაქარიში – სენექერიმ არ-
წრუნი, ვასპურაკანის სამეფოს უკა-
ნასკნელი გამგებელი (990-1021), სელ-
ჯუკთაგან შევენირობულმა ს-მა 1021
თავისი სამეფო ბიზანტიას გადასცა,
თვითონ კი ოჯახით კაპადოკიაში გა-
დასახლდა. ს. იხსენიება: „მატიანე
ქართლისა“ (ქ.ც. I, 1955).

ბაგრატის (ბაგრატი IV, საქართვე-

ლოს მეფე 1027-72) დედა მარიამი იყო
ს-ის ასული (მ.ქ. 299).

ე. კვაჭანტირაძე

სპიაჯა (სვიაჟა) – ქალაქი ყივ-
ჩაყეთში, ყაზანის მხარეს, მდ. ედილის
ზედა წელზე. ს. იხსენიება: ვახუშტი ბა-
ტონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქარ-
თველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

საქართველოში ჩამოყვანამდე
ს-ში იმყოფებოდა თამარ მეფის პირ-
ველი ქმარი გიორგი რუსი (იური ბოგო-
ლიუბსკი), (ვ. ბ. 173, სქ. 1).

გ. ოთხმეზური

„სომეხთა მეფე“ – საქართვე-
ლოს მეფეთა ტიტულატურაში წოდება
„ს.მ.“ ჩნდება XII ს-დან. პირველი მეფე
რომელიც ამ ტიტულს ატარებდა იყო
დავით აღმაშენებელი. ეს ინფორმაცია
აღნიშნულია: დავით აღმაშენებლის
მონეტის და საალამო ჯვრის წარწე-
რებში (დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზ-
მატიკის სიახლენი, კავკასიის ხალხთა
ისტორიის საკითხები, 1966), ქართველ
მეფეთა სიგელებში (ქართული ისტო-
რიული საბუთების კორპუსი, I, 1984;
პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, I,
1991).

პირველად „ს.მ“-დ იწოდა დავით
აღმაშენებელი: „მეფე აფხაზთა, ქარ-
თველთა, რანთა, კახთა, ს., შარვანშა
და შაჰანშა (დ. ი. 64), ხოლო შემდგო-
მი პერიოდის საქართველოს მეფეები
იწოდებოდნენ – „მეფე აფხაზთა, ქარ-

თველთა, რანთა, კახთა, ს. შარვანშა და შაჰანშა“ (ქ.ი.ს.კ. I. №12, 14, 20, 22, 23, 37, 39, 41, 42; პ.ა.ლ. I, 212-359).

გ. ოთხმეზური

სომეხი // სომეხები – სამხრეთ კავკასიის უძველესი მოსახლეობა. სომეხები თავის თავს ჰაიებს, ხოლო თავიანთ ქვეყანას ჰაიასტანს ეძახიან. ქართველების გარდა, რომლებიც მათ სომეხებს უწოდებენ, ყველა სხვა ხალხი არმენების სახელით იხსენიებს. დღევანდელი სომეხები ინდოევროპულ ენაზე მოლაპარაკე ხალხია, რომლებიც ძვ.წ. XII ს-ში ე.წ. „ზღვის ხალხების“ შემოსევების დროს მცირე აზიაში დამკვიდრდნენ და იქ ადგილობრივ მოსახლეობას შეერივნენ. ძვ. წ. IX-VII სს-ში სომეხები ურარტუს სამეფოს ტერიტორიაზე შევიდნენ და იქ განსახლდნენ. ძვ.წ. VI ს-ის 90-იან წლებში, ურარტუს სამეფოს დაცემის შემდეგ სომეხებმა მის ნანგრევებზე თავიანთი სახელმწიფო შექმნეს. ს-ები იხსენიებიან: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, „მატიანე ქართლისა“, (ქ.ც., I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ბასილი ეზოსმოდვარი „ცხოვრება მეფეთა-მეფისა თამარისი“, ჟამთააღმწერელი, ბერი ეგნატაშვილი „ახალი ქართლის ცხოვრება“, „ახალი ქართლის ცხოვრება“ – მეორე ტექსტი (ქ.ც., II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი, „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც., IV, 1973); „მარტვილობა შუშანიკისი“; „მოქცევა ქართლსა“, „მარტვილობა დავი-

თისა და ტირიჭანისა“, „წამება ნმდისა მონამისა გობრონისი, რომელი განუტევეს ყველის ციხით“ (დ.ქ.ა.ლ.დ., I, 1963); გიორგი მცირე „ცხოვრება და მოქალაქეობა გიორგი მთაწმიდელისა“ (დ.ქ.ა.ლ.დ., II, 1967); „გობრონის წამება“; „ცხოვრება გიორგი მთაწმიდელისა“; „წამება ელიზბარისი, შალვასი და ბიძინასი“ (დ.ქ.ა.ლ.დ., IV, 1968); ბესარიონ ორბელიშვილი „ლუანლი ნმდისა და სანატრელისა მონამისა და მეფისა ლუარსაბისი“ (დ.ქ.ა.ლ.დ., V, 1989), არსენ საფარელი „განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა“ (1980); ფარსადან გორგიჯანიძე „ისტორია“ (1925); სეხნია ჩხეიძე „ცხოვრება მეფეთა“ (1913); პაკუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983). ისტორიული საბუთები (ქრონიკები, III, 1967; ქ.ს.დ., II, 1965 ; VII, 1981; VIII, 1985; ქართულსპარსული ისტ. საბუთები, 1955; პ.ა.ლ. I). მცირე ქრონიკები (1968); ახალქალაქის ეპიგრაფიკული წარწერა (ს. მაკაულათია, თეძმის ხეობა, 1959).

ქართველებსა და ს-ებს საერთო წინაპარი ჰყავდათ, სახელად თარგამოსი (ლ.მ., 3). ქართველები სპარსთა მეფის ქეკაპოსის მოხარკენი იყვნენ. თურქებთან ბრძოლის გამო, იგი მოუცლელი შეიქმნა, რითაც ს-ებმა და ქართველებმა ისარგებლეს, მას განუდგნენ, თავიანთი ციხე-ქალაქები გაამაგრეს და „ყოველნი ნათესავნი თარგამოსიანნი“ (კავკასიელები) ნებროთიანების (სპარსელების) წინააღმ-

დეგ გაერთიანდნენ. რამდენიმე წლის შემდეგ ქეკაპოსმა ს-თა, ქართველთა და საერთოდ, თარგამოსიანთა მოდგმის (კავკასიელი ხალხის) წინააღმდეგ თავისი ძე ფარაბოროტი დიდი ლაშქრით გამოგზავნა. თარგამოსიანები გაერთიანდნენ, ფარაბოროტი დაამარცხეს და მისი სპა გაანადგურეს. რამდენიმე წლის შემდეგ ქეკაპოსმა ს-თა, ქართველთა და ყოველთა თარგამოსიანთა წინააღმდეგ თავისი ძმისწული ქაიხოსრო გამოგზავნა. იმის გამო, რომ მას დიდი ჯარი ჰყავდა, ს-ებმა და ქართველებმა წინააღმდეგობა ვერ გაუწიეს, ქაიხოსრომ სომხეთი და ქართლი მოაოხრა. რამდენიმე წლის შემდეგ სპარსთა მეფე ვაშტაშაბმა თავისი ძე სპანდიატ-რვალი გამოგზავნა. ს-მა და ქართველებმა ციხე-ქალაქები გაამარცხეს და მის შემოსვლას დაელოდნენ. ადარბადაგანს მოსულმა სპანდიატ-რვალმა, რა შეიტყო მისი მამის მამის (ბაბუის) თურქთა* მიერ მოკვლისა და თურქთა სპარსეთში შეჭრის შესახებ, უკან გაბრუნდა. მაშინ ს-ები და ქართველები სპარსელებისაგან გათავისუფლდნენ (ლ.მ., 14-16). ქართლის მეფე ფარნაჯომი (ძვ.წ. II ს. I ნახ.) ტაშირთან გამართულ ბრძოლაში დამარცხდა და მოკლულ იქნა ს-თა და ქართველთა მიერ (ლ.მ. 29, 30). ფარნაჯომის ძე მირვანმა (მირვან II, ქართლის მეფე ძვ.წ. II ს.-ის I ნახ.) სპარსელების დახმარებით ქართლის მეფე ბარტომი (ბრატმანი, ძვ. წ. II ს. I ნახ.) მოკლა და მისი მოკავშირე ს-ები და ქართველები დაამარცხა (ლ.მ. 31, 32). სომხეთში გაზრდილმა ქართლის მეფე ბრატმანის შვილიშ-

ვილმა ადერკმა ს-თა მეფისაგან ჯარი ითხოვა და ქართველთა მეფე არსაკის (ძვ.წ. I ს. II ნახ.) წინააღმდეგ გამოემართა (ლ.მ., 33-35). მეფე ადერკმა (ქართლის მეფე, ძვ.წ. I ს.) ქართველებს მიმართა, რომ ის იყო მათი მეფის ძე და სომხეთის ჯარს მათ წარსაწყმედად არ მოუშვებდა (ვ.ბ. 62). მეფე ადერკს ს-თა მეფემ თავისი ასული მისცა ცოლად (ლ.მ. 35; ვ.ბ. 62). ს-ები და ქართველები სპარსთა მეფის აჟლალანის (არშაკუნიანთა დინასტიის წარმომადგენელი) მორჩილები იყვნენ (ლ.მ., 43; ვ.ბ. 62). არმაზელი მეფეები მტრის წინააღმდეგ ბრძოლაში ს-ებს ეხმარებოდნენ. ს-თა მეფე იარვანდმა (ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით მირვანმა) კი ქართველთა სიკეთე დაივიწყა, ფარსმან არმაზელს სძლია და ქართლში ქ. ნუნდა და არტაანის მხარე მტკვრამდე წაართვა (ლ.მ. 44, ვ.ბ. 63; იხ. სტ. იარვანდი). სუმბატ ბივრიტიანმა (სომეხთა მეფის სპასპეტი, იხ. სტ. სუმბატ ბივრიტიანი) ს-თა მეფე იარვანდი მოკლა (იხ. სტ. იარვანდი) და იარვანდის ძმა არტაშანი გაამეფა (იხ. სტ. არტაშანი), (ლ.მ. 65). ს-ების წინააღმდეგ აზორკისა და არმაზელის (ორმეფობის ხანის ქართლის მეფეები, ძვ.წ. II-I სს. მიჯნა) მიერ ორგანიზებულ ბრძოლაში მონაწილეობას იღებდნენ „ჩრდილონი“ (ჩრდილოეთ კავკასიელები) – ოვსები,** მათი მეფეების, ძმების – ბაზუკისა და აბაზუკის მეთაურობით; აგრეთვე, პაჭანიკები (პაჭანიკების მოხსენიება აქ ანაქრონიზმია), ჯიქები, ლეკები, დურძუკები და დიდოელები (იხ. სტ. აბაზუკი და ბაზუკი). მათ სომხეთი მოაოხრეს

და გამობრუნდნენ. მაშინ სუმბატ ბივრიტიანმა ს-ები შეკრიბა და დაედევნა. „ჩრდილონი“ (ჩრდილოეთის ლაშქარი) ს-ებთან ბრძოლაში დამარცხდნენ. გამარჯვებული სუმბატ ბივრიტიანი ქართლში შემოვიდა და მოაოხრა, მიუხედავად ამისა ქართლის მეფეები ს-თა ვნებით არ ცხრებოდნენ. ს-ებზე სისხლის აღების მიზნით, ოგსები ქართლში გადმოვიდნენ, ქართველებს შეუერთდნენ და მარად ებრძოდნენ ს-ებს (ლ.მ. 45-47; ვ.ბ. 64). მეფე არტაშანი და სუმბატ ბივრიტიანი ს-თა ჯარით მოვიდნენ და მცხეთას დადგნენ. ქართველებსა და ს-ებს შორის ბრძოლა 5 თვე გაგრძელდა. ქართველებსა და ოსებს გაუჭირდათ ბრძოლა და ზავი ითხოვეს. ს-თა მეფემ (არტაშანი) მათი თხოვნა ყურად იღო, დაუზავდა და უკან გაბრუნდა (ლ.მ. 48). ს-თა მიერ მოოხრებული ქართლი მოშენდა. ქართველებმა და ოსებმა ისარგებლეს იმით, რომ ს-ებმა სპარსელებისა და ბერძნების წინააღმდეგ ბრძოლა წამოიწყეს და ს-თა ვნებას შეუდგნენ. მეფე არტაშანმა ს-თა ჯარს თავისი ძე ზარენი უსარდლა და ქართველების წინააღმდეგ გამოგზავნა (ლ.მ. 48; ვ.ბ. 65). (ქართველების მიერ ზარენის დამარცხების, დატყვევებისა და გათავისუფლების შესახებ იხ. სტ. ზარენი). ზარენის გათავისუფლების მიზნით ქართლში სუმბატ ბივრიტიანი და მეფის (არტაშანი) ორი ძე – არტავაზი და ტიგრანი მოვიდნენ (იხ. სტ. არტავაზი). ზარენის გათავისუფლების სანაცვლოდ ს-ებმა ქართველებს ქართლის საზღვარი – ქ. წუნდა და ციხე დემოთი, ჯავახეთი და

არტაანი დაუბრუნეს. ამის შემდეგ ქართველებს, ს-სა და ოგსებს შორის მშვიდობა ჩამოვარდა და მტერს სამივენი ერთად ებრძოდნენ, ხოლო აზორკი და არმაზელი გულდამშვიდებულები ალესრულნენ, რადგან ქართლის საზღვრები დაიბრუნეს (ლ.მ. 69). ფარსმან ქველის მოკავშირეები მირდატის (ფარსმანი და მირდატი, ორმეფობის ხანის ქართლის მეფეები, თანამეწყვილენი, II ს. 30-50-იანი) წინააღმდეგ ბრძოლაში იყვნენ ს-ები და ქართველები. მათ მირდატის მოკავშირე სპარსელები დაამარცხეს და იგი (მირდატი) აიძულეს, სპარსეთში დაბრუნებულიყო (ლ.მ. 51, 52; ვ.ბ. 66). ფარნავაზ სპასპეტმა ფარსმან ქველის ცოლი და ძე სომხეთს მიიყვანა, რადგან ფარსმანის მეუღლე ლადანა ს. მეფის ასული იყო. იმჟამად ს. და ბერძნები მოკავშირეები იყვნენ. ქართლში სპარსელების დახმარებით გამეფებული მირდატი, ს-ის, ბერძნებისა და ეგრისელების გაერთიანებულმა ლაშქარმა მდ. ლიახვზე, რეჰაიდ წოდებულ ადგილას გამართულ ბრძოლაში დაამარცხეს და მოკლეს (ლ.მ. 53-54). ქართლის მეფე ამაზასპისაგან (III ს. შუა ხანები) განმდგარმა ხუთმა ერისთავმა ს-თა მეფეს სთხოვა, რათა მას ქართლში თავისი ძე – ამაზასპის დისწული გაემეფებინა. ს-თა მეფე ქართლისაკენ დიდი ჯარით გამოემართა. ბრძოლაში ამაზასპი მოკლეს და ს. მეფემ თავისი ძე რევი ქართლში გაამეფა (ლ.მ., 57; ვ.ბ. 68). ს-თა მეფე კოსაროს (ხოსრო II, სომხეთის მეფე 217-38) სპარსეთის მეფე ქასრე სასანიანის (უნდა იგულისხმებოდეს ირანის

შაჰი არდაშირ I, 226-41) წინააღმდეგ ბრძოლაში დახმარების მიზნით ქართველთა მეფე ასფაგურმა კავკასიის კარი გახსნა და ოვსები, ლეკები და ხაზარები*** გადმოიყვანა. მათი დახმარებით მეფე კოსარომ სპარსელები დაამარცხა (იხ. სტ. კოსარო)****. ამის შემდეგ ქართველებმა, ს-ებმა და ჩრდილოეთელებმა (ოვსები, ლეკები და ხაზარები) მოუხშირეს სპარსეთზე თავდასხმას (ლ.მ. 59-60; ვ.ბ. 70). სანადიროდ წასული მეფე კოსარო წარჩინებულმა მთავარმა ანაკმა მოკლა, რომელიც მას ენათესავებოდა. გახარებულმა ქასრე სასანიანმა სომხეთი დაიპყრო, ს-თა მეფის ყველა ნათესავი ამოწყვიტა და დაატყვევა. მეფე კოსაროს ძე თრდატი საბერძნეთში (რომში) გაიქ.ცა და იქ იზრდებოდა (ლ.მ. 60-62; ვ.ბ. 70; იხ. სტ. თრდატი). ს-თა მეფის სამყოფელი (თრდატ III-ის ზეობაში, 298-330) იყო დვინი (ლ.მ. 82; ვ.ბ. 75). თრდატმა (თრდატ III) დაამარცხა ყველა მისი მტერი, როგორც ეს წერია ს-თა ცხოვრებაში (ლ.მ. 69). წმ. ნინო სომეხ დვინელ ნიაფორს ორი წელი ემსახურებოდა (ვ.ბ. 74, იხ. სტ. სარა ბეთლემელი). წმ. რიფსიმეს, გაიანესა და სხვა მრავალთა წამება და სასწაული აღწერილია ს-თა მოქ.ც.ევის ნიგნში (ლ.მ. 84; ვ.ბ. 76). ვახუშტი ბატონიშვილი (XVIII) წერს, რომ ქართლის მეფე ადერკიდან (I ს.) ვიდრე მირიანამდე (IV ს.) მეფეებს კეისართა, სპარსთა და ს-თა მეფეთა ქრონოლოგიის მონმობით ადგენდა (ვ.ბ., გვ. 6). თრდატის (თრდატ III) ასული სალომე უჯარმელი ცოლად შერთეს მირიანის ძეს რევს

(ლ.მ. 70, იხ. სტ. სალომე უჯარმელი). ბაქარსა (ქართლის მეფე, ბაქარი//ბაკური, IV ს. 50-60-იანი) და ს-ებს შორის მტრობა ჩამოვარდა, რადგან ს-ები ბაქარის ძმისწულის, რევისა და თრდატ ს-თა მეფის (თრდატ III) ასულის (სალომეს) წულის გამეფებას უჭერდნენ მხარს. მის ტახტზე ასაყვანად საქართველოში შემოჭრილი ს-ები ქართველებმა ჯავახეთში (ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით თრიალეთში) დაამარცხეს (ლ.მ. 130-131; ვ.ბ. 95). ვარაზ-ბაქარის (IV ს. 70-80-იანი) მეფობაში სპარსეთის მეფემ ქართველთა და ს-თა დასახარკად ჯარის თანხლებით ერისთავი გამოგზავნა. ს-ებმა ქართველებთან მოციქული გამოგზავნეს და ურჩიეს, სპარსელების წინააღმდეგ ერთად ებრძოლათ. ვარაზ-ბაქარმა არც ს-თა და არც წარჩინებულთა რჩევა არ ისმინა. მაშინ სპარსელებმა ს-ები მოაოხრეს და ქართლში შემოვიდნენ. ამ დროიდან ს-ები და ქართველები სპარსელების მოხარკე გახდნენ (ლ.მ., 136; ვ.ბ. 96). ს-ები განდგნენ მართლისა სარწმუნოებისაგან (ა.ს., 78). ბიზანტიაში არკადი კეისრისა (395-408) და სომხეთში (იგულისხმება ბიზანტიისადმი მიკუთვნებული სომხეთის ნაწილი) არშაკის (არშაკ III, 378-387) მეფობაში ს-ები წმიდა გრიგოლ პართელის მიერ ქადაგებულ სარწმუნოებას მტკიცედ მისდევდნენ (ა.ს., 78). ქართველები ს-ებს ეუბნებოდნენ, რომ წმიდა გრიგომ პართელმა სარწმუნოება მათში საბერძნეთიდან შეიტანა, ს-ებმა კი ეს წმიდა სარწმუნოება უარყვეს და აბდიმოს ასურს და სხვა ბოროტ მწვა-

ლებლებს დაემორჩილნენ (ა.ს., 81). ვახტანგის (ვახტანგ გორგასალი, ქართლის სამეფოს მეფე, V ს. მეორე ნახ.) და ხვარამზე ს-თა პიტიახშზე იყო დაწინაურებული (ჯ. 185). შუშანიკი სომეხთა სპასპეტ ვარდანის ასული იყო (შუშანიკის წამება, 11). იმჟამად (VII ს-ის დასაწყისი) ქართველებსა და ს-ებს შორის სარწმუნოების გამო მოხდა დაპირისპირება. ქართლის კათოლიკოსმა კვირიონმა (კირიონ I, 599-614/16) ცურტავის ეპისკოპოსი, ს-თა სარწმუნოების (მონოფიზიტობის) გამო, შუშანიკის (იხ. სტ. შუშანიკი) საფლავიდან განდევნა და ქართველები და ს-ები კიდევ უფრო მეტად დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს, ხოლო ჰერეთი, როგორც ქართული ეკლესიის მემკვიდრე ნერენ, ს-თა მწვალებლობისადმი (მონოფიზიტობა) მიიძღრკა (ვ.ბ. 102, სქ. 2). ს-თა ერისთავმა აბულაბაზმა (იხ. სტ. აბულაბაზი) და გუარამ აშოტის ძემ მთიულებს მისწერეს, რომ ბულა (ბულა თურქი, არაბთა სარდალი, IX ს 50-იანი), რომელმაც 300 მთიული მძევლად აიყვანა და ოვსეთში შეჭრას ცდილობდა, არ შეეშვათ (მ. ქ. 256). ქართლისათვის აფხაზებსა და ს-ებს შორის ბრძოლაში დავითი (დავით I კურაპალატი, ქართველთა სამთავროს მთავარი 876-881) და ლიპარიტი ს-ებს უჭერდნენ მხარს (მ.ქ. 259). დინარ დედოფალმა (ჰერეთის დედოფალი, X ს.), ჰერეთი ს-თა მწვალებლობიდან (მონოფიზიტობა) მართლმადიდებელ აღმსარებლობაზე მოაქცია (ვ.ბ. 559). როდესაც აბულ კასიმმა (არაბი ამირა, 901-27) ს-თა და ქართველთა წინააღმდეგ

გაილაშქრა (914), მან სომხეთი და სამცხე მოაოხრა და ყველის ციხეს მოადგა (გობრონის წამება, IV, 419). გუარამმა (მამფალი, აშოტ I კურაპალატის ძე), თბილისის ამირას წინააღმდეგ დახმარების სანაცვლოდ, აბოცი თავის ცოლის ძმას – ს-თა მეფეს***** გაუყო (ლ.მ. 257). ს-ები, ლიპარიტი, ქართველები და დავითის ძე აშოტი ნასრას (აშოტ I კურაპალატის შვილიშვილი, გუარამ მამფალის ძე) წინააღმდეგ ერთიანდნენ, შეებრძოლნენ და გააქც.ციეს (მ. ქ. 260; ვ.ბ. 131-132). აფხაზთა მეფე კონსტანტინეს (აფხაზთა // დასავლეთ საქართველოს მეფე კონსტანტინე III, 893-922) ს-თა მეფე სუმბატ ტიეზერაკალი (სუმბატ I, ანისის მეფე 890-914) ემტერებოდა. ისინი ერთმანეთს ებრძოდნენ „ქართლსა ზედა“ (შიდა ქართლისთვის) (მ.ქ. 262, ვ.ბ. 798; იხ. სტ. სუმბატ ტიეზერაკალი). სუმბატ ტიეზერაკალმა ს-სა და ქართველთა წინააღმდეგ გაილაშქრა (914), მან სომხეთი და სამცხე მოაოხრა და ყველის ციხეს მოადგა (გობრონის წამება, IV, 419). როდესაც ს-თა მეფემ (სუმბატ I) სარკინოზებს (არაბებს) წინააღმდეგობა ვერ გაუწია, მაშინ მათ გამოერიდა და აფხაზეთის მთების გავლით გამოეშურა (წამებაჲ წმიდისა მოწამისა გობრონისი, 175-176). როდესაც დავით კურაპალატმა (დავით III, ტაოს მეფე, X ს. II ნახ.) შეიტყო ბაგრატისა (დავით III-ის შვილობილი) და მისი მშობლების კახელების მიერ დატყვევების შესახებ, შეკრიბა ლაშქარი, შემოიერთა ს-ები და კახეთის დასალაშქრად გაემართა (ვ.ბ. 138). ბაგრატის (ბაგრატ IV, საქარ-

თველოს მეფე 1027-72) ყრმობისას რანთა და კახთა მეფე კვირიკე (კვირიკე III, 1014-37), ს-თა მეფე დავითი (დავით I ანჰოლცი, ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს მეფე 991-96-1048-49)*****, თბილელი ამირა ჯაფარი ეკლესს შეიკრიბნენ, ფადლონზე (ფადლონ II, განძის ამირა 1067-73) გაილაშქრეს და მისი ლაშქარი გააქ.ც.იეს (მ.ქ. 296; ვ.ბ. 145). ს-თა მეფე დავითი (დავით I ანჰოლცი) ლიპარიტის (კლდეკარის ერისთავი) მოკავშირე იყო მეფე ბაგრატის (ბაგრატ IV) წინააღმდეგ სასირეთში (ხაშურთან, ქართლი) გამართულ ბრძოლაში (მ.ქ., 300; ვ.ბ. 147). კახეთის მეფე გაგიკი (კახეთ-ჰერეთის მეფე, 1037-58). რომელიც იყო დავით სომეხთა მეფის (დავით I ანჰოლცი), სამშვილდარისა და ძორაკერტელის ძე და კვირიკეს (კვირიკე III, რანთა და კახთა მეფე) დისწული, 2 წელი გარს ედგა ტფილისს (მ.ქ. 297; ვ.ბ. 147, 562; იხ. სტ. გაგიკი). ბაგრატის (ბაგრატ IV) დედა იყო ს-თა მეფე სენაქერიმის ასული (მ.ქ., 299, იხ. სტ. მარიამი). ლიპარიტ ბაღვაშის მოკავშირეები ბაგრატის (ბაგრატ IV) წინააღმდეგ ერთ-ერთ ბრძოლაში იყვნენ კახნი და ს-ნი (მ.ქ. 301). ბაგრატის (ბაგრატ IV) დისწული, რომლის ცოლად შერთვაც ითხოვა სულთანმა (ალფ-არსლანი, თურქ-სელჩუკთა სულთანი 1063-72), იყო ს-თა მეფის კვირიკეს (კვირიკე II, ტაშირ-ძორაგეტის მეფე 1048/49-1089 შემდეგ) ძმისწული. ბაგრატის თხოვნის მიუხედავად, კვირიკემ არ მისცა თავისი ძმისწული, ამიტომ იგი თავის ძმა სუმბატთან ერთად შეიპყრეს და კლდე-

კარის (ქვემო ქართლის ციხე) ქვეშ ბაგრატს მიჰგვარეს. მათ ბაგრატს სამშვილდის მიცემაზე უარი უთხრეს იმ იმედით, რომ მათი ძმა ადარნასე გამაგრებული იყო სამშვილდის ციხეში. მაშინ ბაგრატის ბრძანებით მიიყვანეს ისინი სამშვილდეს და ძელზე გასვეს სამი დღით. მეფე კვირიკეს ძმამ სუმბატმა მისცა ციხეები – ოფრეთს, კოშქსა და ვარზაქარს. ბაგრატმა შეიწყალა ისინი, ყველა ციხე გაათავისუფლა, გარდა სამშვილდისა და ასე დაიმორჩილა მისი სამფლობელო (მ.ქ. 307) მეფე ბაგრატმა (ბაგრატ IV). 1068 მეფე კვირიკე, თბილელი ამირა და აღსართანი (კახთა მეფე) სულთანს (ალფ-არსლანს) ეახლნენ და ქართლში შემოიყვანეს (მ.ქ. 209). წმ. გიორგი მთაწმინდელი (XI ს. ქართველი საეკლესიო მოღვაწე) წერს, რომ როგორც არანმიდა თესლი ისე შემოგვერია ს-თა ბოროტი მოდგმა, აღვირახსნილნი, ვერაგნი და გაიძვერანი და ამის გამო დიდი ზიანი გვადგებოდა; ჩვენი მოდგმა (ქართველთა) წრფელი და უმანკო იყო, ამიტომ ისინი ზოგჯერ ჩვენი წესიერების გამო, ზოგჯერ გამიზნულად გვაცდუნებდნენ (გიორგი მცირე, 123). გიორგი მთაწმინდელი აღნიშნავს, რომ ს. მღვდელი ჟამს ვერ წირავდა მის მონასტერში (გიორგი მცირე, 150). მართლმადიდებლები პურიტა და ნყალგარეული ზედაშით (საბარძიმე ღვინო) წირავენ, კათოლიკეები ჳმიადით (უფუარი პური), ს-ები კი უწყლოდ (ცხორებაჲ გიორგი მთაწმინდელისაჲ, 424). მეფემ გიორგი მთაწმინდელს ჰკითხა ს-თა სარწმუნოების შესახებ,

ჰქონდათ თუ არა რაიმე საერთო ქრისტიანებთან, მან მიუგო, რომ ბოროტს სარწმუნოების სახელს ნუ უწოდებდა და ს. მეფეები ყველას წინაშე შეარცხვინა (გიორგი მცირე, 180). მეფე დავითს (დავით IV აღმაშენებელი, საქართველოს მეფე 1089-1125) თხოვნით მიმართეს აღვირახსნილი და ბოროტი მოდგმის ს-მა ეპისკოპოსებმა და მონასტრების წინამძღვრებმა, რომ მოენვია კრება და ემსჯელათ სარწმუნოებრივ საკითხებზე. თუ ს-ები დამარცხდებოდნენ, ისინი თავიანთ სჯულს შეაჩვენებდნენ, გამარჯვების შემთხვევაში კი ითხოვეს, რომ მწვალებლებად აღარ მოესხენებინათ და არც შეეჩვენებინათ. პაექრობამ, რომელიც ცისკრიდან მე-9 ჟამამდე გაგრძელდა, გამარჯვებული ვერ გამოავლინა. მაშინ მასში ჩაერია მეფე (დავით IV), რომელმაც თავისი ცოდნით თავზარი დასცა და განაიარაღა ს-ები. მათ აღიარეს თავიანთი დამარცხება და დარცხვნილები წავიდნენ (დ.ი. 356-357; ვ.ბ. 163). დავითის IV-ის ეპოქაში, ს-ებმა ქართველებთან სარწმუნოებრივი შეერთება იწყეს (ვ.ბ. 163). დავით IV აღმაშენებელიდან მოყოლებული ერთიანი საქართველოს მეფეები, ხოლო XVI ს-დან ქართლის, კახეთისა და იმერეთის ცალკეული მეფეები ატარებდნენ „სომეხთა მეფის“ ტიტულს (იხ. სტ. „სომეხთა მეფე“). მეფე გიორგიმ (გიორგი III, საქართველოს მეფე 1156-84) დაარბია ს-თა მეფედ წოდებული ქალაქი აშორანი (ვ.ბ. 166). ზაქარია და ივანე სარწმუნოებით ს-ები (მონოფიზიტები) იყვნენ, თუმცა მართლმადიდებლობის თაყვა-

ნისმცემელი (ი-ა, 33; 110; ბ.ეზ., 123; ვ.ბ.185). კათოლიკოსმა იოანემ (იოანე VII, საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი 1205/06-1210) ზაქარია ამირსპასალარს უარი უთხრა წირვის შემდეგ სეფისკვერის მიცემაზე, რადგან ზაქარია სარწმუნოებით ს. იყო. ზაქარია მხარგრძელის ინიციატივით ს-სა და ქართველებს შორის სარწმუნოების შესახებ პაექრობა გაიმართა (ამ პაექრობის შესახებ იხ. ი-ა, 81-90; ვ.ბ.185). ივანე მხარგრძელმა ს-თა სარწმუნოების მცდარობა აღიარა, მოინათლა და ჭეშმარიტი ქრისტიანი (მართლმადიდებელი) გახდა (ბ.ეზ., 123). კახა თორელი რკონის ღვთისმშობლის მონასტრისადმი 1260-ს გაცემულ საბუთში წერს, რომ მან სოფ. ხოვლეს (ქართლი) ნახევარი იყიდა ს. ჰასან სუმბატისძისა და ურია იოსებ ბუღბაფაისძისაგან, საბუთის ბოლოს კი აღნიშნავს, რომ ვინც გააუქმებს ან შეცვლის მის დაწერილ საბუთს – ქართველი, სპარსი თუ ს., შერისხოს რკონის ღვთისმშობელმა (ქ.ს.დ., II, გვ. 58). თემურ ლენგმა იავარჰყო ს-ები, როგორც წერია „სომეხთა ცხოვრებაში“ (მეორე ტ., 448). „ს-ნი შეიშალნეს“ (1539, 1634) (მც. ქრ., 34;39;47;74; ვ.ბ. 403, სქ. I)*****. 1577-ის საბუთით, მეფე ალექსანდრემ (ალექსანდრე II, კახეთის მეფე 1574-1605) მის სამკვიდრო მამულში მცხოვრები დავით ჯორჯაძის კუთვნილი ყველა ყმა, მათ შორის ს-ები მალისაგან (გადასახადი) გაათავისუფლა (ქ.ს.დ., II, 196). 1579-ის საბუთით მეფე ალექსანდრემ (ალექსანდრე II, კახეთის მეფე) სვეტიცხოველს განუახლა მამულები

და ყმები, მათ შორის გრემს (კახეთი) მცხოვრები 12 კომლი ს. და ურია ვაჭარი (ქ.ს.დ., II, 199). საქართველოში შემოჭრილმა 40 ათასმა ყირიმელმა თათარმა, რომლებიც მეფის (ლუარსაბ I, ქართლის მეფე 1606-14) ადგილსამყოფელის – ცხირეთის ციხისაკენ მიმავალ გზას ეძებდნენ, უფლისციხელი ს. ხუცესის შეპყრობა სცადეს. იგი მათ გაექცა, უფლისციხის ხიდი (მდ. მტკვარზე გადებული) აშალა, მტკვარში გადაყარა და მტრის შემოსევის ამბავი მტკვრის იმიერ ქართველთა შორის გაავრცელა, რათა მეფეს სასწრაფოდ დახმარებოდნენ (ბესარიონ ორბელიშვილი, 37). ს. მისტორიე ზაქარია „სომხეთის ისტორიაში“ წერს, რომ მეფე როსტომის (ქართლის მეფე 1633-58) ძის ლუარსაბის მკვლელობაში ს. ბაადურ მამიკონიანს დასდეს ბრალი (ვ.ბ. 444). 1633 მეფე როსტომმა (1633-58) გორის ს. სამღვდელოებას სითარხნის წყალობის წიგნი უბოძა (ქართულ-სპარსული ისტ. საბუთები, 102). ახალქალაქში (კასპის რ-ნი) მცხოვრები ს. სახასო ვაჭრები იხსენიება ქართლის მეფე როსტომისა (1633-58) და დედოფალ მარიამის 1640-ის ახალქალაქის (კასპის რ-ნი) მონასტრის საამშენებლო წარწერაში (ახალქალაქის წარწერა, 10). ალექსანდრემ ჩიხორსა და ჩხარს მცხოვრები ს-ები და ებრაელები აყარა და თავისი მამის (გიორგი III, იმერეთის მეფე 1604-39) ტყვეობიდან გათავისუფლების სანაცვლოდ დადიანს (ლევან II, ოდიშის მთავარი 1611-57) მისცა (ბ.ე., 420, ვ.ბ. 829). ვინმე ს-მა წმიდა მონამეების, შალვასა და ელიზ-

ბარის (ქსნის ერისთავების), მეუღლეებს უამბო მათი საფლავის ადგილმდებარეობის შესახებ. მათ იგივე ს. გარკვეული საზღაურის სანაცვლოდ თავიანთ ორ ყმასთან ერთად წარგზავნეს მონამეების წმიდა ნაწილების წამოსაღებად (წამებაჲ ელიზბარისა, შალვასი და ბიძინასი, 428-429; 438). ერეკლემ (ერეკლე I, ქართლის მეფე 1688-1703) ქ. თბილისში ჯვრის მონასტრის მეტოქი ეკლესიის ეზოში დასახლებული ს-ები აპყარა და ეს ადგილი ჯვრის მამა პართენს დაუბრუნა (1692), ხოლო გავლავანში დასახლებული ორი კომლი ს., დატოვა და ეკლესიას შესწირა (პ.ა.ლ., ტ. I, 283-84). იმამ-ყული ხანმა (დავით II, კახეთის მეფე 1709-22) ენისელის მოურავს თავის სამკვიდრო მამულის ყორნევის მფლობელობის წიგნი განუახლა და უფლება მისცა, რომ იმ თათრებისა და ს-ებისთვის, რომელთაც ამ ტერიტორიის მიდამოებში დაასახლებდა, ისევე მოეთხოვა (ბეგარა-გადასახადი), როგორსაც მის დანარჩენ ყმებს სთხოვდა (ქართულ-სპარსული ისტ. საბუთები, 419). ქართველი მეფეების მიერ აგებულ ეკლესიებში – ახპატსა და სანაინში ამჟამად (XVIII ს. I ნახ.) სხედან ს-ები. ქართლის მეფე აქ ეპისკოპოსს სვამს „მინერითა ოქივატერისათა“ (სომხ. „ჰოგევორ ტერ“, სულიერი მამა), რადგან ქართლში მოსახლე ს-ები მის სამწყსოში შედიან. ამის ზემოთ მდებარე ქობერის მონასტერი ს-ების ხელშია (ვ.ბ. 308). კალას (თბილისის უბანი) დედოფალ როდამის (ქართლის მეფე ვახტანგ V-ის (1658-75) მეუღლე) მიერ აგებული 4 ეკლესია ამჟამად

(XVIII ს.) ს-ების ხელშია (ვ.ბ. 337). მაჰ-მადიანები თბილისის ციხესა და სეი-დაბადს (თბილისის უბანი), ს-ები კი ციხეს გარეთ ცხოვრობენ (XVIII) (ვ.ბ. 338). ქართველების გარდა, ურიები და მცირედ ს-ები ცხოვრობდნენ ატენში, მდ. ძამაზე მდებარე მძორეთში, ახალ-გორში, გორში, ცხინვალში, ცხინვალს ზევით თამარაშენში, ალსა და სურამში (XVIII) (იხ. ვ.ბ. 343-4; 359; 367; 370; 377). გოკიაში, ბარალეთში (ჯავახეთი), ახალციხეში მესხების გარდა ცხოვ-რობდნენ ს-ები და ურიები (XVIII) (ვ.ბ. 669). ქუთაისში, ჩიხორსა და საჩხერე-ში (იმერეთი) იმერლების გარდა ცხოვ-რობენ ს-ები და ურია ვაჭრები (ვ.ბ. 756; 761). ტაშირში და მტრის მიერ აოხრე-ბულ აბოცში, რომელიც ალაშენა მეფე ვახტანგმა (ვახტანგ V, ქართლის მეფე 1658-75), ბინძურად შემოსილი, გაზე-თილი, გრძელჩოხიანი „სარწმუნოებით სომეხნი“ ცხოვრობენ (ვ.ბ. 313-314). „დასტურლამალის“ (XVIII ს-ის სამართ-ლის ძეგლი.) მიხედვით, ქართლის სა-მეფოში მცხოვრებ ყველა ეროვნების ხალხს, მათ შორის ს-ებს, იმერეთში ტყვის ყიდვის შემთხვევაში საბატონ-ოდ 3 მინალთუნი უნდა გადაეხადათ (ქ.ს.დ., II, 286). 1722 მეფე ვახტანგმა (ვახტანგ VI, ქართლის მეფე 1716-24) თბილისის მოსახლეობას და მათ შო-რის ს-ებს უფლება მისცა ქალაქში უპატრონოდ დარჩენილ სახლ-კარსა და მიწა-მამულს დაპატრონებოდნენ და ისინი ზოგიერთი გადასახადისაგან (სათათრო და სამტყვეო) გაათავისუფ-ლა (ქ.ს.დ., II, 388-389). 1742 ხელმწიფემ (ირანის შაჰი) ქართველები მალისაგან

(გადასახადი) გაათავისუფლა და ს-ებს, როგორც წესია, ისევ დაუნესა (პ.ო. 59). როდესაც ბატონს (თეიმურაზ II, ქართ-ლის მეფე 1744-62) ქრისტიანული წე-სით სვეტიცხოველში აკურთხებდნენ, იგი აღსავლის კარის ქვემოთ (ამბიო-ნის წინ) დააყენეს, ეპისკოპოსები მარ-ჯვნივ და მარცხნივ დაუდგნენ, ხოლო ს-თა დასი და „ფრანგნი“ (კათოლიკეე-ბი), სამღვდელო შესამოსელით, კრძალვით იდგნენ (პ.ო. 105). 1747-49-ით დათარიღებულ საბუთში მერალი-ბეგ ციციშვილი წერს, რომ ხელმწიფის კარზე დაიბარეს ანგარიშისათვის, რის გამოც თავისი ყმები – ქართველი, ს., ურია, ასევე აზნაურები თავიანთი გლეხებით – ძამის ციხეში შეკრიბა. მათ შორის იგი ასახელებს ბეჟუა ს-ს – ერთ კომლს (ქ.ს.დ., VII 54). პაატა ცი-ციშვილის მიერ გაყიდულ ყმებს შორის დასახელებულია ალისხეობაზე მცხოვ-რები 35 სული ქართველი, ს. და ურია (ქ.ს.დ., VII, 56). სიღნაღში მდგომი ფანა-ხანისაგან (ყარაბაღის//შუშის ხანი (1747-63.) შენუხებული ს-ის ეპისკო-პოსი, ბატონებს (თეიმურაზ II; ერეკლე II, კახეთის მეფე, 1744-62) ეახლა და სთხოვა დახმარება (პ.ო. 165). ფანა-ხა-ნის მიერ შევიწროვებული ს-ები – ერ-თი ხეობის მელიქი უსუფ-ბეგი 100 კომლი კაცით, აიყარნენ და მეფეებს (თეიმურაზ II, ერეკლე II) დახმარება სთხოვეს. მათ ისინი ქალაქში (თბილი-სი) კლდის უბნის მხარეს დაასახლეს (პ.ო. 228). სომხითის მელიქი გვარი არ არის, არამედ გამაჰმადიანების გამო ვინმე სომეხს ეს პატივი შაჰ აბასმა მია-ნიჭა (ვ.ბ. 33). ერევნის ალების შემდეგ

მეფე ერეკლემ მრავალი კომლი ს. აყარა და საქართველოში წამოასხა, რომლებიც დღემდე (XVIII ს. II ნახ.) რამდენიმე ადგილას ცხოვრობენ (ო.ხ. 71; ო.ხ. თეიმურაზისეული ვერსია, 97). მიქელა არლუთაშვილის მეთაურობით ლეკებმა დაარბიეს ყალაჩა, საიდანაც 200-ზე მეტი დატყვევებული ს. წაიყვანეს (თ.ბ. 61). 1763 ნიკოლოზ აბაშიძეს თხოვნა დაუკმაყოფილეს და მისი სამკვიდრო ყმა ს. ალხაზის შვილი დაუბრუნეს (ქ.ს.დ., VII, 68). 1766 რამაზ შალიბატაშვილი წერს ხელმწიფეს (ერეკლე II), რომ ტყვეობიდან იხსნა ერთმა ს-მა, დაასახლა და გააზატა (ქ.ს.დ., VII, 102). 1769-ის საბუთში გიორგი საყვარელიძე წერს მდივანბეგებს, რომ ერთმა კეხველმა კაცმა გოგოები ჩამოიყვანა, გასაყიდად დაყავდა და ს-სა და ურიას აძლევდა (ქ.ს.დ., VII, 150). 1770 ქართლ-კახეთის მოსახლეობის აღწერის მიხედვით, ქ. თბილისში ცხოვრობდნენ მართლმადიდებელი ქართველები, ს-ები, კათოლიკეები და თათრები 4 ათასი კომლი; ქ. გორში – მართლმადიდებელი ქართველები, ს-ები, კათოლიკეები – 500 კომლი; ნილკანში – მართლმადიდებელი ქართველები, ს-ები და ებრაელები – 700 კომლი; სურამში – 200 კომლი; მართლმადიდებელი ქართველები და ს-ები – თელავში 740 კომლი; ანანურში – 100 კომლი; მდ. ქსანზე, ქ. ახალგორში – 140 კომლი; სიღნაღში (ქიზიცი) – ქართველების გარდა ს-ები – 100 კომლი; ქართლში – 500; ს-ები – ბორჩალოსა და ფამბაკის ხეობაში 2560; ყაზახის სახანოში – 1200; შამშადილუში 1200; ენისელში (კახეთი) ს. და

თათარი 10 ათასი კომლი. სალაშქროდ შეიძლება 18 ათასი ქართველისა და ს-ის გამოყვანა (ქ.ს.დ., II, 420-421). 1774-ს დაწერილი საბუთით აბრამა სთხოვს ხელმწიფეს (ერეკლე II), რომ განჯელი ს-ის მიერ ტყვეობიდან ათ თუმნად დახსნილი მისი შვილი გამოისყიდოს და იმსახუროს (ქ.ს.დ., VII, 249). 1775 ჩოლოყაშვილები ომან და ქაიხოსრო წერენ ხელმწიფეს (ერეკლე II), რომ მათ სამკვიდრო მამულში შენდიანს (კახეთი), ორი საყდარი არის ს-ისა, რადგან იქ ს-ები იყვნენ ჩასახლებული (ქ.ს.დ., VII, 316). 1776-ის საბუთით აიდემურ და იოვანე ბუბურშიშვილები სთხოვენ ხელმწიფეს (ერეკლე II), რომ ქალაქს გაქ.ც.ეული და იქ დამალული მათი ყმები – ორი ყაზახელი ს., მოძებნოს და მათ დაუბრუნოს (ქ.ს.დ., VII, 323). 1777-ის საბუთით დავით კურდელიშვილი ხელმწიფეს წერს, რომ ბოდბის ეპარქიაში მოგაჭრე ს-გან აღებულ ბაჟს ბოდბელი არ იძლეოდა, რის გამოც საქმის მოგვარებას ითხოვდა. (ქსდ, VII, 376). 1781 საბუთში ბოდბელი ეპისკოპოსი სთხოვს მეფეს (ერეკლე II), რომ ეკლესიის ყმობაში მყოფი ოთხი-დე ს. ფეიქარი, რომელთაც აყრას და სიღნაღში გადასახლებას უპირებდნენ, არ აეყარათ მათგან ეკლესიისათვის შემოსავლის (ნელინაღში 1-2 შაური სანთლის ფასი) შენარჩუნების მიზნით (ქ.ს.დ., VII, 518). 1782 ნიკოლოზ ასატურაშვილი წერს ხელმწიფეს (ერეკლე II), რომ 8 ათასამდე მისი ყმა ს. და თათარი ყარაბახს იყვნენ. იბრეიმ-ხანთან (ყარაბახის // შუშის ხანი, 1763-1806) დადებული პირობის მიხედვით კი, ვინც

იქიდან იპარება და მის სამეფოში მოდის, მეფე ყველას უკან აბრუნებს (ქ.ს.დ., VII, 539). 1784-90 -ში შედგენილი ქართლის მოურავის სარგოს მიხედვით, ნავროზობის (მაჰმადიანთა დღესასწაული) შემდეგ ქალაქის (თბილისის) მოურავისათვის უნდა შეკრებილიყო თითოეულ კომლ ყმაზე 6 შაური, ხოლო ს. ყმაზე 1 შაური (ქ.ს.დ., II, 493). 1785 მანუჩარ ლაშქარნივისი დედოფალს (დარეჯანი, ერეკლე II-ის მეუღლე) წერს, რომ ბოლნისის ზევით მდებარე მისი სოფელი ბერდიკი საქონლის დასაყენებლად მელიქ მიხითარს და მის ს-ის ელს მისცა წელიწადში საბალახედ (გადასახადი) 3 თუმნის მიცემის პირობით. 1 წელი ისინი იხდიდნენ გადასახადს, მაგრამ ბოლო 4-5 წელიწადი უკვე აღარ იძლეოდნენ (ქ.ს.დ., VII, 643). 1789-ის საბუთში ბოდბელი (ბოდბის ეპისკოპოსი) დავითი წერს, რომ ბოდბეს მდებარე საეკლესიო მცირე მამულში ჩასახლებული ს-ები, რომლებიც ეკლესიას ემსახურებოდნენ, შაჰაბასის მიერ კახეთის აოხრებისას ამოწყვეტილან (ქ.ს.დ., VII, 804). 1791-ის მეფე ერეკლეს (ერეკლე II) განწესებით, თუ ვინმე ქართლისა და კახეთის სამეფოებზე, ქართველზე, ს-ზე, თათარზე მტრულად მოვა და დაიპყრობს, მოსახლეობა მათ მომადლიერებას „დახარჯვითა და სამსახურით“ უნდა შეეცადოს (ქ.ს.დ., II, 524). 1795. 10 სექტემბერს ალა-მაჰმად – ხანმა ს-ების მელიქ მეჯნუნის და იაკობ ბებუთაშვილის (ბებუთოვი) რჩევით თბილისის მიდამოები დაათვალიერა და კრწანისის ველზე ერეკლეს (ერეკლე II) ჯარს

თავს დაესხა (ქრ., III, 430). ალა-მაჰმად ხანთან მყოფმა ს-ებმა საშვილიშვილო საქმე ითავეს. მელიქ მეჯნუნმა სპარსელების ჯარი კოდა-თელეთზე გაატარა, რომელიც სოლოლაკს (თბილისის უბანი) მიადგა. (ქრ., III 431). 1795. 11 სექტემბერს ალა-მაჰმად ხანი უკან გაბრუნებას აპირებდა, მაგრამ განჯის ხანს და ს-ებს არ ეძინათ. იოსებ მისკარბაშმა და არტემა არარატიანმა ერეკლეს მიერ დატყვევებული ალა-მაჰმად ხანის ელჩი გააპარეს და მისი დახმარებით მტერს ყველაფერი შეატყობინეს (ქრ., III, 430). 1797 იოანე მდივნიშვილი სთხოვს ხელმწიფეს, უბოდოს იმის დამადასტურებელი ოქმი, რომ მან დააკმაყოფილა მასთან თხოვნით მისული ოციოდე კომლი ს-ის თხოვნა, პურისა და სარჩოს მიცემის პირობით იყმო და თავის მამულში დაასახლა (ქ.ს.დ., VIII, 409). სოლომონ მეითარი სთხოვს დავით ბატონიშვილს (ქართლ-კახეთის მეფე გიორგი XII-ის (1798-1800) ძე) შეუნარჩუნოს მისი ყმა – ახალქალაქში ჩასახლებული რამდენიმე კომლი ზურნაბათელი ს., რომელთაც იასაული აყრას უპირებდა (ქ.ს.დ., VIII, 513). 1798. პეტროზა ვართაპეტი წერს არზას ხელმწიფისადმი (გიორგი XII) იმის შესახებ, რომ მოსახლეობის შემცირების გამო, ახპატის საყდარი უსანთლოდ, იქ მყოფი ორი ვართაპეტი და სამი დიაკვანი კი მშვიერ-მწყურვალნი დარჩნენ, ყაზახის ს-ები კი მათ არ ეპუებოდნენ და მათზე განწესებულ გადასახადს არ უხდიდნენ, რის გამოც მეფეს სთხოვს გასცეს ოქმი ყაზახის სამღვდელოებაზე და მამასახლისზე,

მათ მიერ ეკლესიის გადასახადის გადახდის შესახებ. გიორგი XII-მ უბრძანა ყაზახის ს. მელიქებს, სამღვდლოებასა და საერო პირებს, რომ ახპატის მონასტრისათვის დაწესებული სამსახური შეესრულებინათ, წინააღმდეგ შემთხვევაში მათ მეფის იასაული ჩამოუვლიდა და გამოართმევდა გადასახადს (ქ.ს.დ., VIII, 485). 1799 სოლომონ თარხნიშვილი წერს გიორგი XII-ს, რომ 5 კომლი განჯელი ს. მისი სოფლების სომეხთაგანნი, ახალქალაქს მოვიდნენ. დედოფალმა იასაულები მიუსია მათი აყრისა და ქოლაგირში წაყვანის მიზნით. იგი ითხოვს ხელი ააღებინონ ს-ის აყრაზე, რასაც მეფე აკმაყოფილებს (ქ.ს.დ., VIII, 503-04). 1800 ლაზარე ვარციელაშვილი დავით ბატონიშვილს სთხოვს დახმარებას იასე დავითიშვილის წინააღმდეგ, რომელმაც მისი ძმა გორში ს-თან დააგირავა და მასაც იგივეს უპირებდა (ქ.ს.დ., VIII, 633). გენერალ-ლეიტენანტ რტიშჩევის (ნიკოლაი რტიშჩევი, საქართველოს მთავარმართებელი 1812-16) თანამემნე იყო გენერალ-მაიორი ახვერდოვი, გვარად პოპულაშვილი, თბილისელი ს. (თ.ბ. 83). ეროვნებით ს. მისკარბაშის იოსებ ბუთაშვილის მეშვეობით, რტიშჩევმა ყაზახის ელები გადაიბირა, რომელთაც გარე კახეთი ააოხრეს (თ.ბ. 86).

* თურქთა მოხსენიება იმ დროის ამსახველ საისტორიო წყაროებში ანაქრონიზმია.

** ოსების მოხსენიება იმ დროის ამსახველ საისტორიო წყაროებში ანაქრონიზმია.

*** აქ ხაზართა მოხსენიება ანაქრონიზმია (იხ. სტ. ხაზარები).

**** სპარსეთის მეფე ქასრეს („ქართლის ცხოვ-

რების“ მიხედვით, ქასრე ანუშირვან სასანიანი), ქართლის მეფე ასფაგურ მირდატის ძისა და სომხეთის მეფე კოსაროს თანამედროვე მეფეებად მოხსენიება ანაქრონიზმია.

***** იგულისხმება ერთ-ერთი სომხური სამთავროს, შირაქის მთავარი აშოტ I ბაგრატიუნი. თანდათან მან ქვემო ქართლში თავისი სამფლობელო გააფართოვა. ქართული მიწების მიტაცების გამო იგი თავს „ს-თა და ქართველთა მთავარს“ 885-დან მეფის ტიტულის მიღების შემდეგ კი „ს-თა და ქართველთა მეფეს“ უწოდებდა.

***** X ს-ის 70-იანი ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე, მდ. ალგეთის ხეობასა და ბამბაკ-ერევნის ქედს შორის ჩამოყალიბდა ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო, რომელიც დასახლებული იყო ქართული და სომხური მოსახლეობით. მისი დედაქალაქი იყო სამშვილდე, ამიტომ მის სათავეში მყოფი სომეხი ბაგრატიუნები, იგივე კვირიკიანები, „სამშვილდარებად“ იწოდებოდნენ. ქართულ წყაროებში ტაშირ-ძორაგეტს „სომხითი“ ეწოდებოდა, ხოლო სომხურ წყაროებში „ვრაც დამტი“ (ქართველთა ველი). IX-XI სს-თა მანძილზე აქ მიმდინარეობდა ბრძოლა გავლენისათვის სომხურ და ქართულ სამეფოებს შორის. XII ს-ის დასაწყისში ეს ტერიტორია საბოლოოდ შევიდა ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის შემადგენლობაში.

***** იმ წლებში, როდესაც აღდგომა 6 აპრილს უწევს, მართლმადიდებლურ (ბერძნულ) ეკლესიასთან კონფესიური განხეთქილების შედეგად, სომხურ-გრიგორიანული ეკლესია აღდგომას 13 აპრილს დღესასწაულობს. ქართული მართლმადიდებელი ეკლესიის თვალსაზრისით ეს არის „შეშლა“ – ცრუზატიკის დადება. ასეთი ცრუზატიკები იყო 570, 760, 1007, 1102, 1292-ში. აღდგომის გამო შეუთანხმებლობამ 1197 განხეთქილება წარმოშვა სომეხ-ქართველთა შორის. 1534, 1634, 1729, აღდგომა 6 აპრილს იყო, ხოლო სომეხთათვის 13 აპრილს.

თ. ქორიძე

სომხეთი – სახელმწიფო სამხრეთ კავკასიაში. ს. იხსენიება: „მოქცევაი ქართლისაი“, სტეფანე მტბევაი „გობრონის წამება“ (ძ.ქ.ა.ლ.დ. I, 1963); წმიდა ნინოს ცხოვრება (არსენ ბერისეული რედაქცია, ძ.ქ.ა.ლ.დ. II, 1971); ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, ლეონტი მრო-

ველი „ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“, ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“, „მატიანე ქართლისა“ (ქ.ც. I, 1955), არსენი საფარელი „განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა“ (1980); „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“, სუმბატ დავითის ძე „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“ (ქ.ც. I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ჟამთააღმწერელი, ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება – მეორე ტექსტი, ახალი ქართლის ცხოვრება – მესამე ტექსტი (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983); პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989).

სოლომონ ბრძენის (ისრაელის მეფე ძვ.წ. 967-28) ვაჟები მივიდნენ რაქაელ დედოფალთან, მოინათლნენ მისგან, დარჩნენ ს-ში და მათი შთამომავლები მმართველობენ ს-ში (ს.დ. 373). ალექსანდრე მაკედონელმა (ძვ. სამყაროს უდიდესი სამხედრო და პოლიტი. მოღვაწე, მაკედონიის მეფე ძვ.წ. 336-23) ანტიოქოსს (ასურასტანის მეფე) მისცა ს. (ლ.მ. 19). ალექსანდრე მაკედონელმა გაამეფა მცხეთაში აზო („მოქ. ქ.“-ის მიხედვით ქართლის პირველი მეფე) და დაუწესა საზღვრად ს. (მოქ. ქ. 82, წ.წ. 47). ფარნავაზმა (ქართლის მეფე ძვ.წ. IV-III სს. I ნახ.) სთხოვა ანტიოქოსს დახმარება ბერძენთა წინააღმდეგ საბრძოლველად. მან გამოუგზავნა გვირგვინი ფარნავაზს და უბრძანა სომეხთა ერისთავებს მისი დახ-

მარება. (ლ.მ. 23). ქართამის (ქართლის მეფე ძვ.წ. II საუკუნის 60-იანი წლები) ცოლმა ს-ში გააჩინა ყრმა ადერკი.იგი აღიზარდა ს-ში. (ლ.მ. 32,33; ვ.ბ. 61); აზორკი და არმაზელი (ქართლის მეფეები ძვ.წ. II-I საუკუნეების მიჯნა) ლაშქრობენ ს-ში (ლ.მ. 45, 48; ვ.ბ. 64). ქასრე სასანიანმა (სასანიდი შაჰინ-შაჰი შაბურ I, 241-72) დაიპყრო ს. (ლ.მ. 62; ვ.ბ. 71); წმ. ნინო (ქრისტიანობის მქადაგებელი და გამავრცელებელი საქართველოში IV ს. I ნახ.) 50 ქალწულთან ერთად შევიდა ს-ში (მოქ. ქ. 84,124, წ.წ. 18). არკადის მეფობაში (აღმოსავლეთ რომის იმპერატორი 395-408) ს. რომაელებს ეკუთვნოდათ, შემდეგ კი სპარსელებმა დაიპყრეს (ა.ს. 78). დვინის საეკლესიო კრებაზე (606) ს-მა აღიარა მონოფიზიტობა (ა.ს. 80-81). სარწმუნოებრივი დაპირისპირება ქართლსა და ს-ს შორის დაიწყო ნერსე სომეხთა კათალიკოსის (548-57) დროს (ა.ს. 82). ვაჰან მამიკონიანის (ს-ის მარზპანი 485-505) სიკვდილის შემდეგ სპარსელებმა დაიპყრეს ს. და შეურაცხყვეს მათი სარწმუნოება (ა. ს. 87). იუსტინემ (ბიზანტიის იმპერატორი იუსტინე II, 565-578) დაიბარა ს-ის ეპისკოპოსები მათი ქალკედონური მრწამსისაგან განდგომის გამო. კონსტანტინოპოლის კრებაზე ს-მა კვლავ ბერძენებთან სარწმუნოებრივი ერთობა აღიარა (ა.ს. 88). მავრიკემ (მავრიკიოსი, ბიზანტიის იმპერატორი 582-602) ს-ის ბიზანტიური ნაწილის მმართველად დანიშნა მუშელ მამიკონიანი (ა.ს. 89). ჰერაკლე (ბიზანტიის იმპერატორი 610-641) მოვიდა ს-ში და იხილა სომეხთა გადახვევა სარწმუნოებისაგან. მან მოიწვია

კარნუ-ქალაქის (ქ. ერზურუმის (თურქეთი) ძველი ქართული სახელწოდება) საეკლესიო კრება, რომელზეც სომეხთა საპატრიარქომ ქალკედონიზმი აღიარა (ა.ს. 90). ბაგრატი (ბაგრატ III, საქართველოს მეფე 975-1014) მოხარკედ გაიხადა ს. (მ.ქ. 281; ს.დ. 382). დავითი (დავით IV აღმაშენებელი, საქართველოს მეფე 1089-1125) მართავდა ს-ისა და ანისის საქმეებს (დ.ი. 346). ჯალალედინმა (მანგუბერთი, ხორეზმის შაჰი 1220-21) მოაოხრა ს. (ყ. 171; ვ.ბ. 200, 205). თემურ-ლენგმა (შუაზიელი მხედართმთავარი 1336-1405) დაიპყრო და სრულიად მოაოხრა ს. (ბ.ე. 327; მეორე ტ. 448; ვ.ბ. 263). შაჰ-თამაზმა (შაჰ-თამაზ I, ირანის შაჰი 1524-1576) და სულეიმანმა (სულეიმან I, თურქეთის სულთანი 1520-1566) გაიყვეს სამხრეთ კავკასიის ტერიტორია. სულეიმან I-ს დარჩა ს. (ბ.ე. 371; მესამე ტ. 517).

ე. კვაჭანტირაძე

სტარაონისი – სავარაუდოდ სომეხი, IV ს-ის I ნახევრის მოღვაწე. ს. იხსენიება : „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963).

გუასპურაგნიდან (ვასპურაკანიდან) ბოდს (ბოდბეში) დედოფალ სოფის ბრძანებით წამოიყვანეს ს., რომელიც იქვე მოინათლა (მოქ. ქ., 101).

თ. ქორიძე

სუმგატ პიპრიტიანი – სომეხთა მეფის არტაშეს I-ის სპასპეტი ძვ.წ. II ს. ს.ბ. იხსენიება: ლეონტი მროველი

„ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

ს.ბ-მა მოკლა სომეხთა მეფე იარვანდი და დასვა მეფედ მისი ძმა არტაშანი (არტაშეს I, „დიდი არმენიის“ პირველი მეფე, არტაშესიდების დინასტიის დამაარსებელი), (ლ.მ. 45). აზორკმა და არმაზელმა (ქართლის მეფეები ძვ.წ. II-I სს. მიჯნა) ჩრდილო კავკასიელი ტომების დახმარებით მოაოხრეს სომხეთი. ს.ბ-მა შეკრიბა ჯარი და დაედევნა ქართველებს, რომლებიც კამბეჩოვანში (საქართველოს ისტ. მხარე, მდ. ალაზნის ქვემო წელსა და მდ. მტკვარს შორის, ცენტრი ციხე-ქალაქი ხორნაბუჯი) გაჩერებულიყვნენ და იყოფდნენ ალაფს. ს.ბ-მა მოციქული გაუგზავნა ქართლის მეფეებს და შეუთვალა ყველაფერი რაც სომხეთიდან წაეღოთ მათი ყოფილიყო, ოღონდ ტყვეები გაეთავისუფლებინათ. მათ უპასუხეს, რომ სომხეთში მის საძებნელად მივიდნენ, თუ სურდა მისულიყო მათთან, მიელოწილი, თუ არადა ისინი მივიდოდნენ და არ დატოვებდნენ ცოცხალს. ს.ბ-მა გადალაზა მტკვარი, მას შეებრძოლნენ ოსთა მეფე ბაზოკი, მისი ძმა ანბაზუკი და დამარცხდნენ. შემდეგ ბრძოლა გაიმართა ქართლის მეფეებსა და ს.ბ-ს შორის. ს.ბ-მა გაიმარჯვა. აზორკი და არმაზელი მცხეთაში დაბრუნდნენ. ს.ბ. შევიდა და ააოხრა ქართლი, ააშენა სამცხეში (ისტ. პროვინცია სამხრ.-დას. საქართველოში, იგივე ოძრხე დემოთის ციხე (მდებარეობს ფერსათის მთის ძირას, ბორჯომთან) და წავიდა (ლ.მ. 47;

ვ.ბ. 658, 662). ქართველებმა და ოსებმა შურისძიება გადაწყვიტეს და არბევდნენ სომხეთის საზღვრებს. ქართველთა წინააღმდეგ გამოემართა სომხეთა მეფე არტაშანი და ს.პ. სომხები დადგნენ მცხეთაში, იბრძოდნენ ხუთი თვე და გაიმარჯვეს. მესამე წელს მოვიდა ს.პ. და სომხეთა მეფის ორი ვაჟი და დადგნენ თრიალეთს (ისტ. თემი ქვემო ქართლში, თანამედროვე წალკა). მოხდა დაზავება და ამიერიდან ოსები, ქართველები და სომხები ერთად იბრძოდნენ მტრის წინააღმდეგ (ლ.მ. 45-49; ვ.ბ. 64-65).

ე. კვაჭანტირაძე

სუმგათ ტიუზერაკალი – სუმგათ I ბაგრატიუნი, ანისის მეფე (890-914). ს.ტ. იხსენიება: „მატიანე ქართლისა“ (ქ.ც. I, 1955); ნიკო დადიანი „ქართველთ ცხოვრება“ (1962).

დაპირისპირებულნი იყვნენ ს.ტ. და აფხაზთა (დასავლეთ საქართველოს) მეფე კონსტანტინე III (893-922). ს.ტ-მა გაილაშქრა დიდი ჯარით, მიადგა უფლისციხეს (საქართველოს უძველესი (ძვ.წ. VI-I.სს.) კლდეში ნაკვეთი ციხე-ქალაქი) და აიღო. შემდეგ დამძახლდნენ ს.ტ. და კონსტანტინე და მან დაუბრუნა უფლისციხე. ამის შემდეგ ილაშქრა აბულ-კასიმმა (იუსუფ იბნ-საჯ, სამხრეთ აზერბაიჯანის არაბი ამირა 901-27) სომხეთში. ს.ტ. არ დაემორჩილა მას და თავი შეაფარა აფხაზეთის მთებს (მ.ქ. 262). აბულ-კასიმი მიდიოდა დვინის დასალაშქრად, როცა შეატყობინეს, რომ ს.ტ. იყო გამაგრებული კაპოეტის ციხეში. არაბმა სარ-

დალმა აიღო ციხე, შეიპყრო ს.ტ., წაიყვანა დვინში, ჩამოჰკიდა ძელზე და მოკლა (მ.ქ. 264; ნ.დ. 87).

ე. კვაჭანტირაძე

სუმგათი – ტაშირ-ძორაგეტის მეფე კვირიკე I-ის ძმა. ს. იხსენიება: „მატიანე ქართლისა“ (ქ.ც. I, 1955).

ს. დაპირისპირებულია ბაგრატთან (ბაგრატ IV, საქართველოს მეფე 1027-72) სამშვილდისაკენ მიმავალი ს. მის ძმასთან კვირიკესთან ერთად შეიპყრო ბაგრატმა. ს-მა დაუთმო ბაგრატს სამი ციხე: ოფრეთი, კოშკი, ვარზაქარი (მ.ქ. 307). [იხ. ტაშირ-ძორაგეტის განმარტება, სტ. სომხები (შენიშვნა)].

ე. კვაჭანტირაძე

სუფან-პირდი-პეტი ყაზახის სულთანი (XVIII ს. შუა ხანები). ს. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი - „ამბავნი ქართლისანი“ (1981).

ს. თეიმურაზმა (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62) ნადირ-შაჰთან (ირანის შაჰი 1736-47) გაგზავნილ გივი ამილახვარს (ქართლის სადროშოს სარდალი, აჯანყდა ირანის წინააღმდეგ) თან გააყოლა (1745), (პ.ო. 97). იმავე წელს თეიმურაზმა ს. მიაშველა ძმის, მამუკას წინააღმდეგ მებრძოლ იმერეთის მეფეს ალექსანდრეს (ალექსანდრე V, 1720-52), (პ.ო. 100). მამუკას მომხრე ოსმალებმა შეიპყრეს ს. და ახალციხეში ჩაიყვანეს (პ.ო. 107). ს. (1746) პატიმრობიდან განთავისუფლდა და თბილისში ჩამოვიდა. თეიმურაზმა ს-ს

უბოძა ხალათი და დაუბრუნა ყაზახის სულთნობა (პ.ო. 118).

გ. ოთხმეზური

სურსავი (სულსავი) – სურხაი-ხან I. დალესტნის პოლიტიკური ერთეულის, ყაზი-ყუმუხის მმართველი 1700-41. ს. მუდარისის მფლობელ ჰაჯი-დაუდთან ერთად ირანის წინააღმდეგ ლეკთა აჯანყებას სათავეში ჩაუდგა, აიღეს ქ. შამახია ჯერ 1711 შემდეგ 1721. სასტიკად ააოხრეს და გაძარცვეს. 1722 დაიკავეს შირვანი და ჩრდ. აზერბაიჯანის ნაწილი. მათ ფორმალურად თურქეთის უზენაესობა აღიარეს და მკვეთრად დაუპირისპირდნენ ირანს. 1725 ს. თურქებმა შამახიის მმართველად დანიშნეს და ხანობა უბოძეს. შედეგად მისმა ქმედებებმა 1734-44 დალესტანში ირანის ლაშქრობები გამოიწვია. 1742 ს. დაიჭირეს, ხოლო ერთი წლის შემდეგ გაათავისუფლეს. გარდაიცვალა 1748. ს. იხსენიება: ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ. ც. IV, 1973); სენია ჩხეიძე „ცხოვრება მეფეთა“ (1913); ისტორიული საბუთები (ქრ. III, 1967).

1718 ლეკები ს-ის (ვ. ბ-სთან სულხავი) მეთაურობით შეესივნენ და ააოხრეს ბოლნისი (სოფ. ქართლში, დღ. ბოლნისის რ-ნი), ქციის ხევი. როდესაც ეს ბაქარმა (ქართლის ჯანიშინი 1717-1719) შეიტყო, თავისი ბიძა სვიმონი, სამასი მხედრით, მათ წინააღმდეგ გააგზავნა. ლეკებმა ქართველთა მცირერიცხოვანი რაზმი დაამარცხეს

სოფ. ნაზარას ბოლოს (ქრ. III. 64-66; ვ. ბ. 496). უსუფ-ფაშა (ახალციხის ფაშას – ისაყის შვილი) დაუზავდა ს-ს და შიგნი-კახეთის დასარბევად გამოაგზავნა. ს-მა ააოხრა თელავი, შილდა, ყვარელი და უკან გაბრუნდა (ვ. ბ. 625). ს-მა ლეკის ჯარით ჰაჯი-დაუდთან ერთად დაიკავა ქ. შამახია 1721 (ქრ. III. 616). 1722 ვახტანგ მეფე (ქართლის ჯანიშინი 1703-14, მეფე 1716-24) განჯისაკენ პეტრესთან (რუსეთის იმპ. 1689-1725) შესახვედრად წავიდა. ამ პერიოდში მან ს. დაამარცხა ხუნანსა და განჯის მისადგომებთან (ვ. ბ. 499). თამაზ-ხანმა (შემდგომში ირანის შაჰი ნადირი 1736-47) 1734 ს. შამახიიდან განდევნა, შემდეგ მის ქვეყანაზე – ყუმუხზე (ვ. ბ.-სთან კულმუხი) გაილაშქრა, მოარბია და დიდძალი ქონება წამოიღო (ქრ. III. 617; ვ. ბ. 513; ს. ჩ. 45). ს-ს შვილმა 1740 აღსუს ციხეზე (შამახიაში) ილაშქრა. ყიზილბაშები ციხიდან გამოვიდნენ; გაჩაღდა ბრძოლა, ლეკის ჯარი მთლიანად ამოწყდა (ქრ. III. 617).

ქ. ნადირაძე

სურსავი – (XVIII ს. მე-2 ნახ.) დალესტნის ჯარის წინამძღოლი. ს. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981).

ს. მონაწილეობას იღებდა დალესტნის ჯარით, ნურსალ-ბეგის (ხუნძახის ბატონი) მხარეს, ქართლ-კახეთის წინააღმდეგ წარმოებულ ლაშქრობაში 1755 ყვარლის ციხის ასაღებად. თეიმურაზმა (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62) და ერეკლემ (ერეკლე II, კახე-

თის მეფე 1744-62) შემოსეული მტერი წარმატებით დაამარცხეს. ს. ლაშქრობის დამთავრებამდე ჩამოეცალა ნურსალ-ბეგს (პ. ო. 226-31).

ქ. ნადირაძე

ურდუჩა – ოსთა მეფე (XI ს. 20-30-იანი). უ. იხსენიება: „მატიანე ქართლისა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

ოსთა მეფე უ. შემოესია კახეთს, ააოხრა თიანეთი (დაბა ისტ. კახეთის ტერიტორიაზე, X-XI სს-ში კახეთის სამთავროს ცენტრი). კვირიკე (კვირიკე III დიდი, ჰერეთ-კახეთის მეფე 1014-37) შეებრძოლა მას, დაამარცხა და კახეთიდან განდევნა. უ. ბრძოლაში მოკლეს (მ.ქ. 297; ვ.ბ. 562).

ე. კვაჭანტირაძე

უსაინ-ალი-ხანი – ერევნის ხანი (დაახ. 1750-82). უ. ხ. იხსენიება: ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983).

1779(80) უ. ხ. განუდგა ერეკლეს (ერეკლე II, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98) და ხარკის მიცემა შეუწყვიტა. ერეკლემ მოსალაპარაკებლად თავადი ზაზა თარხნიშვილი გააგზავნა. ერეკლემ მოციქულის პირით უ. ხ-ს გაახსენა ქართლ-კახეთის მიერ ერევნის დახსნისათვის დაღვრილი სისხლი

და თვით უ-ის ხანობის მიცემა. ხანმა თარხნიშვილს არ მოუსმინა, რადგან „ჰქონდა ქონება ურიცხვი და იყო ძლიერი“. იმავე წელს, აგვისტოს თვეში, ერეკლემ შეკრიბა ჯარი, დაიბარა ლეკები, დადგა სოფ. შარაბათს და იქიდან იწყო რბევა ერევნისა. უ. ხ. იძულებული გახდა ხარკი ეკისრა. უ. ხ-ს გარდაცვალების შემდეგ ხანად მისი ძე, ყულამალი დაადგინეს. ვინაიდან იგი „გონება მსუბუქი“ იყო, ერევნელებმა მოკლეს (ო.ხ. 69; თეიმურაზისეული ვერსია, იხ. ო. ხ. 93; თ.ბ. 57, 58).

ქ. ნადირაძე

ფადლონი (ფადლონ I) – ფადლიბნ მუჰამადი, განძის ამირა (985-1031). ფ. იხსენიება: „მატიანე ქართლისა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

ფ. გაძლიერდა და დაიწყო კახეთ-ჰერეთის რბევა. ბაგრატმა (ბაგრატ III, საქართველოს მეფე 975-1014) აცნობა ამის შესახებ სომეხთა მეფე გაგიკს (გაგიკ I, ანისის მეფე 990-1020), რომელიც თავისი ლაშქრით მივიდა ბაგრატთან ძორაკერტში (მხარე ქვემო ქართლში) და წავიდნენ ქრისტიანეთა მოძულე ფ-ის წინააღმდეგ. შეშინებული ფ. ციხე-სიმაგრეში გამაგრდა. ბაგრატი მიადგა შამქორს (ისტორიული ქალაქი აზერბაიჯანში) და დაუღწა ზღუდენი. ფ-მა ლამე მოციქული გაუგზავნა მეფეს, შენდობა ითხოვა, მსახურება, ხარკი და მტრის წინააღმდეგ დახმარე-

ბა აღუთქვა. ბაგრატი დაუზავდა ფ-ს, რომელმაც დიდი ძღვენი გაუზავნა მას (მ.ქ. 279-80; ვ.ბ. 141).

ე. კვაჭანტირაძე

ფადლონი (ფადლონი II) – ფადლონი შავური, განძის ამირა (1067-1073). ფ. იხსენიება: „მატიანე ქართლისა“ (ქ.ც., I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც., IV, 1955).

მეფე ბაგრატის (ბაგრატ IV, საქართველოს მეფე 1027-72) მმართველობის დროს ფ. „ავად ექცეოდა“ საქართველოს სამეფოს (ვ.ბ. 145). მეფე ბაგრატის გარშემო შემოიკრიბნენ ლიპარიტი, იოვანე აბაზასძე, რანთა და კახთა მეფე კვირიკე, სომეხთა მეფე დავითი და ტფილელი ამირა ჯაფარი, ფ-ს მიუხდნენ ეკლესს, ბრძოლა გაუმართეს, გააქციეს და მისი ჯარი ამონყვიტეს (მ. ქ. 296; ვ. ბ. 145). ამის გამო ფ. სიცოცხლის ბოლომდე გაბოროტებული იყო (მ. ქ. 296). სულთანმა (ალფ-არსლანი, სელჩუკთა სულთანი 1063-72) ტფილისი და რუსთავი სამართავად გადასცა ფ-ს (მ. ქ. 310). ფ. 33 ათასიანი ლაშქრით მოვიდა ტფილისს და დაიბანაკა ისნის ველზე, გაშალა კარვები და ხელი მიჰყო ქართლის საზღვრების დარბევას (მ.ქ., 310). ფ. გაძლიერდა, თბილისში შემოვიდა, დიდგორს მდგომ მეფე ბაგრატს (ბაგრატ IV) არ მოერიდა და 30-ათასიანი ლაშქრით ისნის (თბილისის ისტ. უბანი აღმოს. ნაწილში) ველზე დაიბანაკა, იქ კარვები

დატოვა, ქართლის დარბევის მიზნით მუხრანი შემოიარა (ვ. ბ., 151). მეფე ბაგრატმა ფ-ის წინააღმდეგ გაგზავნა ლაშქარი. პირველივე შეტაკების შედეგად ფ. თავის ლაშქრიანად გააქციეს (მ. ქ. 311). მეფე ბაგრატმა ფ-ის წინააღმდეგ მესხთა ლაშქარი გაგზავნა. ისინი ერთმანეთს ნილკნის (მხარე შიდა ქართლში) გორაზე ეკვეთნენ, სადაც ქართველებმა ფ-ის ლაშქარი დაამარცხეს, ხერკის (ქართლში) მთამდე მიყვინ და უამრავი მონინააღმდეგე დახოცეს (ვ. ბ. 151). ფ. 15 ცხენოსნით ერნოს გაიქცა, სადაც თავი ფ-ის მოციქულად წარადგინა. იგი მიჰგვარეს მესხ აზნაურ ისაკ ტოლობელის ძეს. მან ფ. მიიყვანა თელავს კახთა მეფე აღსართანთან (კახეთ-ჰერეთის მეფე, 1058-84), მან კი წაიყვანა ხორნაბუჯს (ციხე-ქალაქი აღმ. საქართველოში), (მ.ქ. 311-312). ბაგრატმა (ბაგრატ IV) ფ-ის სანაცვლოდ კახელებს ბოჭორმა და უჯარმა (ისტორიული კახეთის მნიშვნ. ცენტრები) გადასცა, ფ. კი წამოიყვანა და ძელზე გასვა (მ.ქ. 312; ვ.ბ. 151)). სელჩუკთა სულთნის (ალფ-არსლანის) თხოვნით ბაგრატმა ფ. გაათავისუფლა და განძას დააბრუნა (მ.ქ. 312). სულთანმა გამოგზავნა შუამავლად სარანგი, რის შედეგადაც ფ. გაანთავისუფლეს (ვ.ბ. 151). ფ-მა ფიცი გატეხა და ქავაზანი (ც/ს ქ. თბილისის სამხრეთით) და აგარანი (იგივე კოჯრის ციხე) დაიკავა (მ.ქ. 313; ვ. ბ. 152). მეფე ბაგრატმა ოსთა მეფე დორლოლელი 40-ათასიანი ლაშქრით გამოიყვანა და ქართულ ლაშქართან ერთად ფ-ის წინააღმდეგ გაგზავ-

ნა. მათ განდა მოაოხრეს და ურიცხვი ტყვიითა და ალაფით დატვირთულნი დაბრუნდნენ (მ. ქ. 313; ვ. ბ. 152).

თ.ქორიძე

ფათალი-ხანი – ირანის შაჰის სულთან ჰუსეინის (1694-1722) დიდი ვეზირი (ი'თიმად ად-დოულე). ფ. ხ. იხსენიება: სეხნია ჩხეიძე, „ცხოვრება მეფეთა“ (1913); „ღვთაების გუჯარი“ 1722 კახეთის მეფის, დავით II-ის (1709-22) ბრძანებით დანერგილი (ქრ. III. 1967).

1741 როდესაც შაჰ სულთან-ჰუსეინი თეირანში (ირანის დედაქალაქი) იმყოფებოდა, შეიტყო ეთიმადოვლე ფ.ხ-ის ლალატი, რადგან მას შაჰობა თავად სურდა. ფ.ხ. წარმოშობით ლეკი შამხლის სახლიდან, ირანის შაჰის კარზე დიდი პატივით იზრდებოდა. სულთან-ჰუსეინმა თავის გაზრდილს თვალეზი დასთხარა, ხოლო მისი ქონება იავარჰყო (ს.ჩ. 32). ფ.ხ იყო დავითის (კახეთის მეფე იმამ-ყული-ხანი 1709-22) ცოლის, დედოფალ ახრიჯაჰან ბეგუმის ძმა, ხოლო მათი მამა – ერევნის ბეგლარბეგი (ქრ. 85).

ქ. ნადირაძე

ფათალი-ხანი – ყუბის სახანოს მმართველი (1758-89), რომელმაც გააერთიანა ჩრდილოეთ აზერბაიჯანის ტერიტორიები, სადაც შედიოდა დერბენდის, ბაქოს, შემახას, შირვანის სახანოები. ასევე სპარსეთის ჩრდილოეთ ნაწილი ქ. არდებილამდე (კასპის ზღვის უკიდურეს სამხრეთში ე. წ.

სამხრეთ აზერბაიჯანში) ფ.ხ. იხსენიება: თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983); ბაგრატ ბატონიშვილი „ახალი მოთხრობა“ (1941); ერეკლე II-ის სათხოვარი წიგნი ეკატერინე II-სადმი (რუსეთის იმპერატრიცა) მიწერილი (ქ.ს.დ. II. 1965).

ავარიის ხანი ნურსალ-ბეგი შამახიაში სტუმრობის დროს ფ.ხ. ყუბელმა მოკლა (თ.ბ. 56). ფ.ხ-თან თავი შეაფარა ალექსანდრე ბაქარის ძემ, ვახტანგის (ვახტანგ VI, ქართლის მეფე 1716-24) შვილიშვილმა, რომელიც აუჯანყდა ერეკლეს (ერეკლე II, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98) ქართლის ტახტის წართმევის მიზნით. ერეკლემ თხოვნით მიმართა რუსეთის იმპ. ეკატერინეს, რომელმაც ფ.ხ-ს გაუგზავნა ბრძანება, რის საფუძველზეც მან ალექსანდრე შეიპყრო და რუსეთში გაამგზავრა (ქ.ს.დ. II. 455; ბ. ბ. 57). 1789 ერეკლემ, ფ.ხ-მა (ფ.ხ-მა, ერეკლეს დაუძინებელმა მტერმა, ბოლოს მასთან სამხედრო კავშირი შეკრა) და მაჰმად-ხან შაქელმა ყარაბაღის ხანის, იბრეიმის წინააღმდეგ გალაშქრება გადაწყვიტეს, რადგან იბრეიმმა „დაივიწყა კეთილობა მეფისა ირაკლისა“ (თ.ბ. 60). რუსეთის სარდალს პაულუჩს (საქართველოს მთავარმარებელი 1811-12) 1812 ებრძოდა ფ.ხ-ის შვილი, დარუბანდის ხანი – შიხალი (თ.ბ. 80).

ქ. ნადირაძე

ფათალი ხან აფშარი – სამხრეთ აზერბაიჯანის მმართველი, (XVIII ს. I ნახ.) ნადირშაჰის (ირანის შაჰი 1736-47) ძმისშვილი. მას ებრძოდა ირანის შაჰის, ისმაილ III-ის ვაჟილი ქერიმ ხან ზენდი (1758--79), რომელმაც ფ.ხ. 1763 სიკვდილით დასაჯა. ფ.ხ. იხსენიება: თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983); სავარაუდოდ, ვფიქრობთ, რომ პაპუნა ორბელიანის „ამბავნი ქართლისანში“ (1981) მოხსენიებული აზერბაიჯანის სარდალი ფათალი-ხანი, პ.ო-ის მიხედვით ნადირშაჰის ცოლისძმა, უნდა იყოს ფათალი ხან აფშარი.

აზერბაიჯანის სარდალმა ფ.ხ-მა 1742 იმამ-ყული-ხანი (1740-დან ქართლის მუსლიმი გამგებელი და ირანის ბეგლარბეგი) ქართლის ჯარით ჭარულ ლეკებზე გასალაშქრებლად დაიბარა. ხანი ქართველთა ჯარით იორზე დაბანაკდა და ფ.ხ-ს ლოდინი დაუწყო. გალაშქრება არ შედგა (პ.ო. 53). ფ.ხ. კახეთის მეფემ, თეიმურაზმა (თეიმურაზ II, კახეთის გამგებელი 1733-44; ქართლის მეფე 1744-62) თავისთან მიიწვია. თეიმურაზმა მას ყარაღაჯში (სოფ. შიდა ქართლში, ახლანდელი კასპის რ-ნი) ჩააკითხა. ამ დროს ფ.ხ-ს ირანის შაჰმა აცნობა, რომ ქართლს 7 000 ლეკი შემოესია, რომლებიც აჯანყებულ გივი ამილახვარს შეუერთდნენ. ფ.ხ. ჩავიდა თბილისში, ჯარი სასწრაფოდ გორში (ქალაქი ქართლში) გააგზავნა, თვითონ იქ დარჩა და ნადიმი გამართა. ფ.ხ. ღვინის მსმელი, მოქეიფე, მომღერალი და მოთამაშე კაცი იყო. მტკვრის გაღმა ნაპირზე, რიყეზე, ჩირაღდნები გააკე-

თებინა და სამი დღე და ღამე ილხენდა (პ.ო. 60). ამ დროს ლეკებმა, გივი ამილახვართან (ქართლის სადროშოს სარდალი) ერთად სულ ააოხრეს და გაძარცვეს ორბელიანთა მამული. ფ. ხ. მივიდა მეტეხს და ამილახვართან მოლაპარაკება გამართა. მას შერიგებას და შაჰთან საქმის მოგვარებას სთავაზობდა. ამილახვარმა მოსაფიქრებლად სამი დღე ითხოვა და ლეკებს მოელაპარაკა. შემდეგ, ვითომდა შერიგებაზე დასთანხმდა და ფ.ხ-ს შეუთვალა: ლეკებს დიდძალი ქონება მიაქვთ და თავს დაესხითო. ფ.ხ-ს გაეხარდა, ლეკებს ჯარი დაადევნა. ყიზილბაშებმა ალაფი წაართვეს, მრავალი ლეკი განწყვიტეს, მაგრამ უკან მობრუნებულ ჯარს ლეკთა მეორე, ჩასაფრებული ლაშქარი თავს დაესხა. ყიზილბაშები ამოწყვიტეს და ქონება წაიღეს. ფ.ხ. ლალის-ყურს (სოფ. კახეთში) იდგა. იქიდან თელავს (ქალაქი კახეთში) ჩავიდა, სადაც თეიმურაზმა დიდი პატივით მიიღო. თელავიდან ფ.ხ. ყუშყალას გაემგზავრა, საიდანაც შაჰის ბრძანებით ირანში ჩავიდა (პ.ო 61). როდესაც თეიმურაზი ქართლის მეფედ აკურთხეს (1744.), ფ. ხ. შამშადილოს იდგა (პ.ო 62-63), თეიმურაზი თავის ვაჟს, ერეკლეს (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62; ქართლ-კახეთის 1762-98) კახეთში გაჰყვა, რათა მისთვის წესისამებრ კახეთის მეფობა დაელოცა. როდესაც მამა-შვილი საგარეჯოში მივიდა, შეიტყვეს, რომ 3 000 ცხენოსანი ლეკი ქართლს შესეოდა. თეიმურაზი სასწრაფოდ თბილისში დაბრუნდა, მეორე დღეს ყაზახში წავიდა, შეუერთდა ფ.ხ-ს, ერთად შეუტყეს

ლეკებს და დაამარცხეს (პ.ო. 83). ფ.ხ. აფშარმა შუშის სახანოს წინააღმდეგ გალაშქრება გადანწყვიტა და დახმარებისთვის ერეკლეს მიმართა (1759). ერეკლემ მას მხედრობა მიაშველა, მაგრამ, როდესაც მათ წინააღმდეგ ქერიმ-ხანი წამოვიდა, ქართველები უკან გამობრუნდნენ. შუშის ხანმა ფანამ ფ.ხ-თან შეთანხმება გადანწყვიტა. მოლაპარაკების შედეგად ფანამ განჯის ხანი შავერდი გაათავისუფლა (თ.ბ. 51-52).

ქ. ნადირაძე

ფანა-ხანი – ყარაბაღის // შუშის ხანი (1747-1763.), ყარაბაღის სახანოს პირველი მმართველი და ჯევეანშირიალების სახანო დინასტიის ფუძემდებელი. მისი მმართველობის პერიოდში გაუქმდა სომეხი მელიქების თვითმმართველობა მთიან ყარაბაღში. ფ.ხ. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); ისტორიული საბუთები, (ქრ., III., 1967).

ფ.ხ. იყო ერთი ჯავანშირელი (მომთაბარე ტომი) კაცი (პ.ო. 160-61). ფ.ხ. განჯა-ყარაბაღის ქვეყნებს აოხრებდა, ამიტომ ერევნის ხანის დასახმარებლად წასულ ბატონებს (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62; ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62) გზად, ყაზახში განჯის ხანის კაცი მიუვიდათ და მათ ფ.ხ-ის წინააღმდეგ დახმარება სთხოვა. ბატონებს სიღნაღის მელიქის შვილებმაც სთხოვეს ფ.ხ-თან ბრძოლაში დახმარება (პ.ო. 160-61). შამახის ქვე-

ყანაში მდგარ ფ.ხ-ს მაჰმად-ხანმა (შაქის ხანი) ქართველების წინააღმდეგ დახმარება სთხოვა. ფ.ხ-მა დიდი ჯარი შეკრიბა, განჯას მივიდა და გადანწყვიტა, ერევნიდან გამარჯვებით დაბრუნებულ ბატონებს წინ დახვედროდა. ბატონები რომ ყაზახს მიბრძანდნენ, ფ.ხ. ალაქოლას მივიდა და ომისთვის მზადება დაიწყო. ბატონებს ქართლ-კახეთიდან დამხმარე ჯარები მიუვიდათ. ეს რომ ფ.ხ-მა გაიგო, აღარ მოინდომა შებმა, შერიგების მიზნით, მოსალაპარაკებლად კაცი გაგზავნა და შუამავლად კონსტანტინე მუხრანის ბატონი ითხოვა. ფ.ხ-ს დიდად ეამა, როდესაც მასთან მოსალაპარაკებლად მუხრანის ბატონი და მდივანი გოჯასპი მივიდნენ (პ.ო. 163).

ფ.ხ-მა ბატონებს, შერიგების სანაცვლოდ, მაჰმად-ხანის ცოლ-შვილის, ქონების და ყაზახის ქვეყნის მისთვის გადაცემა მოსთხოვა. ბატონებმა ფ.ხ-ის ეს მოთხოვნა იწყინეს და საპასუხოდ, რაც ჯარი ახლდათ კაცზე ხუთი თუმანი ინამი და მორჩილება მოსთხოვეს. შუამავლებმა ფ.ხ-ს ბატონების მორჩილება „თავს დაადევს“, რის შემდეგაც ისინი შერიგდნენ და მშვიდობიანად დაშორდნენ. ფ.ხ. აიყარა და განჯას ჩავიდა (პ.ო. 163-64). ფ.ხ-მა მოინდომა განჯის ხანობა და ადრიბეჯანის (აზერბაიჯანის) სარდლობასაც ცდილობდა. განჯის ხანმა შავერდიმ დახმარებისთვის მეფე თეიმურაზსა და ერეკლეს მიმართა. ფ.ხ-ის წინააღმდეგ დახმარება მეფეებს სომხის ეპისკოპოსმაც სთხოვა, რადგან ფ.ხ. სიღნაღში (აზერბაიჯანული სახანო)

ჩამდგარიყო და მოსახლეობა ძალზე შეენუხებინა (პ.ო. 165). განჯის ხანის ჩაფარმა მეფეებს ფ.ხ-ს მიერ ქ. განჯის ალყის და ქალაქის აოხრების შესახებ აცნობა. მეფეებმა განჯელთა დასახმარებლად ლაშქრის შეკრება დაიწყეს, რადგან ფ.ხ-მა მათთვის მიცემული პირობა, რომ მის ხალხს დასჯერდებოდა და არც ერთ ქვეყანას აღარ ემტერებოდა, არ შეასრულა. ფ.ხ-ის ჯარმა განჯა ისე ააოხრა, რომ მეჩეთებიც კი დააქცია და ციხის მეტი არც ერთი შენობა აღარ დატოვა (პ.ო. 166). 1750 ბატონები გაემართნენ ფ-ხ-ის წინააღმდეგ. მან თავისი ელი - ჯავანშირი აყარა, არაზის პირისკენ გაისტუმრა, თვითონ კი 6 ათასკაციანი ლაშქარი, რომელშიც გაერთიანებული იყვნენ ჯავანშირის, შამშადილოს, სილნალის, ბარგუშათის და შაჰისევანის ქვეყნების ჯარი, თან იახლა. იგი ხეივანს დაიმალა, ქართველთა ლაშქართან მზაკვრულად შებმის მიზნით (პ.ო. 166). ფ.ხ-ის კაცები აშოთან მუხრანბატონიშვილის კაცებს შემოეყარნენ, დახოცეს და თავები ფ.ხ-ს მიართვეს. ამ აშოთანს ფ.ხ. მრავალჯერ ენახა და იცნობდა, რომ დიდი კაცის შვილი იყო. ფ.ხ-მა ჭარსა და შამშადილოში წერილები გაგზავნა, სადაც ცრუ ინფორმაციას აწვდიდა, თითქოს მან ქართველები დაამარცხა, გააქცია, მუხრანის ბატონი მოკლა და გაქცეულებს უკან დაედევნა. იგი მოუწოდებდა მათ, გზები შეეკრათ ქართველებისთვის, სამაგიეროდ კი, მათ ალაფს სრულად პირდებოდა (პ.ო. 167). რადგან მინდვრად ვერ გაბედა ომი,

ფ.ხ. ტყიანი მთის წვერზე ჩაუსაფრდა ქართველებს. ქართველებმა მეფე ერეკლეს მეთაურობით ფ.ხ. იმ მთაზე სასტიკად დაამარცხეს და გააქციეს (პ.ო. 168). დამარცხებული ფ.ხ. დარჩენილი ჯარით წავიდა ყარადაღის მთისკენ (პ.ო. 169). სილნალის ბოლოს-თულში, იქ, სადაც იყო ფ.ხ-ის სანგარი, მას დარჩა თოფხანა და ჯაბახანა, სადაც გამარჯვებული ბატონები (თეიმურაზ II, ერეკლე II) მივიდნენ და ეს ყველაფერი ხელში ჩაიგდეს (პ.ო. 169). მეფეები ბარგუშათსა და ფ.ხ-ის გაქცეულ ელზე სალაშქროდ გაემართნენ. ფ.ხ. მათ მცირე ჯარით ხოზაფუნის ხიდზე საომრად დახვდა, მაგრამ როდესაც გაიგო, ქართველთა მისვლა, მიატოვა თავისი ელი და გაიქცა (პ.ო. 170). 1750 ფ.ხ. მოადგა განჯას. მაშინ განჯის ხანმა მეფეებს (თეიმურაზ II, ერეკლე II) დახმარება სთხოვა. მეფეებმა შემოიკრიბეს ჯარები და ყაზახში ჩავიდნენ. ეს რომ ფ.ხ-მა გაიგო, განჯას გაერიდა და თავის ქვეყანაში გაბრუნდა უფრო დიდი ჯარის შეკრების მიზნით. განჯაში ჩასულ მეფეებს განჯის ხანი შავერდიც შეუერთდა და ერთად წავიდნენ ყარაბაღს. იქ მათ ფ.ხ. დიდი ჯარით წინ მიეგება. მეფეებმა გაიმარჯვეს (ო.ხ. 49). აჯი-ჩალაბის წინააღმდეგ განჯაში საომრად ჩასულმა მეფეებმა ფ.ხ. დაიბარეს სხვა ადრიბეჟანის (აზერბაიჯანის) ხანებთან ერთად, რომლებიც მათ ეახლნენ (პ.ო. 191-92). როდესაც მეფეებმა შეიტყვეს, რომ ადრიბეჟანის ხანებმა, მათ შორის ფ.ხ-მა, მათი ლაღი განიზრახეს, რა მიზნითაც ავლა-

ნელებზე სალაშქროდ ეპატიჟებოდნენ, ყველანი თავისთან მიიპატიჟეს და დააპატიმრეს პ.ო. 193). ჭარელები, კაკის სულთანი, აჯი-ჩალაბი, შირვანელები, ფ.ხ. და განჯის ხანი შეთანხმდნენ, რომ თუ ხუნძახის ბატონი ქართველ მეფეებზე გაიმარჯვებდა, ისინი ქართლსა და კახეთს ააოხრებდნენ (პ.ო. 215). ფ.ხ-მა შეავინროვა სიღნაღელები (აზერბაიჯანული სახანო), რასაც ვერ გაუძლეს იქაურმა სომხებმა. ერთი ხეობის მელიქი უსუფ-ბეგი აიყარა თავისი ხიზნით, მოვიდა საქართველოში და მეფეებს დახმარება სთხოვა (პ.ო. 228). ფ.ხ., განჯის ხანი შავერდი და ნუხის ხანი აჯი-ჩალაბი შეიკრიბნენ განჯა-ყარაბაღისა და შაქი-შარვანის ჯარებით და მივიდნენ ყაზახს აღსტაფაზე, ხოლო მეფეები (თეიმურაზ II, ერეკლე II) ყაზახს, თუმცა ხანებმა მათ წინააღმდეგ ომი ვეღარ გაბედეს, მოლაპარაკება გაუმართეს, დაზავდნენ და უკან გაბრუნდნენ (ო.ხ., 48-49). ფ.ხ-ის შვილი იყო იბრეიმ-ხანი (ო.ხ. 98). 1752 განჯის ხან შავერდის, ყარაბაღის ხანს ქაზუმს და ფ.ხ-ს სურდათ განჯაში ჩასული მეფეები აჯი-ჩალაბთან (შაქის ხანი) შეერიგებინათ. მეფეებს ეგონათ, რომ ეს ხანები აჯი-ჩალაბის მოკავშირეები იყვნენ, ამიტომ ისინი 21 მარტს შეიპყრეს და ხელბორკილები დაადეს (ქრ., III, 055, 219, 620, 627, 632). 1752 ფ.ხ-ს შვილი აჯი-ჩალაბთან წავიდა, განჯას ჯარი მიიყვანა, სადაც გამართულ ბრძოლაში მეფეები დამარცხდნენ და თბილისს წამოვიდნენ (ქრ., III, 055; 620). 21 ნოემბერს ფ-ხ-ის შვილმა

იბრეიმ-ხანმა და ომარ-ხანმა (ავარიის // ხუნძახის ხანი) ლეკის ჯარით ნახჩევანზე გაილაშქრეს და დამარცხდნენ (ქრ., III, 621).

თ.ქორიძე

ფარეჯანი – ოსთა მეფის ძე (XIII ს. ბოლო). ფ. იხსენიება: ჟამთააღმწერელი (ქ.ც. II, 1959), ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

ხუტლუბულა (სადუნ მანკაბერდელის – მონღოლთა მიერ დანიშნულებული საქართველოს პოლიტიკური მოღვაწე – ძე) ცდილობდა მეფობა ჩამოერთვა ვახტანგისთვის (ვახტანგ II, აღმოსავლეთ საქართველოს მეფე 1289-92) და დავითი გაემეფებინა (დავით VIII, საქართველოს მეფე 1293-1311). დავითს ეხმარებოდა ოსთა მეფის ძე ფ. (ჟ. 294). ფ-ის მთავრობის დროს ოსებმა დაიწყეს ქართლის რბევა და ქალაქი გორი (ერთ-ერთი უძველესი ქალაქი შიდა ქართლში) დაიკავეს (ჟ. 296; ვ.ბ. 239). ფ. ერთგულად ემსახურებოდა დავით VIII-ს (ჟ. 297; ვ.ბ. 240). დავით VIII-მ მისცა ყაზან ყაენს (ილხანთა ყაენი 1295-1304) თუქალის შვილები და განძი, რომელიც ატენის ციხეში (საცივის ციხე, ორბელიანთა ციხე, X-XI სს-ის ციხესიმაგრე ქ. გორის მახლობლად) ოსთა მთავარს ფ-ს ჰქონდა მიბარებული (ჟ. 299; ვ.ბ. 242).

ე.კვაჭანტირაძე

ფეროზ და კავტია* – გეოგრაფიული პუნქტები ჩრდილო კავკასიაში. ფ. და კ. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც. I, 1955).

მირიანის მეფობაში (ქართლის მეფე IV ს-ის I ნახ.) ოსებმა გამოიარეს ფეროზ და კავტია და ააოხრეს ქართლი (ლ.მ. 68-9).

* „ქართლის ცხოვრების“ გამომცემელი ს. ყაუხჩიშვილი ამ გეოგრაფიულ პუნქტებს საკუთარ სახელებად მიიჩნევს

ე.კვაჭანტირაძე

ქალაქორი // ქელაქორი – ქალაქი შარვანში. ქ. იხსენიება: „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“, ლაშაგორგის დროინდელი მატთანე (ქ.ც., I, 1955).

დავითმა (დავით IV, საქართველოს მეფე 1089-1125) თავისი ძე დემეტრე შარვანს გაგზავნა ლაშქრით. დემეტრემ აწარმოა „ომნი საკვირველნი“, აიღო „ციხე ქალაქორი“ და ურიცხვი ტყვითა და ალაფით წარსდგა მამის წინაშე (დ. ი. 334, ლ-გ მ. 366).

თ.ქორიძე

ქალგალი-ხანი (ზიად-ოღლი-ქალგალი-ხანი) – განჯა-ყარაბაღის ბეგლარბეგი, კახეთის მუსლიმი მმართველი (1695-1703), სარდარი. ქ. ხ. იხსენიება: ბერი ეგნატაშვილი „ახალი ქართლის ცხოვრება“ (ქ.ც. II, 1959);

ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); წყალობის სიგელები (პ.ა.ლ. IV. 2007).

1695 განჯის ბეგლარბეგად და კახეთის გამგებლად შაჰმა (სულთან ჰუსეინი 1694-1722) ქ.ხ. დანიშნა (ვ.ბ. 608-09). ქ.ხ. მართალია, განაგებდა კახეთს, მაგრამ მისი რევიონები: თუშეთი, ქიზიყი და ერწო-თიანეთი ერეკლეს (ნაზარ-ალი-ხანი, ქართლის მეფე 1688-1703) გამგებლობაში შედიოდა (ვ.ბ. 475). ქ.ხ. და ერეკლე მეფე ერთმანეთთან თანამშრომლობდნენ ლეკების წინააღმდეგ (ბ.ე. 441-42). როგორც ჩანს, ქ.ხ. განჯაში იჯდა, რადგან კახელები იქ ჩადიოდნენ და ლეკთა თავდასხმებისგან დაცვას სთხოვდნენ (ვ.ბ. 609). მის მიერ მრავალი წყალობის სიგელია გაცემული, საიდანაც ირკვევა, რომ თავადებს უმტკიცებდა და უახლებდა მამულებს. საინტერესოა, რომ უდაბნოს ნათლისმცემლის ბერებს გაუჩინა ჯამაგირი – წელიწადში სამი თუმანი, სოფ. აგაბაშიდან ასი კოდი პური და სოფ. მარტყოფიდან ათი საპალნე ღვინო (1698), (პ.ა.ლ. 345).

ქ. ნადირაძე

ქალგალი-ხანი – ნახჩევანის სახანოს გამგებელი (XVIII ს. II ნახ.). ქ. ხ. იხსენიება: თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983).

ქ.ხ-ს 1786 ნახჩევანის მოსახლეობა აუჯანყდა და გამოაძევეს. ქ. ხ-მ დახმარებისთვის ერევნის ხანს, მაჰმადს მიმართა; მაჰმადი ერეკლეს (ერეკლე

II, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98) შეევედრა. ერეკლემ ჯარიტა და ზარბაზნებით იოანე მუხრანბატონი გააგზავნა. ქართველებს ერევნელები შეუერთდნენ და ნახჩევანზე გაილაშქრეს. დამარცხებულმა ნახჩევანელებმა თავა ქ. ხ. ისევ ხანად დააბრუნეს (თ. ბ. 59).

ქ. ნადირაძე

ქისტატი – ვეინახური ტომებით დასახლებული ისტორიული მხარე ჩრდილოეთ კავკასიაში. ქ. ხსენიება: ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

ქ. დასახლებულია ქ-ის ხევის აღწერისას (ვ.ბ. 357, 358), ფშავის (მხარე აღმ საქართველოს მთიანეთში) აღწერისას (ვ.ბ. 534), თუშეთის (მხარე აღმ საქართველოს მთიანეთში) აღწერისას (ვ.ბ. 554, 555), ოსეთის (მხარე ჩრდ კავკასიაში) აღწერისას (ვ.ბ. 633). მოცემულია ქ-ის აღწერა: იქ, სადაც დავაკებს მდ. არაგვი (მდ. თერგი) მას ერთვის ქ-ის წყალი. სადაც იყოფა ეს ორი მდინარე, შუაში არის ჯარიეხი, რომლის ზემოთ არის ქ. „დაბნებიანი, შენობიანი“ (ვ.ბ. 651).

ე. კვაჭანტირაძე

ქიშტი // ქისტი – ჩრდილო-კავკასიური მოდგმის ხალხის, ვაინახების (ჩეჩნები, ინგუშები) ერთ-ერთი გაერთიანების ქართული სახელწოდება. ქართლის მეფე თეიმურაზ II (1744-62) და კახეთის მეფე ერეკლე II (1744-62) ზოგჯერ ლეკთა თავდასხმების წინა-

აღმდეგ იყენებდნენ ჩრდილოკავკასიელი ხალხებისგან შემდგარ დაქირავებულ ჯარს. მათ შორის ქ-ებს. ქ. ხსენიება: პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981).

1760-იანი ერეკლემ და თეიმურაზმა ლეკების წინააღმდეგ დაიბარეს „ჩერქეზის, ქ-ის, ჯიქის, ნოლის... ჯარები“. ჯარი თავიანთი უფროსობით ჩამოვიდა ანანურში (სოფ. მდ. არაგვის ხეობაში), ხოლო ერისთავმა ჯიმშერმა თბილისში ჩამოიყვანა. ჯარი დიდუბეში დააბინავეს და ულუფა უბოძეს. „ისინი“ სხვადასხვა რწმენისანი იყვნენ: მაჰმადიანები, უმეტესად კერპთმსახურები. ავი ქცევისანი, „არანმინდათა მჭამელნი“, ზოგი თვალ-ტანადი, ზოგიც შეუხედავი და გონჯი, პატარა ცხვირებით, კარგი ცხენოსნები და მოისარნი, მკვირცხლები. მეფეებმა ჩამოსული ჯარის თავკაცები ტაბახმელაში (სოფ. ქ. თბილისთან) დაიბარეს. როდესაც ლეკებმა მათი მოსვლის შესახებ შეიტყვეს, აიყარნენ და წავიდნენ. რადგან ჩამოყვანილი ჯარის შენახვა ჭირდა, მეფეებმა თავკაცები ოქრო-ვერცხლით დაასაჩუქრეს, ჯარს ჯამაგირი გადაუხადეს და უკან პატივით გაისტუმრეს. „უფროსმა კაცებმა“, მეფეებს პირობა მისცეს: როგორც კი თქვენი ბრძანება მოგვივა, თქვენს სამსახურში დავიხოცებითო (პ.ო. 219-222).

ქ. ნადირაძე

ქრისტეფორე (აპაჰუნელი)

- სომეხთა კათოლიკოსი (628-30). ქ. აპაჰუნთა ეპისკოპოსად ყოფნისას ხელი მოაწერა 607 სომეხთა კათოლიკოს აბრაჰამისათვის (607-615) მიცემულ ხელნერილს და მონაწილეობა მიიღო ვრთანეს ქერდოლის მიერ ალბანელთა საპასუხოდ ეპისტოლეს შედგენაში. ქ. იხსენიება: „არსენ საფარელი, „განყოფისთვის ქართველთა და სომეხთა“, (1980).

კათოლიკოსად დაჯდა იოჰანე მირეგუემელის (იოანე მირაგომელი) მტერი ქ., რის გამოც იოჰანე გამწარდა. თუმცა რაღაც მიზეზით ქ. გადააგდეს ტახტიდან, რის გამოც იოჰანემ გაიხარა (ა.ს. 83).

თ. ქორიძე

ლლილუთი

- ისტორიული მხარე ჩრდილოეთ კავკასიაში. ლ. იხსენიება: ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

ლ. დასახელებულია ოსეთის (მხარე ჩრდ. კავკასიაში) და ძურძუკეთის (ისტ. მხარე ჩრდ. კავკასიაში, თანამ. ჩეჩნეთი და ინგუშეთი) აღწერისას (ვ.პ. 554, 652). ვახუშტი გვაძლევს ლ-ის დახასიათებას: ლ. არის ქისტ-ძურძუკეთის აღმოსავლეთით, სახელი მომდინარეობს ძურძუკის ძის ლლილსაგან. აქ ჩამოდის მდინარე. ამ მდინარეზე არის დიდი დაბა ანგუსტი, რომლის მოსახლეობა მაჰმადიანია (ვ.პ. 652).

ე. კვაჭანტირაძე

ქურდევანი

- ადგილი შარვანში. ქ. იხსენიება: „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ (ქ.ც. I, 1955).

დავითი (დავით IV, საქართველოს მეფე 1089-1125) ჩავიდა შარვანს და მოარბია ტერიტორია ლიჟანიდან ქ-მდე (დ. ი. 339).

თ. ქორიძე

ყაბალა // კაბალა

- ქალაქი შარვანში. ყ. იხსენიება: „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ (ქ.ც. I, 1955); პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981).

დავითმა (დავით IV, საქართველოს მეფე 1089-1125) აიღო შარვანის ქალაქი ყ. და აღავსო თავისი სამეფო ოქრო-ვერცხლითა და სიმდიდრით (დ. ი., 339). შაჰ აბას I-ის (ირანის შაჰი, 1587-1629) ბრძანებით, ქართველებმა და ყიზილბაშებმა ერთობლივად გაილაქრეს შარვანს და ალყა შემოარტყეს ციხე ყ-ს, რომელიც თურქებს ეკავათ. ციხის შიგნიდან თურქები, ხოლო გარედან ყიზილბაშები გაკვირვებულნი იყვნენ ქართველების შეუპოვარი ბრძოლით, რომლებმაც აიღეს ციხე ყ., დაიკავეს შირვანი და გააბატონეს ალექსანდრეს

თ.ქორიძე

(კახთა მეფე ალექსანდრე II, 1574-1605)
ძე კონსტანტინე (პ.ო. 18).

თ. ქორიძე

ყარაბაღი – აზერბაიჯანის სამხრ. ნაწ. მოიცავდა მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქ. ბარდავით. ძველი ქართული სახელწ. – რანი. 1742-1822 ყარაბაღის სახანო. ყ. იხსენიება: ჟამთააღმწერელი (ქ.ც. II, 1959); „ახალი ქართლის ცხოვრება“ – მეორე და მესამე ტექსტი (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); სეხნია ჩხეიძე „მეფეთა ცხოვრება“ (1913); პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); ფარსადან გორგიჯანიძე „ისტორია“ (1926); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983); ქართული ისტორიული საბუთები (სიტ. I, II).

„რანი არის ყ.“ (ვ.ბ. 52, 205, 269, 270, 632). ჰულაგუ ყაენის (ირანის საილხანოს დამაარსებელი, ჩინგის ყაენის შვილიშვილი, 1256-65) საზამთრო სამყოფი (1259), „რომელსაც აწ ყ-ობით და მულანობით უხმობდნენ“ (ყ. 239-40). თემურ-ლენგმა (შუა აზიის მბრძანებელი 1370-1405), დაიბანაკა ყ-ში (1386, 1387, 1400), (ბ.ე. 328-31-33, მეორე ტ. 451-59-60-63). ალექსანდრემ (ალექსანდრე I, საქართველოს მეფე 1412-42), (1433) აიღო ყ. (ვ.ბ. 281). შაჰ-ისმაილი (ისმაილ I, ირანის შაჰი 1501-24) ბაქოს ციხისა და შარვან-შამახის ალების შემდეგ (1501) ყ-ში გადავიდა. იქაური „თავადები და ლაშქრის პატრონი“ უომრად დამორჩილდნენ (ფ.გ.

2). შაჰ-თამაზი (თაჰმას I, ირანის შაჰი 1524-76) მივიდა ყ-ში (1524). ყ-ის ბატონებიდან ზოგი შეცვალა, ზოგს კი ბეგარა და ხარაჯა დააკისრა (ფ.გ.3)*. შაჰ-თამაზი (1541) ყ-ში იყო, როდესაც ლუარსაბმა (ლუარსაბ I, ქართლის მეფე, 1527-56) თბილისი აიღო (ფ.გ. 4, ბ.ე. 357, მესამე ტ. 496).** შაჰ-თამაზმა გაილაშქრა ლუარსაბის წინააღმდეგ, აიღო თბილისი და უკან გაბრუნდა ყ-ში (ფ.გ. 5, ბ.ე. 357, ვ.ბ. 402). ყ-ში დაბანაკებული შაჰ-თამაზს ეახლნენ და მორჩილება გამოუცხადეს ბაგრატ იმერეთის მეფემ (ბაგრატ II, 1510-65) და ლევან კახეთის მეფემ (1518-74), (ვ.ბ. 402, 572, 812).*** შაჰის ხანის, დავრიშ მაჰმადზე (დევერიშ მუჰამედი) გალაშქრების წინ შაჰ-თამაზის ჯარი ყ-ში შეიყარა. ყ-ში შაჰის მოთხოვნით მასთან გამოცხადდა ლევან კახთა მეფე (ბ.ე. 363, მესამე ტ. 504, ვ.ბ. 573-74). ლაშქრობის შემდეგ შაჰ-თამაზი ყ-ში დაბრუნდა (ვ.ბ. 574). შაჰ-თამაზმა (1547) ყ-დან თბილისზე გამოილაშქრა. აიღო ქალაქი, უკანვე ყ-ში გაბრუნდა და ზამთარი იქ გაატარა (ფ.გ. 7, ბ.ე. 363, მესამე ტ. 505). შაჰ-თამაზი (1554) გორის ალების შემდეგ ყ-ში წავიდა (ფ.გ. 8, მესამე ტ. 507). გარისის (სოფ. ქვემო ქართლში) ბრძოლაში (1556) შაჰვერდი სულთანის (ყარაბაღის სულთანი) ჯარში იყო სპა ყ-სა (ბ.ე. 365). ყ-ის ბატონი, „ნაპირის მცველი“ შავერდი სულთანი სიმონისაგან (სიმონ I, ქართლის მეფე 1556-69, 1578-1600) შევიწროვებული თბილისის დასახმარებლად წამოვიდა (1560), (ფ.გ. 9, მესამე ტ. 510); ალექსანდრე კახთა მეფის (ალექსანდრე II, 1574-1605) და-

სასჯელად (1575) წამოსული შაჰ-თამაზი ყ-ში დაბანაკდა (ბ.ე. 370, მესამე ტ. 516, ვ.ბ. 577). ოსმალეთის არმიამ მუსტაფა ლალა ფაშას სარდლობით (1578) აიღო აზერბაიჯანის სახანოები, მათ შორის ყ-ი (ფ.გ. 12, მესამე ტ. 521). შაჰ-აბასმა (აბას I, ირანის შაჰი 1587-1629) კახეთში გამოავიწყა კონსტანტინე – მირზა (კახეთის მეფის ალექსანდრე II-ს, მეფობდა 1574-1605, შვილი) და „წარმოატანა თან სპანი შირვანისა და ყ-სანი“ (მესამე ტ. 539). საქართველოში ლაშქრობის წინ (1613) შაჰ-აბასმა ყ-ში დაიბარა თეიმურაზი (თეიმურაზ I, კახეთის მეფე 1606-48, ქართლ-კახეთის 1625-32) და ლუარსაბი (ლუარსაბ II, ქართლის მეფე 1606-15), (ფ.გ. 21). შაჰ-აბასმა, ნადირობის საბაბით (1615) ყ-ში წაიყვანა ლუარსაბი (ბ.ე. 396, ვ.ბ. 427). მარაბდის (სოფ. ქართლში) ბრძოლის შემდეგ (1625) ფეიქარ ხანს (ყარაბაღისა და კახეთის მუსლიმი მმართველი) დადევნებულმა ზურაბ არაგვის ერისთავმა და გიორგი სააკაძემ (ქართველი სამხედრო და სახელმწიფო მოღვაწე დაახლ. 1570-1629) უკანა გზაზე განჯა და ყ. მოარბიეს (ვ.ბ. 431). თეიმურაზმა (1632) ამიერკავკასიაში ირანის სამფლობელოები: განჯა, ბარდა, ყ. დაარბია, რაც ირანის წინააღმდეგ აჯანყებას ნიშნავდა. ამ ბრძოლაში მთელი საქართველოს ლაშქარი იღებდა მონაწილეობას (ფ.გ. 30, ბ.ე. 416, ვ.ბ. 594). თეიმურაზმა ეს ლაშქრობა დაუდ-ხანის (განჯა-ყარაბაღის ბეგლარბეგი 1625-33) წაქეზებით მოაწყო (ფ.გ. 31). განძასარის კათოლიკოსთან საუბარში თეიმურაზი აღნიშნავს, რომ ყ. მას უკავია

(ფ.გ. 31). „დაუდ-ხანის ორგულობა, ყაჯართა ამონყვეტა, ბატონის თეიმურაზისაგან განჯა – ყ-ის დარბევა და აოხრება, დაუდ-ხანის ქართლში წაყვანა, ყველაფერი შაჰ-სეფი (ირანის შაჰი, 1629-1642) ყაენს მოახსენეს“ (ფ.გ. 31). ქართლში შემოსვლამდე (1633) როსტომ მეფე (ქართლის მეფე 1632-58) ყ-ში ჩავიდა (ფ.გ. 32). შაჰ-სეფის ბრძანებით შირვანის ბეგლარბეგი (როსტომ ხან სააკაძე) ყ-ის ლაშქრით როსტომ მეფის დაცვაში დადგა (1633), (ფ.გ. 33). ყ-ში (1640) ირანელთა ჯარი იდგა (ფ.გ. 69). კახელებმა (1715) ალავერდის ეპისკოპოსის წინადადებით, ლეკთა თავდასხმების თავიდან ასაცილებლად და ქართლის. ყაზახის, შამშადილუს, ყ-ის და შირვანის ასამხედრებლად მათ წინააღმდეგ, გადამწყვიტეს ჭარელე-ბისთვის მეგზურობა გაეწიათ ამ ქვეყანაზე ლაშქრობისას (ვ.ბ. 615). ჭარელი გლეხები ხშირად არბევდნენ ყ-ს, შაქს და შირვანს (ვ.ბ. 617). შავერდი ხანის (განჯის ხანი) წინააღმდეგ სალაშქროდ გამზადებული ფანა-ხანი (ფანაჰ ალი ხანი, ყარაბაღის მფლობელი 1747-63) ყ-ში ჯარით იდგა (1749). შავერდი ხანის დასახმარებლად მოსულ თეიმურაზს (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62) და ერეკლეს (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის 1762-98) თან ახლდა ყ-ის, ჯავანშირის, შამშადილის, ბარგუშათის (სომხეთის) და შაჰისევანის ჯარები (პ.ო. 165-166). ეს რომ ფანა-ხანმა შეიტყო, ყ-ში დაბრუნდა. ქართველი მეფეები დაედევნენ მას და ყ-ში შევიდნენ. ყარათაფად (ად-

გილი ყ-ში) ნოდებულ ადგილას ქართულმა მხედრობამ დაამარცხა მტერი (თ.ბ. 47). ფანა-ხანის დამარცხების (1750, 5 მარტი) შემდეგ ქართლიდან, კახეთიდან, ყაზახ-ბორჩალები და ერევნიდან აყრილი და ყ-ში ჩასახლებული გლეხები უკან დააბრუნეს (პ.ო. 171). ქარელი ლეკების წინააღმდეგ საბრძოლველად მიმავალ თეიმურაზს (1751) თოფყარალაჯში (სოფ. ყარალაჯა, კახეთი, სიღნაღის რ-ნი) შეუერთდა განჯის ხანი ყ-ის ჯარით (პ.ო. 181). სიღნაღელების და აჯი-ჩალაბის (შაქის პირველი ხანი, ჰაჯი ჩელები ყურბან ოღლუ 1743-55) შეკავშირების დასაზუსტებლად (1752) თეიმურაზმა და ერეკლემ წერილი მისწერეს ყ-ის ხანს. იმავე ხანებში აჯი-ჩალაბმა განჯა ააოხრა, აყარა ყ-ის ელები და თავის ქვეყანაში წაიყვანა (პ.ო. 190). მარტყოფის მოურავ ქაიხოსროს განჯიდან თბილისში წამოყვანენ განჯის ვეკილი, ფანა-ხანის ბიძაშვილი, ჯავანშირის და ყ-ის ქეთხუდები, ბარგუშათის ხანის ძმისწული, რომლებიც თეიმურაზსა და ერეკლეს სთხოვდნენ აჯი-ჩალაბისაგან დაცვას. მეფეები განჯაში ჩავიდნენ და იქ დაიბარეს ყ-ის ხანი ქაზუმ-ხანი, ფანა-ხანი და აზერბაიჯანის ხანები. ყ-ის ხანმა დაპატიჟა ქართველი მეფეები. აზერბაიჯანელ ხანებს ლალატი ჰქონდათ ჩაფიქრებული, რისთვისაც ქართველმა მეფეებმა ისინი დასაჯეს. მართალია, ყ-ის ხანი ქაზუმი ლალატიში გარეული არ იყო, მაგრამ ქართულმა ჯარმა ისიც აიკლო. შემდეგში მეფეებმა მას საქონელი დაუბრუნეს

(პ.ო. 190-193). განჯაში მყოფი აჯი-ჩალაბის შვილის – ალაქიშის ჯარს (1752) შეუერთდა ყ-ს ჯარი (პ.ო. 198). თულქითაფას (ყაზახ-შამშიდილუს საზღვარზე) ბრძოლის (1752) შემდეგ განჯის ხანმა და ალაქიშიმ ყ-ის ჯართან ერთად შური იძიეს ყაზახელებზე (პ.ო. 204). ბამან-ხანი (ნახიჩევანის ხანი) და ზურაბ ქსნის ერისთავიშვილი (იესე ერისთავის ძე) აჯი-ჩალაბთან ერთად აპირებდნენ ქართლ-კახეთზე ლაშქრობას. მათ თან ახლდა ქარის, შაქ-შირვანის, განჯა – ყ-ის, ბარდის და ბარგუშათის ჯარი. ლაშქრობა ჩაიშალა (პ.ო. 208). იბრეიმ-ხანისაგან (ყარაბაღის ხანი), (1782) წამოსული ხუნძახის (სახანო ჩრდილოეთ კავკასიაში, იგივე ავარიის სახანო) „ნაფანტი“ ჯარის ყ-დან ქართლში შესაძლო შემოჭრის გამო ერეკლე სასწრაფოდ თავისთან იბარებს მინბაშოთარ ამილახვარს, (სიტ. II, 134). ერეკლემ (1787) ქართველთა და რუსთა მხედრობით ზეიბასთან დაამარცხა ყ-ის ჯარი. ამის შემდეგ ერეკლეს განზრახული ჰქონდა ყ-ს დალაშქვრა, მაგრამ რუსთა ჯარის მოულოდნელი წასვლის გამო უკან გამობრუნდა (თ.ბ. 60). შამქორში (1787) ჩასულ ერეკლესთან მივიდნენ ფათალი-ხანი დარუბანდისა (ფათჰალი ხანი, ყუბის სახანოს მფლობელი 1758-89), მაჰმად-ხანი შაქისა და გადაწყვიტეს ყ-ზე გალაშქრება. მათ მიიმხრეს ჯავად-ხანი (განჯის ხანი, 1786-1804), მაგრამ ფათალი-ხანის მიზეზით ლაშქრობა არ შედგა (თ.ბ. 60).

ქართლის ელებმა (კრწანისის ბრძოლამდე – 1795) და ყ-ის მცხოვ-

რებლებმა იბრეიმ ხანთან ერთად დაცივეს შუშა (ყარაბაღის ციხე-სიმაგრე) ხოჯასაგან (ალა-მაჰმად ხანი, 1794-დან ირანის გამგებელი, შაჰი 1796-97), (თ.ბ. 64). ალა-მაჰმად ხანი ყ-დან წამოვიდა თბილისის ასაოხრებლად (1795), (სიტ. II, 313). იბრეიმ ხანი (1795) ალა-მაჰმად ხანის მიერ ყ-სა და თბილისის აოხრებას განჯის ხანს აბრალებდა. ამიტომ ერეკლემ სთხოვა დახმარება განჯის დასალაშქრად. ქართული ჯარის შემართებამ განჯის ბრძოლაში გააკვირვა ყ-ები და ლეკები (თ.ბ. 65-66). ერეკლე (1795.IX.) ატყობინებს ოთარ ამილახვარს, რომ ქრისტიანი ტყვეების უკლებლივ დაბრუნების სანაცვლოდ ალა-მაჰმად-ხანი თხოულობს ერეკლეს ერთ-ერთ შვილს მძევლად, აზატ-ხანის (სამხრ. აზერბაიჯანის მფლობელი, 1747-1762) ნაქონ ძვირფას თვალს, საათს და ყ-ის ელებს (სიტ. II, 214). ყ-დან ყაზახში (1800) გადასული ნასიფ ჯაფარ უზბაშის შვილი მოახსენებს ხელმწიფეს (გიორგი XII, ქართლ-კახეთის მეფე 1798-1800), რომ მთელი მისი საქონელი ლეკებმა გადარეკეს დაღესტანში (სიტ. II, 313). ტორმასოვი (რუსი გენერალი, 1808-1811 საქართველოსა და კავკასიის ხაზის მთავარსარდალი) და ირანის შაჰის წარმომადგენელი მირზა ბუზურგი ყ-ში (1810) შეხვდნენ ერთმანეთს რუსეთ-ირანის საზავო მოლაპარაკების თაობაზე (თ.ბ. 74). ყ-ის დასაცავად ასკარანში (1812) იდგა 800-კაციანი რუსთა რაზმი (თ.ბ. 80).

*ფ.გ-ს თარიღი ათვლილი აქვს სეფიანთა საგვარეულოს დამაარსებლის, წმინდანად შერაცხული

ლი შეიხ სეფი ად-დან ისპაყის (1252-1334) გარდაცვალებიდან. ქრონიკონი რჟ = 190+1334=1524.

*ფ.გ. ამ ამბავს შეცდომით 1522 ათარიღებს. თარიღი აქაც ათვლილია შეიხ ად-დინ ისპაყის გარდაცვალებიდან. ქრონიკონი 188+1334=1522.

**ვ.ბ. ამ მოვლენებს შეცდომით 1536 ათარიღებს.

გ. ოთხმეზური

ყივჩაყუბი // ყივჩაყეთი –

თურქულენოვანი მომთაბარე ტომი შუა საუკუნეებში (რუსეთში „პოლოვცებს“ ეძახდნენ, ევროპაში „კუმანებს“). პირველსაცხოვრისი მდ. ვოლგის აღმოსავლეთით ჰქონდათ. XI ს-ში გადასახლდნენ შავიზღვისპირეთში. XII ს-ის დასაწყისში რუსეთთან ბრძოლის შედეგად მათი დიდი ნაწილი განადგურდა. ერთი ურდო (40 ათასი კაცი) საქართველოს მეფემ დავით აღმაშენებელმა (1089-1125) გადმოსახლა საქართველოში. XIII ს-ში მონღოლთა დაპყრობები შედეგად მათი ნაწილი უნგრეთში გადასახლდა, ხოლო დანარჩენი „ოქროს ურდოს“ შემადგენლობაში გაითქვიფა. ყ. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“, ლაშა-გიორგის დროინდელი მათიანე, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ (ქ.ც. I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ბასილი ეზოსმოძღუარი „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“, ჟამთააღმწერელი (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); ნიკო დადიანი „ქართველთ ცხოვრება (1962); არსენ

ბერი, ცხოვრებაჲ ნინოჲსი; წამებაჲ და-
ვით და კონსტანტინესი (დ. ქ. ა. ლ. დ. III,
1971).

ყ. არის ყაზანი, კასპიის ზღვამდე,
არის ქალაქი სვიაჯა (ვ. ბ. 159, სქ. 1). ყ.
სკვითები არიან, რომელნიც რუსეთის
ნანილს წარმოადგენენ, იქ მცხოვრები
სხვა ხალხნიც სკვითებად იწოდებიან
(ვ. ბ. 173, სქ. 2), (ნ. დ. შეცდომით მიიჩ-
ნევს, რომ ყ. არის ხაზარნი, ვიდრე კას-
პიის ზღვამდე. ნ. დ. 21). ალექსანდრე
მაკედონელმა ქართლში ლაშქრობისას
იხილა მტკვრის ნაპირზე მცხოვრები
სასტიკი წარმართნი, რომელთაც ჩვენ
(ქართველები) ბუნთურქებსა და ყ-ებს
ვუნოდებთ (ლ. მ. 17. დ. ქ. ა. ლ. დ. III,
46). ვახტანგ გორგასალმა (ქართლის
მეფე V ს-ის II ნახ.) დაიმორჩილა ოვს-
ნი და ყ-ნი და დაიკავა დარიალის გად-
მოსასვლელები, რის შემდეგაც ოსებს
და ყ-ებს აღარ შეეძლოთ კავკასიონის
გადმოლახვა ქართველთა მეფის ბრძა-
ნების გარეშე (ჯ. 156. დ. ქ. ა. ლ. დ. III,
48). ჰერაკლე კეისარმა „განილაშქრა
ზედა და შევიდა ქვეყანასა კომანთა-
სა, რომელ არიან ყ-ნი, და მისცა ასული
თჳსი ცოლად მეფესა ყ-ეთსა და წარიყ-
ვანა ყოვლითა ძალით მისითა ძალად
თჳსად და შევიდა სპარსეთს“ (დ. ქ. ა. ლ.
დ. III, 249). დავითმა (დავით IV, საქარ-
თველოს მეფე 1089-1125) ყ. ჩამოასახლა
საქართველოში (1118), „რათა იცოდა
ყ-თა სიმრავლე, მხნეობა, სისუბუქე,
მიმოსვლა, სიფიცხე და ადვილად და-
სამჭირველობა“. ყ-ებს სჭირდებოდათ
თავშესაფარი და ადვილად შეიძლებო-
და მათი ქვეყანაში ჩამოყვანა. ყ-ები
სიხარულით დასთანხმდნენ, დავითის

წინადადებას, მხოლოდ ითხოვდნენ
მათდამი მტრულად განწყობილი ოსე-
ბისაგან გზის მიცემას. დავითი გადავი-
და ჩრდ. კავკასიაში, ჩამოართვა მძევ-
ლები ოსებს და ყ-ებს. შეარიგა ისინი
„იყო შორის მათისა სიყუარული და
მშვიდობა ვითარცა ძმათა“ და მისცა
ყ-ებს (საქართველოში) მშვიდობიანი
გადმოსვლის საშუალება (დ. ი. 336; ვ. ბ.
159). ყ-თა დახმარებით დავითმა „დას-
ცა შიში და ზარი“ სხვა ქვეყნის მეფეებს
(დ. ი. 336). დავითმა ყ-ები დედა-წული-
ანად მოხერხებულ ადგილზე დაასახ-
ლა და დაუდგინა სპასალარნი და მმარ-
თველნი. მათგან განვრთნა 40 ათასი
მხედარი, რომელთაც ცხენები და სა-
ჭურველი დაურიგა. ყ-თა უმრავლე-
სობა დღითი-დღე ქრისტიანდებოდა
(დ. ი. 337, 345; ვ. ბ. 159, 162). დავითმა
(1121) ყ-თან ერთად დაარბია ბარდავი
და „მოსრნა თურქნი“ (დ. ი. 340). და-
ვითს (1123) აღრიცხული ჰყავდა ყ-თა
რაოდენობა. შარვანში ლაშქრობისას
მათი რიცხვი შეადგენდა 50 ათასს (დ.
ი. 343; ვ. ბ. 161). დავითი (1124) თავს
დაესხა შაბურანს, დარუბანდს და
„მოსწყვიდნეს“ ქურდნი, ლეკნი და ყ-ნი
დარუბანდისანი (დ. ი. 344; ვ. ბ. 161. ნ.
დ. 92). დავითმა ურიცხვი ტყვეები გა-
მოიხსნა ყ-თაგან გარკვეულ ფასად (დ.
ი. 354). ყ-ებმა რამდენჯერმე განიზრა-
ხეს დავითის ლალატი. შეეცადნენ მის
მოკვლას ხმლით, შუბით თუ ისრით
(დ. ი. 362). ყ-ები გიორგის (გიორგი III,
საქართველოს მეფე 1156-84) დრო-
საც მიდიოდნენ საქართველოს სამსა-
ხურში. მეფე რამდენსაც უბრძანებდა
იმდენი ათასი კაცი გამოჰყავდათ (ლ.

გ. მ. 367). გიორგიმ სძლია თურქთა, არაბთა, ლეკთა, ყ-თა და ვერავინ ვერ გაუნია ღირსეული წინააღმდეგობა (ნ. დ. 93). თამარის (საქართველოს მეფე 1184-1207/10) პირველი ქმარი გიორგი რუსი (იური ბოგოლიუბსკი, ნოვგოროდის მთავარი 1172-75) საქართველოში ჩამოყვანამდე ბიძისგან დევნილი იმყოფებოდა ყ-ის მეფესთან (ი. ა. 36; ვ. ბ. 173). როდესაც სამეფო კარიდან გაძევებული გიორგი რუსი (1191) საქართველოში შემოიჭრა თამარის ლაშქარში ყ-იც იმყოფებოდნენ (ი. ა. 53), შამქორის ბრძოლის (1195) წინ „ძმა ყ-თა მეფისა სევიზისა სავალათი საქართველოში იყო (ი. ა. 64). შამქორში (1195) მიმავალ თამარს თბილისიდან გასვლისას მიეგებნენ ოვსნი და „ყ-ნი ახალნი“ (ი. ა. 65). წინამებრძოლებს ყ-თა ენაზე ეწოდება „ჭალაშ“ და „დასნაჭტა“ (ი. ა. 70). კახაბერის შვილებმა, ბაღვაშთა შთამომავლებმა, ანტონ ჭყონდიდელის ორი ძმა მოკლეს, რის გამოც მეფე თამარმა შეიპყრო ისინი და ექსორია უყო საბერძნეთის მაკედონიაში, სადაც მოკლულ იქნენ ყ-თა მიერ (ბ. ე. 131). მონღოლებმა (1223) განვლეს დარუბანდის კარი და შევიდნენ ყ-ს. ყ-ები ბევრჯერ შეებნენ მათ, მაგრამ ყოველთვის მონღოლები იმარჯვებდნენ. ყ-ეთის გავლის შემდეგ მონღოლებმა შემოუარეს დარუბანდის ზღვას და დაბრუნდნენ სამშობლოში (ჟ. 165). მონღოლთა დიდი ყაენის ბათოს (ოქროს ურდოს ყაენი 1243-55) სამფლობელოში (1240/50-იანი) შედიოდა ყ-თი (ჟ. 196, 229, 234). დავითი (დავით VIII, საქართველოს მეფე 1293-1311) თავს

დაესხა საქართველოში საზაფხულოდ მიმავალ ყ-ებს. ყ-თა ნაწილმა თბილისს შეაფარა თავი, ხოლო ნაწილი მტკვრის ხეობით გაიქცა (ჟ. 316). დავითი და ვახტანგი (ვახტანგ III, საქართველოს მეფე 1298, 1302-1304/08) დაპირისპირებისას ყ-ებს ვახტანგის მხარე ეჭირათ (ჟ. 317).

გ. ოთხმეზური

ყილჩიყო – ჩერქეზი (ჩერქეზეთის მკვიდრი, ისტ. მხარე ჩრდილოეთ კავკასიაში) წარჩინებული. ყ. იხსენიება: ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

არჩილი (არჩილ II, იმერეთის მეფე 1661-63, 1678-79, 1690-91, 1695-96, 1698 და კახეთის მეფე 1664-75) რუსეთში მიდიოდა. შამხალმა გადაიბირა ჩერქეზთა ბატონი ყ., რათა შეეპყრო არჩილი და ირანის შაჰისთვის გადაეცა, ამისათვის კი გასამრჯელოს დაპირდა. ჩერქეზეთს მისული არჩილი ყ-მ პატივით მიიღო, გააყოლა გამცილებლები და გაუშვა. არჩილს სურდა ყ-ც მასთან ერთად წასულიყო, მაგრამ მან არ ინება. არჩილს დაენია ყ-ს მიერ გაგზავნილი რაზმი და შეუპრობა მოუხდომა. მაშინ იშიშვლეს ხმლები არჩილის მხლებლებმა ნიკოლოზ აბაშიძემ და შალიკაშვილმა (ქართველი თავადები) და გაათავისუფლეს მეფე. მეფემ ამოიღო მშვილდ-კაპარჭი და ბევრი ჩერქეზი მოკლა, გაარღვია ჩერქეზთა რაზმი

და გაიქცა. მასთან მივიდა ერთი წარჩინებული ლეკი და დახმარება შესთავაზა. მან მეფე ისევ ყ-ს სახლში მიიყვანა. ყ-ს ცოლმა იმავე ღამეს გაგზავნა მეფე ბასიანში (ისტ. მხარე ჩრდ. კავკასიაში), ხოლო მისი ლაშქარი დიგორში (ისტ. მხარე ჩრდ. კავკასიაში) მოვიდა შამხალი ყ-თან არჩილის წასაყვანად, მაგრამ აღარ დახვდა იქ. ბასიანელმა (ბასიანი – პროვინცია ისტ. სამხ.-დას. საქართველოში) ქალებმა არაფრით არ დაანებეს მეფე ყ-ს და იმავე ღამეს ქართლში დააბრუნეს (ვ.ბ. 855-56).

ე. კვაჭანტირაძე

ყოჯა-ხანი – განჯის ხანის ბიძა (XVIII ს. I ნახ.). ყ.ხ. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981).

ყ.ხ. იყო განჯის ხანის ბიძა მეფეების თეიმურაზისა (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62) და ერეკლეს (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62) მეფობის პერიოდში (პ.ო. 164). ყ.ხ-მა და ერევნის ყოფილმა ხანმა ჯაფარმა მეფეებს სთხოვეს, რათა ეშუამდგომლათ მაჰმად-ხან ერევნელთან მის მიერ დატყვევებული ჯაფარ-ხანის ცოლ-შვილის გათავისუფლების შესახებ (პ.ო. 164). როდესაც მეფეებმა შეიტყვეს, რომ აზერბაიჯანელ ხანებს ქართველთა ღალატი ჰქონდათ განზრახული, ყველანი და მათ შორის განჯის ხანის ბიძა ყ.ხ. და მისი დისწული ხუდათ-ბეგი, დაატყვევეს. მეფეებმა ისინი, განჯის თავკაცებთან ერთად, განჯიდან თბი-

ლისს მძევლად გამოისტუმრეს (პ.ო. 194). რადგან ქართლისა და კახეთის ჯარები დაიფანტნენ და ყველა თავთავის ადგილებს ამაგრებდა, მეფეებმა (თეიმურაზ II, ერეკლე II) აჯი-ჩალაბის (შაქის ხანი) შერიგება გადანიჭეს და თბილისში მძევლად მყოფ ყ.ხ-ს მასთან წერილი მიანერინეს. წერილით, ყ.ხ. თავის-თავზე იღებდა მათ შერიგებას. აჯი-ჩალაბის მოთხოვნისამებრ, მეფეებმა მასთან ყ.ხ. გაგზავნეს და თან რევაზ ამილახორი და მდივანი ედიშერი გააყოლეს (პ.ო. 198). როდესაც ალაქიში (აჯი-ჩალაბის ძე) და განჯის ხანი ქართლში შეიჭრნენ, მეფეებმა ჯარის შეკრება დაიწყეს. ეს რომ ალაქიშმა შეიტყო, შერიგება გადანიჭიდა და მეფეებთან მოსალაპარაკებლად ყ.ხ. და აჯი-ფრინა გამოგზავნა (პ.ო. 200).

თ. ქორიძე

ყოჯან (ხოჯან) – დაღესტნის ბელადი (XVIII ს. I ნახ.). ყ. ხსენიება: ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983).

ქართლის ტახტის დაკავების მიზნით 1748, ერეკლეს (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის 1762-98) აუჯანყდა აბდულა-ბეგი, იესეს ძე (იესე, ქართლის მეფე 1714-16, 1724-27). [ამ დროს ერეკლეს მამა, ქართლის მეფე თეიმურაზ II ირანში გაემგზავრა]. აბდულა-ბეგმა დახმარებისთვის გარეშე ძალას მიმართა. მათ შორის დაღესტნელ ფეოდალებს. ამით

ისარგებლა ყ. ბელადმა და დიდი ჯარით ქართლს შემოესია. ააოხრა „ავჭალები“ (თბილისის გარეუბანი). დიდძალი ტყვე და საქონელი წაიღო, ერეკლე მტერს ორასი კაცით დაედევნა. გზად ქიზიყის (კახეთის რეგიონი) განაპირა სოფლების ლაშქარი შეუერთდა. ერეკლე, ლაშქრით ყ. ბელადს შირაქში (ვაკე ალაზან-ივრის შუამდინარეთში) დაუხვდა, სასტიკად დაამარცხა და ალაფი წაართვა. ერეკლე გამობრუნდა და სოფ. დედოფლისწყაროში დაბანაკდა. გაქცეული ყ. ბელადს გზად ლეკთა სხვა ჯარი შეუერთდა და ერთიანი ძალით ერეკლეს თავს დაესხნენ. ქართველებმა მტერი სასტიკად დაამარცხეს (ო. ბ. 47; თ. ბ. 47).

ქ. ნადირაძე

ყუბასარი – XII ს. II ნახევრის მოღვაწე, საქართველოს მეფეების გიორგი III-ის (11156-84) და თამარის (1184-1207/10) სამეფო კარის მოხელე – ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი, „ნაყივჩალარი“. ყ. იხსენიება: „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

ყ. კარგი რაინდი და მეფეთა ერთგული იყო. თამარის (საქართველოს მეფე 1184-1207/10) გამეფებისთანავე დიდაზნაურებმა მეფეს ყ-ის, როგორც „უგვანოს“ გადაყენება მოსთხოვეს იმ მიზეზით, რომ ის უკვე ავად იყო, მაგრამ თამარმა შეუწარმინა მას პატივი

გარდაცვალებამდე (ი-ა, 30). ყ. გარდაცვალა და სპასალარობა სარგის მხარგრძელს უბოძეს (ვ.ბ. 171).

ე. კვაჭანტირაძე

ყულაგალი – ერეკლის ხანი XVIII ს-ის 80-იანი წლების დასაწყისში. ყ. იხსენიება: თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“, (1983).

უსეინ-ყულის გარდაცვალების შემდეგ ერეკლის ხანი გახდა მისი ძე ყ. ის გონებასუსტი იყო და მოკლეს ერეკლეს ნელებმა (თ.ბ. 58).

ე. კვაჭანტირაძე

შაბურანი – ქალაქი ისტ. აზერბაიჯანში, კასპიის ზღვასთან. შ. იხსენიება: „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ჟამთააღმწერელი (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

გიორგიმ (გიორგი III, საქართველოს მეფე 1156-84) ილაშქრა აღსართანის (შირვანშაჰი 1149-1203) დასახმარებლად, აიღო ქალაქი შ. და დაუბრუნა მას (ი-ა. 17; ვ.ბ. 169). შ-ის ველზე გაიმართა ბრძოლა დავითსა (დავით VII საქართველოს მეფე 1249-70) და ბერქა ყაენს (ოქროს ურდოს ყაენი 1255-66) შორის, რომელშიც ქართველებმა გაიმარჯვეს (ყ. 249).

ე. კვაჭანტირაძე

შავერდი სულთანი – შავერდი სულთანი ზიად-ოღლი, ყარაბაღის მმართველი (XVI ს. შუა). შ.ს. იხსენიება: ბერი ეგნატაშვილი, „ახალი ქართლის ცხოვრება – მესამე ტექსტი“ (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); „პარიზის ქრონიკა“ (1980); ფარსადან გორგიჯანიძე „ისტორია“ (1926).

შაჰ-თამაზმა (თამაზ I, ირანის შაჰი 1524-76) გაგზავნა შ.ს. ვარძიის ციხის (XII—XIII სს-ის კლდეში ნაკვეთი სამონასტრო კომპლექსი ჯავახეთში) ასაღებად, რომელშიც ლუარსაბის (ლუარსაბ I, ქართლის მეფე 1527-56) მომხრე მესხი დიდებულები იყვნენ გამაგრებულნი. ირანელებმა აიღეს ციხე (ფ.გ. 6). შ.ს-მა, რომელიც შაჰ-თამაზის მიერ იყო დანიშნული, შეაგროვა ყარაბაღის ლაშქარი და წამოვიდა ლუარსაბის წინააღმდეგ, რომელმაც არ ინდომა პირისპირ ბრძოლა და გარისთან დადგა. ქართველთა ჯარს მეფემ სათავეში უფროსი ვაჟი სიმონი (სიმონ I, ქართლის მეფე 1556-69, 1578-1600) ჩაუყენა. ქართველებმა გაიმარჯვეს და გააქციეს შ.ს. ის გასაქცევ გზას ეძებდა და შემთხვევით ლუარსაბს შეეჩხრა. მეფეს ყველა საბრძოლო იარაღი დაემტვრა და ცხენი აძგერა შ.ს-ს. ამ დროს მეფის ცხენს ფეხი ნაპრაღში ჩაუვარდა და დაეცა. ლუარსაბმა სასიკვდილო ჭრილობა მიიღო. ამ ადგილას ბერი ეგნატაშვილი შ.ს-ის ნაცვლად მაჰმად სულთანს ასახელებს (ბ.ე. 365; მესამე ტ. 508-10; ვ.ბ. 405-06; ფ.გ. 8-9). 1561 ციხედიდთან (ისტ. ციხესიმაგრე აღმ. საქართველოში) სიმონი დამარცხდა

შ.ს-თან ბრძოლაში. შ.ს. თბილისში შევიდა (მესამე ტ. 511; ვ.ბ. 407, 575; ფ.გ. 10). შ.ს. ალექსანდრესთან (ალექსანდრე II, კახეთის მეფე 1574-1605) მივიდა კახეთში (მესამე ტ. 525; პ.ქ. 54).

ე. კვაჭანტირაძე

შავერდი ხანი – განჯის ხანი (XVIII ს. II ნახ.). შ.ხ. იხსენიება: თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983); ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981).

დაპირისპირებულნი არიან შ.ხ. და ფანა ხანი (ყარაბაღის ხანი 1747-63), რომელსაც სურდა განჯის ხანობა. ფანა ხანმა შეყარა ჯარი. შ.ხ-მა გაგზავნა თავისი ძმა რიზა-ყული ბეგი ქართლში და თეიმურაზ II-ს (ქართლის მეფე 1744-62) და ერეკლე II-ს (კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98) ფანა ხანის წინააღმდეგ დახმარების სანაცვლოდ მორჩილება აღუთქვა. მეფეებმა შეკრიბეს დიდძალი ჯარი. ამის გამგონე ფანა ხანმა ალყა მოხსნა განჯას (პ.ო. 164-65). შ.ხ-მ ათი ათასი თუმანი გაუგზავნა თეიმურაზს და ერეკლეს თავისი ძმის რიზა-ყული ბეგის ხელით (პ.ო. 171). შ.ხ. შეპყრობილი იყო ფანა ხანის მიერ და გაათავისუფლა ფათალი ხანმა (სამხრეთ აზერბაიჯანის მმართველი). ის მივიდა ერეკლესთან, რომელმაც გააყოლა ქართველთა ლაშქარი და აიღო განჯა (თ.ბ. 52). შ.ხ. მონაწილეა თეიმურაზის და ერეკლეს წინააღმდეგ შეკრებილი კოალიციური ლაშქრის,

რომელშიც შედიან აგრეთვე ფანა ხანი და აჯი-ჩალაბი (შაქის პირველი ხანი, 1747-55). მათ ვერ გაბედეს მეფეებთან შეტაკება და მოლაპარაკება დაიწყეს (ო.ხ. 48-9). ქართლზე დიდი ჯარით ნამოვიდნენ შ.ხ. და აჯი ჩალაბის შვილი ალაქიში, დადგნენ ყაზახში, შემდეგ ბაიღარში გადაინაცვლეს. თეიმურაზმა და ერეკლემ დიდძალი ჯარი შეკრიბეს. ეს რომ შ.ხ-მა და ალაქიშმა შეიტყვეს მოინდომეს პერიგება, მაგრამ ქართველმა მეფეებმა უკან აღარ დაიხიეს. შ.ხ. და ალაქიში კვლავ ყაზახში (ისტ. მხარე ქვემო ქართლში) დაბრუნდნენ. ქართველთა ლაშქარმა დაამარცხა ისინი და გააქცია, განჯამდე მიყვა და ჯარის დიდი ნაწილი ამოუნყვიტა. შ.ხ. განჯაში დაბრუნდა (პ.ო. 200-02). შ.ხ. მოკლა მისმა მსახურმა. მისი ვაჟები მივიდნენ ერეკლესთან დახმარების სათხოვნელად. მეფე დაეხმარა მათ ჯარით, აიღეს განჯა და შ.ხ-ის ვაჟი მაჰმად-ასან ხანი დააყენეს განჯის ხანად (თ.ბ. 52).

ე. კვაჭანტირაძე

შამქორი – ქალაქი აზერბაიჯანის რესპ. VII ს-ში ხელთ იგდეს არაბებმა. მოგვიანებით ეკუთვნოდა განჯის ამირებს. 1235 გაანადგურეს მონღოლებმა. XVI-XVII სს-ში ფლობდნენ ყიზილბაშები. 1803 შეუერთდა რუსეთს. გარკვეულ პერიოდში (XIII ს., XVIII ს.) შედიოდა საქართველოს შემადგენლობაში. შ. იხსენიება: „მატიანე ქართლისა“, „ლაშა-გიორგის დროინდელი მათიანე (ქ.ც. I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი

შარავანდედთანი“, ბასილი ეზოსმოძღუარი „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“; ჟამთააღმწერელი (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც., IV, 1973); ერეკლე II-ის პერიოდის დოკუმენტები (საქ. ისტ. ტოპონიმიკაში, II, 2010).

ბულა-თურქმა (ბულა ალ-ქაბირი სარდალი, გ. 862), (854) დარუბანდის გზით გადმოიყვანა ხაზართა სამასი ოჯახი და დაასახლა შ-ში (მ.ქ. 265, ვ.ბ. 130). ბაგრატმა (ბაგრატ III, საქართველოს მეფე 975-1014) გაილაშქრა განჯის ამირა ფადლონის (ფადლ იბნ მუჰამედ შადადიანი, 985-1031) წინააღმდეგ. დაარბია ქვეყანა რანისა, მიადგა ქალაქ შ-ს, მიუყენა ფილაკავანნი (ლოდსატყორცნი), დალენა შ-ის ზღუდენი (1010). მეორე დღეს ბაგრატი აპირებდა შ-ში შეჭრას, მაგრამ ფადლონმა შენდობა ითხოვა (მ.ქ. 280, ვ.ბ. 141). ქართულმა ჯარმა (1190), დავით სოსლანის მეთაურობით, დალაშქრა ბარდავი, არზრუმი, შ. (ი-ა, 60, ვ.ბ. 180) ქართული ჯარი (1195) დაბანაკდა შ-თან. მტრის მრავალრიცხოვანი ჯარი გადაჭიმული იყო შ-დან შოთისა და ვარდანაშტის მთებამდე და განძის კარამდე (ი-ა. 68, ბ.ე.ზ. 126, ვ.ბ. 182). დავით სოსლანმა შ-ის წყალი გაიარა და ქალაქის კართან და ხიდთან გააჩალა ბრძოლა (ი-ა. 70). შ-ებმა დავით სოსლანს ქალაქის კლიტენი მიართვეს, ითხოვეს მშვიდობა და მორჩილება (ი-ა. 70, ბ.ე.ზ. 127, ვ.ბ. 183). ქართული ჯარის წასვლის შემდეგ ბუბაქარმა (აბუბექრი, აზერბაიჯანის ათაბაგი), აიღო განჯა და მივიდა შ-მდე (ი-ა 76). ლაშა-გიორგიმ (საქართველოს მეფე 1207/10-23), (1219) აიღო შ.

(ლ.გ.მ. 370). ჯალალედინმა (ხორეზმის მბრძანებელი) აილო შ. (1227) და მისი მიმდგომნი ქვეყანა, რომელიც ეკუთვნოდა ვარამ გაგელს (ქართველი დიდებული), (ყ. 171-172). ლეკთა ბელადმა სულხანმა (სურხაი-ხანი), როდესაც ვახტანგის (ვახტანგ VI, ქართლის მეფე 1716-24) შ-ში ჩასვლა შეიტყო (1722) განჯა დატოვა (ვ.ბ. 499). თეიმურაზმა (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62) და ერეკლემ (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98) თულქითაფასთან (ყაზახ-შამ-შადილუს საზღვარზე) დამარცხებულ ალა-ქიშის (შაქის ხანის ჰაჯი-ჩელები ყურბან ოღლუს შვილი), შ-მდე სდიეს (1752), (თ.ბ. 49).

ომარ-ხანმა (ავარიის ხანი. გ. 1801) საქართველოში ლაშქრობა დაასრულა (1785) იმით, რომ განვლო გოგჩა (სევაანის ტბა სომხეთში), მივიდა, მოაოხრა შ. და წარვიდა“ (თ.ბ. 59). ერეკლეს მიერ (1789) განჯაზე გაგზავნილი მხედრობა შ-ში დაბანაკდა, მოარბიეს ჩინგილი და ორი წლის წინ განჯაში გადასახლებული შამშადილოელები აყარეს და შ-ში ჩაიყვანეს. ამის მერე შ-ში ჩავიდა მეფე ერეკლეც. შ-ში ერეკლესთან მივიდნენ ფათალი-ხანი დარუბანდისა (ფათჰალი ხანი, ყუბის სახანოს გამგებელი 1758-89) და მაჰმად ხან შაქისა და ყარაბაღზე გალაშქრება მოილაპარაკეს (თ.ბ. 60). ერეკლეს განწესებით (1791) ყაზახში, ბაიდარში (ისტ. მხარე ქვემო ქართლში), შამშადილოში, შ-ში... „მცხოვრები ქართველები, სომხები, ოსები, თათრები“ – ყველანი ყმები არიან და მათი მბრძანებელია ერეკლე მეფე (სიტ. II. 203).

გ. ოთხმეზური

შარჰანა – შარჰანის მფლობელი. შ. საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში ჩნდება XII ს-დან. იხსენიება: საქართველოს მეფეების სიგელებში (ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, 1984; თ. ჟორდანი, ქრონიკები, II, 1897; პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, I, 1991).

საისტორიო წყაროებში საქართველოს მეფეები იწოდებოდნენ „მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა, სომეხთა, შ. და შაჰანა“. პირველად შ. ჩნდება გიორგი III-ის (1156-1184), (ქ.ი.ს.კ. I. №11, 12), ხოლო შემდეგ ერთიანი საქართველოს (გიორგი VIII-ის (1446-1466) ჩათვლით) და დაშლილობის პერიოდის მეფეთა ტიტულატურაშიც (ქ.ი.ს.კ. I. №14, 22, 23, 37, 39, 41, 42; ქრ. II, 241; პ.ა.ლ. I, 212-316); ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის დაშლის შემდეგ (XV ს-ის II ნახ.) შ-დ იწოდებოდნენ ძირითადად ქართლის, ხოლო ზოგ შემთხვევაში კახეთისა და იმერეთის მეფეებიც (პ.ა.ლ. I, 212-359), ოღონდ ეს უკვე ტრადიციის გაგრძელება იყო და არა რეალური ვითარების ასახვა.

გ. ოთხმეზური

შარური - ჰევი იგივე ქვეყანა სომხეთში. შ. იხსენიება: სტეფანე მტბევარი, „ნამებად წმიდისა მონამისა გობრონისი“, (დ.ქ.ა.ლ.დ., I, 1963, 175.).

თ. ქორიძე

შაქი – ისტორიული ოლქი დღ. ჩრდ. აზერბაიჯანში. III-IV სს-ში კავკასიის ალბანეთის მხარე (იხ. სტ. რანი). V ს-დან საქართველოს აღმოსავლეთ მხარის – ჰერეთის შემადგენელი ნაწილი. XIV ს. დასასრულს იხსენიება, როგორც დამოუკიდებელი სახელმწიფო წარმონაქმნი. 1551 დაიპყრო ირანმა. 1743(47) აჯი-ჩალაბის მეთაურობით შეიქმნა შაქის (ნუხის) სახანო. 1805 რუსეთმა შეიერთა, რაც საბოლოოდ განამტკიცა 1813 გულისტანის ხელშეკრულებით. შ. იხსენიება: ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“, „მატიანე ქართლისა“, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“, ლაშა-გიორგის დროინდელი მატიანე, სუმბატ დავითის ძე „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“ (ქ.ც. I, 1955); ბერი ეგნატაშვილი „ახალი ქართლის ცხოვრება“, „ახალი ქართლის ცხოვრება“ – მეორე და მესამე ტექსტი (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); ფარსადან გორგიჯანიძე „ისტორია“ (1926); სეხნია ჩხეიძე „ცხოვრება მეფეთა“ (1913); პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983); პარიზის ქრონიკა (1980); ბაგრატ ბატონიშვილი „ახალი მოთხრობა“ (1941); ეფრემ მცირე „უწყება მიზეზსა ქართველთა მოქცევისასა“ (1959); ისტორიული დოკუმენტები (ქ.ს.დ. II, 1965; ქრ. II, 1897; Г.Д.И.Н.А., 1967); „მესხური მატიანე“ (1961).

ქართლის მეფე ვახტანგ გორგა-

სალს (დაახ. V ს. 40-იანი – V ს. ბოლომდე), როდესაც მცხეთაში „სვეტი ცხოველზე“ ეკლესია აღუშენებია და „კუზი მას ზედა პატრიარქად განუწესებია“, ასევე მეექვსე მსოფლიო საეკლესიო კრებას (VII ს.) კონსტანტინე პოლონატის (ბიზ. იმპ. 668-85) დროს დაუმტკიცებია, ამ დროიდან მოყოლებული მცხეთის საკათოლიკოსოს სამწყსოში შედის შ. (ეფრემ მცირე 45; სიგელი მცხეთისა გაცემული დაახ. 1638, ქრ. II. 453. იმეორებს ამ ინფორმაციას) ამასვე ადასტურებს სულთნის (მურად III ან მაჰმად III) მიერ 1590 გაცემული სიგელი (Г.Д.И.Н.А დოკ. №221). ქართლის ერისმთავარმა არჩილმა (VIII ს.) შ. სამართავად გადასცა ადარნასე ბრმის ძმისწულებს (კლარჯი ბაგრატიონები), (ჯ. 244). კახეთ-ჰერეთის მეფის – კვირიკეს (კვირიკე III, 1014-37) დროს შ. შედიოდა მაჭის საერისთავოში. [კვირიკემ] „ჰერეთს დასვა ერისთავი მაჭისა და მისცა მაჭის წყლის (მდ. ანიმი) ქვეით და აღმოსავლეთი შაკიხითურთ“ (ვ. ბ. 561). გიორგის (გიორგი I, საქართველოს მეფე 1014-27) ლაშქარში, ბასილის (ბიზ. იმპ. 976-1025) წინააღმდეგ თრიალეთში ბრძოლის დროს (1021), შაქელებიც იბრძოდნენ (ს. დ. 383). შ-ში მისულ თემურ-ლენგს (შუა აზიის მბრძანებელი 1370-1405) მიეახლნენ და თაყვანი სცეს ლეკებმა, შაქელებმა... ამ დროს თემურ-ლენგთან ტყვედ იმყოფებოდა ბაგრატი (ბაგრატ V, საქართველოს მეფე 1360-93), (ბ. ე. 329; მეორე ტ. 454). თემურ-ლენგმა როდესაც გაიგო, რომ ბაგრატი და მისმა ძემ, გიორგიმ, ლაშქარი ამოუწყვიტეს,

განრისხდა, შეკრიბა ჯარი, დატოვა შ., მივიდა ბარდავს და (1387) მარტში საქართველოში შემოვიდა (ბ. ე. 330; მეორე ტ. 457). გიორგის (გიორგი VIII, საქართველოს მეფე 1446-66, კახეთის 1466-76) დროს შ. საქართველოს შემადგენლობაშია (მეორე ტ. 476). კონსტანტინეს დროს (კონსტანტინე II, ქართლის მეფე 1478-1505) მესხი ვაჭარი შ-ში ყიდდა აბრეშუმს. მესხს ჩხუბი მოუვიდა შაქელ მედექენესთან. შაქელმა მესხს სცემა. მაშინ მესხი სამცხის ათაბაგის – ყვარყვარეს სახელით დაემუქრა. შაქელი უფრო გაბრაზდა, მესხს უწყალოდ სცემა, წაართვა ქონება, გამოაგდო და თან უთხრა: შენმა ათაბაგმა ჩემი საქციელის გამო დუქანზე ყურით არ მიმაბასო. მესხმა ათაბაგთან იჩივლა. მაშინ ათაბაგი ჯარით მივიდა შ-ში, შაქელ ვაჭარს ყველაფერი წაართვა და მესხს დაუბრუნა. ამის ნიადაგზე დაზავებულ კონსტანტინესა და ყვარყვარეს შორის უთანხმოება ჩამოვარდა (ვ. ბ. 708-709). შაქ-შირვანის მპყრობელ ასან-ბეგს (ჰასან-სულთანი), რადგან იგი შაჰ ისმაილის (ირანის შაჰი ისმაილ I, 1501-24) მორჩილი იყო და მასთან მეგობრული ურთიერთობა ჰქონდა, კახეთის დაკავებაც სურდა. მაშინ ლევანმა (კახეთის მეფე 1518-74) ასან-ბეგთან მშვიდობის დამყარება მოინდომა, მაგრამ მან არ ისურვა. ამიტომ ლევანმა შეკრიბა სპა, გაილაშქრა ასან-ბეგზე, ააოხრა შ., მოკლა ასან-ბეგი და დიდი ალაფით გრემში (კახეთის სამეფოს დედაქალაქი) დაბრუნდა (ბ. ე. 363; ვ. ბ. 403, 572); (სავარაუდოდ, ეს უნდა მომხდარიყო შაჰ ისმაილის გარ-

დაცვალებისთანავე). ამის შემდეგ შ-ში ასანბეგის ძე დავრიშ მაჰმადი (დევირიშ მუჰამედი) გაბატონდა. მაჰმადი განუდგა შაჰ-თამაზს (ირანის შაჰი თაჰმასპ I, 1524-76) და მეფე ლევანს მტრად მოეკიდა. შაჰ-თამაზმა მის დასასჯელად ლევანი გააგზავნა. ლევანმა ააოხრა შ., დავრიშ-მაჰმადი მოკლა და მისი თავი შაჰს გაუგზავნა (მესამე ტ. 505; ვ. ბ. 574). მიუხედავად იმისა, რომ შირვანი შაჰ-თამაზს ემორჩილებოდა, ქართველები პერიოდულად არბევდნენ მას, შირვანელები ქართველების ხელისშეწყობაში შაქელებს ადანაშაულებდნენ. ამიტომ შაჰ-თამაზი შ-ში „ჩადგა“. შაქელები კახეთში გაიხიზნენ და ლევან მეფეს შემწეობა სთხოვეს. შ-ის თავკაცები გელასან-გორასნის ციხეში გამაგრდნენ. შაჰ-თამაზი ციხეს შემოადგა. შ-ის პატრონი იძულებული გახდა ღამით გაპარულიყო. „კახთ ბატონი ლევანი“ შაჰს დიდი ძღვენით ეახლა. მან ძღვენი მიიღო და „შაქელნი ბატონ ლევანს“ აპატია. შ-ის თავკაცები, რომლებიც ხელთ იგდეს, „სიკვდილით დასაჯეს. შაქს კი ახალი ბატონი დაუყენეს“ (ფ. გ. 3-4; „შაჰ-თამაზმა შემუსრა შაქი“ – ვ. ბ. 716). შაჰ-თამაზი შ-ში იმყოფებოდა, როდესაც სამცხის ათაბაგი – ქაიხოსრო ეახლა, მორჩილება აღუთქვა და სამცხეში შეიყვანა. ამ დროს აქ ოსმალები იდგნენ. თამაზმა აიღო ციხეები და შემუსრა ისინი (ფ. გ. 5; ბ. ე. 364). შაჰ-თამაზმა შ-ის დაპყრობის შემდეგ ლუარსაბზე (ლუარსაბ I, ქართლის მეფე 1527-56) გალაშქრება გადაწყვიტა (ბ. ე. 364). შაჰ-თამაზი სამცხის ათაბაგს დაუმოყვრდა. ეს რომ

ლუარსაბმა შეიტყო, ათაბაგის წინააღმდეგ გაილაშქრა; აანოკა სამცხე-ჯავახეთი... შექმნილი ვითარება შაჰს აცნობეს. იგი ათაბაგის დასახმარებლად ჯარით წამოვიდა, შემუსრა შ. და ქართლში შემოვიდა (ვ. ბ. 404; ფ. გ. 5). სვიმონმა (სვიმონ I, ქართლის მეფე 1556-69, 1578-99/1600) საკუთარი ძმა დაუდხანი, რომელიც შაჰ-თამაზმა თბილისისა და ქვემო ქართლის გამგებლად დანიშნა, ტაბახმელასთან (ქ. თბილისის შემოგარენი) დაამარცხა და თბილისს შემოადგა. შექმნილი ვითარება შაჰს აცნობეს. მან დასახმარებლად მუსლიმებს მოუწოდა. მათ შორის ქართლში გამოაგზავნა დიდძალი ლაშქრით შ-ის გამგებელი შამხალ-სულთანი (ბ. ე. 368; მესამე ტ. 513). ალექსანდრემ (ალექსანდრე II, კახეთის მეფე 1574-1605) ლალა-ფაშასთან (მუსტაფა ლალა ფაშა, ოსმალთა სარდალი) ერთად შაქ-შირვანზე გაილაშქრა (1578). ლალა-ფაშამ შ-ში ჯარი ჩააყენა (მესამე ტ. 523; ვ. ბ. 578; ფ. გ. 13; პ. ქ. 52; მესხური მ. 50). იმამ-ყული-ხანის (კახეთის მეფე დავით II, 1709-22) მეფობის დროს კახელების დასახმარებლად ჭარელების წინააღმდეგ შაჰმა შირვანის გამგებელი სულთანი გამოაგზავნა. შ-ში მოსულ სულთანს ჭარელი ლეკები თავს დაესხნენ და მოკლეს (ვ. ბ. 498, 618). შაჰ-აბასმა (აბას I, ირანის შაჰი 1587-1629) კახეთი, რომელშიც შედიოდა „ელისენი, ნუკეთი, შაკიხისი (შაქი)“ თავის სახანოდ გადააქცია (ვ. ბ. 539). ყარაბაღის გამგებელმა ფანაჰ-ხანმა (1747-63) ძალიან შეავიწროვა განჯანახევანის ხანები. მათ დახმარებისთ-

ვის თეიმურაზს (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62) და ერეკლეს (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის – 1762-98) მიმართეს. მამა-შვილმა შაქ-შირვანის მფლობელს აჯიჩალაბს (შაქის პირველი ხანი ჰაჯი ჩელები ყურბან ოღლუ, 1743-55) შეუთვალა ლაშქრობაში მონაწილეობის მიღება (1750), (პ. ო. 166). ფანაჰ-ხანი დამარცხდა. გამარჯვებულებმა შაქ-შირვანში მახარობელი გააგზავნეს (პ. ო. 170). ერეკლემ და თეიმურაზმა გადწყვიტეს გაელაშქრათ ჭარ-ბელაქნელი ლეკების წინააღმდეგ. მეფეების მოკავშირე იყო აჯიჩალაბი, რომელმაც მათ ბრძოლის დროს უღალატა. ქართველები დამარცხდნენ (1751 ბრძოლა აგრიჩაიზე), (პ. ო. 177-182; ო. ხ. 53). აჯიჩალაბის შვილმა – ალა-ქიშიმ შაქ-შირვანის ჯარით ყაზახი ააოხრა (პ. ო. 204; ო. ხ. 53). 1752 ალა-ქიშიმ ერეკლე და თეიმურაზი დაამარცხა. გამარჯვებული შინ გაბრუნდა, ისევ შეკრიბა შაქ-შირვანის ჯარი და იმავე წელს მამა-შვილის წინააღმდეგ წამოვიდა. ქართველებმა გაიმარჯვეს (თ. ბ. 49). ხუნძახის ბატონმა ნურსალ-ბეგმა ლეკთა დიდი ლაშქარი შეყარა, ჩავიდა შაქ-შირვანში და იქიდან მოულოდნელად ბოდბეს (ადგილი კახეთში) თავს დაესხა და რამდენიმე უბანი ააოხრა (თ. ბ. 55). 1789 ერეკლემ, დარუბანდის ხანმა ფათალიმ და შ-ის ხანმა მაჰმადმა ყარაბაღზე გალაშქრება გადაწყვიტეს, რადგან ყარაბაღის ხანმა – იბრეიმმა „დაივიწყა კეთილობაი მეფისა ირაკლისა“ (თ. ბ. 60). ერეკლე საბუთებზე ხელს აწერს: „... მთავარი შაქისა“ (ქ. ს. დ.

ტ. II. 547, 457, 477). ალა-მაჰმად ხანმა – (1794-დან ირანის გამგებელი, შაჰი 1796-1797) ერეკლეს მორჩილება შესთავაზა და აღუთქვა, რომ შ-ს, შირვანს, განჯას... „მისცემდა“ და აზერბაიჯანის გამგებლადც დანიშნავდა. ერეკლე არ დაეთანხმა, რადგან რუსებისთვის ფიცი ჰქონდა მიცემული (იგულისხმება რუსეთ-საქართველოს 1783 ხელშეკრულება). ქართველები სასტიკად დამარცხდნენ (1795 კრწანისის ბრძოლა), (ბ. ბ. 65). 1796 რუსის გენერალმა ზუბოვმა დაიკავა შაქ-შირვანი... (ბ. ბ. 67). ქართლში, შაქ-შირვანში... შიმშილობა იყო. კოდი პური ერთ თუმნად ძლივს იშოვებოდა (ბ.ბ. 68). მარკიზი (ფილიპე პაულინი, საქართველოს მთავარმართებელი 1811-12) გადავიდა მტკვარს – შ-ის, შირვანის, დარუბანდის და ბაქოს დასათვალიერებლად, რადგან ყველა ეს ადგილი რუსებს ჰქონდათ დაპყრობილი (თ. ბ. 80).

ქ. ნადირაძე

შაჰანშა – ანისის მფლობელთა ტიტული. შ. საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში ჩნდება XII ს-დან. იხსენიება: საქართველოს მეფეების სიგელებში (ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, 1984; თ. ჟორდანი, ქრონიკები, II, 1897; პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, I, 1991).

საისტორიო წყაროებში საქართველოს მეფეები იწოდებოდნენ “მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა, სომეხთა, შარვანშა და შ.” პირველად შ. ჩნდება გიორგი III-ის (1156-1184),

(ქ.ი.ს.კ. I, №11, 12), ხოლო შემდეგ ერთიანი საქართველოს (გიორგი VIII-ის ჩათვლით, 1446-1466) სხვა მეფეთა ტიტულატურაშიც (ქ.ი.ს.კ. I, №14, 22, 23, 37, 39, 41, 42; ქრ. II, 241; პ.ა.ლ. I, 212-316); ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის დაშლის შემდეგ (XV ს-ის II ნახ.) შ-დ იწოდებოდნენ ძირითადად ქართლის, ხოლო ზოგ შემთხვევაში კახეთისა და იმერეთის მეფეებიც (პ.ა.ლ. I, 212-359), ოღონდ ეს უკვე ტრადიციის გაგრძელება იყო და არა რეალური ვითარების ასახვა.

გ. ოთხმეზური

შემახია – შემახა, შამახი – ქალაქი აზერბაიჯანის რესპ. კავკასიონის სამხრეთ-აღმოსავლეთის მთისწინეთში. IX-XVI სს-ში შირვანის სატახტო ქალაქი და შირვანშაჰების რეზიდენცია. XVIII ს. შუა წლებში შემახის სახანოს მთავარი ქალაქი. 1805 შეიერთა რუსეთმა. შ. იხსენიება: „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ (ქ.ც. I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ჟამთააღმწერელი (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ. ც. IV, 1973); ფარსადან გორგიჯანიძე „ისტორია“ (1826); სეხნია ჩხეიძე „ცხოვრება მეფეთა“ (1913); პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); ომან ხერხულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983); ნიკო დადიანი „ქართველთ ცხოვრება“ (1962); ისტორიული საბუთები (ქ.ს.დ., II, 1965; ქრ. I,

1892, III, 1967; მც. ქ., 1968).

თურქ-სელჩუკები შეიჭრნენ შირვანში (1123), შეიპყრეს შარვანშა (მანუჩეჰ III, 1120-60), აიღეს ქალაქი შ. დავითი (დავით IV, საქართველოს მეფე 1089-1125) 50 000 კაცით შირვანისკენ გაემართა. სულთანი (მაჰმუდი იბნ მუჰამადი, ირანის სასულთნოს მმართველი 1117-31) შ-ში გამაგრდა. ალყაშემორტყმული სულთანი ძალიან შეწუხდა. ერთ ღამეს მან შ. დატოვა და შირვანიდან გაიპარა (დ. ი. 343; ვ. ბ. 161; ნ. დ. 91). დავითმა აიღო შ. (1124), კახეთ-ჰერეთის ჯარი ჩააყენა და გამგებლად სვიმონ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი დატოვა (დ. ი. 345; ვ. ბ. 162). ადარბადაგანის ათაბაგის აბუ-ბექრის შირვანზე გალაშქრებას წინ უსწრებდა მიწისძვრა, რომელმაც შ. დაანგრია (ი. ა. 63; ვ. ბ. 181). ეს მოხდა 1192 (მც. ქ. 25, -1110, კურთხევანი; ქრ. I, აფხაზთა ქრონიკა, 284). მონღოლებმა, როდესაც საქართველო დუმნებად დაყვეს, ეგარსლან ბაკურციხელს ჩააბარეს სპა ჰერეთისა და კახეთისა, თბილისიდან შემახიის მთამდე (უ. 207; ვ. ბ. 208). 1452 თურქებს ეჭირათ შ-ია, განჯა და მრავალი სხვ. (ქრ. III, 106, ყანჩაეთის ჟამგულანი). ალექსანდრე კახთა მეფის (ალექსანდრე I, 1476-1511) დახმარებით შაჰ-ისმაილმა (ირანის შაჰი ისმაილ I, 1501-24) შირვანი დაიპყრო (1500-01), (ვ. ბ. 569; ფ. გ. 2). მან შამახიელებს თავის სახელზე თეთრი მოაჭრევინა (ფ. გ. 3). ფარცხისთან (ქ. თბილისის სამხრეთით) ბრძოლაში (1569) ქართლის მეფის სვიმონის (სვიმონ I, 1556-69, 1578-1600) წინააღმდეგ

ციზილბაშების მხარეს დიდი ლაშქრით იბრძოდა შ-ის ბეგლარბეგი (სავარაუდოდ არას-ხან რუმლუ), (ვ. ბ. 408). რუსეთის იმპ. ანნამ ვახტანგი (ვახტანგ VI, ქართლის მეფე 1716-24) დარუბანდში გამოაგზავნა „რათა დაიპყრას შამახია“. როდესაც ვახტანგი ქ. დარუბანდში ჩავიდა (1734), ბაღდადში (ერაყის დედაქალაქი) მყოფმა თამაზ-ხანმა (თამაზ ყული-ხანი, შემდგომში ირანის შაჰი ნადირი) შეიტყო, თითქოს ვახტანგი შ-ში იმყოფებოდა, მოულოდნელად თავს დაესხა შ-ს, „აღიღო იგი სულხანვისაგან“ (ლეკთა ბელადი სურხაი-ხანი) და მოაოხრა (ს. ჩ. 45; ვ. ბ. 513). სურხავმა შ. დაიკავა 1721 (ქრ. III. დავით რექტორის ქრონიკა, 616). ნადირ-შაჰი (ირანის შაჰი 1736-47) დაღესტნელებს ებრძოდა (1741-43). მან ქართლიდან ექვსი ათასი ხარ-ურემი მოითხოვა, რათა შ-დან დაღესტანში პური გადაეტანა (პ. ო. 55). ნადირ-შაჰს განუდგა შ., ასტრბადი (ქ. კასპიის ზღვის სანაპიროზე), შირაზი (ქ. სამხრეთ-დასავლეთ ირანში), (1743). შამახიელებმა ლეკების დახმარებით მოიყვანეს (თვითმარქვია) შაჰ-სულთან უსეინის (ირანის შაჰი 1694-1722) ძედ ნოდებუღი ვინმე (სეფი მირზა I) და დასვეს „ყაენად“ (ვ. ბ. 631). ირანის ძველმა ყაენმა შვილი აუჯანყა ნადირ-შაჰს (კიდევ ერთი თვითმარქვია 1743, სეფი მირზა II). შაჰმა თავისი ძე ნასრულა-მირზა გააგზავნა აჯანყების ჩასახშობად. ნასრულამ ააოხრა შირვანი და გამარჯვებული ბარდავს დადგა. აჯანყებულ შაჰზადას (შაჰის ძე) ქართლში სურდა მოსვლა გივი ამილახვართან, (ქართლის სადროშოს სარდალი, 1742 აუჯანყდა ირანელებს)

რომ იქიდან ოსმალეთში გადასულიყო, მაგრამ იგი ქსანზე კახელებმა დაიჭირეს და ერეკლე თეიმურაზის ძემ (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის 1762-98) ნადირ-შაჰთან გააგზავნა (პ. ო. 73; ქრ. III. 618). ოსმალთა ჯარი ქართლში შემოვიდა. ნადირ-შაჰის შვილი მათ წინააღმდეგ წამოვიდა და განჯასთან დადგა. შეშინებული ოსმალები უკან გაბრუნდნენ. ყიზილბაშები კი შ-ში წავიდნენ (პ. ო. 75). ერეკლეს მეფობის დროს ხუნძახის ბატონი ნურსალ-ბეგი კახეთის დასარბევად წამოვიდა. ლეკები პირველად ქ. ქიზიყს (კახეთში) შეესივნენ. დაესხნენ სოფ. ბოდბეს. ქიზიყის მოურავის, თამაზის მეთაურობით ლეკები კახელებმა შ-ში გააქციეს, (პ. ო. 118; თ.ბ. 56). შაქ-შირვანის მფლობელის აჯი-ჩალაბის (შაქის პირველი ხანი ჰაჯი ჩელები ყურბან-ოღლუ 1743-55) ჯარში, რომელიც ებრძოდა ერეკლესა და თეიმურაზს (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62) იმყოფებოდა თავისი რაზმით შ-ის ხანი (1752), (პ. ო. 194). ამ ბრძოლაში ერეკლე და თეიმურაზი დამარცხდნენ და ახალი ბრძოლისათვის მზადება დაიწყეს. აჯი-ჩალაბის წინააღმდეგ გაილაშქრეს და გაიმარჯვეს. შირვან-შამახის დიდებულები დაიჭირეს... (პ. ო. 202). ხუნძახის ბატონმა ომარ-ხანმა ქიზიყზე გალაშქრება ვერ გაბედა, ჭარში დარჩა, შემდეგ შ-იას შემოადგა (ო. ხ. 74). რუსეთის მხედრობამ, გრაფ ზუბოვის სარდლობით, შ. დაიკავა (1796), (თ.ბ. 66). ერეკლე მეფე 1783 ტრაქტატზე ხელის მოწერისას თავს შ-ს მთავარს უწოდებს (ქ.ს.დ. II, 1783, 477).

ქ. ნადირაძე

შირაკავანი – იგივე ერაზგავორი, ქალაქი აირარატის ნაჰანგის შირაკის გავარში, იყო სუმბატ I ბაგრატიუნის რეზიდენცია. შ. იხსენიება: ჟამთააღმწერელი (ქ.ც. II, 1959), ვახუშტი ბატონიშვილი (ქ.ც. IV, 1973).

კოხტასთავის აჯანყების დროს მონღოლებმა ქართველი დიდებულები წაიყვანეს ანისის ქვეყანაში, ადგილას, რომელსაც ეწოდება შირაკავანი (ყ. 215; ვ.ბ. 210).

ე. კვაჭანტირაძე

შირლი – ოვსთა მეფის ასული (XIII-XIV ს.ს. მიჯნა). შ. იხსენიება: „ძეგლი ერისთავთა“ (დანერის თარიღი 1348-1400; ქ. ს. დ. II, 1965).

შალვა ერისთავმა (შალვა ვირშელის ძე ქსნის ერისთავი, XIII ს. 80-იანი – XIV ს. 10-იანი) ცოლად მოიყვანა ოვსთა მეფის ასული შ., რომელმაც „განადიდა პატივით“ მონასტერი. შესწირა ოქროსა და ვერცხლის ბარძიმი (ღრმა სასმისი), ტაბაკინი (ღვთის სამსახურებელი თეფში), კანდელი (ზეთის სანთელი), მოოჭვილნი ხატნი და სხვა „სამკაულნი“ (106).

ქ. ნადირაძე

შირვანი (შარვანი) – ისტორიული ქვეყანა ახლ. აზერბ. რესპ. ჩრდ-აღმ. ნაწილში, კასპიის ზღვის დას. სანაპიროზე, მტკვრის ჩრდ. აღმ-ით. პოლიტიკური ცენტრი ქ. შემახა. შეადგენდა კავკასიის ალბანეთის (იხ. სტ. რანი)

ნაწილს. პერიოდულად შ-ის სამეფოს განაგებდნენ ირანელები, არაბები, მონღოლები. გარკვეულ პერიოდში განიცდიდა საქართველოს გავლენას, ამიტომ ქართველ მეფეთა ტიტულატურაში გაჩნდა წოდება „შირვანშა“. 1538 სეფიანთა ირანის ზენოლის შედეგად ამ სახელმწიფომ არსებობა შეწყვიტა და სეფიანთა სახელმწიფოს ოლქად გადაიქცა. შ-ის ტერიტორიაზე 1748 წარმოიქმნა შ-ს სახანო, რომელიც 1804 რუსეთმა შეიერთა. შ. იხსენიება: „მატიანე ქართლისა“, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“, ლაშა-გიორგის დროინდელი მატიანე (ქ.ც. I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ბასილი ეზოსმოდღუარი „ცხოვრება მეფეთა-მეფისა თამარისი“, ჟამთააღმწერელი, ბერი ეგნატაშვილი „ახალი ქართლის ცხოვრება“, „ახალი ქართლის ცხოვრება“ – მეორე და მესამე ტექსტი (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ. ც. IV, 1973); ფარსადან გორგიჯანიძე „ისტორია“ (1926); სეხნია ჩხეიძე „ცხოვრება მეფეთა“ (1913); პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983); პარიზის ქრონიკა (1980); ბაგრატ ბატონიშვილი „ახალი მოთხრობა“ (1941); ნიკო დადიანი „ქართველთა ცხოვრება“ (1962), ევრემ მცირე „უნყება მიზეზსა ქართველთა მოქცევისას“ (1950). „ძეგლი ერისთავთა“, 1783 ტრაქტატის ტექსტი (ქ.ს.დ. II. 1965); „მესხური მატიანე“ (1961). ოსმალეთის სულთნის მი-

ერ გაცემული დოკუმენტი (Г.Д.И.И.А., 1967), მცხეთისადმი გაცემული სიგელი დაახ. 1638 (ქრ. II. 1897).

ქართლის მეფე ვახტანგ გორგასალს (დაახ. V ს. 40-იან – V ს. ბოლომდე), როდესაც მცხეთაში „სვეტი ცხოველზე“ ეკლესია აღუშენებია და „კ'ზი მას ზედა პატრიარქად განუწესებია“, ასევე მიექვსე მსოფლიო საეკლესიო კრებას (VII ს.) კონსტანტინე პოლონატის (ბიზ. იმპ. 668-85) დროს დაუმტკიცებია, ამდროიდან მოყოლებული მცხეთის საკათოლიკოსოს სამწყსოში შედის შირვანიც (ევრემ მცირე, 45; ქრ. II. სიგელი მცხეთისა გაცემული დაახ. 1638 იმეორებს ამ ინფორმაციას, 453). ამასვე ადასტურებს სულთნის (მურად III ან მაჰმად III) მიერ 1590 გაცემული სიგელი (Г.Д.И.И.А დოკ №221) ბაგრატმა (ბაგრატ III, საქართველოს მეფე 975-1014) ხარკი დაადო შ-ას (მ. ქ. 281; ს.დ. 382; ვ.ბ. 141; ნ.დ. 88). დავითმა (დავით IV, საქართველოს მეფე 1089-1125) თავისი ასული, თამარი გააგზავნა (თამარმა იქორწინა მანუჩერ აფრიდუნის ძეზე 1105/06 ან 1111) „დედოფლად შირვანისა“ (დ. ი. 334; ვ. ბ. 158). დავითმა უფლისწული დემეტრე გააგზავნა შ-ს სალაშქროდ (1117, რადგან მოყვრობით საქმე ვერ მოგვარდა). მან აიღო ციხე ქალაძორი (ციხე შ-ში) და შინ გამარჯვებული დაბრუნდა (დ. ი. 334; ლ.გ.მ. 365; ვ. ბ. 158) დავითმა „შვიდეულსა პირმარხვისა“ (1120) აიღო შ-ის ქ. ყაბალა (მდ. მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე დღ. აზერბაიჯანი) და აღავსო სამეფო ოქროთა და ვერცხლით. ქართლში მოსულმა ისევ შეკრიბა ლაშქარი,

7 მაისს ისევ ჩავიდა შ-ში და მოარბია ადგილები „ლიჟათით ვიდრე ქურდევანამდე და ხიშტალანთამდე“ (სავარაუდოდ, ლახიჯა და შამახიის რ-ნი) და ისევ ალაფით დაბრუნდა შინ. იმავე წელს შეიბნენ შარვანელები და დარუბანდელები, მოკლეს აფრიდონი (აფრიდუნ I, 1094-1120) და ამოხოცეს შარვანელები (დ. ი. 339; ვ. ბ. 159). თურქ-სელჩუკებმა აიღეს შ-ი (1123), შეიპყრეს შარვანშა (მანუჩქერ III, 1120-60), დაიკავეს შ-ის ქ. შამახია. სულთანმა (მაჰმუდ იბნ მუჰამადი, ირანის სასულთნოს მმართველი 1117-31) მეფე დავითს მოციქული გამოუგზავნა და წიგნი გამოატანა, სადაც წერდა: შენ ტყვეთა მეფე ხარ, ვერასოდეს ველზე ვერ გამოხვალ, შევიპყარი შარვანშა და ხარაჯა დავადე, შენც თუ გენებოს გამომიგზავნე ძღვენი, თუ არა და შემებრძოლე. მეფე დავითმა სასწრაფოდ შეჰყარა 50 000 კაციანი ლაშქარი და შ-ში გაემართა. ეს რომ სულთანმა შეიტყო ქ. შამახიას გამაგრდა. ალყაშემორტყმული სულთანი ძალიან შეწუხდა და ერთ ღამესაც შ-დან გაიპარა. მეფე ივანისის თვეში ისევ წავიდა შ-ს, აიღო გულისტანი – შირვან-შაჰთა რეზიდენცია. აპრილში ისევ ილაშქრა, აიღო შ-ის ციხეები ლასანნი და ხოზაონდი (სავარაუდოდ, ეს ის ციხეებია, რომლებიც კეტავდნენ დარუბანდის ვიწრო გასასვლელს) მიმდებარე „ქვეყნებით“. ანისზე გალაშქრების შემდეგ (1124) მეფე დავითი გაემართა შ-სკენ, აიღო ქ. შამახია, ციხე ბირიტი (ბივრიტი, ბიგურდი) და მთლიანად შ-ის ქალაქებსა და ციხეებში დატოვა კახეთ-ჰერეთის

ლაშქარი. გამგებლად და „ყოველთა საქმეთა მანდაურთა“ განაჩინა მნიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი სვიმონი (დ. ი. 343-45; ვ. ბ. 161-62); (სწორედ ამ პერიოდიდან გაჩნდა საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში წოდება „შარვანშა“). შ-ის სახლი ემორჩილებოდა გიორგის (გიორგი III, საქართველოს მეფე 1056-84), (ლ.გ.მ. 367). შირვანის მეფე აღსართანმა (აღსიტანი, 1160-96/97), რომელიც ფლობდა ტერიტორიებს დარუბანდიდან ხირხალამდის (ხილახალა, ალბანური წყაროების ფეროზაპატი), ხაზართაგან (დარუბანდელი ხაზარები) შეჭირვებულმა დახმარება სთხოვა გიორგის. გიორგიმ თავის მამის დისწულს ჯარი მიაშველა (1167). ქართველები მივიდნენ დარუბანდის კარამდე, მოაოხრეს მუსკურისა და შარაბამის ქვეყანა, აიღეს ქ. შაბურანი, (შაბრანი, დღ. დაღესტანში) რომელიც გიორგიმ აღსართანს უბოძა (ი.-ა. 17; ვ. ბ. 169). თამარს (საქართველოს მეფე 1084-1107/10) „მონებდა და მსახურებდა“ შირვანშა, მიართმევდა ძღვენს და ეახლებოდა დიდი პატივით (ი.-ა. 39). შირვანშა აღსართანს, თამარის სიყვარულით გონებაშიხდილს სურდა თამარის ხელი ეთხოვა და მზად იყო სჯული შეეცვალა. სამეფო კარმა უარი უთხრა (ი.-ა. 44-45). ადარბადაგანის ათაბაგის ყიზილ-არსლანის (1187-91) გარდაცვალების შემდეგ, მემკვიდრეებს შორის ატყდა შუღლი. გაიმარჯვა აბუ-ბექრმა (აბუ ბაქრი) და დაჯდა ათაბაგად. მისი უმცროსი ძმა ამირ-მირმანი (ამირ ემირანი) შ-ის მმართველს ჩაესიდა. აბუ-ბექრმა მიიღო რა ხალიფას დახმარება

საქართველოს წინააღმდეგ, იგი პირველად შ-ისკენ გაემართა, შირვანშაჰი აღსართანი და მისი სიძე ამირ-მირმანი მტერს ვერ გაუმკლავდნენ. ამ უბედურებას მიწისძვრაც დაერთო და ქ. შამახიას ციხე-გალავანი დაანგრია. რადგან შ-ი საქართველოს ყმადნაფიცი იყო, მეფე თამარს და დავით სოსლანს (თამარის თანამეცხედრე) დიდძალი ძღვენი გამოუგზავნეს და დახმარება ითხოვეს. მეფე თამარმა და დავითმა შ-ის მმართველი და მისი სიძე სამეფო სასახლეში პატივით მიიღეს და თან ლაშქრის შეყრა დაიწყეს. შირვანელები დარწმუნდნენ, რომ ქართველთა ლაშქარი მათ მტრისგან დაიცავდა (ი.-ა. 63-66; ვ. ბ. 181-82). ბრძოლა მოხდა შამქორთან (ისტ. ქ. აზერბაიჯანში), (1195). აბუ-ბექრისა და მუსლიმთა კოალიციური ლაშქრის წინააღმდეგ ბრძოლაში მონაწილეობას იღებდა შ-ის მმართველი თავისი ჯარით. ქართველებმა გაიმარჯვეს (ი.-ა 68). გამარჯვების შემდეგ გაიმართა დარბაზობა, სადაც პატივით იქნა მიწვეული შირვანშა (ი.-ა. 73). თამარის გულმონყალებასა და კეთილშობილებაზე მიუთითებს დევნილ მეფეთა ძველ პატივში აყვანა: „და ამისა მონამე არს სახლი შარვანშეთი და დარუბანდელთა, ოვსთა...“ (ბ. ეზ. 147) ლაშა-გიორგიმ (საქართველოს მეფე 1207/10-23) შ-ში გააგზავნა ქართლის ერისთავი შარვანშასთვის თავისი დის რუსუდანის მითხოვების შესახებ მოსალაპარაკებლად. თვითონ ჩავიდა ბაგავანს (ბაქო), შარვანშაზე რუსუდანის დასაქორწინებლად, მაგრამ იგი მოულოდნელად გარდაიცვალა (ყ. 166;

ლ.გ.მ. 371; ვ. ბ. 199). რომეუარის ქვეყანას მართავდა ოთხი ნოინი. ამ ქვეყანაში შედიოდა: ხორასანი, (ისტ. ოლქი ირანის ჩრდ. აღმ. ნაწილში) ერაცი, საქართველო, ადარბადაგანი, მოვაკანი, ბარდავი, შ. ... (ყ. 223). ბერქა ყაენმა (ოქროს ურდოს ყაენი 1255-66) მოაოხრა ქვეყანა შ-ისა (1266), (ყ. 254). გიორგი (გიორგი V საქართველოს მეფე 1299, 1318-46) შევიდა შ-ს, დაიმორჩილა და ხარკი დაადო (ვ. ბ. 256; ნ. დ. 115). თემურ-ლენგი (შუააზიის მბრძანებელი, 1370-1405) ბარდავიდან გადავიდა შ-ში, შემუსრა და დაიპყრო იგი (ვ. ბ. 265). შ-ში მოსულ თემურ-ლენგს მიეახლნენ და თაყვანი სცეს ლეკებმა, შარვანელებმა, გილან-მაზანდარელებმა... იმ დროს იქ ტყვედ იმყოფებოდა ბაგრატი (ბაგრატ V, საქართველოს მეფე 1360-93), (მეორე ტ. 454). თემურ-ლენგი შარვანშასთან ერთად გამოემართა „დაბ-დაბთა ცემით, ბუკთა ტკრციალით“ საქართველოსკენ; მაშინ ბაგრატმა და მისმა ძემ გიორგიმ, შეკრიბეს ლაშქარი და გაემზადნენ საბრძოლველად (1387), ქართველებმა მედგარი წინააღმდეგობა გასწიეს (მეორე ტ. 457). თემურ-ლენგმა საქართველოში გამოაგზავნა (1402) შ-ის მფლობელი შიხ-ბარაიმ (შეიხ-იბრაჰიმ I, 1382-1417) „რათა შეეცყო... ბეგარა და სარგო მეფისა გიორგისა“ (საქართველოს მეფე გიორგი VII, 1393-1407) რათა ჩამოერთმია შემოსავლის ყველა წყარო (ვ.ბ. 336; მესამე ტ. 468). გიორგიმ თავის ირგვლივ შემოიკრიბა ქართველები, შირვანელები... გაილაშქრა აღინჯას ციხეზე

(ნახჩევანის მიდამოებში), იქიდან გა-
მოიყვანა ძე სულთანისა (თემურ-ლენ-
გის მოწინააღმდეგე ჯალარიანი ბატონ-
ნიშვილი თაჰერი) და ციხეს მიმდგარი
თემურ-ლენგის ლაშქარი ამოხოცა (XIV
ს. 90-იანი), (ძეგლი ერისთავთა, ქ.ს.დ. II.
114). თემურ-ლენგმა დიდი ბრძოლის
შემდეგ აიღო ბირთვისის (ისტ. ქვემო
ქართლში, მდ. ალგეთის ხეობაში) ციხე
(1403), ციხისთავ ნაზალს თავი მოჰკვე-
თა, ხოლო მისი ცოლი შ-ის მფლობელს
მისცა (ბ. ე. 338; მეორე ტ. 471; ვ.ბ. 274).
იყო გრძნეული „ვინმე შიხი“ თემურ-
ლენგის კარზე, რომელიც შ-ის მფლო-
ბელმა მოკლა (ბ.ე. 355). ირანელების
ბატონობის გამო „შირვანელებმა და
განძელებმა“ აღარ მისცეს ხარკი ალექ-
სანდრე მეფეს (ალექსანდრე დიდი, სა-
ქართველოს მეფე 1412-42). ალექსანდ-
რემ განძაზე გაილაშქრა, ხოლო შეშინ-
ებულმა შირვანელებმა ისევ ხარკის
გადახდა იკისრეს (ვ. ბ. 281; ნ. დ. 123).
გიორგი ალექსანდრეს ძეს (გიორგი
VIII, საქართველოს მეფე 1446-66)
ხარკს აძლევდნენ შ-ი და რანი (ვ. ბ.
283). კახეთის მეფე ალექსანდრეს
(1476-1511) დროს გამოჩნდა შაჰ-ისმა-
ილი (ირანის შაჰი ისმაილ I, 1501-24)
შიხის ძე, რომელმაც აიღო შ-ნი (1500-
01), (ვ. ბ. 569; ფ. გ. 2). მეფე ალექსანდ-
რემ შაჰ-ისმაილთან შ-ში გააგზავნა
ძღვენი თავისი ძე, დიმიტრი და მორ-
ჩილება გამოუცხადა (ვ. ბ. 569). შაჰ-ის-
მაილს რადგან მორჩილებდა შაქ-შირ-
ვანის მპყრობელი ასან-ბეგი (ჰასან
სულთანი) და მასთან კარგი ურთიერ-
ობა ჰქონდა, კახეთის დაკავებაც

სურდა. მაშინ კახეთის მეფემ ლევანმა
(1518-74) ასან-ბეგთან მშვიდობის დამ-
ყარება მოინდომა, მაგრამ ასან-ბეგმა
არ ისურვა. ამიტომ ლევანმა შეკრიბა
სპა, გაილაშქრა ასან-ბეგის წინააღმ-
დეგ, მოკლა იგი, ააოხრა შაქი და დიდი
ალაფით გრემში (კახეთის სამეფოს დე-
დაქალაქი) დაბრუნდა (სავარაუდოდ,
ეს უნდა მომხდარიყო შაჰ-ისმაილის
გარდაცვალების თანადროულად), (ვ.
ბ. 572). ამის შემდეგ შაქში გაბატონდა
მისი ძე – დავრიშ მაჰმად (დერვიშ მუ-
ჰამედი). დავრიშ მაჰმად და მეფე ლევა-
ნი ერთმანეთს მტრად მოეკიდნენ. დავ-
რიშ მაჰმადი განუდგა შაჰ-თამაზს
(ირანის შაჰი თაჰმასპ I, 1524-76). შაჰ-
თამაზმა მის წინააღმდეგ გალაშქრება
გადაწყვიტა და დასახმარებლად ლევან
კახთა მეფე დაიბარა. შაჰ-თამაზი
შ-სკენ გაემართა და გზიდან დავრიშს
შემორიგების წერილი გაუგზავნა. დავ-
რიშმა არ შეისმინა, გაამაგრა ციხე-სი-
მაგრეები, შევიდა გულისტანს და
ომისთვის მოემზადა. მაშინ შაჰ-თამაზ-
მა მეფე ლევანს შ-ზე გალაშქრება უბ-
რძანა. ლევანმა აიღო შირვანის გამაგ-
რებული ციხეები, მოკლა დავრიში, ხო-
ლო მისი მოკვეთილი თავი შაჰ-თამაზს
გაუგზავნა (მესამე ტ. 505; ვ.ბ. 574-
575). ლუარსაბი (ლუარსაბ I, ქართლის
მეფე 1527-56) შაჰ-თამაზს არ ემორჩი-
ლებოდა და ამის გამო შ-ს არბევდა (ფ.
გ. 4). შაჰ-თამაზის შვილი ალხაზ-მირზა
შ-ში ბატონობდა და ძალიან აკაცობ-
და. თამაზი მივიდა, საქმე მოაგვარა,
ხოლო თავნებები დახოცა (ფ.გ. 5). ლა-
ლა ფაშამ (ლალა მუსტაფა ფაშა, ოს-

მალთა სარდალი) ალექსანდრე კახთა მეფეს (1574-1605) შ-ზე ლაშქრობაში დახმარება შემოუთვალა. ალექსანდრემ კახეთის გადარჩენის მიზნით მას მორჩილება გამოუცხადა და დასთანხმდა. ლალა-ფაშამ შ. აილო (1574) და იქ თავისი მცველები ჩააყენა (ვ. ბ. 578; ფ. გ. 13; პ. ქ. 52; მესხური მ. 50). შაჰ-ხუდაბანდას (ირანის შაჰი სულთან მუჰამედ ხუდაბენდე 1577-87) ცოლმა ბეგუმმა (მაჰდი ულია) შ-ში თათრების წინააღმდეგ გაილაშქრა, ყიზილბაშებმა ამონყვიტეს ჯარი, გადანვეს ციხე, ხელთ იგდეს ხაზინა, ტყვედ აიყვანეს თათარ-ხანი და ყაზვინში (ქალაქი ჩრდ. დას. ირანში) წავიდნენ. ყაენმა, ბეგუმი და თათარ-ხანი მოაკვლევინა. ეს რომ თურქებმა შეიტყვეს შ. ისევ დაიკავეს (მესამე ტ. 525; მესხური მ. 51; პ. ქ. 54; ფ. გ. 13 – აქ ბეგუმის მაგივრად წერია სეიდი). შაჰ-აბასმა (აბას I, ირანის შაჰი, 1587-1629) ირანიდან კახეთში გამოაგზავნა კონსტანტინე, ალექსანდრე მეფის ძე, თან გამოაყოლა შირვან-ყარაბაღის ჯარი. მას მამის და ძმის მოკვლა ჰქონდა დავალებული (ბ. ე. 382; მესამე ტ. 539; ვ. ბ. 582). [არის განსხვავებული მონაცემი]: შაჰ-აბას I-მა შეუთვალა კახთა მეფეს, ალექსანდრეს, რომ საკუთარ ძეს კონსტანტინეს დახმარებოდა შ-ის დაკავებაში, ხოლო კონსტანტინეს დაავალა, როგორც კი შ-ს დაიკავებდა, მამა და ძმა მოეკლა. კახელებმა აიღეს ციხე ყაბალა და კონსტანტინე შ-ში გააბატონეს (ფ. გ. 18; პ. ქ. 60). შ-ში კონსტანტინე ბევრ ავსა და სასირცხვო საქმეს ჩადიოდა (პ. ქ. 61). მარტყოფში

ირანის წინააღმდეგ აჯანყებულმა (1625) ქართველებმა ირანის მხარეს მებრძოლი შ-ის გამგებელი უსუფ-ხანიც მოკლეს (პ. ო. 91). შ-ში (1632) თეიმურაზის (თეიმურაზ I, ქართლ-კახეთის მეფე 1625-32) ყმის შვილი ბატონობდა (ფ. გ. 31). შ-ის ხანს შაჰმა (სეფი II, 1666-94) შეუთვალა, რომ რუსეთიდან ჩამოსული ერეკლე (შემდეგში ქართლის მეფე ერეკლე I, 1688-1703) პატივით მიეღო, 1 000 თუმანი მიეცა და ყაზვინში მშვიდობით ჩაეყვანათ. ბრძანება შეასრულეს (პ. ქ. 118; ფ. გ. 71). როდესაც ერეკლე შ-ში მივიდა, შ-ის ხანი მანუჩარ ენდრონიკას შვილი გარდაცვლილი დახვდა (ფ. გ. 71). ხუთი წლის შემდეგ ერეკლეს დედა შ-ში ჩამოვიდა, იქიდან კი დიდი პატივით ისპაჰანს მიბრძანდა, სადაც მისი შვილი იმყოფებოდა (ფ. გ. 70, 72). ჭარელი ლეკები აოხრებდნენ არა მხოლოდ კახეთს, არამედ განჯას, შ-ს... ქართლის მეფემ ვახტანგმა (ვახტანგ VI, ჯანიშინი 1703-14, მეფე 1716-24) და კახეთის მეფემ იმამ-ყული-ხანმა (დავით II, 1709-22) მუხრანში (სოფ. ქართლში) დადეს ხელშეკრულება ლეკების წინააღმდეგ საბრძოლველად (ვ. ბ. 497). ამ ბრძოლაში მათ შ-ის ხანიც ეხმარებოდა. შაჰმა შ-ის ბეგლარბეგი გამოაგზავნა ჭარელების წინააღმდეგ. ჭარელები თავს დაესხნენ შირვანელებს და ბეგლარბეგი მოუკლეს (ვ. ბ. 498; 617-18). ეს რომ შაჰმა (სულთან ჰუსეინი, 1694-1722) გაიგო, ვახტანგს ჭარელების წინააღმდეგ გალაშქრება უბრძანა (ვ. ბ. 618; ს. ჩ. 32-34). ვახტანგს ირანის შაჰმა უბო-

და აზერბაიჯანის სპასპეტობა და მის-
ცა ბრძანება გაენმინდა შ. ლეკებისგან
(ვ. ბ. 499). ირანის გადაყენებული შაჰის
– თამაზის (თაჰმასპ II, 1722-32) შვილი
აუჯანყდა ნადირ-შაჰს (ირანის შაჰი
1736-47), რომელიც ამ დროს ოსმა-
ლებს ებრძოდა. მას მოუვიდა ამბავი,
რომ შ. განუდგა და აჯანყებული გაა-
ხელმწიფეს (ო.ხ. 44; პ. ო. 73). ყარაბა-
ლის მმართველმა ფანაჰ-ხანმა (1747-
63) ძალიან შეავიწროვა განჯისა და
ნახჩევანის ხანები. მათ დახმარები-
სათვის თეიმურაზს (თეიმურაზ II, ქარ-
თლის მეფე 1744-62) და ერეკლეს
(ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62,
ქართლ-კახეთის 1762-98) მიმართეს.
მამა-შვილმა შიკრიკი გააგზავნა შ-ში
და შაქ-შირვანის მფლობელ აჯი-ჩა-
ლაბს (ჰაჯი ჩელები ყურბან-ოღლუ, შა-
ქის I ხანი 1743-55) მოუწოდა ამ ლაშქ-
რობაში მონაწილეობა მიეღო (პ.ო.
166). 1750 ფანაჰ-ხანი დაამარცხეს. გა-
მარჯვებულებმა შაქ-შირვანში მახა-
რობელი გამოაგზავნეს (პ.ო. 170).
ერეკლემ და თეიმურაზმა გადაწყვი-
ტეს გაელაშქრათ ჭარ-ბელაქნის ლეკე-
ბის წინააღმდეგ. მეფეების მოკავშირე
იყო შაქ-შირვანის ხანი აჯი-ჩალაბი,
რომელმაც ბრძოლის დროს მეფეებს
ულალატა. ქართველები დამარცხდნენ
(1751 ბრძოლა აგრიჩაიზე), (პ.ო. 177-
182). შაქ-შირვანის გამგებელმა აჯი-
ჩალაბმა განჯა ააოხრა. ერეკლემ და
თეიმურაზმა მის წინააღმდეგ გალაშქ-
რება გადაწყვიტეს. მოიწვიეს თავიან-
თი მოხარკეები და მოკავშირეები: გან-
ჯის, ერევნის, ყარაბაღის, ნახჩევანის

ხანები. მათთან იყვნენ ლეკებიც და
ბრძოლისთვის გაემზადნენ. ამ დროს
მეფეებმა ხანების ლალატი შეიტყვეს,
ისინი დაატყვევეს და ბრძოლის გადა-
დება გადაწყვიტეს, მაგრამ აჯი-ჩალა-
ბი მეფეებს განჯასთან მიუვარდა და
ისინი სასტიკად დაამარცხა (1752).
აჯი-ჩალაბმა დიდძალი განძი წაიღო
და შ-ში დაბრუნდა (პ. ო. 191-195; ო. ხ.
50). 1752 ერეკლე და თეიმურაზი დაა-
მარცხა აჯი-ჩალაბის ძემ, ალა-ქიშიმ.
გამარჯვებული შ-ში დაბრუნდა, ამავე
წელს ისევ შეკრიბა შირვან-შაქის, ლე-
კების მხედრობა და ქართველ მეფეთა
წინააღმდეგ წამოვიდა. ალა-ქიში სას-
ტიკად დამარცხდა (თ.ბ. 49). ხუნძახის
ბატონმა ნურსალ-ბეგმა შეყარა ლეკთა
დიდი ჯარი, ჩავიდა შაქ-შირვანში და
იქიდან მოულოდნელად თავს დაესხა
ბოდბეს (სოფ. კახეთში), ააოხრა რამ-
დენიმე უბანი (თ.ბ. 55). 1755 ნურსალ-
ბეგი შემოადგა ყვარლის ციხეს (კახეთ-
ში) 20 000 მეომრით. მათ შორის იყვნენ
შირვანელებიც. ისინი ქართველებმა
განდევნეს (პ.ო. 230). 1806 ციციშვილი
(გენერალი პავლე ციციანოვი 1754-
1806, საქართველოს მთავარმართებე-
ლი) დიდძალი მხედრობით ჩავიდა შ-ში
ბაქოს დასაპყრობად (თ.ბ. 72). ქართლ-
ში, განჯა-ყარაბაღში, შაქ-შირვანში
დიდი შიმშილობა დაიწყო. კოდი პური
ერთ თუმნად ძლივს იშოვებოდა (XVIII
ს. 90-იანი), (ბ.ბ. 68). ერეკლე 1783
ტრაქტატზე ხელს აწერს: „მთავარი
შირვანისა, მფლობელი და მბრძანებე-
ლი განჯისა და ერევნისა“ (ქ.ს.დ. ტ. II.
№134, 457). მარკიზი (ფილიპე პაულუ-

ჩი, საქართველოს მთავარმართველი 1811-12) გადავიდა მტკვარს შაქის, შ-ის, დარუბანდის და ბაქოს დასათვალის-რებლად, რადგან ყველა ეს ადგილი რუსებს ჰქონდათ დაპყრობილი (თ. ბ. 80).

ქ. ნადირაძე

შის ბარაიში – შირვანის მფლობელი (XIV ს. 90-იანი). შ.ბ. იხსენიება: ბერი ეგნატაშვილი „ახალი ქართლის ცხოვრება – მეორე ტექსტი“ (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973).

თემურ ლენგმა (შუააზიელი მხედართმთავარი, 1336-1405) გამოგზავნა საქართველოში შირვანის პატრონი შ.ბ., იმისათვის რომ მას დაეთვალა საქართველოს გლეხის მოსავალი და გიორგის (გიორგი VII, საქართველოს მეფე 1393-1407) გადასახადი (ბ.ე. 336; მეორე ტ. 468; ვ.ბ. 273).

ე. კვაჭანტირაძე

შუქურლა – ნახიჩევანის (სახანო აზერბაიჯანში, როგორც ქალაქი ძვ.წ. VI ს-დან არსებობს) ხანი XVIII ს-ის 70-იან წლებში. შ. იხსენიება: თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983).

შეიკრიბნენ ყაზახნი (ისტ. მხარე ქვემო ქართლში), ბორჩალოელნი (ისტ. მხარე ქვემო ქართლში) და ფამბაკელნი, დაარბიეს ნახიჩევანი და დაამარცხეს მისი ხანი შ. (თ.ბ. 55).

ე. კვაჭანტირაძე

შუშანიკი – V ს-ის მეორე ნახევრის მოღვაწე, სომეხთა სპასპეტის ვარდან მამიკონიანის ასული. შუშანიკი იყო ქვემო ქართლის პიტიახშის ვარსკენის მეუღლე, ეწამა ქრისტიანობისათვის სჯულის მოღალატე, ცეცხლმსახური მეუღლის მიერ დაბა ცურტავს (ქვემო ქართლი). შუშანიკი ქართულმა სამოციქულო ეკლესიამ წმიდანად შერაცხა. შ. იხსენიება: „მარტვილობა შუშანიკისი (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963, 11); „მოქცევა ქართლისა“ (ძ.ქ.ა.ლ.ძ., I, 1963, 94); ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ (ქ.ც., I, 1955, 216); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც., IV, 1973, 118; 120); არსენ საფარელი „განყოფისთჳს ქართველთა და სომეხთა“ (1980).

„მოქცევა ქართლისა“, ჯუანშერი და ვახუშტი ბატონიშვილი შ-ის წამებას ქართლის მეფის ბაკურის ხანაში (VI ს. 50-იანი, VI ს-ის 30-იანი – ვ. გოილაძის მიხედვით) მომხდარ ამბად მიიჩნევენ („მოქ. ქ., 94; ჯ. 216; ვ.ბ. 118). შ. იყო ქვემო ქართლის მმართველის ვარსკენის მეუღლე. ვარსკენი აიძულებდა შ-ს უარეყო ქრისტიანობა. შ-მა ეს არ ინება, რის გამოც ვარსკენმა იგი საშინელი ტანჯვით მოკლა. მეფე ბაკურმა შ-ის გვამი წამოასვენა და „დადვა ცორტავს“ (ვ.ბ. 118). ქართლის კათოლიკოსმა კურიონმა ანუ სვიმეონმა (კურიონ I 599-614/616) სომეხთა მწვალებლობის (მონოფიზიტობის) გამო შ-ის საფლავიდან განდევნა ცურტავის ეპისკოპოსი (ვ.ბ., 120, სქ. 2). ქართლის კათოლიკოსმა „კურიონმა“ განდევნა მოსე ცურტავის ეპისკოპოსი თავისი

საყდრიდან, „რომელი დაედგინა ნმი-
დასა შუშანიკს ნაწილსა თანა სომხი-
თისასა“ (ა.ს. 82).

თ. ქორიძე

ჩაჩანი // ჩაჩელნი – ჩრდ. კავ-
კასიაში, ძირითადად ჩაჩნეთ-ინგუშე-
თის და დაღესტნის ტერიტორიაზე მო-
სახლე ხალხი. ჩ. იხსენიება: თეიმურაზ
ბაგრატიონი „ახალი ისტორია„ (1983).

1818 ერმოლოვის (კავკასიის მთა-
ვარმართებელი) ლაშქრობა ჩ-ში უშედე-
გოდ დამთავრდა. ჩ-ელებმა მედგარი წი-
ნააღმდეგობა გაუწიეს რუსებს, მრავა-
ლი კაცი მოუკლეს და ერმოლოვი აიძუ-
ლეს უკან გაბრუნებულიყო (თ.ბ. 88).

გ. ოთხმეზური

ჩარქეჯები – ხალხი ჩრდილოეთ
კავკასიაში. ჩ. იხსენიება: ბერი ეგნა-
ტაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება
მესამე ტექსტი (ქ.ც. II, 1959); ვახუშტი
ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა სა-
ქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); ფარსა-
დან გორგიჯანიძე „ისტორია“ (1926);
პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლი-
სანი“ (1981); თეიმურაზ ბაგრატიონი
„ახალი ისტორია“ (1983); ომან ხერ-
ხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“
(1989).

გიორგი დადიანმა (ოდიშის მთა-
ვარი 1572-82) ცოლად ითხოვა ჩ. ქა-
ლი, რომლის ერთი და გიორგი II-ის
(იმერეთის მეფე 1565-83) ცოლი იყო,
მეორე კი გიორგი გურიელის (გურიის

მთავარი 1564-83), (ბ.ე. 362; მესამე ტ.
503). შაჰ-აბასის (აბას I, ირანის შაჰი
1587-1629) ბებია ჩ. ქალი იყო, ჭკვია-
ნი და გავლენიანი მანდილოსანი (ფ.გ.
45). ჩ-ის ბატონის ასული რუსუდანი
ცოლად შეირთო ვახტანგმა (ქართლის
მეფე გიორგი XI-ის 1678-88, 1703-09
ძმისწული) (ვ.ბ. 474), სხვა ადგილას
რუსუდანი გიორგი XI-ის ცოლადაა და-
სახელებული (ვ.ბ. 815). რუსეთში მი-
მავალი არჩილი (არჩილ II, იმერეთის
მეფე 1661-63, 1678-79, 1690-91, 1695-
96, 1698 და კახეთის მეფე 1664-75) შე-
იპყრეს მოსყიდულმა ჩ-მა (ვ.ბ. 855-56).
რუსეთში მიმავალ ვახტანგ VI-ს (ქარ-
თლის მეფე 1716-24) გზად მიეგება მი-
სი ცოლის ძმა ჩ-ის ბატონი (ვ.ბ. 507).
აჯი-ჩალაბის (შაქის პირველი ხანი
1743-55) შვილმა ალა-ქიმომ გაილაშქ-
რა ქართლ-კახეთის წინააღმდეგ. თე-
იმურაზ II-მ (ქართლის მეფე 1744-62)
გაგზავნა თავისი ძე ერეკლე (ერეკლე
II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კა-
ხეთის მეფე 1762-98) სტეფანწმინდა-
ში ჩ-თა მხედრობის მოსაწვევად. ჩ-თა
ლაშქარი მოვიდა, ალა-ქიმომ უკან დაი-
ხია (თ.ბ. 49; ო.ხ. 54; პ.ო. 198-202). ჩ-თა
ლაშქარი ეხმარებოდა თეიმურაზ II-ს
და ერეკლე II-ს ერევანზე ლაშქრობი-
სას (პ.ო. 161), ფანა-ხანის (ყარაბაღის
ხანი 1747-63) წინააღმდეგ ბრძოლაში
(პ.ო. 165), ხუნძახის ბატონის ნურსალ-
ბეგის წინააღმდეგ ბრძოლაში (პ.ო. 219,
232). თეიმურაზ II-მ სამსახურისათვის
ჩ-თა ბატონს და მის ჯარს გასამრჯე-
ლო უბოძა და თავის ქვეყანაში გაუშვა
(პ.ო. 172-73, 203).

ე. კვაჭანტირაძე

ჩარქაჯაიი – ისტორიული მხარე ჩრდილოეთ კავკასიაში, მოიცავდა ჩრდილო კავკასიის დასავლეთ და ცენტრალურ ნაწილს – შავი ზღვიდან და მდ. ყუბანიდან, მდ. სუნჯისა და მდ. თერგის შეერთებამდე. XVI ს-დან ამ ტერიტორიაზე მდ. თერგის დასავლეთით ყალიბდება დიდი ყაბარდო. XIX ს. I ნახ-ში აქ რუსული მმართველობა დამყარდა. XX ს-ის განმავლობაში შედიოდა ყარაჩაი-ჩერქეზეთის ავტონ. ოლქში, 1991 გარდაიქმნა ყარაჩაი-ჩერქეზეთის რესპუბლიკად რუსეთის ფედერაციაში. ჩ. იხსენიება: ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ (ქ.ც. I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც. IV, 1973); ფარსადან გორგიჯანიძე „ისტორია“ (1926).

სტეფანოზ II-ის დროს (ქართლის ერისმთავარი VII ს. II ნახ.) ტერიტორია ჩ-ის საზღვრამდე ქართლის კათალიკოსის სამწყსოში შედიოდა (ჯ. 232). მონღოლთა ბატონობის პერიოდში ოსეთი (მხარე ჩრდ. კავკასიაში) იწოდა ჩ-ად ანუ ყაბარდოდ (ვ.ბ. 634, 655). არჩილი (არჩილ II, იმერეთის მეფე 1661-63, 1678-79, 1690-91, 1695-96, 1698 და კახეთის მეფე 1664-75), რომელიც ეურჩებოდა ირანის შაჰს შეიპყრეს ჩ-ში (ვ.ბ. 469). ჩ-ში არჩილთან მივიდა მის მიერ ყირიმის ხანთან გაგზავნილი და შამხალის მიერ შეპყრობილი დავით თურქისტანიშვილი (ვ.ბ. 850). არჩილი წავიდა რუსეთში ჩ-ის გავლით (ფ.გ. 70). თეიმურაზმა (კახეთის მეფე 1606-48) თავის შვილიშვილი ნიკოლოზი (ერეკლე I, ქართლის მეფე 1688-1703)

რუსეთში გაგზავნა. ჩ-ში მას მეკობრეები დაესხნენ (ვ.ბ. 598). ჩ. რამდენჯერმე იხსენიება დიგორის, ბასიანის, ქისტეთის, ძურძუკეთის, ლლილოსის (ისტ. მხარეები ჩრდ. კავკასიაში), სვანეთის (დას. საქართველოს მთიანი რეგიონი, მოიცავს კავკასიონის ქედის სამხრეთ კალთებს) აღწერისას (ვ.ბ. 649-54, 787).

ე. კვაჭანტირაძე

ჩარქაჯ-შამხალი – შაქის სულთანი (XVI ს. II ნახ.). ჩ.შ. იხსენიება: ბერი ეგნატაშვილი, „ახალი ქართლის ცხოვრება მესამე ტექსტი“ (ქ.ც. II, 1959).

დაპირისპირებულნი იყვნენ სვიმონი (სვიმონ I, ქართლის მეფე 1556-69, 1578-99) და მისი ძმა დაუთ-ხანი (ქართლის მეფე 1569-78), რომელიც შაჰ თამაზმა (თამაზ I, ირანის შაჰი 1524-76) თბილისის და ქვემო ქართლის გამგებლად დანიშნა. ერთ-ერთი დაპირისპირებისას შაჰმა თამაზმა მისწერა შაქის სულთანს ჩ.შ-ს დახმარებოდა დაუთ-ხანს. ჩ.შ. წავიდა ქართლისკენ შაქელთა და ყარაბაღელთა დიდი ლაშქრით. ბრძოლა მოხდა ფარცხისთან (სოფ. ქვემო ქართლში), (1569) (ბ.ე. 368 ; მესამე ტ. 513).

ე. კვაჭანტირაძე

ჩაჩნეთი – მხარე ჩრდილოეთ კავკასიაში. ჩ. იხსენიება: თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983).

ერმოლოვმა (ალექსი ერმოლოვი, 1777-1861, რუსეთის არმიის გენერალ-

ლი, კავკასიის კორპუსის მეთაური) ილაშქრა ჩ-ში, საზღვარზე ააშენა პატარა ციხე, რომელსაც გროზნა უწოდა ანუ „მემუქარი“ (თ.ბ. 88).

ე. კვაჭანტირაძე

ნისის ხეობა) გამაგრდა. მეფეებმა იქაც მიაკითხეს. ჩ. მ. ლამით, ჯართან ერთად გაიპარა (ო. ხ. 57-58). იგივეს წერს თ. ბ. მაგრამ ამ ორ ამბავს ერთ ამბად ყვება და 1759 ათარილებს (თ.ბ 50-51).

ქ. ნადირაძე

ჩონჩოლ-მუსა – ლეკთა ბელადი (XVIII ს. მე-2 ნახ.) ჩ. მ. იხსენიება: ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983).

[ო. ხ-ს მიხედვით] 1757 ლეკები ზემო ქართლს შემოესივნენ 4 000 კაცით ჩ. მ-ს მეთაურობით. მიადგნენ ქ. ცხინვალს (შიდა ქართლი), სადაც მეფეები თეიმურაზი (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62) და ერეკლე (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის 1762-98) იმყოფებოდნენ. მეფეებმა ლეკებთან პირისპირ შებმა ვერ გაბედეს, რადგან მცირერიცხოვანი ამაღლა ჰყავდათ და ციხიდან ატეხეს სროლა (ო.ხ. 57). 1759 ჩ. მ. და ლეკთა ბელადი კობტა ისევ შემოესივნენ 8000-იანი ჯარით ქართლს. ორად გაიყვნენ. ჩ. მ. მივიდა აჩაბეთს (ციხე მდ. ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე), აიღო იგი, სამაჩაბლოს ოსები დაარბია და სოფ. ავნევეს მიადგა. კობტა ბელადი კი ატოცის ციხეს (მდ. ფრონის მარცხენა ნაპირზე) შემოეწყო. თეიმურაზი და ერეკლე ჯარით ყორნისს მივიდნენ, მათ დასახმარებლად იმერეთის მეფე სოლომონი (სოლომონ I, 1752-84) შეუერთდა. ლეკები ატოციდან გაიქცნენ. ეს რომ ჩ. მ. გაიგო, შეეშინდა, მიატოვა ავნევი და დვანის ციხეში (დვანისწყლის ხეობა. ახლ. ყორ-

ხაზარები//ხაზარეთი – მომთაბარე თურქულენოვანი ხალხი შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ ევროპაში. სახელი ხ. შუა აზიიდან აღმოსავლეთ ევროპაში მისვლის შემდეგ ერთ-ერთი წინამძღოლის – „ხაზარეგისგან“ მიიღეს. ხ-თა წინაპრები დულუს ტომთა გაერთიანების სახით, თურქთა დასავლეთი კავანატის შემადგენლობაში შედიოდნენ. 627/28, როგორც იმპერატორ ჰერაკლეს (610-41) მოკავშირეები მონაწილეობდნენ თურქთა დასავლეთი კავანატის ამიერკავკასიურ ლაშქრობაში. თურქთა დასავლეთი კავანატის დაცემის (630) შემდეგ, დულუს ტომებმა შუა აზიიდან ჩრდილო კავკასიაში გადმოინაცვლეს და ჯერ კიდევ VI ს-ის დასასრულს ირანის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე მერვის მხრიდან მოსულ თურქებთან ერთად დაახ. 650/51 ხაზანთა კავანატი (სახაკანო) შექმნეს. მეზობელი ხალხებისა და სახელმწიფო გაერთიანებების დამორჩილების შემდეგ ხაზართა კავანატში შევიდა: ჩრდილო კავკასია, სამხრეთ ურალისპირეთის ველები, აღმოსავლეთ ყირიმი, ვოლგისპირეთი, დონისპირეთი, აზოვისპირეთი. ამ იმპერიაში სხვადასხვა წარმომავლობის ხალხი

ცხოვრობდა. ხ. კაგანატი კიევის რუსეთის მთავარმა სვიატოსლავმა (969-72) დალაშქრა და გაანადგურა. X ს. მიწურულს მან არსებობა შეწყვიტა. სამეცნიერო ლიტ. მიაჩნიათ: ქართულ წერილობით წყაროებში მოხსენიებული „ხაზარი“ აღნიშნავს არა მარტო ისტორიულ ხ-ებს, არამედ ჩრდილო კავკასიისა და აღმოსავლეთ ევროპის ველებზე მათზე უფრო ადრე მცხოვრებ არაერთ ირანულ თუ თურქულენოვან ტომს. ამ ტომებზე ეთნონიმ „ხაზარის“ გავრცელება გარკვეულწილად გამოიწვია იმან, რომ ყველა ეს ტომი თავის დროზე გადმოსული იყო ვოლგის გადაღმა მდებარე ველებიდან და ცხოვრობდა ტერიტორიებზე, რომლებიც VII-X ს-ში ხ-თა სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედიოდა. ლეონტი მროველის „ხაზარების“ ქვეშ იგულისხმებიან: სკვითები, სარმატები და სარმატულ-ალანურ-მასაგეტური ტომები. ჯუანშერის ხ-ებში მოიაზრება სტეპების მომთაბარე ტომების დიდი მასივები კავკასიიდან დუნაისპირამდე, ჰუნები. „მატიანე ქართლისა“ მოგვითხრობს ეთნიკური ხ-ების შესახებ. ხ-თა სახელმწიფოს განადგურების შემდეგ, ისტორიული ხ-ს ტერიტორიაზე XI ს. II ნახ-ში შემოიჭრა თურქულენოვანი მომთაბარე ტომების ტალღა – ყივჩაყები, რომელთაც მოახდინეს ხ-ების ასიმილაცია. არის მოსაზრება, რომ მეფე თამარის ისტორიკოსებთან მოხსენიებული დარუბანდელი ხ-ები არიან ჩრდ. დაღესტნის თურქულენოვანი ტომები, რომლებმაც მონაწილეობა მიიღეს თანამედროვე ყუმუხი ხალხის

ფორმირებაში, ჟამთააღმწერელთან კი „ხ-ეთი“ „ყივჩაყეთის“ სინონიმს წარმოადგენს. ხ-ები და ხ-ეთი იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“, „მატიანე ქართლისა“ (ქ. ც. I, 1955); „ისტორიანი და აზმანი შარავენდედთანი“, ჟამთააღმწერელი, ბერი ეგნატაშვილი „ახალი ქართლის ცხოვრება“ (ქ. ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ. ც. IV, 1973); იოვანე საბანის ძე „მარტვილობა ჰაბოტვილელისა“, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ (ძ. ქ. ა. ლ. ძ. I, 1963).

კავკასიის ჩრდ. მდებარე ტერიტორია: კავკასიიდან, ვიდრე მდ. დიდ ხ-მდე (მდ. ვოლგა), რომელიც ჩადის დარუბანდის ზღვაში (კასპის ზღ.) დაუსახლებელი იყო. თარგამოსმა (ბიბლიური პერსონაჟი, კავკასიელ ეთნოსთა წინაპარი) მოიყვანა თავისი ორი ძე ლეკანი და კავკასი. ლეკანს მისცა ადგილი დარუბანდის ზღვიდან, ვიდრე მდ. ლომეკამდე (მდ. თერგი), ჩრდილოეთით – მდ. დიდ ხაზარეთამდე (ლ. მ. 5,6; ვ. ბ. 49). ეგროსის (ქართველთა წინაპარი, მეგრელთა ეპონიმი) სამფლობელოს ჩრდილოეთი საზღვარი მიდიოდა მდ. მცირე ხ-მდე (მდ. ყუბანი), (ლ. მ. 5). ეგრის წყლიდან (სავარუდოდ მდ. ენგური ან ოხოჯა, ან ლალიძგა), ვიდრე მდ. მცირე ხ-მდე ალექსანდრე მაკედონელის (ძვ. წ. 356-323) დროიდან არის საბერძნეთის საზღვარი (ჯ. 177). ხ-ის მდ. არის დონისწყალი, ხოლო თავად ხ. მოიცავს ტერიტორიას დონის წყლიდან დნესტრამდე, შავი ზღვის

პირს ლიტოვამდე და რუსეთამდე (ვ. ბ. 51). დროთა განმავლობაში გაძლიერდნენ ხ-ები და თარგამოსიანებს მტრობა დაუწყეს, მაშინ თარგამოსიანები შეიკრიბნენ, გადავიდნენ კავკასიის ქედზე, მოაოხრეს ხ-თის საზღვარი, ხ-თის პირას ააშენეს ქალაქი და უკან გამობრუნდნენ. ამის შემდეგ ხ-მა აირჩიეს მეფე, კიდევ უფრო გაძლიერდნენ, მეფის წინამძღოლობით გამოიარეს ზღვის-კარი, რომელსაც ამჟამად ჰქვია დარუბანდი, მოაოხრეს თარგამოსიანები, შემუსრეს ქალაქები და ციხეები, დაანგრეს არარატ-მასისის ქალაქები. ამის შემდეგ ხ-ებმა ორი გზა ისწავლეს: ზღვის კარი, ანუ დარუბანდი და არაგვის კარი, ანუ დარიალი. ხშირად გადმოდიოდნენ ამ გზებზე და აოხრებდნენ თარგამოსიანებს. შედეგად ისინი ხ-თა მოხარკე გახდნენ (ლ. მ. 11-12; ვ. ბ. 51), (ამ ამბავს ვ. ბ. ათარილებს დასაბამიდან 2310). ხ-თა მეფემ თავის შვილს უობოსს (ვ. ბ.-თან ურბანოსი) მისცა კავკასიის ნაწილი, რომელიც გადაჭიმული იყო მდ. ლომეკის დასავლეთით, ვიდრე კავკასიის მთების უკიდურეს დასავლეთით. აქ დაემკვიდრა უობოსი თავისი ნათესავი ოსებით, ხოლო მეფემ თავის მამის ძმისწულს უბოძა ნაწილი ლეკანისა დარუბანდის ზღვიდან აღმოსავლეთით მდ. ლომეკამდე (ლ. მ. 11-12; ვ. ბ. 632, 633, 654), არდამერისთავი (ნებროთიანთა, ანუ სპარსთა სარდალი, ქართლის დამყრობელი) მივიდა ქართლში, შემუსრა ქალაქები და ციხეები, ამოწყვიტა ხ-ები, თუკი ვინმე ნახა ქართლში (ლ. მ. 13). ხანგრძლივი დროის შემდეგ ქართლმა სპარ-

სელებისაგან თავი გაითავისუფლა. ამ დროს ქართლში მივიდნენ და ითხოვეს თავშესაფარი: თურქებმა, ხ-ებმა, ასურელებმა და სხვა. ქართველები დასთანხმდნენ და მათგან პირობა აიღეს, რომ სპარსელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში დაეხმარებოდნენ (ლ. მ. 15). ქართლის მმართველმა აზონმა (დაახ. ძვ. წ. IV-III ს.ს. მიჯნა) ხაზარები მოხარკედ გაიხადა (ლ. მ. 19). როცა სომეხთა მეფე კოსარო სპარსეთის მეფის ქასრეს (არდაშირ I, 226-41) წინააღმდეგ იბრძოდა, მის დასახმარებლად ქართლის მეფე ასფაგურმა გააღო „კარნი კავკასიანთანი“ (დარიალის) და იქიდან გამოიყვანა ოვსნი, ლეკნი და ხ-ნი (ლ. მ. 59). ქართლის მეფე მირიანს (IV ს. I ნახ.) სპარსეთის მეფემ ხ-თა წინააღმდეგ გალაშქრება უბრძანა (ლ. მ. 65). ხ-ებს პერიოდულად ეხმარებოდნენ ლეკები მირიანის წინააღმდეგ ბრძოლაში. მირიანი კი მათ დაულაღვად ებრძოდა. ხ-ები, როდესაც პერიოდულად თავს ესხმოდნენ დარუბანდს, მირიანი მათ დასახმარებლად ხ-ებზე ლაშქრობდა. საბოლოოდ მთავარი ბრძოლა გაუმართა მათ და გაიმარჯვა (ლ. მ. 66, 68; ვ. ბ. 71-72). ვახტანგ გორგასალთან (ქართლის მეფე V ს. 40-იანი – V ს. ბოლო) ბრძოლაში ოსებმა ხ-ების დამხმარე ლაშქარი გამოიყვანეს. გადამწყვეტი ბრძოლის დროს გოლიათთან ორთაბრძოლა გაიმართა. პირველ დღეს გოლიათმა ხ-მა – თარხანმა ვახტანგის დამხმარე სპარსეთის ჯარის მეომარი ფარსმან-ფარუხი მოკლა. მეორე დღეს მას თავად ვახტანგ მეფე შეებრძოლა და მას შუბით გული გაუპო (ჯვ. 151-53;

ვ. ბ. 108). ბერძენთა (ბიზანტია) კეისრის ანთიპატმა (პროკონსული) ლეონმა ვახტანგ გორგასალს სთხოვა მოლაპარაკების გზით მშვიდობა ჩამოეგდო ბერძენებსა და სპარსელებს შორის. ბერძენებს ეშინოდათ სპარსელები არ შეჭრილიყვნენ საბერძენეთში, რადგან მათი ჯარი ხ-ეთში იმყოფებოდა. ვახტანგი დასთანხმდა. ამ დროს სპარსეთის კარზე დახმარების მისაღებად ბერძენების წინააღმდეგ ხ-თა მეფის მოციქულიც იმყოფებოდა. სპარსეთის მეფემ (პეროზი, ირანის შაჰი 459-84) საკითხი ვახტანგის თხოვნის გათვალისწინებით გადაწყვიტა (ჯ. 182-83; ვ. ბ. 109). ხაზართა მეფეს (ხაკანს) სურდა ცოლად შეერთო ქართლის ერისმთავრის ჯუანშერის (VIII ს. 60-იანი) და – შუშანი. ერისმთავართა სახლმა ხაზართა მეფის მოციქულები უარით გაისტუმრეს. ამ ამბიდან სამი წლის შემდეგ (764) ხ-მა სარდალ ბლუჩანის წინამძღოლობით დალაშქრეს კახეთი. ჯუანშერი და შუშანი სხვა ტყვეებთან ერთად ხ-ეთის გზას გაუყენეს. შემდეგ შევიდნენ ქართლში და ქ. თბილისი ააოხრეს. შუშანმა გზაში თავი მოინამლა, ხოლო როდესაც ხ-თა ხაკანს ბლუჩანმა შუშანის დალუპვის ამბავი აუწყა, მას ყელზე თოკი ჩამოაცვეს, ცხენებს მიაბეს და თავი ნაანყვიტეს. ჯუანშერი ხაკანმა ტყვეობიდან მხოლოდ შვიდი წლის შემდეგ გაათავისუფლა (მ. ქ. 243-50; ვ. ბ. 127-28). არაბებისგან დევნილმა ნერსემ (ქართლის ერისმთავრი VIII ს. 70/80-იანი) ოჯახით და სამასკაციანი ამალით გაიარა დარიალის კა-

რი, შევიდა ჩრდილოეთის ქვეყანაში, სადაც არის სამყოფელი მაგოგის ძეებისა, რომლებიც არიან ხ-ები – ადამიანები ველურები, საშინელი შესახედობის, მხეცის ბუნების, სისხლიანის მჭამელნი, რომლებსაც რჯული არა აქვთ და მხოლოდ შემოქმედი ღმერთი იციან. ნერსე ხ. მეფემ პატივით მიიღო, მისცა მას და მთელ მის ხალხს საჭმელი და სამოსი, ჩრდილოეთის ქვეყანაში ასევე მრავლად იყო ქალაქები და სოფლები, რომლებიც ქრისტეს სარწმუნოებით უშფოთველად ცხოვრობდნენ. რამდენიმე ხნის შემდეგ ჩრდილოეთის მეფისგან დასაჩუქრებული ნერსე აფხაზეთში გადმოვიდა (ჰაბო ტფილელი, ძ.ქ.ა.ლ.ძ. I, 58-59). აფხაზთა მთავარმა, ლეონმა (დაახ. 720-40), რომლის მამული მოიცავდა ტერიტორიას მდ. კლისურიდან – მდ. დიდ ხაზარეთამდე (აქ იგულისხმება მდ. ყუბანი), „სადაც დასწვდების წვერი კავკასიისა“, ქართლის მეფეს არჩილს (ქართლის ერისმთავარი VIII ს.) მორჩილება აღუთქვა (ჯ. 242). არაბთა ხალიფას დავალებით ბულა თურქმა (ბულა ალ ქაბირი, გ. 862) თბილისზე ილაშქრა (853). მან დარუბანდით გადმოიყვანა ხ-თა სამასი ოჯახი და შამქორს დაასახლა (მ. ქ. 256; ვ. ბ. 130). ხ-თაგან შევიწროებულმა აღსართან შარვანშაჰმა დახმარებისთვის მეფე თამარს (საქართველოს მეფე 1184-1207/10) მიმართა. ქართველები მას დაეხმარნენ (ი-ა. 17). თამარ მეფეს ემორჩილებოდნენ ხ-ებიც (ი-ა. 23). ჩინგიზ-ყაენმა (მონღოლთა სახელმწიფოს დამაარსებელი, დიდი ყაე-

ნი 1206-27) თავისი უფროსი ვაჟი თუ-ბი, ქართველები „ჯოჯო“ იხსენიებენ, დასვა ყაენად და საგამგებლოდ დაუმტკიცა: ყივჩაყეთი, ოსეთი, ხ-ეთი, რუსეთი – ბნელეთის მიწებამდე (ასე იწოდება ჟ-თან აღმ. ევროპის ტერ. მდ. პეჩორისა და ურალის მთებს შორის), (ჟ. 163, 181). ბათო ყაენმა (ოქროს ურდოს მბრძანებელი 1243-55) მამის – თუბის სიკვდილის შემდეგ მიიღო ოსეთი, ყივჩაყეთი, ხ-ეთი, რუსეთი – ბნელეთის მიწებამდე და დარუბანდის ზღვამდე (ჟ. 196, 229, 234). საქართველოს ტერიტორიის ნაწილი ხ-მა მიიტაცეს (აღწერილია XVI ს. 20-იანი წ.), (ბ. ე. 349).

ქ. ნადირაძე

ხაზარეთი – იხ. სტ. ხაზარები // ხაზარეთი

ხიშტალანნი – ადგილი შარვან-ში. ხ. იხსენიება: „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ (ქ. ც., I, 1955).

დავითი (დავით IV, საქართველოს მეფე 1089-1125) მხედრობით ჩავიდა შარვანს, მოარბია ტერიტორია ლიჟანიდან ქურდევანამდე და ხ-მდე და ალაფით დატვირთულნი ქართლში დაბრუნდნენ (დ. ი., 339).

თ. ქორიძე

ხოზარანი – შარვანის ციხე. ხ. იხსენიება: „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ (ქ. ც., I, 1955).

დავითის (დავით IV, საქართველოს მეფე 1089-1125) დროს ქართველებმა აიღეს შარვანის ციხენი ღასანნი და ხ. და მიმდგომი მათი ქვეყანა (დ. ი., 344).

თ. ქორიძე

ხოჯა ბერბუთი – თბილისის ზარაფი (ფულის გადამხურდავებელი) (XVII ს. 50-იანი). ხ. ბ. იხსენიება ისტორიულ დოკუმენტებში (ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, 1955).

ხ. ბ-მა ითხოვა მეფე როსტომი-საგან (ქართლის მეფე 1632-58) თბილისში, მახათას მთის ქვემოთ მდებარე ვაკე ადგილი თავისი მშობლებისა და ნათესავებისათვის სასაფლაოს მოსაწყობად და ბალის გასაშენებლად. როსტომმა შეუსრულა მას ეს თხოვნა და დაუმტკიცა ბეჭდით (ქ-ს. ი. ს. № 106, 245-46).

ე. კვაჭანტირაძე

ხუანხუა // ხუხუ -- ოვსი გოლიათი, ქართლის მეფე ამაზასპის (III ს.) თანამედროვე. ხ. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ. ც., I, 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ. ც., IV, 1973).

მეფე ამაზასპმა მცხეთასთან, ოვსების წინააღმდეგ გამართულ ბრძოლაში პირისპირ შერკინებისას, ოროლით მოკლა ოსი ბუმბერაზი ხუანხუა, რომელიც გამორჩეული იყო ოვსების ჯარში. (ლ. მ, 56; ვ. ბ. 68).

თ. ქორიძე

სუღათ-გაგი – განჯის ხანის დისშვილი (XVIII ს-ის I ნახ.). ხ.ბ. იხსენიება: პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981).

როდესაც მეფეებმა (თეიმურაზ II, ქართლის მეფე 1744-62; ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62) შეიტყვეს, რომ აზერბაიჯანელ ხანებს ქართველთა ლაღატი ჰქონდათ განზრახული, ყველანი და მათ შორის განჯის ხანის ბიძა ყოჯა-ხანი და მისი დისწული ხ.ბ., დაატყვევეს. მეფეებმა ისინი განჯიდან თბილისში მძევლად გამოისტუმრეს (პ.ო. 194). მეფე ერეკლემ და თეიმურაზმა თბილისს მძევლად მყოფი ხ.ბ. განძას გაისტუმრეს (პ.ო. 203).

თ.ქორიძე

სუღია გორჩალოელი (XVIII ს. მე-2 ნახ.) ხ.ბ. იხსენიება: თეიმურაზ ბაგრატიონი - „ახალი ისტორია“ (1983).

„ჩინებული და მამაცი ყოვლისა საქართველოსა შინა“. ერეკლეს (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98) ბრძანებით ასპინძის (სოფ. ზემო ქართლში, სამცხე-საათაბაგოში) ბრძოლის (1770, 20/IV) წინა ღამეს აღაბაბა ერისთავიშვილთან და სვიმონ მუხრან ბატონისშვილთან ერთად, ხ.ბ.-მა აყარა ასპინძის ხიდი. ხ.ბ. ჯავახეთში დაბანაკებულ ლეკებს, საქართველოს ელებთან ერთად, თავს ესხმოდა და შიშის ზარს სცემდა (თ.ბ. 53-54).

გ. ოთხმეზური

სუნძახი – ავარია, ფეოდალური სახანო ჩრდილო კავკასიაში XII-XIX სს-ში, როგორც პოლიტიკური ერთეული VI საუკუნიდან არსებობს დადუსა და სერირის სახელწოდებით. XV საუკუნის II ნახევრიდან სახანოში ისლამი გავრცელდა, განსაკუთრებით გაძლიერდა XVIII საუკუნეში, როცა მოიცავდა დაღესტნის ჩრდილოეთ და დასავლეთ რაიონებს. 1864 რუსეთმა გააუქმა სახანო. მისი უკანასკნელი მმართველი იყო იბრეჰიმ ხანი. ხ. იხსენიება: ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ.ც IV, 1973); თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983); პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989); ისტორიული დოკუმენტები (მც.ქრ. 1968).

ხ. დასახელებულია კაკის და ელისენის აღწერისას (ვ.ბ. 540), ყარაღაჯისა და ქისიყის აღწერისას (ვ.ბ. 543). ფარნავაზმა (ქართლის პირველი მეფე ძვ. წ. IV-III სს. I ნახ.) ქვეყნის საერისთავოებად დაყოფისას ერთი ერისთავი დაუნიშნა „თუშთა, დიდოთა და ხუნძახთა“ (ვ.ბ. 556). კვირიკემ (კვირიკემ III, ჰერეთ-კახეთის პირველი მეფე 1014-37) ჰერეთი 4 საერისთავოდ დაყო. მესამე მაჭის საერისთავოში შედიოდა ხ. (ვ.ბ. 561). ხ-ის ბატონი ნურსალ-ბეგი ლეკთა დიდი ჯარით დაესხა ბოდბეს (სოფ. კახეთში), მაგრამ დამარცხებული გაბრუნდა (თ.ბ. 55-6). 1754 ხ-ის ბატონი ომარ ხანი მჭადიჯვართან (სოფ. ქართლში) ბრძოლაში დამარცხდა ქართულ ჯართან (პ.ო. 226; ო.ხ. 55; -1452, მც.ქრ., 45). თეიმურაზ II-ის (ქართლის

მეფე 1744-62) და ერეკლე II-ის (კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98) მეფობაში ხ-ის ხანებმა რამდენჯერმე დალაშქრეს ქართლ-კახეთი (ო.ხ. 56, 72, 73, 93, 99; პ.ო. 214-20, 226, 227, 230-32, 241, 245, 246).

ე. კვაჭანტირაძე

ჯავათ-ხანი – განჯის ხანი XVIII ს-ის შუა ხანებში, შავერდი ხანის ვაჟი. ჯ.ხ. იხსენიება: ომან ხერხეულიძე „მეფობა ირაკლი მეორისა“ (1989).

ერეკლემ (ერეკლე II, კახეთის მეფე 1744-62, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98) მამათ-ხანის შემდეგ განჯა მის უმცროს ძმას ჯ.ხ-ს უბოძა, რომელიც ეშმაკი და ვერაგი აღმოჩნდა. მან განდგომა დაიწყო, რისთვისაც ერეკლემ გააძევა განჯიდან და იბრეიმ-ხანს (შუშის ხანი) ებარა ტყვედ მეფისგან, შემდეგ გაათავისუფლეს ტყვეობიდან, მაგრამ განჯა მაინც ერეკლეს ეპყრა. განჯელებმა ქაიხოსრო მდივანბეგის საშუალებით სთხოვეს ერეკლეს ჯ.ხ-ის დაბრუნება. მეფემ დაიბარა ჯ.ხ., ერთგულების პირობა ჩამოართვა და განჯა კვლავ მას უბოძა. ამის შემდეგ ის ერთგულებდა და მორჩილებდა მეფე ერეკლეს (ო.ხ. 99).

ე. კვაჭანტირაძე

ჯიბლუ (ჯიბლა, ჯიბლო) – თურქთა დასავლეთი კავანატის მმართველი აშინას დინასტიის უფლისწული მოხო (გ. 630). თურქთა კავანატის ტუნ-

შეჭუს მომდევნო ძმა. მისი ტიტული „ჯ“ ნიშნავდა „ღირსებით მეორეს კავანატში“. ქართული წყაროს მიხედვით „ხაზართა ხაკანი“. იხსენიება: ჯუანშერი – „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“, სუმბატ დავითის ძე „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“ (ქ.ც. I, 1955).

ჰერაკლე კეისარმა (ბიზან. იმპერ. 610-41), (627) კალის ციხის (თბილისის ციხე) აღება დაავალა ჯ-ს. ჯ-მ აიღო ციხე, შეიპყრო ერისთავი, რომელსაც კეისრის შეურაცხყოფის გამო პირი დრაჰკანით აუვსო, ტყავი გააძრო და კეისარს გარდაბანში (მხარე აღმოსავლეთ საქართველოში) გაუგზავნა (მ.ქ. 95-96; ჯ. 225, ს.დ. 375).

გ. ოთხმეზური

ჯიქაზი//ჯიქათი – აფხაზურ-ადიღეური მოდგმის მთიელი ტომები. ძვ. წ. I ს-ში ცხოვრობდნენ ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში. კოლხეთის სამეფოს დაცემის ხანაში ჯ-ის ერთი ნაწილი ჩრდ. კავკასიიდან შავიზღვისპირეთში გადმოსახლდა მდ. აქეუნტსა (შახე) და მდ. ნიკოფსიას (ნეჩეფ-სუხი) შორის (დაახ. ახლ. ნოვოროსიისკიდან ტუაფსემდე ტერიტორია). შემდეგ მათ გააფართოვეს თავიანთი მიწა-წყალი მდ. ყუბანის ქვემო წელამდე. ჯ-ებს ახ. წ. II ს-ში შავი ზღვის ჩრდ. აღმ. სანაპიროზე, მდ. აქეუნტზე სანიგთა ეთნო-პოლიტიკური გაერთიანება ესაზღვრებოდა, გვიანანტიკურ ხანაში ეგრისის (ლაზიკე) სამეფო, მდ. აქეუნტზე, ხოლო VI ს-დან აბაზგია. გარკვეული დრო-

ის განმავლობაში ისინი საქართველოს გავლენის სფეროში იმყოფებოდნენ. XV ს. ბოლოსთვის ჯ-ები ჩამოშორდნენ საქართველოს. XVIII-XIX სს-ში აღიღებთან, უბიხებთან და აფხაზებთან გაითქვიფნენ. ჯ-ების მთის თემები კი XIX ს. 60-იანი რუსეთის ხელისუფლებამ თურქეთში გადაასახლა. ქართული წყაროები ჯ-ების სახელით იხსენიებენ საკუთრივ ჯ-ებს, აბაზა ტომებს, მოგვიანებით ჯ-ები და ჯ-ეთი ეწოდება აღიღებს და მათ მიერ დასახლებულ ტერიტორიებს, როგორც ჩრდ.-აღმ. შავიზღვისპირეთში, აფხაზეთიდან მდ. ყუბანის ქვემოწელამდე, ისე ჩრდ.-დას. კავკასიაში. ჯ-ები და ჯ-ეთი იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“, „მატიანე ქართლისა“, სუმბატ დავითის ძე „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“ (ქ. ც. I, 1955); ბერი ეგნატაშვილი „ახალი ქართლის ცხოვრება“, „ახალი ქართლის ცხოვრება“ – მესამე ტექსტი (ქ. ც. II, 1959); ვახუშტი ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (ქ. ც. IV, 1973); პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“ (1981); „პარიზის ქრონიკა“ (1980); ნიკო დადიანი „ქართველთა ცხოვრება“ (1962); ისტორიული საბუთები, საფლავის ქვის წარწერა (ქრ. II. 1897, III, 1967; ქ. ს. d. 1972; მც. ქ. 1968).

ნეტარი ანდრია (პირველწოდებული) ცხუმიდან (ახლ. ქ. სოხუმი) მონაფეებთან ერთად გადავიდა ჯ-ში, რათა იქ ქრისტიანობა გაეგრძელებინა (I ს.). ამ ქვეყნის მოსახლეობა იყო გულფიცხი, ურწმუნო და გაუმაძღარი. მათ

არ შეინყნარეს მოციქულის ქადაგება და მისი მოკვლა გადაწყვიტეს. ანდრია ღვთის მადლმა გადაარჩინა. როდესაც იგი ჯ-ების მოუდრეკლობაში დარწმუნდა, მიატოვა ისინი და ცხუმში დაბრუნდა. ამიტომ ჯ-ები დღემდე ურწმუნოები არიან (ლ. მ. 43, ჩანართი). მეფე ასფაგური (ქართლის მეფე, III ს. ბოლო) სომეხთა მეფეს კოსაროს ეხმარებოდა სპარსელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. მან გახსნა დარიალის კარი და გამოიყვანა ხაზარები, ჯ... (ლ. მ. 59-60; ვ. ბ. 69-70). ვახტანგ გორგასალმა (ქართლის მეფე V ს. 40-იანი – V ს. ბოლო), როდესაც ოსეთზე გაილაშქრა, იქიდან გადავიდა ჯ-თში და მოაოხრა. ჯ-ეთი იმ დროისათვის ოსეთს ესაზღვრებოდა (ჯ. 156; ვ. ბ. 104). ხანგრძლივი დროის შემდეგ თურქებისაგან შევიწროებული ჯ-ები გადასახლდნენ და დაემკვიდრნენ აფხაზეთის მოსაზღვრეთ, „აფხაზეთს იქით ზღუამდე“ (ჯ. 157; ვ. ბ. 104). ვახტანგ გორგასალმა ბერძნებს (ბიზანტია) წაართვა ჯ-ეთი აფხაზეთითურთ და დაიმორჩილა (ვ. ბ. 795). ახლანდელ ჯ-ეთს აღმოსავლეთით ესაზღვრება კაპკეტის წყალი (მდ. ბზიფი), დასავლეთით და სამხრეთით შავი ზღვა, ჩრდილოეთით კავკასიონი. კაცნი არიან „მხეცთა მსგავსი“, ადრე ყოფილან ქრისტიანები, ახლა კი არ ცნობენ ქრისტიანულ სჯულს. სამოსი, იარაღი და საჭურველი აქვთ ჩერქეზების მსგავსი (ვ. ბ. 786-87). ლეონი როდესაც დაჯდა მეფედ (756-98) მთელ ეგრისს უწოდა აფხაზეთი და იგი დაეყო რვა საერისთავოდ. აფხაზეთი და ჯ-ეთი ერთ საერისთავოში მოაქცია

(ვ. ბ. 796; ნ. დ. 154). გიორგიმ (გიორგი II, აფხაზთა, დას. საქართველოს მეფე 922-57) გავლენა კახეთზეც მოიპოვა. მას არ ემორჩილებოდა ლონობანის პატრონი ივანე არიშის ძე და მისი ძმა ხახუა, რომელიც მარანის (ვ. ბ-სთან მარილისი) ციხეს ფლობდა. გიორგიმ ციხე აიღო, ხოლო ხახუა ჯ-ეთში გადასახლა (მ. ქ. 268; ვ. ბ. 135). მეფე ბაგრატმა (ბაგრატ III, საქართველოს მეფე 975-1014) დაიპყრო მთელი კავკასია, მათ შორის ჯ-თი (მ. ქ. 281; ს. დ. 382). რუსუდანმა (საქართველოს მეფე 1223-45) ჯალალედინის (ხორეზმის შაჰი 1220-31) წინააღმდეგ მოუწოდა მთელს თავის სამეფოს, მათ შორის ჯ-თა (ჟ. 182). ვამეყ დადიანმა (ოდიშის მთავარი 1384-96) ჯ-ზე მოაწყო ლაშქრობა. ქართველებმა ჯ-ში წარმატებებს მიაღწიეს. მოსახლეობის დიდი ნაწილი დაიმორჩილეს. ვინც მიიმხრეს მათგან მძევლები წამოიყვანეს, ხოლო ურჩნი სასტიკად დასაჯეს. ლაშქრობიდან ვამეყ დადიანი ნადავლით დაბრუნდა, ჯ-ეთის ეკლესიებიდან მარმარილოს სვეტები წამოიღო და სამეგრელოს ეკლესიებს შესწირა (ხობის ტაძრის მარმარილოს ფიქალის წარწერა; ქრ. II. 199). მეფე ბაგრატის (ბაგრატ II, იმერეთის მეფე 1463-66, ქართლ-იმერეთის 1466-78) გავლენის სფეროში შედიოდა ჯ-ეთი (ბ.ე. 342; მესამე ტ. 477). ბაგრატმა მადლიერების ნიშნად შარვაშიძეს უბოძა „აფხაზნი და ჯ-ნი“ (ბ.ე. 349; ვ.ბ. 806). ბაგრატის თაოსნობით (ბაგრატ III, იმერეთის მეფე 1510-65 / ვ.ბ.-ს მიხედვით 1510-48) მამია დადიანმა (ოდიშის მთავარი 1512-33) და მამია გურიელმა (გურიის მთავარი

1512-34) იანვრის თვეში (1533) გადაწყვიტეს ჯ-ზე ზღვით გალაშქრება, რადგან ჯ-ები ოდიშსა და გურიას ემტერებოდნენ. ბრძოლის პირველ დღეს ქართველებმა გაიმარჯვეს. მეორე დღეს, პარასკევს, განრისხდა ღმერთი ოდიშართათვის. დადიანთან ოდიშის რაზმს უთანხმოება მოუვიდა და ბრძოლის ველი მიატოვეს. ჯ-თან სასტიკი ბრძოლის შემდეგ მოკავშირეები დამარცხდნენ. ბრძოლაში დაიჭრა მამია დადიანი, მოკლეს გურიელის შვილი გიორგი და სხვა აზნაურიშვილნი. მამია გურიელი, მისი სამი ძმა, ეპისკოპოსები და გურიის ლაშქარი დაატყვევეს. აფხაზეთის (დას. საქართველო) კათოლიკოსმა მალაქია აბაშიძემ (1519 – XVI ს. 40-იანი) მოლაპარაკების შედეგად ცოცხლები ტყვეობიდან დაიხსნა, ხოლო მიცვალებულები გამოისყიდა (მესამე ტ. 497; პ. ქ. 221; მც. ქ. 55; 105 ქრ. II, 379). [განსხვავებული ინფორმაცია]: მამია დადიანი ბრძოლაში დაიღუპა, დადიანად დასვეს ლევანი, მამია გურიელი შვილმა როსტომმა გამოისყიდა. ბრძოლა მოხდა 1532 (ვ. ბ. 811). გიორგი (გიორგი III, იმერეთის მეფე 1604-39) გოჭორაულთან (1623) შეებრძოლა ლევან დადიანს (ოდიშის მთავარი 1611-75). ლევანის მხარეს იბრძოდნენ ჯ-ები. მეფე გიორგი დამარცხდა (ვ. ბ. 826). დადიანების მიერ გაცემულ საბუთებზე (შენიშნულობის წიგნი ბიჭვინთისადმი ვამეყ დადიანისა ქ.ს.დ. VI, 671, გაცემული 1660-62) დადიანები ხელს აწერენ: „მფლობელნი ჯ-ისა“. ჯ-თი, რომ ოდიშის მთავრების გავლენის სფეროა, ასევე ჩანს ვამეყ დადიანის საფლავის ქვის წარწერიდან (1384-96, ქრ. II, 199).

ალექსანდრეს (ალექსანდრე V, იმერეთის მეფე 1720-41, 1741-46, 1749-52) ოსმალებმა (1730) ჯ-ზე სალაშქროდ უხმეს. თავდაპირველად მეფე იძულებით დათანხმდა, შემდეგ კი გადაწყვეტილება მიიღო მიეტოვებინა ოსმალები. ლაშქრობის წინა ღამით ჯართან ერთად გამოიპარა (ვ.ბ. 887; ნ.დ. 175). ნურსალ-ბეგის (ხუნძახის ბატონი) წინააღმდეგ ბრძოლაში (1755) ქართველების მხარეს იბრძოდნენ „ჩერქეზები, ჯიქები...“ (პ. ო. 219). აფხაზეთის მთავარი შერვაშიძე ჯ-თა, ალანთა და ჩერქეზთა დახმარებით მოულოდნელად სამეგრელოს შემოესია [კაცია დადიანმა დახმარება სოლომონს (სოლომონ I, იმერეთის მეფე 1752-84) სთხოვა]. სოლომონმა 12 000 კაციანი ლაშქარი დაამარცხა (რუხის ბრძოლა 1779), (ქრ. III. 367). ციხე-ქალაქის (სოხუმი) რუსების მიერ აღების შემდეგ (1810, 10 ივლისი) შერცხვენილი ასლან-ბეგი ჯ-ეთში გაიქცა. იქ ჯ-თა ჯარი „იშოვა“ და რუსების წინააღმდეგ წამოვიდა. მართალია ჯ-ები მამაცურად იბრძოდნენ, მაგრამ რუსებმა მაინც გაიმარჯვეს (ნ. დ. 211).

ქ. ნადირაძე

ჯიქეთი – იხ. სტ. ჯიქები // ჯიქეთი.

ჯუანშერი ასფურაგნელი – V ს-ის სომეხი ერისთავი. ჯ.ა. იხსენიება: ჯუანშერი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ (ქ.ც. I, 1955).

ვახტანგ გორგასლის (ქართლის

მეფე V ს. II ნახ.) ბიზანტიაში ლაშქრობის დროს გზად მას შეუერთდა ჯ.ა. და ორი სხვა სომეხი ერისთავი, თრდატის (სომხეთის მეფე 287-330) ნათესავები, მიადგნენ კარნუ-ქალაქს (ქ. ერზურუმის (თურქეთი) ძველი ქართული სახელწოდება), გამართეს ბრძოლა, მაგრამ ვერ აიღეს, რადგან სამი მაღალი ზღუდით იყო შემოსაზღვრული. ვახტანგმა დატოვა ქალაქისათვის საბრძოლველად ორი ერისთავი 12000 მხედრით (ჯ. 159-160).

ე. კვაჭანტირაძე

ნალკოიტი – ჯევი იგივე ქვეყანა (ადმინისტრაციული ერთეული) სომხეთში. ნ. იხსენიება: სტეფანე მტბევა-რი, „წამებაჲ წმიდისა მონამისა გობრონისი“, (დ.ქ.ა.ლ.დ., I, 1963, გვ. 175).

თ. ქორიძე

ჭაგატი – ჯევი იგივე ქვეყანა სომხეთში. ჭ. იხსენიება: სტეფანე მტბევა-რი, „წამებაჲ წმიდისა მონამისა გობრონისი“ (დ.ქ.ა.ლ.დ., I, 1963, გვ. 175).

თ. ქორიძე

ჰაოსი – სომეხთა ეპონიმი. ჰ. იხსენიება: ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ (ქ.ც. I, 1955), ვახუშტი ბატონიშვილი (ქ.ც. IV, 1973).

თარგამოსის (ქართველთა ეპონიმი) შვილებიდან პირველს ერქვა ჰ.

თარგამოსმა თავისი სამფლობელოს გაყოფისას 3-ს უბოძა ნახევარი (ლ.მ. 4). თარგამოსის შვიდივე შვილი მორჩილებდა 3-ს. ის ებრძოდა ნებროთს (ბიბლიური მამამთავარი, ბაბილონის გოდოლის მშენებლობის ხელმძღვანელი. ლ.მ. მას სპარსელად და ხალხთა პირველ მეფედ მიიჩნევს, რომელსაც მორჩილებდნენ თარგამოსიანები). მან შეკრიბა ყველა თარგამოსიანი, დადგა მასისის მთის (მთები ისტ. სომხეთის ტერიტორიაზე, ამჟამად თურქეთის ტერიტორია) ძირას და დაამარცხა ნებროთი (ლ.მ. 6, 7; ვ.ბ. 14, 47).

ე. კვაჭანტირაძე

ჰუსეინ ყული-ხანი – ბაქოს სახანოს გამგებელი (დაახ. 1792-1806). ჰ. ყ. იხსენიება: თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983); ბაგრატ ბატონიშვილი „ახალი მოთხრობა“ (1941); ნიკო დადიანი „ქართველთ ცხოვრება“ (1962).

1806, თებერვალში რუსეთის გენერალმა ციციანოვმა (პავლე ციციანოვი, 1754-1806, საქართველოს მთავარმართებელი) ბაქოზე გალაშქრება გადანყვიტა. დიდძალი ჯარით ბაქოს ახლოს დაბანაკდა და ჰ. ყ.-ს ქალაქის კლიტეების ჩაბარება მოსთხოვა. ჰ. ყ.-ს ციციანოვის მოკვლა ჰქონდა გადანყვეტილი, ამიტომ მის წინადადებას დასთანხმდა ერთი პირობით: თუ იგი ხანს პირისპირ შეხვდებოდა. ციციანოვს ლალატის შესახებ ერთმა ბაქოელმა სომეხმა აცნობა. მან არ დაუჯერა და ეს სომეხი სას-

ტიკად აცემინა. გენერალი ორი თანმხლები პირით: ელისბარ ერისთავიშვილით და ვინმე ყაზახით, ჰ. ყ.-ს შეხვდა. ხანის ჩასაფრებულმა ჯარისკაცებმა ციციანოვი თოფით მოკლეს, ხოლო ელისბარ ერისთავიშვილს ჰ. ყ.-მ თავი მოჰკვეთა და ირანის შაჰს, ბაბა-ხანს (1797-1834, ტახტზე იჯდა ფათალი-ხანის სახელით) გაუგზავნა. შეშინებული რუსები ყიზლარსა (ქალაქი ჩრ. კავკასიაში) და თბილისში გაიქცნენ (თ.ბ. 72; ბ.ბ. 97, 98). რუსეთის იმპ. ალექსანდრე პავლეს ძემ (1801-25) დიდი მხედრობა გააგზავნა ბაქოს სახანოს დასაპყრობად. შეშინებული ჰ. ყ. გაიპარა, ხოლო ციხე რუსებმა აიღეს (ნ. დ. 197).

ქ. ნადირაძე

ჰუსეინ-ხანი – ერევნის ხანი (ჰუსეინ ყული-ხანი 1808-28). ჰ. ხ. იხსენიება: თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“.

1810 ჰ. ხ. სპარსეთიდან წამოვიდა 2 000 სპარსი მეომრით, მოვიდა ახალქალაქში (ქალაქი და ციხე ჯავახეთში). ტორმასოვმა (ალექსანდრე ტორმასოვი, 1752-1819. რუსეთის მთავარსარდალი საქართველოში და კავკასიის ხაზზე) მარკიზი პაულიჩი 1000 რუსი და 500 ქართველი ჯარისკაცით გააგზავნა მის წინააღმდეგ. შეტაკების დროს მართალია სპარსელები გაფანტეს, მაგრამ მარკიზის უგუნურების გამო ახალქალაქი ვერ დაიკავეს (თ.ბ. 77, 79).

ქ. ნადირაძე

ჰუსეინ-ხანი – შაქის სახანოს გამგებელი. ჰ.ხ. იხსენიება: თეიმურაზ ბაგრატიონი „ახალი ისტორია“ (1983). ვფიქრობთ, აქ, საუბარი უნდა იყოს შაქის სახანოს დამაარსებლის აჯი-ჩელეების შვილიშვილზე. იგი შაქს განაგებდა დაახ. 1771-83.

ერეკლემ (ერეკლე II, ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98), როდესაც ოსმალეთში ელჩად გაუშვა საკუთარი მდივანი გურგინა (1776), თვითონ ახალ-

ქალაქში (ქ. ჯავახეთში) დადგა. ამ დროს ქარელი ლეკები შეესივნენ სოფ. ფხოვს, წაასხეს ტყვეები, რომელთა შორის მოურავის შვილის, პაატას მეუღლეც იყო; იგი ჰ. ხ-მა ცოლად შეირთო. ჰ. ხ-ს ერეკლე დაეხმარა ყუბის ხანის, ფათალის (1758-89) წინააღმდეგ ბრძოლაში და ხანობა შეუნარჩუნა (თ.ბ. 55, 56).

ქ. ნადირაძე

გეოგრაფიულ სახელთა განმარტებები

აპოცი – ძველი ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინცია, ქვემო ქართლის უკიდურეს დასავლეთ ნაწილში (ჯავახეთის სამხრეთით). გვიან შუა საუკუნეებში თურქმანული ტომების მოძალების შედეგად ა-ს ყაიყული ეწოდა. ყაიყული ქართლის სამეფოს „მეწინავე სადროშოს“ შემადგენლობაში შედიოდა და მეფის მოურავი განაგებდა. 1801 როდესაც საქართველო რუსეთმა შეიერთა, ყაიყული (აპოცი) საქართველოს გუბერნიის ლორეს მაზრის შემადგენლობაში შევიდა, 1849 როდესაც ერევნის გუბერნია შეიქმნა, მას გადაეცა. დღეს სომხეთის შემადგენლობაშია.

აფხაზეთი – საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილის სახელწოდებაა. აფხაზეთი თანამედროვე საზღვრებში მხოლოდ XX ს-ის 20-იან წლებში ჩამოყალიბდა. თავდაპირველად ტერიტორია, რომელსაც ქართველები აფხაზეთს უწოდებდნენ, შავი ზღვისპირას ანაკოფიიდან (დღ. ახალი ათონი) მდ. ნიკოფსიის წყლამდე ვრცელდებოდა. XV-XVI სს-ში აფხაზეთს მდ. ბზიფსა და ანაკოფიას შორის ზღვისპირეთი ეჭირა. XVI ს-ის 80-იანი აფხაზეთის ტერიტორია სამხრეთ-აღმოსავლეთით ოდიშის (სამეგრელოს) სამთავროს ხარჯზე მდ. კელასურამდე გაიზარდა. XVII ს-ის დასასრულს აფხაზეთმა ოდიშის სამთავროს ხარჯზე სამხრეთ-აღმოსავლეთით ტერიტორია მდ. ენგურამდე გააფართოვეს. მდ. კელასურსა და ლალიძგას შორის მათ ძირძველი ქართული მოსახლეობის უდიდესი ნაწილის გენოციდი და დეპორტაცია მოახდინეს. XVII ს-ის 10-20-იანი ამ დაპყრობილი ტერიტორიის ერთი ნაწილი სამურზაყანოს სახელით სამეგრელოს სამთავროს დაუბრუნდა. 1810 დასავლეთ საქართველოს სხვა ზღვისპირა სამთავროებთან ერთად, აფხაზეთის სამთავრო რუსეთის იმპერიაში ავტონომიის უფლებით შევიდა. 1864 რუსეთის ხელისუფლებამ აფხაზეთის სამთავრო გააუქმა და ტერმინი „აფხაზეთი“ პოლიტიკური რუკიდან ამოიღო. „აფხაზეთი“, როგორც ტერმინი, მხოლოდ 1919 საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობამ აღადგინა. აფხაზეთმა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ხანაში (1918-21) ავტონომია მიიღო. 1921 დეკემბერში აფხაზეთი, როგორც სახელშეკრულებო რესპუბლიკა, საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის შემადგენლობაში შევიდა. 1931 მას აფხაზეთის ავტონომიური სოციალისტური რესპუბლიკა ეწოდება. 1992-93 აფხაზეთმა სეპარატისტებმა, რუსეთის ფედერაციის დახმარებით, ძირძველი, ადგილობრივი მოსახლეობის დიდი ნაწილი გამორეკეს და აფხაზეთის დამოუკიდებლობა გამოაცხადეს. დღეს აფხაზეთი ოკუპირებულია რუსეთის ფედერაციის ჯარების მიერ. ქართულ წყაროებში ძირითადად ტერმინში „აფხაზეთი“ იგულისხმება დასავლეთ საქართველო.

ასალციხის საფაშო (ჩილდირის საფაშო) – ოსმალეთის მიერ შექმნილი ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ერთეული მის მიერ დაპყრობილი სამცხე-საა-

თაბაგოს ტერიტორიაზე. XVI ს-ის I ნახ. ოსმალებმა დაიპყრეს სამცხე-საათაბაგოს დასავლეთი, 1578 კი აღმოსავლეთ ნაწილი. 1579 სულთნის ბრძანებით სამცხე-საათაბაგოს სხვადასხვა დროს დაპყრობილი ტერიტორიები გააერთიანეს და ერთი ადმინისტრაციულ-სამმართველო ერთეული ა.ს. ჩამოაყალიბეს. ა.ს. მთლიანად არ მოიცავდა სამცხე-საათაბაგოს ყოფილ ტერიტორიებს. მისი ზოგიერთი ნაწილი: ისპირი, თორთუმი, პატარა არტაანი, ნამერავანი სხვა საფაშოებს შეუერთეს. ა.ს-ს ძირითადად ისევ ჯაყელთა საგვარეულო განაგებდა. 1828-29 რუსეთ-ოსმალეთის ომის შედეგად ა.ს-ს ნაწილი (ახალციხე და მისი სანახები) საქართველომ დაიბრუნა. XIX ს. შუა წლებიდან ა.ს. გაუქმდა, ხოლო ოსმალთა მფლობელობაში დარჩენილი ტერიტორიები ოსმალეთის სხვადასხვა პროვინციას შეუერთდა.

ბორჩალო – ისტორიული მხარე ქვემო ქართლში. სახელწოდება მოდის დებედის ხეობაში XVII ს. დასაწყისში ჩასახლებული თურქმანული ტომის ბორჩალუსაგან. 1604 ირანის შაჰმა აბას I-მა (1587-1729) სხვა ტერიტორიებთან ერთად ქართლის სამეფოს დებედის ხეობაც ჩამოაჭრა და ბ-ს სახანო შექმნა. სახანო ირანის აგრესიის დასაყრდენი გახდა ქართლის მეფეთა წინააღმდეგ. XVIII ს. 50-იანი თეიმურაზ II-მ (ქართლის მეფე 1744-62) ბ-ს სახანო თავის ხელისუფლებას დაუქვემდებარა. 1765 ერეკლე II-მ (ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98) სახანო სამოურავოდ აქცია. რუსეთის მიერ ქართლის სამეფოს გაუქმების (1801) შემდეგ, შეიქმნა ბ-ს დინსტინცია, რომელიც თბილისის მაზრაში შევიდა. 1880 თბილისის გუბერნიის შემადგენლობაში შეიქმნა ბ-ს მაზრა. ბ-ს მაზრა მოიცავდა ახლანდელი წაღკის, მანგლისის, თეთრიწყაროს, დმანისის, ბოლნისისა და მარნეულის რ-ის ტერიტორიას. ბ-ს მაზრა გაუქმდა 1929.

ბურია – მხარე დასავლეთ საქართველოში. მოიცავდა ქობულეთ-ჩაქვის ქედს, შავ ზღვას, მდ. რიონის ქვემო წელსა და მდ. ჭოროხის შესართავს შორის მდებარე მხარეს. XV ს. მე-2 ნახევარში ჩამოყალიბდა გურიის სამთავრო. სამთავროს გურიელები განაგებდნენ. მათი რეზიდენცია ოზურგეთში იყო. გ. დღეს მოიცავს: ჩოხატაურის, ოზურგეთისა და ლანჩხუთის რ-ებს.

ღვალეთი – ისტორიული მხარე შუა საუკუნეების საქართველოში. მისი ტერიტორია მოიცავდა კავკასიონის ქედის ცენტრალურ ნაწილს, დარიალის ხეობასა და მამისონის უღელტეხილს შორის.

იპრისი – დასავლეთ საქართველოს ქართული სახელწოდება უძველესი დროიდან VIII საუკუნის ჩათვლით. სახელწოდება მოდის დასავლეთ ქართული „ეგრი“ // „ეგური“ ტომის სახელიდან. ეგრისის ასურელები კილხას, ურარტუელები კულხას, ხოლო ძვ. ბერძნები კოლხიდას უწოდებდნენ. II-VIII საუკუნეების ძველ ბერძნულ, ლათინურ და ბიზანტიურ საისტორიო წყაროებში ეგრისი „ლაზიკის“ სახელით მოიხსენიება.

ელისუსის სასულთანო – იხ. კაკი (კახი).

ზემო ქართლი – XVI ს-მდე ეწოდებოდა საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილს – მტკვრის ზემოთსა (ტაშისკარიდან მდ. მტკვრის სათავეებამდე) და ჭოროხის აუზის ზემო წელს. ზ. ქ-ში შედიოდა: სამცხე, ჯავახეთი, ერუშეთი, არტაანი, კოლა (მტკვრის ზემო წელზე), კლარჯეთი, შავშეთი, ტაო, სპერი.

XVI ს-დან ზ. ქ-ი უკვე ეწოდებოდა ძველი შიდა ქართლის ტერიტორიას, კერძოდ მის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილს. მისი ცენტრი იყო ქ. გორი.

თბილისის საამირო – ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ერთეული საქართველოში. შექმნეს არაბმა დამპყრობლებმა დაახ. VIII ს. 30-იანი XI ს. 80-იანი. თ.ს-ს მართავდა მაჰმადიანი ამირა. თ.ს. არაბთა სახალიფოს დიდი პროვინციის ამიერკავკასიის ერთ-ერთი ოლქი იყო. ამირა იურიდიულად ამ პროვინციის გამგებელს მაჰმადიან მოხელეს – ვალის ექვემდებარებოდა. თ.ს. თავდაპირველად მთელ აღმოსავლეთ საქართველოს მოიცავდა და მას ქართლის საამიროც ეწოდებოდა. არაბთა წინააღმდეგ ქართული დამოუკიდებელი სამთავროების ბრძოლის შედეგად, საამიროს ფარგლები თანდათან შეიზღუდა, IX-XI სს-ში საამიროს საზღვარი ჩრდ-ით დიღმის ხევის ჩათვლით ვრცელდებოდა, სამხრეთით საამიროს შემადგენლობაში დარჩა ციხეები: ბირთვისი, ორბეთი, ფარცხისი. რუსთავში, დმანისსა და ხუნანში ცალკე ამირები იხსდნენ. IX ს. 80-იანი — XI ს. 80-იანი თბილისის საამირო აღარ ემორჩილებოდა სახალიფოს ცენტრს. თბილისის ამირები იყვნენ: შუაბიანების, შაიბანიანების და ჯაფარიანების საგვარეულოები. ჯაფარიანები ჭრიდნენ მონეტას საკუთარი სახელით.

იმერეთი – მხარე დასავლეთ საქართველოში. გვიანი შუა საუკუნეების ი. მოიცავდა საკუთრივ იმერეთს, ზემოს (ახლ. ზესტაფონის, თერჯოლის, ჭიათურის, საჩხერისა და ხარაგაულის რ-ებს) და ქვემოს („ქუთაისის ქვეყანას“ – ახლ. ბაღდადის, ვანის, წყალტუბოს და ხონის რ-ებს), ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ოკრიბას (ახლ. ტყიბულის რ-ნი), რაჭას (ახლ. ონისა და ამბროლაურის რ-ებს), ლეჩხუმს (ახლ. ცაგერის რ-ნი). XV ს-ის დამლევს ამ ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა იმერეთის სამეფო, რომელიც დროდადრო მთელ დასავლეთ საქართველოს აერთიანებდა.

კაკი (კახი) – საქართველოს ისტორიული პროვინციის ჰერეთის მნიშვნელოვანი პუნქტი და მხარე, ახლ. აზერბაიჯანის შემადგენლობაშია. მოიცავს კახის რ-ის ტერიტორიას. კ. პოლიტიკურ ერთეულად ჩამოყალიბდა მას შემდეგ, როდესაც შაჰ-აბას I-მა (ირანის შაჰი 1578-1629) 1604 კახეთის მეფეს ალექსანდრე II-ს (1574-1605) ჰერეთის ეს განაპირა თემი ჩამოართვა და წახურელ ლეკებს გადასცა. XVIII ს-ის I მეოთხედში კ-ში ჩამოყალიბდა წახურელ ლეკთა ე.წ. უბატონო თემები.

ასე ჩაეყარა საფუძველი შემდგომი დროის ელისუსის სასულთნოს, რომელიც XIX ს. რუსეთის შემადგენლობაში შევიდა (იხ. საინგილო).

კამბეჩოვანი – აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული მხარე. მოიცავდა ტერიტორიას მდ. ალაზნის ქვემონელსა და მდ. მტკვარს შორის. ცენტრი ციხე-ქალაქი ხორნაბუჯი. XV ს-დან ეწოდა ქიზიყი (იხ. კახეთი).

კახეთი – მხარე აღმოსავლეთ საქართველოში. მდებარეობს მდ. ივრის შიდა და ქვემო დინებისა და მდ. ალაზნის აუზში. კ-ის მხარეებია: გარეკახეთი (მდ. ივრის შუა წელი), ქიზიყი (მდ. ივრის ქვემო წელი), შიგნიკახეთი (მდ. ალაზნის მარჯვენა სანაპირო), გაღმამხარი (მდ. ალაზნის მარცხენა სანაპირო). უძველესი კ. გაცილებით მცირე ტერიტორიას მოიცავდა: მდ. ივრის ზემო წელი – თიანეთსა და უჯარმას შორის. VIII ს. ბოლოს კუხეთი და ჰერეთის ნაწილი (XV ს-დან მთელი ჰერეთი) კ-ს ცენტრი გახდა. კ-ს ცენტრი ჯერ ჩელეთი იყო, IV ს-დან უჯარმა, XI ს-დან თელავი, ხოლო XV-XVI სს-ში გრემი.

კლარჯეთი – ისტორიული მხარე სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. მოიცავდა მდ. ჭოროხის ქვემო დინების აუზს, არსიანის ქედიდან შავ ზღვამდე (ახლ. თურქეთის ტრ.). კ-ში შედიოდა მურღულის, ეგრის, არტანუჯის, ნიგალის და სხვა ხევები. უძველესი ცენტრი თუხარისი, შემდეგ ციხე-ქალაქი არტანუჯი.

ლორა (ლორი) – შუა საუკუნეების ციხე-ქალაქი და ისტორიული მხარე ტაშირში, ქვემო ქართლის განაპირა ოლქში (ახლ. სომხეთის ტერიტორია).

მესხეთი – ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს (ზემო ქართლი) ზოგადი სახელწოდება. მ. ტერიტორიულად მოიცავდა მდ. მტკვრის აუზის ზემო ნაწილს: სამცხე, ჯავახეთი, არტაანი, ერუშეთი, კოლა და მდ. ჭოროხის აუზს მთლიანად: აჭარა, კლარჯეთი, შავშეთი, ტაო, სპერი.

ოდიში – ისტორიული მხარე დასავლეთ საქართველოში, გვიანდელი შუა საუკუნეების ხანის სამეგრელოს ძირითადი ნაწილი: ადრეულ საუკუნეებში მოიცავდა მდინარეების – კელასურისა და ტეხურას შორის მდებარე ტერიტორიას. XVIII ს-ის დამდეგიდან ო-ს უწოდებენ მდინარეების – ენგურისა და ტეხურას შორის არსებულ ტერიტორიას.

საინგილო – ფეოდალური ხანის საქართველოს მხარე, ისტორიული კახეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი. ძველი ქართული პროვინციის ჰერეთის შემადგენელი ნაწილი. მოიცავს ახლანდელი აზერბაიჯანის ბელაქნის, ზაქათალასა და კახის რ-ების ტერიტორიას. XI -ის დამდეგს ადმინისტრაციულად მაჭის საე-

რისთავოს ფარგლებშია. XVI-XVII სს-ში ს-ს ტერიტორიაზე დაღესტნიდან ლეკებმა დაიწყეს ჩამოსახლება და ადგილობრივი მოსახლეობის შევიწროვება-განდევნა. XVIII ს-ის I მეოთხედში აქ ჩამოყალიბდა ავარიელი (ჭარი, ბელაქანი, კატეხი, თალა, მუხახი, ჯინიხი) და ნახურელი (ნახური, ელისუ, სუვაგილი, ყარადულაკი) ლეკების ე.წ. თავისუფალი თემები. ქართულ წერილობით წყაროებში აქ მოსახლე ლეკები იხსენიება, როგორც ჭარელი ლეკები, ჭარელები. ჭარელები მუდმივ დასაყრდენს წარმოადგენდნენ დაღესტნელი ლეკებისთვის მათ მიერ ქართლ-კახეთის სამეფოს პერმანენტული დარბევების დროს (პ.ო). ჭარელები აგრეთვე იბრძოდნენ ფანა-ხანის (ყარაბაღის მფლობელი), აჯი-ჩალაბის (შაქის ხანი), ნურსალ-ბეგის (ხუნძახის მფლობელი) მხარეს ქართლ-კახეთის წინააღმდეგ (პ.ო). ს. შედგებოდა ორი პოლიტიკური ერთეულისგან: ჭარ-ბელაქანი და ელისუს სასულთნო. 1803 ეს ერთეულები რუსეთის შემადგენლობაში შევიდნენ. 1830 რუსებმა გააუქმეს მათი პოლიტიკური დამოუკიდებლობა და შექმნეს ჭარ-ბელაქნის ოლქი, 1840 ბელაქნის მაზრა, რომელიც საქართველო-იმერეთის გუბერნიაში შევიდა. 1860-დან უწოდეს ზაქათალას ოკრუგი და დაღესტნის ოლქს დაუქვემდებარეს. რუსეთმა საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკასთან (1918-21) 1920, 8 მაისს დადებული ხელშეკრულებით ზაქათალის ოლქი საქართველოს ტერიტორიად აღიარა. 1921-დან ეს ოლქი ბოლშევიკურმა რუსეთმა აზერბაიჯანს გადასცა და დღემდე მის შემადგენლობაშია.

სამშვილდე – იგივე ორბის ციხე, ერთ-ერთი უძველესი ციხე-ქალაქი ისტორიულ ქვემო ქართლში, მდ. ქციისა (ხრამი) და ჭივჭივას შესართავში, ახლ. სოფ. სამშვილდის მახლობლად (თეთრინყაროს რ-ნი). ქ. სამშვილდე წარმოადგენდა ამავე სახელწოდების საერისთავოს ცენტრს.

სამცხე – ისტორიული მხარე სამხრეთ საქართველოში. მოიცავს ახლანდელი ბორჯომის რ-ის ნაწილს, ახალციხის, ასპინძის, ადიგენის რ-ებს და თურქეთის მომიჯნავე ტერიტორიულ ნაწილს (ისტორიულ რეგიონებს: ყველისხევს, ნურწყაბს, ფოცხოვს და ჯაყისწყლის მიმდებარე ტრ. დიდ ნაწილს). ს-ის ისტორიული საზღვრებია: დასავლეთით – არსიანის მთები, ჩრდილოეთით – ფერსადის (ღადოს) მთები, სამხრეთით ერუშეთის მთები, კასრის სერი, გუმბათისა და ვანის მთები, აღმოსავლეთით ჯობისხევი (მდ. მტკვრის მარჯვენა შენაკადი). უძველესი ცენტრები ოძრხე და აწყური. XI ს-ის მე-2 ნახ. ფლობდა ჯაყელთა საგვარეულო. XVI ს-ის პირველ ნახევარში სამცხესა და მის მომიჯნავე ტერიტორიაზე იქმნება მსხვილი პოლიტიკური ფეოდალური ერთეული სამცხე-საათაბაგო. XVI ს-ის მე-2 ნახ. ს. თანდათან დაიპყრო ოსმალეთმა. რუსეთ-ოსმალეთის ომის (1828-29) შემდეგ საქართველომ სამცხის ერთი ნაწილი დაიბრუნა.

სამცხე-საათაბაგო – ფეოდალური სამთავრო სამხრეთ-დასავლეთ სა-

ქართველოში. XIV ს-ის I ნახ-დან XVII ს-ის 20-იან წ-მდე. წარმოიქმნა სამცხის სამთავროს გაზრდის და გაფართოების საფუძველზე. ს.ს-ს გამგებლებს მინიჭებული ჰქონდათ სპასალარობაც. მონღოლებმა საქართველოს დაპყრობისა (XIII ს.) და დუმნებად დაყოფის შემდეგ ეს მხარე ერთ დუმანში მოაქციეს და ჯაყელთა გვარის ძველ ერისთავებს დაუმორჩილეს. 1266 ს.ს-ს სამთავრომ საქართველოს მეფისგან შეუვალობა მოიპოვა და ყაენის სახასო მამულად „ხასინჯუდ“ იქცა. XIII ს-ის 80-იანი ს.ს-ს სამთავროს ფარგლებში შედიოდა: ტაო, შავშეთი, კლარჯეთი, კოლა, არტაანი, კარნიფორი, აჭარა, „კარული ქვეყანა“ (ყარსის რეგიონი) და სვერი. სამთავროს საზღვრები ტაშისკარიდან არზრუმამდე და შავ ზღვამდე ვრცელდებოდა. ძირითადი რეზიდენცია – ახალციხე იყო. მეფე გიორგი V-მ (1318-46) ისევ საქართველოს სამეფო ხელისუფლებას დაუქვემდებარა. XV ს-ში ჯავახეთის შეერთების შემდეგ ს.ს-მ მთელი მესხეთის ტერიტორია მოიცვა. ტერმინმა „ათაბაგი“ შინაარსი იცვალა. იგი ამ რეგიონის თავადი გახდა, ს.ს. კი მთელი მესხეთის სინონიმი. XVI ს-დან იწყება ბრძოლა ირანსა და ოსმალეთს შორის ზოგადად საქართველოსთვის და კერძოდ სამცხისთვის. 1555 ქ. ამასიაში დადებული ზავით მათ ს.ს. შუაზე გაიყვეს. მისი დასავლეთი ნაწილი – ტაო, შავშეთი, კლარჯეთი (მდ. ჭოროხის აუზი) ოსმალეთს ერგო, ხოლო აღმოსავლეთი ნაწილი სამცხე-ჯავახეთი, არტაანი (მდ. მტკვრის აუზი) ირანს. 1578 დაიწყო ირან-ოსმალეთის მეორე ომი. ჩილდირთან ბრძოლაში ირანი დამარცხდა. ს.ს-ს ტერიტორიაზე ოსმალებმა ახალციხის საფაშო შექმნეს. გამაჰმადიანებულ მანუჩარ ჯაყელს ფაშობა უბოძეს. 1625 ს.ს-მ, როგორც პოლიტიკურმა ერთეულმა არსებობა შეწყვიტა. ოსმალებმა დაპყრობილი მხარე აღწერეს, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი შეადგინეს. ახალციხის საფაშო სანჯაყებად (სადროშო) დაყვეს. ს.ს. საქართველოს ტერიტორიის ერთ მესამედს შეადგენდა.

სვანეთი – უძველესი დროიდან სვანეთს მდინარეების ცხენისწყლის, ენგურისა და კოდორის ზემო წელი ეჭირა. ანტიკურ ხანასა და შუა საუკუნეებში სვანეთი საერისთავოს წარმოადგენდა, რომელიც თავდაპირველად ეგრისის, შემდეგ კი ერთიანი საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა. დღეს სვანეთი სამ ნაწილად იყოფა: ცხენისწყლის ხეობის სვანეთს – ქვემო, ენგურის ხეობის სვანეთს – ზემო სვანეთი, ხოლო კოდორის ხეობის სვანეთს – დალი ეწოდება.

ტაო – ისტორიული მხარე სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში მდ. ჭოროხის შუა დინების აუზში (ახლ. თურქეთის ტრ.). პირველად მოხსენიებულია ძვ.წ. 1112 წ. ასურეთის მეფის ტიგლათფილისერ I-ის წარწერაში „დაიაენის“ სახელით, ხოლო ურარტულ წყაროებში „დაიუხის“ სახელით. ძვ.წ. I ათასწლეულის დამდეგს ტ. კოლხეთის სამეფოში შედიოდა, ხოლო ქართლის სამეფოს წარმოქმნის (ძვ.წ. IV-III სს.) შემდეგ მისი შემადგენელი ნაწილი იყო. ძვ.წ. II ს-ის დამდეგს სომხეთის სახელმწიფო დაეუფლა. ახ.წ. I-II სს-ში ტ. კვლავ ქართლის შემადგენლობაშია. IV-VII

სს. სომხეთის გავლენის სფეროა. VII ს-დან ისევ ქართლის სამეფოს შემადგენლობაშია. VIII-X სს-ში ტ. საქართველოს სანაპირო საერისთავო იყო. XIII ს-ის მეორე ნახევრიდან სამცხე-საათაბაგოს ფარგლებში შედიოდა. XIV ს-დან ისევ ერთიანი საქართველოს შემადგენლობაშია. XV ს-ის II ნახ. საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დაშლის შემდეგ ტ. სამცხე-საათაბაგოს შემადგენლობაშია. XVI ს-ის 50-იანი ტ. ოსმალებმა დაიპყრეს.

ტაშირი – შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს მხარე, ქვემო ქართლის განაპირა ოლქი (ახლ. სომხეთის ტერიტორია), მოიცავდა მდ. დებედის მარცხენა შენაკადის – ტაშირისწყლის ხეობას. შემოსაზღვრული იყო ლოქის, ლელვარის, ყარაღაჯისა და ბამბაკის მთებით.

ქართლი – აღმოსავლეთ საქართველოს ცენტრალური მხარე. ეთნიკურ-გეოგრაფიულად იყოფა ორ ნაწილად: „ზენა სოფელი“, რომელსაც შეესატყვისება გვიანდელი ხანის შიდა ქართლი. მეცნიერთა აზრით უნდა არსებულებოდა „ქვედა სოფელი“ (შეესატყვისება გვიანდელ ქვემო ქართლს). მოგვიანებით გაჩნდა ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინი „ზემო ქართლი“ (იხ. ცალკე: შიდა ქართლი, ქვემო ქართლი, ზემო ქართლი). ქ-ს ამავე დროს აქვს ფართო პოლიტიკური მნიშვნელობა. საისტორიო წყაროებში ამ გაგებითაა მოხსენიებული ტერიტორია ჰერეთ-ბერდუჯიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთამდე.

ქვემო ქართლი – ქართლის ერთი ნაწილი. შემოსაზღვრული იყო თრიალეთის, ჯავახეთისა და ბამბაკ-ერევნის ქედებით. მდებარეობს მდ. მტკვრის დინების ქვემო-მარჯვენა მხარეს. ადრინდელ ფეოდალურ ხანაში ქ.ქ-ს ქართლის პიტიახში განაგებდა. VII-XI სს-ში ქ.ქ-ის ტერიტორიაზე შეიქმნა თბილისის საამირო, კლდეკარის საერისთავო და ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო. XII-XIII სს-ში ქ.ქ-ის ტერიტორიაზე გაგისა და ლორეს სანაპირო საერისთავოები არსებობდა. მონღოლთა ლაშქრობების შედეგად, რადგან საქართველომ დაკარგა ხუნანის საერისთავო (მდ. ჰასანსუსა და ძეგამჩაის შორის. ახლანდელი აზერბაიჯანის ტერიტორია), სახელმწიფო საზღვარმა მდ. ძეგამიდან (ამჟამად აზერბაიჯანშია) ქცია-მტკვრის შესაყარზე გადაინაცვლა. XV ს-დან ქ.ქ-ში ჩამოსახლება დაიწყო თურქმანულმა ტომებმა (ელეებმა). XVIII ს-ში შაჰ-აბას I-მა (ირანის შაჰმა 1578-1629) დებედას ხეობაში ბორჩალუს ტომები ჩამოსახლა. ამავე დროს დაარსა ლორეს სახანო. XVIII ს-ში დაიწყო ლეკთა შემოსევები. შემდგომ ხანებში აქ გაჩნდნენ თურქულენოვანი, სომეხი და სხვა მოახალშენეები. დღევანდელი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით ქ.ქ. მოიცავს: ბოლნისის, დმანისის, გარდაბნის, მარნეულის, თეთრი წყაროს რ-სა და მომიჯნავე ტერიტორიებს.

ყაზახი – ისტორიული მხარე ქვემო ქართლში, მდ. აღსთაფის ქვემო წელზე

(ახლ. აზერბაიჯანში). XII-XIII სს. ყაზახი გაგისა და ლორეს საერისთავოებს ეკუთვნოდა. XV ს-ის მე-2 ნახ. ყაზახის მხარეში თურქმან ტომთა დასახლება დაიწყო. 1478 უზუნ-ჰასანის (აყ-ყოინლუს თურქმანთა სახელმწ. გამგებელი 1453-78) მიერ ქართლის აოხრების შემდეგ ყ-ში გაჩნდა ე.წ. „თათრის ელები“. შემდეგშიც მტკვრისპირა დაბლობზე თურქმანთა ახალი ნაკადი პერმანენტულად სახლდებოდა. XVI ს-ის შუა ხანებში ირანის შაჰმა თამაზ I-მა (1524-76) აქ სახანო დაარსა. გვიან შუა საუკუნეებში ყ-ს სახანო დროდადრო ქართლის მეფეებს ექვემდებარებოდა. XVIII ს. 60-იანი ერეკლე II-მ (ქართლ-კახეთის მეფე 1762-98) სახანო გააუქმა და ყ-ს მეფის მოურავები განაგებდნენ.

შიდა ქართლი – ქართლის ერთი ნაწილი. ადრინდელი სახელი „ზენა სოფელი“. მოიცავდა ტერიტორიას აღმოსავლეთით – მდ. არაგვსა და თბილისამდე, ჩრდილოეთით – კავკასიონის ცენტრალურ ქედამდე, დასავლეთით – ლიხის ანუ სურამის ქედამდე, სამხრეთით – ფარავნის ტბამდე. მდ. მტკვრის სამხრეთით მდებარე ნაწილს – გაღმამხარი ერქვა. საქართველოს ახლანდელი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით შიდა ქართლი მოიცავს: გორის, დუშეთის, კასპის, მცხეთის, ქარელისა და ხაშურის რ-ის ტერიტორიებს. ისტორიულად „სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის“ (შეიქმნა 1922, 20 აპრილს) ტერიტორია შიდა ქართლის შემადგენელი ნაწილია.

ჭარ-ბელაქანი – იხ. საინგილო.

ჯაჰანქანი – სამხრეთ საქართველოს (ზემო ქართლის) მხარე. ძირითადად მოიცავს ახლანდელი ასპინძის რ-ნის ნაწილს, ახალქალაქისა და ნინოწმინდის რ-ების ტერიტორიას. ისტორიულად დასავლეთით საზღვრავდა მდ. მტკვარი; ჩრდილოეთით, სამხრეთით და აღმოსავლეთით შავშეთის, სამსარისა და ნიალისყურის მთები. XI ს-დან ზემო ჯ-ის ცენტრი იყო ახალქალაქი, ხოლო X ს-დან ქვემო ჯ-ის ცენტრი იყო თმოგვი.

პერეთი – ისტორიული მხარე აღმოსავლეთ საქართველოში. საისტორიო წყაროების მიხედვით საკუთრივ პ. ეთნიკურ-ისტორიული მნიშვნელობით მოიცავდა გვიანდელი ხანის შიგნიკახეთის (მდ. ალაზნის მარჯვენა სანაპირო), გაღმამხარის (მდ. ალაზნის მარცხენა სანაპირო) და ახლანდელი საინგილოს ტერიტორიას. პ. წყაროებში პირველად V ს-ში იხსენიება. XV ს-დან ტერმინი პ. ქრება და მას ენაცვლება ტერმინი „კახეთი“.

შემდგენელი ქ. ნადირაძე

ლექსიკონი

აზნაური – 1. V-XII სს-ის საქართველოში ფეოდალი; 2. XIII-XVIII სს. ფეოდალთა კლასის დაბალი ფენა.

ათაბაგი (თურქ. ათა-მამა) – თავდაპირველად მემკვიდრის, უფლისწულის აღმზრდელი. სამეფო კარის ვაზირი. შემდეგ საფეოდალოს ან სავასალოს მმართველი.

ამილანორი, ამირანორი, ამილანხარი – ამირსპასალარის უპირველესი მოხელე. დიდი უფლება-მოვალეობების პატრონი. არაბული სიტყვაა და „საჯინიბოს უფროსს“ ნიშნავს. შემდეგ გახდა გვარი.

ამირა (არაბ. მბრძანებელი, მეთაური, მმართველი) – ეს სამოხელეო ტიტული თბილისის არაბული საამიროს დროინდელი ნაშთი უნდა იყოს. მიაჩნიათ, რომ ეს თანამდებობა ქალაქის უფროსობას ნიშნავს. საქართველოში, თბილისში ა-ს ხელისუფლების გადავარდნის შემდეგაც, ა-ს თანამდებობის პირები ისევ არსებობდნენ.

ამირსპასალარი (არაბ. ამირ-უფროსი და სპარს. შეფაჰ-სალარი – სარდალი) – სამეფო ჯარების, სპის ხელმძღვანელი, სამხედრო მინისტრი, ვაზირთა საბჭოს წევრი, ვეზირი.

ალაპი – მიცვალებულის სულის მოსახსენებლად დანესებული ნირვა, „სიყვარულის ტრაპეზი“, განკუთვნილი სამონასტრო კრებულისთვის. ალაპი წესდებოდა პირისთვის, რომელსაც განსაკუთრებული ან გარკვეული დამსახურება მიუძღოდა მონასტრისადმი.

აბგლარაგები (თურქ. ბეგთა-ბეგი) – საქვეყნოდ გამრიგე დიდი მოხელე ირანში. მის ხელში იყო სამხედრო-ადმინისტრაციული ხელისუფლება.

დარბაზი – სამეფო ხელისუფლებასთან არსებული შუა საუკუნეების საქართველოს სახელმწიფოს უზენაესი ორგანო. დ-ის მუდმივი წევრები იყვნენ ვაზირები. იკრიბებოდნენ დრო და დრო საქვეყნო საქმეების გადასაჭრელად.

დედამძუძე – გამზრდელი ქალი.

დიდეგული // დიდეგულეზი – ფეოდალთა წრე საქართველოში, რომელთაც მეფისგან დიდი მოხელეობა, თანამდებობა ჰქონდათ მინიჭებული. ტერმინი დ. მოდის სიტყვა დიდებისგან, რაც ადრე თანამდებობაზე დამოკიდებულ პატივს ნიშნავდა. იგი დიდი ხელისუფლებით აღჭურვილი პირი იყო.

დრაჰმანი – ოქროს მონეტის საერთო სახელწოდება.

დრაჰმა – დრამა, ვერცხლის მონეტა. არაბ. „დირხემი“.

დუშანი – სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული XIII-XV სს-ში მონღოლეთსა და მათ მიერ დაპყრობილ ქვეყნებში. XIII ს. 40-იან წწ. მონღოლებმა საქართველო დუშნებად დაჰყვეს და მათ სათავეში ქართველი ერისთავები დააყენეს: ეგრასლან ბაკურციხელი (კახეთ-ჰერეთი და მის აღმოსავლეთით მდებარე თემე-

ბი), ვარამ გაგელი (ქვემო ქართლი და მის აღმოსავლეთით მდებარე თემები), შან-
შე მხარგრძელი (სამხრეთის თემები), გრიგოლ სურამელი (შიდა ქართლი), გამ-
რეკელ-თორელი (ჯავახეთი), ყვარყვარე ჯაყელი (მესხეთი), ცოტნე დადიანი და
რაჭის ერისთავი (დასავლეთ საქართველო).

ელი – თურქული წარ. ხალხი, ტომი; მომთაბარე ტომი.

ელიაღასი (თურქ.) – ელის მეთაური.

ერისთავი – ადგილობრივი მმართველი, ადმინისტრაციული ერთეულის,
მხარის გამგებელი. მას გააჩნდა აღმასრულებელი სასამართლო და ფისკალური
ფუნქციები. იგი სარდლობდა საერისთავოდან გამოსულ ჯარს. თავდაპირველად
ეს იყო თანამდებობა, რომელსაც ნიშნავდა მეფე. თანდათანობით გახდა მემკვიდ-
რეობითი.

ერისთავარი – ერისთავთა მთავარი, VI-VIII საუკუნეებში ქართლის სა-
მეფოს მეთაურის ტიტული ქართული წყაროების მიხედვით. ე-ს მეფისგან გან-
სხვავებით შეუზღუდავი ძალაუფლება არ გააჩნდა. მას არ შეეძლო ქვეშევრდომი
ერისთავების გადაყენება. ე. ფაქტობრივად იყო პირველი თანასწორთა შორის.

ეპიკალაპში (თურქ.) – ადმინისტრაციული აპარატის ხელმძღვანელი
ხელმწიფის კარზე.

ვაზირი // ვეზირი – მინისტრი. ქართულ სინამდვილეში მინისტრთა საზო-
გადო სახელი. მაგ. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით ვ-ები ორ ჯგუფად
იყო დაყოფილი: „სამთა ვაზირთა“ (ამირსპასალარი, ათაბაგი, მანდატურთუხუ-
ცესი) და „ორთა ვაზირთა“ (მეჭურჭლეთუხუცესი და მსახურთუხუცესი) ჯგუფი.

ვასალი – შუა საუკუნეების მემამულე ფეოდალი, რომელიც დამოკიდებუ-
ლი იყო უფრო დიდ ფეოდალზე, სიუზერენზე. ვასალი სიუზერენისგან იღებდა
ფეოდს, რისთვისაც იხდიდა გარკვეულ გადასახადს.

ვექილი (არაბ.) – რწმუნებული, ცენტრალური ხელისუფლების წარმომად-
გენელი ადგილობრივ ხელისუფლებასთან.

ვილაიეთი – ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული ოსმალეთის იმ-
პერიაში. იმპერიის ტერიტორია იყოფოდა ვილაიეთებად.

თავალი – ფეოდალური კლასის ზედაფენის წარმომადგენელი XV-XVIII სს-
ის საქართველოში. თ. დიდებულის სოციალური მემკვიდრეა.

თარხანი (თურქ.) – თავისუფალი, ხელშეუვალი, გადასახადებისგან თავი-
სუფალი.

ილხანი (თურქ. ხალხის მბრძანებელი) – ჰულაგუიანთა დინასტიის (1256-
1335) მონღოლი ხანების ტიტული ირანში. ილხანებს ემორჩილებოდა საქართველო.

კურაპალატი – ბიზანტიური საკარისკაცო ტიტული.

მანდატურთუხუცესი – მოხელე ხელმწიფის კარზე. საპოლიციო უწყების
ხელმძღვანელი ფეოდალურ საქართველოში. XVII ს-ში იგი ეპიკალაპშის თანამ-
დებობით შეიცვალა.

მარზპანი – სასანური პერიოდის ირანის მოხელე, ინიშნებოდა დაპყრობილი ქვეყნის მმართველად. მ. ქართლში მეფობის არსებობის დროსაც იყო, მაგრამ იგი განიხილებოდა ირანის შაჰის წარმომადგენლად ქართველთა მეფის წინაშე. ქართლში ირანის მიერ მეფობის გაუქმების პერიოდში (VI ს. 40-80-იანი წწ.) მ-ის ხელში გადავიდა ქვეყნის მართვა-გამგეობის ყველა სფერო.

მღივნახები – მოსამართლე, მსაჯულთუხუცესი.

მელიქი (არაბ.) – სოფლის ან ქალაქის მმართველი, რომელიც დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო სასოფლო თემთან ან ვაჭარ-მოქალაქეთა ორგანიზაციასთან, საქართველოში ჩნდება XVI ს. 70-იან წლებში.

მეხანდარი – სტუმრების მიმღები მოხელე.

მთავარი – ფეოდალური საზოგადოების უმაღლესი ფენის წარმომადგენელი, რომელიც ფლობდა ძალაუფლებას.

მოურავი – სამეურნეო-ადმინისტრაციული მოხელე ფეოდალურ საქართველოში. მ. წყაროებში იხსენიება XI-XII სს-იდან. ის მართავდა მეფის, ეკლესიის, დიდებულისა და თავადის მამულებს. ერთიანი მონარქიის არსებობის ხანაში ქალაქებს ამირა განაგებდა. საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დაშლის შემდეგ ქალაქს მ. მართავდა. სამეფო ქალაქის, თბილისის მ-ს მეფე ინიშნავდა.

მსახურთუხუცესი – სამეფო კარის ვაზირი, დიდი ხელისუფალი. მას რამდენიმე დაწესებულება ექვემდებარებოდა: სალარო, საწოლი, მეფის კერძო მეურნეობა და სხვადასხვა საფარეშო.

მტკაველი – სიგრძის საზომი ერთეული ფეოდალური ხანის საქართველოში. დაახლოებით 222 მმ.

ნაიბი (არაბ. ნაიბ.) – მოადგილე, ნაცვალი, დამხმარე.

ნასალჩიხაზი – ფიზიკური სასჯელის („ნასალი“) შემსრულებელთა უფროსი.

ნონი – მონღ. „ნუნ“ ბატონი, თავადი. მონღოლური არისტოკრატიული გვარის წინამძღოლი XI-XII სს-ში, მოგვიანებით, დიდებულების წარმომადგენელი.

ოქროს ურდო (ჯუჩის ულუსი – გვაროვნულ-თემური გაერთიანება ყაენის მეთაურობით თურანულ-მონღოლ ხალხებში) – მონღოლთა ფეოდალური სახელმწიფო, რომელიც დაარსდა ქვემო ვოლგაზე XIII ს. 40-იან წლებში ბათო-ყაენის (1227-55) მიერ 1243 წ.

პიტიახში – სასანური სპარსეთის სამეფოში უმაღლესი მაგისტრატურა, დიდმოხელე სამეფო კარზე. ეწოდებოდა დაპყრობილი ქვეყნის გამგებელს. სამეცნიერო ლიტ. მიღებულია, რომ ქართულ წყაროებში პიტიახში იხსენიება ტერმინით „ერისთავი“.

რაჟაში (არაბ.) – მეფის ბრძანება, ბეჭედდასმული საბუთი, სიგელი.

სადროშო – სამხედრო-ადმინისტრაციული ტერიტორიული ერთეული ფეოდალურ საქართველოში. ს-დან გამოყვანილი ჯარი ბრძოლის დროს ერთ სამ-

ხედრო-ტაქტიკურ შენაერთს ქმნიდა, რომელსაც ასევე ს. ეწოდებოდა და ერთ სარდალს ექვემდებარებოდა.

საერისთავო – ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული საქართველოში. პირველად ქვეყანა საერისთავოებად დაყო ქართლის მეფე ფარნავაზმა (ძვ.წ. IV-III სს. I ნახ.).

სათავადო – მსხვილი ფეოდალური მიწისმფლობელობისა და ფეოდალთა იერარქიულ-პოლიტიკური ორგანიზაციის გარკვეული ფორმა XV-XVIII სს. საქართველოში.

სარანგი – სელჩუკთა სარდალი.

სარასპირი (სპარს. სეფაჰ-სალარი) – მთავარსარდალი, მხედართმთავარი.

სარდარი – 1. ირანში წარჩინებული, ტომის ბელადი; 2. მეფისნაცვალი.

სარქადარი (სპარს.) – სამეურნეო საქმეების უწყების გამგე.

სახლთუხუცესი – ფეოდალურ საქართველოში მაღალი თანამდებობის პირი, რომელიც სამეფოში, სამთავროებსა და სათავადოებში სამეურნეო და ადმინისტრაციულ ფუნქციებს განაგებდა. საკუთარი ს. ჰყავდათ კათოლიკოსს და დედოფალს.

სპასპეტი – ამირსპასალარის ერთ-ერთი მოხელე, სამეფო ჯარების ერთ-ერთი სარდალი. გვიან ფეოდალურ ხანაში მთავარსარდალი, მხედართმთავარი.

სულთანი (არაბ. თურქ.) – მონარქი, მუსულმანი საერო მმართველის წოდება ზოგიერთ მუსლიმურ ქვეყანაში. მაგ. ოსმანთა იმპერიაში.

ურდო – შუა საუკუნეებში სახელმწიფოს მმართველის (ყაენის) სადგომი, ბანაკი; ტომთა კავშირი ან სახელმწიფო. მაგალითად: ოქროს ურდო.

ფაშა – წოდება, რომელიც ოსმალეთის იმპერიაში ენიჭებოდათ სამხედრო-ადმინისტრაციული სამსახურის უმაღლესი თანამდებობის პირებს. არსებობდა ფაშის სამი ხარისხი. ხარისხის განმასხვავებელი ნიშანი თულების (ძალაუფლების ნიშანი კვერთხი) რაოდენობა იყო.

ქათხუდა (სპარს.) – მამასახლისი, სოფლის მამასახლისი, ხელოსანთა გაერთიანების ხელმძღვანელი, უზნის უფროსი.

ყადი (თურქ. კადი) – მუსლიმთა მოსამართლე, რომელიც მართლმსაჯულებას ახორციელებდა შარიათის (ისლამის რელიგიური კანონი) საფუძველზე.

ყაენი – სახელმწიფოს მმართველი.

ყიზილბაში – თურქულად წითელთავა. ოსმალთა სულთანებთან მტრობის გამო მცირე აზიიდან სამხრეთ აზერბაიჯანსა და ირანში გადმოსახლებული თურქულ მომთაბარე ტომთა საერთო სახელწოდება (XV ს. მე-2 ნახ.).

ყული (თურქ.) – მონა, შაჰის გვარდიის (ყულის ჯარი) ჯარისკაცი.

შამხალი – დაღესტნის მსხვილი ფეოდალი.

შეუვალოზა – იმუნიტეტი.

ჩაფარი (თურქ.) – მაცნე, შიკრიკი, კურიერი.

ჭყონდიდელ-მნიგნობართუხუცესი – პირველი ვაზირი ფეოდალურ საქართველოში. შეიქმნა საქართველოს მეფის დავით IV აღმაშენებლის (1089-1125) ინიციატივით. გაერთიანდა საერო და სასულიერო თანამდებობა და ამ თანამდებობას იკავებდა სასულიერო პირი. ჭყონდიდის კათედრის მეთაურს ნიშნავდნენ მნიგნობართუხუცესის თანამდებობაზე. მწ-ი იყო სამეფო კარის სამდივნოს მეთაური.

ხაკანი – ხაზართა სახელმწიფოს მეთაურის (მეფის) ტიტული.

ხარაჯა – იხ. ხარკი.

ხარკი – დაპყრობილ ხალხებზე დადებული გადასახადი. ხ-ს „ხარაჯას“ ეძახდნენ. საქართველოში თითო კომლზე ერთი დინარი.

ხარჩი (სპარს. თურქ.) – მოხელე, რომელიც ხალხს ხმამაღალი ყვირილით აუწყებს მთავრობის განკარგულებებს.

ხევისპარი – საქვეყნოდ გამრიგე მოხელე, ხევის უფროსი.

ხორეზმე – ხორეზმის მმართველის წოდება 951 წ-დან მონღოლების გაბატონებამდე 1220 წ-მდე. შუა საუკუნეებში არსებობდა ისტორიული ოლქი ხვარაზმი, რომლის მმართველი იყო საქართველოს ისტორიისთვის ცნობილი ჯალალედინი.

ჯანიშინი (სპარს.) – მოადგილე, შემცველი, შაჰის (მეფის) ნაცვალი.

შემდგენელი ქ. ნადირაძე

შემოკლებანი

ნახეჭდი წყაროების, დოკუმენტების შემოკლებული სახელწოდებანი

ა.ს. – არსენ საფარელი

აბუსერიძე ტ. – აბუსერიძე ტბელი

ბ.ბ. – ბაგრატი ბატონიშვილი

ბ.ე. – ბერი ეგნატაშვილი

ბ. ეზ. – ბასილი ეზოსმოძღვარი

დ.ბ. – დავით ბატონიშვილი

დ.ი. – ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი

ვ.ბ. – ვახუშტი ბატონიშვილი

თ.ბ. – თეიმურაზ ბაგრატიონი

ი. – ა. – ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი

ი.ბ. – იესე ბარათაშვილი

ლ.გ.მ. – ლაშა-გიორგის დროინდელი მათიანე

ლ.მ. – ლეონტი მროველი

მეორე ტ. – მეორე ტექსტი

მესამე ტ. – მესამე ტექსტი

მესხური მ. – მესხური მათიანე

მ.ქ. – მათიანე ქართლისაჲ

მოქ.ქ. – მოქცევაჲ ქართლისაჲ

მც.ქ. – მცირე ქრონიკები

ნ.დ. – ნიკო დადიანი

ო.ხ. – ომან ხერხეულიძე

პ.ა.ლ. – პირთა ანოტირებული ლექსიკონი

პ.ო. – პაპუნა ორბელიანი

ჟ. – ჟამთააღმწერელი

ს.დ. – სუმბატ დავითის ძე

ს.ჩ. – სენნია ჩხეიძე

სიტ. – საქართველოს ისტორია ტოპონიმიაში

ფ.გ. – ფარსადან გორგიჯანიძე

ქრ. – ქრონიკები

ქ.ი.ს.კ. – ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი

ქ.ს.ძ. – ქართული სამართლის ძეგლები

ქ.ც. – ქართლის ცხოვრება

ძ.ქ.ა.ლ.ძ. – ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები

ჯ. – ჯუანშერი

ჰაბოს წამება – მარტვილობაჲ ჰაბო ტფილელისაჲ

Г.Д.И.Н.А. – Грузинские документы института народов Азии

Г.Д. Г. – Грузинские дворянские грамоты

ქირითად შემოკლებათა სია

- არაბ. – არაბული
- ალმ. – აღმოსავლეთი
- ახლ. – ახლანდელი
- გ. – გარდაცვალება
- დაახ. – დაახლოებით
- დას. – დასავლეთი
- დოკ. – დოკუმენტი
- დღ. – დღევანდელი
- თურქ. – თურქული
- იმპ. – იმპერატორი
- ისტ. – ისტორიული
- მდ. – მდინარე
- მნიშვნ. – მნიშვნელოვანი
- მონღ. – მონღოლური
- რესპ. – რესპუბლიკა
- რ-ნი – რაიონი
- სამხრ. – სამხრეთი
- სამხრ. დას. – სამხრეთ-დასავლეთი
- სოფ. – სოფელი
- სპარს. – სპარსული
- სტ. – სტატია
- ტრ. – ტერიტორია
- ჩრდ. – ჩრდილოეთი
- ჩრდ. ალმ. – ჩრდილო-აღმოსავლეთი

ბიბლიოგრაფია

1. აბულაძე ილ., ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX-X სს-ში, გამოკვლევა და ტექსტები, თბ., 1944;
2. აბულაძე ილ., ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973;
3. ანჩაბაძე გ., ეთნონიმ „ხაზარის“ მნიშვნელობისათვის „ქართლის ცხოვრებაში“, ქართული წყაროთმცოდნეობა, VIII, თბ., 1993;
4. არეველცი ვარდან, მსოფლიო ისტორია (ძველი სომხურიდან თარგმნეს ნ. შოშიაშვილმა და ე. კვაჭანტირაძემ; შესავალი, კომენტარები და საძიებლები დაურთო ე. კვაჭანტირაძემ), თბ., 2004;
5. ბერაძე თ., სანაძე მ., საქართველოს ისტორია, ნ. I, (ანტიკური ხანა და შუა საუკუნეები), თბ., 2000;
6. გიგინეიშვილი ო., ნარკვევები ოსმალეთის ისტორიიდან, თბ., 1982;
7. გოილაძე ვ., ფარნავაზიანთა სახლის ქრისტიან მეფეთა ქრონოლოგია, თბ., 1990;
8. გოილაძე ვ., ჰუნ-თურქები საქართველოში, თბ., 2008;
9. დრასხანაკერტელი იოანე, სომხეთის ისტორია; სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევით და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1965;
10. თბილისი, ენციკლოპედია, თბ., 2002;
11. ინაძე მ., ძველი აფხაზეთის ეთნო-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, „მაცნე“ (ისტორიის სერია), 1992, №2;
12. ისლამი, ენციკლოპედიური ცნობარი, რედ. გ. ბერაძე, თბ., 1999;
13. კალანკატუაცი მოვსეს, აღვანთა ქვეყნის ისტორია; ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, თბ., 1985;
14. კაციტაძე დ., ირანის ისტორია, თბ., 2000;
15. კეკელიძე კ., ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. I, თბ., 1936;
16. კუცია კ., აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქალაქები XVI-XVII სს., თბ., 1965;
17. ლოლაშვილი ივ., „დავით სოსლანის აკლდამის საიდუმლოება“, თბ., 1971;
18. მეტრეველი რ., დავით აღმაშენებელი, მეფე თამარი, თბ., 2002;
19. ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, რედ. ვ. გაბაშვილი, თბ.; 1957;
20. ორბელიანი სულხან-საბა, ლექსიკონი ქართული, ტ. I, თბ., 1991; ტ. II, თბ., 1993;
21. სანაძე მ., „ქართლის ცხოვრება“ და საქართველოს ისტორიის უძველესი პერიოდი (ქართლოსიდან მირიანამდე), თბ., 2001;
22. სანაძე მ., ბერაძე თ., კავკასიის უძველესი პოლიტიკურ-გეოგრაფიული აღწერილობა და მისი შედგენის დრო, მესხეთი, III, თბილისი — ახალციხე, 1999;
23. საფარელი არსენი, განყოფისთმს ქართველთა და სომეხთა, ტექსტი კრიტიკულად დაადგინა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ზაზა ალექსიძემ, თბ., 1980;
24. საქართველოს ისტორია ტოპონიმიში, რედ. დ. მუსხელიშვილი, თბ., 2008;
25. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I-IV, თბ., 1970-1973;
26. საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები, რედ. რ. მეტრეველი, თბ., 2000;

27. საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ენციკლოპედიური ლექსიკონი, რედ. ე. გაბიაშვილი, თბ., 2007;
28. საქართველოს მეფეები, რედაქტორები: მ. ლორთქიფანიძე, რ. მეტრეველი, თბ., 2000;
29. საქართველოს სსრ გეოგრაფიული სახელების ორთოგრაფიული ლექსიკონი, რედ. ი. აფხაზავა, ი. გიგინეიშვილი, ა. კობახიძე, დ. უკლება, მ. ჭაბაშვილი, თბ., 1987;
30. სვანიძე მ., ოსმალეთის ისტორია, თბ., 1999;
31. უცხო სიტყვათა ლექსიკონი, შემდგენელი ს. თეზელაშვილი, თბ., 2007;
32. „ქართლის მოქცევა“, გამოკვლევა, მიმოხილვა და კომენტარები დაურთო ვ. გოილაძემ, თბ., 2009;
33. „ქართლის ცხოვრება“, ტექსტი შეადგინეს, კომენტარები და ლექსიკონი დაურთეს მ. სანაძემ, ნ. შოშიაშვილმა, ტ. I, თბ., 1994, ტ. II, თბ., 1998;
34. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, მთავარი რედ. ი. აბაშიძე, ტ. I-XI, თბ., 1975-1987;
35. შენგელია ნ., მცირე აზიის სელჩუკები და საქართველო, თბ., 2003;
36. ცინცაძე მ., საქართველო-ადიღეის ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1982;
37. ჯავახიშვილი ივანე, ენციკლოპედიური ლექსიკონი, მთავარი რედ. რ. მეტრეველი, თბ., 2002;
38. ჯავახიშვილი ივ., თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. I-XII, თბ., 1977-98;
39. ჯავახიშვილი ივ., ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, თბ., 1935;
40. ჯანაშია ნ., არსენი საფარელის ერთი ადგილის გაგებისათვის, კრ: ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976;
41. Ашурбеили С. Х., Государство Ширваншахов, Б., 2006;
42. Абазини, Историко-этнографический очерк, под ред. Л. И. Лаврова, Ч., 1989;
43. Буниатов З., Грузия и Ширван в первой половине 12 века, საქართველო რუსთაველის ხანაში, თბ., 1966;
44. Еремян С., Общество судеб и культурно-политическое сотрудничество народов Закавказья в 9-12 вв. – Кавказ и Византия, 1, Ереван, 1979;
45. История Азербайджана, ред. С. Алиярлы, Б., 2009;
46. История древнего Рима, под ред. В. Кузищина, М., 1981;
47. История Ирана, под ред. М. Иванова, М., 1977;
48. История Кабарды (с древнейших времён до наших дней), М., 1988;
49. История народов Северного Кавказа с древнейших времён до конца XVIII в., ответственный ред. акад. Б. Пиотровский, М., 1988;
50. Мальбахов Б., Эльмесов А., Средневековая Кабарда, Н., 1994;
51. Минорский В. Ф., История Ширвана и Дербенда, М., 1963;
52. Ночмов Ш., История Адыгейского народа, ред. Т.Х. Кумикова, Н., 1994;
53. Рыжов К. В., Все монархи мира: Древний Восток, Справочник, М., Вече, 2006;
54. Хачикян А., История Армении, Ереван, 2009.

ABAZUKI AND BAZUKI – Kings of Ossetians (rulers). (Approximately turn of the 1st and 2nd centuries B.C.). A. and B. were mentioned in: Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings” (K. Ts. IV, 1955); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973).

Kings of Kartli, Azork and Armazeli * (turn of the 2nd and 1st centuries B.C.) decided to strengthen the borders of Kartli and regain the lands taken over (by the Armenians). At that time, Sumbat Bivritiani (tutor of Artashan, Prince of Armenians and Spaspet) killed Iarvand, King of Armenia (dynasty of Iarvands is implied) and enthroned Artashan, his brother. Georgian Kings took advantage of this situation and called the Ossetians, Lezghins, Jiks and Didos to attack Armenia jointly. The Ossetian Kings, giant brothers – A. and B. entered Armenia with the army and ravaged: Shirakuan, Vanand (currently in Turkey), up to Bagrevan (currently in Turkey) and Basiani (historical territory of Georgia, currently in Turkey), also Dasht (valley) up to Nakhchevan. They gained numerous spoils and took the captives (L. M. 45). Sumbat Bivritian mobilized the army of Armenians and they chased the enemies. At that time the allies have already crossed Kura River, arrived to Kambechovani (Kakheti) and encamped on the bank of Iori River. They were distributing the war spoils. Sumbat sent the messenger to them and asked to return the captives only. The allies decided to fight with him. At first the duel was arranged between Sumbat and B. Sumbat killed B. with the lance. Then A. fought with Sumbat and he was killed as well. The allies, lead by Georgian Kings, fought with the Armenian army to revenge

for the brothers and the Armenians gained victory (L.M. 45-46, V. B. 64-65).

* According to Leonti Mroveli, Aderki, the King of Georgians (approximately 1st half of the 2nd century B.C.) divided the Kingdom of Kartli into two parts and from this time diarchy took place in Georgia and lasted up to 70-ies of the 1st century B.C.

K. Nadiradze

ABBAS QULI KHAN – Khan of Ganja and ruler of Kakheti (end of 17th – early 18th cent.). A. Q. was mentioned in: Vakhushti Batonishvili “Description of the Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973); “Paris Chronicles” (1980); Parsadan Gorgijanidze “The History” (1926); Sekhnia Chkheidze “Life of Kings” (1913); Historical Documents (MGL. III. 1970, VI, 1972).

Shah of Iran (Sultan Hussein 1694-1722) assigned A.Q. Khan, Memandar (official, responsible for hosting of guests) of George XI (King of Kartli 1676-88, 1703-09) as the Khan of Ganja and later, as ruler of Kakheti (P.G. 67; P.O. 120-21; V.B. 606; S.Ch. 7; Ad. 1028, MGL. III, 691). A.Q. Khan praised George to the Shah and due to him George was enthroned in Kartli (P.G. 67). George XI wrote to A.Q. Khan that he was the slave of Shah and desired to visit him, but he postponed his travel. A.K. Khan wrote to Shah the letter describing relations between Erekle I (Nazarali Khan, King of Kartli 1688-1703) and George XI (P.G. 79). Shah’s commander, Haji-Ali appointed Qiasa as vizier of Nazarali Khan. He was ordered to strain the situation in Kartli and mislead A.Q. Khan, ruler of Kakheti (P.G. 80). A.Q. Khan sent to the court of Shah the Khan of Barda (city in Azerbaijan) and the representatives of George XI, who told to the

Shah about the contents of George XI's letter to A.Q. Khan. George changed his mind and did not intend to visit Shah, as he did not accept the guilt (P.G. 84). A.Q. Khan was ordered to arrive to Nazarali Khan to Tbilisi (P.G. 85). Nazarali Khan agreed with A.Q. Khan to conquer Ertso-Tianeti (historical region in Eastern Georgia, at upper reaches of Iori River). A.Q. Khan sent the Kakhetian troops and they conquered Ertso-Tianeti (V.B. 469-607). A.Q. Khan, with the troops of Kakheti and Ganja came to Nazarali Khan to assist him in the battle against George XI, but he was defeated, he retreated and came to Tbilisi (V.B. 470, 607). A.Q. Khan appointed the Mouravi Dushia as a commander of Kakheti troops (V.B. 607). Nazarali Khan sent the messenger to Shah and squealed on A.Q. Khan, stating that he was supporter of George XI. Shah believed to Nazarli Khan and sent the troops to capture A. Q. Khan and send to him (V.B. 471-72).

E. Kvachantiradze

ABRAAM (ABRAHAM) OF ALBATAN – Catholicos of the Armenians in 607-615. Earlier, he was the Bishop of Rsh-tuni, he was present at the Dvin Council in 607 and signed the laws developed at the meeting. The Council held in the same year elected him as Catholicos. A. was mentioned in: Arsen of Sapara "On the Division of Georgians and Armenians" (1980).

After decease of Nerses the Catholicos of Armenians (Nerses II – 548-557) A.A. accepted the throne of Catholicos* (A.S., p. 82). Catholicos A. requested from Kyrion, the Catholicos of Kartli (Kyrion I – 599-

614/616) to return Mose, Bishop of Tsurtavi exiled from Kartli to his church (On Dividing, 82). A. appealed to the clergy of Armenia (Priests of Ararat) to condemn Chalcedon Council (IV Ecumenical Council of 451. It has developed the symbol of Dyophysite religion, recognizing dual nature of Jesus Christ – divine and human. After Council the Dyophysites and Monophysites finally divided from one another) and renounce it. (A.S. 82) 4. Gomidas (Komitos) succeeded A. as Catholicos. Catholicos A.A. called the high priests of the monasteries** (Oshakan, Elivard, Aramun and Garnisi) of Ararat (central province of Greater Armenia.) and demanded from them either to damn Chalcedon Council or, otherwise, to leave their country (A.S. 90).

* Arsen of Sapara did not mention two Catholicoi and one administrator when the throne was vacant; these are: John II of Gabelen (557-574), Mose of Elivard (574-604) and Verthanes Querthol (604-607). See Arsen of Sapara, On the Division of Georgians and Armenians, Tb. 1980, p. 131

** Central province of Greater Armenia, including 20 gavars. It has always been the most significant province of Armenia. After dividing in 591, greater, western part of Ararat region joined to Byzantium and the smaller, eastern part, with the center in Dvin – to Persia.

T. Koridze

ABULABAZ – Armenian Eristavi of the 9th century. A. was mentioned in: "Matiane (chronicles) of Kartli" (K. Ts. I, 1955); Vakhushti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K.Ts. IV, 1973).

At a time of Bugha-Turk's (Arab commander of 9th century) campaign in Mtiuleti (historical province in the mountainous region of eastern Georgia, in the gorge of Tetri Aragvi River) A., Eristavi of Armenians and

Guaram, son of Ashot notified the Mtiuleti population not to let them in (M.K. 256; V.B. 130).

E. Kvachantiradze

ADAM OF AREGATS – noble Armenian from Aregats. A.A. is mentioned in “Martyrdom of David and Tirichan” (MAGHL, I, 1963).

Author of “Martyrdom of David and Tirichan” names Nerses the Catholicos of Armenians and names as contemporary of A.A. Eristavi Vardan, the father of St. Martyrs David and Tirichan (186).

T. Koridze

AGHA-KISHI – Khan of Shaki (1755-1760) son of Aji-Chalab. A-K. was mentioned in: Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981); Oman Kherkheulidze “Reign of Irakli II” (1989); Historical documents (Chr. III, 1967).

A.K. and Shaverd, Khan of Ganja set out to attack Kartli. They were met by the Lezghin troops of Kazakh-Borchalu (P.O. 200). A.K. and Khan of Ganja left Kazakh and encamped in Baidar* (P.O. 200; O.Kh. 53-54). On 10th July 1752, son of Aji-Chalab, A-K., came to Baidar with the troops (Chr. III, 620). King Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62) mobilized the army of Kartl-Kakheti, received assistance of Circassians and prepared for fight. When A.-K. learnt about this, he sent Aji, a man faithful to him to Erekle, to seek conciliation and sent with him Revaz Amilakhori and Edisher, the secretary, who were captured earlier. The Kings (Erekle II, Teimuraz II) rejected

conciliation. When A-K. arrived to the border of Kazakh and Shamshadilo Erekle caught him up and they fought. Georgians drove away A-K. and Khan of Ganja, captured 1500 people of Aji-Chalab and Khan of Ganja, as well as the noblemen of Shirvan-Shamakhia. They killed the commanders of Aji-Chalab. They gained numerous cattle, mules and camels. Defeated A-K. arrived to Shaki (P.O. 202). On 3rd September, when Erekle returned to Tbilisi from Circassia, he defeated son of Aji-Chalab (Chr. III, 620). A-K. mobilized the troops of Chari, Shirvan and Karabakh and arrived to Kazakh, where they broke the fortresses, ravaged the country and returned again to Kazakh, loaded with rich war spoils (P.O. 204). A-K. was at war to Kazakh, as: “You called me and I was defeated and Georgians eliminated my troops and I desire blood from you”. Therefore, A-K. was the enemy of Kazakhs, did not intend to leave and ravaged the country (P.O. 204-205). When A-K. learnt about arrival of Georgian troops intending to fight with him, he took his property and left (P.O. 205). A-K., who arrived with his troops, was ally of the ruler of Khundzakh in the battle against Georgians at Kvareli (P.O. 230). When Charians left the area surrounding Kvareli Fortress and returned to their country, A-K. returned as well (P.O. 231). On 3rd September 1752, King Erekle (Erekle II, King of Kakheti (1744-1762) defeated the son of Aji-Chalab (Chr. III, 620).

* According to O. Kh., that has happened may, 1753.

T. Koridze

AGHISTEVI (CURRENTLY AGH-STAFI) – river in the territory of current republics of Armenia and Azerbaijan, it flows through Kazakhi. A. was mentioned in: Vakhushti Batonishvili, “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973). According to explanation by David the Rector (David Aleksii-Meskhishvili (1745-1824), Rector of Telavi Seminary) A. is the ancient name of Aghstafa (V.B. 306).

G. Otkhmezuri

AGHSARTAN – King of Shirvan (2nd half of 12th century). A. was mentioned in: “Histories and Chronicles of the Crowned Monarchs” (K.Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K Ts. IV, 1973); Niko Dadiani “Life of Georgians” (1962).

George III (King of Georgia 1156-84) assisted his nephew A, in the war against the enemies who came from the side of Daruband (city on the coast of Caspian Sea, currently Derbent), from the areas beyond Caucasian Range. A. owned the territories from Daruband to Khilkhala (Ferozapat in the Albanian sources). King George loved him like his own son. The King mobilized the army, took with him Andronike (Emperor of Byzantium, 1183-1185), cousin of Manuel, Emperor of Byzantium (Manuel I, 1143-1180) and set out. George III took over the cities of Shaburan and Daruband from the enemies and returned them to Shirvanshah (H. Chr. 17; V.B. 169). A. came to seek Tamar’s hand in marriage and promised to change his religion. His proposal was rejected and he returned disappointed (H.Chr. 44-5; V.B. 176; N.D. 95). Amir-Miran, defeated by Abu-Bekr (Atabag of Azerbaijan, late 12th

century) found shelter at Shirvanshah A. A. and Amir-Miran came to Tamar and asked for her help. Tamar assisted A. due to their family relationship. Meanwhile Abu-Bekr set out against Georgia. Tamar gave to A. and Amir-Miran the royal army and sent them to fight (V.B. 181-82).

E. Kvachantiradze

AGHSUNGHUL – Atabag of Rani (“Ar-Ran” Arab name of ancient Albania) (early 12th century). A. was mentioned in: “Life of David King of Kings” (K. Ts. I, 1955).

In 1224, David the Builder (King of Georgia 1089-1125) arranged campaign against Shirvan (historical land on the western coast of Caspian Sea) to drive away the Turk-Seljuks and conquered it. A. was going to the Sultan of Seljuks that escaped from Georgians with the great army. Troops of David the Builder killed his four thousand men. A. escaped alone and came to Sultan with great difficulty (L.D. 344).

E. Kvachantiradze

AJI-CHALAB (HADJI CHELEBI QURBAN OGHLU) – (1743-1755), creator of Shaki Khanate and its first independent Khan. In the 40-ies of 18th century he was the leader of fight for liberation from the power of Nadir-Shah (1736-47). The period of his rule was the time of unprecedented flourishing of Shaki Khanate. In 1755, after defeat in the war against Shirvan Khanate, the power of Shaki Khanate was eliminated. In Georgian sources A.Ch. was mentioned as Khan of Shak-Shirvan. A-Ch. was mentioned in: Papuna Orbeliani “Ambavni Kar-

tlisani” (History of Georgia), (1982); Oman Kherkheulidze “Reign of Irakli II” (1989); Historical documents (Chr. III, 1967); Documents issued by Erekle II, 1736-1798 (2008).

A-Ch. was a holder of army at Dagestan side and all respected him (P.O. 148). He was from Shaki and the holder of Shaki and Shirvan (P.O. 166). Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartl-Kakheti 1762-98) attacked Kizilbashs in Tbilisi fortresses, defeated them and took over the fortresses (1748). Khans of Ganja and Yerevan – the lands of Azerbaijan, scared by this and A-Ch. among them sent the gifts to Erekle (P.O. 148). Khan of Ganja asked support from Erekle to protect from the attacks of Fana-Khan, owner of Karabakh. Erekle called the Muslim Khans, his allies and A.Ch., owner of Shak and Shirvan among them. A.Ch. told Erekle that he would come with his troops where he would order (P.O. 166). Georgians fought bravely in the battle against Fana Khan and they gained victory. Troops of Yerevan, Ganja, Shaki and Shirvan, commanded by A-Ch. did not participate in Georgians’ victory (P.O. 169). Erekle and Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli 1744-1762) dismissed A-Ch.’s and Shirvan troops from Bargushat (territory of Armenia) and arrived to Ganja with the others troops (P.O. 172). All chiefs of Dagestan gathered and set out to Kartl-Kakheti with great army of Lezghins. The Kings (Teimuraz II, Erekle II) took the battle and defeated the Lezghins. People of A-Ch. congratulated Georgians with the victory over the Lezghins (P.O. 178-179). Lezghins, defeated by Georgians left, some for Kaki and some – for A-Ch.’s estate (P.O. 179). Nephew of A-Ch. was invited to the wedding of King Erekle (Erekle II,

King of Kakheti 1744-1762; King of Kartl-Kakheti 1762-1798) and Darejan (P.O. 180). As the Lezghins did not give up the fight against Kartli and Kakheti the Kings decided to attack Chari. They mobilized the troops of Kartl-Kakheti, Kazakh-Borchalu, called the Khan of Ganja and they sent off the nephew of A.Ch. with 100-people suite and by this, A-ch. made them sure in his loyalty with his oath. The Charians got scared and arranged negotiations with the Kings, but they could not achieve the agreement and they escaped to the lands of A.Ch. A-Ch. notified the Kings that if they would arrange the campaign against Chari, he would support Chari and die with entire country for them. The Kings were offended by such threat and decided to attack A.Ch. (P.O. 180-181). A.Ch. has the troops ready for the attack. The Charians, “countries of Lezghins”, Sultan of Kaki fought on his side. The Kings did not know about this. Georgians attacked, drove the Lezghins away and killed numerous people of A-Ch. but finally they were defeated. They arrived to Magaro and further to Tbilisi (P.O. 181-182). On 10th January 1752* the Kings (Teimuraz II and Erekle II) set out to ravage Chari. A-Ch. betrayed them; he mobilized great army, arranged ambushes in some places and with the remained part of the army attacked the Kings on Monday morning. King Erekle drove the Lezghins away, though the troops of Lezghins from the ambush attacked him from the rear and due to this, on 11th February, Monday of Pancake week, the Kings were defeated (Pancake Wednesday, Chr. III, 055; 619). The Kings were defeated (Chr. III, 211; 632. 055, 619). King Erekle returned from Circassia to Tbilisi with his troops and he de-

feated son of A.Ch. on 3rd September (Chr. III, 620). King Teimuraz and King Erekle set out to Ganja, from where they desired to defeat A-Ch. They called Muslim Khans, their allies and the latter arrived to Azarmata and joined Teimuraz and Erekle. Because of high water in Alazani River the Kings (Teimuraz and Erekle) were not able to attack A.Ch. The Khans invited the Kings to “Afghan”, they desired to betray Georgians. When the Kings learnt about this, they decided to capture the Khans and to give their property to the army. They captured Khan of Ganja, together with his brother, Kazum-Khan of Karadagh, Khan of Bargushat, Fana-Khan and others. Son and nephew of Fana-Khan begged A-Ch. to support them in liberating of the Khans captivated by Georgians. A.Ch. agreed hoping that in case of liberating of the Khans he would be able to take over their countries (P.O. 191-194). A-Ch. took the troops of Sharvan-Shamakhia, Charians, Sultan of Kaki, Khan of Shamakhia and approached Ganja on the Friday of the Passion Week, in 1751. In the battle at Ganja A-Ch. defeated Georgians (according to the other source this battle took place on 28th March 1752, the Great Saturday Chr. III, 627, 632. 290). A-Ch. arrived to Ganja with the victory and liberated the captivated Khans (P.O. 194-195; Chr. III, 290, 620, 627, 632). In February 1752 the battle took place at Agri-si, below Chari, between the army of Georgians commanded by Erekle and Teimuraz and A.Ch. with the army of Charians. At a time of the battle, A.Ch. gained the Khans of Ganja-Karabakh fighting on the side of Georgians over and they left the battlefield (O.Kh. 50). A-Ch., Fana, Khan of Karabakh, Shaverdi, Khan of Ganja, with the

troops of Ganja-Karabakh and Shaki-Shirvan encamped at Kazakh, Aghstafa, for the purpose of fighting with Teimuraz II and Erekle II, though they could not dare to attack them and arranged negotiations. They conciliated and returned (O. Kh. 48-49). In 1753 the Khans of Ganja, Shusha and Karabakh called King Teimuraz and King Erekle to fight against A-Ch.; Khans sent the secret letter to A-Ch. A-Ch., with Shirvan and Dagestan troops defeated the Kings (Teimuraz and Erekle) (O. Kh. 53). People of Kazakh –Borchalo and Baidar “by their own forces” came out from subordination to Georgian ruler (Teimuraz II) and served to A-Ch. (P.O. 197). Kartlians and Kakhetians decided to conciliate with A-Ch. and made Koja-Khan, uncle of Khan of Ganja, who was held as the hostage in Tbilisi to write a letter. In his response A.-Ch. in return to conciliation, demanded to send to him Koja-Khan and the man entrusted by one of the Kings (Teimuraz II or Erekle II) when this demand was fulfilled, he demanded from the Georgian Kings (Teimuraz II and Erekle II) to give up the countries of Adribejan (Azerbaijan) (P.O. 198). A-Ch. did not allow the entrusted men of the Kings sent to him to return to their native country and left them in Ganja (P.O. 198). A-Ch. mobilized the army and arrived to Ganja, where the troops of Karabakh and Sighnaghi joined him (P.O., 198). Georgians captivated 1500 soldiers of A-Ch. and Khan of Ganja, killed the commanders of A-Ch. (P.O. 202). The Kings awarded the title of Khan of Borchalo to Musa-Quli-Khan, the former Khan of Borchalo, who did not take the side of A-Ch. (P.O., 203). Khan of Ganja informed A-Ch. about arrival of Baman-Khan and son of Zurab,

the Eristavi of Ksani to him. A-Ch. called Baman-Khan and son of Zurab Eristavi to him and awarded them the oriental robes and money (Tetri) as Inam. They promised to occupy Kartli (P.O. 207). A-Ch. believed to them, mobilized the army and he was intending to attack Kartli and Kakheti (P.O. 208). Khan of Shamakhia and Kuba-Khan fought with A-Ch. and defeated him (P.O., p. 208). A-Ch. Sultan of Kaki, Shirvanians and Fana-Khan agreed that if the ruler of Khundzakh would defeat Kartli and Kakheti, they would attack these countries, ravage them and distribute among one another (P.O. 231). Ruler of Khundzakh (Nursal Beg is implied – T. K.), who was encamped on Kvareli Mountain, asked for the troops and support from the son of A-Ch. and the latter came with his troops (P.O. 227). In 1754, the troops of Dagestan, troops of Chari, A-Ch., A-Ch.'s son, Sultan attacked Kvareli Fortress (Chr. III 231-246). On 10th June 1755, King Erekle awarded David Bostashvili of Machkhaani the deed of resuming of freedom and granting of the estate to him, due to his devoted service to the King in the course of fight against A-Ch. (documents issued by Erekle II, 25); On 21st May 1759, Erekle II awarded the deed of granting of the royal nobleman title to Purtsela Purtseladze due to bravery of his brother in the fight against A-Ch. (documents issued by Erekle II, 32).

* According to the other source, this battle took place in 1751 (Chr. III, 632, 055, 619).

T. Koridze

ALANS – Iranian speaking seminomadic tribes of Sarmatian origin, appeared on the historical arena from 30-ies of the

1st century A.D., in the areas to the east to Don (Tanais) River and in the Azov coastal region, they often attacked South Caucasus. A. was mentioned in: “Histories and Chronicles of Crowned Monarchs” (K. Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973); Niko Dadiani “Life of Georgians” (1962).

A. were mentioned among the peoples providing offerings and friendship to George (George III, King of Georgia 1156-84) (H.Chr., 23). In description of the borders of Egrisi and Svaneti A. were mentioned several times (V.B. 743, 785; N.D. 151-52). Country of A. was to the west from Svaneti (mountainous region of Georgia, includes the southern slopes of Caucasian Mountain Range) and to the north from Bedia (geographical location in Abkhazia, its ancient name is Egrisi). In the past they were Christians and now they are pagans, some of them are Muslims. Their country is mountainous, with glaciers. Georgian Kings annexed this country (V.B. 788-89; N.D. 152). Leon (Leon II, King of Abkhazians (Western Georgia) 758-98) divided Kingdom of Abkhazia into eight provinces (Saeristavo), he assigned the second Eristavi to Tskhumi and “gave him Anakofia with Alan, beyond Egrisi” (V.B. 796).

E. Kvachantiradze

ALI – leader of Lezghins (90-ies of 18th century). A. was mentioned in: Teimuraz Bagrationi “New History” (1983).

In 1798 the Lezghins attacked Tskhinali, but they failed and at a time of their retreat, in Dirbi they met with Ioane, son of King George (George XII, King of Kartl-

Kakheti 1798-1800) and in the battle the famous Lezghin leader A., called Steel was killed (T.B. 66).

T. Koridze

ALI SKANT – Lezghin, the relative of Omar, Khan of Avaria // Khundzakhi (early 19th century). A.S. was mentioned in: Teimuraz Bagrationi “New History” (1983).

Alexander, son of King Erekle (Erekle II, King of Kartl-Kakheti 1762-1798), with the troops of Georgians and three thousand Lezghins commanded by A.S., relative of Omar Khan defeated Colonel Tikhanovski at Kvareli (T.B. 85).

T. Koridze

ALISULTAN OF SHAMSHADILO – (2nd half of 18th century) A. was mentioned in: Teimuraz Bagrationi “New History” (1983).

Javad-Khan (Khan of Ganja 1786-1804) was an enemy of A. He did not subordinate neither to Javad-Khan and nor Mahmad-Khan, his brother. Javad-Khan (1790) resettled the people of Shamshadilo to Shulaveri (village in Kvemo Kartli) and Mahmad-Khan attacked A. in Shamshadilo. A. gained victory. Except for this case, A. has defeated the Ganjians many times.

G. Otkhmezuri

ALTUN – Ossetian woman. A. was mentioned in: Zhamtaaghmtsereli (K. Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973).

King David (David VII Ulu, King

of Georgia 1246-70) had no child with his spouse Queen Jigda-Khatun. For the purpose of giving birth to a heir, he brought Altun, “Ossetian relative”. She gave birth to the son George, who was adopted by Jigda-Khatun as her son and daughter Tamar. After this, David separated from Altun, his lover (Zh. 236-37; V.B. 217), (V.B. mentions Altun as daughter of King of Ossetians).

K. Nadiradze

AMAZASP TAROVNELI (OF TAROVAN) – Armenian Eristavi of 5th century. A.T. was mentioned in: Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali” (K. Ts. I, 1955).

At a time of Byzantium campaign of Vakhtang Gorgasali (King of Kartli, 2nd half of 5th century), A.T. and two other Armenian Eristavis, relatives of Trdat (King of Armenia 287-330) joined him on his way, they approached city of Karnu (ancient name of city of Erzurum (Turkey)), they attacked the city, but they failed to take it over, as the city was surrounded by three high walls. Vakhtang left two Eristavis with 12.000 valryca riders to fight for the city (J. 159-160).

E. Kvachantiradze

AMBERDI – Fortress in Armenia, in the 7th-13th centuries. A. was mentioned in: Historian of the Period of Reign of Lasha-Giorgi (K. Ts. I, 1955); Zhamtaaghmtsereli (K. Ts. II, 1959).

A. was freed from Seljuks in the period of reign of Tamar (Queen of Georgia 1184-1207/10) by Zakaria and Ivane Mkhargrdzelis (political and military figures of the turn of 12th-13th centuries, Zakaria – Amir-

spasalar – Mandaturtukhutsesi and Ivane – Msakhurtukhutsesi, Amirspasalari, Atabag) (H.L.G. 368). A. was attacked by Jalal ad-Din (Mangubert, Shah of Khvarazm 1220-21) (Zh. 169), Alexander (Alexander I the Great, King of Georgia 1412-42) attacked A. and took it over (V.B. 280).

E. Kvachantiradze

AMIRGUNE-KHAN – the first Khan of Yerevan (1604-28). Yerevan Khanate was established in 1604 by Abbas I, the Shah of Iran (1587-1629), in the territory of eastern Armenia. A.Kh. was the distinguished commander of Abbas I and a person close to him. A.Kh. was mentioned in: Beri Egnatashvili “Akhali Kartlis Tskhovreba” (K. Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973); Vakhushti mentions him as Amirgunakhan Beglarbeg. Parsadan Gorgijanidze “the History” (1926).

Shah Abbas ordered A.Kh. to capture Khoreshan, spouse of King Teimuraz (Teimuraz I, King of Kakheti 1606-48; King of Kartl-Kakheti 1625-32), who, with her children and suite was at Oltisi and send them to him. Khoreshan saw the ominous dream. She immediately left her residence and took shelter in the fortress. A.Kh. Attacked the village, where he thought Khoreshan and her suite were, ravaged it and returned with no result. Nodar Sakhltukhutsesi followed him, fought with him and took rich booty (B.E. 409; V.B. 724). A.Kh. participated in Marabda battle (rebellion of Georgians against Iran in 1625). At a time of Algeti battle Teimuraz and A.Kh. fought – Teimuraz attacked him fiercely and threw him down from his

horse. At this time the Qajars helped A.Kh. and withdrew him from the battlefield (P.G. 26). Khan, who arrived to Marabda Mount (in Kartli, currently Tetrtskaro District) with delay and found small troops of Georgians and fought with them fiercely. In the battle, Manuchar, Atabag of Samtskhe rushed to him and wounded him severely in his head. Khan called him “inhospitable” and thankful, as A.Kh. by the order of Shah Abbas was Manuchar’s “tutor” (master), (B.E. 403; V.B. 431- 32).

K. Nadiradze

ANAKI – Armenian nobleman of 3-4th century, father of Gregory the Illuminator. A. was mentioned in: Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings” (K. Ts. I, 1955); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973).

Georgian-Armenian army defeated Kasre Sassanid (Sassanid Shahin-Shah Shabur I, 241-72). He offered the rulers to support him and in exchange he promised them honor and privileges. Armenian ruler A., relative of Kosaro, the King of Armenians (according to the Armenian sources, Khosro or Khosrovi), took his side and promised to revenge over Kosaro, King of Armenians. A. and his brother, with their families came to Kosaro to his winter residence in Khilakhila (Perozapat in Albanian sources). The King hosted them with great honor. During hunting A. and his brother accompanied King Kosaro and killed him with the sword and escaped. The chasers caught and killed them, as well as their relatives (L.M. 60-61; V.B. 70).

E. Kvachantiradze

ANASTASIUS – Catholicos of Armenians in 661-667. A. was mentioned in: Arsen of Sapara “On the Division of Georgians and Armenians” (1980).

In the period of administration by Catholicos Anastasius John of Mairagom (see article John of Mairagom), exiled by Catholicos Nerses (Nerses III – 641-661), together with his disciples returned to Ararat (A.S. 93)

T. Koridze

ANIKA – Fortress of Daruband. A. was mentioned in: Zhamtaaghmtsereli (K. Ts. II, 1959).

The Daruband (city on Caspian Sea coast, currently city of Derbent) population apostated from Arghun (Kaen of Mongols 1284-91), who called Demetre (Demetre II, King of Georgians 1270-89) to fight against them. Darubandians fortified in A. Fortress. King besieged the Fortress, took it over, burned and killed the noblemen; he took great riches from there (Zh. 286).

E. Kvachantiradze

ANI – fortress and city in medieval Armenia, on the right side of Akhuriani River (Arfa-Chai), (currently in the territory of Turkey, Kars Vilayet), capital city of A. Kingdom (886-1045) since 961. In 1044, Armenians, supporters of Georgia transferred A. to Bagrat IV. In 1045 Byzantium subordinated A. In 1072 Shaddadids (Muslim dynasty, founded by Muhammad ibn Shedad) made it their residence. In 1199 A. joined Georgia. In 1236 Mongols occupied A. and made it their own residence. In 1319 A. was

ruined by earthquake and on its ruins the Turkish village was built. In 1878 it was included into the Russian Empire. After World War I, A. was taken over by Turkey again. A. was mentioned in: “Matiane (Chronicles) of Kartli”, “Life of David the King of Kings”, Historian of the Period of Reign of Lasha-Giorgi (K.Ts. I, 1955); “Histories and Chronicles of the Crowned Monarchs”, Basili Ezosmodzghvari “Life of Queen of Queens Tamar”, Zhamtaaghmtsereli (K.Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973); Parsadan Gorgijanidze “The History” (1926); Niko Dadiani “Life of Georgians” (1962); Ephrem Mtsire “Utskeba Mizezsa Kartvelta Moktsevisas” (Ephraim the Small, Tale on the Reason for Conversion of the Georgians), (1950); historical documents (Chr. II. 1897, G.D.I.N.A. 1967); Arsen of Sapara “On the Division of Georgians and Armenians” (1980); inscriptions on Ani Church (N. Ya. Marr, H. P.A.S. 1910) and Ani Tigran Honents Temple (Ek. Takaishvili, expedition to South Georgia of 1917, 1960).

When Vakhtang Gorgasali, King of Kartli (approximately 40-ies of the 5th century, end of 5th century), built the church on “Sveti Tskhoveli” in Mtskheta and assigned Catholicos as Patriarch, also sixth Ecumenical Council (7th century) approved at a time of reign of Constantine Pogonatus (Emperor of Byzantium 668-85), since this time, A. is within Mtskheta Catholicate (Ephrem Mtsire 45; Chr. II, Deed of Mtskheta, issued approximately in 1638 – repeats this information 354); this is also confirmed by the deed issued by Sultan (Murad III), approximately in 1590 (G.D.I.N.A. doc. № 221). On

the fresco of Ashkhen (first Christian Queen of Armenians) there is Georgian asomtavruli inscription, specifying the identity of a person on fresco (Ek. Takaishvili, 23). Ayrarat has always been the most significant province of Armenia, where almost all capital cities were located and A. among them (Arsen of Sapara, 133). Bagrat's (Bagrat IV, King of Georgia 1027-72) power expanded, nine castles of A. were transferred to him, except for Amberdi. Anisians transferred the city to Bagrat's mother, Mariam (1044), daughter of Senakerem Artsrun, King of Armenians (M. K. 299). Liparit (Liparit Baghvasht, Eristavi of Kldekari) recommenced actions against King Bagrat. He separated from Queen Mariam and deceitfully removed the city guards: Abuser, Eristavi of Artanuji, who held the fortresses Khikhata, Tsikhe-Jvari and Atskuri; Ivane Eristavi, Ivane Dadiani and owner of Bechi Fortress, Guaram, son of Goderdzi. He captured them at the gate of A. and occupied the city (S.Chr. 300). King Bagrat fought with Liparit, but he could not deal with him, as Greeks (Byzantium) supported him. Finally, Liparit made Bagrat to free his son Ivane, in exchange for the fortress (M. K. 303). Liparit (1048) was captured by Turks. When he was freed (1054 – with the assistance of Byzantines) he occupied A. again. Bagrat could not resist him, as Greece supported Liparit again (M. K. 303). Finally, Liparit was captured by Bagrat's supporters and his son, Niania escaped to A. and died there (M. K. 304-305). Sultan of Turkey (great invasions of the Turks commenced from 60-ies of the 11th century) Arfasaran (Alf Arslan 1063-72) attacked A., ruined and ravaged it and took numerous captives. He took over A. from Greeks and

transferred it to his official, Manucha son of Abul-Asvar (1065, Manuche is the first representatives of Shadadids dynasty in A.), (M.K. 307). On 20th August the envoys of A. owners came to David (David IV, King of Georgia 1089-1125), at Bozhana Tskaro (at Tabatskuri Lake, summer residence of the Kings), they brought the letter, where the Anisians asked to free A. from Turks and transfer the city into the ownership of Georgian Kings. David attacked A. with 60.000 mounted troops. He occupied the city, fortress and adjacent villages (1124). The Alfarslanians have transformed great temple of A., built by Katronike, Queen of Greeks into mizgit. David made bless the temple again, at Queen Katronike's grave; she was buried in the same temple; the King, Catholicos, Bishops, military commanders were present and prayed for her repose. And David said loudly at the grave: be glad, you, the Queen, as Lord have saved the church from infidels. David captured Bulasvar (Abulsuar, son of Manuchar), with his eight sons and concubines and daughters in law and sent them to Abkhazia (Western Georgia). He joined A. to the Kingdom of Georgia and assigned Meskh noblemen as guards (L.D. 345-46; V.B. 162; N.D. 91). Demetre (Demetre I, King of Georgia 1125-56, transferred A., forcedly, to Shaddadids again, on the condition of sworn vassals) to provide assistance to his vassal, owner of A. and to protect the city of A., he fought against Saldukh, Emir of Arzrum (1153-54). He captured the Emir and maintained the status of sworn vassal of the city (H.Chr. 43; V.B. 105). Christian population of A. rebelled and offered the city to George (George III, King of Georgia 1156-84). George took advantage

of this situation. He took away A., once the home and place of "Greek Kings", from the Muslim owners... after three days of battle George occupied the city (1161) and made it his residence. He maintained Emir at his position. To protect the city and fortify it, he assigned Ivane Orbeli, the Mandartukhutsesi and Amirspasalari as Emir and assigned Sargis Mkhargrdzeli (Georgian nobleman) as his deputy (H.Chr. 6; V.B. 166; H.L.G. wrote: George occupied A., in year 380 (1161), captured Emir Saldukh, 367). Upon occupation of the city, "Shariar, who named the sultan" (Atabag of South Azerbaijan and Iran, Shams al-din Ildeghiz) called Saldukh Seljukian (Kotb ed-din Ighaz, son of Ardokh), the ruler of entire Sham (Syria), Jazira (Mesopotamia), Diarbag (Diarbekir – city in upper reaches of rivers Tigris and Euphrates) of and other Padishahs of Persia (1163) to war. The unified army approached A. At that time George was resting at Nacharmagevi (summer residence of Kings). He mobilized the army. He was supported by the viziers: Mtsignobartukhutsesi Ioane, Amir Akhor Liparit son of Sumbat, Bega of Surami, Kirkish, son of Abuleti. George defeated numerous and powerful enemy (H.Chr. 7, 10, 12). But the fight for A. seemed endless. The negotiations were arranged and sister of George and former wife of the Sultan, Rusudan took part in these negotiations (H.Chr. 13; V.B. 168; N.D. 93). In result George gave Anis to his countryman and accepted his oath as a vassal." (H.Chr. 13, 15; V.B. 168), [this countryman was Shahinshah Sheddadid. In 1173 George arranged campaign against A. again, the bloody battles took place. In 1175 it was transferred to Sheddadins again, with similar oath of vas-

sals. Tamar (King of Georgia 1184-1207/10) held numerous cities and A. among them (Georgia joined A. in 1199), taken over from the Persians. Tamar assigned the Mkhargrdzeli to fortify A. Sultan of Ardevil (Ardebil) learnt that Ioane and Zakaria Mkhargrdzeli were visiting the King in Geguti (village on Imereti Lowland, on the right side of Rioni River) and he attacked A. He ravaged the city severely, took numerous captives and war spoils, they killed two thousand people like sheep "in the churches". King Tamar, Amirspasalar Zakaria and Msakhurtukhutsesi Ivane were informed about ravage of A. when they were in Geguti. The Mkhargrdzeli arrived to A. and entire Georgian army joined them. They set out to Ardevil. They easily occupied the city, took rich war spoils, killed Sultan and captured his wife and children (H.Chr., 100-103; N.D. 98-99). From the inscription on A. church (inscription of 1218) it is clear that Etiphan (Catholicos Patriarch of Georgia, 1210-20) has introduced church tax exemptions for A. citizens (N. Ya. Marr). When Rusudan (Queen of Georgia, 1223-45) was enthroned, A. was ruled by Mandartukhutsesi Shanshe Mkhargrdzeli (Zh. 171, 178, 180), awarded to him by his uncle Ivane (Zh. 169). Georgian noblemen declared their subordination to Mongols and the latter returned A. to Shanshe Mkhargrdzeli (Zh. 190). Georgians bored by Mongol rule decided to rebel. For this purpose, all noblemen gathered at Kokhtastavi (1245). The conspiracy was discovered. Mongols captured all noblemen, except for Tsotne Dadiani and took them to the land of A., "to the place called Shirakavan" (Zh. 215). When Tsotne learnt about this, he arrived to A. (Zh. 216; V.B. 210). When Shah-Tamaz

(Tahmasp I, Shah of Iran 1524-76) invaded into Georgia second time (he arranged four campaigns 1541-54), he arrived to Shorekal via Anis and from there he moved to Samtskhe and ravaged it. (P.G. 5).

K. Nadiradze

APAHUNIS – land (administrative unit) in Armenia. A. is mentioned in: Stepane Mtbevari, “Martyrdom of Saint Gobron” (MAGHL I.1963, 175).

T. Koridze

ARAGATS//AREGATS – mount (4090 m.) located in the North-West Armenia about 40 km North-West of capital city of Yerevan. It is the highest point in Armenia, located in the province of Aragatsots. A. was mentioned in: Historical Documents (MGL, II, 1965).

In His testament (1125) King of King David (David IV, the Builder, 1089-1125) marks, that His country (Georgia) was located from Nikopsia (North-West Tuapse, on the border of the Black Sea and river Nichepsukho) to Darubandi (the Caspian) Sea and from Ossetia (North Caucasus) to Aragats (MGL,II, 19).

T.Koridze

ARARAT – mountain and country on the right side of Arax River (river in South Caucasus, the largest tributary of Kura river), currently in the territory of Turkey. A. was mentioned in: Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings” (K. Ts. I, 1955); Zhamta-

aghmtsereli “Histories and Chronicles of the Crowned Monarchs” (K. Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973); Niko Dadiani “Life of Georgians” (1962).

Relatives of Targamos (Biblical character, common ancestor of the Caucasian peoples) multiplied and the country and cities of A. and Masis (mountain in the territory of historical Armenia), currently Turabadin in Turkey) could not accommodate them (L.M. 4; N.D. 67). The Khazars* conquered the cities of A. and Masis (mountains in the territory of historical Armenia, currently in the territory of Turkey), (L.M. 12; N.D. 69). Haos (common ancestor of Armenians) killed Nebroth (Biblical patriarch, head of construction of the Tower of Babel. L.M. regards him as the Persian and the first king of the peoples, to whom the Targamosians were subordinated) with the arrow on the Mt. of A. (V.B. 47). Dvin was located at the foot of A (H.Chr. 5). In the period of reign of David the Builder (King of Georgia 1089-1125) the Seljuks used to spend summers in the vicinity of A. (V.B. 157) George (George III, King of Georgia 1156-84) took over the city in the foot of A. (V.B. 166). A. was the summer residence of Mongols (Zh. 189, 195). Mongols summoned David (David VIII, King of Georgia 1293-1311). David submitted to Tugal (Kaen of Mongols), who was encamped at the foot of A. (Zh. 298).

* In this period, mentioning of the Khazars in Georgian written sources is the anachronism. Khazars created their communities in North Caucasus only in the middle of 7th century A.D.

E. Kvachantiradze

AREV OF SIVNIETI – Armenian Eristavi of the 5th century. A.S. was mentioned in: Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali” (K. Ts. I, 1955).

At a time of campaign of Vakhtang Gorgasali (King of Kartli, 2nd half of 5th century), on his way, A.S. and two other Armenian Eristavis, relatives of Trdat (King of Armenia 287-330) joined him, they approached city of Karnu (ancient name of city of Erzurum (Turkey)), they attacked the city, but they failed to take it over, as the city was surrounded by three high walls. Vakhtang left two Eristavis with 12.000 cavalry riders to fight for the city (J. 159-160).

E. Kvachantiradze

ARMENIA – state in South Caucasus. S. was mentioned in” Conversion of Kartli”, Stephane Mtbevari “Martyrdom of Gobron” (MAGHL. I, 1963), Life of St. Nino (edition of Arsen the Monk) (MAGHL. II, 1971), Leonti Mroveli “Conversion of Kartli by Nino”, Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali”, “Matiane (chronicles) of Kartli” (K.Ts. I, 1955); Arsen of Sapara “On the Division of Georgians and Armenians”(1980); Sumbat Davitis-dze “Tshovreba da Utskeba Bagratonianta” (the Life and Tale of Bagratonian), (K. Ts. I, 1955); “Histories and Chronicles of the Crowned Monarchs”, Zhamtaaghtsereli, Beri Egnatashvili, “Akhali Kartlis Tskhovreba, Second Text” (K.Ts. II, 1959); Vakhushiti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973); Teimuraz Bagrationi “New History” (1983); Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981); Oman Kherkheulidze “Reign of Irakli II” (1989).

Sons of Solomon (King of Israel, 967-28 B.C.) came to Queen Rachel, were baptized by her in A. and their issue ruled A. (S.D. 373). Alexander the Macedonian enthroned Azo in Mtsketa (the first Georgian King, according to the ancient Georgian sources) and set A. as the border (Conversion of Kartli, 82, Ts.N.Ts. 47). Parnavaz (King of Kartli in the 4th-3rd centuries B.C.) asked for support from Antiochus against Greeks. He sent to Parnavaz the crown and ordered the Armenian Eristavis to provide assistance to him (L.M. 23). Wife of Kartam (King of Kartli in 60-ies of the 2nd century B.C.) gave birth to Aderk in A. He was brought up in A. (L. M. 32, 33; V.B. 61); Azork and Armazeli (Kings of Kartli at the turn of 2nd – 1st centuries B.C.) arranged campaign against A. (L.M. 45, 48; V.B. 64). Kasre Sassanid (Sassanid Shahin-Shah Shabur I, 241-72) conquered A. (L. M. 62; V.B. 71); St. Nino (propagator of Christianity in Georgia), together with 50 virgins, came to A. (C.K. 84, 124, Ts. N. Ts. 18). In the period of reign of Arcadius (Emperor of Eastern Rome 395-408) A. belonged to the Romans and later it was conquered by Persians (A.S. 78). At Dvin Church Council (606) A. accepted Monophysitism (A.S. 80-81). Religious opposition between Kartli and A. commenced at a time of administration of Nerses, Catholicos of Armenians (548-57) (A.S. 82). After death of Vahan Mamikonian (Marzpan of A. in 485-505) the Persians conquered A. and blasphemed their religion (A.S. 87). Justin (Emperor of Byzantium Justin II, 565-578) called the Armenian Bishops, because of their apostating from the Chalcedon beliefs. At the Constantinople Council A. recognized religious unity with Greece again

(A.S. 88). Mauritius (Emperor of Byzantium 582-602) assigned Mushegh Mamikonian as ruler of Byzantine part of A. (A.S. 89). Heraclius (Emperor of Byzantium 610-641) arrived to A. and saw deviation of the Armenians from the religion. He convoked the church council in the city of Karnu (ancient Georgian name of Erzurum (Turkey)), at which the patriarchy of Armenian accepted Chalcedonism (A.S. 90). Bagrat (Bagrat III, King of Georgia 975-1014) made A. his tribute payer (M.K. 281; S.D. 382). David the Builder (King of Georgia 1089-1125) ruled A. and Ani (D.I. 346). Jalal ad-Din (Manguberti, Shah of Khvarazm 1220-21) ravaged A. (Zh. 171; V.B. 200, 205). Timur Lang (the great commander of Central Asia 1336-1405) conquered A. and devastated it (B.E. 327; Second T. 448; V.B. 263). Shah-Tamaz (Shah-Tamaz I, Shah of Iran 1524-1576) and Suleiman (Sultan of Turkey Suleiman I 1520-1566) divided the territory of South Caucasus and Suleiman I received A. (B.E. 371; Third T. 517).

E. Kvachantiradze

ARMENIAN, ARMENIANS – the ancient population of South Caucasus. The Armenians call themselves the Hays and their country – Hayastan. Except for Georgians, who call them “Somekhi” all nations know them as Armenians. Contemporary Armenians are people speaking in Indo-European language who settled in Asia Minor at a time of invasion of so called “Marine Peoples” in 12th century BC and mixed with the local population. In 9th-12th centuries BC the Armenians entered into the territory of Urartu kingdom and settled there. In the

90-ers of 6th century BC, after collapse of Urartu kingdom the Armenians created their own state on its ruins.

A. were mentioned in: Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings”; Matiane Kartlisa” (K.Ts. I, 1955); “Histories and Chronicles of Crowned Monarches”; “Life of Queen of Queens Tamar”; Zhamtaaghtsereli; Beri Egnatashvili “Akhali Kartlis Tskhovreba”; “Akhali Kartlis Tskhovreba”, Second Text (K.Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia (K.Ts. IV, 1973); “Martyrdom of Shushanik”; “Conversion of Kartli”; “Martyrdom of David and Tirichan”; “Martyrdom of Saint Martyr Gobron Deceased in Kveli Fortress” (MAGHL I, 1963); Giorgi Mtsire “Life and Citizenship of George of Mtatsminda” (MAGHL II, 1967); “Martyrdom of Gobron”; “Life of George of Mtatsminda”; “Martyrdom of Elizbar, Shalva and Bidzina” (MAGHL IV, 1968); Besarion Orbelishvili “Merits of Luarsab, the Saint and Cherished Martyr and King” (MAGHL V, 1989); Arseni of Sapara “On Dividing of Georgians and Armenians” (1980); Parsadan Gorgijanidze “The History” (1925); Sekhnia Chkheidze “Life of Kings” (1913); Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (Stories of Kartli) (1981); Oman Kherkherulidze “Reign of Irakli II” (1989); Teimuraz Bagrationi “New History” (1983); Historical Documents (Chronicles III, 1967; MGL II, 1965; VII 1981; VIII 1985; Georgian-Persian Historical Documents 1955; ADP I); Small Chronicles (1968); Epigraphic Inscription of Akhalkalaki (S. Makalatia, Tedzami Gorge 1959).

Georgians and Armenians had the common forefather Togarmah (L.M. 3). Georgians were the tribute payers of the Kekapos,

King of Persians. A. and Georgians took their chance when he was engaged in the war with Turks, strengthened their fortified cities and “all relatives of Togarmah (the Caucasians) unified against Nimrodians (the Persians). In few years Kekapos sent Faraborot, his son, with great army, to fight against the A., Georgians and entire issue of Togarmah (Caucasian peoples). The Issue of Togarmah unified, defeated Faraborot and eliminated his army. In several years Kekapos sent Kaikhosro, his nephew to fight against the A., Georgians and entire offspring of Togarmeh. As Kaikhosro had indeed great army, the A. and Georgians could not resist him and Kaikhosro ravaged Armenia and Kartli. In few years Vashdashab, King of Persians sent Spandiat-Rval, his son. A. and Georgians strengthened their fortresses and cities and waited for him. At his arrival to Adarbada-gan, Spandiat-Rval learnt that his grand father was killed by Turks* and that the Turks invaded into Persia and he returned to Persia. Then the A. and Georgians were freed from the Persians (L.M. 14-16). Pharnajom, King of Kartli (1st half of 2nd century BC) was defeated in the battle at Tashir and he was killed by the A. and Georgians (L.M. 29, 30). Mirvan, son of Pharnajom (Mirvan II, King of Kartli 1st half of 2nd century BC), with the assistance of Persians, killed Bartom, King of Kartli (Bratman 1st half of 2nd century BC) and defeated A., his allies and Georgians (L.M. 31, 32). Aderk, grand son of Bratman, King of Kartli, who was brought up in Armenia, asked troops from the king of Armenia and set out to fight against Arsak, King of Kartli (2nd half of 1st century BC) (L.M. 33-35). King Aderk (king of Kartli, 1st century BC) declared to Georgians that

he was the son of their king and he would never allow the Armenian troops to harm them (V.B. 62). King of A. married off his daughter to King Aderk (L.M. 35; V.B. 62). Armazian kings supported the A. in the fight against the enemies. Iaravand, King of the A. (Mirvan, according to Vakhushti Batonishvili) forgot all good done by Georgians, defeated Parsman of Armaz and took away from him the city of Tsunda, Kartli and Artani region, up to Kura River (L.M. 44; V.B. 63; see article Iarvand). Sumbat Bivritian (spaspet of the king of Armenians, see Sumbat Bivritian) killed Iarvand, King of Armenians (see article Iarvand) and enthroned Artashan, brother of Iaravand (see article Artashan) (L.M. 65). The “Northerners” (North Caucasians) – Ossetians** lead by their kings, brothers Bazuki and Abazuki, as well as the Pachaniks, Jiks, Lezghins, Durdzuks and Didoians participated in the battle organized by Azork and Armazeli (kings of Georgia of the period of diarchy, turn of 2nd and 1st centuries BC) against the S. (see article Abazuki and Bazuki). They ravaged Armenia and returned. Then Sumbat Bivritian mobilized the A. and chased them. The “Northerners” (Northern Troops) were defeated in the battle with the A. Sumbat Bivritian invaded into Kartli and ravaged it, yet, the kings of Kartli did not stop harming the A. For the purpose of taking vengeance on the A. the Ossetians came to Kartli, joined Georgians and commenced perpetual fight with the A. (L.M. 45-47; V.B. 64). Kung Artashan and Sumbat Bivritian with the Armenian troops came to Mtskheta and encamped there. War between Georgians and Armenians lasted for five months. It was very hard for Georgians and Ossetians and they asked

for armistice. King of A. (Artashan) accepted their request, conciliated and returned to his country (L.M. 48). Kartli, ravaged by the A. was rebuilt. Georgians and Ossetians took their chance when the A. were fighting against Persians and Greeks and started to attack them. King Artashan assigned Zaren, his son as a commander of army and sent to fight against Georgians (L.M. 48; V.B. 65). Details about defeat, capturing and freeing of Zaren see in Article Zaren. Sumbat Bivritian and two sons of the King (Artashan) – Artavaz and Tigran arrived to Kartli (see article Artavaz). In lieu of Zaren's freedom the Armenians returned to Georgians the city of Tsunda, Demoti Fortress, Javakheti and Artani. After this Georgians, A. and Ossetians lived in peace with one another and fought with the enemies jointly and Azork and Armazeli deceased in peace as they regained the borders of Kartli (L.M. 69). The allies of Parsman the Virtuous (Pharmanes III of Iberia) in his fight against Mirdat (Parsman and Mirdat the kings of Kartli of the period of diarchy, the partners, 30-50-ies of the 2nd century) were the A. and Georgians. They defeated the Persians, allies of Mirdat and forced him (Mirdat) to return to Persia (L.M. 51, 52; V.B. 66). Parnavaz, the spaspeta, brought the spouse and son of Parsman the Virtuous to Armenia, as Ghadana, wife of Parsman was daughter of the king of A. At that time the A. and Greeks were the allies. The unified army of A., Greeks and Egeians defeated and killed Mirdat, enthroned in Kartli with the assistance of Persians, in battle at the place called Rekha on the bank of Liakhvi River (L.M. 53-54). Five eristavis, apostated from Amazasp, King of Kartli (middle of 3rd century) asked the king

of A. to enthrone his son, Amazasp's nephew in Kartli. King of A. set out to Kartli with the great army. Amazasp was killed and the king of A. enthroned Revi, his son in Kartli (L.M. 57; V.B. 68). For the purpose of assistance to Kosaro, King of A. (Khosro II, King of Armenia 217-38), in the war against Kasre Sassanide, King of Persia (supposedly Ardashir I, Shah of Iran 226-41), Asphagur, King of Georgians opened the Gate of Caucasus and brought the Ossetians, Lezghins and Khazars***. With their assistance King Kosaro (see article Kosaro)**** defeated the Persians. After this, the Georgians, A. and Northerns (Ossetians, Lezghins and Khazars) arranged frequent raids on the Persia (L.M. 59-60; V.B. 70). When King Kosaro was hunting, he was killed by the nobleman Anak, his relative. Kasre Sassanide, who was very glad to this, took over Armenia, killed and captured all relatives of the king of A. Trdat, son of King Kosaro escaped to Greece (Rome) and he was brought up there (L.M. 60-62; V.B. 70; see article Trdat). Dvin was the residence of the kings of A. (in the period of reign of Trdat III 298-330) (L.M. 82; V.B. 75). Trdat (Trdat III) defeated all his enemies, as this is written in the Life of A. (L.M. 69). St. Nino served to Niaphor of Dvini, Armenia, for two years (V.B. 74, see article Sarah of Bethlehem). The martyrdom of st. Ripsime, Gaiane and many others, as well as the miracles were described in the Book of Conversion of the A. (L.M. 84; V.B. 76). Vakhushti Batonishvili (18th cent.) wrote that from the times of Aderk, King of Georgia (1st century) up to Mirian (4th century) the kings were identified according to the chronology of the caesars, kings of Persia and Armenia (V.B. 6). Daughter of Trdat

(Trdat III), Salome of Ujarma was married with Revi, son of Mirian (L.M. > 71, see article Salome of Ujarma). There was enmity between Bakar (King of Kartli Bakar//Bakur, 50-60-ies of 4th century) and the A. as the A. supported enthroning of son of Revi, Bakar's nephew and daughter (Salome) of Trdat, King of A. (Trdat III). The A. invaded into Georgia to enthrone him, were defeated by Georgians in Javakheti (in Trialeti, according to V.B.) (L.M. 130-131; V.B. 95). In the period of reign of Varaz-Bakar (70-80-ies of the 4th century) king of Persia sent the *eristavi* with army to impose the tribute over Georgians and A. The A. sent the envoy to Georgians and advised them to fight jointly against Persians. Varaz-Bakar did not listen to the advice of A. and the noblemen. Then the Persians ravaged Armenia and invaded into Kartli. From that time the Georgians and A. became tribute payers of Persia (L.M. 136; V.B. 96). The A. left the true religion (A.S. 78). In the period of rule of Caesar Arcadius in Byzantium (395-408) and Arshak (Arshak III 378-387) in Armenia (part of Armenia belonging to Byzantium is implied) people firmly followed the religion propagated by St. Gregory the Parthian (A.S. 78). Georgians used to tell the A. that St. G.P. brought this religion from Greece. And the A. rejected this holy religion and subordinated to Abdisho the Assyrian and other evil heretics (A.S. 81). Khvaramze, sister of Vakhtang (Vakhtang Gorgasali, King of Kartli 2nd half of 5th century) was engaged with *pitiakhsh* of the A. (J. 185). Shushanik was daughter of Vardan, the Armenian *spaspet* (Martyrdom of Shushanik 11). In that period (early 7th century) Georgians and A. opposed one another because of religion. Kvi-

rian, Catholicos of Kartli (Kirion I, 599-614/16) drove away from Shushanik's grave the Bishop of Tsurtavi because of the religion of A. (Monophysitism) (see article Shushanik) and confrontation between Georgians and A. became even stronger) and Hereti, as the historians of Georgian church wrote, tended to follow heresy of the A. (Monophysitism) (V.B. 102, note 2). Abulabaz, *eristavi* of the A. (see article Abulabaz) and Guaram, son of Ashot wrote to the mountain dwellers to keep out Bugha (Bugha Turk, commander of the Arabs 50-ies of 9th century), who took 300 highlanders as hostages and attempted to invade into Ossetia (C.K. 256). In the battle between A. and Abkhazians for Kartli David (David I, Kurapat, ruler of Georgian state 876-881) and Liparit supported the A. (C.K. 259). Queen Dinar (queen of Hereti, 10th century) converted Hereti from the heresy of A. (Monophysitism) to Orthodox Christianity (V.B. 559). Guaram (Mampali, son of Ashot I, Kurapat) shared *Abots* with his brother in law, King of A. ***** in lieu of his support in war against emir of Tbilisi (L.M. 257). A., Liparit, Georgians and Ashot, son of David unified against Nasra (grand son of Ashot I Kurapat and son Guaram Mampali) and drove him away (C.K., 260; V.B. 131-132). King of A., Sumbat Tiezerakal (Sumbat I, King of Ani 890-914) was the enemy of Constantine, King of Abkhazians (Constantine III, king of Abkhazians//western Georgia 893-922). They fought with one another for Shida Kartli (C.K. 262; V.B. 798; see article Sumbat Tiezerakal). He fought against A. and Georgians (914), he ravaged Armenia and Samtskhe and approached Kveli Fortress (Martyrdom of Gobron IV, 419). When

king of A. (Sumbat I) failed to resist the Saracens (Arabs), then he fled them and moved away via Abkhazian mountains (Martyrdom of Saint Martyr Gobron, 175-6). When David Kurapat (David III, King of Tao, 2nd half of 10th century) learnt about capturing of Bagrat (adopted son of David III) and his parents by Kakhétians, he mobilized the army, called the A. and set out to Kakhéti (V.B. 138). In the period of childhood of Bagrat (Bagrat IV King of Georgia 1027-72) Kvirike, King of Rans and Kakhétians (Kvirike III, 1014-37), David, King of Armenians (David I, Anholtz, King of Tashir-Dzorageti 991-96-1048-49)*****, Jafar, Emir of Tbilisi met at Eklets, attacked Fadlon (Fadlon II, Emir of Gandza 1067-73) and drove away his army (C.K. 296; V.B. 145). David, King of A. (David I, Anholts) was the ally of Liparit (eristavi of Kldekari) in the battle at Sasireti (near Khashuri, Kartli) against King Bagrat (Bagrat IV) (C.K. 300; V.B. 147). Gagik, King of Kakhéti (king of Kakhéti and Hereti, 1037-58), son of David, King of Armenians (David I Anholts), of Samshvildari and Dzorakerteli and nephew of Kvirike (Kvirike III, King of Rans and Kakhétians), sieged Tbilisi for 2 years (C.K. 297; V.B. 147, 562; see article Gagik). Mother of Bagrat (Bagrat IV) was the daughter of Senakerim, king of A. (C.K. 299; see article Mariam). Kakhétians and A. were the allies of Liparit Baghvasht in one of the battles against Bagrat (Bagrat IV) (C.K. 301). Niece of Bagrat (Bagrat IV), whose had was sought in marriage by sultan (Alf-Arslan, sultan of Turk-Seljuks 1063-72) was the niece of Kvirike, King of A. (Kvirike II, king of Tashir-Dzorageti 1048/49 – after 1089). Though Bagrat asked him, Kvirike did not

give him his niece and for this, he was captured together with his brother, Sumbat and brought to Bagrat at Kldekari (fortress in Kvemo Kartli). They refused to surrender Samshvilde to Bagrat, with the hope that their brother, Adarnase was in Samshvilde Fortress. Then, by Bagrat's order they brought to Samshvilde and impaled them for three days. Sumbar, brother of King Kvirike surrendered the fortresses in Opreti, Koshki and Vazakar. Bagrat showed mercy, freed all fortresses except for Samshvilde and thus subdued his belongings (C.K. 307) King Bagrat (Bagrat IV). In 1068 King Kvirike, Emir of Tbilisi and Aghsartan (King of Kakhéti) came to Sultan (Alf-Arslan) and brought him to Kartli (C.K. 209). St. George of Mtatsminda (outstanding figure of Georgian clergy of 11th century) writes that the evil people of A. mixed with us as unclean seeds, unbridled, insidious and subtle and this harmed us significantly; Our people (Georgians) were frank and innocent and therefore, because of our decency, they used to tempt us intentionally (George Mtsire 123). George of Mtatsminda mentioned that the A. priest could not conduct a service in his monastery (George Mtsire 150). The Orthodox Christians celebrate with bread and mixture of water and wine, the Catholics with bread (without yeast) and the A. – without water (Life of George of Mtatsminda 424). King asked George of Mtatsminda about religion of the A., whether they had anything common with the Christians and he answered that the evil should not be called the religion and defamed the kings of A (George Mtsire 180). Armenian bishops and heads of the monasteries of impudent and malicious people asked King David (David

IV the Builder 1089-1125) to invite the meeting and discuss the theological issues. If the A. lose, they would damn their religion and in case of their success they asked not to call them the heretics and not to curse them. The debates lasted from dawn to 9 o' clock and no one won. Then the King (David IV) intervened and disarmed the A. with his knowledge, they recognized that they have lost and left defamed (H.D. 356-7; V.B. 163). A. desired to join with Georgians in religious respect (in the period of reign of David IV) (V.B. 163). From David the Builder, the kings of united Georgia and from 16th century some kings of Kartli, Kakheti and Imereti had the title of the "King of Armenians" (see article "King of Armenians"). King George (George III King of Georgia 1156-84) ravaged the city of Ashoran called the King of A. (V.B. 166). Zakaria and Ivane were the A. by their religion, though they respected Orthodox Christianity (H.Chr. 33; B.E. 123; V.B. 185). Catholicos Ioane (Ioane VII, Catholicos Patriarch of Georgia 1205/06-1210) refused to give the bread after service to Zakaria amirspasalar as Zakaria was the A. by religion. By the incentive of Zakaria Mkhargrdzeli there was arranged the dispute between A. and Georgians about religion (see for details of this dispute H.Chr. 81-90; V.B. 185). Ivane Mkhargrdzeli recognized falseness of the religion of A, he was baptised and he became true Christian (Orthodox) (B.E. 123). Kakha Toreli, in the deed issued to Rkoni Monastery of Godmother in 1260 wrote that he has bought half of village Khovle (Kartli) from A. Hasan Sumbatisdze and Jew Ioseb Bughbapaisdze and in the end of the deed he states that if anyone cancels or changes the docu-

ment written by him - whether Georgian, Persian or A., would be cursed by Rkoni Godmother (MGL II, p. 58). "Someone Shadin, relative of the A." (Zh. 244). Tamerlane ravaged the A, as states the "Life of Armenians" (Second Text 448). "The A. got crazy" (1539, 1634) (Small Chronicles 34; 39;47;74; V.B.)*****. According to the document of 1577 King Alexander (Alexander II, King of Kakheti 1476-1605) exempted from taxes all serfs, including the A. belonging to David Jorjadze living in his inherited estate (MGL II 196). By the document of 1579, King Alexander (Alexander II, King of Kakheti) returned to Svetitskhoveli the estates and serfs and among them 12 families of A. and Jewish merchant (MGL II, 199). 40 thousand Tatars of Crimea invaded into Georgia, seeking the way to the residence of King (Luarsab I, King of Kartli 1606-14) in Tskhireti Fortress, attempted to capture A. priest from Uplistsikhe. He escaped, broke Uplistsikhe Bridge (over Kura River), threw the pieces into the river and informed Georgians living to that side of Kura River about enemies to immediately assist the King (Besarion Orbelishvili 37). Zakaria, the historian of A. writes in the "History of Armenia" that A. Baadur Mamikonian was accused for murder of Luarsab, son of King Rostom (King of Kartli 1633-58) (V.B. 444). In 1633 King Rostom (1633-58) awarded to A. clergy of Gori the deed of granting Sitarkhan to them (Georgian-Persian historical documents 102). A. merchants living in Akhalkalaki (Kaspi District) were mentioned in the construction inscription of 1640 of Akhalkalaki (Kaspi District) Monastery of King Rostom (1633-58) and Queen Mariam (Akhalkalaki Inscription

10). Alexander resettled the A. and Jews residing in Chikhori and Chkhari and gave them to Dadiani (Levan II, ruler of Odishi 1611-57) in lieu of freedom of his father (George III, King of Imereti 1604-39) (B.E. 420; V.B. 829). Someone A. told to the spouses of saint martyrs Shalva and Elizbar (eristavis of Ksani) about location of their graves. The same A., in lieu of some remuneration were sent together with two serfs to bring the relics of the martyres (Martyrdom of Elizbar, Shalva and Bidzina 428-429; 438). Erekle (Erekle I King of Kartli 1688-1703) drove away the A. settled in the church yard of Monastery of the Cross and returned this place to Father Parten (1692) and left two A. families within the wall and donated them to the church (PAD v I. 283-84). Imam-Kuli Khan (David II, King of Kakheti 1709-22) updated to Mouravi of Eniseli the deed of ownership of Kornevi, his ancestral estate and permitted him to collect the taxes from the A. and Tatars, whom he would settle in that area similar to his other serfs (Georgian-Persian historical documents 419). In the churches built by Georgian kings – in Akhpat and Sanain, currently (2nd half of 18th century) there are the A. King of Kartli assigns the bishop by “Okivater assignment) (Arm. “Hogevor ter”, spiritual father), as the A. living in Kartli are within its parish. Koberi Monastery located higher is in hands of the A. (V.B. 308). Four churches in Kala (Tbilisi district) built by queen Rodam (spouse of Vakhtang V, King of Kartli 1658-75) currently (18th century) are in hands of the A. (V.B. 337). The Moslems live in Tbilisi Fortress and Seidabad (Tbilisi district) and the A. live outside the Fortress (18th century) (V.B. 338). Except for Georgians, the

kews and some A. live in Ateni, Mdzoreti on Dzama River, Akhgori, Gori, Tskhinvali, Tamarasheni, above Tskhinvali, Ali and Surami (18th century) (see V.B. 343-4; 359; 367; 370; 377). In Gokia, Baraleti (Javakheti), Akhaltsikhe, in addition to the Meskhs there live the A. and the Jews (18th century) (V.B. 669). IN Chikhori and Sachkhere (Imereti) in addition to the Imeretians, there are the A. and Jew mechants (V.B. 756; 761). In Tashiri and Abots,. ravaged by the enemies, which was built by King Vakhtang (Vakhtang V, King of Kartli 1658-75), there are the “Armenians by religion” in dirty cloths, soiled, in long chokhas (V.B. 313-314). According to “Dasturlamali” (Georgian law monument of 18th century), people of all nations residing in the Kingdom of Kartli and the A. among them, in case of purchase of the captives in Imereti had to pay 3 minaltuns for ownership (MGL II, 286). In 1722, King Vakhtang (Vakhtang VI, King of Kartli, 1716-24) permitted the population of Tbilisi and the A. among them to take and own the houses and land and estates left without owners in the city and exempted them of certain taxes (MGL II, 388-389). In 1742 the king (shah of Iran) exempted Georgians from mali (tax) while the A. were charged with the taxes according to the rules (P.O. 59). When the Lord (Teimuraz II, King of Kartli 1744-62) was enthroned in Svetitskhoveli, according to Christian rules, he stood in front of ambon, the bishops stood on the left and right sides from him and the group of the A. and “Frenchmen” (the Catholics), in the clerical cloths stood there with great respect (P.O. 105). In the document dated by 1747-49, Meralibeg Tsitsishvili writes that he was called to the royal court

for reporting and for this purpose he gathered his serfs – Georgians, A., Jews, as well as the noblemen with their peasants in Dzami Fortress. Among them he named Bezhua, one family of the A. (MGL VII, 45). Among the serfs sold by Paata Tsitsishvili there were mentioned 35 Georgians, A. and Jews living at Aliskheoba (MGL VII, 56). Bishop of A. oppressed by Fana-Khan (khan of Karabakh/Shusha 1747-62) encamped in Sighnaghi came to the Lords (Teimuraz II; Erekle II King of Kakheti 1744-62) and asked for their support (P.O. 165). A. oppressed by Fana-Khan – Usup-Khan the melik of one gorge with 100 families, left their homes and asked support from the kings (Teimuraz II and Erekle II). They were settled in the City (Tbilisi) on the side of Rock District (P.O. 228). Melik of Armenians is not a surname, this is the honor awarded to an Armenian by Shah Abbas (V.B. 33). After taking over of Yerevan King Erekle took many A. families and brought them to Georgia and they live in several places up to present (2nd half of 18th century) (O.Kh. 71; O.Kh. Teimuraz's version, 97). Lezghins, led by Mikela Arghutashvili ravaged kalacha and took over 200 A. captives (T.B. 61). In 1763 Nikoloz Abashidze's request was satisfied and returned to him his inherited serf, A. Alkhazishvili (MGL VII. 68). In 1766 Ramaz Shalibatashvili wrote to the King (Erekle II) that he was rescued from captivity by an A., he provided him with housing and made him free (MGL VII, 102). In the document of 1769, George Sakvarelidze wrote to the mdivanbegs that a man of Kekhvi has brought girls for sale; he took them and sold to the A. and Jews (MGL VII 150). In 1770, according to the census of the population of Kartl-Kakheti, in Tbilisi

there lived Orthodox Christian Georgians, A., Catholics and Tatars 4 thousand families, in Gori: Orthodox Christian Georgians, A., Catholics 500 families; in Tslikani: Orthodox Christian Georgians, A. and Jews – 700 families; in Surami – 200 families; Orthodox Christian Georgians and A. 740 families in Telavi, 100 families in Ananuri, 140 families on Ksani River and Akhagori, In Sighnaghi – 100 families of A., except for Georgians, in Kartli 500 A., in Borachalo and Pambak Gorge 2560 A., in Kazakh Khanate – 1200 A., in Shamshadilu – 1200 A., in Eniseli (Kakheti) 10 thousand families of A. and Tatars. Available number of warriors is 18 thousand Georgians and A. (MGL II, 420-421). In the document dated by 1774, Abrama asks the King (Erekle II) to redeem his son rescued from the captivity by the A. of Ganja for ten tumans and accept his service (MGL VII 249). In 1775 Cholokashvili, Oman and Kaikhosro wrote to the King (Erekle II) that in their ancestral estate in Shendiani (Kakheti) there are 2 A. churches as the A. lived there as well (MGL VII, 316). According to the document of 1773 Aidemur and Iovane Beburishvili asked the King (Erekle II) to find and return to them their two A. serfs of Kazakh, who escaped to the city and hid there (MGL VII 323). According to the document of 1777, David Kurdgelashvili wrote to the King that in Bodbe eparchy Bodbeli did not pay the customs due received from the trader A. and asked to resolve this issue (MGL VII 376). In the document of 1781 bishop of Bodbe asked the King (Erekle II) not to drive away and resettle to Sighnaghi four A. weavers – the serfs of the church for the purpose of maintaining of the income of church (1-2 shaurs

the price of candles) (MGL VII, 518). In 1782 Nikoloz Asaturashvili wrote to the King (Erekle II) that about 8 thousand of his serfs – the A. and Tatars were in Karabakh. And according to the agreement with Ibreim Khan (Khan of Karabakh // Shusha 1763-1806), all those who escape from there and comes to his kingdom, shall be returned by the king (MGL VII 539). According to the document on benefits of mouravi of Kartli made in 1784-90, after Noruz (Moslem holiday) 6 shours per serf family and 1 shaur per A. serf should be collected should be collected for the mouravi of the city (Tbilisi) (MGL II, 493). In 1785 Manuchar wrote to the Queen (Darejan, spouse of Erekle II) that he leased out his village Berdiki, located higher from Bolnisi to Melik Mikhitar and his A. el for grazing, with the condition of payment of 3 timans (rent) per year. For 1 year they paid the rent and for last 4-5 years they have paid nothing (MGL VII, 643). In the document of 1789 David of Bodbe (Bishop of Bodbe) wrote that in the small church estate an A. were settled and they served to the church. They were killed at a time of ravaging Kakheti y Shah Abbas (MGL VII, 804). In 1791, by the decree of King Erekle (Erekle II) if anyone would come as an enemy of Kartli and Kakheti Kingdoms, Georgians, A., Tatars and conquers them the population should attempt to make them grateful with their “spending and service” (MGL II, 524). On 10th September 1795 Aga-Mahmad-Khan by the advice of A. melik Mejnun and Iakob Bebutashvili (Bebutov) viewed the surroundings of Tbilisi and attacked Erekle’s (Erekle II) army on Krtsanisi Valley (Chr. III, 430). A. who were with Aga-Mahmad Khan, undertook the

most significant task. Melik Mejnun guided the troops of Persians via Koda-Teleti and approached Sololaki (Tbilisi district) (Chr. 431). On 11th September 1795 Aga-Mahmad Khan intended to return but the khans of Ganja and S did not sleep. Ioseb Miskarbash and Artema Araratian helped the envoy of Aga-Mahmad Khan to escape and with his assistance informed the enemis about everything (Chr. III 430). In 1797 Ioane Mdivnishvili asked the king to issue him the protocol evidencing that he has satisfied the request of twenty families of the A., made them his serfs in lieu of bread and subsistence and settled them in his estate (MGL VIII, 409). Solomon Meitari asked Prince David (son of George XII, King of Kartl-Kakheti) to leave with him his serfs – several A. families of Zurabat settled in Akhalkalaki (MGL VIII, 513). In 1798 Petroza Vartapet wrote the letter to the King (George XII) stating that due to reduction of the population the church of Akhpat was left without candles and two vartapets and three deacons were left without any subsistence and the A. of Kazakh did not obey to them and did not pay the imposed taxes and for this, he asked the King to issue the protocol dealing with payment of the church dues by the clergy and headman of Kazakh. George XII ordered the A. meliks of Kazakh, the clergymen and laymen to fulfill the service imposed for Akhpat Monastery, otherwise, the royal officer would collect the payment (MGL VIII 485). In 1799 Solomon Tarkh-nishvili wrote to George XII that 5 families of A. of Ganja, from the Armenians of his village came to Akhalkalaki. Queen ordered the officers to attack them to resettle them to Kolagir. He asked to leave the A. and King

satisfied his request (MGL VIII 503-04). In 1800 Lazare Vardzielashvili asked David Batonishvili's support against Iase Davitashvili, who pledged out his brother in Gori to A. and intended to do the same with him (MGL VIII, 633). Assistant of Lieutenant-general Rtishchev (Nikolai Rtishchev, High official of Georgia 1812-16) was Major-General Akhverdov, whose surname was Populashvili, an Armenian of Tbilisi (T.B. 83). Through Ioseb Bebutashvili Rtishchev gained over the els of Kazakh and they ravaged Gare Kakheti (T.B. 86).

* Mentioning of Turks in the historical sources reflecting that period is anachronism.

** Mentioning of the Ossetians in the historical sources reflecting that period is anachronism.

*** Mentioning of Khazars here is anachronism (see article Khazars).

**** Mentioning of Kasre, King of Persians (according to "Kartlis Tskhovreba", Kasre Anushirvan Sassanide), as the contemporary of Asphagur, son of Mirdat, King of Kartli and Kosaro, King of Armenians is anachronism

***** Ashot I Bagratun, ruler of Shiraki, one of the Armenian samtavros is implied. Gradually he expanded his lands in Kvemo Kartli. Due to taking over of Georgian lands he called himself "Ruler of the A. and Georgians" and from 885, after enthroning, he called himself "King of the A. and Georgians".

***** In 70-ies of 10th century, in the territory of Kvemo Kartli, between Algeti River Gorge and Bambak-Yerevan Mountain Range there was formed the Kingdom of Tashir-Dzorageti settled by Georgian and Armenian people. Its capital city was Samshvilde and therefore, the Armenian Bagratuns, the same Kvirikians, the heads of the Kingdom were called "Samshvildars". In Georgian sources Tashir-Dzorageti is mentioned as "Somkhiti" and in Armenian sources – "Vrats Dasht" (Valley of Georgians). For 9th – 11th centuries this was the place of fight for influence between Armenian and Georgian kingdoms. IN early 12th century this territory was finally included into the composition of Georgian feudal monarchy.

***** In the years when Easter is on 6th April, due to confession schism with the Orthodox (Greek) church the Armenian-Gregorian church celebrates Easter on 13th April. In the view of Georgian Orthodox Church this is an "error" and such errors took place in 570, 760, 1007, 1102, 1292. Disagreement dealing with the Easter

caused split of 1197 between Georgians and Armenians. In 1534, 1634 and 1729 the Easter was on 6th April and for the Armenians – on 13th April.

T.Koridze

ARSHAK – King of Armenians in the 2nd century B.C. A. was mentioned in: Leonti Mroveli "Life of Georgian Kings" (K.Ts. I, 1955); Vakhushti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K.Ts. IV, 1973).

Mirvan (King of Kartli in 2nd century B.C.) married off his daughter to A.'s son. (L.M. 28; V.B. 59).

E. Kvachantiradze

ARSHAK - ARSHAK III – King of Armenia in 378-387. A. III. was mentioned in: Arsen of Sapara, "On the Division of Georgians and Armenians" (1980).

Arsen of Sapara mentions A. III as the contemporary of Arcadius the Caesar of Byzantium (395-408) (though the periods of their rule did not coincide) and notes that in the period of their rule the Armenians firmly followed the religion of St. Gregory the Parthian (A.S. 78)

T. Koridze

ARSHAK, KING OF ARMENIANS. Period of his reign is unknown as in "Martyrdom of David and Tirichan" there is certain anachronism, in particular, the author of work mentions that King Arshak was contemporary of Heraclius, the Byzantium Emperor (610-641) and Varamshapoy, Shah of Iran. It should be noted that, the history

does not know the Shah of Iran with such name, contemporary to Caesar Heraclius. If the unknown hagiographer implies Kvesh Shabur III, Shah of Persia (383-388), under the name of Shah Varamshapoy, then his contemporary was Arshak III, King of Armenia (378-387), though, in that period the Byzantine Empire did not exist yet. Due to this and the other reasons, the period of reign of Arshak, King of Armenians, mentioned in "Martyrdom of David and Tirichan" could not be identified, as well as the chronology of the events described in the work.

A. is mentioned in: "Martyrdom of David and Tirichan" (MAGHL, I, 1963).

In the period of reign of A. St. David and St. Tirichan were martyred ("Martyrdom of David and Tirichan", 186).

T. Koridze

ARTASHAN – King of Armenians Artashes I (189-160 B.C.). A. was mentioned in: Leonti Mroveli "Life of Georgian Kings" (K.Ts. I, 1955); Vakhushti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K.Ts. IV, 1973).

In the period of reign of Azork and Armazeli (Kings of Kartli turn of 2nd-1st centuries B.C.), A. was enthroned in Armenia (L.M. 45). He set out against Georgians, together with Sumbat Bivritian, his spaspet (commander in chief). Georgians fortified their fortresses and asked for support from the Ossetians.* Armenians encamped in Mtskheta and fight between them lasted for five months. Finally, Georgians requested conciliation and declared their subordination. Finally, A. enslaved Georgians and Ossetians and left. In few years Kartli became

stronger and the Armenians were weakened due to wars with the Persians and Greeks. Kartli took advantage and commenced to oppress Armenians. Then A. mobilized the army again and sent it against Kartli, under the commandment of his son Zaren (L.M. 48; V.B. 65).

* Mentioning of Ossetians in Georgian written sources of 2nd century B.C. is anachronism.

E. Kvachantiradze

ARTAVAZ – King of Armenians Artavazd I (60-50-ies of 2nd century B.C.), son of Artashes I. A. was mentioned in: Leonti Mroveli "Life of Georgian Kings" (K.Ts. I, 1955).

Two sons of Artashes I, Artavaz and Tigran set out against Georgians, to rescue the Prince Zaren captivated by them. army of Armenians encamped in Trialeti and commenced negotiations with the Georgians. They conciliated and Georgians liberated Zaren and promised to provide military assistance to the Armenians in the future, in addition, they promised to mint the coins in the name of King Artashes. In response to this, the Armenians returned to Georgians the city of Tsunda, Demoti Fortress, Javakheti and Artaani. After this the peace was between them (L.M. 49).

E. Kvachantiradze

ARUTIN – Armenian doctor (end of 18th century). A.Sh. was mentioned in the historical documents (Georgian Noblemen Deeds, 1881).

According to the document of 1797,

King Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartl-Kakheti 1762-98) awarded to doctor A. several shops in Tbilisi, Tatar Square, to thank him for treatment of the royal family, King of Imereti, Khan of Azerbaijan and the people (G.N.D., 31).

E. Kvachantiradze

ASTIRON RULER OF GUASPURAGAN (VASPURAKAN) – outstanding figure of the first half of 4th century.

A. is mentioned in: “Conversion of Kartli”, (MAGHL. I. 1963).

Abiatar, Jewish priest of Mtskheta converted by St. Nino preached Christianity to him (Conversion, 102-103).

T. Koridze

ATRAKA SON OF SHARAGHAN – leader of Kipchaks, father in law of David the Builder, King of Georgia (1089-1125). A. was mentioned in “Life of David King of Kings” (K. Ts. I, 1955).

David got married second time to the daughter of A. leader of Kipchaks, Guran-dukht, famous with her kind nature (L.D. 336).

K. Nadiradze

ATROPATENA || Adarbadagan || ADRIBEJAN – South Azerbaijan, so called Iran Azerbaijan is mentioned in Georgian written sources with these names. As for contemporary Republic of Azerbaijan (in southwestern part of Transcaucasia), so called North Azerbaijan, Georgian sources mention

the historical regions, cities, Kingdoms and Khanates in its territory; see articles: Rani, Gandza, Shirvan, Shamakhia, Shak, Bardav, Movakan, Shamkor, Karabakh.

K. Nadiradze

AVETIK SHAGUBATOV – Armenian nobleman (end of 18th century). A.Sh. was mentioned in the historical documents (Georgian Noblemen Deeds 1881).

In the document of 1797, King Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartl-Kakheti 1762-98) assigned A.Sh. as the Secretary of Royal Court (G.N.D., 30).

E. Kvachantiradze

BAGREVAND – land (administrative unit) in Armenia. B. is mentioned in: Stepane Mtbevari, “Martyrdom of Saint Gobron”, (MAGHL I.1963); Leonti Mroveli, “Life of Georgian Kings” (K. Ts., I, 1955, 45)

T. Koridze

BAKATAR – ruler of the Ossetians (died in 1304). B. was mentioned in: Zhamtaaghtsereli (K. Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973); inscription on Nuzali Church (Chr. II, 1897).

David (David VIII, King of Georgia 1293-1311) periodically rebelled against the Mongols. In response, they ravaged Georgian territory every spring and fall. B. ruler of Ossetians was promoted with the Mongols’ support. He ravaged Kartli, Trialeti, he drew away the noblemen from their lands

and he was great disaster for the people of Kartli. He took Dzami Castle (castle in Dzami gorge, Shida Kartli) from “son of Gamrekeli Kakha” and fortified there. When Beka (Beka I Jakeli, ruler of Samtskhe and Royal Mandartukhutsesi 1240-1306) learnt about this, he approached the castle, and besieged it. Ossetians got scared. B. came to Beka, asked for forgiveness and promised that he would never be villainous. B. passed away after this. [On the church wall of village Nuzali, in Ardani gorge, Ossetia, there is written the verse praising B. (T. Zhordania dates it by 1324 and identifies him with B. from K.Ts. Chr. 178-79)].

K. Nadiradze

BAKATAR – Ossetian giant (middle period of 5th century). B. was mentioned in: Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali” (K.Ts. I, 1955); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973); Niko Dadiani “Life of Georgians” (1962).

At a time of war against Ossetia (approximately 446-47) King Vakhtang Gorgasali (King of Georgia, from 40-ies of 5th century, up to end of 5th century), who was fifteen, fought with Ossetian giant B. B. was the giant, who always won in duels. His arch was of twelve spans in length and the arrow was of six spans. Before commencement of the battle B. came to the river bank (Tergi River) and he loudly told Vakhtang: King Vakhtang, don't feel yourself comfortable with your yesterday's victory, I challenge you and you will not escape death in this fight. Vakhtang answered him that Christ's power and cross protected him and there-

fore, he was not afraid of B. “like a dog”. Vakhtang mounted the armoured warhorse, took the shield made of the animal's skin, passed down the slope, came to the river bank and ordered B. to cross the river and approach him, as he was a King. B. made this, crossed the river and started to shoot the arrows. Vakhtang's horse was wounded. At this moment Vakhtang rushed to B., stroke his shoulder with the sword and cut him down to the heart. He set on his horse and came to his army (J. 154, 155; V.B. 103). This was Bakatar, who has ravaged Kartli and kidnapped Vakhtang's sister. He took Vakhtang's sister from the castle located upwards from Stepantsminda Monastery (N. D. 80, 133).

K. Nadiradze

BAKATAR – ruler of Ossetians (approximately turn of 9th and 10th centuries). B. was mentioned in: “Matiane (chronicles) of Kartli” (K. Ts. I, 1955); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973).

Bagrat (Bagrat I, 881-93), King of Abkhazians (Western Georgia) decided to expand his lands on the account of Klarjeti territories. For this, he sent the army, commanded by his brother in law, Nasra. Ruler of Ossetians, B. assisted Nasra. King of Tao, Adarnase son of David (881-923) accepted the battle and he defeated Nasra, with the assistance of Armenians at Kura River. B. was killed in the battle. (M. K. 261; V.B. 132).

K. Nadiradze

BAKU – capital city of Azerbaijan, large port in Caspian Sea, mentioned for the first time in the sources of 5th century. In the 9th-10th centuries the data about B. were provided by Arab geographers. In the second half of 12th century, in some period, it was the political center of the state of Shirvan and in the 15th-16th centuries it was one of the unassailable fortresses of A/C. In the 80-ies of the 16th century it was subordinated to Ottoman Empire, in 1604 it was ruined by Shah Abbas I, but he soon restored it. In 1723, Baku was occupied by Russian Army, in 1735 it was regained by Iran. At a time of Russian-Iranian war of 1804-1813, it was included into the Russian Empire. In April 1920, after establishing of the Soviet rule in Azerbaijan, it became the capital city. B. was mentioned in: Parsadan Gorgijanidze “The History” (195); Teimuraz Bagrationi “New History” (1983); Bagrat Batonishvili “Akhali Motkhroba” (New Story) (1941); Niko Dadiani, “Life of Georgians” (1962).

The allies of Shah Ismail (1502-1524), ruler of Gaskra and ruler Astar, and Murad Sultan Talish, with their troops, led him to Shirvan; they easily took over the B. Fortress and occupied Shirvan-Shamakhia (P.G. 210). In 1796, Russian army, commanded by Count Zubov, conquered Daruband, Shamakhia, B. and Saliari (T.B. 66); Russians defeated by Gilanians came to the place near B. in the boat. In 1806, Tsitsishvili (High official of Georgia in 1802-1806) came to B. His purpose was conquering of Baku and taking Azugha from there, to provide assistance to Georgian troops. When he arrived to Baku, he encamped in one farsang (measure of length in Achemenid and Sassanid Iran) and wrote to Hussein, the Khan of B. (1792-

1806) to give up the locks of the city (T.B. 72). When Tsitsianov came to B., he told to the Khan of B. (Hussein is implied) that if he would not surrender, Tsitsianov would ruin his fortress. Khan of B. deceitfully obeyed to Tsitsianov and invited him to his place. Khan of B. met him outside of the fortress and they set down to speak and at this time, the men of Khan killed Tsitsianov with the guns. Scared Russians escaped to Kizlar and Tbilisi (T.B. 72; B.B. 97-98). Alexander Pavlovich, Emperor of Russia (1801-1825) sent great army to conquer B. The army besieged the Fortress. Scared Khan escaped and the Russians took over the Fortress (N.D. 197). Russian army, which was in B., moved to Kizlar by sea (T.B. 72). Marques (high official of Georgia in 1811-1812, Fillip Paulich) crossed Kura River to view Shaki, Shirvan, Darbad (Daruband) and B., as all these places were conquered by Russians (T.B. 80). At that time, Marques (Paulich) arrived to Tbilisi from B. (T.B. 82).

T. Koridze

BAMAN || BAHMAN KHAN – Khan of Nakhichevan (1748-1765). Political figure of Iran of Georgian origin. He was married with daughter of Iese Ksnis Eristavi (brother of Shanshe Eristavi, 40-ies of the 18th century). Khanate of Nakhichevan was awarded to him by Ibreim Shah (Shah of Iran 1748, nephew of Nadir Shah), (1748). B. enjoyed support of local Armenian population. Sources characterize B. as a human ruler, at a time of his rule the Armenians had opportunity to breathe a sigh of relief. After decease of Nadir Shah (Shah of Iran 1736-47) B. was engaged in the fight for

the leadership in Transcaucasia. He formed special Armenian army, causing worsening of relations of Nakhichevan Khanate with Karabakh and south Azerbaijan khanates. B. had unstable relations with Kartl-Kakheti Kingdom, though finally (1760) he recognized domination of Kartl-Kakheti Kingdom over Nakhichevan Khanate in public. Rule of B. lasted up to 1765. B. was mentioned in: Papuna Orbeliani "Ambavni Kartlisani" (History of Georgia), (1981).

B. sent the envoy (1749) to Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli 1744-62) and Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartl-Kakheti 1762-98) and asked for military assistance for defense from Fana Khan (Fanah Ali Khan, ruler of Karabakh 1747-63) and Azat-Khan (Ruler of South Azerbaijan 1747-1762). Kings of Kartl-Kakheti fulfilled his request and sent the army commanded by Zaal Orbeliani. B. hosted in Kazakh (1750) Teimuraz and Erekle. In the same year Teimuraz and Erekle assigned Zaal and Kaikhosro Orbeliani to persuade B. to send his family to Tbilisi. B., together with his family arrived to Nakhichevan, but scared by Azat-Khan he left; sent his family to Kartli and he headed to Yerevan. Zaal Orbeliani had to occupy Nakhichevan again (P.O. 164, 172, 175-76). "In 1752, before battle at Kirbulakh (near Yerevan), B. was assigned as protector of border region". Shortly B., scared by the enemies left Nakhichevan and arrived to Tbilisi, to Teimuraz. From Tbilisi B., accompanied by Zaal Orbeliani, was sent to Yerevan Khanate, but in Bambak (region in historical South Georgia) they had to stop and wait for Erekle (P.O. 183-84). In Kirbulakh battle B. supported Erekle (P.O. 186) and after Kirbulakh battle

the troops of Yerevan and Kazakh-Borchalu were subordinated to B. (P.O. 188). Because of Azat-Khan's attack (1752) B. moved from Nakhichevan to Gogcha Lake (Sevan Lake in Armenia) and from there to Tbilisi (P.O. 190). B., assigned as border region defender, defeated the Lezghins in Vashlovani (village in Kartli) and presented their heads to Teimuraz in Tbilisi. B. arranged negotiations with Azat-Khan. B. was captured for treason (P.O. 197). B. with the mounted troops, together with Sulkhan Eshikaghabash, set out to protect Kazakh from Aghakish (son of Aji Chalab) and Shaverdi-Khan (Khan of Ganja) (P.O. 205). Erekle (1753) stationed in Kazakh the border protection troops commanded by Revaz Amilakhorishvili and B. (P.O. 207). In the same year B. left Kazakh and together with Zurab Ksniseristavisshvili (son of Iese) arrived to Aji Chalab (first Khan of Sak, Aji Cheleb Kurban Oglu 1743-55), in Ganja to arrange joint campaign to Kartl-Kakheti. The campaign failed. B. left for Ganja to Aji Chalab and his family remained in Tbilisi (P.O. 207-208). B., at a time of his being in Ganja (1754), asked from Teimuraz the permission to visit him (P.O. 212). B., together with the Lezghin army, encamped in Kazakh (1755), moved to Borchalu from there and asked from Teimuraz and Erekle to return his family to him and in exchange, he promised to conciliate and to serve to them. To negotiate with him and the Lezghins, Revaz Amilakhoi and Kaikhosro, Mouravi of Martkopi (village in Kakheti) arrived to Aghjakal fortress; they were assigned by the Kings to capture B. B. arrived to Aghjakala (fortress in Gachiani, the historical province of Kvemo Kartli, in the vicinity of village Kushchi) from the estate of Melik of Somkh-

iti (one of the provinces of Kvemo Kartli in late medieval period) and met with them, but he did not trust them and sheltered in Somkhiti forest. When B. and the Lezghins learnt about Erekle's campaign against them, they escaped to Ganja (P.O., 223-25). Teimuraz conciliated with B. (1758) and awarded him Khanate of Borchalu (P.O. 245).

G. Otkhmezuri

BARDAV (BARDA) – city in the Republic of Azerbaijan, on Karabakh Plain, on both sides of Terter River. In the few km. from currently existing city of B. there are the ruins of historical B. which was the capital of Caucasian Albania (see. article “Aran”) from 5th century. In early 8th century B. was conquered by Arabs. B. was located on the crossroad of the caravan ways and was the large commercial and craft center. In the 10th century B. was subordinated to the Salarides (Iranian dynasty ruling Azerbaijan). Periodically it was attacked by Georgian army. In the first half of 13th century, in result of Mongols' attacks, it was devastated and transformed into a village. B. was mentioned in: Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings”, Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali”, “Matiane (Chronicles) of Kartli”, “Live of David King of Kings”, Historian of the period of reign of Lasha George, Sumbat Davitis-dze “Tshovreba da Utskeba Bagratonianta” (The Life and Tale of Bagratonians), (K.Ts. I, 1955); “Histories and Chronicles of the Crowned Monarchs”, Basili Ezosmodzghvari “Life of Queen of Queens Tamar”, Zhamtaaghtsereli, Beri Egnatashvili “Akhali Kartlis Tskhovreba”, “Akhali Kartlis Tskhovreba”- second Text

(K. Ts. II. 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973); Parsadan Gorgijanidze “The History” (1926), Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia) (1981); “Paris Chronicles” (1980); Historical document (CGHD 1980).

Kartlos, forefather of Georgians, gave to his son, Bardos the right bank of Kura River and at the place where Kura River and Rakhsi River (Arax) join, built the city of B. (L.M. 5). Saurmag, King of Kartli (3rd century B.C.) got married with the daughter of Eristavi of B. (L.M. 27). Mirian, King of Kartli (first half of 4th century) married his daughter with the Peroz, the “relative of Persians” and have him the country of “Rani, up to Bardav” (L.M. 68, 117). Sagdukht, mother of Vakhtang Gorgasali (King of Kartli from 40-ies of the 5th century to the end of 5th century), travelled to B., came to father, ruler of Rani, Barzabod and begged to enthrone her son in Kartli (Pitiakhsh of Rani was the representative of Shah of Iran in Caucasus), (J. 144). At a time of battle between Vakhtang Gorgasali and Greeks (Byzantium), Varaz-Bakur, Vakhtang's uncle (mother's brother) was killed and his body was taken to B (J. 176). King of Persia, Urmizd (Shah of Iran, Hormizd IV 579-90) transferred to his son, Kasre Ambarvez (Shah of Iran, Khosro II Parviz 591-628) Rani and Movakan for governance. Kasre arranged his residence in B. (J. 217). King Archil (Erismtavari of Kartli, 8th century, 20-ies-40-ies) married off his nieces (daughters of Miri) with the Eristavis and gave them the lands as dowries. He married the fifth daughter with Varzman, who was the relative of Persian Eristavi of B. (J. 242).

Ashot Kurapat's (Erismtavari of Kartli in 90-ies of 8th century; King of Tao-Klarjeti. deceased in 826) "residence was in Tbilisi and Bardavi" (S.D. 376, V.B. 128). Ashot rebelled against Arabs and escaped to Shavsheti. He renewed Artanuji, "conquered the lands again, up to the city of Bardavi" (supposedly city of Khilakhila, same as Ferozapat, residence of the Albanian Kings), (S.D. 377). In the battle against Emir of Tbilisi (Ishak ibn Ismail Shuabian), (842), Bagrat (King of Tao-Klarjeti, 826-76) provided assistance to the Khalif of Baghdad, Commander Muhammad (Khalid son of Iazid). After this battle Muhammad moved to B. (M.K. 255, V.B. 129). Commander of Arabs, Bugha-Turk (Bugha al-Kabir, deceased in 862) spent winter in B. (M.K. 256, V.B. 130) at a time of campaign in Georgia (853). The Salarides conquered B. and Adrabadagan (20-ies of the 10th century), (M.K. 266, V.B. 134). The Turk-Seljuks used to encamp from Tbilisi to B., as its outskirts were the best place to spend winter (L.D. 332). In spring, at a time of high water in Kura River, the Turk-Seljuks encamped in B. (L.D. 340). David (David IV, King of Georgia 1089-1125) ravaged B. (1121) and "eliminated the Turks", (L.D. 340, CGHD written to the Pavneli Mghvime doc. # 1, 16). To celebrate birth of Lasha George (King of Georgia 1207/10-23) the Georgians ravaged (1193) the large and ancient city of B. (H.Chr. 58). With the fear of the "Monapires" (special official of the borderside region) Grigolisidze, the Tbelis, Mapatlisidzes, in B. mothers did not allow the infants to cry (B.EZ. 130). At a time of reign of Lasha-George, when the Mongols appeared at the borders of Georgia for the second time, they encamped in the

forest at B. (H.L.G. 370). The Mongols ravaged the entire Caucasus (40-ies of the 13th century), including B. (Zh. 186). When the Mongols approached the fortress of Kaen (city in the historical Armenia), where the Amirspasalar (general commander of Georgia) Avag, son of Ivane Mkhargrdzeli was fortified, to save himself, he sent to the leaders of Mongols the messenger and offered armistice (Zh. 189). The Mongols used B. as a place to spend winter (Zh. 189, 191). Rusudan (Queen of Georgia 1223-45) and her heir David, moved from Imereti to the eastern Georgia (1243). Here they were met by the Georgian noblemen, who have already made agreement with Mongols. They took David to B. where the Mongol noins enthroned him and sent to the Horde for approval (Zh. 195). Country of Romguar was ruled by four noins; this country includes: Khorasan (historical region in the north-eastern part of Iran), Iraq, Georgia, Shirvan, Movakan, B. (Zh. 223). In the wars between Ilkhans and Golden Horde (1262-63) Georgians fought on the side of Ilkhans. At a time of one battle, on the Shaburan field (at Daruband) David Ulo, son of Lasha-George (King of Eastern Georgia 1246-70) killed the "outstanding man" supporter of Berka Qaen (ruler of Golden Horde 1255-66) and Sargis Jakeli (Spasalar of Samtskhe, ruler of Samtskhe from 1266) fought with great courage against Berka's army. In result, they drove away the troops of Golden Horde. The winners came to B., where they were awarded by the Mongols. City of Karnu (Karakhpola, currently Arzrum in Turkey) was transferred to Sargis Jakeli, for governance. David Ulo prevented this. Disappointed Sargis returned home and David

spent winter in B. (Zh. 250). David Narinson of Rusudan (King of Western Georgia 1246-59) was captivated by Ulo-Qaen, and sent him to B. (Zh. 228; V.B. 213). Timur Lang (ruler of the Central Asia 1370-1405) captivated Bagrat (Bagrat V, King of Georgia 1360-93), together with his spouse Ana (1386) and went hunting. "He passed Karaia (valley on the bank of Kura River at the city of Rustavi) and arrived to Bardav" (V.B. 264). Later he went from B. to Shirvan (V. B. 265). Timur Lang, with the great army bugling and playing cymbals arrived to B., he left the treasury there and set out to Georgia (1387), (B.E. 330, Second T. 457, V.B. 267), Timur Lang and George (George VII, King of Georgia 1393-1407) agreed about armistice (1403) and after this Timur traveled to B. to spend winter (B.E. 335, Second T., 467, V.B. 272). When Shah Tamaz (Tahmasp I, Shah of Iran 1524-76) attacked Georgia second time (1547), he ravaged the country, but he suffered great losses as well; he could not continue fight any more and took war spoils only and returned to B. and spent winter there (P.G. 5). When the King Teimuraz (King Teimuraz I, King of Kakheti 1606-48; Kartl-Kakheti 1625-32) was informed that Kizilbashs beheaded Kakhetians at Aragvi River, he passed Kartli, arrived to Kakheti and Kakhetians got ready for war. When Peikar-Khan learnt about this, he escaped to B. and from there he asked assistance from Shah Abbas (Abbas I, Shah of Iran 1587-1629). Shah Abbas sent the army to him (P.G. 24) Shah Abbas issued the order to eliminate the population of Kakheti and settle the Kizilbashs there. Khan of B., Feikar Khan (Muslim ruler of B. and Kakheti) was the leader of this operation.

(P.Chr 90). Georgians, led by George Saakadze (Georgian military and political figure 1570-1629) set out against Peikar Khan. He escaped. Georgians chased him up to B., could not capture him and ravaged B. (B.E. 407). Daud-Khan (Undiladze), Beglarbeg of Karabakh and Teimuraz (Teimuraz I) agreed and ravaged Barda-Karabakh (1632). In the army of Teimuraz there were the troops of Alexander, King of Imereti (1639-60), Levan Dadiani, the ruler of Odishi (1611-57) and Meskhs (P.G. 30). When Teimuraz was in B., Catholicos of Armenians of Karabakh came to him and advised to attack Tabriz (city in Iranian Azerbaijan, in Achijai Gorge). The King refused (P.G. 31). Khan of B. submitted to Shah the letter of noblemen of Kartli, who asked to enthrone George as their King (George XI, King of Kartli 1676-88; 1703-09), (P. G. 83-84). When Nadir Shah (Shah of Iran 1736-47) fought in Dagestan (1741-43), Kizilbashs delivered bread from B. to Dagestan by 6.000 oxen and carts. (P.O. 55). To punish the rebelled son of former Shah (in reality Sefi Mirza was the impostor), Nadir-Shah sent his son, Nasrula-Mirza. Nasrula ravaged Shirvan-Shamakhia and "encamped at Bardavi" after gaining victory (1743) (P.O. 73). Givi Amilakhvari, Grand Duke of Kartli rebelled against Kizilbashs, because of increase of taxes (1742-45), Turks assisted him. Nadir Shah decided to conciliate and sent the Khan of B. to clarify what was the matter (P.O. 54). When Nasrula Mirza learnt about invasion of the Turkish troops, he set out from B. and stayed at minaret in Ganja. Scared Turks retreated (P.O. 75). When Nadir Shah learnt about invasion of the Turks in Georgia, he sent 4.000 soldiers commanded by Ashurkhan from B. to assist Erekle (Er-

ekle II, King of Kakheti 1744-1762; King of Kartl-Kakheti 1762-1798) and Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli 1744-62) (P.O. 80). When Aji-Chalab, Khan of Shak-Shirvan (first Khan of Shak, Hadji Cheleb Kurban Oghlu, 1743-55) fought against Teimuraz and Erekle (1751-52), Khan of B. provided the troops to him (P.O. 208).

K. Nadiradze

BARDOS – one of the ethnarchs of Caucasian peoples. B. was mentioned in: Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings” (K.Ts. I, 1955); “Histories and Chronicles of the Crowned Monarches” (K. Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K Ts. IV, 1973).

B. was the third son of biblical Targamos (Thargmah) (ethnarch of Caucasian peoples) (L.M. 4; V.B. 47). After dividing of the country by Targamos, B. received the territory to the south from Kura River, from Budruji River (right tributary of Kura River, currently Dzegamchai River in Azerbaijan) to the place where Arax falls into Kura River (L.M. 5). Borders of this territory were: Arax River from the east (river in South Caucasus, the largest tributary of Kura River); from the south – the mountain where the rivers falling into Kura River flow, from the west – small hill of Bedruji River, from the north – Kura River (V.B. 48). B. built the city of Bardavi (city in Azerbaijan, on Karabakh Plain) and settled there (L.M. 5; H.Chr. 58; V.B. 526). The country allocated to B. was called Rani (“Ar-Ran”, the Arab name of ancient Albania) (V.B. 632).

E. Kvachantiradze

BARZABOD – Iranian official, Mar-

zapan of Kartli and Albania (approx. 30-ies of the 5th century). B. was mentioned in: Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali” (K.Ts. I, 1955).

Lands of B. were ravaged many times by Archil, King of Kartli (King of Kartli in 20-30-ies of the 5th century) and his son Mirdat (King of Kartli in 30-50-ies of the 5th century). Archil sought the hand of Sagdukht, Barzabod’s daughter for marriage with his son. B. was very glad to this, received the promise of maintaining of peace and married off his daughter to Mirdat (J. 141-2). Sagdukht converted into Christianity. After death of her husband, with the fear of punishment from her father, because of her conversion, she arrived to Bardavi (city in Azerbaijan, on Karabakh Valley), to her father and begged his forgiveness. B. forgave his daughter and did not force her to change her religion, but he sent the Zoroastrian servants to Mtskheta, with the leadership of Bishop Binkaran. B. did not force Georgians to convert to the Zoroastrianism. B. deceased and King of Persians assigned in his place Varaz-Bakur, his son (J. 144-5).

E. Kvachantiradze

BENCHA – chief of Lezghins (1st half of the 18th century). B. was mentioned in: Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981).

B. was killed by the order of rebelled Abdula-Beg, son of Iese (Iese, King of Kartli, 1714-16, 1724-27) for his loyalty to Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartl-Kakheti 1762-98), (P.O. 140).

K. Nadiradze

BIJNISI – fortress in Armenia, it was located in the gavar of Ararat Nahang Nig, in the written sources it was mentioned from the 5th century; in 10-11th centuries it was the residence of Pahlavuns. Ruins of B. are maintained up to present, on the left side of Razdan River. B. was mentioned in: Arsen of Sapara “On the Division of Georgians and Armenians” (1980); Historian of the Period of Reign of Lasha-Giorgi (K.Ts. 1955); Zhamtaaghmtsereli (K. Ts. II, 1959).

Armenian Monophysite priest of the 7th century, John of Mairagom settled in B. before his death (A.S. 93). Zakaria and Ivane Mkhargrdzelis (political and military figures of the turn of 12th-13th centuries, Zakaria – Amirspasalar – Mandaturtukhutsesi and Ivane – Msakhurtukhutsesi, Amirspasalari, Atabag) took over B. (H.L.G. 368). At a time of Jalaledin’s (Mangubert, Shah of Khvarazm 1220-21) attack, Ivane Mkhargrdzeli retreated to B after defeat at Garnisi (Zh. 171). Jalal ad-Din sent the envoy to Avag Mkhargrdzeli who was in B. (military and political figure, amirspasalar and atabag of the 1st half of 13th century) while he was “at Bijnisi Gorge” (Zh. 172-3). In relation with decease of Avag Mkhargrdzeli David (David VII, King of Georgia 1246-70) visited his home in B. (Zh. 237). David VII, who apostated from Kaen (Hulagu, Kaen on Ilkhans, 1217-65) moved to Sargis Jakeli (Sargis I, ruler of Samtskhe 1266-85, Mechurchletukhutsesi (treasurer of Georgia) in Samtskhe and left his spouse Gvantsa and son, Demetre in B. (Zh. 239).

E. Kvachantiradze

BIRIT – fortress in Shirvan. B. was mentioned in: “Life of David, King of Kings” (K. Ts. I, 1955), Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973). B. was taken over by David the Builder (King of Georgia 1089-1125) at a time of Shirvan Campaign (1124) (L.D. 345; V.B. 162).

E. Kvachantiradze

BISHOP JOB (IOB) – (375-390).

Bishop I. was mentioned in: “Conversion of Kartli” (MAGHL, I, 1963); Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings” (K.Ts. I. 1955).

After death of Bishop Iakob (Jacob) (363-375) I. the Armenian, deacon of Nerses the Catholicos of Armenians became the Bishop (L.M. 132). In the period of reign of Trdat, King of Kartli the bishop was I., the deacon of Nerses, Catholicos of Armenians (Conversion, 91).

T. Koridze

BISHOP MOSE – figure of the first half of 7th century, the Monophysite, Bishop of Tsurtavi (explanations to be provided). Mose, replaced by Kirion I, the Catholicos of Kartli (599-614/16), from the bishop’s throne escaped to Armenia, followed by the correspondence between Georgian and Armenian high priesthood and this was the formal commencement of dissent between Armenian and Georgian churches. B. M. was mentioned in: “On the Division of Georgians and Armenians” by Arsen of Sapara (1980).

Kirion, Catholicos of Kartli exiled B. M. from Tsurtavi and his church, "which was established by Saint Shushanik in the land of Somkhiti" (A. S. 82)*.

*According to L.Janashia, Arsen of Sapara and part of Georgian church considered, that Tsurtavi Episkopate was established by Shushaniki, probably together with establishment of religions rite in Armenian language (see L.Janashia, For Understanding One Place in Arsen of Sapara, // Research From Georgian and Caucasus History, Tbilisi, 1976, p. 131).

T. Koridze

BLUCHAN – (2nd half of 8th century); Spasalar of Khazar Khakan. B. was mentioned in "Matiane (chronicles) of Kartli" (K.Ts. I, 1955).

B. was sent by Khakan of Khazars to bring to him Shushan, sister of Juansher, Erismtavari of Kartli (50/60-ies of 8th century). B. arrived to Kakheti via Leketi (Dagestan) and approached the fortress, where Juansher and Shushan were. He took over the fortress in few days and captured Juansher and Shushan. He ravaged Tbilisi, devastated Kartli and headed to Khazaria by Darial way. B. brought Juansher to Khakan of Khazars as Shushan has poisoned herself. As B. has not brought the body of Shushan (Khakan desired to see her), by Khakan's order, B. was captured. They tied the rope on his neck, fastened it to two riders and tore his head away (M.K. 249-50).

G. Otkhmezuri

BORENA – Daughter of the King of Ossetians. Queen of Georgia in 11th century. Spouse of Bagrat IV, King of Georgia (1027-72). B. was mentioned in: "Matiane (chron-

icles) of Kartli" (K.Ts. I, 1955); Vakhushti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K.Ts. IV, 1973).

When Bagrat's first spouse, Elene, daughter of the Greek Caesar passed away, he got married with B. the sister of Dorg-holeli, King of Ossetians. At Bagrat's death-bed there were his mother Mariam, spouse B. and others (M. K. 295, 314; V.B. 145).

K. Nadiradze

BORZO // BARUKH (APPROXIMATELY 2ND HALF OF THE 5TH CENTURY) – Borzo: King of Movakan. B. was mentioned in: Juansher "Life of Vakhtang Gorgasali"* (K. Ts. I, 1955). Barukh: ruler of Movakan. He was mentioned in: Vakhushti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K. Ts. IV, 1973). They are the identical persons.

Vakhtang Gorgasali, King of Kartli, by the order of Shah of Persia, together with the other kings and rulers of Caucasus, subordinated to Persia, invaded into Greece (Byzantium) and attacked the city of Ponto. In the battles with Greeks Vakhtang's uncle, mother's brother, eristavi of Rani, leader of Lezghins – Ipajaj and other eristavis were killed. Then Vakhtang ordered to all, to kiss the cross, to achieve unity and success and who would not fulfill this order, would be sentenced to death. He ordered Petre, the priest to bring the cross. He ordered eristavi Demetre and commander Juansher to accompany the priest. All obeyed to his order and worshiped the cross. B. declared that he would not reject the light and would not kiss the vain rod. Then Juansher stabbed him with the sword and killed (J. 173-174; V.B. 107).

* Dating of Vakhtang Gorgasali's reign: S. Gorgadze: 443-503, Iv. Javakhishvili: 442-502, K. Tumanov: 435-522, V. Goiladze: 438-491.

K. Nadiradze

BURDUKHAN – daughter of Khudan (one of the North Caucasian rulers), King of Ossetians, spouse of George III, King of Georgia (1156-84). B. was mentioned in: “The Histories and Chronicles of Crowned Monarchs”, Basili Ezosmodzghvari “Life of Queen of Queens Tamar” (K. Ts. II, 1959), Vakhushiti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973).

Demetre (Demetre I, King of Georgia 1125-56) married his son, George with B. (1150-ies). B. was distinguished with great beauty, kindness, wisdom, generosity and faith to Christ. She deceased shortly after crowning of Queen Tamar (Queen of Georgia 1184-1207/10) as co-ruler (1178/79), (H.Chr. 4,20,27; B.Ez. 116-117; V.B. 166).

K. Nadiradze

CHACHAN//CHECHENS – people living mostly in the territory of Chechnya and Ingushia and Dagestan. Ch. were mentioned in: Teimuraz Bagrationi “New History” (1983).

In 1818 Ermolov's (high official in Caucasus) ended without any results. Ch. resisted firmly, killed many soldiers and forced him to retreat (T.B. 88).

G. Otkhmezuri

CHAGAT – country i.e. land in Armenia. Ch. was mentioned in: Stepane Mtbevari, “Martyrdom of Gobron” (AMGHL I, 1963, 175).

T. Koridze

CHECHNYA – region in North Caucasus. Ch. was mentioned in: Temuraz Bagrationi “New History” (1983).

Ermolov (Alexey Ermolov, 1777-1861, General of Russian Army, commander-in-chief of Caucasian Corps) arranged the campaign against Ch., built small fortress on the border and named it Grozna, or the Threatening (T.B. 88).

E. Kvachantiradze

CHERKEZ-SHAMKHAL – Sultan of Shak (2nd half of the 14th century). Ch. Sh. was mentioned in: Beri Egnatashvili “Akhali Kartlis Tskhovreba” - Third Text (K. Ts. II, 1959).

There was confrontation between Svimon (Svimon I, King of Kartli 1556-69, 1578-99) and his brother, Daut-Khan (King of Kartli 1569-78), who was assigned by Shah Tamaz (Tamaz I, Shah of Iran 1524-76) as a ruler of Tbilisi and Kvemo Kartli. At a time of one of the conflicts, Shah Tamaz wrote to sultan of Shak to provide support to Daut-Khan. Ch. Sh. set out to Kartli with great army of Shaki and Karabakh. The battle took place at Partskhisi (village in Kvemo Kartli) (1569) (B.E. 368; Third T. 513).

E. Kvachantiradze

CHONCHOL-MUSA – chief of Lezghins (2nd half of 18th century). Ch. M. was mentioned in: Oman Kherkheulidze, “Reign of Irakli II” (1989); Teimuraz Bagrationi “New History” (1983).

[According to O. Kh.] In 1757, the Lezghins attacked Zemo Kartli, with 4.000 troops, commanded by Ch. M. They approached the city of Tskhinvali (Shida Kartli), where the Kings Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli 1744-1762) and Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartl-Kakheti, 1762-98) stayed. The Kings could not dare to fight face to face, as they had very little suite and they started to shoot from the fortress (O. Kh. 57). In 1759, Ch. M. and chief of Lezghins attacked Kartli again, with 8.000 army. They divided into two parts. Ch. M. came to Achabeti (fortress on the right bank of Liakhvi River), took it over, ravaged the Ossetians in Samachablo and approached village Avnevi. Kokhta-Beladi besieged Atotsi Fortress (on the left side of Froni River). Teimuraz and Erekle arrived to Kornisi with the troops and Solomon, King of Imereti (Solomon I, 1752-84) joined them. The Lezghins escaped from Atotsi. When Ch. M. learnt about this, he left Avnevi and fortified in Dvani Fortress (Dvanistskali Gorge, currently Kornisi Gorge). The Kings found him there. Ch. M. escaped at night, together with his troops (O. Kh. 57-58). T.B. wrote the same, but he tells these two events as one story and dates it with 1759 (T.B. 50-51).

K. Nadiradze

CHRISTEPHORE CHRISTOPHER) (OF APAHUN) – Catholicos of Armenians (628-630). In the period of his administration as a Bishop of Apahuns he signed the document submitted in 607 to Abraham, Catholicos of Armenians (607-615) and participated in preparation of the epistle in response to Albanians by Erthanes Cerdol. Ch. was mentioned in: Arsen of Sapa, “On the Division of Georgians and Armenians” (1980).

Ch., the enemy of Ioan of Maireguem (Mairagom) was enthroned as Catholicos and Ioane became furious because of this, though, Ch. was removed from the throne for some reason and Ioane was glad for this. (A.S. 83).

T. Koridze

CIRCASSIA – historical region in North Caucasus, included western and central parts of North Caucasus – from Black Sea and Kuban River to the place of joining of rivers Sunji and Tergi. From 16th century, in this territory, to the west from Tergi River, the Greater Kabardinia was formed. From the 1st half of 19th century the territory was governed by Russia. During 20th century it was within Karachai-Cherkess autonomous region, in 1991 it was transformed into republic of Karachai-Cherkess within Russian Federation. C. was mentioned in: Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali” (K. Ts. I, 1955); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973); Parsadan Gorgijanidze “The History” (1926).

In the period of Stephanoz II (Erismtavari (ruler) of Kartli, 2nd half on the 7th cen-

tury), the territory up to the C. was within the parish of the Catholicos of Kartli (J. 232). In the period of Mongol rule, Ossetia (region in North Caucasus) was called C. or Kabardo (V.B. 634, 655). Archil (Archil II, King of Imereti 1661-63, 1678-79, 1690-91, 1695-96, 1698 and King of Kakheti 1664-75), who was disobedient to Shah of Iran, was captured in C. (V.B. 469). In C., David Turkistanashvili, sent by him to the Khan of Crimea and captured by Shamkhal came to him (V.B. 850). Archil traveled to Russia via C. (F.G. 70). Teimuraz (King of Kakheti 1606-48) sent his grand child Nikolaoz (Erekle I, King of Kartli, 1688-1703) to Russia. In C. the robbers attacked him (V.B. 598). C. was mentioned several times in the descriptions of Digori, Basiani, Kisteti, Dzurdzuketi, Ghlighos (historical regions of North Caucasus), Svaneti (mountainous region in western Georgia, includes the southern slopes of Caucasus Mountain Range) (V.B. 649-54, 787).

E. Kvachantiradze

CIRCASSIANS – nation in North Caucasus. C. was mentioned in: Beri Egnatashvili, “Akhali Kartlis Tskhovreba” - Third Text (K.Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973); Parsadan Gorgijanidze “The History” (1926); Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981); Teimuraz Bagrationi “New History” (1983); Oman Kherkheulidze “Reign of Irakli II” (1989).

George Dadiani (ruler of Odishi 1572-82) married to the C. woman, one sister of which was the wife of George II (King of

Imereti 1565-83) and the other – wife of George Gurieli (ruler (mtavari) of Guria 1564-83) (B.V. 362; Third T. 503). Grand mother of Shah Abbas (Abbas I, Shah of Iran 1587-1629) was C. woman, very clever and influential lady (F.G. 45). Vakhtang (nephew of King of Kartli, George XI 1678-88, 1703-09) married to Rusudan, the daughter of ruler of C. (V.B. 474). In the other case Rusudan was named as a wife of George XI (V.B. 815).). Archil (Archil II, King of Imereti 1661-63, 1678-79, 1690-91, 1695-96, 1698 and King of Kakheti 1664-75), on his way to Russia was captured by the hired C.-s (V.B. 855-56). On his way to Russia, Vakhtang VI (King of Kartli 1716-24) was met by his brother in law, ruler of C. (V.B. 507). Agha-Kishi, son of Aji-Chalab (first Khan of Shak 1747-55) arranged the campaign against Kartli-Kakheti. Teimuraz II (King of Kartli 1744-62) sent his son, Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartli-Kakheti 1962-98) to Stepantsminda, to invite the C. cavalry riders. Army of C. arrived and Agha-Kishi retreated (T.B. 49; O.Kh. 54; P.O. 198-202). Army of C. supported Teimuraz II and Erekle II at a time of their campaign against Yerevan (P.O. 161), in the battle against Fana-Khan (Khan of Karabakh 1747-63) (P.O. 165), in the battle against Nursal-beg, ruler of Khundzakh (P.O. 219, 232). Teimuraz II, for the service, paid to the ruler of C. and his troops the remuneration and allowed them to leave for their country (P.O. 172-73, 203).

E. Kvachantiradze

DAGESTAN || **DAGESTANIANS** – Autonomous Republic of D. was established in 1921 and up to present it is within Russian Federation, with the status of republic from 1991. Capital city: Makhachkala. Historical centers: Kumukh and Khundzakh. D. is located in the eastern part of North Caucasus, with Caspian Sea from the west. About 30 peoples and ethnographic groups live in D. Groups of numerous related languages belong to the Iberian-Caucasian family. In 1st century B.C. southern part of D. was within Caucasian Albania. There was the significant route from North Caucasus to Transcaucasia, so called “Daruband Gate”. In 4th century Christianity and Albanian alphabet were spread in these areas. In 7th century northern part of D. was included into Khaganate of Khazars. In 8th century the territory was conquered by Arabs and from this time Islam was widespread. In 11th -13th centuries D. and especially its mountainous part was under political and cultural influence of Georgia. In 30-ies of 13th century it was conquered by Mongols. In 15th century it fights against Iran and Ottoman Empire and makes political and economic relations with Russia. In late 18th century, in D. ten large political unites and up to 60 so called “free communities” were formed. In early 19th century, by Gulistan Peace Treaty (1813) D. was formally included into Russia. In 16th-18th centuries Georgia was subjected to permanent raids of Dagestanians. So called “Lekianoba” took place. D. was mentioned in: Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973); Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981); Oman Kherkheulidze “Reign of Irakli II” (1989); Teimuraz Bagrationi

“New History” (1983); Niko Dadiani “Life of Georgians” (1962); Bagrat Batonishvili “Akhali Motkhroba” (New Story) (1941); Historical Documents (Chr. III, 1967; MGL II, 1965; IV 1974; VII 1985).

Timur Lang (Tamerlane, commander of Central Asia, Emir 1370-1405) subdued D. and settled the els there. They influenced the people in D. and made them Muslims; earlier, some of them were Christians (V.B. 268; N.D. 119). In the period of reign of Levan, King of Kakheti (1518-74) there was peace in Kakheti. Though the Lezghins were not subordinated to Levan, they could not dare to arrange raids. Once a Lezghin stole the cow from Kakheti. Levan gave him an exemplary penalty: brought him to Kakheti with his entire family and seized his property to prevent others from committing such crimes (V.B. 574). Teimuraz (Teimuraz I, King of Kakheti 1606-48; King of Kartl-Kakheti 1625-32), bored by the raids of Lezghins sent Kaikhosro Omanishvili to deal with D. and the latter ravaged entire D. (V.B. 585). King George (George XI, King of Kartli 1676-88, 1703-09) sent two monks to his brother Archil in Russia, (1682-83), to advise him to return back to Georgia, as the noblemen of Imereti desired to see him as their King. The monks, when they arrived to D. were captured by Shamkhal. At that time Shamkhal fall ill with ileus and one of the monks, David Turkestanishvili treated and healed him. Shamkhal left David with him and he loved him like his own son. As for the other monk, he sent him to Russia. For the time of his being in D. David achieved friendly relations between King George and Shamkhal (V.B. 460). Population of Kakheti begged Kalbali-Khan (Muslim ruler of Kakheti 1695-99 and

Beglarbeg of Karabakh) to allow them to fight with the Lezghin settled in Chari as the Lezghins residing in Kakheti land provided support and guidance to the Lezghins of D. in their raids against Kakheti population. They used to ravage, kill and rob the Kakhetians. Kalbali did not allow the Kakhetians to fight with them (V.B. 608). Akhrijahan Begum, spouse of David, King of Kakheti (1709-22) was the grand daughter of Shamkhal of Dagestan (MGL II, 335-36). Lezghins of Chari mobilized the army, gained assistance from D. and approached the city of Telavi. Georgians defeated them, killed numerous Lezghins and gained rich war spoils. After this they brought to Kakheti Mahmud-Quli-Khan (Constantine II King of Kakheti 1722-32) and swore allegiance to him (V.B. 623). Tamaz-Khan (Shah of Iran, Nadir 1736-47) attacked D. in 1737 (Chr. III, 617). Nadir Shah decided to take over D. He arranged new campaign against D. (1741-43) (O.Kh. 42). He called Khan of Kartli (Kizilbash ruler Imam-Quli-Khan) and the noblemen. Imam-Quli-Khan, Abdul-Beg (son of Iese, King of Kartli 1714-16, 1724-27), Givi Amilakhvari (head of Saamilakhvro) set out immediately. When they arrived to Daruband, Shah was already ravaging D. (P.O. 47). Shah attacked D. with his army (Chr. III, 168, 170), he suppressed Lezghins with attacks and with Georgians demanding victuals. Therefore, Georgians renounced Shah. Shah decided to raze Kartl-Kakheti to the ground. Then Teimuraz (Teimuraz II, King of Kakheti 1733-44) sent Tamar, his spouse (daughter of Vakhtang VI, King of Kartli) to D., to negotiate with Shah. Shah hosted Tamar with great respect. Tamar fulfilled her mission with success and saved Kartl-Kakheti

from ravaging (O.Kh. 42; P.O. 55). Son of Kaen (Shah-Tamaz II is implied), supported by feudal lords of D. rebelled against Nadir (O.Kh. 43; P.O. 70). Shah Nadir returned from D. in 1742 and occupied Kalati Fortress (Chr. III, 618). Ottomans sent the treasury in 1746 for the els of D. to spend the money for their rebellion against Iran. Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62) met the Ottomans at the bank of Aragvi River and took the treasury away from them (Chr. III 618). Ottomans provided financial assistance and D. provided the troops to Givi Amilakhvari, in his rebellion against Iran. Dagestanians used to take advantage of this and ravage the villages of Kartl-Kakheti (P.O. 61, 64, 67, 78). Mutsal, the Eristavi of Khundzakhi arrived with the elite troops of D. passed Kakheti, moved to Tianeti and approached Mchadijvari (1755). Erekle and Teimuraz gained victory and drove the Lezghins away (B.B. 50). In 1770, Qularaghas George, Eristavi of Ksani rebelled, called the Lezghins of D., fortified Ksani and Patara Liakhvi. As the negotiations failed, King Erekle sent his sons George and Leon to suppress the rebellion. Rebelled George was defeated (B.B. 59). In 1767 troops of D. attacked Imereti and Racha villages, ravaged them and took about 300 captives (Chr. III. 294). Chiefs of D. permanently arranged raids to Kartl-Kakheti, they ravaged, robbed and took the captives. Georgians resisted them fiercely (see articles: Sulkhavi, Kojakh, Rajaba, Malachi, Zubeidala, Bencha, Kokhta, Chonchol-Musa, Omar-Khan, Nursal-Beg, Fathali-Khan Afshar). Family members of the captives taken by the Dagestanians often applied to King Erekle to assist them in ransoming their relatives and many of

them thanked the King for his support (See the letters, MGL II, 181, 197, 346, 530; IV, 564; IV 143; IV 85, 564; VII 143)). In some cases Georgian kings hired the troops of D. and paid the wages to them (MGL II, 455, 529...). Russians fought with Shikhali, Khan of Daruband. Shikhali made Russians retreat up to D. (T.B. 80). Russians, commanded by Ermolov (Russian military and political figure 1777-1861) attacked D. and burned several villages. Lezghins made them retreat (T.B. 88). In 1812, Georgians rebelled against Russia, commanded by Alexander Batonishvili (son of Erekle II), were supported by the troops of D. (B.B. 59).

K. Nadiradze

DARIAL – section of Terek River in Kazbegi District (Republic of Georgia). Way connecting two sides of Caucasus Range run in Darial Gorge from the ancient times and control of Darial Gorge was of great significance in foreign policies of the other countries. It protected Transcaucasia from attacks of hostile nomad tribes of North Caucasus. Georgia always attempted to maintain control over D. Gorge. Name “Darial” originates from Persian Dar-e Alan (Gate of Alans). In ancient Georgian and foreign sources D. was mentioned as Darialan, Dariela, Aragvi Gate, Ossetians Gate, Caucasus Gate etc. D. was mentioned by: Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings”, Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali”, “Matiane (chronicles) of Kartli”, “Life of David King of Kings” (K.Ts. I, 1955); Zhamtaaghtsereli, “Akhali Kartlis Tskhovreba”- second Text (K.Ts. I, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973);

Bagrat Batonishvili “Akhali Motkhroba” (New Story), (1941); Niko Dadiani “Life of Georgians” (1962); Iovane Sabanis-dze “Martyrdom of Habo Tpileli”, “Conversion of Kartli” (MAGHL. I, 1963); Arsen Beri “Life of Nino”, anonymous author “Life of Nino” (MAGHL. II, 1971, metaphrase edition, 12th – 13th cent.); “Dzegli Eristavta” (Annals of the Eristavi), (MGL 1965); historical documents (Chr. I., II, 1897).

Europeans called D. the gate to Caucasus (V.B. 358). Khazars used to enter via gates of Daruband and Aragvi and ravage Thargamosians (Thargamos [Togarmah] – Biblical character, ancestor of the Caucasians and Georgians among them). Finally the Thargamosians undertook to pay tribute (L.M. 12; V.B. 51). Georgians and Ossetians fought against Armenians. Zaren, son of the King of Armenians was taken as a captive. Georgians placed him in D. fortress (at a time of Arsok/Arzok, King of Kartli, approximately 2nd – 1st centuries B.C.), (L.M. 49; V.B. 65; N.D. mentioned Zarde, King of Armenians, 74). King of Kartli, Asphagur, son of Mirdat (turn of 3rd and 4th centuries) opened gate of D. and allowed the Ossetians to pass, to support Kosaro, King of Armenians, in his fight against Persians (L.M. 59; V.B. 70). To the north from Aragvi, below the rock, King Mirian (King of Kartli, 1st half of 4th century) built the fortress of Dariali, constructed the gate, to prevent entrance of Ossetians and Khazars via D. without his permit (V.B. 358; N.D. 132). Vakhtang Gorgasali (King of Kartli, 40-ies of the 5th century, end of 5th century) mobilized army against Ossetians, gained support from Varaz-Bakur, his mother’s brother, Eristavi (Pitiakhsh) of Rani, passed the gate of D., entered Osse-

tia and conquered it (J. 150-52; V.B. 102). King Vakhtang subordinated to himself Ossetians, Kipchaks, he created the gate of Ossetia, called by Georgians as Dariani Gate and built on it the high towers and assigned the mountain people as guards. After this, the Ossetians and Kipchaks could not enter Transcaucasia without consent of Georgian Kings via D. gate (J. 156; MAGHL. III. 48, 81; Chr. I. 50). Vakhtang freed Mirandukht, his sister, captured by Ossetians and together with the other freed captives sent to Kartli, via D. gate and he continued the campaign (J. 157; V.B. 103). When throne in Kartli was cancelled (Iran cancelled the throne of Kartli in 537), Persians gained power and took over the "Gate of Ossetia" (D), ("Conversion" 94). Murwan the Deaf (Marwan II, ibn Muhammad, Arab Khalif 744-50) conquered entire Caucasus (735-38), took over the Gate of D. and Daruband, ruined the cities and fortresses (J. 234). At a time of rule of Juansher Erismtavari (Kartli Erismtavari 50/60-ies of 8th century) Khazars arranged campaign against Transcaucasus (764). They entered Kakheti by Lezghin way, took over the fortress, where Juansher and his sister Shushan were. They took them to Khazaria by D. road. Khakan of Khazars desired to get married with Shushan, but Shushan preferred to die than to get married with the pagan. When the captives passed the gate of D. Shushan poisoned herself (M. K. 250; V.B. 127). Nerse Erismtavari, chased by Arabians (Erismtavari of Kartli, 70/80-ies of 8th century) passed the gate of Ossetia, called D., moved to North Caucasus and found shelter at Khazars (Martyrdom of Habo, 58). Bugha Turk (Arab commander, Bugha el Kabir, Died in 862) took hundred families of Os-

setians (V.B. three thousand people) via D. and settled them in Dmanisi (political center in Kvemo Kartli), (M.K. 256; V.B. 130). David (David IV, King of Georgia 1089-1125) took over the fortresses of D. and all passes to Ossetia to allow Kipchakians to peacefully move to Georgia (L.D. 336; V. B. 159). When Queen Rusudan (Queen of Georgia 1223-45) learnt that Jalal Ad-Din (Khvarazmshah 1220-31) set out from Adrabadagan to Tbilisi (1227-28), mobilized the army of entire Georgia, opened the gates of D; she called the Ossetians, Durdzüks and other warriors of mountains, she gathered them at Nacharmagevi (residence of Georgian Kings, currently village Karaleti, Gori District), to fight against Khvarazmians (Zh. 183). To David Ulo (David VII, King of Georgia 1246-70), son of Great Khan Batu (Batu Khan, founder of Golden Horde 1227-55) sent numerous envoys, asking for pass through D. (Zh. 245; V.B. 220). Shalva, Eristavi of Ksani, with the army of Mongols set out to fight against David (David VIII, King of Georgia 1293-1311). David was encamped at Bazaleti and when he learnt about this, he sheltered in D. Fortress (Second T. 443; Dzegli Eristavta 105). [George V, King of Georgia 1318-46] traveled in Mtiuleti, he invited the Khevisbers, considered the cases and further he came to D., where there was absolute lawlessness; population did not observe the laws and committed many crimes ("Monument of George the King of Kings", written in 1344-46. Chr. II, 182). To fight against Virshel Eristavi (Eristavi of Ksani, 90-ies of 14th century, who ravaged Dvaleti because of betrayal, the mountain warriors gathered (1390-ies) from Aragvi Zedazeni to D. They were commanded by Eristavi of

Surami. They fought at Khoji Rock for two days but in vain (“Dzegli Eristavta” 116-17). Timur Lang [Tamerlan] (ruler of Central Asia 1370-1405) and his army were guided in Ksani gorge by Burdiashvili Girsheli. The enemies ravaged the entire country, reached Dagestan and Darial (“Dzegli Eristavta”, 114). Mtiuleti, entire gorge of D., ruled by the Khevisberis, implicitly obeyed to King Alexander (Alexander I., King of Georgia 1412-42), (Awards of “Sulta Matiane” [Chronicles of the Spirits] Trinity Temple, dated by 1439, Chr. II, 245). Parnaoz Batonishvili (Son of Erekle II, Erekle- King of Kartl-Kakheti 1762-98), together with his brother Iulon rebelled against Russians (1801). Mtiuleti supported him. Aragvelebi locked Ghudi gorge to prevent entrance of Russians, Tagaur-Kurtaulis locked D. way and Russians could not enter from there (B.B. 93). At that time, Tsitsishvili (Pavle Tsitsianov, 1754-1806, Russian General, high official in Georgia) arrived to Tbilisi. When Kazibegashvili learnt about this, he bribed Tagaur-Kurtaulis, made them open D. entrance and from there, Colonel Nesvetev, with Russian regiment entered into Georgia (T. B. 94)

K. Nadiradze

DARUBAND – ancient city on the coast of Caspian Sea, in the territory of contemporary Derbend (Dagestan). Together with Darial it was the most significant way to Transcaucasia. D. was mentioned in: Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings”, Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali”; “Matiane (chronicles) of Kartli”; “Life of David King of Kings”, Historian of the Peri-

od of Reign of Lasha-Giorgi (K.Ts. I, 1955); “Histories and Chronicles of the Crowned Monarchs”, Basili Ezosmodzghvari “Life of Queen of Queens Tamar”, Zhamtaaghtsereli (K.Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973); Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981); Teimuraz Bagrationi “New History” (1983); Niko Dadiani “Life of Georgians” (1962); historical documents (Chr. I, 2004; II 1897; III 1967; CGHD I, 1984).

Territory from Caucasus to the great river (Volga river), falling into Daruband Sea (Caspian Sea) was unsettled and therefore, Thargamos (Biblical Character [Togarmah]) settled two of his sons, Lekan and Caucas there. He gave the territory from D. Sea up to Lomek River (Tergi River) to Lekan (forefather of Lezghins), (L.M. 5). Khazars* made the king ... made him a leader, passed the gates of the sea, called D. Khazars found two ways, the gate of the sea, or D. and the gate of Aragvi, or Dariali (section of Tergi gorge in Kazbegi District, Republic of Georgia). They often entered through these ways and ravaged the Targamosians. In result they became the tribute payers (L.M. 11-12; V.B. 51). King of Khazars gave the territory belonging to Lekan to the nephew of his father, to the east from the sea of D., up to Lomek River (L.M. 12). Ardam Eristavi (commander of the Nebrothians i.e. Persians, conqueror of Kartli) built the city at the sea gate and called it D., meaning, in Persian, “to close the gate” (L.M. 13; V.B. 51, N.D. 69). After ravaging of Ossetia, Mirian (King of Kartli, 1st half of 4th century) he returned to Mtskheta (capital city of Kartli Kingdom) via D. (V.B. 72). Khazars period-

cally arranged the raids to D. To support them, Mirian fought with the Khazars (L.M. 66, 68; V.B. 71-72). When Vakhtang Gorgasali was ten (King of Kartli, 2nd half of 5th century), the Ossetians ravaged Kartli, they kidnapped Mirandukht, Vakhtang's sister and on their way back they passed the "gate of D." (J. 146; V.B. 101; N.D. 79). Vakhtang, on his way to the war with Greeks (Byzantium), passed "Entire Somkhiti and Persians and King of D. (supposedly the chief of Lezhins Ipajaj)", (J. 172). In war against Persians Vakhtang was supported by the "kings of D. (chiefs of Lezhin tribes)", (J. 179). Murvan the Deaf (Marwan ibn Muhammad, Khalif of Omanians 744-750), (735) conquered the gate of Dariali and D. (J. 234). Bugha Turk (Arab commander) opened the Gate of D. (853), moved three hundred families of Khazars and settled them at Shamkori (M.K. 256; V.B. 130). After ravaging of Sharvan (May 1121) by David (David IV, the Builder 1089-1125) the Sharvanians and forces of D. fought. D. forces killed Apridon (owner of Shirvan) and killed the Sharvanians (L.D. 339; V.B. 159). David attacked Shaburan (1124) (city of Shabran, Dagestan) and D. "they killed the Kurds, Lezhins and Kipchaks of D." (L.D. 334; V.B. 161). David (1125) bequeathed to his son, Demetre, the country from "Nikopsia (currently Tuapse) to the border of D. and from Ossetia to Aregats" (mountains in Armenia), (CGHD I, 62). Aghsartan (son of Tamar, daughter of David VI), nephew of father of George (George III, King of Georgia 1156-84), who was the "King of Sharvan and sea shore from D. up to Khirkhala", was oppressed by Kazars. George set out to protect Aghsartan and he fought up to the Gate of D. (H.Chr.. 17; V.B.

169). Queen Tamar (Queen of Georgia 1184-1207/10) owned territories from the Sea of Ponto (Black Sea) up to the Gurgan Sea (Caspian Sea) and from Speri (historical province of Georgia, currently in Tukey), up to D., entire Caucasus, up to Khazaria and Scythia (H.Chr. 34). When the time of mourning for King George ended, the Catholicai and bishops, the noblemen from Nikopsia to D. gathered and enthroned Tamar (1184), (V.B. 171; N.D. 94). Before Shamkori battle (1195), by the order of Khalif of Baghdad, the army of Muslim world was mobilized to fight against Georgia: from Guari (Khorasan, i.e. Persia), from India "up to Samarkand (city in Central Asia, Republic of Uzbekistan) and "D" (B.Ez. 125; V.B. 182; N.D. 96). Before Basiani battle (1202-1203) Tamar mobilized the army "from this and that sides, from Nikopsia to D." (H.Chr. 94). Georgian noblemen, Amirspasalar Zakaria Mkhargrdzeli, his brother, Mandaturtuhutsesi Ivane and Varam of Gagi asked Tamar to mobilize the army of Georgia "from Nikopsia to D." to fight against Romgur (H.Chr. 103). Merciful and noble nature of Tamar is demonstrated by restoring of the honors of fallen and exiled kings: "and this is witnessed by the houses of Sharvanians and D., and Ghundzs and Ossetians..." (B.Ez. 147). Ravaging army of Mongols, who invaded into Georgia (1221) avoided battles with Georgian troops and they escaped and passed the way of D. before Lasha-Giorgi appeared (H.L.G. 370). When the Mongols left Georgia, they passed the way of D., Gate of D, Kipchakia, they bypassed the Sea of D. and returned to their native land (Zh. 165; V.B. 199); after decease of Lasha-Giorgi (1223) "all noblemen from Nikopsia to D. gathered and enthroned Ru-

sudan” (N.D. 100). Mongols started to ravage (1235) entire Transcaucasia beyond D. (Zh. 186; V.B. 205). Mongols ravaged entire Georgia: Kartli, Samtskhe, Javakheti, Kakheti, Hereti, up to D. (Zh. 191). The lands of Batu Khan (Khan of Golden Horde 1243-55) (1240-41): Ossetia, Kipchakia, Khazaria, Russia, Darkness, to the east from Khataeti were bordered by the Sea of D. (Zh. 196-97, 229; V.B. 214; N.D.: Khataeti up to D. and Russia up to Serbia, 103). At the court of Hulagu, Khan of Ilkhan (1256-1265), at a time of trial (1262) of David (David VII King of Georgia 1246-70) and Sargis Jakeli (ruler of Samtskhe +1285) “a man came via D.”, who reported to Hulagu that Great Khan Berka (Khan of Golden Horde 1255-66) came to the way of D. (Zh. 248; V.B. 221). David and Sargis Jakeli, after the victory, gained together with Ilkhans, passed the Gate of D. and chased the enemies for three days (Zh. 250; V.B. 222). Limachav (leader of the horde of Ossetians, widow of the deceased chief) arrived to Georgia via Gate of D. (Zh. 251). Berka Khan (1265) invaded into Georgia via Gate of D. (Zh. 254; V.B. 223). He died at a time of his campaign and his army took his body away via Gate of D. (Zh. 225). People of D. rebelled against Khan (Abagha-Khan, Kaen of Ilkhans 1265-1282). Kaen set out to D., called King Dimitri (Demetrius II, Self-sacrificer King of Georgia 1270-89) and entered into D. People of D. could not resist him (Zh. 286; V.B. 234; N.D. 110). Vakhtang (Vakhtang III, King of Georgia 1298-1308) was enthroned and he owned entire Georgia from Nikopsia to D. (Zh. 293) (according to V.B. and N.D. from Karnifor to D., V.B. 238, 701; N.D. 111). After driving of Mongols away (1335), George (George V, King of Georgia 1318-

46) subdued “Ran and Shirvan” and imposed tribute over the lands to “D. and Kurds and Lezghins” (V.B. 257; N.D. 115). George (1340-ies) ruled “Caucasians... from Nikopsia to D.” (V.B. 259; N.D. 116). The Catholicai, Bishops and noblemen gathered (1346) to enthrone David (David IX, King of Georgia 1346-60) (V.B. 26; N.D. 117). Troops of Timur Lang (Tamerlane, ruler of Central Asia 1336-1405) “Passed D. and Leketi and arrived to Ossetia” (V.B. 272). King Alexander (Alexander I, King of Georgia 1412-42) ravaged Ganja (1437) as they failed to pay the tribute. After this the Shirvanians and D. were scared and visited King in Karabakh, with great gifts (V.B. 281). According to the document of 1452 (faked document) the family of Avzhandadze has come from D. to Georgia (Chr. II, 265). Peter, the Emperor of Russia (Peter I 1682-1725) conquered D in 1722 (Chr, III, 82). Vakhtang, in the period of his being in Russia, plaid the role of envoy (1725-1727) between Empress of Russia Catherine (Catherine I, 1727-1730) and Shah of Iran. Later he had to arrive to D, where, by the order of Anna (Empress of Russia 1730-40). He was awarded by Blue Order of St. Andrew (V.B. 509). In 1734 Anna “assigned Vakhtang to D. to conquer Shemakhia and further Kartli”. When Tamaz-Khan (later Shah of Iran Nadir, 1736-47) learnt about Vakhtang’s departure from D., he attacked Shamakhia. Vakhtang had to return to D. (V.B. 513-14; Chr, III, 143). Tamaz-Khan learnt about “coming of the Tatars from Crimea), left Kartli, passed Kakheti, Chari, ravaging them on his way and arrived to D. (V.B. 515, 627). After successful completion of the military campaign of that year (1735), Russia gave up D. to Tamaz Khan and the Ottomans surren-

dered Tbilisi, Ganja and Yerevan (Chr. III, 146). Nadir-Shah (Shah of Iran 1736-47) fought with the troops of Dagestan. Georgians supported Nadir, at D. (V.B. 517-18). In 1741, Teimuraz (Teimuraz II, King of Kakheti 1733-44, King of Kartli 1744-62) and Catholicos Domenti, with the suite arrived to D. (Chr. III 168). Upon request by Shah, together with Teimuraz, Tamar, his wife arrived to D. with him as well (V.B. 630). In August of the same year, by the Nadir-Shah's order, Imamquli-Khan of Khorasan (assigned as Naib of Kartli by Nadir-Shah 1740), Abdula-Beg, son of Iese (Iese, King of Kartli 1714-16, 1724-27), Mdivan-Beg Kaikhosro Orbeliani, Amilakhor Eristavi Givi and other noblemen (P.O. 49). In the same year Shanshe, Eristavi of Ksani and his brother captured in Akhaltsikhe Pashate were brought to D. and locked them into D. Fortress (P.O. 51). Alexander, King of Imereti (Alexander V, 1720-52) sent Eristavi of Vake (administrative unit in Imereti, Saeristavo) to Nadir-Shah, who was in D., begging solicitation with Isak-Pasha of Akhaltsikhe, asking the latter's assistance in regaining the throne of Imereti by him (V.B. 892; N.D. 177). Fathali-Khan of D (1771-ies) attacked Usein-Khan of Shek (T.B. 56). In the letter of the Kaplanishvili (1793-95) to Erekle II there is stated that Georgian noblemen called to Dagestan by Nadir-Shah passed D. (G.L.M. 8, 352). In 1796, the Russians, commanded by Count Zubov, conquered D., Shamakhia, Baku and Salian (T.B. 66). In 1806, Emperor of Russia, Alexander I (1801-1825), in wrath by murder of Tsitsianov sent the troops and took over Baku and Shamakhia (N.D. 197). In 1812 Marques (Paulich) crossed Kura River to

visit the places conquered by Russians: Shak, Shirvan, D. and Baku.

G. Otkhmezuri

DAUD KHAN – Beglarbeg of Ganja-Karabakh (1625-33), successful military commander of Iran, his surname was Undiladze, son of Alaverdi Khan, outstanding political and military figure of Iran, brother of Imam Quli Khan, Beglarbeg of Farsi, the outstanding figure in Iran. D. was mentioned in: Beri Egnatashvili "Akhali Kartlis Tskhovreba" (K. Ts. II., 1959); Vakhushti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K. Ts. IV, 1973); Parsadan Gorgijanidze "The History" (1926).

Daud Khan actively participated in the rebellion arranged by Teimuraz (Teimuraz I, King of Kartli-Kakheti 1625-32) against Sefevid Iran (1632). He assisted Teimuraz in ravage of Ganja-Karabakh (P.G. 31). For this, Shah Sefi (Shah of Iran 1629-42) blinded the children of D. Kh. and executed Imam Quli Khan, with his six children. When D. Kh. learnt about this, he immediately left Ganja, arrived to Teimuraz and asked for shelter. Teimuraz settled him on the bank of Iori River, together with his accompanying persons. Shah Sefi demanded to transfer D. Kh. Teimuraz refused. Enraged Shah sent to Kartli, as a ruler Khosro Mirza (King Rostom, 1632-58) accompanied with Rostom Saakadze, commander of Azerbaijan. Teimuraz had to escape to Imereti. D. Kh. found shelter in Ottoman country (B.E. 416; V.B. 437; P.G. 31-32).

K. Nadiradze

DAVID – David Anholin King of Tashir-Dzorageti (989-1048). D. was mentioned in: “Matiane (chronicles) of Kartli” (K. Ts. I, 1955).

D. was the participant of coalition campaign arranged against Fadlon, Emir of Gandza (Fadlon II, Fadl ibn Shavur, Emir of Gandza 1067-73) when Bagrat (Bagrat IV, King of Georgia 1027-72) was the infant. In addition to D., participants of this campaign were: Kvirike (Kvirike III, King of Kakhet-Hereti 1010-37), Liparit (Liparit IV, Baghvash, Eristavi of Kldekari, 20-40-ies of 11th century), Ivane, son of Abaza (Georgian nobleman, 20-50-ies of the 11th century), Jafar, Emir of Tbilisi (Jafar, son of Ali, Emir of Tbilisi, 30-40-ies of the 11th century). The battle took place in Eklets (right tributary of Kura River) and ended with defeat of Fadlon (M. K. 296). D. was father of Gagik, King of Kakhet-Hereti (1039-58) (M.K. 297). At a time of conflict between Bagrat IV and Liparit Baghvash, Army of Kakheti and D.’s troops are supporters of Liparit (M.K. 300). [Clasificatio of Tashir-Dzorageti. See the article “Armenians”. (Remark)].

E. Kvachantiradze

DAVID AND TIRICHAN – saints of Georgian church. Period of their exact activities is unknown (presumably they were Armenians Chalcedonists, VII c.). St. D. and T are mentioned in “Martyrdom of David and Tirichan” (MAGHL I, 1963).

Infant brothers, residents of Basiani, sons of Vardan, the Eristavi of Basiani and Tagine, were martyred for Christianity by their heathen uncle (mother’s brother) Tevdos. In particular, D. directly by Tevdos and

T. – by the chasers sent by Tevdos in village Divri. Catholicos of Armenians, Nerses (Catholicos of Armenians, Nerses III, 641-61) “personally took the holy bodies” and buried one of them high on the mountain and the other – lower from Divri, to the north from Naghvarevi Gorge (Martyrdom of David and Tirichan, 191). Numerous miracles have occurred at their graves.

T. Koridze

DAVID (SOSLAN) – Ossetian prince, second husband of Queen of Georgia Tamar (1184-1207/10). Political figure in Georgia of 12th – 13th centuries; representative of Ossetian branch of Bagrationis, whose forefather was David, son of son of King of Georgia George I (1014-27), (from Alde, daughter of King of Ossetia) and Demetre, stepbrother of Bagrat IV (1027-72). D. was mentioned in: Historian of the Period Reign of Lasha-Giorgi (K. Ts. I, 1955); “Histories and Chronicles of Crowned Monarchs”, Basili Ezosmodzghvari “Life of Queen of Queens Tamar” (K. Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973); Niko Dadiani “Life of Georgians” (1962); historical documents (CGHD 1984).

D. was son of Ossetian kings, brought up by Rusudan (aunt of Queen Tamar), handsome young man, polite, brave and strong, perfect knight, good archer, of dignified appearance and good nature (B.Ez. 121-22); D. was progeny of Ephraim*, offspring of royal family, relative of Rusudan, from the side of Rusudan’s aunt, who was married with the Ossetian (one of the daughters of David IV, the Builder is implied), (H.Chr. 46). Tamar’s

husband, King of Ossetians, of Bagrationi family, young and brave as lion, is participant of all victories of Tamar (H.L.G. 369). D. son of King of Ossetians was brought up by Rusudan, Tamar's aunt. D. was the descendant of Dimitri, son of George (George I). Dimitri Anakopia (Abkhazia) had the son, who escaped to the native land of his grandmother (Alde), to Ossetia, where he got married with the daughter of King of Ossetians. His son was called the King of Ossetians. Son of this son was married with Rusudan (aunt of Tamar), who was professed, returned to Georgia and took with her D. (Soslán), the son of her husband from his first wife. Demetre's son, who escaped to Ossetia was called David, David's son was Aton and Aton's son was Jadaron, whose son was D. (Soslán), (V.B. 176-77; in Ardoni Gorge, in Ossetia, on the wall of the church in village Nuzali there are the frescos with the images of the above mentioned persons; the story of escape of David, son of Demetre to Ossetia was told also by George Olthisar (1065-75) the monk of Iviron Monastery at Mount Athos, see K. Kekelidze, Sketches I, 314). Queen Tamar had two aunts, names of both of them were Rusudan. One of them – Tamar's tutor, former wife of Sultan of Khorasan and the other – wife of Jadaron, D.'s tutor (V. B. 177; N.D. repeats the same, though instead of Athos he writes David, 95). D. was Tamar's relative from her mother's side as well, as she was the daughter of Ossetian Kings. D. was Tamar's relative in third generation from her mother's side and in fifth generation from her father's (V.B. 177). Queen Rusudan, with the request of viziers and noblemen came to Tamar and asked her to marry D. (H.Chr 46). Queen Tamar

agreed after long persuasions. They decided to arrange the wedding feast at Didube Palace, in Tbilisi. Wedding feast was appropriate for Tamar. Rusudan arranged everything with her distinguished wisdom. In addition to the representatives of Bagrationi family and noblemen, there were poets, artists, numerous military men (H.Chr. 47). In one month after marriage D. was already famous in archery and horseriding, swimming and combat. D. was a very educated person (H.Chr. 48). D. participated in military operations according to Tamar's orders and instructions and gained victory with the Lord's help (H.Chr. 55; B.Ez. 130). Georgians, under D.'s leadership defeated Georgian noblemen rebelled against Tamar led by George the Russian exiled from Georgia (Yuri Bogolybsky, Tamar's first husband), (H.Chr. 53). D., to celebrate birth of his son, Giorgi-Lasha (1192/93) attacked the city of Bardava and ravaged it (H.Chr. 48; V.B. 179). Georgians, under commandment of D., arranged campaign in Arzrum, against city of Karnu and further they ravaged "Gelakun, Sparsi-Bazari and Goraluki" (H.Chr. 60). Under commandment of D. the Georgians gained brilliant victory in Shamkori (1195), in the battle against Abu-Bekr, Atabag of Azerbaijan (H.Chr. 65-68). Under commandment of D. Kari was taken over (B.Ez. 134, 143-44; V.B. 188). New campaign against Georgia was prepared under leadership of Ruknadin, Sultan of Rum (the largest Turkish state of Central Asia). Ruknadin mobilized four hundred thousand warriors (according to B.Ez. eight hundred thousands) in Azerbaijan and headed for Georgia. In Basiani** (hist. province of south-west Georgia, currently in the territory of Turkey). Under commandment

of D. they gained brilliant victory (H.Chr. 95-98; B.Ez. 134, 137-38; V.B. 187). Queen Tamar never sentenced to death even most severe villains. Knowing this, D. blinded Guzan (Georgian nobleman), great villain, who repudiated from his Queen and committed many crimes (B.Ez. 144; V.B. 188). Grief came to Georgia as Soslan David deceased, a man full of good, bravery and courage. He left two children: son Lasha-Giorgi and daughter Rusudan (H.Chr. 100; V.B. 189. V.B. dates his death by 1199, in the historiography it is dated by 1203/4 or 1206/7). The documents issued at a time of reign of Queen Tamar were signed by D. as well: "By God's will, I, Eristavi David, attest and approve the order of Tamar" (documents issued to Gelati and Shio Mghvime Monasteries. CGHD #4, #20; 76, 101,102; issued in 1188, 1195/96).

* Son of Ephraim means – son of Joseph the Beautiful, grand child of Biblical patriarch Jacob, mentioned in Georgian historical sources as the forefather of Ossetian Bagrationis, similar to David Prophet is the forefather of Georgian Bagrationis (K. Kekelidze, Sketches I, 1956, 312-18).

** In the scientific literature Basiani battle is dated by 1203, 1204, 1205.

K. Nadiradze

DAVRISH MAHMAD – owner of Shak-Shirvan (20-30-ies of the 16th century). D.M. was mentioned in: Vakhushti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K. Ts. IV, 1973); Beri Egnatashvili, "Akhali Kartlis Tskhovreba" Third Text (K. Ts. II, 1959).

D.M.'s father, conqueror of Shak-Shirvan, Asan-beg was killed by levan (King of Kakheti 1518-74). After this D.M. and Levan became enemies. D.M. apostated from

Tamaz, Shah of Iran (Tamaz I, Shah of Iran 1524-76) and eliminated his army. When Shah learnt about this, in 1538 he set out to Shirvan with his troops, wrote letter to D.M. and promised to forgive him, in exchange for his obedience. D.M. did not accept this and fortified the fortresses. Shah-Tamaz sent against him King Levan and his two commanders with the army. They ravaged Shaki and approached the fortress where D. M. was. The latter was not able to resist them and escaped at night. Levan chased D.M. and killed him and offered his head to Shah-Tamaz (B.V. 363; Third T. 504-5; V.B. 572-4).

E. Kvachantiradze

DIDOIANS – Tsezs, people living in the Autonomous Republic of Dagestan. Didoeti, settled with the Didoians, for the long period it was within Georgia and was separated from it in the 2nd half of 18th century. Today it is within Dagestan Autonomous Republic. D. were mentioned in: Leonti Mroveli "Life of Georgian Kings"; Juansher "Life of Vakhtang Gorgasali" (K.Ts. I, 1955); "Histories and Chronicles of the Crowned Monarches", Beri Egnatashvili "Akhali Kartlis Tskhovreba" (K.Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K.Ts. IV. 1973).

Tushetians and Didoians are the "share of Lekos" (V.B. 552). When Azork and Armazeli (Kings of Kartli, 70-ies of the 1st century) decided to regain the territories of Kartli occupied by the Armenians, king of Lezghins brought to support them the troops of Durdzuks and D. (L.M. 45); Durdzuks and D., together with the Khazars*, fought from time to time against King Mirian (King

of Kartli, 1st half of 4th century) (L.M. 66); by the Emperor's order, Guaram (Erismtavari [ruler] of Kartli, 2nd half of 6th century) mobilized the Ossetians, Durdzüks and D., together with Georgians and they participated in the campaign to Adrabadagan, against Iranians, (J. 220). The Didoians, who took refuge from the Saracens, lived according to their rules, except for cannibalism (V.B. 16). The customs and traditions of the Didoians (see V.B. 552-553; in the period of reign of Queen Tamar (King of Georgia 1184-1207/10), the Pkhovians and D. (H.Chr. 111); D. eat the raw food, several brothers have one wife, some of them worship the unseen devils and some – black dogs which have no any marks (H.Chr. 111); D.-s sheltered David (son of Alexander I's son Dimitri) and hosted him with great respect (V.B. 567); Guaram (Erismtavari [ruler] of Kartli, Guaram I Kurapatat, 6th century) mobilized the Ossetians, Durdzüks and Didoians and ravaged Adrabadagan (V.B. 120) together with Georgian troops; Queen Tamar sent the troops commanded by Ivane Atabagi against apostated mountain population, Kakhétians and D. He defeated them, took the hostages and imposed tribute over them (V.B. 191). King George (George VIII, King of Georgia, same George I, King of Kakhéti 1466-76) asked the Didoians to transfer him David (V.B. 288). "The Didoians did not obey to the kings of Kakhéti as they desired" (B.E.348). The Didoians, under commandment of King Teimuraz, asked support from the Lezghins, in their fight against Georgians. Lezghins assisted D., met Georgians in the fortresses, shot them from rollers, threw stones and shot them with the arrows and killed many of them, including the outstanding Bishops (B

.E. 421-422). In the period of administration of General Ratishchev, part of Kakhétian noblemen attracted the D. and Antsukhians and gained victory in the first battle against Russian troops (T.B. 84).

*Mentioning of Khazars in this period in Georgian Written sources is anachronism. Khazars created their own units in North Caucasus only in the middle of 7th century (See article "Khazars")

T. Koridze

DORGHOLELI – King of Ossetians (11th century), brother in law of Bagrat IV, King of Georgia (1027-72). D. was mentioned in: "Matiane (chronicles) of Kartli" (K.Ts. I, 1955); Vakhushti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K.Ts. IV, 1973).

Bagrat decided to punish Fadlon, Emir of Gandza (Fadl ibn Shavur II, 1063-73) and sent great army to Gandza. He assigned his son, George Kurapatat as commander. Upon Bagrat's request, he was assisted by his uncle, D., King of Ossetians with 40.000 warriors. Georgians ravaged Gandza and gained rich spoils. After the battle D. asked for audience with Bagrat Sevastos. Bagrat agreed D. arrived to Kutaisi, where he met with his sister, Queen Borena. Later D. was taken to Kartli. Bagrat met with him at Taniskhidi forest, Nadarbazevi (summer residence of Georgian Kings, on the left side of Kura River, to the west from Liakhvi River). There was great joy, music and feast. They spent there twelve days. Later, as winter was coming, Bagrat sent D. with rich gifts to his native land (M. K. 305, 313; V.B. 152).

K. Nadiradze

DVIN – city in the medieval Armenia, large commercial center, which was located at the junction of the east and west caravan roads. The city was built by Khosro III (331-38) and moved the royal residence from Artashat to D. In the middle of 5th century it became the administrative center of Armenia. From 60-ies of the 5th century it was the residence of Patriarch. D. was ravaged by Arabs and from 640 it became the center of Arabic Emirate. The city was damaged by the earthquakes in 862 and 893, in 1236 it was destroyed by Mongols. D. was mentioned in: Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings”, “Matiane (chronicles) of Kartli” (K. Ts. I, 1955); Arsen of Sapara “On the Division of Georgians and Armenians” (1980); “Histories and Chronicles of the Crowned Monarchs”, Basili Ezosmodzghvari “Life of Queen of Queens Tamar”, Zhamtaaghmtsereli (K. Ts. II, 1959); Vakhushiti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973); “Martyrdom of Gobron” (MAGHL I, 1963).

D. was regarded as large and outstanding city (H.Chr. 5; B.Ez. 130). D. was the residence Trdat III, the King of Armenians (298-330) (L.M. 82). In D. the Church Council was conducted, at which Armenia apostated from the Chalcedon Council (451) (A.S. 80, 84). At the council in D. the “Ara-jor” was established (fast, three weeks before the Great Fast) (A.S. 80). Abul-Kasim (Iusuf ibn-Saj, Arab Emir of the southern Azerbaijan 901-27) entered D., where he learnt about sheltering of the King of Armenians, Sumbat I Tiezerakal (890-914) into the Kapet Fortress; captivated him, brought to D. and hung him on the rod (M.K. 264; V.B. 133). Liparit, together with the Byzantines

attacked D. (M. K. 302; V.B. 148). Sarang Alkhaz, ruler of Gandza, with the support of Emir of D. attacked George (George II, King of Georgia 1072-89) (M.K. 317). The Mkhargrdzelis fought against D.: sons of Sargis, Zakaria and Ivane (political and military figures of the turn of 12th-13th centuries, Zakaria – Amirspasalar – Mandaturtukhutsesi and Ivane – Msakhurtukhutsesi, Amirspasalari, Atabagi), sons of Varam, Zakaria and Sargis* and returned with the victory. On their way, the army of Dvin caught up with them and the battle took place, in which the Georgians gained victory. After this, Tamar (Queen of Georgia 1184-1207/10) mobilized the army, sent to D. and ravaged it (I-A., 39; V.B. 173-74). At a time of campaign against Gandza, Queen Tamar reached D. (I-A., 77). Balshan, brought up by Atabag Eldiguz was named as the owner of D. (I-A, 77). Ivane Mkhargrdzeli held D. (Zh. 169). In the third year after decease of Lasha-George (King of Georgia 1207-1222) the troops of Khvarazm attacked D. Rusudan (Queen of Georgia 1223-45) sent the army against them to D., under commandment of Ivane Atabag. Georgians were defeated in this battle (Zh. 169), Jalal ad-Din (Mangubert, Shah of Khvarazm 1220-21) ravaged D. (Zh. 171; V.B. 201). Mongols destroyed D. (V.B. 205). D. was the tribute payer of Bagrat (Bagrat V, King of Georgia 1360-93) (V.B. 263).

* According to the information of Vakhushiti Batonishvili, only son of Sargis Mkhargrdzeli took part in the battle against Dvin.

E. Kvachantiradze

DVINADASHT – land in Armenia. In the 10th century it consisted of three provinces.

D. was mentioned in: Stepane Mtbevari “Martyrdom of Saint Martyr Gobron” (MAGHL I, 1963, 175)

T. Koridze

EZRA OF TARAZANAKERT (PARAZHANAKERT) – Catholicos of the Armenians 630-641/642. His administration was marked by the fact that the Armenian Church became closer to Dyophysitism, though on the Monothelit basis and this lasted up to 726, with some interruptions. Armenian Monophysite church had not forgotten this and they used to place his name in the list of the Catholicai upside down. Catholicos E. T. was mentioned in: Arsen of Sapara “On the Division of Georgians and Armenians” (1980).

When King Heraclius* (Byzantine Caesar Heraclius – 610-641) saw the heresy of the Armenians, this made him very concerned and he wrote the letter to Catholicos E. and the noblemen and ordered the Bishops and priests to arrive to the city of Karnu (Meeting of Theodosiople where the Patriarchy of the Armenians recognized that they were Chalcedonites), to consider the decisions made at the Chalcedon Councils and accept as truth the dual nature of Christ. They all appeared against the King (Heraclius), “stated the truth” (i.e. recognized the dual nature of Christ) and subordinated themselves to him with the written oath (On Dividing, 90). St. John of Mairagom (see St. John of Mairagom) appealed to the heretic (Monophysite) monks, Stephan, the Bish-

op of Gardman, Methuselah Kerdulis (The Grammarian) and other clergy not to receive communion from Catholicos E. (A.S. 91). Bishops Stephan and Methuselah received communion from Catholicos E. T. and Methuselah was blessed by him as a Bishop of Sivnieti and this made the revengeful St. John of Mairagom angry (A. S. p. 91). About E. he said that fear of the Kings made him abandon his faith (A. S. 91). Catholicos E. applied to John of Mairagom that he called him three times (he implies the clerical meeting arranged at the city of Karnu), but he had not come. And after this he did not share the idea of dual nature of Christ and this is evidenced from the writings of the first Holy Fathers (A.S., 91). St. John of Mairagom intended to take the throne of Catholicos (A.S., 92). After E. Nerses of Ishkhan took the throne of Catholicos (A. S. 92).

* Emperor Heraclius arrived to Armenia in about 632

T. Koridze

FADLON – Fadl ibn Mohammed, Emir of Gandza (985-1031). F. was mentioned in: “Matiane (chronicles) of Kartli” (K. Ts. IV, 1955); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973).

F. became powerful and started to ravage Kakhet-Hereti. Bagrat (Bagrat III, King of Georgia 975-1014) informed about this Gagik, King of Armenians (Gagik I, King of Ani 990-1020), who came to Bagrat with his army, to Dzorakert (region in Kvemo Kartli) and they set out against F., foe of Christians. Scared F. fortified in the fortress. Bagrat approached Shamkor (historical city in Azerbaijan) and broke its walls. F. sent the envoy to the King, begged for mercy and promised

to serve to him, to pay the tribute and provide assistance against his enemies. Bagrat conciliated with F., who sent to him lavish gifts (M.K. 279-80; V.B. 141)

E. Kvachantiradze

FADLON (FADLON II) – Emir of Gandza (1067-73). F. was mentioned in: “Matiane (chronicles) of Kartli” (K.Ts. I, 1955); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973).

In the period of reign of King Bagrat (Bagrat IV, King of Georgia 1027-72) F. was “malicious” to the Kingdom of Georgia (V.B. 145). King Bagrat was surrounded by Liparit, Iovane Abazasdze, Kvirike, King of Rans and Kakhetians, David, King of Armenians and Jafar Emir of Tbilisi. They attacked F. at Ekletsi, fought with him, drove him away and eliminated his army (M.K. 296; V.B. 145). Because of this, F. was embittered up to the end of his life (M.K. 296). Sultan (Alf-Arslan, Sultan of Seljuks, 1063-72) transferred Tbilisi and Rustavi to F., for governance (M.K. 310). F. arrived to Tbilisi with 33 thousand men and encamped at Isani field. He arranged the tents and commenced to ravage the border zone of Kartli (M.K. 310). F. gained power, entered Tbilisi, he did not pay attention to King Bagrat (Bagrat IV) at Didgori and encamped on Isani Field with the army of 30.000 warriors, he left the tents there and moved to Mukhrani, for the purpose of ravaging of Kartli (V.B. 151). King Bagrat sent the army against F. II. In result of the first battle F. was driven away together with his army (M.K. 311). King Bagrat sent against F. the army of Meskhети. They collided at Tsilkani Hill, where Geor-

gians defeated the army of F. chased them up to Kherki mountain and killed many of them (V.B. 151). F., together with 15 cavalry riders escaped to Ertso, where he presented himself as the envoy of Fadlon. He was taken to Meskhეთian nobleman Isak son of Tolobel. He brought F. to Telavi, to Aghsartan (King of Kakheti and Hereti, 1058-84) and the latter took him to Khornabuji (M.K. 311-312). Bagrat transferred to Kakhetians Bochorma and Ujarma, in exchange for F. and impaled F. (M.K. 312; V.B. 151). Sultan of Seljuks (Alf-Arslan) asked Bagrat to free F. and he liberated him and returned him to Gandza (M.K. 312). Sultan sent as a solicitor the sarang and in result F. was liberated (V.B. 151). F. broke his oath and occupied Kavazani and Agarani (M.K. 313; V.B. 152). King Bagrat sent Dorgholeli, King of Ossetians with 40.000 troops, together with Georgian army against F. They ravaged Gandza and returned with numerous captives and rich war spoils (M. K. 313; V.B. 152).

T. Koridze

FANA-KHAN – Khan of Karabakh // Shusha (1747-63). The first ruler of Karabakh Khanate and founder of Jevanshir Khan Dynasty. In the period of his rule the self-governance of Armenian Maliks in Mountainous Karabakh was cancelled. F. was mentioned in: Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia) (1981); Oman Kherkheulidze “Reign of Irakli II” (1989); Historical Documents (Chr. III, 1967).

F. Kh. was a man of Javanshir (nomadic tribe) (P.O. 160-61). F.Kh. used to ravage the lands of Ganja-Karabakh and therefore,

a man of Khan of Ganja came to the Kings (Teimuraz II, King of Kartli 1744-62; Erekle II, King of Kakheti 1744-62) when they were on their way to the Khan of Yerevan to provide support to him, in Kazakh and asked for his assistance against F.Kh. Sons of the Malik of Signaghi asked their assistance in their fight against F.Kh. (P.O. 160-161). Mahmud-Khan (Khan of Shak) asked support in his fight against Georgians from Fana-Khan encamped in the country of Shamakhia. F.Kh. mobilized great army, arrived to Ganja and decided to meet the Kings returning from Yerevan with the victory. When the Kings arrived to Kazakh, F. Kh. arrived to Alakola and started to prepare for war. Reinforcement troops arrived from Kartli-Kakheti to the Kings. When F.Kh. learnt about this, he decided not to fight and sent an envoy to negotiate about conciliation and requested Constantine, Ruler of Mukhrani as mediator. F.Kh. was very pleased when Ruler of Mukhrani and Gojasp, the Secretary came to him (P.O. 163). Instead of conciliation, Fana-Khan requested from the Kings to transfer family of Mahmud-Khan, his property and the land of Kazakh to him. The Kings were insulted and demanded from him to pay five tumans for each man of his troops as redemption and his obedience to them. The mediators “imposed” obedience to the Kings over F.Kh. and after this they conciliated and peacefully left the place. F. Kh. moved on and arrived to Ganja (P.O. 163-64). F. Kh. desired to become the Khan of Ganja and he also attempted to become the commander-in-chief of Adribajan (Azerbaijan). Shaverdi, Khan of Ganja applied to Kings Teimuraz and Erekle for assistance against F. Kh. and the Bishop of Armenians

asked the Kings for their support as F. was encamped in Signaghi and oppressed the population (P.O. 165). Official of Khan of Ganja informed the Kings about siege and ravage of the city and the Kings started to mobilize the army to support Ganja, as F. Kh. did not fulfill his promise given to them that he would not be aggressive to any land any more. Troops of F.Kh. ravaged Ganja so that they have even destroyed the mosques and they left no building except for the fortress (P.O. 166). In 1750 the Kings set out to fight against F. Kh. He moved on his el – Javanshir, sent them to Arazi side and he, with the troops of 6 thousand men, composed of the troops of Javanshir, Shamshadilo, Signaghi, Bargushati and Shahisevan, hid to insidiously attack Georgian army (P.O. 166). Men of F. Kh. met the men of Ashotan Mukhranbatonishvili, killed them and brought their heads to F.Kh. Ashotan has met Fana Khan many times and he knew that he was the son of an influential man. F.Kh. sent the letters to Chari and Shamshadilo spreading false information that he has killed Ruler of Mukhrani and defeated Georgians and drove them away. He asked them to block the ways to Georgians and in exchange, he promised to give them all plunders (P.O. 167). As F.Kh. could not dare to fight in the field, he ambushed on the top of forested mountain. Troops commanded by King Erekle defeated the people of F.Kh. on that mountain and drove them away (P.O. 168). Defeated F.Kh., with the remained troops moved to Karadagh mountain (P.O. 169). In Tuli, outskirts of Signaghi, where the trench of F.Kh. was located, he left the arsenal and when the Kings (Teimuraz II and Erekle II) came there, they gained all

these (P.O. 169). Kings set out to attack Bargushat and F.Kh.'s el. F.Kh. with small troops, met them on Khozafuni Bridge, but when he learnt that Georgians were there, he abandoned his el and escaped (P.O. 170). In 1750 F.-Kh. approached Ganja. Khan of Ganja asked assistance of the Kings (Teimuraz II and Erekle II) (O. Kh. 49). The Kings mobilized the troops and arrived to Kazakh. When F.-Kh. learnt about this he returned to his country to mobilize the greater army (O. Kh. 49). When the Kings (Erekle and Teimuraz) arrived to Gandza, Shaverdi, Khan of Ganja joined them and they left for Karabakh. F.-Kh. met them with great army (O. Kh. 49). Kings, who arrived to Ganja to fight against Aji Chalab, invited F.Kh., together with the other Khans of Adribejan (Azerbaijan) and they came (P.O. 191-192). When the Kings learnt that Khans of Adribejan and F. Kh. among them, decided to betray them and this was the reason why they called to fight against Afghani, they invited all of them and captured (P.O. 193). Charians, sultan of Kaki, Aji-Chalab, Shirvanians, F.Kh, Khan of Ganja agreed that if the ruler of Khundzakh would gain victory over the Kings, they would ravage Kartli and Kakheti (P.O. 215). F.Kh. oppressed Sighnaghi (Azerbaijan Khanate) and the Armenians living there could not stand this. Usuf-Beg, melik of one of the lands moved on, together with his refugees and arrived to Georgia and asked support from the Kings (P.O.228). F.-Kh, Shaverdi, Khan of Ganja and Aji-Chalab, Khan of Nukhi gathered with the troops of Ganja-Karabakh and Shaki-Shirvan and arrived to Kazakh, at Aghstafa and the Kings (Teimuraz II King of Kartli 1744-62 and Erekle II King of Kakheti 1744-62)

came to Kazakh, though the Khans could not dare to fight against them, arranged negotiations, conciliated and returned back (O. Kh. 48-49). Ibreim-Khan was a son of F.Kh. (O. Kh.98). In 1752, Shaverdi, Khan of Ganja, Kazum, Khan of Karabakh and F.-Kh. desiring to conciliate the Kings (King of Kartli, Teimuraz II and King of Kakheti Erekle II) with Aji-Chalab. The Kings thought that they were the allies of Aji-Chalab and therefore, on 21st March they captured them and chained them with handcuffs (Chr. III, 055; 219; 620; 627; 632). In 1752, Son of F.-Kh. came to Aji-Chalab, brought the troops to Ganja, where the battle took place and the Kings were defeated. They left for Tbilisi (Chr. III. 055; 620). On 2nd November, Ibreim-Khan, son of F.-Kh. and Omar-Khan (Khan of Avaria//Khundzakh), with the Lezghin troops, arranged campaign against Nakhchevan and were defeated (Chr. III, 621).

T. Koridze

FAREJAN – son of the King of Ossetians (end of the 13th century). F. was mentioned in: Zhamtaaghmtsereli (K. Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973).

Khutlubugha (son of Sadun of Mankaberd – political figure of Georgia promoted by the Mongols) attempted to take away the throne from Vakhtang (Vakhtang II, King of eastern Georgia 1289-92) and enthrone David (David VIII, King of Georgia 1293-1311). F., son of the Ossetian King supported David (Zh. 294). In the period of reign of F. the Ossetians started to ravage Kartli and took over the city of Gori (one of the most ancient cities in Shida Kartli) (Zh. 296; V.B.

239). F. served faithfully to David VIII (Zh. 297; V.B. 240). David VIII gave to Kazan Kaen (Kaen of Ilkhan 1295-1304) the children of Tukul and the treasure entrusted to F., ruler of the Ossetians in Ateni Fortress (Satsivi castle, Castle of Orbelians, fortress of 10-th – 11th century in the vicinity of city of Gori) (Zh. 399; 242).

E. Kvachantiradze

FATHALI KHAN – Grand Vizier of Sultan Hussein (1694-1722), (I'timad ad-doule). F. Kh. was mentioned in: Sekhnia Chkheidze "Life of Kings" (1913), "Ghv-taebis Gujari" (Lord's Deed) written by the order of David II, King of Kakheti (1709-22), (Chr. III., 1967).

In 1741, when Shah Sultan Hussein was in Tehran (capital city of Iran) he learnt about betrayal of Etimadovle F. Kh., as he desired to be the shah himself. F. Kh. was from the House of Shamkhil, the Lezghins, he was brought up in great luxury. Sultan Hussein blinded his ward and ruined his property (S. Ch. 32). F. Kh. was brother of Queen Yakhrijahan Begum, spouse of David (King of Kakheti Imam-Quli Khan 1709-22) and their father was the beglarbeg of Yerevan (Chr. 85).

K. Nadiradze.

FATHALI KHAN – ruler of Quba Khanate (1758-89), who has unified the territories of northern Azerbaijan, including Derbend, Baku, Shemakh, Shirvan khanates, as well as north part of Persia, up to city of Ardebil (in the extreme south to the Caspian

Sea). F. Kh. was mentioned in: Teimuraz Bagrationi "New History" (1983); Letter of Erekle II to Catherine II (Empress of Russia), (MGL II. 1965).

Nursal-Beg, Khan of Avaria was killed by F. Kh. of Quba at a time of his visit to Shamakhia (T.B. 56). F. Kh. sheltered Alexander, son of Bakar, grand son of Vakhtang (Vakhtang VI, King of Kartli 1716-24), who rebelled against Erekle (Erekle II, King of Kartl-Kakheti 1762-98), to take over his throne. Erekle applied to the Russian Empress Catherine and she sent the order to F. Kh., on the basis of which he captured Alexander and sent him to Russia (MGL II, 455; B.B. 57). In 1789, Erekle, F. Kh. (F. Kh. the mortal enemy of Erekle, finally, made the military alliance with him) and Mahmud-Khan of Shaki decided to arrange campaign against Ibreim, Khan of Karabakh, as Ibreim "has forgot all good done to him by King Erekle" (T.B. 60). Shikhal, Khan of Daruband, son of F. Kh. fought with Russian commander Paulich (Governor of Georgia in 1811-12) in 1812 (T.B. 80).

K. Nadiradze

FATHALI KHAN AFSHAR – ruler of South Azerbaijan (first half of 18th century) nephew of Nadirshah (Shah of Iran, 1736-47). Kerim Khan Zendi (1758-79), wakil of Ismail III, Shah of Iran fought with him and sentenced F. Kh. to death in 1763. F. Kh. was mentioned in: Teimuraz Bagrationi "New History" (1983); supposedly, he was Fathali Khan, military commander of Azerbaijan mentioned in "Ambavni Kartlisani" (History of Georgia) by Papuna Orbeliani (1981). According to P.O., Fathali Khan Afshar was,

supposedly, the brother in law (wife's brother) of Nadir-Shah.

In 1742, commander of Azerbaijan, F.Kh., called Imam Quli Khan (from 1740, Muslim ruler of Kartli and Beglarbeg of Iran) with the troops of Kartli to fight with the Lezghins of Chari. Khan, with the Georgian army, encamped at Iori River and waited for F. Kh. The campaign did not take place (P.O. 53). F. Kh. invited Teimuraz (Teimuraz II, ruler of Kakheti, 1733-44; King of Kartli 1744-62). Teimuraz visited him in Karaghaji (village in Shida Kartli, currently in Kaspı District). At that time, Shah of Iran informed F. Kh. that 7.000 Lezghins attacked Georgia and joined rebelled Givi Amilakhvari (1742). F. Kh. arrived to Tbilisi, promptly sent the army to Gori (city in Kartli) and arranged the feast in Tbilisi. F. Kh. was a man fond of wine, feasts, songs and games. He ordered to make the torches on the bank of Kura River and was on a spree for three days and nights there (P.O. 60). Meanwhile, the lezghins, together with Givi Amilakhvari (Grand Duke of Georgia) fully ravaged and robbed the estate of Orbelianis. F. Kh. came to Metekhi and arranged negotiations with Amilakhvari. He offered to conciliate and settle his problems with Shah. Amilakhvari requested three days to make decision and after this, he made deal with the Lezghins, feigned that he agreed on conciliation and informed F. Kh. that the Lezghins were carrying great plunder and offered to attack them. F. Kh. gladly sent his troops to fight with the Lezghins. Kizilbashes took away the plunder from Lezghins and killed many of them, but on their way back the other troops, lying in ambush attacked F. Kh.'s troops, killed

the Kizilbashes and took away the property. F.Kh. stayed at Laliskuri (village in Kakheti). From there he moved to Telavi (city in Kakheti), where Teimuraz hosted him with great respect. From Telavi F. Kh. moved to Kushkala and from there, upon Shah's order he arrived to Iran (P.O. 61). When Teimuraz was crowned as King of Kartli (1744), F. Kh. was at Shamshadilo (P.O. 62-63). Teimuraz accompanied his son, Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62; King of Kartli-Kakheti 1762-98) to bless him as a King of Kakheti, according to the tradition. When the father and son arrived to Sagarejo they learnt that 3.000 Lezghin riders have attacked Kartli. Teimuraz returned to Tbilisi immediately. On the next day he moved to Qazakh, joined F. Kh. and they attacked the Lezghins and defeated them (P.O. 83). F. Kh. Afshar decided to arrange campaign against Shusha Khanate and asked Erekle for assistance (1759). Erekle provided mounted troops to him, but when Karim-Khan entered the battle against them, the Georgians retreated. Fana, Khan of Shusha decided to conciliate and in result of negotiations Fana freed Shaverd, Khan of Ganja (T.B. 51-52).

K. Nadiradze

FEROSH AND KAVTIA* - Geographical locations in North Caucasus. F. and K. were mentioned in: Leonti Mroveli "Life of Georgian Kings" (K. Ts. I, 1955).

In the period of reign of Mirian (King of Kartli in the 1st half of 4th century) the Ossetians passed Ferosh and Kavtia and ravaged Kartli (L.M. 68-91).

* S. Kaukhchishvili, publisher of “Kartlis tskhovreba” regards that these are not geographical locations but the proper names.

E. Kvachantiradze

GAGIK – King of Ani, Gagik I (990-1020), the middle son of Ashot III. G. was mentioned in: “Matiane (chronicles) of Kartli” (K. Ts. I, 1955); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973).

Bagrat (Bagrat III, King of Georgia 975-1014) asked for assistance of G. against Fadlon (Fadlon I, Fadl ibn Mohammed, Emir of Gandza 985-1031). G. was very glad, mobilized the army and made his way to him. Two Kings met in Dzorakert (region in Kvemo Kartli), they attacked Fadlon and defeated him (M. K. 279-80).

E. Kvachantiradze

GAGIK – King of Kakhet-Hereti (1037-58), to maintain his Kingdom, he was confronted to Bagrat (Bagrat IV, King of Georgia 1027-72). G. was mentioned in: “Matiane (chronicles) of Kartli” (K. Ts. I, 1955), Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973), Ujarma inscription (2007).

G. was the nephew of David Anholin (989 – 1048). Son of [see the article David (Anholin)] King of Tashir-Dzorageti and Kvirike III, King of Kakhet-Hereti (1014-37). He fought for Tbilisi (M. K. 297; V.B. 145). Bagrat (Bagrat IV, King of Georgia 1027-72) set out to attack Kakheti. At Michael Gabriel Mountain he defeated the army of Kakheti, burnt Bodoji Pallace (M.K. 298; V.B. 146). G., together with his noble-

men, came to Isani field to seek peace with Bagrat IV, Bagrat accepted the oath of loyalty and conciliated with G. (M. K. 300; V.B. 146). G.’s son was Aghsartan (Aghsartan I, King of Kakheti 1058-84), (M. K. 308; V.B. 562). Epigraphic monuments of Ujarma and Khirsa are the inscriptions in commemoration of Gagik. Ujarma inscription: “Christ, remember King Gagik”.

E. Kvachantiradze

GAGIK OF KARI – Armenian noble, famous figure in 11th century. G.K. was mentioned in “Tskhovrebai da Mokalakeobai Giorgisa Mtatsmindelisa” (Life and Citizenship of Giorgi of Mtatsminda), (MAGHL II.1967, 178).

T. Koridze

GANDZA – ancient Georgian name of the city of Ganja (in 1935-89 city of Kirovabad). The city in the Republic of Azerbaijan, on the bank of Ganjichai River (Kura River basin); settled from the 5th century; from the 18th century, the center of newly emerged Ganja Khanate. Significant trading route Tbilisi – Ganja – Shusha – Tabriz passed via G. G was many times ruined by the Iranians, Turks, Mongols and others. Georgians attempted to take over G. as well and in certain period G. was the tribute payer of Georgian kings. Gandza was mentioned in: “Matiane (chronicles) of Kartli”, “Life of David King of Kings”, Historian of the Period of Reign of Lasha-Giorgi (K. Ts. I, 1955); “Histories and Chronicles of the Crowned Monarchs”, Basili Ezosmodzghvari “Life of Queen of Queens Tamar”, Zhamtaagh-

mtsereli, Beri Egnatashvili “Akhali Kartlis Tskhovreba”, “Akhali Kartlis Tskhovreba – Third Text (K. Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K Ts. IV, 1973); Abuseridze Tbeli “Construction of Bolok-Basili in Shuarts-kali and Family History of the Abuseridze” (1941). Ganja was mentioned in: Parsadan Gorgijanidze “The History” (1926); Sekhnia Chkheidze “Life of Kings” (1913); Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia) (1981); Oman Kherkheulidze “Reign of Irakli II” (1989); Teimuraz Bagrationi “New History” (1983); “Paris Chronicles” (1980); Niko Dadiani “Life of Georgians” (1962); Bagrat Batonishvili “Akhali Motkthroba” (New Story), (1941); historical documents (Sm.Chr. 1968, Chr. III. 1967, MGL II. 1965, VI, 1977, VIII. 1985); Iese Baratashvili “Life Will” (Georgian Fiction, 8, 1990), Meskhuri Matiane (Meskheti Chronicles (1961), Gandza Gate Inscription (Chr. I, 2004).

Emir of G. Fadlon (Fadl Ibn Muhammad I Shadadian 985-1031) became stronger and started to periodically ravage Kakheti and Hereti. Such actions made Bagrat (Bagrat III, King of Georgia 975-1014) indignant. He unified with Gagik (owner of Anis) King of Armenians, arrived to Shamkor (historical city in Azerbaijan) and gained victory (1010). Fadlon requested armistice, with the condition of payment of the kharaja (tribute), (M. K. 280). Bagrat (Bagrat IV, King of Georgia 1027-72) fought for two years to take over Tbilisi (1037/38-39/40). At that time Tbilisi was ruled by Arab Emir Jafar. Finally, Emir Jafar equipped the army, prepared the rafts and boats and decided to leave for G. at night (M. K. 297, V. B. 145).

Turks approached G.’s land. King of Greeks (Byzantium) sent the commander with army to resist them. Bagrat approached to the gate of G. to assist the Greeks (50-ies of the 11th century). Turks did not enter the battle with the unified army. They left the land of G. and returned back. (M.K. 302, V.B. 148). Sultan of Seljuks (Alf-Arslan 1063-72) arranged the military campaign to Eastern Georgia (1068). He arranged coalition against Bagrat, member of which was Emir Fadlon (Fadl ibn Shavur II, 1067-73), Emir of G. Bagrat had to move to Western Georgia. Sultan assigned governance of Tbilisi and Rustavi to Fadlon and left Georgia. In spring Bagrat set out against Fadlon and captured him (M. K.309-310, V.B. 150-151). Sultan sent for negotiations with Bagrat the sarang (military rank) Alkhaz. Bagrat accepted armistice, freed Emir of G. and allowed him to leave for G. (M.K. 312, V.B. 151). Fadlon broke the oath, “stole” Kavazan (fortress to the south from Tbilisi), approached Agarata (region to the south from Tbilisi. Fortress Agarata is Kojori Fortress) and took over it. Then Giorgi Kurapatat, son of Bagrat took with him Dorgholeli, King of Ossetians, together with the army of forty thousand soldiers (V. B. 400 000), led them as a commander and defeated the Emir of G. The winners collected “countless spoils” (M. K. 313, V.B. 152). Baghvas, son of Ivane Liparit (eristavi of Kldekari) apostated from Giorgi (George II, King of Georgia, 1072-89), he swindled out from the royal custodians Gagi Fortress (center of historical province Gagi in Kvemo Kartli) and sold it to Fadlon (M. K. 316), Emir of G. Sultan Malik Shah (1072-92) took over G. (1086), captured Emir Fadlon (Fadlun III, approximately 1073-86*), he left

in G. the sarang with 48.000 army (M.K. 317, V. B. 153). Soon the sarang collected the army with the support of emirs of Dvin and Dmanisi and set out against King George. George met the enemies at Partskhisi (place to the south from Tbilisi) and defeated them (approximately 1074), (M. K. 317, V. B. 153). David (David IV, King of Georgia 1089-1125) at Ertsukhi (place in historical Hereti, currently in Azerbaijan), (1104) with his small troops eliminated the great army of high official of sultan of Turk-Seljuks, the atabag of G. (L.D. 328). The Turkmans, from Gandza, Tbilisi and Dmanisi, oppressed by David, went to the sultan of Seljuks (to Isfahan) and asked him for help. Then the sultan called the King of Arabia... ordered to all Turks ... including the atabag of G. to set out against Georgia. In Didgori (to the north east of Trialeti Mountain, in the vicinity of Tbilisi), [in 1121, against Muslim coalition army] Georgians gained victory (L.D. 340, V.B. 160). Georgian army, under the leadership of Demetre (Demetre I, King of Georgia 1125-55/56) took over G. (1138/39) and to mark the victory he brought the gate of the city to Georgia (Inscription on Gandza gate, Chr. I, 248. T. Zhordania mentions it as the door to Daruband for some reason and N.D. states that Daruband gate was taken by David IV, 149). George (George III, King of Georgia 1156-84) ordered to the army of Likht-Imereti and Georgia to ravage G. (H.Chr. 16; V.B. 169). At a time of reign of Queen Tamar (Queen of Georgia 1184-1207/10), with the "invitation" of Asat, son of Grigol (eristavi of Hereti) the Georgians successfully conquered the territory from G., down to Belakan (Belakan – territory of historical Hereti, significant

center in Kakheti in 15th – 16th centuries, currently in Azerbaijan), (H.Chr. 40, V.B. 174). Part of the renegades (the rebellion of 1191, led by the first husband of Tamar, George Bogolyubsky is implied) appeared before Tamar, "with the ropes on their necks" and begged for mercy ... Queen pardoned Zakaria, son of Varam (Georgian noble) and gave him Gagi, up to G. (H.Chr. 54). George the Russian (Bogolyubsky) moved via G. and Aran (Rani) and entered the "country of Kambechan" (Kakheti), ravaged the "inner field" (1193) and returned back (H.Chr. 61). [Before Shamkori battle – 1195] When the day broke, the scouts came and said: we saw uncountable enemies like sea sand from Shamkori ... (hist. city in Azerbaijan) to the gates of G. (H.Chr. 68; B.Ez. 126; V.B. 182). After gaining victory at Shamkori the Georgians chased the enemies up to the outskirts of G. (H.Chr. 71), they "chased the enemies up to the gates of Gandza and Gelakun" (Gelakun – country on the southeast from Sevan Lake), (V.B. 183). After taking over the Shamkori fortress David Soslan (second husband of Tamar) headed towards G. When he approached the city, the noblemen, merchants, the qadi (Muslim judge) and the scientists met him. They showed him their humility, praised him and begged for themselves and their children. They opened the gate, spread the gold-brocaded carpets up to the door of Sultan's palace. They poured over the gold and silver, the drachmas and drahkans. David entered the palace, set on the sultan's throne, summoned the assembly, arranged the feast "proper for the time and day". Queen Tamar, on the basis of tribute relations transferred G. to Emir-Miran (Amir Emiran, owner of Aran and

Gelakun, son in law of Aghsartan, Shah of Shirvan), brother of Abu Bekr (Atabag of Azerbaijan in the Shamkori battle against Georgians), (H.Chr. 72, B. Ez. 127, V.B. 183). Abu-bekr, who escaped to Nakhchevan, ordered to poison his brother Emir-Miran. He learnt about death of his brother at the outskirts of G. Abu-Bekr took over G. with battles (H.Chr. 76). Ivane Mkhargrdzeli (Queen Tamar's butler) entered the battle with the army moving to Dvin and defeated them (H.Chr. 77). Queen Tamar mobilized the army and attacked G. and imposed tribute over them (H.Chr. 77-78). The rulers of the border-side region, Grigolisdze, the Tbelis and Mapatlisdzes inspired great fear of the population of G. and Bardava (B.Ez. 130). In the period of reign of Lasha Giorgi (King of Georgia 1207/10-23), G. opposed Georgia and stopped to pay the tribute. King invited the noblemen and informed them that he intended to take over G. Georgians set out against G. The army of G. avoided battle on the open land and fortified their positions in the city. Troops from Meskheti, Heret-Kakheti, Kartli approached the city from all sides. Siege of G. lasted for many days. One day Lasha-Giorgi, with 4.000 cavalry riders started to pass around the city". When the Gandzians noticed this, they opened the city gate and attacked Georgians with 10.000 horsemen. Irrespective of small number, the King's army gained victory. Finally, the Atabag of G. begged for mercy and undertook to pay the tribute (Zh. 152-153, V.B. 196; N.D. 100). Four Mongol noins: Chormaghan, Chaghata, Iosur and Bicho with 40.000 men and their families passed through many countries and approached G., which was fortified very well**. They fought

for three days, took over and ravaged the city and killed many people (1235), (Zh. 184, V.B. 204). The captives brought from Gandza to Alaverdi (village on the right side of Alazani River, the center of bishopric) freed due to the miracle of St. George (Abusridze T. 66-63, events of 1233). Arghun noin (Mongol official, head of the fifth ulus, which included Georgia), with 20.000 riders set out, passed G. and Armenia and approached Tbilisi (1260) to fight against rebelled David Ulo (son of Lasha-Giorgi, King of Georgia 1246-1270), (Zh. 240). In 1330, owner of Adrabadagan decided to arrange campaign against George (George V, King of Georgia 1318-46) and approached G. When George learnt about this, he met him with the great army, defeated him and returned with victory (N.D. 116). The Gandzians decided to stop paying the tribute to Alexander (Alexander I, King of Georgia 1412-42). The King grew furious, mobilized the army and arrived to Karabakh (1437). G. resisted him. The King punished the rebellious and imposed the tribute again (V.B. 281). King Luarsab (Luarsab I, King of Kartli 1527-56) and Levan Lord of Kakhetians (King of Kakheti, 1518-74) unified, invited the Meskhs and "started to ruin and ravage" G. (V.B. 403, P.G. 4). Tamaz, Shah of Iran (Tahmasp I, 1524-76) took over Tbilisi ... assigned the sultan in G.*** and ordered him to provide assistance to the garnison in case of attacking Tbilisi by Luarsab, King of Kartli. Luarsab mobilized the army and attacked Tbilisi. When Shaverdi, Sultan of G. (Sultan Shahverd) learnt about this, he mobilized the "army of Karabakh" and set out to fight with Georgians. Battle took place at village Garisi (historical Kvemo Kartli), (1556). Georgians

gained victory and made the enemies to return to G. (B.E. 365-366, Third T., 507; V.B. 405; P.G. 8-9). The kizilbashs, under the leadership of Shahverd, Sultan of G., silently passed Mukhatgverdi (place in the vicinity of Tbilisi) and unexpectedly attacked the army of King Svimon (Svimon I, King of Kartli 1556-69; 1578-1600). The battle was indeed fierce and when the Khan of G. saw desperate actions of the Georgians, he told the kizilbashs: we have long way, we can not escape from here and we'd better die in this battle. The kizilbashs all together exclaimed "Halah" and resumed the attack. The enemies gained victory (1561). At the same night Shahverd entered Tbilisi (third T. 511). Shah-Tamaz sent to Tbilisi Daudkhan (brother of Svimon, King of Kartli 1569-78) and appointed khan of G. as his "assistant" (V.B. 408). By the order of Shah-Tamaz, Sultan of Shak mobilized great army against king Svimon. Kakhaber Korganashvili came to the enemies, guided them and facilitated them entry to Tbilisi. Battle took place at Partskhisi (village to the south from Tbilisi), (1569). Georgians were defeated, the king was captivated (B.E. 368, V.B. 410; third T., 514). Shah of Iran, Khudaband (son of Shah Tamaz, Sultan Muhammad "Khodabende" 1577-87) was blind and "unable to act" and therefore, G. was taken over by the Turks (B.E. 368; V.B. 410; third T., 525, P.G. 13). By this reason, Khan of G. Shahverd Sultan came to the Lord of Kakheti Alexander (King of Kakheti 1574-1605) and asked for shelter. The King captivated him and sent him to the Khontkar (third T., 525, P.G. 18; P. Chr. 54). Shah-Abbas (Abbas I, Shah of Iran 1587-1629) took over G. (according to V.B., in 1787; according to Sm. Chr.

Zhamgulan, in 1788), for support against the Turks he awarded Chalaburti to Manuchar (atabag of Samtskhe) and to Dedisimedi, his mother – five large villages (V.B. 723; P. Chr. 56, Sm. Chr. 111, s-1204, Meskhuri M., 54). Shah Abbas arrived to G. (1613) and from there demanded from Teimuraz (Teimuraz I, King of Kakheti 1606-48, King of Kartl-Kakheti 1625-32) to send his son as a hostage (B.E. 391; V.B. 585). Teimuraz sent to Shah his mother, Ketevan Bagrationi (Ketevan the Martyr) and children. Shah sent them to Shiraz (city in the south-west Iran), (V.B. 587). Mouravi**** advised to Shah Abbas, who was in G., to attack Kartli in winter, as it would be hard to evacuate the population. Nugzar and Iese eristavis, Andukapar Amilakhor, Feshang Palavandishvili, Aghatangi Kherkheulidze (great dukes of Georgia) appeared before Shah Abbas in G. and knelt against him (V.B. 425). In 1623, Mouravi of Kartli (George Saakadze) betrayed the kizilbashs, he ravaged G. with Georgian army and made King of Kakheti (Teimuraz I) the lord there (Sm. Chr. 62, H380, 1636 Zhamgulani). Nobles of Kakheti promised to the Khan of G. Abbas-Quli Khan to arrange his appointment as the ruler of Kakheti (Sm. Chr.119). In 1688, Soleiman, Shah of Iran (same es Sefi II, 1666-94) awarded to Abbas-Quli Khan the positions of ruler of Kakheti and Beglarbeg of G. (Muslim ruler of Kakheti 1688-95), (V.B. 606; P.G. 67, P. Chr. 120-21). Iran assigned George (George XI, King of Kartli 1676-88; 1703-09), son of Shahnavaz (Vakhtang V, King of Kartli 1658-75) as King of Kartli. George visited G. Khan of G. hosted him with great respect for five days, gave him beautiful presents and sent back to Kartli

(P.G. 68). Shah, without consent of Erekle (Nazar-Ali-Khan, King of Kartli, 1688-1703) and with the solicitation of G.'s Khan assigned Iason as the eristavi (P.G. 70). Hadji Alikhan Zangan, appointed as commander of Kartli by the Shah, assigned Qiasa as vizier of Erekle and ordered him to compromise the khan of G. and captivate Nazar-Ali-Khan (P.G. 80). George (George XI) occupied Kartli in 1691 and Erekle had to lock in Tbilisi. George was the king in Kartli and in Kakheti the ruler was Khan of G., Abbas-Quli Khan. For this action, George attempted to excuse himself against Shah in the letter sent to khan of G. (P.G. 84; P.Chr. 121-22). When Soleiman, Shah of Iran deceased, Erekle blamed Abbas-Quli Khan in collaboration with George, in front of new Shah Hussein (Sultan-Hussein, 1694-1722) and Abbas-Quli Khan was arrested. In 1695, Shah appointed Kalibali-Khan (Muslim ruler of Kakheti 1695-1703) as the beglarbeg of G. and ruler of Kakheti (V.B. 608-609). Though Kalibali-Khan ruled Kakheti, Tusheti, Kiziki and Ertso-Tianeti, the regions of Kakheti, were subordinated to Erekle (V.B. 475). The Kakhetians arrived to G., to Kalibali-Khan and requested his protection against Lezghins (V.B. 609). The Lezghins devastated not only Kakheti but G. as well ... (V.B. 497). Shah of Iran requested assistance from Vakhtang (Vakhtang IV, janishin of Kartli 1703-14, King of Kartli 1716-24) for protection of G. from the Lezghins. People of Ganja begged assistance from Vakhtang as well. King of Kartli set out with large army to G. Khan of G. met with the King in Shamkori (historical city in Azerbaijan). Army of the King made the rebellious to obey to the Khan of G. (V.B. 499, Chr. III.

613 dates this event by 1712). When Shah-Tamaz (Tahmasp II, 1722-32) was enthroned in Iran, Vakhtang sent to him Sekhnia Chkheidze (S. Ch. 34). Commander of Turkey, Ibreim Pasha decided to take over G. The population of G. allowed the Turkish army into the city, which stayed at the square of G. The population blocked the streets, fought with them and eliminated the Turks. The commander escaped and the population of G. fortified the city (S. Ch. 37). Vakhtang, hoping to receive assistance from Peter (Emperor of Russia Peter I, 1689-1725), mobilized the army, approached G. and stayed there for three months, vainly waiting for Peter (V.B. 500). Vakhtang left Tbilisi in 1722 (Chr. III. 81; Sm.Chr. s2515. IV). Infuriated Shah transferred Kartli to Makhmad-Quli Khan (Constantine II, King of Kakheti 1722-32). He accepted assistance from the khan of G. ... and took over Tbilisi (1723), (V.B. 501; O.Kh. 38). At the same time Constantine was the beglarbeg of G. and Karabakh (Chr. III. 94, deed issued by Constantine II, 1724). In 1726 Kartli was taken over by the Ottomans, they took the cities and countries to both sides of Tabriz (city in southern Azerbaijan, in Adjichai Gorge): Shemakhia, Yerevan (Sm.Chr. 41, S-1452; Chr. III. 106). In 1734 Vakhtang arrived from Russia to Daruband. When Tamaz Khan learnt about this, he left Baghdad (capital of Iraq)... approached G. and called Vakhtang to him and the latter left for Astrakhan (city in Russia), (V.B. 514). Tamaz Khan (Tamaz-Quli Khan, further Nadir-Shah) fought to take over G. in 1734, he failed as winter prevented him from this; therefore, he left G. in spring (V.B. 514; Chr. II., 142). Tamaz Khan demanded from Mahmad Quli Khan to send

his daughter to him, in G. (V.B. 626). In 1738, khan of G. Ughuli Khan, son of Kalbali-Khan was appointed as a commander in Kartli (S. Ch. 51). In the same year the Lezghins killed Ughuli-Khan (S. Ch. 52). The Lezghins approached Dmanisi (1739). Sefi-Khan (commander of the kizilbashes) was at G. and set out from there to provide assistance to Dmanisi, he drove away the Lezghins and returned back (P.O. 43-44). Nadir-Shah (shah of Iran 1736-47) fought with the Dagestan (1741-1743). He sent the messenger to Kartli and demanded 6000 oxen to deliver bread from G. to Dagestan on the carts (P.O. 55). The troops of Ottomans entered the estates of the Orbelianis (grand dukes). When the son of Nadir-Shah learnt about this, he set out from Barda and stopped at minaret in G. Scared Ottoman troops retreated (P.O. 75). Nadir-Shah called Erekle (Erekle II, King of Kakheti, 1744-62, King of Kartl-Kakheti 1762-98) with one thousand Georgians to meet with the ambassador of Russia. On his way, the King received the order to "return back". The King returned from the fields of G. (P.O. 118). After decease of Nadir Shah, Ali-Khan, who, for certain period was ruler of Kartli, decided to arrange campaign against Kartli. Erekle mobilized the army and appointed Dimitri Orbeliani as a commander. Georgians defeated the kizilbashes and Ali-Khan escaped to G. (P.O. 131; T.B. 46; Chr. III. 619 – dates the battle with 1748). Mamad, Sultan of Lor, who supported Abdul-Beg rebelled against Erekle (son of Iese, King of Kartli, rebelled in 1748), stayed at Samshvilde. Here he received the rakam (letter), notifying him that he was awarded the position of Khan of G. He immediately returned to G.

(P.O. 134). Erekle attacked the garrisons of kizilbashes, at Tbilisi fortresses, defeated them and occupied the fortresses (July 1748). Khan of G., scared with these developments, sent to Erekle the lavish gifts (P.O. 148). Khan of G. asked Erekle and Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli, 1744-62, Erekle's father) for assistance in his operations against owner of Karabakh, Fana-Khan (Fana Ali Khan, 1747-63), (according to dating by T. B., in 1749), (P.O. 160, T.B. 47-48). Fana-Khan intended to take G. from Shaverdi Khan, the ruler of G. He disposed significant forces in G., only the fortress of G. was not taken. Khan of G. sent his brother, Riza-Quli Beg to Georgia, to ask for help. Teimuraz and Erekle got ready for the campaign properly. They took the troops from the countries, which have sworn allegiance to them as well. Georgian army defeated Fana Khan (1750). The winners sent the messenger to G. to inform them about victory. Khan of G. as a reward for the campaign, transferred the Shamshadilo land to Georgian kings (P.O. 164-172). Khan of G. was invited to the wedding ceremony of Erekle and Darejan Dadiani (P.O. 180). Erekle and Teimuraz decided to arrange campaign to Chari. They called the khan of G. and other allies, the Muslim khans. Because of betrayal of the allies Georgians lost this battle (1751, Agrichai River), (P.O. 181-182; T.B. 48). Aji-Chalab (the first khan of Shak, Hadji Cheleb Qurban-oglu, 1743-55), khan of Shak-Shirvan performed the operations against Georgia. He approached G., ravaged its outskirts, captured population of Karabakh fields and took the captives to his country. Teimuraz and Erekle started to get ready for campaign against him. They sent Kaik-

hosro, the mouravi (administrator) of Martokopi (village in Kakheti) to G. to find out, whether the Muslim khans, their tribute payers were faithful to them. Kaikhosro returned from G., together with: lawyer (vekili) of G., village headmen of Karabakh, nephew of the khan of Bargushat (territory of Armenia). They confirmed their loyalty to Teimuraz and Erekle. They promised to assist them in fight against Lezghins with their own army at their expense, in return to assistance in fight of "Afghans". After this the "Seigniors" arranged two successful campaigns against Lezghins. Sultan of Kak begged the "Seigniors" for reconciliation and the Charians asked for solicitation of the khan of G. Teimuraz and Erekle mobilized great army and moved to G. From there they intended to set out against Aji-Chalab ... When they approached G., Shaverdi Khan, beglarbeg of G. met them with the gifts. From G. the "Seigniors" sent from G. the messengers to Karabakh, to Kazum-Khan, Fana-Khan and ordered the khans of "Adirbezhan countries" to come to them. When they learnt that "Vali of Kartli arrived to G.", they notified them that they would meet them in Azarmata". The "Seigniors" arrived to Azarmata, together with the khan of G.... There Teimuraz and Erekle learned that the khans intended to betray them, for the benefit of Aji-Chalab. The "Seigniors" captured the khan of G., together with his brother and the others, returned to G. and took the captured khans with them as well. They desired to occupy fortress of G. and appoint there the reliable person and return to Kartli with the "captured khans". The scared Ganjians locked the fortress and did not allow Georgians in. "Seigniors" sent the uncle and nephews of

khan of G. (Qoja and Khudat-beg), together with the best "men" to Tbilisi as hostages. Meanwhile son of Fana-Khan (Fanah-Ali-Khan, Khan of Karabakh, 1747-63) went to Aji-Chalab as envoy. Aji-Chalab approached G. with great army (1752) and entered in battle with Georgians. It was the Saturday, Easter eve, Tbilisi citizens were in G. for shopping. The warriors dealt cruelly with those people. Georgians were defeated and the "Seigniors" escaped to the Mountain of G. They stayed there up to the night and returned to Tbilisi (P.O. 190-195; Chr. III. P. 218). Musa-Quki did not support Aji-Chalab in G. battle and for this, Teimuraz and Erekle awarded him khanate of Borchalo (1752-55) and sent him to Aghjakala (fortress in Gachiani, historical province of Kvemo Kartli), (P.O. 223). Agha-Kish, the son of Aji-Chalab and Shaverd, Khan of G. set out to Kartli with great army and encamped in Baidar (village in Kartli, currently Marneuli District). Troops of Kazakh and Borchalu... joined them, they arrived to Shamshadilo. King Erekle hired the troops of the Cherkezs for assistance. When the enemies learnt about this, they asked for conciliation, but the "Seigniors" did not agree. The enemies left for Kazakh and Georgians set out to Kazakh. They defeated khan of G. and Agha-Kish (P.O. 200-204; B. B. dates the battle with 1753, he writes Aji-Chalab, instead of Agha-Kish, 49). Khan of G. sent the letter to the "Seigniors", asking for conciliation and undertook to pay the tribute (P.O. 208; 211-212). Ruler of Khundzakh (Nursal-beg), with the great army (1754-55) set out to Kakheti. Khan of G. and other Muslim khans supported him. Nevertheless the Georgians gained victory**** (P.O. 215, 220). After the

period of forays of the Lezghins (fifties) the peace ensued. In 1758, Baman Khan, ruler of Nakhchevan conciliated with Erekle-Teimuraz ... he returned all people of Kartli back and King of Kakheti accepted conciliation (P.O. 245). King Erekle and Ibrahim, Khan of Shushi unified, they occupied G. They captivated Mamad Khan, the ruler of G. and his family [after decease of Shaverdi-Khan, his son, Mahmad-Aslan-Khan was assigned as Khan of G. (1760-80), who was killed by his brother (uncle?), Mamad-Khan]. Khan of Shushi took Mamad and his family as captives (T.B. 56). By 1780, G. as well as all its lands were subordinated to Erekle, he had friendly relations with the Khan of Shushi (Karabakh), “men” of the Khan and Erekle ruled G. Because of envy the people of G. exiled “Prince Andronikashvili, Mdivanbeg Khaikhosro the man of Irakli,” and “men” of the khan of Shushi from the city (O.Kh. 69, 72). In 1785, Raim-Khan (Ragim-Khan 1785-86), son of Shaverdi Khan, earlier captivated by khan of Shushi arrived to the rebelled G. and became the ruler (T.B. 59). Ibreim-Khan asked assistance from Erekle again, they took over G. again and appointed Javad-Khan, son of Shaverdi Khan as a ruler (1786-1804), (T. B. 59). King Erekle decided to arrange the campaign, together with Russian army against Karabakh. He sent Iulon his son in avant-guard, who defeated the mounted troops of Karabakh. At that time Erekle was encamped at G., with the Russian troops. Colonel Burnashov received the order to leave G. and Erekle had to follow him as well (O.Kh. 74; T.B. 60; According to T.B. this occurred in 1787)*****. Javad, Khan of G. arranged campaign against Ali-Sultan of Shamshadi-

lo, but he failed. Erekle forced Shamshadilo to subordinate to Javad, several times, but the war began and Javad lost (T.B. 63-64). In May 1795, Agha-Mahmad-Khan Qajar (ruler of Iran from 1794, Shah in 1796-97) approached Shushi, fortress of Karabakh. Ibreim, the Khan of Shushi, fortified the fortress and Agha-Mahmad-Khan failed to take over it and intended to return, but Javad, Khan of G. forcedly took him to Tbilisi, as he was the enemy of King Erekle. Agha-Mahmad-Khan offered obedience to Erekle and promised that he would “give” him G., Yerevan, Karabakh, Shak, Shirvan and would appoint him as ruler of Azerbaijan. As Erekle had sworn to the Russians (Treaty of 1783 is implied), he did not agree. Georgians were defeated (B.B., 65). In 1796 Erekle decided to conquer G. and joined Ibreim, Khan of Karabakh. The King spent three months at the outskirts of G. Meanwhile, the Russian army led by General Zubov, took over Shak, Shirvan, up to Talish. Khan of G. sent to King Erekle Khan Ibreim, as negotiator and undertook to pay the tribute. Ibreim arranged the peace between the King and Khan. Erekle took back 700 captives taken from Tbilisi and returned to Kartli with the victory (B.B., 67). In September 1796, General Zubov took over G. without battles (B.B., 67). Great famine began in Kartli, Ganja-Karabakh, Shak-Shirvan. One loaf of bread could be bought for one tuman (B.B., 68). Erekle’s tribute payers were: G., Shusha and other kizilbash khanates (N.D. 138). Erekle’s signature on the official deeds was as follows: ... King of Ganja, Yerevan, Kazakh, Borchalo, Shamshadilo, the Potentate” (MGL II, Tskalobis Tsigni [Deed of Donation], issued in 1783, 456). “Ruler of Shir-

van, Owner and Ruler of Ganja and Yerevan” (MGL II. №134, 457. text of the treaty of 1773). “Son of Akhmad, Khan of Khui, Mamad Khan of Ganja and Ibreim Khan of Shusha desired to marry beautiful daughter of the Khan of Yerevan, with great dotal property”. Beglarbeg of Yerevan, Husein Ali-Khan stated that he would give his daughter to the person, advised by Erekle Khan. The khans applied to Erekle and promised lavish gifts to him. By Erekle’s decision the woman got married with the son of Ahmad, Khan of Khui (I.B. 266). In the period of Erekle’s reign there was extensive trade and communication between Kartl-Kakheti and G. They imported the grapes, silk, they bought the serfs (slaves), (MGL II, 933; VI, 107; VIII, 395 etc.). In 1804, General Tsitsianov (Pavle Tsitsianov, Russian commander, high official in Georgia 1754-1806) took over the fortress of G. after fierce battle and ravaged it. Georgians also were in Tsitsianov’s army and they were merciless to G. as they remembered how Agha-Mahmad-Khan had ravaged Tbilisi. Javad, Khan of G. was killed in that battle. G. was renamed and called Elisabetopol. It became the “uezd” (district) of Tbilisi county region (T.B. 70, B.B. 89, N.D. 196). In 1813, Baba Khan, Shah of Iran (1797-1834, he was enthroned with the name Fathali-Khan) conciliated with Russian Emperor Alexander Pavlovich and officially transferred G. to him. (B.B. 139).

* Malik-Shah transferred administration of G. to his son, Qiasa ad-din Tafari (further Sultan Muhammad Tafari) and by this the dynasty of Shadadian ended.

** In 1225 Jelal ad-din, ruler of Khorezm took over G. from the Ildegizids (atabags of Azerbaijan) and made G. the powerful fortress. He ruled G. up to his death in 1231.

*** In 16th-18th centuries G. was in the composition

of Sepevid Iran. Ismail I, Shah of Iran (1501-24) made Ganja the center of beglarbegate (district) of Karabakh and appointed his representative as beglarbeg.

**** George Saakadze – Great Mouravi (about 1570-1629) Georgian military and political figure, promoter of central power of the King of Kartli. Mouravi of Tbilisi, Tskhinvali and Dvaleti. He was in conflict with Luarsab I, King of Kartli. He escaped to Iran and served to Shah-Abbas I. Though he was the leader of Georgians’ rebellion against Kizilbashs in Martkopi (1625).

***** Events described by Papuna Orbeliani (see above, note about Nadir-Shah and further), (P.O. 55), including events about Nursal beg (P.O. 220)), are described by O. Kherkheulidze as well, relatively briefly. No any different information is available (O.Kh. 38-39, 46, 48-50).

***** B. Batonishvili describes this story as follows: In 1786, King Erekle set out to conquer G. Javad, Khan of G, begged the King, promised to pay tribute, 3.000 tumans every year. Meliks, the Armenians of Karabakh submitted to the King as well and asked permission to settle in Georgia. Erekle sent his son, Iulon with the mounted troops to ravage them. The battle between Iulon and Ibraim, Khan of Karabakh took place. Georgians gained victory. Meanwhile, the Russians received the order to return and Georgians followed them (60).

K. Nadiradze

GANDZASAR CATHOLICOS OF ARMENIANS – Catholicos of Armenian population of Karabakh. Mentioned in: Parsadan Gorgijanidze “The History” (1926).

Teimuraz (Teimuraz I, King of Kartl-Kakheti 1625-32) decided to ravage Ganja-Karabakh and this meant rebellion against Iran (1632). The army of entire Georgia took part in this campaign. King Teimuraz was encamped at city of Bardavi. Gandzasar Catholicos of Armenians came to him with the army and lavish gifts. In addition to campaign at Karabakh, he offered to king Teimuraz to occupy city of Tabriz (city in the Iranian Azerbaijan, in Ajichai Gorge). He advised to replace the government in Azerbaijan and to assign the man faithful to him there. He promised the King to assist with his 40.000

troops stationed there. He advised to commence this campaign while the Khontkar and Khan (Kaen), (Ottoman Empire and Iran) were in discord; he offered to be sent to Khontkar and get military assistance from him. You will gain victory, “we shall bless you as a main King (of Iran) and Christian world would be saved and strengthened by you”. Teimuraz did not agree with him, though, he took the Catholicos, together with his suite to Kartli and settled him there, in Gori (P. G. 30-32)

K. Nadiradze

GARNISI – Fortress in Armenia, located at south-east to Yerevan; it was built in the 2nd century B.C. It was the summer residence of Armenian Kings. In the 4th century the Bishop cathedra was created in G. In the 12th century, after including of north-eastern part of Armenia into the borders of Georgia G. lost its political significance. G. was mentioned in: Zhamtaaghmtsereli (K. Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili, “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973), Teimuraz Bagrationi “New History” (1983).

Army of Jalal ad-Din (Mangubert, Shah of Khvarazm 1220-21); encamped in G. (V.B. 200). Rusudan (Queen of Georgia 1223-45) sent the army, under the commandment of Ivane Atabag (Ivane Mkhargrdzeli, Msakhurtukhutsesi, Amirspasalari, Atabagi 1212-27) to G., to fight against Jalal ad-Din. Defeated Ivane Akhaltsikheli was killed with the stone in Garnisi rocks, where he found shelter (Zh. 169170). In 1804, the weakened Persians encamped in G., after campaign of Tsitsishvili (Pavle Tsitsianov, 1754-1806,

General of Russian army, high official of Russian Emperor in Georgia) against Yerevan (T.B. 71).

E. Kvachantiradze

GELAKUN – historical district in Armenia, located to the south and east from Sevan Lake, it was within Syunik Region. G. was mentioned in: Historian of the Period of Reign of Lasha-Giorgi (K. Ts., I, 1955); “Histories and Chronicles of the Crowned Monarchs”, Zhamtaaghmtsereli (K. Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973); “Martyrdom of Gobron” (MAGHL. I, 1963).

Among Armenian gorges there were mentioned four gorges of G. (G. Ts. 175). In the period of reign of Tamar (Queen of Georgia 1184-1207/10), the army of Turks came from G. and was defeated by Georgians (H.Chr., 38). In the period of Tamar’s reign, Georgians attacked G. and when they were returning with rich war spoils, “Turk-mans of Gelakun”, under the leadership of noblemen of Shami, Rostom and Ialghuz-Alfes caught up with them. Tamar’s warriors distinguished themselves, defeated them and drove them away (H.Chr., 39-40; V.B. 173-174, 180). Zakaria and Ivane Mkhargrdzelis (political and military figures of the turn of 12th-13th centuries, Zakaria – Amirspasalar – Mandaturtukhutsesi and Ivane – Msakhurtukhutsesi, Amirspasalari, Atabagi) took over G. (H.L.G. 368). Tamar transferred G. to Ivane Mkhargrdzeli (H.Chr. 54). David Soslan (second husband of Queen Tamar 1187-1203/04) and Ivane Mkhargrdzeli

fought against G. (H.Chr., 59, 60, 77). At a time of his march to Ardaveli, Zakaria Mkhargrdzeli passed G. (V.B. 189). At a time of dividing of the property, Amir-Mir, nephew of Qizil-Arslan (Atabag of Azerbaijan, 1186-91), received the territory from Gurgan Sea (ancient name of Caspian Sea) to G. (V.B. 181). In the period of reign of Rusudan (Queen of Georgia 1123-45) the Mongols encamped at G. (Zh. 206). G. was the winter residence of the Mongols (Zh. 189, 195, 253; V.B. 223). Timur-Lang (the general commander of Central Asia 1336-1405) fought in G. (V.B. 272).

E. Kvachantiradze

GHASANNI – Fortress of Sharvan. Gh. was mentioned in: “life of David King of Kings” (K.Ts. I, 1955).

In the period of reign of David IV, the Builder (1089-1125) the Georgians took over the fortresses of Sharvan, Gh. and Khozaind and surrounding lands (L.D. 344).

T. Koridze

GHLIGHUETI – historical country in the North Caucasus. Gh. was mentioned in: Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. 1973).

Gh. was mentioned in descriptions of Ossetia (country in North Caucasus) and Dzurdzuketi (historical region in North Caucasus, currently Chechnya and Ingushetia) (V.B. 554, 652). Vakhushti provides description of Gh. Gh. is located to the east of Kist-Dzurdzuketi, its name originates from the name of Ghligho, son of Dzurdzuk. Here is

the river and on this river there is a big town called Angust with Muslim population (V.B. 652).

E. Kvachantiradze

GREGORY THE PARTHIAN – famous figure of the 4th century, traditionally he is regarded as the enlightener of the Armenians. According to Georgian church tradition, Gregory taught the Armenians the “true religion”, therefore, Georgian church respects Gregory as a saint. Gregory the Parthian was mentioned in: Arsen of Sapara, “On the Division of Georgians and Armenians” (1980).

In the period of reign of Arcadius the Caesar (395-408) in Byzantium and Arshak (Arshak III (378-387) in Armenia (part of Armenia under Byzantium is implied) the Armenians were firm in their faith propagated by G. P. (A.S. 78). Priests, the members of the Jacobite sect depraved the Armenian land asperged with numerous merits and tears of G.P. (A.S. 80). Georgians used to tell Armenians that St. Gregory has brought the religion to them and the Armenians have rejected this faith and subordinated themselves to Abdishos Asur and other evil heretics (A.S. 81). Armenians did not obey St. G.P.’s faith (A.S. 82). Catholicos of the Armenians, Komitos (see article “Komitos”) “Took over the relics of St. Gregory” and filled with terrible false teaching the land of Somkhiti (A. S. 83). Somkhiti abandoned the truth taught to them by St. Gregory (A.S. 85). Armenia has rejected the truth taught to them by of St. G. P. (A. S. 86). Grand children of G.

P. were St. Sahak and Mashtots (A. S., 86). St. G. P. has had the vision (A.S. 90).

T. Koridze

GRIGOL – Armenian Catholicos of Ani (see art. “Priests of Ani”). Approved the judgment of Catholicos Epiphanius of 1218.

G. Otkhmezuri

GRIGOL THE PRIEST – The exact period of his activities is unknown. Presumably he was Armenian Chalcedonist. Priest Grigol is mentioned in: “Martyrdom of David and Tirichan”, (MAGHL I.1963).

When, after martyr death of David and Tirichan, Nerses the Catholicos of Armenians (Zerses III, 641-61) went to Divri, the place of torture of Tirichan, he took with him G. P. with two priests – Sahak and Iovan (Martyrdom of David and Tirichan, 191).

T. Koridze

GROZNA – G. was mentioned in: Teimuraz Bagrationi – “New History” (1983). Small fortress at Chachnati border built by Yermolov (commander-in-chief in Georgia and ambassador in Iran at the same time) in 1818. G. means “threatening” (T.B. 88).

G. Otkhmezuri

GUASPURAGAN // VASPURAKAN (VASPURAGAN, ASPURAKAN) – land i.e. country in Armenia. As an administrative unit (“country”) it appears in the sources af-

ter dividing of Armenia between Byzantium and Iran in 591. It was located in the Iranian part of Armenia. Guaspuragan was located in south-eastern part of Greater Armenia and consisted of 35 gavars. In the 10th century it was formed as an Armenian Kingdom under the royal family of Artsruni. Guaspuragan was mentioned in: “Conversion of Kartli” (MAGHL I, 1963, 91-92, 95, 101); Stepane Mtbevari “Martyrdom of Saint Martyr Gobron” (MAGHL I. 1963, 175); Arsen of Sapara, “On the Division of Georgians and Armenians” 1980.

By the order of queen Soji Stereonis was brought from G to Bodi (Bodbe), who was christened there (Conversion, 91-92). In the seventies of the 4th century, after taking over the rule in Tbilisi by the representative of Shah of Iran – the Pitiakhsh, G., similar to Kartli, became his tributary (Conversion 95). In the forties of 6th century, after cancellation of Kingdom in Kartli, the Iranians ruled “Kartli and Somkhiti and Sivnieti and G” (Conversion, 101). In the second half of the 9th century G comprised of twelve provinces (Martyrdom of Gobron, 175). In the period of reign of Emperor of Byzantium Mauritius (582-602) the Bishops of G., who were subordinated to the Persians, refused to leave for Constantinople (A. S., 89).

T. Koridze

GULISTAN – place and fortress in Sharvan. G. was mentioned in: “Life of David, King of Kings” (K. Ts. I, 1955), Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973).

G. was the residence of Shirvan’s ruler. In June 1124, David the Builder (King

of Georgia 1089-1125) took over G. (L.D. 344). In G. fortress there was fortified Davrish-Mahmad, ruler of Shaki, with whom Shah Tamaz (Tamaz I, Shah of Iran 1524-76) and King Levan (King of Kakheti 1518-74) fought (V.B. 574).

E. Kvachantiradze

HAOS – eponym of Armenians. H. was mentioned in: Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings” (K. Ts. I, 1955); Vakhushrti Batonishvili (K. Ts. IV, 1973).

The first of Targamos’s (eponym of Georgians) son was called H. At a time of dividing of his holdings, Targamos gave half of them to H (L.M. 4). All seven children of Targamos were subordinated to H. He fought with Nebroth (Biblical patriarch, head of construction of the Tower of Babel. L.M. regards him as the Persian and the first King of the peoples, to whom the Targamosians were subordinated). He called all Targamosians, encamped at the foot of Masis Mountain (mountains in the territory of historical Armenia, currently in the territory of Turkey) and defeated Nemroth (L.M. 6, 7; V.B. 14, 47).

E. Kvachantiradze

HUSSEIN KHAN – ruler of Khanate of Shaki. H. Kh. was mentioned in: Teimuraz Bagrationi “New History” (1983). We suppose that here is implied the grand son of Aji-Cheleb, the creator of Shaki Khanate, who ruled Shaki in 1171-83.

Erekle (Erekle II, King of Kartl-Kakheti 1762-98) sent Gurgina, his own secretary

to Ottoman Empire (1776), and he stayed in Akhalkalaki (city in Javakheti). At that time the Lezghins of Chari attacked village Pkhovi, took the captives, among which there was the spouse of Mouravi’s son, Paata; H. married her. Erekle assisted H. in the battle against Fathali, Khan of Quba (1758-89) and supported him to maintain his position of Khan (T.B. 55, 56).

K. Nadiradze

HUSSEIN QULI KHAN – ruler of Baku Khanate (approximately 1792-1806). H. Q. was mentioned in: Teimuraz Bagrationi “New History” (1983); Bagrat Batonishvili “Akhali Motkhroba” (New Story) (1941); Niko Dadiani “Life of Georgians” (1962).

In February 1806, Russian General Tsitsianov (Pavle Tsitsianov, 1754-1806 viceroy) decided to arrange campaign to Baku. With his great army he camped near Baku and demanded from H. Q. to submit the city locks. H. Q. intended to kill Tsitsianov and therefore, agreed to his demand with one condition: if he would meet with the Khan personally. An Armenian of Baku informed Tsitsianov about betrayal. He did not believe and ordered to beat this Armenian severely. General met with H.Q. accompanied with two persons: Elisbar Eristavishvili and someone Kazakh. Khan’s soldiers being in ambush killed him with the gun and H. beheaded Elisbar Eristavishvili and sent to Baba-Khan, Shah of Iran (1797-1834; he was enthroned with the name of Fathali-Khan) Scared Russians escaped to Kizlyar (city in North Caucasus) and Tbilisi (T.B. 72; B.B. 97, 98). Alexander Pavlovich, Emperor of

Russia (1801-25) sent great army to conquer Baku Khanate. Scared F.Q. escaped and the Russians took over the fortress (N.D. 197).

K. Nadiradze

IARVAND – King of Armenians, in the 50-ies of 2nd century B.C. I. was mentioned in: Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings” (K. Ts. I, 1955), Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973).

I. Took the city of Tsunda and Artaan, up to the Kura River from Parsman Armazeli, King of Kartli. He named Tsunda as Kajatun (L.M. 44; V.B. 691). I. was killed by Armenian Spaspet Sumbat Bivritian (L.M. 45).

E. Kvachantiradze

IBREIM-KHAN //IBRAIM-KHAN – Khan of Karabakh //Shusha (1763-1806). In the period of his rule, the economic and cultural development took place in Karabakh Khanate. I.Kh. finally subdued the Armenian Meliks of Karabakh to himself and in result, they and local Armenian population had to leave the Khanate. When it became clear that Russian Empire implemented the expansionist policies against Caucasus, for the purpose of unifying against it, I.Kh. made alliance with Kartl-Kakheti Kingdom. In 1801, after abrogation of the Kartl-Kakheti Kingdom by Russia, and activation of Russia in South Caucasus, I. Kh. had to accept the proposal of Russia on subordination of Karabakh Khanate to the Russia. Russian government awarded to I. Kh. the rank of Lieutenant General of Russian Army. I. Kh.,

suspected in betrayal of Russia was killed in 1806. I. Kh. was mentioned in: Oman Kherkheulidze, “Reign of Irakli II” (1989); Reign of Irakli II, version of Teimuraz Bagrationi, wg: Oman Kherkheulidze, “Reign of Irakli II” (1989); Teimuraz Bagrationi “New History” (1983); David Batonishvili “Akhali Motkhroba” (New Story), (1941). Historical Documents (Documents issued by Erekle II, 1736-1797) (2008); Monuments of Georgian Law (VII, 1981);

I. Kh. was the son of Fana-Khan (version of Teimuraz Bagrationi, O.Kh. 98). Suleiman, Pasha of Akhaltsikhe (1767-1769; 1770-1791) secretly contacted with I. Kh and Omar-Khan of Avaria, rejected alliance and conciliation and provoked the Lezghins to ravage Kartli (version of Teimuraz Bagrationi, 98). I. Kh. served and obeyed to King Erekle (version of Teimuraz Bagrationi, O.Kh. 98-99). King Erekle appointed a man of Khan of Shusha as the assistant of Prince Kaikhosro Endronikashvili, the ruler of Ganja, assigned by him, as King Erekle was favorably disposed to him and trusted him (version of Teimuraz Bagrationi, O.Kh. 98-99). I. K. was uneducated and illiterate man, he was brought up among the illiterate mountain people of low birth, in the fields and mountains (version of Teimuraz Bagrationi, O.Kh. 99). I. Kh. was many times deceived by his courtiers, they were bribed by Suleiman, Pasha of Akhaltsikhe, Javat-Khan of Ganja commenced to serve and obey to King Erekle and unified with I. Kh. (version of Teimuraz Bagrationi, O.Kh. 99). Before the next winter, in the autumn Omar-Khan could not dare to attack Kartli and arrived to Karabakh to I.Kh (O. Kh., 73; version of Teimuraz Bagrationi, O.Kh. 100). I. Kh. met

him, hosted him with great respect and allowed him, with his troops, to stay in Karabakh (version of Teimuraz Bagrationi, O. Kh. 100). Omar Khan gave the daughter of captivated Evgen Abashidze to I. Kh. The latter married to her (version of Teimuraz Bagrationi, O.Kh. 101). After campaign in Georgia Omar-Khan arrived to Karabakh to I. Kh. He gave one daughter of Evgeni (count Evgeni Abashidze) to him as a wife and he, himself, got married with the other (D.B. 60). Armenian Meliks of I. Kh. escaped from Karabakh, they came to Erekle and asked him to assist them with his troops to take all their people and settle in Georgia (O. Kh. 74; version of Teimuraz Bagrationi, see O. Kh. 101). I. Kh.'s troops welcomed Georgian army sent by Erekle and led by the King's son Iulon and the commanders (O. Kh. 73; version of Teimuraz Bagrationi, see O. Kh. 101). Because of his friendship with Omar-Khan and allowing him into his (I. Kh.'s) estate, I. Kh. was guilty to Erekle and therefore, he could not dare to come to the King and sent his commander with the troops. Commander of I. Kh, with the Karabakh army met with Iulon, the King's son (O. Kh. 74; version of Teimuraz Bagrationi, see O. Kh. 101). Scared I. Kh. was in the Shusha Fortress. I. Kh.'s man came to King Erekle and brought to him numerous offerings and treasures. King Erekle granted the oriental robe to I. Kh and made him hope that he would forgive I. Kh.'s guilt. I. Kh. sent secretly a man to Omar-Khan and asked for his assistance and protection from King Erekle, who was in Ganja already (version of Teimuraz Bagrationi, see O.Kh. 101). With the I.'s consent Omar-Khan attacked Chari with the troops of Dagestan (O.Kh. 74). By

the order of 13th March 1778, Erekle ordered someone Takasshvili to bring the Kizilbash sword owned earlier by Azat-Khan, praise of which was heard by I.Kh. and for which, King Erekle decided to give to its owner the estate of more than one hundred tumans value in return to the sword and give this sword to I.Kh. (documents issued by Erekle II, 115); By the order of 24th May 1782, Erekle II called Mimbash Otar, with the warriors on duty (troops on duty) as there was the danger of intrusion of Khundzakhi troops dismissed by I. Kh. into Georgia (documents issued by Erekle II, 134). In 1782, by the covenant between Erekle (Erekle II) and I.Kh. they had not to accept the people came from one another's country and return them back. As Gurgina requested Nikoloz Asaturashvili from I. Kh. before the mentioned covenant between King Erekle and I. Kh. he kindly gifted him (MGL VII, 71). In 1778 King Erekle and I. Kh. took over Ganja and captured Mamad-Khan of Ganja, together with his family, who were taken by I. Kh. as captives (T.B. 56). In 1785 Ganja apostated (withdrew), they drove away the assignees of the King (Erekle II) and I.Kh., Raim-Khan, son of Shaverdi-Khan, captured by I. Kh. escaped from Shusha and became the Khan of Ganja. I.Kh. who arrived to Ganja, asked for support from the King (Erekle II), they regained Ganja and assigned Javad, son of Shaverdi Khan as Khan of Ganja (T.B. 59). In 1786, after defeat of Khan of Ganja, Armenian Meliks of Karabakh visited King Erekle in Ganja, they desired to leave Ganja and settle in Georgia together with their ells. To assist them in resettlement, King Erekle assigned Iulon, his son, with the troops and I. Kh. fought with him in the place called Zeba

and was defeated (D.B. 60). In 1789, King sent his troops to take over Ganja. They arrived to Shamkori and the King arrived to there as well. There were Fathali, Khan of Daruband, Mahmad, Khan of Shak and all three of them decided to attack Karabakh, as I. Kh. as forgot all good done to him by Erekle and how many times he has saved I. Kh. from Fathali Khan, when he conquered Karadagh and Gilan. Javat-Khan, who has conquered the lands of I. Kh. joined them, but this campaign finally was not arranged and they returned (T.B. 60). As Khan of Ganja was the reason of ravaging of Tbilisi and Karabakh, I. Kh. set out to attack Ganja and requested support from King Erekle. The latter sent his son Alexander and his grand son David. They took over and burned the city of Ganja. Karabakhians and Lezghins were astonished by courage of Georgians (T.B. 66). In 1796, King Erekle set out to conquer Ganja, which was annexed by I.Kh. Javad, Khan of Ganja, oppressed by three-month siege of Georgians asked I. Kh. to assist him in conciliation with King Erekle. I.Kh. undertook to conciliate them and achieved piece (D.B. 66). In 1797, when Agha-Mahmad-Khan, moving from Georgia, approached Shusha, scared I.Kh. escaped to Chari (D.B. 68). Alexander (son of Erekle II) betrayed George, his brother and arrived at first to Nakhchevan and further to Karabakh, to I.Kh. (D.B. 73). When I.Kh. learnt that Agha-Mahmad-Khan (Agha-Mahmad-Khan, ruler of Iran from 1794; Shah: 1796-97) on his way back from Khorasan was moving to Shusha, he escaped together with his family to Belakan and Agha-Mamad-Khan took over Shusha Fortress (T.B. 66). Omar-Khan, enticed by I.Kh. arranged campaign against Kartl-

Kakheti again and encamped at the bank of Alazani (T.B. 67). Oman-Khan, defeated by Georgians came to Karabakh, to I.Kh., his brother in law, and the latter did not accept him (D.B. 75). In 1805, Baba-Khan arrived to Ardaveli and scared I.Kh. asked protection from Russia and requested troops from Tsitsishvili (Pavel Tsitsianov, high official of Georgia 1802-1806) to protect his fortress (Shusha). Tsitsishvili assigned to him Russian mounted troops of 500 cavalry riders (T.B. 71). In 1805, Tsitsishvili decided to conquer Karabakh and offered I.Kh. to swear allegiance to the King (Tzar of Russia). I.Kh. readily fulfilled Tsitsianov's request, arrived to Ganja and gave him the keys of the fortress. Tsitsianov assigned him again as Khan of Karabakh and imposed the tribute in amount of 10.000 golden coins. After this, for some period, I.Kh. lived peacefully. After Tsitsianov's death, in 1806, Major Dimitri Lisanovich, with the consent of Ninia Jorashvili, assigned the issue of Karabakh to the latter. I.Kh. was accused for betrayal and one night, Lisanovich attacked him and killed and ravaged all his property (D.B. 97).

T. Koridze

IOAN – churchwarden of Catholic monastery of Dvin in 7th century. I. was mentioned in: Arsen of Sapara “On the Division of Georgians and Armenians” (1980).

Catholicos of Armenians, Abraam (607-615) called I. and demanded from him to curse the Chalcedon Council (451), otherwise he had to leave Armenia. I. did not fulfill the order of Catholicos (A.S. 90).

E. Kvachantiradze

IOHANE (JOHN) OF KOGOVIT – Catholicos of the Byzantine part of Armenia in 590-611, the Chalcedonite. I.K. was mentioned in: Arsen of Sapara “on the Division of Georgians and Armenians” (1980).

When Catholicos Mose and the other Bishops of Armenia, that were subordinated to Persia, did not recognize the decision of Chalcedon Council (IV Ecumenical Council of 451 is implied), Armenia was divided into two parts and I. K., who recognized dual nature of Christ, was assigned as Catholicos. This lasted for fourteen years, up to decease of Emperor Mauritius (582-602). (A. S., 89-90). When Ahmad (the Persians) took over the city of Karnu (611), he captured I.K., the Catholicos of the Greek part and Catholicos Mose exiled the priests subordinated to Catholicos I.K. in the same year. Some of these priests left for Tao and some – for Greece (A.S. 90).

T. Koridze

IOANE OF MAIRAGOM – Armenian priest of 7th century, one of the leaders of anti-Calchedon movement. I.M. was mentioned in: Arsen of Sapara “On the Division of Georgians and Armenians” (1980).

I.M. was the supporter of Komistas, the Catholicos of Armenians (615-28), who promised him the throne of Catholicate, made him to translate the works of famous heresiarchs into Armenian. With the support of I. M. Komistas spread the anti-Chalcedon doctrine all over Armenia (A.S. 82-87). I.M. attempted to gain over Stephan, Bishop of Gardman and Mathusala, Bishop of Sivnieti, but failed. They supported Ezra, Catholicos of Armenians (630-641). When I.M. heard

about this, he grew furious and scolded these two Bishops. Catholicos Ezra called I.M. and told him to recognize dual nature of Christ, but he refused. I. M. left for Greece, learned there Greek language and returned to Armenia (A.S. 91-92). In the period of administration of Nerses III, the Catholicos of Armenians (641-661), who supported Dyophysitism, I.M.’s life went wrong. By the Catholicos’s order, they punished him as heretic and branded the image of the fox on his forehead. I.M. left for the mountains of Caucasus, but returned soon, as the local pagan population did not share his teaching. I.M. moved in Kambechian and settled in the Armenian Gorge. He found many followers in Ararat, Gardman (historical province in Albania, in the gorge of Shamkorchai Gorge), in Dzorofor (A.S. 92). In the period of administration of Catholicos Anastas (661-667), I.M. settled in Bijnisi and Mairevan. I.M. deceased in 684. The author called I.M. the “old dog” and “defiler of Armenia” (A.S. 93).

E. Kvachantiradze

IPAJAJ – King of Lezghins (2nd half of 5th century). I. was mentioned in: Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali” (K. Ts. I, 1955).

King of Lezghins, I, was killed in the battle during the campaign of Vakhtang Gorgasali (King of Georgia, 2nd half of 5th century) in Byzantium (J. 173).

E. Kvachantiradze

ISRAEL – Catholicos of Armenians in 667-677. I. was mentioned in: Arsen of Sapara “On the Division of Georgians and Armenians” (1980).

In the times of Catholicos I. and Grigol Eristavi (ruler of Armenians, 661-682), the Monophysitism has spread all over Armenia (A.S. 93).

T. Koridze

JAVAT-KHAN – Khan of Ganja in the middle of 18th century, son of Shaverdi Khan. J. Kh. was mentioned in: Oman Kherkheulidze “Reign of Irakli II” (1989).

After death of Mamat-Khan, Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartl-Kakheti 1762-98) transferred Ganja to J. Kh., his younger brother, who turned out to be deceitful and treacherous. He began to separate and for this, Erekle exiled him from Ganja and he was held as a captive by Ibrem-Khan (Khan of Shusha) by the King's order. Later he was liberated from captivity, but Ganja was still held by Erekle. The Ganja population asked Erekle, via Kaikhosro Mdivanbeg to return J. Kh. King called J. Kh., took his oath and returned Ganja to him. Further he was faithful and obedient to King Erekle (O. Kh. 99).

E. Kvachantiradze

JIBGHU-KHAKAN – Khakan of Khazars (630). Georgian historical sources name J. as Eristavi. J. was mentioned in: Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali”, Sumbat Davitis-dze “Tshovreba da Utskeba

Bagratonianta” (the Life and Tale of Bagratonianta), (K.Ts. I, 1955).

Caesar Heraclius (Emperor of Byzantium 610-41) assigned J. to take over Kala Fortress (Tbilisi Fortress). J. took over the fortress, captured the Eristavi, at first he filled his mouth with Drahkans (due to the words praising Caesar) and then skinned him because of slandering of Caesar and brought his skin to the Caesar in Gardabani (region in eastern Georgia, Kakheti) (J. 225; S.D. 375).

G. Otkhmezuri

JIKS // JIKETI – mountain tribes of Abkhazian-Adygei origin. In the 1st century B.C. they lived in north-west Caucasus. In the period of decline of Colchis Kingdom, part of J. moved from North Caucasus to the Black Sea coast, between rivers Acheunt (Shakhe) and Nikopsia (Nechep-Sukhi), (approximately the territory from present Novorossiysk to Tuapse). J. Later they expanded their land to the lower reaches of Kuban River. In 2nd century AD, J. was bordered, on north-eastern coast of Black Sea, at Acheunt River, by ethnic-political unity of Sanigs, in the late antique period – Kingdom of Egrisi (Lazike), on Acheunt River and from 6th century – Abazgia. For certain period these were within the area of Georgian influence. By end of 15th century J. separated from Georgia, In 18-19th centuries they mixed with Adygeis, Ubikhs and Abkhazians. In 60-ies of the 19th century Russian government resettled the mountain communities of J. to Turkey. In Georgian sources under the name of J. there are mentioned the J.'s as such, Abaza tribes, later J. and Jiketi were

used to denote Adygeis and the territories settled by them, both, in the black sea Region, from Abkhazia to the lower reaches of Kuban River, and in the north-west Caucasus. J. and Jiketi were mentioned in: Leonti Mroveli "Life of Georgian Kings", Juansher "Life of Vakhtang Gorgasali", "Matiane (chronicles) of Kartli", Sumbat Davitis-dze "Tskhovreba da Utskeba Bagratonianta" (The Life and Tale of Bagratonians), (K.Ts. I., 1955); Beri Egnatashvili "Akhali Kartlis Tskhovreba", "Akhali Kartlis Tskhovreba"-third Text (K.Ts. II. 1959); Vakhushiti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K.Ts. IV, 1973); Papuna Orbeliani "Ambavni Kartlisani" (History of Georgia), (1981); "Paris Chronicle" (1980); Niko Dadiani "Life of Georgians" (1962); historical documents, tombstone epitaph (Chr. II, 1897, III, 1967; MGL 1972; S.Chr. 1968).

Blissful Andrew (the First Called), together with his followers, moved from Tskhumi (currently Sokhumi) moved to J., to spread Christianity there (1st century). Population of this country was hot-tempered, infidel and avid. They did not accept his preaches and decided to kill him. Andrew was saved by lord's bless. When he was convinced in toughness of J., he left them and returned to Tskhumi. Therefore, the J. are infidel up to present (L.M. 43, supplement). King Asphagur (King of Kartli, end of 3rd century) supported King of Armenians in his war against Persians. He opened Daryal Gate and allowed Khazars, J. ... to pass. (L.M. 59-60; V.B. 69-70). Vakhtang Gorgasali (King of Kartli, from 40-ies to the end of 5th century), at a time of his invasion into Ossetia, entered J. and ravaged it. At that time J. was bordering with

Ossetia (J. 156; V.B. 104). After long period of time, J. oppressed by Turks abandoned their territories and settled in the vicinity of Abkhazia, "beyond Abkhazia, up to the sea" (J. 157; V.B. 104). Vakhtang Gorgasali took over from the Greeks (Byzantium) J., with Abkhazia and subordinated to himself (V.B. 795). Current J. is bordered by Kapetis Tskali (Bzipi River), Black sea from the west and south and Caucasus Mountains from the north. Men are "like beasts", in the past they were Christians, but now they do not recognize Christian religion. They have cloths, weapons and armours similar to those of Circassians (V.B. 786-87). Leon, when he was enthroned (756-98), named entire Egrisi as Abkhazia and divided it into eight Saeristavos. He included Abkhazia and J. into one Saeristavo (V.B. 796; N.D. 154). George (George II King of Abkhazians, Western Georgia 922-57) gained influence over Kakheti as well. Ivane, son of Arishi, owner of Lotsobani and Khakhua, his brother, owner of Marani Castle (Marilisi by V.B.) did not subordinate to him. George took over the castle and resettled Khakhua to J. (M.K. 268; V.B. 135). King Bagrat (Bagrat III, King of Georgia, 975-1014) conquered entire Caucasus, including J. (M. K. 281; S.D. 382). Rusudan (Queen of Georgia 1223-45) mobilized entire her country, including J. to fight against Jalal ad-Din (Shah of Khorezm 1220-31) (Zh. 182). Vamek Dadiani (ruler of Odishi 1384-96) arranged campaign against J. Georgians were successful in J. They subordinated most part of the population, took the hostage from those, who has taken their side and severely punished the disobedient. Vamek Dadiani returned from the raid with rich spoils. He took the marble columns

from the churches of J. and contributed them to the churches of Samegrelo (inscription on Khobi Temple marble; Chr. II. 199). J. was within the area of influence of King Bagrat (Bagrat II, King of Imereti 1463-66, King of Kartl-Imereti 1466-78), (B.E. 342; Third T. 477). As a token of his gratefulness, Bagrat awarded to Sharvashidze “Abkhazians and J.” (B.E. 349; V.B. 806). With the incentive of Bagrat (Bagrat III, King of Imereti 1510-65 / according to V.B. 1510-48) Mamia Dadiani (ruler of Odishi 1512-33) and Mamia Gurieli (ruler of Guria 1512-34) decided in January (1533) to invade into J. from the sea, as J. were hostile to Odishi and Guria. On the first day of the battle Georgians gained victory. On the next day, Friday, Odishars experienced wrath of God. Odishi forces had disagreement with Dadiani and they left the battlefield. After bloody battle with J. the allies were defeated. Mamia Dadiani was wounded, George, son of Gurieli and other warriors were killed. Mamia Gurieli, his three brothers, Bishops and army of Guria were captured. Malakia Abashidze, Catholicos of Abkhazia (Western Georgia) (1519 – 40-ies of 16th century) rescued those, who survived, through negotiations and redeemed the dead (Third T. 497; P. Chr. 221; Sm.Chr. 55; 105 Chr. II, 379). [Different informaiton]: Mamia Dadiani was killed in battle, Levan was given the title of Dadiani, Mamia Gurieli was redeemed by Rostom, his son. Battle took place in 1532 (V.B. 811). George (George III, King of Imereti 1604-39) fought at Gochorauli (1623) with Levan Dadiani (ruler of Odishi 1611-75). J. fought on the side of Levan. King George was defeated (V.B. 826). On the documents issued by Dadiani (Book of Contributions to Bichvinta of Vamek Dadiani, MGL. VI,

671 issued in 1660-62) their signature contained words: “owners of J”. Epitaph on the tombstone of Vamek Dadiani (1384-96, Chr. II, 199) also confirms that J. was within the sphere of influence of Odishi rulers. Ottomans called Alexander (Alexander V King of Imereti 1720-41, 1741-46, 1749-52) to participate in campaign against J. (1730). At first the King had to agree but later he made decision to leave the Ottomans. At night, before the battle he escaped together with his troops (V.B. 887; N.D. 175). In the battle against Nursal-Beg (ruler of Khundzakhi), (1755) “Circassians, J...” fought on the side of Georgians (P.O. 219). Sharvashidze, ruler of Abkhazia, supported by J., Alans and Circassians invaded into Samegrelo unexpectedly [Katsia Dadiani asked support from Solomon (Solomon I, King of Imereti 1752-84)]. Solomon defeated army of 12000 men (Rukhi battle 1779), (Chr. III. 367). After occupation of the fortified city (Sokhumi) by Russians (10th July 1810) defamed Aslan-Beg escaped to J. There he “got” the troops of J. and set out against Russians. Though J. fought fiercely, Russians still gained victory (N.D. 211).

K. Nadiradze

JUANSHER OF ASPURANG – Armenian Eristavi of 5th century. J.A. was mentioned in: Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali” (K. Ts. I, 1955).

At a time of campaign of Vakhtang Gorgasali (King of Kartli, 2nd half of 5th century), on his way, J.A. and two other Armenian Eristavis, relatives of Trdat (King of Armenia 287-330) joined him, they approached city of Karnu (ancient name of city

of Erzurum (Turkey)), they attacked the city, but they failed to take it over, as the city was surrounded by three high walls. Vakhtang left two Eristavis with 12.000 cavalry riders to fight for the city (J. 159-160).

E. Kvachantiradze

KABALA – city in Sharvan. K. was mentioned in: “life of David king of kings” (K.Ts. I, 1955); Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981).

Took over the city of K. in Sharvan and filled his Kingdom with the gold and silver and riches (H.S. 339). By the order of Shah Abbas I (Shah of Iran 1587-1629) the Georgians and Kizilbashes arranged joint campaign against Sharvan and besieged K., Fortress, which was held by the Turks. The Turks within the fortress and the Kizilbashes out of it were astonished by the bravery of Georgians, who took over the fortress K., occupied Sharvan and made Constantine, son of Alexander (Alexander II, King of Kakhети, 1476-1605) the ruler (P.O. 18).

T. Koridze

KALADZOR // KELADZOR – city in Sharvan. K. was mentioned in: “life of David king of kings”, Historian of the Period of Reign of Lasha-Giorgi’s (K.Ts. I, 1955).

Sent Demetre, his son to Sharvan, with the troops. Demetre conducted the “miraculous wars”, Took over the “Fortress Kaladzor” and returned to his father with uncountable captives and war spoils (L.D. 334; H.L.G. 366).

T. Koridze

KALBALI KHAN – ruler of Nakhchevan Khanate (second half of the 18th century). K. was mentioned in: Teimuraz Bagrationi “New History” (1983).

In 1786 population of Nakhchevan rebelled and drove him away. K. applied for assistance to Mahmad, Khan of Yerevan; Mahmad begged to Erekle (Erekle II, King of Kartl-Kakhети 1762-98). Erekle, sent Iovane Mukhranbatoni with the troops and cannons. The forces of Yerevan joined Georgians and they attacked Nakhchevan. Defeated population of Nakhchevan returned Taza K. to his position of Khan (T. B. 59).

K. Nadiradze

KALBALI KHAN (ZIAD-OGHLI-KALBALI-KHAN) – Beglarbeg of Ganja-Karabakh, Muslim ruler of Kakhети (1695-1703), sardar (military commander). K. was mentioned in: Beri Egnatashvili “Akhali Kartlis Tskhovreba” (K. Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973); Deeds of donation (A.D.P. IV. 2007).

In 1695 Shah (Sultan Hussein 1694-1722) appointed K. Kh. as Beglarbeg of Ganja and ruler of Kakhети (V.B. 608-09). Though K. Kh. ruled Kakhети, but its regions: Tusheti, Kiziki and Ertso-Tianeti were subordinated to Erekle (Nazar-Ali-Khan, King of Kartli, 1688-1703), (V. B. 475). K. Kh. and King Erekle collaborated against Lezghins (B. E. 441-42). Supposedly, the residence of K. Kh. was in Ganja, as the Kakhეთians used to go there to ask for protection against the Lezghins’ attacks (V.B. 609). He has issued numerous deeds of gifts, evidencing that he granted (registered)

and resumed (re-registered) the properties. Interesting: he appointed the remuneration for the monks of Desert Baptist – three silver tumans, one hundred loaves of bread from village Agabash and ten saddlebags of wine (1698), (A.D.P. 345).

K. Nadiradze

KARABAKH – southern part of Azerbaijan. It included the right bank of Kura River with the city of Bardavi. Ancient Georgian land – Rani. In 1742-1822 Khanate of Karabakh. K. was mentioned in: Zhamtaaghmtsereli, “Akhali Kartlis Tskhovreba” - Second and Third Text (K.Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973); Sekhnia Chkheidze “Life of Kings” (1913); Papuna Orbeliani “Ambavi Kartlisani” (History of Georgia), (1981); Parsadan Gorgijanidze “The History” (1926); Teimuraz Bagrationi “New History” (1983); Georgian Historical Documents (HTG. I, II).

“Rani is Karabakh” (V.B. 52, 205, 269, 270, 632) winter residence (1259) of Hulagu Kaen (founder of Iran Ilkhanate, grand son of Chingiz Kaen (Genghis Khan), 1256-65), “which is now called K. and Mughan” (Zh. 239-40). Timur Lang (Tamerlane, ruler of Central Asia 1370-1405) encamped in K. (1386, 1387, 1400) (B.E. 328-31-33, Second T. 451-59-60-63). Alexander (Alexander I, King of Georgia 1412-42) took over K. (1433) (V.B. 281). Shah-Ismail (Ismail I, Shah of Iran 1501-24), after taking of Baku Fortress and Sharvan-Shamakhia (1501) moved to K. and the “noblemen and holders of the troops” surrendered to him without fighting (P.G. 2) Shah Tamaz (Tah-

mas II, Shah of Iran 1524-76) arrived to K. (1524), replaced some of leaders of K. and imposed the taxes and tributes upon some of them (P.G. 3)*. Shah Tamaz was in K. when Luarsab (Luarsab I, King of Kartli 1527-56) took over Tbilisi (P.G. 4; B.E. 357; Third T. 496)*. Shah-Tamaz attacked Luarsab, took over Tbilisi and returned to K. (P.G. 5, B.E. 357; V.B. 402). Bagrat, King of Imereti (Bagrat II, 1510-65) and Levan, King of Kakheti (1518-74) visited Shah-Tamaz encamped in K. and declared that they would subordinate to him (V.B. 402, 572, 812). Before campaign against Khan of Shak, Davrosh Mahmud (Devrish Muhammad) the troops of Shah Tamaz gathered in K. According to Shah’s request Levan, King of Kakheti arrived to K. (B.E. 363, Third T. 504, V.B. 573-74). After the war Shah-Tamaz returned to K. (V.B. 574). Shah-Tamaz (1547) set out from K. to Tbilisi, took over the city and returned to K. and spent winter there (P.G. 7, B.E. 363, Third T. 505). Shah-Tamaz (1554), after conquering of Gori, returned to K. (P.G. 8, Third T. 507)*. In Garisi (village in Kvemo Kartli) battle (1556), troops of K. were in army of Shaverdi Sultan (Sultan of Karabakh), (B.E. 365). Ruler of K, “defender of the border region”, Shaverdi Sultan set out to Tbilisi (1560), oppressed by Simon (Simon I, King of Kartli 1556-69, 1578-1600) (P.G. 9, Third T. 510); Shah-Tamaz, intending to punish Alexander, King of Kakheti (Alexander II, 1574-1605) encamped in K. (1575), (B.E. 370; Third T. 516; V.B. 577). Ottoman army, commanded by Mustafa Lala Pasha (1578) conquered the Khanates of Azerbaijan and K. among them (P.G. 12, B.E. 371; Third T. 521); Shah Abbas (Abbas I, Shah of Iran 1587-1629) sent

to Kakheti Constantine – Mirza (son of Alexander II, King of Kakheti 1574-1605) accompanied with the troops of Shirvan and K. (Third T. 539). Before his campaign to Georgia (1623) Shah Abbas called to K. Teimuraz (Teimuraz I, King of Kakheti 1606-48, King of Kartl-Kakheti 1625-32) and Luarsab (Luarsab II, King of Kartli 1606-1615), (P.G. 21). Shah-Abbas, allegedly for hunting (1615), took Luarsab to Kars (B.E. 396; V.B. 427). After battle of Marabda (village in Kartli) (1625), Zurab Aragvis Eristavi and George Saakadze (Georgian military and political figure, approximately 1570-1629), after chasing of Peikar-Khan (Muslim ruler of Karabakh and Kakheti), on their way back, ravaged Ganja and K. (V.B. 431). Teimuraz (1632) ravaged the territories held by Iran in Transcaucasia: Ganja, Barda, K. and this meant rebellion against Iran. Entire Georgian army took part in this battle (P.G. 30; B.E. 416; V.B. 594). Teimuraz commenced this campaign with instigation from the side of Daud-Khan (Beglarbeg of Ganja-Karabakh 1625-33), (P.G. 31). In his conversation with Catholicos of Gandzasar, Teimuraz mentioned that he held K. (P.G. 31). “Shah-Sefi (Shah of Iran, 1629-1642) was informed about everything: treason by Daud-Khan, killing of Kajars, ravaging of Ganja and K. by King Teimuraz” (P.G. 31) before his entry into Kartli (1633) King Rostom (King of Kartli 1632-58) arrived to K. (P.G. 32); by the order of Shah-Sefi Beglarbeg of Shirvan (Rostom Khan Saakadze) with the troops of K. protected King Rostom (1633), (P.G. 33). Troops of Iran were stationed in K. (1640), (P.G. 69). Kakhetians, according to advice of the Bishop of Alaverdi, to prevent the raids of Lezghins

and to rise Kartli, Kazakh, Shamshadilu, K. and Shirvan against them, decided to guide the Charians at a time of their campaign in their country (V.B. 615). Peasants of Chari used to arrange raids to K., Shak and Shirvan (V.B. 617). Fana Khan (Fanah Ali Khan, ruler of Karabakh 1747-63) prepared to the campaign against Shaverdi Khan (Khan of Ganja) was encamped in K., with his troops (1749). Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli 1744-62) and Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744, King of Kartl-Kakheti 1762-98), who arrived to support Shaverdi Khan, were accompanied by the troops of K., Javanshir, Shamshadilo, Sighnaghi (city in Kakheti), Bargushat (Armenia) and Shahisevan (P.O. 165-166). When Fana-Khan learnt about this, he returned to K. Georgian Kings chased him and entered into K. In the place called Karatafa (place in K.) Georgian army defeated the enemies (T.B. 47). After defeating of Fana-Khan (5th March 1750) the peasants resettled from Kartli, Kakheti, Kazakh-Borchalu and Yerevan to K. were returned to their homes (P.O. 171). When Teimuraz set out to fight against the Lezghins of Chari (1751), in Topkaraghaj (village Karagaja, Kakheti, Sighnaghi District) Khan of Ganja, with the troops of K. joined him (P.O. 181). To confirm alliance of Sighnagians and Aji-Chalab (first Khan of Shak, Aji Cheleb Kurban Oglu, 1747-55) Teimuraz and Erekle wrote the letter to Khan (1752). In the same period Aji-Chalab ravaged Ganja, resettled the els of K. and took them to his country (P.O. 190). Lawyer of Ganja, cousin of Fana-Khan, Ketkhuds of Javanshir and K., nephew of khan of Bargushat accompanied Kaikhosro, Mouravi of Martkopi from Ganja to Tbilisi and asked Teimuraz and Erekle to

protect them from Aji-Chalab. The Kings arrived to Ganja and there they called Kazum-Khan, Khan of K., Fana-Khan and Khans of Azerbaijan. Khan of K. invited Georgian Kings. The Khans of Azerbaijan intended to betray them and for this the Georgian Kings punished them. Though Kazum, Khan of K. did not participate in betrayal, Georgian warriors plundered him. Later the Kings returned his property to him (P.O. 190-193). Troops of K. joined the army of Aghakishi, son of Aji-Chalab (1752) (P.O. 198). After the battle at Tulkitapa (border between Kazakh and Shamshadilu) (1752) Aghakishi, together with the troops of K. and Khan of Ganja revenged upon the Kazakhians (P.O. 204) Baman-Khan and Zurab son of Eristavi of Ksani (son of Iese Eristavi), together with Aji-Chalab intended to attack Kartl-Kakheti. They were accompanied by the troops of Chari, Shak-Shirvan, Ganja and K., Barda, Bargushati and Sighnaghi. The campaign failed (P.O. 208). Because of possible attack of the “scattered” troops of Khundzakh (Khanate in North Caucasus, the same as Avaria Khanate) from K. Erekle urgently called Minbash Otar (Amilakhvari), (HTG. II, 134). Erekle (1787) defeated the army of K. at Zeiba, with the support of Georgian and Russian mounted troops. After this Erekle intended to attack K., but due to unexpected departure of the Russian troops he returned (T.B. 60). When Erekle was in Shamkori (1787), Fathali, Khan of Daruband (Fathali Khan, owner of Kubi Khanate 1758-89), Mahmud, Khan of Shak visited him and they decided to arrange campaign against K. They gained support from Javad-Khan (Khan of Ganja, 1786-1804), but by

the reason of Fathali-Khan the campaign was not realized (T.B. 60).

Els of Kartli (before Krtsanisi Battle – 1795) and the citizens of K., together with Ibreim Khan, protected Shusha (Karabakh Fortress) from Khoja (Agha-Mahmad Khan, ruler of Iran from 1794, Shah 1796-97), (T.B. 64); Agha-Mahmad Khan set out to ravage Tbilisi (1795), (HTG. II, 313).

Ibreim Khan (1795) accused Khan of Ganja for ravaging of K. and Tbilisi by Agha-Mahmad Khan. Therefore, Erekle asked for his support to attack Ganja. K. and Lezghins were astonished with courage of Georgian troops in Ganja battle (T.B. 65-66). Erekle (1795.IX) informed Otar Amilakhvari that in exchange for returning of all Christian captives Agha-Mahmad-Khan demands one of Erekle’s children as a hostage, the jewel formerly owned by Azat-Khan (owner of South Azerbaijan, 1747-1762), the clock and the els of K. (E. II, 214). Son of Nasif Jafar Uzbek, who moved from K. to Kazakh (1800) reported to the King (George XII, King of Kartl-Kakheti 1798-1800) that his entire cattle was taken by Lezghins to Dagestan (Sit. II, 313). Tormasov (Russian General, Commander-in-chief of Georgian and Caucasian troops in 1808-1811) and Mirza Buzurg, representative of Shah of Iran met with one another in K. (1810), to negotiate conciliation between Russia and Iran (T.B. 74). Russian troops of 800 warriors were encamped in Askaran to protect K (1812), (T.B. 80).

G. Otkhmezuri

*P.G. counted time from the date of decease of the founder of Safavid dynasty, Sheikh Sefi ad-Din Ispahani (P.G. 252-1334). *Choronikoni RZh*=190+1334=1524

*V.B. erroneously dates these events by 1536.

KARI – ancient Georgian name of city of Kars. City in north-west Turkey, administrative center of Kars Vilayet. In 10th-11th centuries the center of Armenian state K. (963-1064). For the ages, for K. fought: Georgia, Byzantium, Turk-Seljuks, Mongols. In 1065 it was taken over by Byzantium, in 1074 by Turk-Seljuks. In 1204-38 it was within Georgia. In 16th century it was held by Ottomans. In 19th century Russian fought to take it over. Since 1921 K. was within Turkey. Kari was mentioned in: “Matiane (chronicles) of Kartli”, “Life of David the King of Kings”, Historian of the Period of Reign of Lasha-Giorgi (K.Ts. I, 1955); “Histories and Chronicles of the Crowned Monarchs”, Basili Ezosmodzghvari “Life of Queen of Queens Tamar”, Zhamtaaghtsereli, Beri Egnatashvili “Akhali Kartlis Tskhovreba”, “Akhali Kartlis Tskhovreba” – Third Text (K.Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV. 1973); Ephrem Mtsire (Ephraim the Small) “Utskeba Mizezsa da Qartvelta Moktsevisasa” (Tale on the Reason for Conversion of the Georgians), (1950); historical documents (Chr. I, 2004, G.D.I.N.A. 1967); Georgian inscription on Karsi Fortress (V. Silogava. Matsne, I. 1980); “Meskhuri Matiane” (Meskheta Chronicles), (1961); Arsen of Sapara “On the Division of Georgians and Armenians” (1980); Kars was mentioned in: Sekhnia Chkheidze “Life of the Kings” (1913); Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981); Oman Kherkheulidze “Reign of Irakli II” (1989); Teimuraz Bagrationi “New History” (1983); “Paris Chronicle” (1980); Historical documents (Chr. II, 1987, III. 1967; MGL II, 1965).

When King of Kartli, Vakhtang Gorgasali (approximately 40-ies of 5th century – end of 5th century) built the Church on “Sveti Tskhoveli” in Mtskheta and assigned Katolicos as patriarch, also sixth Ecumenical Council (7th century) approved at a time of reign of Constantine Pogonatus (Emperor of Byzantium 668-85), since this time, K. is within Mtskheta Catholicate (Ephrem Mtsire 45; Chr. II, Deed of Mtskheta, issued approximately in 1638 – repeats this information 453); this is also confirmed by the deed issued by Sultan (Murad III), approximately in 1590 (G.D.I.N.A. doc. №221). Ayrarat has always been the most significant province of Armenia, where almost all capital cities were located and K. among them (Arsen of Sapara, 133). King George (George II, King of Georgia 1072-89), with the will of god, took over the city of K. from Greeks (Byzantium), (M. K. 317). [There is also the different information:] Grigol, son of Bakuriani, Commander of the East (Byzantium), (Georgian nobleman), who owned K., transferred the fortified city and adjacent territories to George. George assigned there the noblemen of Shavshi (L.D. 318). At a time of great invasion of Turks, Ahmad, Emir of Turk-Seljuks, who was sent by Maliksha (Malik Shah, third Sultan of Great Seljuk State 1072-92), took over K. (L.D. 318-19, V.B. 154). George (George III, King of Georgia 1156-84), with the request of the noblemen, achieved peace within the country and allowed the army to ravage the neighboring countries. Meskhs and Torians ravaged K, which was held by Seljuks. Georgians returned home with rich war spoils (H.Chr. 16; V.B. 169). Queen Tamar (Queen of Georgia 1184-1207/10) got mar-

ried (1185) with George the Russian (Yuri Bogolyubsky, ruler of Novgorod 1172-75), then Georgians led by George, attacked the country of K., ravaged it and returned with the victory (H.Chr. 38; V.B. 143). David Soslan (second husband of Queen Tamar since 1187/89), to celebrate birth of his son, Lasha-Giorgi, in 1193, arranged raid to K. (H.L.G. 369). [Taking over of K. and joining it to the country, is described in Georgian sources in different ways]; City of K. was held by Turks. Tamar sent the army and ordered to besiege the city. When Turks learnt about this, they left the city and escaped. K. had to surrender to Georgians. Queen assigned Ivane Akhaltsikheli as guard of K. and made him "Monapire" (the ruler of the frontier region). He granted him the titles of Atabag and Amirat-Amir (Emir of Emirs). When the Seljuks learnt about this Ruknadin (Rukn ad-din, Sultan of Seljuk state Rum 1196-1204) mobilized army of 400 000 warriors and set out to Georgia. Battle took place at Basiani (historical region of Georgia, currently in Turkey). Georgians gained victory (H.Chr. 92-93). Army against Ruknadin, led by David Soslan, on its way to city of K., stopped to have rest when one-day way was left (B.Ez. 134). Georgians gained victory in the battle with Ruknadin ... Queen Tamar, in the twenty third of fourth year of her reign (1206/07) asked about K. Sargis Tmogveli, Shalva Toreli and the Meskhs fought for long time to take over K., Due to severe winter they could not approach K., though they occupied the adjacent territories. Tamar sent David Soslan with Great army to take over K. David was accompanied by Zakaria (Amirspasalar-Mandaturtuhutsesi) and Ivane (Msakhurtukhutsesi)

Mkhargrdzeli. Tamar encamped in Javakheti and waited for them there. After long period of siege, K. fortress lacked water and they decided to surrender, provided that Queen Tamar would come to K. as they trusted her only. Queen Tamar agreed and the guards gave up the locks of the fortress to her, Karians asked to include K. into Georgia. Tamar assigned it to her son Giorgi (Lasha-Giorgi, King of Georgia 1207/10-23) (B.Ez. 143-44). [V.B. describes taking over of K. as follows: Georgians took over K., imposed tribute and assigned Ivane Akhaltsikheli as a guard, later they gained victory in Basiani and after this joined K. this is similar to the story told by B.Ez. V.B. 186-89]. When Tamar's army approached K. in 1205, Giorgi-Lasha was twelve years old (Chr. II., 234).* According to Georgian inscription of 1238 on the tower of K. fortress – Emir Ravmala (see Article Ravmala) in the period of reign of Rusudan (Queen of Georgia 1223-45) built the mentioned tower (Matsne, I. 161-71). Sadun (Sadun of Mankaberd, Atabag and Spasalar) received from King Dimitri (Demetre II, King of Georgia 1270-89) city of K., and made it his residence (Zh. 273). Beka (Beka Jakeli, ruler of Samtskhe 1285-1306) was empowered, he owned numerous lands and K. among them (Zh. 304). Kazan-Khan (ruler of Iran Ilkhan state 1295-1304) transferred K. and adjacent territories to Beka Jakeli for his devoted service (Zh. 315). Timur Lang [Tamerlane] (ruler of Central Asia 1370-1405) took over K., ravaged it and spent winter there (B.E. 327). Sultan Soleiman (Suleiman I, Sultan of Ottomans 1520-66) occupied K. 1556 (according to V.B.), (1554), eliminated the rebellious and encamped in Basiani (Third T. 505; V.B.

717; P.Chr. 44). After this, Ismail, son of Shah Tamaz (Tahmasp, Shah of Iran 1524-76) attacked K., occupied it and killed part of the Ottomans there and drove away the others (B.E. 367; V.B. 717). Sultan of Ottomans (Suleiman I) and Shah Tamaz divided Caucasus (Amasya Armistice 1555). Sultan remained "K., up to the border of Abots and Yerevan" (B.E. 371). Lala Pasha (Lala Mustafa Pasha, commander of Ottomans) occupied K. second time (1570-ies, P.Chr. 54, Meskhuri Matiane). After death of Shah Abbas (Abbas I, Shah of Iran 1587-1629) Beglarbeks of K. desired to free from Iran. Khosro Mirza (Rostom, King of Kartli 1632-58) fortified K. and assigned son of Shah Abbas – "Shasef" as a Khan (B.E. 411). In 1723 the saraskar of Ottomans came to K. He wrote letter to Vakhtang (Vakhtang VI, King of Kartli 1716-1724) and promised that he would drive away from Kartli Mamad-Quli Khan [Iran enthroned Constantine II, Mahmud Quli Khan (King of Kakheti 1722-32) in Kartli, after dethroning of Vakhtang] and return the throne of Kartli to him (O. Kh. 38). In 1735, Tamaz Khan (later Shah of Iran, Nadir Shah, 1736-47) arrived to the land of K., fought with the army of Ottomans, eliminated some part of them and drove away the others. He got the armoury and numerous goods (S.Ch. 46). Ottoman official arrived to K., from there, in 1744, sent the army of Lezghin and Ottomans, commanded by Pasha of Akhaltsikhe and gave them great amount of money, which was to be delivered to Dagestan, for hiring of the Lezghins, to fight against Iran. Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartli-Kakheti 1762-98) attacked them, defeated and took over the war spoils. Ottoman

army returned to K. (P.O. 71-73). Nadir-Shah was very glad to learn about this and sent rich gifts to Teimuraz and Erekle. He left for K. When Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli 1744-62) learnt about this, he met Shah in Abots (historical province in Kvemo Kartli, nowadays Armenia), (O.Kh. 45). Erekle captured Sefi Mirza (impostor prince) rebelled against Nadir-Shah and brought him to Nadir-Shah. Shah ordered to blind him and send to his brother in K. (P.O. 75). Zaal Kaplanishvili escaped to Sefi Mirza (supposedly Z. K. participated in the rebellion against Iran, on the side of Givi Amilakhvari), (MGL VIII, 351). Nadir-Shah approached K. fortress and the battle was terrible, Kizilbashs killed the Ottomans like cats (period of Iran-Turkish war 1743-46), (P.O. 86). Sulkhan Orbeliani, with the army of Kartli-Kakheti set out to the land of K., to participate in the battle (P.O. 114). Lezghins of Kazakh-Borchalu ravaged the land of K. (P.O. 197). Lezghins ravaged K. again (P.O. 232). Army of Els ravaged the country of K. and took numerous cattle from there (P.O. 242). Pasha of K. (he was the tribute payer of Erekle) sent the gifts to Erekle and sent him the message: your els have devastated our country and if we desire to conciliate, you should ensure the justice (P.O. 243). Erekle returned everything to Pasha of K. (P.O. 243). In 1789, upon Erekle's order, his grand son, David, son of George, with 1000 men, arranged raid to K. and gained rich spoils (T. B. 62). Lezghin Khuda of Borchalo and his brothers kept in fear Akhaltsikhe and K. (T.B. 54). Erekle asks in the letter to Catherine II, Empress of Russia: "for assistance to prevent loss of the inherited lands Akhaltsikhe, K. and surrounding territories"

(M.G.L. II, 455, document of 1782). Relations between Kartli and K. failed again. Then George (George XII, King of Kartl-Kakheti 1798-1800) sent his sons David and Iioane, they attacked K., ravaged it and returned with the war spoils (T.B. 66). In 1807, Gudovish (Ivan Vasilievich, General-Field Marshal of Russian army, commander of Caucasian army from 1806) sent major General Nesvetev with 4000 men to K. Usuf Pasha met him there and defeated. Gudovish provided support and they drive away the Kizilbashes. Usuf Pasha returned to K. and Gudovich – to Tbilisi (T.B. 73). In November 1855, Muraviov, assignee of Russian Tzar took over K., captured nine Pashas and killed many people (Matiane of Gabriel Makharadze, Chr. III, 646).

* In the scientific literature Basiani Battle was dated by 1203, 1204, 1205; occupying if K.: 1204, 1205, 1206/7.

K. Nadiradze

KHAZARS / KHAZARIA – nomadic Turkish-speaking people in the Eastern Europe of medieval period. Their name comes from one of their leader – “Khazarig” after their arrival to the Eastern Europe from Central Asia. Kh’s ancestors, in a form unity of Dulu tribes, were in the composition of western Khaganate of Turks. In 627/28, as allies of Emperor Heraclius (610-41) they participated in Transcaucasian campaign of western Khaganate of Turks. After collapse of western Khaganate of Turks (630), Dulu tribes moved from Central Asia to North Caucasus and as early as in the end of 6th century, together Turks, who came from Mervi, in north-west of Iran, approximately

in 650-51 they created Khaganate of Khazars. After taking over of the neighboring peoples and state unions, Khazar Khaganate included: North Caucasus, south Uralic valleys, east Crimea, territories at Volga River, Don River, Azov Sea. Peoples of various origins lived in this empire. Kh. Khaganate was eliminated and destroyed by Sviatoslav, ruler of Kiev Russia (969-72). In late 10th century it ended its existence. In the scientific literature there are views that: “Khazar” mentioned in Georgian written sources means not only historical Khazars but many Iranian and Turkic tribes living in North Caucasus and Eastern Europe earlier. Applying of ethnonym “Khazar” to these tribes was to some extent caused by the fact that all these tribes have come from the territories beyond Volga River and lived in the territories, which were within Khazar state in 7-10 centuries. Leonti Mroveli’s Khazars implied: Scythians, Sarmats and Sarmat-Alan-Masaget tribes. Juansher implied the large territories from Caucasus to Danube, with steppe nomadic tribes, Huns. “Matiane (chronicles) of Kartli” tells about ethnical Kh. After destruction of Kh. state, in second half of 11th century, the wave of Turkic nomadic tribes - Kipchaks rushed in the historical territory of Kh. and they assimilated Kh. There is an opinion that the Kh. of Daruband, mentioned by historians of King Tamar are the Turkic tribes of North Dagestan, who participated in formation of contemporary Kumukh nation. In Zhamtaaghmtsereli’s work Khazaria was the synonym of Kipchakia. Kh. and Khazaria are mentioned in: Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings”, Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali”, “Matiane (chronicles) of Kartli” (K. Ts. I, 1955); “Histories and

Chronicles of Crowned Monarchs”, Zhamtaghmtsereli, Beri Egnatashvili “Akhali Kartlis Tskhovreba” (K.Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973); Iovane Sabanis Dze “Martyrdom of Habo Tbileli”, “Conversion of Kartli” (MAGHL. I. 1963).

Territory located in north of Caucasus: from Caucasus to Didi Kh. River (Volga), who joins Daruband Sea (Caspian Sea) was not settled. Thargamos (Biblical character, ancestor of Caucasian nations) brought his two sons Lekan and Caucas. He gave to Lekan the territory from Daruband Sea to Lomek River (Terek River), to north – River Didi Kh. (L.M. 5, 6; V.B. 49). Northern border of Egros’s (ancestor of Georgians, eponyme of Megrelians) land reached Mtsirer Kh. River (Kuban River), (L.M. 5). From Egris Water (probably Enguri River, or Okhoja or Ghalidzga) up to Mtsire Kh., from the time of Alexander Macedonian (356-323 B.C.) there is the border of Greece (J. 177). River Kh. is Don and Kh. includes the territories from Don to Dniester, Black Sea Shore, to Litova and Russia (V.B. 51). With time Kh. became stronger and started to fight with Thargamosians. Then Targamosians gathered, passed Caucasus Ridge, ravaged the border of Kh., built the city at Khazaria and returned back. After this, Kh. elected the King. They became even stronger, commanded by their King, they passed the sea gate, which now is called Daruband, they killed Thargamosians, ravaged the cities and fortresses, ruined the cities of Ararat-Masis. After this, Kh.s found two ways: sea gate, i.e. Daruband and Aragvi gate, i.e. Daryal. They often came to these places and ravaged the Targamosians. In result, they

became the tribute payers of Kh. (L.M. 11-12; V.B. 51), (V.B. datesthis by 2310 from the origin). King of Kh. gave to his son, Uobos (V.B. mentions him as Urbanos) part of Caucasus, to the west from Lomek River, to the extreme west of Caucasus Mountains. Here Uobos settled with his relatives, the Ossetians and the King gave to his father’s nephew part of Lekani, to the east from Daruband Sea to the east, up to Lomek River (L.M. 11-12; V.B. 51, 53, 632, 633, 654). Ardām Eristavi (commander of Nebrothians i.e. Persians, conqueror of Kartli) came to Kartli, ruined the cities and fortresses, killed all Kh.s he found in Kartli (L.M. 13). After long time Kartli got free of Persians. At that time came to Kartli and asked for shelter: the Turks, Kh., Assyrians and others. Georgians agreed provided that the formers would assist them in fight against Persians (L.M. 15). Azon, ruler of Kartli (approximately 4th-3rd centuries B.C.) made the Khazars his tribute payers (L.M. 19). When Kosaro, King of Armenians fought against Qasre, King of Persians (Ardashir I, 226-41), to provide assistance to him, Asphagur, King of Kartli opened the “Gate of Caucasus (Daryal) and let pass the Ossetians, Lezghins and Kh. (L.M. 59). King of Persia ordered Mirian, King of Kartli (1st half of 4th century) to arrange campaign against Kh. (L.M. 65). The Lezghins periodically supported Kh. in their fight against Mirian. And Mirian fought against them tirelessly. At a time of attacking Daruband, Mirian attacked Kh, to support them. Finally, the main battle took place and Mirian gained victory (L.M. 66, 68; V.B. 71-72). In the battle against Vakhtang Gorgasali (King of Kartli, 40-ies of 5th century – end of 5th century), the Ossetians were sup-

ported by Kh. troops. At a time of decisive battle the fight of giants was arranged. On the first day Tarkhan, the giant Kh., killed Parsman-Farukh, warrior of Persian troops supporting Vakhtang. On the next day King Vakhtang fought with him and speared his heart (J. 151-53; V.B. 108). Leon, Proconsul of the Greek (Byzantine) Caesar asked Vakhtang Gorgasali to negotiate and achieve peace between Greeks and Persians. Greeks were concerned that the Persians could attack Greece, as their troops were in Kh. Vakhtang agreed. At that time, the envoy of King of Kh. was at the court of Persia, seeking assistance against Greeks. King of Persians (Peroz, Shah of Iran, 459-84) made decision taking into consideration Vakhtang's request (J. 182-83; V.B. 109). King of Khazars (Khakan) desired to get married with Shushan, sister of Juansher (60-ies of the 8th century), Erismtavari of Kartli. House of Erismtavari turned down the King's envoys. In three years after this (764) Kh., together with commander Bluchan attacked Kakheti. They took Juansher and Shushan to Khazaria, together with the other captives; further they entered Kartli and ravaged Tbilisi. Shushan poisoned herself when they were on their way to Khazaria and when Bluchan informed Khakan of Kh. about Shushan's suicide, he put the noose on his neck, fastened it to horses and tore off his head. Khakan freed Juansher only after seven years (M.K. 243-50; V.B. 127-28). Nerse (Erismtavari of Kartli, 70/80-ies of 8th century), exiled by Arabs passed Daryal Gate together with his family and three hundred people, entered Northern Country, where there is the place of Magog sons – Kh., the wild people, of terrible appearance, beast nature, blood-

thirsty, who have no religion and who know only creator. King of Kh. hosted Nerse with honor, gave to him and all his people some food and cloths, in North Country there were numerous villages and cities, where people with Christian faith lived peacefully. After some period, Nerse, with gifts from Northern King moved to Abkhazia (Habo Tpileli, MAGHL. I 58-59). Ruler of Abkhazians, Leon (approximately 720-40), whose lands included territories from Klisuri River to Gret Kh. River (Kuban River is implied), where the "top of Caucasus" reaches, he swore to Archil, King of Kartli (Kartli Erismtavari, 8th century) to subordinate to him (J. 242). Upon order of the Arab Khalif, Bugha Turk (Bugha al Kabir, Died in 862) attacked Tbilisi (853). He brought three hundred Kh. families through Daruband and settled them at Shamkori (M.K. 256; V.B. 130). Aghsartan Sharvanshah, oppressed by Kh. asked assistance from Queen Tamar (Queen of Georgia 1184-1207/10). Georgians helped him (H.Chr. 17). Kh. subordinated to Tamar as well (H.Chr. 23). Chingis-Khan [Genghis Khan], (Great Khan, founder of Mongol Empire 1206-27) assigned his elder son Tubi, named by Georgians "Jochi" as a Khan and gave him to rule" Kipchakia, Ossetia, Kh. Russia – up to the lands of Darkness (territory of Eastern Europe between Pechora River and Ural Mountains in Zh.), (Zh. 163-181). Batu Khan (Ruler of Golden Horde 1243-55), after death of his father – Tubi, received Ossetia, Kipchakia, Kh., Russia – up to the lands of Darkness and Daruband Sea (Zh. 196-229, 234). Part of the territory of Georgia was taken over by Kh. (described in 20-ies of 16th century), (B.E. 349).

K. Nadiradze

KHODJA-KHAN - the uncle of the Khan of Ganja (1st half of 18th century). K.-Kh. was mentioned in: Papuna Orbeliani "Ambavni Kartlisani" (History of Georgia), (1981).

K.Kh. was the uncle of the Khan of Ganja, in the period of reign of Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli 1744-62 and Erekle II, King of Kakheti 1744-62) (P.O. 164). K.Kh. and Jafar, former Khan of Yerevan asked the Kings to solicit before Mahmud-Khan of Yerevan for freeing of Jafar-Khan's captured family (P.O. 164). When the Kings learn that the Azerbaijanian Khans intended to betray Georgians, they captured all of them, including K.Kh, uncle of Khan of Ganja and Khudat-Beg, his nephew. Kings sent them, together with Ganja leaders from Ganja to Tbilisi as the hostages (P.O. 194). As Georgian and Kakhetian troops scattered and all fortified their own places, the Kings (Teimuraz II, Erekle II) decided to conciliate with Aji-Chalab (Khan of Shak) and made K.Kh, who was in Tbilisi, to write the letter to him. In this letter K.Kh. undertook to conciliate them. According to Aji-Chalab's request, they sent K.Kh. to him, accompanied with Revaz Amilakhori and Edisher, the secretary (P.O. 198). When Aghakishi (son of Aji-Chalab) and Khan of Ganja invaded into Kartli, Kings commenced to mobilize the army. When Aghakishi learnt about this, he decided to conciliate and sent to the Kings K.Kh. and Aji-Frina, as envoys (P.O. 200)

T. Koridze

KHOJA BERBUT – zarap (money exchanger) of Tbilisi (50-ies of the 17th century). Kh.B. was mentioned in the historical document (Georgian-Persian historical documents, 1955).

Kh.B. asked from King Rostom (King of Kartli 1632-58), the plain place in Tbilisi, under Makhata Mountain, to arrange the cemetery for his parents and relatives and for arranging of an orchard. Rostom fulfilled his request and approved it with his seal (G.P.H.D. #106, 245-46).

E. Kvachantiradze

KHOZAOND – Fortress of Sharvan. Kh. was mentioned in: "Life of David king of kings" (K.Ts. I, 1955).

In the period of reign of David the Georgians took over the fortresses of Sharvan, Ghasanni and Kh. and surrounding lands (L.D. 344).

T. Koridze

KHISHTALANNI – place in Sharvan. Kh. was mentioned in: "Life of David king of kings", (K.Ts. I, 1955). David IV, the Builder (1089-1125) arrived to Sharvan and ravaged the territory from Lizhan to Kurdevani and K. and returned with rich plunders (L.D. 339).

T. Koridze

KHUANKHUA – Ossetian giant, contemporary of Amazasp, King of Kartli (3rd century). Kh. was mentioned in: Leonti Mroveli "Life of Georgian Kings" (K.Ts. I,

1955); Vakhushti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K.Ts. IV, 1973).

King Amazasp in battle against Ossetians at Mtskheta killed Khuankhua, the distinguished warrior in the Ossetian army, in the face to face battle, as well as two other Ossetian giants. (L. M. 56; V.B. 68).

T. Koridze

KHUDAT-BEG – nephew (sister's son) of Ganja Khan (1st half of the 18th century). Kh.-B. was mentioned in: Papuna Orbeliani "Ambavni Kartlisani" (History of Georgia), (1981).

When the Kings (Teimuraz II, King of Kartli 1744-62; Erekle II, King of Kakheti 1744-62) learnt that the Khans of Azerbaijan intended to betray them, they captivated all of them. Among them there was Koja-Khan, the uncle of Khan of Ganja, as well as Kh., his nephew. The Kings sent them to Tbilisi as hostages (P.O. 194). King Erekle and Teimuraz sent Kh.-B., who was as a hostage in Tbilisi, to Ganja (P.O. 203).

T. Koridze

KHUDIA OF BORCHALO (LEZGHIN) – (2nd half of 18th century). Kh. was mentioned in: Teimuraz Bagrationi "New History" (1983).

"the outstanding and brave all over Georgia". By the order of Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartl-Kakheti 1762-98), at night before the battle of Aspindza (village in Zemo Kartli, Samtskhe-Saatabago), (20.04.1770), together with Aghababa Eristavishvili and Svimon Mukhranbatonishvili destroyed Aspindza

Bridge. Together with the Els of Georgia Kh. arranged raids against the Lezghins encamped in Javakheti and inspired fear (T.B. 53-54).

G. Otkhmezuri

KHUNDZAKH – Avaria, feudal Khanate in North Caucasus in the 12th-19th centuries. It existed as the political unit from the 6th century, with the names of Dadu and Seriri. From the second half of 15th century Islam was spread in the Khanate and it became especially powerful in the 18th century, when it was spread in the northern and western regions of Dagestan. In 1864 Russia abrogated the Khanate. Its last ruler was Ibreim Khan. Kh. was mentioned in: Vakhushti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K. Ts. IV, 1973); Teimuraz Bagrationi "New History" (1983); Papuna Orbeliani "Ambavni Kartlisani" (History of Georgia), (1981), Oman Kherkheulidze "Reign of Irakli II" (1989); historical documents (Sm. Chr. 1968).

Kh. was mentioned in description of Kaki and Eliseni (V.B. 540), in description of Karaghaj and Kisikhi (region in eastern Georgia)(V.B. 543). Parnavaz (first King of Kartli, 4th-3rd centuries, B.C.), at a time of dividing of the country into the Saeristavos (administrative units), assigned one Eristavi to the "Tushetians, Didos and Khundzakhs" (V.B. 556). Kvirike (Kvirike III, the first King of Heret-Kakheti 1014-37) divided Hereti into 4 Saeristavos. Kh. was included into the third, Macha Saeristavo (V.B. 561). Ruler of Kh., Nursal-Beg attacked Bodbe (village in Kakheti) with the large army of Lezghins, but he was defeated (T.B. 55-6).

In 1754, ruler of Kh, Omar Khan was defeated in the battle at Mchadijvari (village in Kartli) by Georgian troops (P.O. 226; O. Kh. 55; H-1452, S. Chr., 45). In the period of reign of Teimuraz II (Teimuraz II, King of Kartli 1744-62) and Erekle II (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartl-Kakheti 1762-98), the Khans of Kh. attacked Kartl-Kakheti several times (O. Kh. 56, 72, 73, 93, 99; P.O. 214-20, 226, 227, 230-32, 241, 245, 246).

E. Kvachantiradze

KILCHIKO – Circassian (resident of Circassia, historical region in North Caucasus) nobleman. K. was mentioned in: Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. 1973).

Archil (Archil II, King of Imereti 1661-63, 1678-79, 1690-91, 1695-96, 1698 and King of Kakheti 1664-75) intended to travel to Russia. Ahamkhal enticed K., the Circassian nobleman to capture Archil and transfer him to the Shah of Iran and for this he promised him to pay. When Archil arrived to Circassia, K. hosted him with great honor, gave him the escort and let him go. Archil wanted to take K. with him, but the latter did not desire. The group sent by K. caught up with Archil and made attempt to capture him. Archil’s guards, Nikoloz Abashidze and Shalikhshvili (Georgian noblemen) took up their swords and liberated the King. King took the bow and quiver and killed many Circassians, broke through the group of Circassians and escaped. A noble Lezghin came to him and offered his assistance. He took the King to the K.’s home again. K.’s wife sent the King to Basiani (historical region in

North Caucasus) and his army – to Digori (historical region in North Caucasus). Shamkhal came to K. to take Archil but he was not there. Women of Basiani did not give up the King to K. and sent him to Kartli at the same night (V.B. 855-56).

E. Kvachantiradze

KING OF ARMENIANS – A. appears in the title of Georgian Kings from 12th century. It was mentioned in the legends and inscriptions on the coins and banner cross of David the Builder (D. Kapanadze, News of Georgian Numismatics, Issues of the History of Caucasian People, 1966), in the deeds of Georgian Kings (CGHD I, 1984; ADP I, 1991).

For the first time David the Builder was called the King of A.: “King of Abkhazians, Georgians, Rans, Kakhs, A.” (D.K. 64) and Georgian Kings of the following period were titled as “King of Abkhazians, Georgians, Rans, Kakhs, A., Sharvansha and Shahansha” (CGHD. I, # 12, 14, 20, 22, 23, 37, 39, 41, 42; ADP. I, 212-359).

G. Otkhmezuri

KIPCHAKS || KIPCHAKIA – Turkic nomadic tribe in medieval period (in Russia they were called “Polovets”, in Europe – “Cumans”). Their original place of residence was to the east from Volga River. In 11th century they resettled in the Black Sea coastal region. In early 12th century, in result of wars with Russia most of them were eliminated. David the Builder, King of Georgia (1089-1125) resettled one of the hordes (40.000 people) to Georgia. In the 13th century, in re-

sult of Mongols invasion part of them moved to Hungary and the others mixed with the Golden Horde. K. was mentioned in: Leonti Mroveli "Life of Georgian Kings"; Juansher "Life of Vakhtang Gorgasali", Historian of the period of reign of Lasha-Giorgi, "Life of David King of Kings" (K.Ts. I, 1955); "Histories and Chronicles of Crowned Monarchs", Basili Ezosmodzghvari "Life of Queen of Queens Tamar". Zhamtaaghtsereli (K.Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K.Ts. IV, 1973); Niko Dadiani "Life of Georgians" (1962); Arsen Beri, Life of Nino; Martyrdom of David and Constantine (MAGHL III, 1971).

K. is Kazan, at Caspian Sea, there is the city of Svijaia (V.B. 159; S.K. 1). K. are the Scythians, who comprise the part of Russia and the other peoples living there are called the Scythians as well (V.B. 173; S.K. 2) (N.D. incorrectly regards that the K. are Khazars, living this side to Caspian Sea. N.D. 21). Alexander the Great (Macedonian), at a time of his campaign in Kartli, saw the cruel pagans living on the bank of Kura River, whom we (the Georgians) call Bunturks and K. (L.M. 17, MAGHL III, 46). Vakhtang Gorgasali (King of Kartli, 2nd half of 5th century) subdued the Ossetians and K. and occupied the gates of Dariali and after this the Ossetians and K. were not able to pass Caucasian Mountains without order of Georgian King (J. 156. MAGHL III, 48). Caesar Heraclius "set out and entered the country of Comans, who are K. and gave his daughter to the king of K. and took him with his troops and entered into Persia" (MAGHL III, 249)*. David (David IV, King of Georgia, 1089-1125) settled the K. in Georgia (1118) "as he was aware in their "great number, courage, easiness, mobility, smartness

and it was easy to bring them to his country", K. were glad to accept David's proposal, they only requested the right of way from hostile Ossetians. David arrived to North Caucasus, took the hostages of Ossetians and K. and conciliated them and "there was peace and love between them like between brothers" and he allowed the K. to freely move [to Georgia] (L.D. 336; V.B. 159). By K.'s assistance D. inspired the kings of the other countries with fear (L.D. 336). D. settled the K. together with their families in the favorable place and assigned their commanders and rulers. He trained 40 thousand horsemen and supplied them with the horses and weapons. Most of K. were gradually converted into Christians (L.D. 337, 345; V.B. 159, 162). David, together with the K. (1121) ravaged Bardavi and "eliminated" the Turks. David had recorded (1123) the number of K. At a time of campaign in Sharvan their number was 50 thousand (L.D. 343; V.B. 161). David attacked (1124) Shaburan, Daruband and eliminated the Kurds, Lezghins and K. of Daruband (L.D. 344; V.B. 161; N.D. 92). David rescued numerous captives from K. for certain price (L.D. 354). K. intended to betray David several times, attempted to kill him with the sword, spear and arrow (L.D. 362). K. served to Georgia at a time of reign of George (George III, King of Georgia 1156-84) as well. They provided as many thousand men as the king ordered (H.L.G. 367). George won victory over Turks, Arabs, Lezghin, K. and no one was able to adequately resist him (N.D. 93). First husband of Tamar (King of Georgia 1184-1207/10), George the Russian (Yuri Bogolybsky, ruler of Novgorod 1172-75), before his arrival to Georgia, exiled by his uncle, was at the court of king of K. (H.Chr.

36; V.B. 173). When George the Russian, exiled from the royal court (1191) invaded into Georgia there were K. in Tamar's army (H.Chr. 53). Before Shamkori battle (1195) "Savalat, brother of Sevinj, the King of K. was in Georgia" (H.Chr. 64). On her way to Shamkori, at a time of leaving Tbilisi, the Ossetians and "new K." met her (H. Chr. 65). The vanguard warriors, in the language of L. are called "chalash" and "dasnachtda" (H.Chr. 70). Children of Kakhaber, descendants of Baghvashs killed two brothers of Anton Chkondideli and for this Tamar captured them and exiled to Greek Macedonia, where they were killed by K. (B.E. 131). Mongols (1223) passed Daruband Gate and entered into K. K. fought with them many times, but Mongols always gained victory. After passing K., Mongols bypassed Daruband Sea and returned to their native land (Zh. 165). (1240/50-ies) K. was within the territories of Great Kaen of Mongols, Batu (Kaen of Golden Horde 1243-55) (Zh. 196, 229, 234). David (David VIII, King of Georgia 1293-1311) attacked K., on their way to Georgia, intending to spend summer there. Part of K. found shelter in Tbilisi and the other part escaped through gorge of Kura River (Zh. 316). In confrontation between David and Vakhtang (Vakhtang III, King of Georgia 1298, 1302-1304/08) K. were on the side of Vakhtang (Zh. 317).

G. Otkhmezuri

KISHTI || **KISTI** – North Caucasian people, Georgian name of Vainakhs (Chechens or Ingushs). K. was mentioned in: Papuna Orbeliani "Ambavni Kartlisani" (History of Georgia), (1981).

Teimuraz, King of Kartli (Teimuraz II 1744-62) and Erekle, King of Kakheti (Erekle II, 1744-62) often used in their fight against Lezghins the hired troops composed of the representatives of North Caucasian nations. In 1761 Erekle and Teimuraz called "Circassian, Kisht, Jik, Noghi" troops to fight against Lezghins. Together with their commanders they arrived to Ananuri and Jimsher Eristavi brought the troops to Tbilisi and provided accommodation and catering to them in Didube. They were of various religions: Muslims, many pagans, ill-bred, eating some unpleasant food, some of them handsome and some – ugly, with small noses, good riders and archers, quick and dexterous. The Kings (Erekle and Teimuraz) called their leaders to Tabakhmela (village in the vicinity of Tbilisi). When Lezghins learnt about their arrival, they left. As it was hard to support the hired troops, the Kings gifted gold and silver to their leaders, paid the wages to the soldiers and saw them off with respect. The leaders promised the Kings that upon their order they would immediately arrive and provide services (P.O. 219-222).

K. Nadiradze

KISTETI – historical region in North Caucasus settled with the Veinakh tribes. K. was mentioned in: Vakhushti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K. Ts. 1973).

K. was mentioned in description of K. Gorge (V.B. 357, 358), in description of Pshavi (region in the mountains of eastern Georgia) (V.B. 534), in description of Tusheti (region in the mountains of eastern Georgia) (V.B. 554, 555), Ossetia (country

in North Caucasus) (V.B. 633). He provides description of K: where Aragvi River (Tergi River) flows on the plain, water of K. flows into it. Where these two rivers divide, in the middle, there is Jariekhi, above which there are the “settlements with the buildings” (V.B. 651).

E. Kvachantiradze

KOGOVIT – land in Armenia. In the 10th century it consisted of two provinces. K. was mentioned in: Stepane Mtbevari “Martyrdom of Saint Gobron” (MAGHL, I, 1963, 175).

T. Koridze

KOLBOPHOR – land in Armenia. K. was mentioned in: Stepane Mtbevari “Martyrdom of Saint Gobron” (MAGHL, I, 1963 175).

T. Koridze

KOMITOS (KOMITAS GOMIDAS) – Catholicos of Armenians, in the first half of 7th century (exact identification of the period of his rule is not possible). In Armenian historiography it is regarded that Komitos took the throne of Catholicos no earlier than in 615-16. It should be admitted that form “Komitos” is mentioned in the work of Arsen of Sapara, in Armenian texts he is named “Komitas”. K. was mentioned in: Arsen of Sapara “On the Division of Georgians and Armenians” (1980).

K. took the throne of Catholicos after Abraham. He was rich, “owner of rich garments and donkeys”, he used to decorate the head of his crozier with beryls; he made

discussion for denouncing of Chalcedon Council. He subordinated to himself the Catholicos of Hereti, to whom he gave three Bishoprics. He cursed Chalcedon Council. He appointed the bishop as his cross custodian (“He gave the cross to the Bishop of Sivnieti to walk ahead of him as Catholicos), he increased (expanded the parts of him) his parish, similar to the other Bishops and so he jointed entire Armenia to oppose Chalcedon Council.

K. equipped John of Maireguem (see article John of Mairagom) with the books against holy Chalcedon Council and promised to him the throne of Catholicos after himself, he also made him translate the books of heretic Timothy of Alexandria, Peter the Scratcher, Severos and other heretics and wrote on them (as authors) the names of Saint Sahak and Mose. He made entire Armenia to believe in this falsehood. He changed the laws and rules written initially and therefore the “old was destroyed and the new could not be approved”. And he did all this in the name of John of Mairagom. By such insidious actions K. took over the parish of Saint Gregory (“took over the part of Saint Gregory”) and flooded the land of Armenians with deadly false doctrine of John of Mairagom [Mairagomeli]. (A. S., 82-83).

T. Koridze

KOJAKH // KHOJAKH – chief of Dagestan (1st half of the 18th century), K. was mentioned in: Oman Kherkheulidze “Reign of Irakli II “(1989); Teimuraz Bagrationi “New History” (1983).

In 1748, Abdula-Beg, son of Iese (Iese, King of Kartli, 1714-16, 1724-27) rebelled

against Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartl-Kakheti 1762-98) for the purpose of taking over the throne. (At this time, King of Kartli, Teimuraz II, father of Erekle left for Iran). Abdula-Beg asked the external forces for assistance and the feudal lords of Dagestan among them. Chief K. took his chance and attacked Kartli with the great army. He ravaged "Avchalebi" (suburb of Tbilisi), took numerous captives. Erekle followed him with two hundred men. The troops of Kiziki (Kakheti Region) outlying villages joined them on their way. Erekle met Chief K. in Shiraki (plain at the interfluvium of Alazani-Iori rivers), defeated him and took away his spoils. Erekle returned and encamped in village Dedoplistskaro. Other troops of Lezghins joined escaped chief K. and they attacked Erekle. Georgians defeated the enemies (O. Kh. 47; T. B. 47)

K. Nadiradze

KOKHTA – chief of lezghins (2nd half of the 18th century). K. was mentioned in: Oman Kherkheulidze "Reign of Irakli II" (1989); Teimuraz Bagrationi "New History" (1983).

In 1759 K. and Chonchol Musa, chief of Lezghins attacked Kartli with the troops of 8.000 Lezghins. They divided into two parts. Ch. M. came to Achabeti (fortress on the right bank of Liakhvi River) and K. besieged Atotsi Fortress (on the left side of Froni River). Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli 1744-62), Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartl-Kakheti, 1762-98) and Solomon, King of Imereti (Solomon I, 1752-84) jointly attacked K. in Atotsi, routed him utterly and drove him

away (O. Kh. 57-58; T.B., 50-51). In 1770, Erekle and Count Totleben (Major General of Russian Army) decided to start fighting against Turks (period of Russian Turkish war of 1768-74) and set out to Akhaltsikhe (in this period it was seized by Turks). For this purpose, joint army of Georgians and Russians approached Atskuri Fortress (left bank of Kura River, in Borjomi Gorge). Due to Totleben's negligence the Turks managed to position additional troops of Ottomans and Lezghins in the Fortress, the troops of Lezghins was commanded by K. the famous and influential person in Dagestan. Totleben abandoned Erekle unexpectedly, at a time of Atskuri battle. This encouraged the enemies and the fierce battle continued for three hours. Erekle realized that there was no any sense in his fight and set out to Aspindza (settlement in Akhaltsikhe District). The decisive battle took place at Aspindza (1770) – the Lezghins, commanded by K. attacked Georgians with the great troops. Georgians gained brilliant victory. Erekle killed "Kokhta, the outstanding and brave chief of Dagestan" (O.Kh. 60-62; T.B. 54).

K. Nadiradze

KOSARO – King of Armenians Khosro II (217-38) in Georgian sources. K. was mentioned in: Leonti Mroveli "Life of Georgian kings" (K. Ts. I, 1955); Vakhushhti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K.Ts. IV, 1973).

K. with the assistance of Asphagur, King of Kartli, fought against Kasre Sassanid (Ardashir I, 226-241). Asphagur opened the Dariali entrance, allowed to pass the Ossetians, Lezghin and Khazars to support K.

Georgian-Armenian army utterly defeated Kasre. Defeated Kasre decided to gain the noblemen over and in exchange he promised them to provide the privileges. One of the noblemen, Anak, relative of Kosaro supported him and decided to kill the King. Anak and his brother came to Kosaro in his winter residence, Khilakhila. King hosted them with great respect. At a time of the feast they killed the King with the sword and escaped, though the chasers caught them up and killed (L.M. 59-60; V.B. 69-70).

* As in the scientific literature the reign of Asphagur is dated with the second half of the 3rd century (N. Shoshiashvili, M. Sanadze) or the turn of the 3rd and 4th centuries (G. Melikishvili), it is supposed that mentioning of King Asphagur here is anachronism (N. Shoshiashvili, M. Sanadze).

K. Nadiradze

KUBASAR – political figure of the 2nd half of 12th century, official of the royal court of George III (1156-84) and Tamar (1184-1207/10) – Amirspasalari and Mandaturtukhutsesi, “previously Kipchak”. K. was mentioned in: “Histories and Chronicles of the Crowned Monarchs” (K. Ts. IV, 1973).

K. was a good knight and faithful to the Kings. When Tamar was enthroned, the significant noblemen demanded from her to dismiss K., as he was of low social status, stating that he allegedly was already sick, but Tamar maintained his honors up to his decease (H.Chr., 30). When K. died, the position of Spasalari (commander) was awarded to Sargis Mkhargrdzeli (V.B. 171).

E. Kvachantiradze

KULAMALI – Khan of Yerevan in early 80-ies of the 18th century. K. was mentioned in: Teimuraz Bagrationi “New History” (1983).

After decease of Usein-Quli, his son K. became the Khan of Yerevan. He was weak-minded and was killed by Yerevanians (T.B. 58).

E. Kvachantiradze

KURDEVANI – place in Sharvan. K. was mentioned in: “Life of David King of Kings” (K.Ts. I, 1955).

David IV, the Builder (1089-1125) arrived to Sharvan and ravaged the territory from Lizhan to K. (L.D. 339).

T. Koridze

KVIRIKE – King of Tashir-Dzorageti Kvirike I (1048-89). K. was mentioned in: “Matiane (chronicles) of Kartli” (K. Ts. I, 1955); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973).

Alf-Arslan (Mohammed ibn Daud, Sultan of Seljuks 1063-72) sought the hand of the niece (sister’s daughter) of Bagrat IV (King of Georgia 1027-72), she was the niece (brother’s daughter) of K. Bagrat sent to K. Varaz-Bakur Gamrekeli as envoy, but the proposal was rejected. Then they enticed K.’s suite and captured K. and his brother, on their way to Samshvilde and brought them to Bagrat, in Kldekari. Bagrat demanded Samshvilde from him, but they did not surrender it as Adarnas, their brother was in Samshvilde. They took K. to Samshvilde and impaled him for three days. Bagrat took away Samshvilde. After this, “Armenians became his slaves” (M.K. 307; V.B. 149-150). On 10th

December, on Tuesday, Alf-Arslan (Sultan of Seljuks, 1063-72) attacked against Bagrat IV. King of Armenians, K., Emir of Tbilisi Aghsartan (Aghsartan I, King of Kakhet-Hereti 1058-1084) supported him and led him into Georgia (M.K. 309). [Classification of Tashir-Dzoraget: See the Article “Armenians”. (Remark)]

E. Kvachantiradze

LEKAN – Patriarch of the Lezghins. L. was mentioned in: Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings” (K. Ts. I, 1955); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973); Niko Dadiani “Life of Georgians” (1962).

L. was the fifth son of biblical Targamos (ethnarch of Caucasian peoples), (L.M. 4; N.D. 67). Targamos gave to L. the territory from Daruband Sea (Caspian Sea) to Lomek River (Tergi). Its borders were: from the east – Caspian Sea, from the south and west – Caucasian Mountains, from the north river of greater Khazareti (L.M. 5; V.B. 49; N.D. 67-68). King of Khazars* gave to his cousin the country which was the share of L. (L.M. 12; V.B. 632).

* Mentioning of Khazars in Georgian written sources this period is anachronism. Khazars created their communities in North Caucasus only in the middle of 7th century.

E. Kvachantiradze

LEKETI (DAGESTAN) – historical country in North Caucasus. L. was mentioned in: Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings”, “Matiane (Chronicles) of Kartli” (K. Ts. I, 1955); “Dzegli eristavta” (Annals of

the Eristavi), (1954); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. 1973).

King of Persians, Kekapos could not enter L., he and his army were blinded by the wizard (L.M. 14; V.B. 52). Bluchan, the commander of Khazar Khakan entered Kakheti via L. (M. K. 249; V.B. 127). Army of Timur Lang (Tamerlane general commander of the Central Asia 1336-1405) entered L and ravaged it (Dz.E. 265).

E. Kvachantiradze

LEONTI – “father of Somkhети” (father of Armenian). Figure of the 5th century. L. was mentioned in: Arsen of Sapara “On the Division of Georgians and Armenians” (1980).

Sahak and Mashtots, together with all their followers, including “the fathers of Somkhети” beatified L. and Ioseb (Joseph), translated the first Christian books (A.S., 86).

T. Koridze

LEZGHINS (LEKI) – Georgian name of the tribes of Dagestan residing in North Caucasus. There are two groups of these peoples: Ghumuk-Lezghins and Kiur-Lezghins. L. was mentioned in: Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings”, “Life of David King of Kings” (K. Ts. I, 1955); “Dzegli eristavta” (Annals of the Eristavi), (1954); Beri Egnatashvili, “Akhali Kartlis Tskhovreba” - Second Text (K. Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973); Parsadan Gorgijanidze “The History” (1926); Sekhnia Chkheidze

“Life of Kings” (1913); Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981); Teimuraz Bagrationi “New History” (1983); Oman Kherkheulidze “Reign of Irakli II” (1989); Bagrat Batonishvili “Akhali Motkhroba” (New Story), (1941); Niko Dadiani “Life of Georgians” (1962); Historical Documents (MGL II, 1965; S. Chr. 1968).

Azo (the first King of Kartli according to ancient Conversion of Kartli (MAGHL), turn of 4th – 3rd centuries B.C.) made L. his tribute payers (L.M. 19). Parnavaz (first King of Kartli, 4th – 3rd centuries B.C.) annexed L. and negotiated with them (L.M. 23; V.B. 56). Azork and Armazeli (Kings of Kartli, turn of 2nd and 1st centuries B.C.) invited L. to fight with Armenians. King of L. came with the Durduks (residents of Durdzuketi – historical region in north Caucasus, currently Chechnya and Ingushia) and Didos (residents of Didoeti – historical region in North Caucasus, divided from Georgia in the 2nd half of 18th century, currently in the territory of Dagestan) (L. M. 45; V.B. 64). Sumbat Bivritian (Spaspet of Armenians, 2nd century B.C.) defeated L., drove them away and killed (L.M. 47). Asfagur (King of Kartli, end of 3rd and beginning of 4th century) assisted Kosaro, King of Armenians (according to the Armenian sources, Khosro or Khosrov) in the war against Persians, with the troops of L. (L.M. 59; V.B. 70). L. apostated from Mirian (King of Kartli, 1st half of 4th century, first Christian King of Kartli) and supported Khazars* (L.M. 66). Armenians asked Varaz-Bakar (King of Kartli, 70-80-ies of the 4th century) to take the L. in the war against Persians (L.M. 136; V.B. 96). David the Builder (King of Georgia 1089-1125)

eliminated the L. of Daruband (Daruband – the city on the Caspian Sea coast, currently Derbent) (D. I. 344; V.B. 161-62). Pimen Salos converted L. to Christianity (V.B. 233). In the Timur Lang’s (Tamerlane, general commander of Central Asia 1336-1405) campaign in Shak L. Supported him (Second T. 454). Later Timur Lang ravaged L. (Dz.E. 359; V.B. 265). L. did not subordinate to Levan (King of Kakheti 1518-74). He made them obey, he brought them to Pipineti and made them to deliver ice from Caucasus Mountains (V.B. 575; N.D. 140). Shah-Tamaz (Tamaz I, Shah of Iran 1524-76) approached Shak. Part of Shakians applied to the Lezghins for assistance and part of them applied for support to Levan (P.G. 29). Shah Abbas (Abbas I, Shah of Iran 1587-1629) made a deal with L. against Kakheti (B.E. 401; V.B. 588). Teimuraz (Teimuraz I, King of Kakheti 1606-48, King of Kartli-Kakheti 1625-32) ravaged L. and therefore they were enemies of Kakhეთians. L. supported the Didos in the fight against Teimuraz, defeated him and made him escape (B.E. 421; V.B. 596). Alexander (Alexander III, King of Imereti 1639-60) fought with Levan Dadiani, with the support of L. (V.B. 890). In the period of reign of Nazarali Khan (Erekle I, King of Kartli 1688-1703) L. often attacked Kakheti (B.V. 441). In the period of reign of Vakhtang (Vakhtang VI, King of Kartli 1716-24) L. ravaged Satsitsiano (principality of Prince Tsitsishvili from the 2nd half of 14th century), Trialeti (historical province in Kvemo Kartli, currently Tsalka), Javakheti (historical province in southern Georgia, current Aspindza, Akhalkalaki), Sabaratiano (principality of Prince Baratashvili in 15th – 19th century). Dmanisi (significant political-

economic center in southern Georgia), Surami (town in Kartli), Gori (one of the most ancient cities in Shida Kartli) (S.Ch. 40-41). Daughter of Vakhtang VI, Tamar, escaped from L. and arrived to Ananuri (village in the gorge of Aragvi River, it was the city in 18th century). King set out to rescue her and drove the L. away (V.B. 505-06; S.Ch. 32-33). In the period of reign of Bakar (King of Kartli 1717-19) L. attacked Bolnisi (town in southern Georgia). Bakar sent Svimon, his uncle with three hundred riders. L. defeated him (V.B. 496). Bakar fought with the L. who came from Avlabari (one of the ancient districts of Tbilisi) and defeated them (V. B. 501). In the period of reign of Imam-Quli Khan (David II, King of Kakheta 1709-22) L. attacked Kakheta and made them Lezghins (S. Ch. 32-33; N.D. 142; K.S.Dz. 230). After decease of Imam-Quli Khan L. ravaged Tianeti (town in the historical Kakheta, center of Kakheta in 10th-11th century) (V.B. 618). L. ravaged the Monastery of Davit-Gareji (monastery complex in the territory of Kakheta, established in the 2nd half of 6th century) (K.S.Dz. 232). Mahmud-Quli Khan (Constantine II, King of Kakheta 1722-32) took over Tbilisi with the hired troops of the L. (V.B. 503-04). Mahmud-Quli Khan sent the Kakhetians to take over Kazakh (historical region in Kvemo Kartli) and sent L. with them (V.B. 620-22). In the period of his reign the L. ravaged Kakheta (V.B. 622; S. Ch. 30). Alexander (Alexander V, King of Imereti 1720-41, 1741-46, 1749-52) sent the troops of L. against his rival, Otia Dadiani (P.O. 47, N.D. 176). Army of L., under commandment of Malachi ravaged Kartli, devastated Surami (P.O. 72, 74, 76, 79; O. Kh. 44-45). In 1734 the Ottomans ravaged Sabara-

tiano with the assistance of L. (O. Kh. 39). Kaikhosro Kaplanishvili fought against L, who sheltered in Avchala Fortress (outskirts of Tbilisi, in 1734 the fortress and towers were built there for defense against Lezghins) (S. Ch. 46). L. Attacked the estate of Givi Tsitsishvili (P.O. 239). Shemakhians (residents of Shemakhia – the city in the territory of Azerbaijan), with the support of L., brought to power and made a ruler Shahsultan Usein. When Nadir-Shah (Shah of Iran 1736-47) heard about this, he sent his son with the great army. They met with L. at Kura River. L. were defeated (V.B. 631). K. used to ravage Kakheta, in the period of administration of Kiziki Mouravi Revaz Amilakhvari. They killed Revaz's son Erasti (V.B. 511; S.Ch. 41-42). L. Killed Zaza Avalishvili, Revaz Kaplanishvili, Merab, Mouravi of Eliseni (V.B. 615). Commander of Ottomans, Usuf Pasha fought against L. in Mukhrani (historical region in Kartli, from 16th century principality of Bagrationis of Kartli), in Nadarbazevi (village in Kartli, summer residence of Georgian Kings), Nichbisi (village in Kartli, in the vicinity of Mtskheta) (V.B. 511-12). Shanshe, Eristavi of Ksani ravaged Kartli with the assistance of L. (V.B. 516-17; P.O. 43-44). Givi Amilakhvari (commander of Zemo Kartli, Mouravi of Gori 1689-1754) fought against L. (S.Ch. 42-43). He ravaged Kartli with the assistance of L. (V.B. 520; P.O. 60-61, 65-68). Givi Amilakhvari and Erekle (Erekle II, King of Kakheta 1744-62, King of Kartli-Kakheta 1762-98) used L. troops against one another (O. Kh. 43). In 1735, for the first time, in the age of 15, Erekle II commanded the troops in the battle against L. and gained victory (O. Kh. 40). Pasha of Akhaltsikhe,

Usuf-Pasha used L. to attack Kartli (P.O. 77-80; O.Kh. 45). Abdula Beg (Archil, son of AliQuli-Khan 1714-16, pretender of the throne of Georgia) used the troops of L. against Erekle II (O. Kh. 47). In the period of reign of Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli 1744-62), L. ravaged Avchala and Martkopi (village in the territory of historical Kakheti, one of the residences of Kakheti rulers). The King took the Kakhetian troops, caught up the L. in Daghni (place at the point of confluence of rivers Iori and Alazani) and defeated them (T.B. 46-47). Agha-Kishi, son of Aji-Chalab (first Khan of Shaki, 1747-55) set out against Kartli with the troops of L (T.B. 49; P.O. 200-01; O. Kh. 54). In 1754, Omar Khan (ruler of Khundzakh, middle of 18th century) approached Mchadijvari (village in Kartli, currently in Dusheti Region) with the troops of L. Army of Teimuraz II and Erekle II defeated and killed many L.* (T.B. 49; P.O. 216-17; O. Kh. 55-56). Omar-Khan attacked Kartli-Kakheti with the troops of L. (O. Kh. 72-73; T.B. 67). Ruler of Khundzakh, Nursal-Beg attacked with troops of L. attacked Bodbe (village in Kakheti) (T.B. 55). In the period of reign of Teimuraz II and Erekle II L. permanently fought in Kakheti (ravaged Ruispiri, killed Constantine, ruler of Mukhrani, ravaged Gurjaani, Tezeri, Akhmeta, Borchalo, Tusheti, Akhaltsikhe, Rustavi, Saguramo, Norio, Tskhinvali, Kareli (geographical locations in Kartli and Kakheti), but almost in all cases they were defeated (T.B. 50-53, 57, 59, 61, 62, 65-66, 68; P.O. 74-81, 97-101, 107-112, 115-18, 126-30, 182, 188-89, 209-10, 234-35, 240-41; O. Kh. 57, 59-60, 67-68). In August 1757 the troops of L. attacked Imereti (his-

torical-geographic region of western Georgia) (S.Chr. 75). In 1759 the troops of L. under commandment of Kokhta Beladi and Chonchol-Musa attacked Georgia, but they were defeated (T.B. 51; O. Kh. 57). Solomon I (King of Imereti 1752-84), with the support of L. troops defeated Rostom, the Eristavi of Racha (T.B. 55). In 1768. Kaikhosro Abashidze (political figure of Imereti Kingdom, uncle of Solomon I) arranged two campaigns to Imereti with L. troops, against Solomon I (B.B. 55). Solomon II (King of Imereti 1789-1810) escaped from Tbilisi, arrived to Akhaltsikhe (city in southern Georgia), hired the troops of L. and set out to Imereti (N.D. 201-02). Erekle II, in his campaigns against Yerevan, used the L. (O. Kh. 69). At Gharis-kari about five hundred L. attacked Ketevan, the daughter in law of Erekle II. Ketevan's three hundred guards defeated them (T.B. 56-57). In 1770, Erekle and Totleben (Major General of Russian Army 1715-73) fought against Ottomans. L. supported the Ottomans (O. Kh. 60-62). In 1812, Alexander, son of Erekle II, in the fight against Russians used the 8.000 troops of the L. (B.B. 130-31), further, Ali Skant with three thousand L. came to assist Alexander (T.B. 85). General Ermolov (Alexey Ermolov, 1777-1861, General of Russian Army, head of Caucasian Corps) burned several villages of L. L. fought with them and defeated the Russians (T.B. 88).

* Teimuraz Bagrationi, in relation of battle at Mchadijvari names incorrectly – Nursal-beg.

MAHMAD KHAN* - Khan of Yerevan, supposedly from 1783. M.Kh. was mentioned in: Teimuraz Bagrationi, "New History" (1983).

Khan Kulamali was killed in Yerevan. Regarding the situation, Erekle (Erekle II, King of Kartl-Kakheti 1762-98) sent to Yerevan his secretary, Gurgina Enakolopashvili. After negotiations, Erekle assigned M.Kh., son of Usein-Ali Khan (approx. 1750-82) as the Khan. In 1783, Nakhchevan rebelled against Kalbali Khan and exiled him. He came to M.Kh. and begged him for help. M.Kh. begged Erekle for intercession. Erekle attacked Nakhchevan and restored Taza Kalbali's status of Khan (T. B. 59).

* Mahmad Khan and Qulamali were mentioned, supposedly, in Georgian source only, as in the Azerbaijanian and Armenian literature there is specified, for the period from 1780-ies to 1796: unknown Khans.

K. Nadiradze

MAHMAD-KHAN – Khan of Shaki (18th century) M. Kh. was mentioned in: Papuna Orbeliani "Ambavni Kartlisani" (History of Georgia), (1981); Oman Kherkheulidze "Reign of Irakli II" (1989).

M.Kh. insidiously killed Nadir, Shah of Iran (1736-1747) (P.O. 160). M. Kh., who became stronger in Adribegan (Azerbaijan), ravaged many countries and the Yerevanians wrote about this to King Erekle (Erekle II, King of Kakheti, 1744-1762) and King Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli 1744-1762) in 1749 and asked for their assistance against M. Kh (O. Kh. 48). M. Kh. captured the brother of Khan of Yerevan, harassed his wife and children, occupied the territory surrounding Yerevan Fortress and made at-

tempt to take over the Fortress as well. M. Kh. threatened the Kings Teimuraz (Teimuraz II) and Erekle (Erekle II), who decided to support the Khan of Yerevan (P.O. 160). When M. Kh. heard about arrival of Erekle with his troops to Yerevan, he met him with his entire army and fought with him. In the severe battle at Yerevan Fortress Georgians defeated M. Kh. and drove him away (P.O. 161; O. Kh. 48). M. Kh. arrived to Karabakh, where, in Khargvirabi Fortress, fortified by him there were his wife and children (O. Kh. 48). M. Kh. was chased so that he could not enter into his fortress, where there were his wife and children (P.O. 162). King Erekle chased him, took over M. Kh's fortress, harassed his family, killed his cattle and liberated the brother of Khan of Yerevan (P. O. 162). King Erekle took over Khargvirabi Fortress, withdrew his family, took his entire treasury and arrived to Yerevan (O. Kh. 48). King Teimuraz took over the other fortress belonging to M. Kh (P.O. 48). Fana Khan (Khan of Karabakh/Shusha 1747-1763) offered to Teimuraz and Erekle the country of Kazakh, in exchange for M. Kh.'s wife and children (P.O. 163). Teimuraz and Erekle told Fana Khan that as M. Kh. was from Yerevan, they would transfer his family to the Khan of Yerevan (P.O. 164). Erekle and Teimuraz transferred the captivated family of M. Kh. to Jafar, Khan of Yerevan (P.O. 164)

T. Koridze

MALACHI – Chief of Lezghins (1st half of 18th century). M. was mentioned in: Papuna Orbeliani "Ambavni Kartlisani" (History of Georgia), (1981); Oman Kherkheulidze "Reign of Irakli II" (1989).

M. fought on the side of Givi Amilakhvari (Commander of Zemo Kartli Sadrosho and Mouravi of Gori) rebelled against the Persians (1742-45). By Amilakhvari's order M. ravaged Bolnisi (town in Kvemo Kartli), village Dmanisi, Sabaratiano (Sata-vado in Kvemo Kartli). The Lezghins took over Tseri Fortress (Shida Kartli). They took with them great plunders and many captives (P.O. 66). High official of the Ottomans arrived to Kars, he gave to the Pasha great treasury, took with him the chief of Lezghins M., who, at that time, was visiting Pasha of Akhaltsikhe. The treasury was intended for support of the prince (the impostor) who rebelled against Nadir Shah (Shah of Iran, 1736-47). The troops of Lezghins and Ottomans entered Kartli, they passed the estate of Orbelianis (Great Dukes of Kartli), crossed Kura River and came to the bank of Alazani River, where they were met with the Lezghins, to whom the treasury was transferred (P.O. 71). Prince Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartl-Kakheti 1762-98) captured the prince rebelled against Nadir-Shah and delivered him to the Shah. Chief M. took his chance: he secretly entered and ravaged the estate of Orbelianis (P.O. 74). In 1744, Ottoman high rank official ordered Pasha of Akhaltsikhe to occupy Kartli and instructed him to hire the Lezghin troops. For this, the great treasury was sent from Ottoman country... the Ottoman entered Ruisi (village on Shida Kartli Plain). Here Pasha selected 1000 (2000) men and gave them "the uncountable treasury" to deliver to Dagestan. Prince Erekle learnt about this, while he was encamped in Saguramo, he took advantage of Qizilbashs' assistance and attacked the Lezghin-Otto-

man troops and eliminated them (P.O. 79; O. Kh. 44-45). In this battle Erekle killed M., the most successful chief of Dagestan of that time, who dominated over entire Dagestan (O. Kh. 45).

K. Nadiradze

MAMAD-KHAN – Sultan of Kaki (middle of 18th century) M. was mentioned in: Papuna Orbeliani "Ambavni Kartlisani" (History of Georgia), (1981).

M. arrived to Tbilisi together with the Ketkhuds of Chari (1750), asked for conciliation from Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli, 1744-62) and Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartl-Kakheti 1762-98) and promised to subordinate to them (P.O. 174). Azat-Khan (ruler of South Azerbaijan, 1747-1762) sent the army to take over Yerevan under commandment of M. (P.O. 183). M. could not dare to involve in direct battle with Erekle and he arranged the raids. Erekle ravaged the territory and captured the supporters of M. (P.O. 185).

G. Otkhmezuri

MAMAD-KHAN – Sultan of Lore (middle of 18th century) M. was mentioned in: Papuna Orbeliani "Ambavni Kartlisani" (History of Georgia), (1981).

By the order of Shah (Nadir-Shah, Shah of Iran 1736-47), at a time of his visit to Dmanisi (village in Kartli), (1744) Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli 1744-62) was accompanied by Abdula Beg (son of Iese, King of Kartli. Period of Iese's reign: 1714-16, 1723-27), M. and Georgians (P.O. 89). According to the order of Nadir-Shah

(1745) M. was encamped in Bambak (region in historical Southern Georgia). The Urums (Turks) and the Lezghins ravaged Lore. M. chased them, caught them up in Tashir (region in the Eastern Georgia of medieval period, the border region of Kvemo Kartli), killed many of them and captured the others. He presented the heads of the killed and the captives to Teimuraz. Teimuraz informed Nadir-Shah about this and M. was awarded by Nadir-Shah. In the same year, before the battle at Arphachai (river, in Armenia and Azerbaijan, left tributary of Arax River) M., with the Lezghin troops, passed Kazakh and approached Kars (P.O. 98-99). At a time of his being in Samshvilde (1747) M. received the letter from Adil-Shah (Shah of Iran 1747-48), awarding him Khanate of Ganja, but Spasalar Amir-Aslan-Khan did not give up to him (P.O. 134).

G. Otkhmezuri

MAMAD KHAN – Khan of Yerevan (we suppose that Mamad Khan mentioned in Georgian source is the same as Mekhdi Quli-Khan, 1804-06). M. was mentioned in: Bagrat Batonishvili “Akhali Motkhroba” (New Story), (1941).

In 1805, Tsitsianov (Pavle Tsitsianov, Russian General, high official in Georgia 1802-1806) notified M.Kh. to transfer the fortress of Yerevan to him, to dispose Russian army there. M.Kh. asked for assistance from Baba-Khan (Shah of Iran, 1797-1834 enthroned with the name of Fathali Khan). Shah sent 100.000 soldiers to the Khan. Irrespective of fierce battles Russians failed and could not take over Yerevan (B.B. 89).

K. Nadiradze

MANUCHE – owner of Ani in the 60-ies of the 11th century. M. was mentioned in: “Matiane (chronicles) of Kartli” (K. Ts. I, 1955).

Alf-Arslan (Mohammed ibn Daud, Sultan of Seljuks 1063-72) took over Ani from the Byzantines and transferred it to M. son of Abulasvar (M. K. 307).

E. Kvachantiradze

MARIAM – spouse of George I, King of Georgia (1014-27) and mother of Bagrat IV, King of Georgia (1027-72). Daughter of Senakerem II Artsrun, King of Vaspurakan (Armenia). M. was mentioned in: “Matiane (Chronicles) of Kartli”, Sumbat Davitis-dze “Tskhovreba da Utskeba Bagratonianta” (The Life and Tale of Bagratonians), (K. Ts. I. 1955), Vakhushti Batonishvili: “Description of the Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973); George Mtsire “Life of George of Mtatsminda” (MAGHL., II, 1967), the construction inscription on Kumurdo church accretion (V. Silogava, Kumurdo – Epigraphics of the Temple, 1994), Agape of Athos Monastery (E. Metreveli, Book of Agapes Athos Monastery of Georgians, 1998). V. B. mentions her as Elene.

Bagrat (1031) sent great embassy mission to Byzantium with the leadership of Queen M. The Queen equipped herself with courage and left for Constantinople, to the Emperor Romanos (1028-34), to foster peace and unity, to gain the honor of Kurapat for her son and to find worthy wife for her son (S. D. 386; M.K. 294). Caesar accepted Mariam’s request and offered her his daughter Elene as a fiancée for Bagrat and golden icon and great treasures dowry.

Bagrat met M. in Tao. Mother “offered” him the title of Kurapalat. Bagrat married Elene in Bana (M.K. 295; V.B. 144). The citizens of Anis transferred their city to M. to rule (M. K. 299). Because of complicated relations between Georgia and Byzantium, Bagrat, together with his mother, again traveled to Constantinople (1054) to negotiate with Constantine Monomach (1034-68). M. and Bagrat met there with George of Mtatsminda (outstanding Georgian religious figure in the Iberian Monastery on Mt. Athos) and this was great delight for them. M. became the follower of George and took the vows of “schema”. M. desired to travel to Antioch, but she changed her mind by the advice of George. M. gave great property to take with him to Jerusalem and donate to the poor and disabled (Giorgi Mtsire, 101-107). Due to Queen M. and Bagrat IV Constantine Monomach assigned annual donations to the Iberian Monastery on Athos and exempted from taxes (“Dimos”). For this the board of Monastery wrote Agape to Queen M. on fifteenth day of August (Book of Agapes, №100, p. 161). M., together with her son, is mentioned in the construction inscription of Kumurdo accretion: “God praise King Bagrat and their mother, Queen Mariam; who built this accretion in the period of administration of Patriarch Zosime Kumurdoeli” (Kumurdo – Epigraphies of the Temple, №17, p. 59-61). At Samshvilde Lake Bagrat fall ill. He called his family members and told his mother finally: “Mother, concerned I’m about you...” (S. D. 314).

K. Nadiradze

MASHTOTS – (approximately 353-439). Contemporary and fellow fighter on the cultural-religious arena of Sahak, the Catholicos of Armenians (387-438). One part of Armenian sources attribute to him the reform of Armenian Alphabet, the other part – its development in full and the third – development of Georgian and Albanian alphabets, in addition to the Armenian one. According to Arsen of Sapara, Mashtots was a grand son of Gregory the Enlightener, though, in the opinion of Zaza Aleksidze, this information is not confirmed. M. was mentioned in: Arsen of Sapara “On the Division of Georgians and Armenians” (1980).

M. and Sahak (Catholicos of Armenians) were the grand children of Gregory (Arsen of Sapara implies Gregory the Parthian, the enlightener of Armenians). They, together with their followers, translated the first Christian books (A. S., 86).

T. Koridze

MIKIRTUM TAKUEV – Armenian manufacturer (70-ies of the 18th century). M.T. was mentioned in the historical documents (Georgian Noblemen Deeds 1881).

In the document of 1777, King Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartl-Kakheti 1762-98) thanks M.T. for the assistance provided to Georgians, for opening of the copper factory. The King ordered him to recruit the experienced workers to operate the mines and furnaces (G.N.D, 24).

E. Kvachantiradze

MOSE OF ELIVARD – Catholicos of the Armenians (574-604), Monophysites. M.E. was mentioned in: Arsen of Sapara "On the Division of Georgians and Armenians" (1980).

Emperor of Byzantium, Mauritius (582-602) ordered Mose, the Catholicos of the Armenians and the Bishops to arrive to Constantinople to discuss (the religious issues are implied) and clarify the truth. Catholicos M.E. did not obey him and communicated to him, via the envoy that he would not go further than River Azat (same as River Arni, the tributary of Arax at the city of Dvin), which is the border of Persia (River Azat was the border between Greek (Chalcedon) and Persian (Monophysite) parts of Armenia after its dividing in 591), he would not eat the Greek phurnide (bread) and drink Greek thermon (water)* (A. S. 89).

Catholicos M. E. and Bishops subordinated to Iran were merciless to the Armenian bishops subordinated to Byzantium, including the Bishop of Taron, who returned from Byzantium, where they one more time recognized the decisions of Chalcedon Council, recognized dual nature of Christ and signed the oath of religious unity (A. S. 89). Catholicos M.E. exiled the priests obedient to Catholicos Ioan (Catholicos of the Greek part of Armenia) from Armenia, some of which left for Tao and some – for Greece (A. S. 90).

* Mose, Catholicos of the Armenians implies the Dyophysite rule of administration of ordinance of communion. Therefore, he uses Greek terms denoting the bread with the yeast and wine with water: Furnide (bread) and Thermon (water).

T. Koridze

MOVAKAN – territory of Caucasian Albania (see. article "Rani"), currently in Republic of Azerbaijan. Historical borders: Caspian Sea from the east, Kura River from the south, Caucasus Mountain Range from the north and from the west – mouth of Mtsire and Didi Alazani up to Kura River (V.B. 48). Masud, Arabian author of the 10th century in discussing Shirvan, mentions Kingdom of Mukan, which was annexed by Shirvan Kingdom in early 10th century. In the scientific literature Mukan is regarded as Movakan in Georgian sources (V. Minorski). M. was mentioned by: Leonti Mroveli "Life of Georgian Kings" and "Conversion of Kartli by Nino", Juansher "Life of Vakhtang Gorgasali" (K. Ts. I, 1955); Zhamtaaghmtsereleli (K. Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K. Ts. IV, 1973).

Biblical Targamos, who settled between mountains of "Ararat and Masis" (Mt. Ararat), had eight children and Movakan among them. When Targamos divided the lands between his children*, he gave to M. the land "north from Kura, from the mouth of Mtsire Alazani up to the sea", i.e. left side of Kura River up to the Caspian Sea, where he built the city of Movakneti and settled there (L.M. 4, 5, 7). Kura River passes M., Rivers of M. fall into Kura (V.B. 305-306, 309). King of Khazars**, after campaign in Caucasus, transferred M. to the nephew of his father (L.M. 12). When King of Persia "Kasre Anushirvan Sasanid"**** married his son Mirian with the daughter of Asfagur, King of Kartli, he transferred M. for governance (L.M. 64). "Kasre" left the army of Persians in M. (L.M. 65). Mirian (Mihran), King of Kartli (1st half of 4th century) successfully governed Kartli, M., (L.M. 65, 67,

70, V.B. 71). When the Lezghins opposed Mirian, they called for assistance the Khazars against him. Mirian fought with them in Movakan and won (L.M. 66). King of Kartli, Varaz-Bakur (70-ies – 80-ies of the 4th century) gave up to Persians M., in return to peace (L.M. 136, V.B. 96). Official of the King of Persia attacked King of Kartli, Archil, son of Mirdat (20-ies-30-ies of the 5th century), who was Eristavi in Rani and M. Archil won (J. 140). Later Archil frequently ravaged M. (V.B. 98, 99). Mirdat, son of Archil King of Kartli (30-50-ies of the 5th century) relentlessly fought with Persia. He ravaged M. several times (L.M. 141). The Ossetians attacked M. (2nd half of 5th century), (J. 146). In the campaign against Byzantium, Vakhtang Gorgasali (King of Kartli, 40-ies of the 5th century to the end of 5th c.), was supported by Varaz-Bakur, Eristavi (Pitiakhsh) of Rani, his uncle (mother's brother), with the troops of Rani, M. and Adrabadagan (J. 149). After death of Varsken Pitiakhsh (ruler of Kvemo Kartli, was killed by the order of Vakhtang Gorgasali in 482), King of Persia (Shah Peroz 459-84 is implied) sent Darel as ruler of Rani and M. and ordered him to "maintain good relations with Georgians" (J. 216-17). Urmizdi, King of Persia (Shah of Persia Hormizd IV, 579-90) transferred M. to his son Kasre Ambarvez (Shah of Iran Khosro II Farvis 591-628), (J. 217, V.B. 118). Country of Romguar was ruled by four noins. This country included: Khorasan (historical region in the north-eastern part of Iran), Iraq, Georgia, Shirvan, M... (Zh. 223, V.B. 258). Berka Kaen (Kaen of Golden Horde 1255-66) and ravaged M. (1266), (V.B. 223). George (George V, King of Georgia 1318-46) entered M. and imposed tribute (V.B.

256, 259, 260). Alexander (Alexander I the Great, King of Georgia 1412-42) made M. his tribute payer (V.B. 280).

* In the scientific literature it is mentioned that here, in a form of ethnarches, the key political-administrative units of central Caucasus are limited (see. Leonti Mroveli, Introduction, K. Ts. I, 1955).

** In this period, mentioning of the Khazars in Georgian written sources is the anachronism. Khazars created their communities in North Caucasus only in the middle of 7th century A.D (See article "Khazars")

*** Kasre Anushirvan Sassanid (creator of Sassanid dynasty Ardashan I. Period of his reign: 226-41) in the scientific literature, his mentioning in the source is regarded as anachronism.

K. Nadiradze

MUGHAN – historical region in Azerbaijan. M. was mentioned in: Zhamtaaghmtsereli (K. Ts. II, 1959); Vakhushhti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K. Ts. IV, 1973); Oman Kherkheulidze "Reign of Irakli II" (1989); Teimuraz Bagrationi "New History" (1983).

Mongols came to M. and started to ravage Georgia (Zh. 186). David (David VII, King of Georgia 1246-70) visited the Kaen (Khan) of Mongols in M., winter residence of Mongols (Zh. 237). Keighatu (Kaen of Mongols 1291-95) set out to suppress Rumi rebellion; he took with him David (David VIII, King of Georgia 1293-1311) and left in M. Khutlubugha (son of Sadun Mankaberdeli – Georgian political figure promoted by Mongols) and other Georgian leaders (Zh. 296). Tamaz Khan defeated Tatar Khan, arrived to M. and called his South Caucasian subordinates, declared himself as the Shah of Iran (Shah of Iran 1736-47 and was named Nadir-Shah) (V.B. 515, 627; S.Ch. 48-9). In 1744, Nadir-Shah returned from Kars (an-

cient city, Kari, in the Georgian sources, currently in the territory of Turkey) and arrived to M (O.Kh. 46). After victory in Krtsanisi (village near Tbilisi, currently one of Tbilisi Districts) battle (1795) Agha-Mohammed-Khan (Shah of Iran 1796-97) moved to M, further to Khorasan (historical region in the Middle East), (T.B. 65).

E. Kvachantiradze

MUSA – Khan of Borchalu (middle of 18th century). M. was mentioned in: Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981).

After defeat of Aghakishi (son of Aji-Cheleb Kurban Oglu, Khan of Shaki, 1743-55) and Shaverdi-Khan (Khan of Ganja) by Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartl-Kakheti 1762-98) and Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli 1744-1762) M., the ally of the formers escaped to Yerevan (P.O. 203). M. (1756) is still Khan of Borchalo and he is subordinated to Teimuraz and Erekle (P.O. 243).

G. Otkhmezuri

MUSA-BEG – Sultan of Kazakh (middle of 18th century). M. was mentioned in: Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981).

According to the order by Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartl-Kakheti 1762-98) M., together with the Ketkhuds of Kazakh-Borchalo and Baidari was brought to Tbilisi to fight against Abdula-Beg (P.O. 135).

G. Otkhmezuri

MUSA-KULI KHAN // MUSA-KHAN – Khan of Borchalo (1752-55). M.Kh. was mentioned in: Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981).

M. Kh. was the son of Kalbi-Usein Khan (P.O. 188-189). Position of Khan of Borchalo was granted to Musa as he contributed greatly to defeat of Azat Khan (owner of the throne of South Azerbaijan) and King Erekle liked his bravery (P.O. 188-189). Musa-Kuli Khan, the former Khan of Borchalo stayed in the city and did not support Aji-Chalab (the first Khan of Shak), he was granted the position of Khan of Borchalo and sent off to Aghjakala (P.O. 202-203). M. Khan and Sultan of Baidar, as the infringers and traitors, escaped and came to the country of Yerevan (P.O. 203). Both Kings (Teimuraz II and Erekle II) came to Borchalo, dismissed Musa-Kuli-Khan from the position of Khan of Borchalo and assigned Dimitri Eshikaghabash Orbeliani, as boundary military administrator (P.O. 223). Both Kings (Teimuraz II and Erekle II) met and granted to Musa-Khan the position of Khan of Borchalo to him again and assigned Aghjakal Fortress (fortress in Kvemo Kartli historical province Gachiani, currently Marneuli District) to him (P.O. 237). Pasha of Kars informed King Erekle that his Els (Tatars) have ravaged Kars and asked to restore the justice. Angry King Erekle sent the cattle stolen by the Els from Kars to the Pasha of Kars and withdrew the Els from Soghanlugh, with M. Khan and settled them in Aghjakala.

T. Koridze

NAKHCHEVAN – located in the southern part of South Caucasus. It borders with Turkey and Iran (the border runs along Arax River). In the 8th – 7th centuries B.C. the territory of N. was included in the Mana and Midia states, in the 6th century it was within the Achaemenid Iran and later – within Atropatena. In the 3rd century A.D. the territory of N. was conquered by Iran and in 623 – by Byzantium, in the middle of 7th century it was conquered by Arabs. In 9th – 10th centuries the territory of Nakhchevan was included into the composition of Sajide feudal state and later it was conquered by Salarides (Iran dynasty ruling Azerbaijan). In 13th – 14th centuries N. was ravaged by Timur Lang (Tamerlane, commander of Central Asia 1336-1405) several times. In 15th century it was within the state of Kara-Koinlu and Ak-Koinlu and in the 16th – 17th centuries it was within Safavid Iran. In the middle of 18th century, after decomposition of Nadir-Shah's (Shah of Iran 1736-1747) Empire, the independent Khanate of Nakhchevan was emerged (with Nakhchevan as capital city); In 1828, according to Turkmanchai Agreement it joined Russia. Currently it is within the Azerbaijan Republic. N. was mentioned in: Leonti Mroveli "Life of Georgian Kings" K. Ts. I, (1955); "Histories and Chronicles of the Crowned Monarchs" (K. Ts. II 1959); Zhamtaaghmtsereli (K. Ts. II, 1959); Parsadan Gorgijanidze "The History" (1925); "Paris Chronicles" (1980); Papuna Orbeliani "Ambavni Kartlisani" (History of Georgia), (1980); Teimuraz Bagrationi "New History" (1983); David Batonishvili "New History", Bagrat Batonishvili "Akhal Motkhroba" (New Story), (1941); Historical Documents (Chr. III, 1967).

Kings of Kartli, Azork and Armazeli

(70-ies of the 1st century) arranged campaign in Armenia and ravaged Dasht, up to N. (L.M. 45). Lasha-Giorgi (King of Georgia 1213-23) took over Oroti and all fortresses and surrounding territories up to N. (L.M. 370). Ivane Atabagi was informed from N. about arrival of Persian troops to Aran (H.Chr. 67). Abubekr, who escaped in N., poisoned Amir-Mirman, his brother (H.Chr. 76). Georgians, on their way to Persia, under the commandment of Zakaria Amirspasalar "bypassed Nakhchevan" (H.Chr. 104). Georgians, returning from their campaign in Persia, passed Adrabadagan cities, Rakhs, bypassed Nakhchevan and arrived to Tbilisi (H.Chr. 109). After battle at Garnisi, Ivane Atabag retreated to Bijlisi and Sultan (Jalal Ad-Din, Shah of Khorezm) left for Adrabadagan and N (Zh. 171). After killing of Orbels by the King (George III King of Georgia 1156-84), the refugee, Sumbad Orbeli left for Nakhchevan (Zh. 228). Tegudar Kaen (Mongol prince of Golden Horde, 60s of XIII c.) granted to Abagha Kaen (Mongol ruler of Iran, 1265-82) Rakhsi and N. (Zh. 258). Navroz, son of Mongol Arghun-Agha sent "a bad man" to ravage Georgian churches. He ravaged Vardzia Monastery and left for N. (Zh. 300). King Vakhtang (Vakhtang III, 1302-08) arrived to N., where he fell ill and deceased (Zh. 322). Shah Ismail (Ismail I, founder of Sefide state, 1487-1524), before his campaign to Tabriz, arrived to Nakhchevan and took with him the troops of N (P.G. 2). Mustafa Lala Pasha (commander of Ottomans) took over Adrbejan (Adrabadagan), Kurdistan, Yerevan, N., Karabakh, Shirvan (P.G. 12). Mustafa Lala Pasha conquered Sharvan, Dagestan, Ganja, Adrbejan (Adrabadagan), Kurdistan, Vani

and N., Samtskhe and Yerevan (P.G. 13). In 1603, Shah Abbas (Abbas I – Shah of Iran 1587-1629) conquered Tabriz and N. and approached Yerevan (P. Chr. 59). Georgian noblemen took the letter of King Teimuraz (Teimuraz II King of Kartli 1744-62) and met with the King (Nadir, Shah of Iran 1736-47) in Nakhchevan (P.O. 77). On 28th July 1751, Azat-Khan defeated by King Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62; King of Kartl-Kakheti 1762-98) in Yerevan escaped to N. (Chr. III, 055; 214; 620). Kings (Teimuraz II and Erekle II) sent the messengers and informed Ganja, Shirvan-Shak, Chari, Kakheti, Kartli, Kazakh-Borchalu, Yerevan and Nakhchevan about their victory over Fana-Khan (Khan of Karabakh/Shusha 1747-63) (P.O. 170). Kings sent off to their countries, with rich gifts the Khans of Nakhchevan and Avghan (Afghanistan), “who were obedient to the orders of us, the Kings” (P.O. 173). Family of Baman-Khan came from N. to the City (Tbilisi) (P.O. 175). Spasalar of Azerbaijan, Azat-Khan was enraged with Baman, Khan of N. and for this reason the latter left N. together with his entire family. N. was left to Azat-Khan and he assigned as Khan there a man whom he trusted (P.O. 176). For a short period Baman Khan was the Khan of Nakhchevan, who could not stay there because of enemies, he arrived to the city (Tbilisi) and subordinated to King Teimuraz (P.O. 183). By the order of King Erekle the ravaging troops of Kartli and Kakheti ravaged and devastated the territory “from N. to the bank of Araz” for the purpose of freeing of the territory from Afghans (P.O. 185). Khans of Yerevan, Nakhchevan, Airumlu and other Khans congratulated Erekle, in his marquee, with his victory over Azat-Khan

(P.O. 187). King Erekle, after gaining victory over Azat Khan, sent his troops with Zaal Orbeliani to N. Georgians took over Nakhchevan again and encamped there (P.O. 188). Azat-Khan came to N. and due to this Georgian troops left it (P.O. 190). In 1786, the King (Erekle II) sent to N. Ioane, the ruler of Mukhran, with the mounted troops and cannons and in the battle the N. troops were defeated and begged Georgians that if they withdraw the troops from N., Kalbali would be restored as Khan of N. (T.B. 59). On 21st November 1791, Ibreim-Khan, son of Fana-Khan (Khan of Karabakh//Shusha) and Omar-Khan (Khan of Avaria//Khundzakh) attacked N. with the troops of Lezghins and were defeated (Chr. III, 621). Bishop Avertik sent by the Catholicos of Armenians as the Bishop of Armenians residing in Georgia, was from Nakh-Ijiv-And (Chr. III, 253). Kazakhians, Borchaloians and Fambakians ravaged N. and ravaged N. and defeated its Khan, Shukurla (Khan of Nakhichvan, 70-ies of the 18th century) and returned with rich plunder (T.B. 55). In 1800 Baba Khan (Shah of Iran) sent his commander to N. Alexander, brother of George (George XII, King of Kartl-Kakheti 1798-1800) betrayed him and came to N., to Shah’s commander. The commander returned to Persia and Alexander came to Ibreim, Khan of Karabakh, retreated from N. (B.B. 72-73). In 1808, Abbas Mirza (ruler of Iran since 1800), who came to release Yerevan from Russians, encamped in N. Count Gudovich (Ivan Gudovich, high official of Georgia 1806-09) assigned two – Troitski and Egir (Eger) regiments – to fight against him. In the battle at N., between them, there was no winner (B.B. 102)]

T. Koridze

NAKHCHEVANIANS – population of the city of Nakhichevan or of the historical region Nakhichevan. N. was mentioned in: “Histories and Chronicles of the Crowned Monarchs”, Zhamtaaghtsereli (K. Ts. II, 1959); Teimuraz Bagrationi “New History” (1983).

In the period of reign of Queen Tamar (1184-1207/10) N. paid tribute (kharaja) to Georgia (H.Chr. 100); the N. and Adrabadagians recognized Shalva Akhaltsikheli, who was captivated in Garnisi battle and told Jalal Ad-Din (Shah of Khorezm 1220-31) about his generosity and his imposing appearance (Zh. 171). In 1786, N. rebelled and drove away Kalbali, their Khan. He came to Mahmad, Khan of Yerevan and asked for his support, who, on his side, asked support from the King (Erekle II, King of Kartl-Kakheti 1762-1798). The King sent to N. Ioane, ruler of Mukhrani with the troops and cannons. In the battle the N. were defeated and begged Georgians that if their army would be withdrawn from Nakhchevan, they would make Kalbali their Khan again (T.B. 59).

T. Koridze

NALBEG – Sarkadar of Borchalo (40ies of 18th century). N. was mentioned in: Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981). N. (1741), with his troops, arrived to Akhaltsikhe and submitted to Pasha of Akhaltsikhe the letter from Shah of Iran, requesting capturing of Shanshe Eristavi (Eristavi of Ksani, end of 18th century – 1753) (P.O. 50-51).

G. Otkhmezuri

NERSHAPU – Bishop of Taron, contemporary of Nerses II, the Catholicos of Armenians (548-57). N. was mentioned in: Arsen of Sapara “On the Division of Georgians and Armenians” (1980).

N. was one of the initiators and participants of II Church Council of Dvin (551), at which the decisions of Chalcedon Council were damned (A.S. 85-86).

E. Kvachantiradze

NERSES (NERSES I) – Catholicos of Armenians (348-352). N. was mentioned in: “Conversion of Kartli” (MAGHL I, 1963); Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings” (K.Ts I, 1955); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973).

After decease of Bishop Iakob (363-375), Iob the Armenian (375-390), Deacon of N., the Catholicos of Armenians became the Bishop of Kartli (L.M., 132; V.B., 95). In the period of reign of Trdat, King of Kartli (366-375), Iob the Armenian, deacon of N., the Catholicos of Armenians was the Bishop (Conversion, 91).

T. Koridze

NERSES (NERSES II) – Catholicos of Armenians (548-557). He was from village Ashtarakan, Bagrevan and was called Ashtarakeli. N. II was mentioned in: Arsen of Sapara “On the Division of Georgians and Armenians” (1980).

N. was called “Mijin” (middle) (A.S. 79). Catholicos Nerses was called the “Middle”, this is “Mijin” in Armenian (A.S. 84).

Armenian people and the King asked Catholicos N. II to make choice, which trend in religion would be better for them and they would obey him (A. S. 79). Catholicos N. II made his spirit to obey his body and said that they would better die than support the Greeks again (Dyophysitism is implied) (A. S. 80). In the period of administration of Catholicos N. II and further, there was the religious disagreement between Armenians and Georgians (A. S. 82). “Evil Catholicos Nerses, called the “Middle” passed away and Abraham took the throne of Catholicos” (A. S. 82). Catholicos N. II convened the meeting at Dvin, where the Armenians separated from the Greeks and Jerusalem, in religious respect (A.S. 84). Catholicos N. II was the ashkharakal (i.e. bad heretic) (In the comments – “ashkharakal” means in Armenian the “conqueror of the world” (A.S. 166, 86). On the second year after N. II being the Catholicos, on the fourteenth year of being Justinian the Caesar (Emperor of Byzantium Justinian I – 527-565), on the second year of reign of Khosro, Shah of Persia (Khosro Anushirvan 531-79)* the second meeting was convened in Dvin and damned again the holy Chalcedon Council (A.S. 86).

* Text contains certain anachronism

T. Koridze

NERSES (NERSES III) – Catholicos of Armenians (641-664). Is known with the name Ishkhneli, as he was from village Ishkhani, Tao; he was also known as Builder, as he has restored several churches and he built Zvartnots. In the period of his administration, as well as in the period of rule of

Catholicos Ezra, Armenian Church became closer to Dyophysite again. N. III was mentioned in: Arsen of Sapara “On the Division of Georgians and Armenians” (1980); “Martyrdom of David and Tirichan” (MAGHL I, 1963).

N. III Iskhneli took the position of Catholicos after Ezra (630-641/642) (A. S. 92). Catholicos N. was a worthy person, follower of true religion (A.S. 92). Ioane the Perfidious (see article Ioane of Mairagom) saw Catholicos N. III in Greece (Byzantium) at a time of communion, with King Constance the Minor (Emperor Constance II (641-668)), he resisted and said that he was mistaken, like Ezra, after Chalcedon Council and for this Catholicos N III presented him to the Bishops, priests and noblemen, where they “conducted great investigation of this disagreement” and all of them, unanimously, made decision to punish Ioan as deluder with exile from the country (A.S. 92). Holy Catholicos N. III exiled Ioan with rage (A.S. 92). After death of David and Tirichan asmartyrs, Catholicos N., accompanied by priests Iovan, Sahak and Grigol went to Divr, the place of martyrdom of Tirichan. He with his own hands “took the holy bodies” and buried one of them on the mountain and the other – below Divr, to the west from Naghvarevi Gorge (“Martyrdom of David and Tirichan”, 191)

T. Koridze

NOGHI // NOGHALS – one of the peoples in Dagestan. N. was mentioned in: Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981).

Teimuraz, King of Kartli (Teimuraz II

1744-62) and Erekle, King of Kakheti (Erekle II, 1744-62) often used in their fight against Lezghins the hired troops composed of the representatives of North Caucasian nations. In 1760 Erekle and Teimuraz called "Circassian, Kisht, Jik, N." troops to fight against Lezghins. Together with their commanders they arrived to Ananuri and Jimsher Eristavi brought the troops to Tbilisi and provided accommodation and catering to them in Didube. They were of various religions: Muslims, many pagans, ill-bred, eating some unpleasant food, some of them handsome and some – ugly, with small noses, good riders and archers, quick and dexterous. The Kings (Erekle and Teimuraz) called their leaders to Tabakhmela (village in the vicinity of Tbilisi). When Lezghins learnt about their arrival, they left. As it was hard to support the hired troops, the Kings gifted gold and silver to their leaders, paid the wages to the soldiers and saw them off with respect. The leaders promised the Kings that upon their order they would immediately arrive and provide services (P.O. 219-222).

K. Nadiradze

NURSAL-BEG – Khan of Khundzakh // Avaria (middle of 18th century) N.B. was mentioned in: Papuna Orbeliani "Ambavni Kartlisani" (History of Georgia), (1981); Teimuraz Bagrationi "New History" (1983).

The information was delivered from Kakheti that the ruler of Khundzakh (Papuna Orbeliani mentions Nursal Beg with the name of the ruler of Khundzakh) approached Shilda outskirts with such army, as the Lezghins have never had and he threatened to conquer Kartli and Kakheti. Ruler

of Khundzakh was at the entrance of Shilda and the troops of Lezghins from Dagestan were increasing every day (P.O. 214). Charians, Sultan of Kaki, Aji-Chalab, Shirvans, Fana-Khan, Khan of Ganja made a deal that if the ruler of Khundzakh would win over the rulers of Kartli and Kakheti, they would ravage Kartli and Kakheti and capture the local population (P.O. 215). Ruler of Khundzakh crossed Alazani, burnt Ruispiri, Akhmeta (Kakheti) and came to Gagnakora (P.O. 215). Ruler of Khundzakh divided the troops of Lezghins into four parts, crossed Aragvi, sent the troops to the estate of Eristavi, which they burnt and ravaged (P.O. 216). Troops of Khundzakh ruler did not leave anything undamaged to this side of Ananuri (fortress in Aragvi gorge). They arrived to Dusheti, burnt the palace of Eristavi, violated the monastery and moved downwards, with great spoils (P.O. 216). On 10th August, ruler of Khundzakh left Dusheti and besieged Mchadjvari Fortress, he moved to the rare forest behind the Fortress and ordered to arrange the reliable trench, the tents and ordered the Lezghin troops to fight to take over the Fortress (P.O. 216). In the battle at Mchadjvari the Georgians killed the uncle and cousin of the ruler of Khundzakh (P.O. 218-219). Ruler of Khundzakh, defamed by the defeat at Mchadjvari returned to Dagestan (P.O. 219; T.B. 49. T.B. dates this battle by 1753)*. Ruler of Khundzakh desired to attack Kartli-Kakheti, he blocked the ways of Mt. Elbrus and did not let the troops of Lezghins or anyone others anywhere. He promised the Lezghins of Dagestan that if they followed him and occupy Kartli and Kakheti, he would provide

them the captives and cattle sufficient for their grand children (P.O. 226). This was the ruler of Khundzakh, who was defeated at Mchadijvari Fortress by the Masters (Teimuraz II, King of Kartli 1744-62 and Erekle II, King of Kakheti 1744-62 are implied) and driven away defamed. To revenge for that defeat, ruler of Khundzakhi mobilized such army of Dagestan that even Shamkhali and Surkhavi troops were included, he took his army, mobilized all Lezghins, from both sides [of Caucasian Range], whether voluntarily or forcedly and initially prepared them to attack Kakheti (P.O. 226-227). Ruler of Khundzakhi came with the great army of Dagestan and encamped at Kvareli Mountain, from where he sent Gabag-Beg, son of Shamkhil to Chari to mobilize the troops of Chari. He also sent the messengers to the son of Aji Chalab, Sultan of Kaki, Khan of Ganja and requested their support and their troops (P.O. 227). Kings assigned to fight with him Papa Beburishvili, Solomon Kobuladze, Faremuz Takashvili, Bezhan Ratishvili, Erasti Namoradze and other noblemen, they freed the fortress and as the Lezghins failed to do anything, they retreated (T.B. 49. T.B. dates this battle by 1753)**. When the Charians at Kvareli Fortress learnt that the Ruler of Kakheti (Erekle II) allowed Georgians to ravage and rob the land of Chari, they got concerned and reproached the ruler of Khundzakhi and the latter answered that he would take over the fortress, conquer Kakheti and would pay back to them (P.O. 231). Ruler of Khundzakhi, after returning from Kvareli came to Baidar (currently Marneuli District) and besieged Baidar Fortress. Children of Sultan of Baidar started to shoot

and killed many Lezghins and did not surrender the Fortress. Ruler of Khundzakhi left the Fortress only in the evening, moved towards Borchalo with the army of Lezghins, who ravaged the obs (Turk Ulusi) of Demurchiasanli and the villages of Borchalu to this side of Debeda River, from where they took the captives, numerous cattle and the treasures. This army ascended to Bambak, at Karakli, where they divided the plunder, ruler of Khundzakhi and Shamkhal, with their troops moved to Ganja, where they delivered the plunder and from there they moved to their countries (P.O. 232). N.B., ruler of Khundzakhi mobilized again the large troops of Lezghins and approached the land of Shaki-Shirvan, from there they unexpectedly attacked Bodbe and ravaged several districts. "The Baghaans were brave" and protected Bodbe with their bravery. The Kizikians defeated the Lezghins in Magaro, killed over thousand of them and defamed N.B. retreated (T.B. 55-56). N.B. arrived to Shamakhia, where he visited Fathali-Khan of Kubi, who betrayed N.B. and killed him (T.B. 56). Son of N.B. was Omar-Khan of Avaria (T.B. 59).

*According to Oman Kherkheulidze, in 1754, in the battle of Mchadijvari king Erekle II and Teimuraz II gained a decisive victory over Dagestanis, but in the battle he names Omar-khani as a chief of the group by mistake. (see O. Kherkheulidze.55)

** According to Oman Kherkheulidze, in 1755, in the battle of Kvareli Dagestans, Charelien and Shaq-sharqalien formed an alliance under which 20 000 people united and laid siege which lasted for 28 days. But he as well as in the battle of Mchadijvari, names Omar-khani as a chief of the group by mistake. (see O. Kherkheulidze.56)

OVSETI //OSSETIA – communities created by the descendants of Sarmat tribes invaded in 1st–2nd centuries AD on the plains adjacent to of North Caucasus, upper reaches of Kuban River and in Tergi River Gorge. Approximately from the middle of 5th century the Ossetian communities were created in the central part of North Caucasus. They became especially powerful in the 10th – 12th centuries. In 13th – 14th centuries, in result of invasion of Tatar-Mongols and Tamerlane certain part of lowland population moved to the gorges of Caucasus Mountain Range. Approximately from middle of 15th century the Ossetians reached the southern slopes of Caucasus Mountain Range and later in these areas the southern branch of Ossetian people was formed. Ovseti//Ossetia was mentioned in: “Conversion of Kartli”; “Martyrdom of Abo Tbileli” (MAGHL I, 1963); Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings”; Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali”; “Matiane (chronicles) of Kartli”; “Life of King of Kings David” (K.Ts. 1955); Historian of the Period of Reign of Lasha-Giorgi (K.Ts. I, 1955); “Histories and Chronicles of the Crowned Monarchs”, Zhamtaaghmtsereli, Beri Egnatashvili “Akhali Kartlis Tskhovreba” (K.Ts. II, 1959); “Dzegli Eristavta” (Annals of the Eristavi), (1954); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973); Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981); Oman Kherkheulidze “Reign of Irakli II” (1989); Teimuraz Bagrationi “New History” (1983); Historical Documents (Chronicles II, 1897; III 1963; Monuments of Georgian Law III, 1970; VI; VII 1981; VIII 1985).

King of Khazars gave to his son, Uobos

the part of Caucasus, “to the west, up to the west of the mountains” from Lomek (Tergi) River . Uobos settled there. His relatives are Ossetians and this is O., which was the part of Caucasus (L.M. 12). O. was the land, share of Caucas, son of Togarmah (descendant of biblical Noah). King of Khazars gave the land of Caucas to his son, Urbanos, who eliminated the descendants of Caucasos and settles there with his offspring and captives and named this land O., meaning in Khazar language “some for sowing” as he killed some and settles some to “sow” (V.B. 632, 654). After enthronement of Parnavaz (King of Kartli, 4th century – 1st half of 3rd century BC) only Dzurdzuk and Dvaleti remained as the other lands were taken over by the Ossetian Kings and these lands were called O. Due to conquering of these territories by them and their settling there (V.B. 633) Bato Kaen (founder and first Khan of Mongol state of Golden Horde 1243-56) ravaged O. and because of this the Ossetians invaded into Caucasus. After their coming to Caucasus O. was called Circassia or Kabardo and the country of the people who invaded into Caucasus – O. (V.B. 634). Border of O. was (18th century) – to the east border of Truso and Khevi, Glacier Caucasus and Akhot Caucasus, Lomek River, up to Khetadze-Cherkes Mountain, from the south – Caucasus Mountains, from the neck of the gorge to the west, Bruts-Sabdzeli and Caucasus between Zekara, Kedela and Racha-Didgor-Basiani; north – Circassia and high mountain, west – Caucasus between Racha and Zhghele and between Basiani and Svaneti (V.B. 634). Length of O. country is from the gorge to Svaneti Caucasus and width from Kartli Caucasus to Circassian Mountain

(V.B. 635), (geographical description of O. land see V.B. 635-653).

Andrew (Apostle Andrew the First Called) and Simon (Apostle Simon the Zealot) arrive to the country of O., came to the city of Phostapoir where they accomplished great miracle and converted many nations into Christianity (L.M. 42). The families of outstanding Ossetians are: Basiani, Badeladze, Cherkesidze, Tagauri, Kurtauli, Sidamoni and Chakhilidze (V.B. 634). When Artashan, King of Armenians (Artashen I, 160-150 BC) and Sumbat Bivritian, his Spaspet set out to fight with the Georgians, the latter accepted assistance from the O. troops (L.M. 48). Allies of Azork and Armazeli, Kings of Georgia (approximately 160-150 BC) in their war against Armenians were Kings of Ossetia Bazuki and Abazuki (approximately turn of 2nd and 1st centuries BC) with Ossetian troops (L.M. 45). Amazasp, King of Kartli (230-265) attacked Ossetia, ravaged it and returned home with victory (L.M. 57; V.B. 68). King Mirian (King of Kartli, 1st half of 4th century) attacked Ossetia and ravaged it (L.M. 68). When King of Persians, Kasre Sassanid invaded into Kartli, Asphagur, King of Georgians left for Ossetia for the purpose of attraction of the troops from there but he deceased as soon as he reached O. (L.M. 62; V.B. 70). When Ossetians captured and took with them 3-years old Mirandukht, sister of Vakhtang (Vakhtang Gorgasali, King of Kartli 2nd half of 5th century), they passed gate of Daruband and arrived to Ossetia with victory (J. 146; V.B. 101). When the decision was made about campaign in Ossetia, King Vakhtang (Vakhtang Gorgasali) sent the envoy to Varaz-Bakur, Pitiakhsh of

Rani, his mother's brother and informed him about the campaign (J. 150). King Vakhtang (Vakhtang Gorgasali) was 16 years old when he invaded into O. (J. 151). Kings of Ossetia mobilized the army, attracted Khazars* and met vakhtang Gorgasali at the river, which passes Dariali and the valley of O. This river is called Aragvi and Aragvi of Kartli and Aragvi of O. originate at one and the same mountain (J. 151). At the river side Vakhtang and Bakatar, the Ossetian giant fought and Vakhtang killed Bakatar in the single combat (see article Bakatar). Georgians attacked O., ravaged their cities, got numerous captives and war spoils (J. 156). After ravaging of O. Vakhtang, with his army attacked Pachaniketi, as then Pachaniketi the neighbor of O., in lower reaches of O. River (J. 156). Vakhtang ravaged Pachaniketi and Jiketi, returned and approached O. again. AT that time the Kings of Ossetia were in the Caucasian fortresses. They sent the envoys to one another and concluded an armistice. Ossetians requested from Vakhtang 30 thousand Ossetian captives in return to his sister. Ossetians named the best of the captives. Vakhtang gave to them 30 thousand captives and took his sister with him and exchanged Georgian captives, who were in captivity in O. for 6 years, with the Ossetia ones and gave another 30 thousand captives for the hostages (J. 157). Vakhtang Gorgasali subdued Ossetians and Kipchaks and created the gate of Ossetia, which we call Dariali (J. 156). As soon as throne of Kartli was cancelled (6th century) Persians conquered Kartli, passed Caucasus Mountains, took over the "Gate of Ossetia", one great gate in Ossetia and two – in Dvalleti (C.K., 94). King of Greeks, Justinian (Justinian I, Emperor of Byzantium, 527-65)

fought in the country of O. (J. 214). Nerse Eristavi (Erismtavari of Kartli, 764-84) oppressed by Saracens (Arabs) escaped and passed the Gate of O., called Dariali (Martyrdom of Abo Tbileli 58). Leon, Eristavi of Caesar fortified in Sobghi Fortress, located at the O. pass (J. 235). Bugha, commander of Arabs, who invaded into Georgia (853) attempted to enter into O. Bugha took hundred Ossetian families from Dariali, settled them in Dmanisi and desired to enter into O. in summer (C.K. 257; V.B. 130). King Bagrat (Bagrat IV, King of Georgia 1027-72), granted great gifts to the O. Kings and noblemen and sent them to their native land for their assistance in war against Emir of Gandza (C.K. 313). Entire O. was within the parish of Catholicos of Kartli (J. 232). When the Kipchaks asked Ossetians to give them way in their territory, to pass peacefully, King David (David IV, King of Georgia 1089-1125) arrived to O., concluded peace between Kipchaks and Ossetians and took over the fortresses of Dariali, O. and entire Caucasus Mountains (H.D. 336; V.B. 158). George Chkondideli (tutor of David IV, King of Georgia) deceased at a time of his being in O. (H.D. 337; V.B. 159). One of David's (David IV) daughters was married in O. (H.D. 46). In his testament King David (David IV) writes (marks), that he left his posterity the country (kingdom) "from Nikopsia (present Tuapse) to Daruband (the Caspian) Sea and from Ossetia to Aragats (MGL, II,19)".

Mother of Tamar (Queen of Georgia, 1184-1207/10) was daughter of King of O. (V.B. 176; see article Burdukhan). Spouse of Tamar was descendant of Ephraim (Biblical Ephraim), son of Ossetian King, he was

brought up by Rusudan, aunt of Tamar (V.B. 176-77; see article David Soslan). Genghis Khan (founder of Mongol State. 1206-27) gave to Tubis, his elder son, half of his army and sent him to Great Kipchaketi, up to Darkness, to O., Khazareti, Russia (Zh. 163; 181). Great Kaen Batu (1243-56) held Kipchakia and O, Khazaria, Russia and Borghaleti (Zh. 163; 234; 229). Khalelampre Machabeli attracted O. to his side. Mtavari of O. sought Khalelampre Machabeli's daughter's hand in marriage but he refused (Zh. 337; note 1). Army sent by Tamerlane (great commander of Central Asia, Emir 1370-1405) ravaged and subdued O. (V.B. 272). Shalva (Eristavi of Ksani, turn of 13th-14th centuries) got married with Shirdi, daughter of King of Ossetians (M.E. 348). In the 70-ies of 15th century parish of Abkhazian Catholicate included the entire land "to this side of Chorokhi, this side of Ossetia, this side of Ponto Sea, where the border of Didi Bichuinta is located" (MGL, III, 223). In the document of 1660-61 Vamek Dadiani (1659-61) is mentioned as King of Kings of "Likht-Imereti and Likht-Ameri, Ossetia and Dvaleti, Svaneti and Kabardo, Juketi and Abkhazia, Didi Odishi and Guria and entire Georgia" (MGL VI, 671). In 1711 Vakhtang (Vakhtang VI, King of Kartli 1716-24) attacked O. (Chr. III, 38). In 1711, when Vakhtang, with Georgian army entered into the "Severe Gate of Ossetia", they immediately ravaged the Ossetians, ruined their fortresses and successfully returned back (Chr. III, 40). Domenti, Catholicos-Patriarch of eastern Georgia (1705-41) named himself as "Catholicos Blessing Mtskheta, Kartli, Rani, Kakheti, All Ossetia, Samtskhe-Saatabago" (Chr. III, 71; 73). Ravaging troops of Afghans dis-

placed the population to this side of O. and brought them to Givi Amilakhvari (Commander of Zemo Kartli Sadrosho) (P.O. 48). 7 Georgian monks, sent by the King of Russia to Caucasus, for propagation of Christianity at first came to O. and in result many people were converted (P.O. 108). Ossetians started to ravage (started to beat) Zemo Kartli. King Erekle (Erekle II, King of Kakheti, 1744-62) sent the troops of Lezghins against them, commanded by Machabeli and Iase Amilakhvari and they ravaged O. (P.O. 110). The Lezghins were not satisfied by plunder gained in O. and they attacked Imereti (P.O. 111). Lezghins brought numerous captives from O. and Imereti, who were redeemed by the Kings (Teimuraz II, King of Kartli 1744-62; Erekle II, King of Kakheti 1744-62) (P.O. 112). Lord of Kakhetians (Erekle II) set out from Ananuri and arrived to O. The Ossetians met him and the battle started. They drove the Ossetians into their towers, sieged them, attacked and took over (P.O. 113). Young King Erekle, in the battle against Ossetians fought with a great courage, like 15 years-old Vakhtang Gorgasali, in battle in O. (P.O. 113). Kings (Teimuraz II and Erekle II) sent the messengers to Circassia, O. and other mountain countries and ordered them to send the troops for the campaign against Yerevan (P.O. 183). Troops of O. arrived to the City (Tbilisi), from where King Teimuraz sent them to his son – Erekle. Ossetian troops joined Erekle in Bambak (P.O. 184). King Erekle (Erekle II), on his way to Circassia, met the O. troops before he met the Circassians (P.O. 199). In 1810, Leon, son of Iulon (son of Erekle II, King of Kartli-Kakheti) could not stay in O. any more and left for Akhaltsikhe (T.B. 77). In

1773, Rustveli (Bishop of Rustavi) wrote to Erekle II that the people, who came from O. and Javakheti, settled in Chumlaki (village in Kakheti), in the church estate, appropriated the vine cellars and kvevris, sold the kvevris to the people of Velistsikhe and misappropriated the beitalman estates without the documents (deeds) of the King and Rustveli. As they did not subordinate to the law of Mdivanbegi and did not return to the church what was stolen and beitalman and asked assistance from the King (MGLVII, 233). In 1785 Zaza Machabeli applied to the King (Erekle II) stating that as the O. were settling in Kartli, by his (King's) order, he asked for permit to prevent settling of O. in his estate. King ordered the O. to leave the estate to Machabeli (MGL VII, 99-100). In 1778, Tevdore Vardzielashvili, who sheltered in Karbi, in Cheltia's estate, wrote to Erekle II that Gogia, the nephew of this Cheltia sold the O.s as captives. The owners of these O.s attacked Tevdore and ravaged his place. Erekle II ordered sakhltukhutsesi, Georgia, to protect the claimants from the O.s (MGL VII, 397-98). Monk Gelikashvili wrote to Erekle II that he and his companions were captured on their way to Dzaghina by O.s and later they were sold. He was rescued by Karaji the Ossetian for 9 tumans and brought him back but he settled in his home and demanded his money back as he was sold by Machabeli and he claimed for justice (MGL VII, 438). Shio Begiashvili wrote to Iulon Batonishvili that the O.s killed his only son, who had left three orphans, he was blind and he asked for exemption from taxes until the orphans grew up (MGL VII, 753). Iese Msajuli wrote that someone Farnuza and his Ossetian serf stole his 3 horses, weapons, the

gun and nabadi. That Ossetian serf was captured by someone Jachishshvili Elizbar and took away a horse from him (MGL VII, 541).

T. Koridze

OMAR-KHAN – an Avarian, ruler of Avaria (Khundzakh) Khanate (1774-1801). In the period of his rule, the Khanate of Avaria expanded its territory via subordination of the “free communities”. Tribute-payers of Omar-Khan were the Khans of Daruband, Kuban, Shaki, Baku and Shirvan, as well as Pasha of Akhaltsikhe, the vassal of Turkey. In 1800, his campaign against Kakheti turned out to be the last one. In the battle at Iori River he was defeated and he retreated to Chari (eastern part of Kakheti). Here, in the settlement of Belakan he fell ill and deceased. O. Khan was mentioned in: Oman Kherkheulidze “Reign of Irakli II” (1989); Teimuraz Bagrationi “New History” (1983); Bagrat Batonishvili “Akhali Motkhroba” (New Story), (1941).

Omar-Khan was the Khan of Avaria and ruler of Khundzakh (O. Kh. 55). O.Kh. was son of Nursal-Beg (T.B. 59). Introduction of the task forces by Erekle and Teimuraz scared the Lezghins and by this reason their conciliation took place with the first chiefs of Dagestan and Omar Khan among them, to whom Teimuraz and Erekle assigned the remuneration (O. Kh. 68-69)*. Suleiman, Pasha of Akhaltsike, provoked the Lezghins to ravage Kartli and made secret communication with O. Kh., in Dagestan (O. Kh. 98). O. Kh. mobilized the entire army of Dagestan, arrived to Chari, mobilized the Charians, 20.000 Lezghins as well, crossed Alazani River and arrived to Urdo,

in the vicinity of Kiziki. As O. Kh. intended to attack Sighnaghi, King Erekle fortified in Sighnaghi, with the Georgian and Russian troops. When O. Kh. learnt about this, he escaped at night, together with his troops. He passed Dedoplistskaro and crossed Iori (O. Kh. 100). O. Kh. crossed Kura River, came to Akhtala, took over Akhtala Fortress, ravaged Madnebi, captured the Georgians, Greeks and Armenians in Akhtala and from there he headed to Alhaltsikhe, where Suleiman Pasha met him with great honors (O. Kh. 100). O. Kh. attacked Saabashio, where his guides were the men of Suleiman Pasha. He took over the Fortress of Vakhani and captivated all who was in the fortress, as well as the family of Prince Abashidze. He returned to Akhaltsikhe again, spent winter there and in the late autumn of the next year left the Pashate (O. Kh. 100; T.B. 59) **. O. Kh. freed some relatives of Abashidze by the request of Suleiman Pasha (O. Kh. 100). O. Kh. took with him two unmarried daughters of Abashidze, Maia and Elene. He married to the younger one and Khan of Shusha, Ibreim married the elder sister (O. Kh. 101). O. Kh., son of Mutsal with 20.000 troops of Dagestan set out to Georgia and encamped on Alazani River bank. King Erekle, with his troops and two Russian battalions commanded by Stefan Danielovich Breshov, encamped in Kiziki. O. Kh. crossed Alazani. The King (Erekle II) desired to fight with him but Ivane Nazir prevented this. O. Kh. headed to Iediboluk, crossed Kura River at Karaia, approached Aghjakala but he could not take over it. He set out from Borchalo and approached Vertskhlis Madani, conquered it and killed and captured numerous Greeks living there. From there he attacked

Lore, but he failed to take it over and moved to Akhaltsikhe and from there – to Vakhan. In 20 days he took over the Vakhan Fortress. He captured daughters of Evgen Abashidze, returned to Akhaltsikhe and spent winter there. In spring he arrived to Ibreim Khan. He gave one of the Abashidze's daughters to him as a wife and he got married to the other. He conciliated with King Erekle and the latter awarded him the remuneration in amount of 500 Tumans per year (B.B. 59-60).

O. Kh. could not dare to attack Kartli as he was afraid to meet with King Erekle and therefore, he moved to Karabakh through mountains, via Yerevan Mountains, where he was met by Ibreim, Khan of Shusha and allowed to encamp there with his troops (O.Kh. 100). Khan of Shusha, Ibreim was the friend of O. Kh. (O. Kh. 101). Ibreim Khan informed O.Kh. that King Erekle intended to arrange campaign against him and asked for support. When O. Kh. learnt about this, together with great army of Dagestan he moved to Chari intending to attack Kiziki. (O. Kh. P. 101). When O. Kh. learnt about arrival of King Erekle to Kiziki, he could not dare to attack, withdrew his troops and moved to Shamakhia (O. Kh. 101-102). O. Kh. passed Gogcha and ravaged Shamkori (T.B. 59). In 1797 O. Kh. burnt Velistsikhe, Mukuzani and moved to Shak (T.B. 66). By Ibreim Khan's instigation O.Kh. invaded into Kakheti again and encamped "on Alazani side". Alexander, son of the King (Erekle II) came to him, as he was disobedient to the King (George XII, King of Kartl-Kakheti 1798-1800). In the battle at Niakhura, where they confronted with the sons of King – Ioane and Bagrat, with Kakheti mounted troops and 600 Russians, the Lezghins

(about 10.000 men) were defeated, they suffered great losses and retreated defamed. They crossed Iori and attacked Ganja and they were defeated again (T.B. 67). O.Kh. arrived to Chari with 12 thousand troops. Alexander (son of Erekle II) came to him and took him with his troops for the purpose of taking over of Tbilisi and elimination of his brother (George XII, King of Kartl-Kakheti 1798-1800) and promised to give him the war spoils and captives. O.Kh. crossed Alazani. King George sent his sons Bagrat, with Kakhetian mounted troops and Ioane with 2 battalions of Russian army. They encamped in Dzveli Anaga (village in Kakheti) and O.Kh. encamped in Karaghaj, nearby. Georgians desired to fight at that place but O.Kh. moved on and for the purpose of conquering of Sagarejo and surrounding villages he moved by the back road. He desired to make Sagarejo his camp and attack the villages from there. Sons of the Kings, together with Georgian and Russian troops followed him and fought with him at Iori River, the place called Niakhura. In three-hour battle O. Kh. was defeated. There were 500 Russians and 1500 Georgians. This battle took place on 7th November, Wednesday evening. The day of Archangels Michael and Gabriel was coming. At night the Lezghins left that places and defeated O.Kh. came to Ganja, where Javat Khan fought with him and defeated. From there he came to Karabakh, to Ibreim Khan but the latter did not accept him. O.Kh. retreated to Chari and there he died because of grief. The messenger was sent to the King (George XII) to inform him about this. The Emperor (Pavel I, Emperor of Russia 1796-1801) awarded to Ioane and Bagrat, sons of the King for defeating of O. Kh. with the

Malta orders of St. John the Baptist, he also awarded Russian generals and other officers and granted to them the banners with the inscriptions “For defeating of Omar Khan of Avaria” (B.B.73-75). In 1800 King George (George XII) ordered to mint the icon of St. George called Bochorma, by the power of which O. Kh. was defeated (B.B. 74) the ally of Alexander, son of the king. In September (1812), at Kvareli, in the battle against Colonel Tikhanovski, there was Ali Skant, relative of O. Kh., participating with 3000 Lezghins in this successful battle (T. B. 85).

* Some anachronism takes place in the text. Erekle II founded the duty forces in 1774, after decease of Teimuraz II (1762).

** According to Teimuraz Bagrationi’s information this occurred in 1785.

T. Koridze

PRIESTS OF ANI – were mentioned in: judgement of 1218, by Epiphanius, Catholicos Patriarch of Georgia (1210-20), (I. Ya. Marr, Inscription by Epiphanius, Catholicos of Georgia, Gazette of the Academy of Science, 1910). Judgment was made on dispute between Orthodox Christian population of Ani and the P.A. The inscription is made in Georgian Asomtavruli alphabet on the facade of Ani Church. The inscription confirms one more time that the territory of former Armenian Kingdom of Ani (was eliminated by Byzantium in 1045. King David IV the Builder (1089-1125) annexed it to Georgia in 1124), at a time of making of the inscription (1218) was within the territory of Georgia and the Armenian Orthodox churches, according to the hierarchy, were subordinated to the Patriarchy of Georgia. The

inscription states: the dispute was caused by increase of the fees for the administration of sacrament (wedding, baptism, ministrations of Holy Communion). Sometimes dissatisfied parishioners did not even attend the divine service. Catholicos Epiphanius denounced the actions of the priests of A. and reduced the amounts of charges. Judgement by Epiphanius was approved by Grigol, the Armenian Bishop and Vahram, Emir of Ani.

G. Otkhmezuri

PRIEST SAHAK – his ethnical origin and exact period of his activities are unknown. Supposedly he was Armenian. Chaldeonite Priest S. was mentioned in: “Martyrdom of David and Tirichan” (MAGHL, I, 1963).

When after martyr death of David and Tirichan Nerses the Catholicos of Armenians went to Divri, the place of torture of Tirichan, he took with him S. with two priests – Grigol and Iovan (“Martyrdom of David and Tirichan”, 191).

T. Koridze

PRIEST IOVAN – his ethnical origin and exact period of his activities are unknown. Supposedly he was Armenian Chaldeonite. Priest I was mentioned in: “Martyrdom of David and Tirichan” (MAGHL, I, 1963).

When after martyr death of David and Tirichan Nerses, the Catholicos of Armenians (Nerses III, 641-661) went to Divri, the place of martyrdom of Tirichan, he took I. with him, together with two other priests –

Sahak and Gregory (martyrdom of David and Tirichan, 191).

T. Koridze

RAJABA – chief of Lezghins (2nd half of 18th century). R. was mentioned in: the document of 23rd February, 1774 issued by Erekle II (King of Kartl-Kakheti 1762-98), (Documents Issued by Erekle II, 1736-1797; 2008). The document states that Solomon I, King of Imereti (1752-84) captivated R., the chief of Lezghins (the Lezghins attacked Imereti and ravaged it) and sent him, accompanied with the guards to Erekle (p. 97. F. 1461, notebook 12, Doc. #97).

K. Nadiradze

RANI (ARAN) – destination of the territory of Caucasian Albania* changed in Arabian manner (Ar-Ran). According to the medieval sources (from 9th century), Aran included the territory of interfluvium between Kura and Arax rivers (currently the Mili valley) with the cities: Barda (center), Ganja, Belakan (Paitakaran). From Aran originates the dynastic title of local rulers “Aranshah”. R. was mentioned in: Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings” and “Conversion of Kartli by Nino”, Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali”, “Matiane (Chronicles) of Kartli”, “Life of David King of Kings” (K. Ts. I, 1955); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973).

R. is Karabakh (V.B. 205, 269, 632). Timur Lang (Tamerlane, ruler of Central Asia 1370-1405) came to Rani “now called Karabakh” (V.B. 269). Targamos was the

father of R. and Movakan populations ... (L.M. 5). King of Khazars**, after campaign in Caucasus, gave to his nephew “Rani and Movakan” (L.M. 12). Coronation of Aderk, King of Kartli (approx. 2nd century B.C.) was attended by the Armenians and “Persians of Rani” (L.M. 35). When King of Persia “Kasre”**** accepted the offer of Georgians and married his son Mirhan (Mirian, King of Kartli, 1st half of the 4th century) with the daughter of Asfagur, King of Georgians, he arranged Mirian’s residence at Mtskheta and transferred to him: R., Movakan, Hereti (L.M. 64, 65, 67, 70; V. B. 71). Feroz, son in law of King Mirian, to whom Mirian gave “Rani up to Bardav” was not baptized. St. Nino “went to Rani” to convert Feroz to Christianity (L.M. 117, 126, V.B. 93). Bakar, son of Mirian (King of Kartli in the 40-60-ies of the 4th century) exchanged with his brother in law, Feroz, the land “Rani up to Bardav” given to the latter by Mirian, instead of the territory from Samshvilde to the Abotsi (Georgian historical territory to the south from Javakheti), (L.M. 130-131). Bakar built the churches in R. (L.M. 131). Ruler of Iran asked R. and Movakan from King of Kartli, Varaz-Bakar (70-80-ies of the 4th century), as, these territories were on the border of Iran, as he said. Here lived the “children of the Kings of Persia”. Because of fear Varaz-Bakar could not object and gave up R. (L.M. 136, V.B. 96). King of Kartli, Archil, son of Mirdat (20-30-ies of the 5th century) “declared about enmity of Persians”. Then the Eristavi of Persians, who was the Eristavi (Pitiakhsh) of R. and Movakan, set out against Archil. Archil met the enemies at the border of Kartli, at Berduji River (Dzegamchai River, currently in

Azerbaijan) fought with him, defeated and entered into R., ravaged it and returned home with the victory (J. 140). Later Archil ravaged R. and Movakan many times and Eristavi of R. could not resist him (V.B. 98, 99). Mirdat, son of Archil, King of Kartli (30-50-ies of the 5th century) intensified the fight against Persia and he ravaged F. and Movakan many times. As the Persians were engaged in wars in India, they could not send the troops against Mirdat (J. 141, V.B. 98). At that time, Eristavi of Rani was Barzabod. Though he fortified the fortresses, yet he was not able to resist Georgians. Barzabod had a beautiful daughter Sagdukht. When Mirdat learnt about her beauty, he sought her hand in marriage. Eristavi of R. was very glad to this (J. 142, V.B. 99). After decease of Mirdat, Sagdukht submitted to her father, Eristavi of R. Barzabod, to the city of Bardav and asked to enthrone her minor child, Vakhtang (Vakhtang Gorgasali, King of Kartli from 40-ies of the 5th century to the end of 5th c.) in Kartli. (Eristavis of Rani, the Pitiakhshs were the representatives of the power of Iran in Transcaucasia). Barzabod gave his consent (J. 144). The Ossetians attacked Kartli and together with the others they captivated the three-year-old sister of King Vakhtang, "passed Rani and Movakan" and returned by the road of Daruband (J. 146). When Vakhtang achieved age of fifteen, he decided to arrange campaign against Ossetia and asked his uncle, Varaz-Bakur, Eristavi of R. for assistance. Varaz-Bakur readily sent to him 12.000 horsemen, as the Ossetians used to ravage Rani as well (J. 150). Parsman Farukh, giant of Rani, who was in the army of Vakhtang Gorgasali, was challenged to a duel by Tarkhan,

the giant of Khazars, who broke his head and killed (V.B. 102-103). Vakhtang Gorgasali fought against Greece (Byzantium) by the order of the Shah of Persia. In this war, Varaz-Bakur, Eristavi of R., his uncle assisted him with the 200.000 troops of R. and Adarbadagan. At Perozha-Kafa fortress (supposedly at the border between Georgia and Armenia), which was built by Eristavi Feroz (son in law of King Mirian), the Armenians joined Vakhtang's troops (J. 159). Varsken Pitiakhsh (Pitiakhshs of Kvemo Kartli were appointed by the Shah of Iran. 60-80-ies of the 5th century) was appointed by Shah of Iran as Eristavi of R. (J. 216; V.B. 118). After decease of Varsken Pitiakhsh the King of Persia (Peroz, Shah of Persia 459-84) sent Darel as Eristavi of R. and Movakan and "ordered him to maintain good relations with Georgians" (J. 216-217). King of Persia, Urmizd (Shah of Iran, Hormizd IV 579-90) transferred to his son, Kasre Ambarvez (Shah of Iran, Khosro Parviz 591-628, he left Rani in 570-ies) Rani and Movakan for governance (J. 217; V.B. 118). Caesar Heraclius (Emp. of Byz. 610-41) passed the way of R. and entered Kartli second (628) time (J. 231). In result of attack of Murvan the Deaf (Marvan II, ibn Mohammed, the last Omnide Khalif, 744-50) "the countries of Kartli, Armenia and Rani were devastated" (J. 239; V.B. 124). Emir of Tbilisi, Humed, son of Khalil, "easily conquered all countries: Armenia, Kartli, Rani" (M.K. 257). Bagrat (Bagrat III, King of Georgia 975-1014) ravaged R. (M. K. 280). Bagrat (Bagrat IV, King of Georgia 1027-72) married off his niece to the "Sultan, King of Persia", who, in three years, passed R. and entered Hereti in secrecy (M.K. 308; V.B. 150). Bagrat arranged

campaign against Fadlon (Fadl ibn Shavur II, 1067-73). Emir of Gandza, entered Rani and ravaged it (V.B. 145). David (David IV, King of Georgia 1089-1125), killed 4.000 riders (1124) of Aghsunghul (Ak-Sonkur-i Akhmadil), Atabag of R., when he was on his way to Sultan (Muhammad ibn Muhammad, ruler of Iran Sultanate, 1117-31) fortified in the city of Shamakhia, to assist him, (L.D. 344, V.B. 161). George the Russian (Yuri Bogolyubsky, first husband of Queen Tamar (1184-1207/10)) took over the country of R. (V.B. 181). To celebrate birth of Lasha George, (King of Georgia 1207/10-23), (1193) Georgians ravaged R. and conquered the city of Barda (V.B. 179). “Noin, which conquered Adarbadagan, conquered R. as well” (supposedly Chormaghan Noin is implied, who fought against Albanian countries from 1235), (V.B. 258). George (George V, King of Georgia 1318-46) entered R. and imposed tribute (V.B. 256, 259, 260). Alexander (Alexander I, King of Georgia 1412-42) made R. and Movakan his tribute payers (V.B. 280). R. and Shirvan paid tribute to George (George VIII, King of Georgia 1446-66), (V.B. 283).

* Caucasian Albania, of the oldest states in the eastern Caucasus included the territories of the Republic of Azerbaijan and the southern part of Dagestan.

** In this period, mentioning of the Khazars in Georgian written sources is the anachronism. Khazars created their communities in North Caucasus only in the middle of 7th century A.D (See article “Khazars”)

*** Kasre Anushirvan Sassanid (creator of Sassanid dynasty Ardashan I, Period of his reign: 226-41) in the scientific literature, his mentioning in the source is regarded as anachronism.

K. Nadiradze

RAVMALA – Emir of Kars (Kari) (30-ies of 18th century). R. was mentioned in the constructor’s inscription on tower of Karsi Fortress of 1238 (V. Silogava, One Georgian Inscription on Karsi Fortress, Gazette, History #1, 1980). The inscription states that in 1238, in the period of reign of Rusudan (Queen of Georgia 1223-45), on sixteenth year of her rule, R., Emir of Karsi built the tower. Inscription demonstrates that irrespective of Mongol rule, by 1238, Kari is still within Georgia and it is governed by the Queen of Georgia through the official assigned by him – Emir. The same is confirmed by the Armenian inscriptions of Karsi Fortress (V.S. 161-174).

G. Otkhmezuri

RIZA-QULI BEG – brother of Shaverdi, Khan of Ganja (2nd half of 17th century). R.Q. Beg was mentioned in: Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981), Teimuraz Bagrationi “New History” (1983).

Shaverd, Khan of Ganja sent his brother, R.Q. Beg, to Kartli, to Teimuraz II (King of Kartli 1744-62) and Erekle II (King of Kakheti 1744-62, King of Kartli 1762-98) and asked for assistance against Fana-Khan (Khan of Karabakh 1747-62) (P.O. 165). Teimuraz and Erekle took over the country of Azerbaijan. Shaverdi Khan sent to them ten thousand Tumans via R.Q. Beg (P.O. 171). R.Q. Beg was the uncle of Mahmad-Asan-Khan, Khan of Ganja. The former was Karim-Khan’s (Karim Khan Zendi, ruler of Iran 1753-79) hostage in Persia. When R.Q. Beg returned to his country, his nephew did not let him into Ganja. Erekle II wrote the letter to Mahmad-Asan-Khan and called for

peace between them. He did not accept this, invited his uncle, R.Q. Beg and blinded him (T.B. 56).

E. Kvachantiradze

RUSUDAN – daughter of Circassian nobleman. R. was mentioned in: Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. 1973).

According to Vakhushti’s information, George (George XI, King of Kartli 1678-88, 1703-09) brought the daughter of Circassian noblemen to marry her with his son, but married her off to Vakhtang, his nephew, took them to Kharagauli and arranged modest wedding feast (V.B. 474). In the other case Vakhushti names R. as a wife of George XI (V.B. 815).

E. Kvachantiradze

OSSETIAN//OVSI – residents of Ossetia, population of central part of Caucasus Mountains, originated in result of joining of the nomad tribes (Scythians – Sarmatians - Alans) of Iranian origin, who settled in the north of Caucasus in various historical periods and local Caucasian tribes. Ossetian language is of Iranian group of the family of Indo-European languages.

Ossetians/Ovsi were mentioned in: Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings”; Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali”; “Matiane (chronicles) of Kartli”, “Life of King of Kings David”; Historian of the Period of Reign of Lasha-Giorgi (K.Ts. I, 1955); “Histories and Chronicles of the Crowned Monarchs”, Zhamtaaghmtsereli, Beri Egna-

tashvili “Akhali Kartlis Tskhovreba” (K.Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973); Sekhnia Chkheidze “Life of Kings” (1913); Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (Stories of Kartli) (1981); Oman Kherkheulidze “Reign of Irakli II” (1989); Teimuraz Bagrationi “New History” (1983); Historical Documents (MGL II, 1965; III 1970; VII 1981; VIII 1985; Historical Documents of Imereti Kingdom and Samtavros of Guria-Odishi (1466-1700), I, 1958).

O. are of pleasant appearance, with black eyes and eyebrows, slender, mostly women, stupid, ill-bred, free and proud in their countries and modest and cleverly speaking in other places, thieves and liars, grasping and greedy, libertine, sellers of the captives (V.B. 637). In the past the O. were Christians and were in parish of Nikozeli (Bishop of Nikozi, Kartli), currently they are only called Christians, the noblemen are Muslims and the peasants are Christians, though they are uneducated in both religions (V.B. 638) (see about customs, traditions, religion, activities and cloths in V.B. 637-341).

Georgians asked the O. for assistance against Persians dominating in Kartli and brought them to Kartli. O. killed the Eristavi of Persians, in addition, they eradicated all Persians in Kartli and freed Georgians from them (L.M. 13-14). Georgians asked for assistance of the O.s and Lezghins in the fight against Azo (according to “Kartlis Tskhovreba”, the commander of Alexander the Macedonian, who conquered Kartli, turn of 4th and 3rd centuries B.C.). They were glad as they did not want to pay tribute to Azo and joined Georgians. Parnavaz (King of Kartli, 4th-3rd centuries BC) mobilized Georgian

militaries, called Kuji (ruler of Egrisi) and O.s and defeated the Greeks at the ruined city in Artaani, which was called the City of Devils at that time (L.M. 23). King Saurmag (King of Kartli, 3rd century BC) mobilized the troops of Dzurdzuks and O.s and took over Kartli again (V.B. 58). To the east from Aragvi there is Darialli, built by King Mirvan (Mirian I., King of Kartli, 22nd century BC), which he turned into the fortress to protect from the Khazars and O.s, to prevent by-passing. Below it, there are the ruins of royal palaces to make the invaders to Ossetia stay there and settle (V.B. 358). Sumbat (Spaspet of the Armenians, tutor of King Artashan I, 160-150 BC) killed in battle numerous O.s and Lezghins and only small part of them escaped death. For the purpose of revenge over the Armenians the O.s moved to Kartli, became their friends, unified with them and always fought with the Armenians (L.M. 47). Artashan, King of Armenians (160-150 BC) and Sumbat Bivritian, his Spaspet set out to Kartli, encamped at Mtskheta and fought for five months. Georgians were supported by the O.s but yet it was hard for them and they asked for peace. King of Armenians agreed, concluded armistice with Georgians and O.s and left (L.M. 48). Georgians and O.s took advantage of the fact that the Armenians fought with the Persians and Greeks and attacked them. Artashan, King of Armenians, mobilized the army, assigned Zaren, his son as a commander and sent to fight against Georgians. Georgians and O.s met them in Javakheti, where they defeated Zaren and captured him. O.s wanted to kill Zaren to revenge for their Kings but Georgians did not let them to do this. When Sumbat Bivritian and two sons of the King of Armenians

(Artavaz and Tigran) arrived to Kartli with the Armenian troops, they sent the envoys to one another and concluded armistice. After this Georgians, Armenians and O.s made friends and fought with the enemies jointly (L.M. 48-49; V.B. 65). At a time of reign of Amazasp (King of Kartli, middle of 3rd century) great army of O.s passed via Dvaleti, encamped at Liakhvi (river in Kartli) and had a rest for eight days. They did not ravage the territory, as their purpose was Mtskheta (L.M. 55). The O. came to Mukhrani, to the north from the City (Mtskheta) (L.M. 55); In single combat Amazasp killed 15 distinguished giants. His warriors killed numerous O. giants and caused great harm to the O. (L.M. 56). Amazasp killed the O. Khuankhua (see article Khuankhua). Amazasp attacked the O., killed the King of the O. and eliminated their camp. In the next year Amazasp invaded into Ossetia, ravaged it and returned with the victory (L.M. 56-57). When Armenians called the O. to fight against Amazasp, they agreed gladly, as Amazasp was their deadly enemy. In the last battle against Amazasp, where he was killed, the O. were allies of Armenians (L.M. 57; V.B. 68). Ally of Kosaro, King of Armenians (King of Armenia Khosro II, 217-238) in his fight against Persians was Asphagur, King of Georgians[^], who opened the gate of Caucasus and led O., Lezghins and Khazars^{**}. They came to King Kosaro, to fight against Persians (L.M. 59; V.B. 70). In the period of reign of Mirian (King of Kartli, 1st half of 4th century) the O., Perosh and Kavtia and ravaged Kartli, Then Mirian attacked Ossetia, invaded into it and conquered it up to Khazareti^{**} (L.M. 68; V.B. 72).

When the King of Persians sent Eristavi

with the troops to impose tribute upon Armenia and Georgia, Armenians sent the envoy to Varaz-Bakar (King of Kartli, 4th century, 70-80-ies) and asked to open the gates of Caucasus, let the O. and Lezghins pass and resist the Persians (L.M. 136; V.B. 96). King Vakhtang (King of Kartli, 2nd half of 5th century) convened the session of high officials and called them for revenge over the O. (because of kidnapping of his minor sister, Mirandukht) (J. 148; V.B. 101). Juansher the Spaspet mentioned that they were in sorrow, because of the O., as young King (Vakhtang Gorgasali) was unable to be the military and command the army (J. 149). Vakhtang killed Bakatar, O. giant in single combat (see article Bakatar). Georgians (commanded by Vakhtang Gorgasali) defeated the O., killed and captivated many of them, captured most escaped O. and exchanged them in Georgians captured by the O. earlier (J. 156). After ravaging of Pachaniketi and Jiketi, Vakhtang Gorgasali approached Ossetia. Kings of O. scared by Georgians were locked in the fortresses. They requested 30 thousand best Ossetian captives listed by their names from Vakhtang in exchange for his sister. Vakhtang gave them 30 thousand captives and took his sister and in addition, he exchanged O. captives in Georgian ones, who were captured for 6 years, he also took the hostages from the O. and gave 30 thousand captives for them (J. 157; V.B. 104). King Vakhtang awarded the warriors distinguished with their courage and faithfulness in the war with the O. (J. 158). King of the O., Urduru attacked King Kvirike (Kvirike III the Great, King of Kakhet-Hereti, 1014-37) (see article Urduru). King Kvirike (Kvirike III) was killed by the O. slave (V.B.

562). Second spouse of King George (George I, King of Georgia 1014-27) was daughter of the King of O.*** and she gave birth to a son named Demetre. Daughter of King of O., oppressed by King Bagrat (Bagrat IV, King of Georgia 1027-72, elder son of George I) and his mother lived for some period in the Fortress of Anakopia (Abkhazia, western Georgia) with Demetre and later she left Georgia and asked for help from the King of Greeks (Caesar of Byzantium), to whom the Fortress of Anakopia was transferred (C.K. 295). In the fight against Emir of Gandza, Fadlon (1063-72), Dorgholeli, King of Ossetians (see article Dorgholeli) was the ally of King Bagrat (Bagrat IV, King of Georgia 1027-72). King George (George III, King of Georgia, 1156-84) could call any number of the O. and Kipchaks and they always came (Historian of Lasha-Giorgi, 367). In the period of reign of Tamar (Queen of Georgia, 1184-1207/10) the O., Kipchaks, Svanetians could not dare to steal anything (H.L.G. 369). Sons of the Kings of O. sought Queen Tamar's (1184-1207/10) hand in marriage; they were handsome and noble young men (H.Chr. 37). Young descendant of Ephraim, who are the O. was brought up at home of Queen Rusudan (sister of George III) (see article David Soslan). The O. are strong and powerful in battle (H.Chr. 46). Mother of King Tamar was Burdukhan, daughter of King of O. (see article Burdukhan). By the order of Rusudan (King of Georgia, 1223-45) the Gate of Dariali was open to allow pass to O., Durdzuks and other mountain warriors for the purpose of support in the fight against sultan (Jalal ad-Din, Shah of Khorezm) (Zh. 165; V.B. 204). King (David VII, King of Georgia

1247-70) got married with Altun, relative to Ossetians (see article Altun). Farejan, son of the King of the O. supported reign of David (David VIII< King of Georgia 1293-1311) (Zh. 294). At a time of Farejan's being there, the O. started to ravage Kartli and kill people. They took over Gori. Georgians approached Gori and made numerous attempts to take the city, many citizens were killed, both the O. and Georgians and they burned the city. When the situation of the O. became very hard, they sent the messenger to the Tatars (Mongols) encamped at Mukhrani to ask for their assistance. They provided support and separated Georgians and the O. Because of this between Georgians and the O. there was enmity up to the period of reign of George the Brilliant (George V, King of Georgia 1314-46), who drove the O. away. (Zh. 294; V.B. 239). Farejan, the ruler of Ossetians served to the King (David VIII) well but the Georgians and the O. were the enemies. Their enmity was so strong that they used to kill one another. The O., Satkhisa and Uzurbeg, who visited the City (Tbilisi) for trade, on their way back, met Rati Surameli, who was hunting with his small suite. The O. attacked them but Rati broke Sarkhe's helmet and killed him and when Uzurbeg attacked him, he cut Uzurbeg's shoulder and threw down from his horse and after this Rati's serfs killed him as well. The O., who saw this, ran away (Zh. 297-98; V.B. 240). In the battle "in front of Tsikare" between the King (David VIII) and Tatars (Mongols) the O. encamped in Gori were allies of the Tatars (Zh. 306). As David (David VIII) could not resist Bakatar (ruler of the Ossetians), he used to ravage Kartli, kill the people, though Ahmad of Surami and Rati fought with him

fiercely. Then Bakatar took away Dzami Fortress from Gamrekeli, son of Kakha and because of this Beka (Mtavari of Samtskhe) fought with him. Defeated Bakatar locked in the fortress and Beka approached this fortress. The O. requested the promise not to harm them. After this Bakatar died (Zh. 317). King George (George VI, the Minor, King of Georgia 1311-1313) approached the O. encamped in Gori and fought with them for three years (Monument of Eristavis, 350; Second T. 445). King (George V the Brilliant) freed the fortresses and towns conquered by the O. in Kartli and further he ravaged their country, punished the rebellious and subdued them, made them his tribute payers and brought peace to Kartli (V.B. 256). King Bagrat (Bagrat V, King of Georgia 1360-93) captured by Tamerlane (high commander of Central Asia, Emir 1370-1405) promised him that if he gave him the army, Bagrat would go to his kingdom and convert the mountain population – the Mtiulis, O., Dvalis, Svans and all other population to Islam (First T. 330; Second T. 455). King Svimon (Svimon I, King of Kartli 1556-1600) sent to shah, as contribution, the sons of Jews and O., King Rostom (King of Kartli 1633-58) changed this rule and sent the sons and daughters of Georgian peasants and noblemen to Iran (First T. 425). In 1737, the O. of Eristavi of Ksani took over Ananuri Fortress, the monastery and Akhlagori (C.Ch. 51). In 1741, Imam Quli-Khan resettled the population "to this side" from Ossetia and entrusted them to Givi Amilakhvari (commander of Zemo Kartli Sadrosho), then he returned and ravaged that area. This infidelity made the mountain O. angry, they closed the way to kizilbashs and drove them

away; they wounded the Khan, killed Papua Mukhranbatonishvili, the Nasakhchibash, killed the Kizilbashes, arrived to Gori and from Gori to Tbilisi (P.O. 48) The O. and Circassians, who came to support Givi Amilakhvari, attacked Sabaratashvilo, ravaged the areas surrounding Birtvisi, Kumisi and the territory located higher and they became so impudent that they even permanently robbed the outskirts of the city (P.O. 70). The O. started to ravage Zemo Kartli (P.O. 100). The O. of Eristavi started to ravage Zemo Kartli. King Erekle (King of Kakheti 1744-62, Kartl-Kakheti 1762-98) assigned against them the Lezghins of Antsukhi, Tebe and Kirakhi subordinated to him. They ravaged Ossetia and moved to Imereti (P.O. 110). Lord of Kakhetians (Erekle II) set out from Ananuri to attack Ossetia. He assigned Jimsher, Mouravi of Tushs as the commander of Eristavi's troops and followed him. The O. met him and the battle started. Jimsher fought with fortitude and made the army to fight as well. Lord arrived too and they attacked the O. and drove them away, chased and drove them into the towers and sieged them. Georgians took over 40 towers and burned them, captured Orus and killed him, Young Erekle fought like 15-years old Vakhtang Gorgasali (King of Kartli, 5th century), the fighter with the O. and defeater of their giants (P.O. 113). When the O. of Eristavi of Ksani learnt about defeat of the Aragvi O., they immediately came to King Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli, 1744-62), begged for mercy and paid full amount of taxes (P.O. 114). The troops of Georgians, Circassians, O., Caucasians gathered in Tbilisi and on 10th February 1750, under commandment of the Kings Teimuraz and

Erekle set out to fight against Fana-Khan (Khan of Karabakh // Shusha 1747-1763) encamped in Ganja (P.O. 165-66). In 1750 the Kings defeated Fana-Khan, ravaged the countries of Adrbejan and returned to Tbilisi with the victory. The troops participating in this battle, including the troops of O., were awarded and returned to their countries (P.O. 173). The Kings mobilized the troops of Kartli and Kakheti, O., of this and that side of Caucasus Mountains, Tushs and Pshavians, Mokheves and Khevsurs and troops of mountain peoples, who subordinated to Georgian Lord (Erekle II) and they set out to Ganja, from where they planned to defeat Aji-Chalab (Khan of Shak, 1743-55) (P.O. 191). At the border of Kazakh and Shamshadil, in the battle between son of Aji-Chalab and Erekle, the enemies rushed into the center of Georgian troops and drove away the troops of the O., fighting on the side of Georgians. After this, King Erekle attacked with the entire power (P.O. 202). After defeating of the Lezghins at Mchadjivari, the Lezghin troops continued to ravage various districts of Georgia. The troops of Circassians, Kalmukhs, Jiks, Kists, Ghlighvs, Noghi and O., together with their commanders invited by the Kings (Teimuraz II and Erekle II) for their support arrived to Ananuri. They were of various religions, some Muslims, many of them were pagans "ill-bred, eating strange food, some of them handsome and some ugly, without hair and beard, strange noses, good riders and archers and smart" (P.O. 219). Kings located in Dig-homi and at Vere Gorge the troops of Circassians, Kalmukhs, Jik, Kists, Ghlighvs, Noghi and Ossetians invited to Georgia. When the Lezghins learnt about this, they retreat and

therefore, these troops staid there without any occupation. The commanders asked the Kings either to fight or to dismiss the troops and allow them to return to their countries. Kings ordered to return the troops to their countries, presented golden and silver weapons and Lari (the treasury) and to the Ossetians, who had the deeds on remuneration, granted by Bagrationi, they resumed the remuneration payments, they paid good compensation to all those troops and sent them to their countries. The commanders of these troops promised the Kings that immediately upon their order they would come as their serfs and slaves and die for them at their service (P.O. 221). When the entire army of Dagestan sieged Kvareli Fortress, Kings sent to Circassia Ramaz Andronikashvili to request support and in result some troops of Circassians, Kalmukh and Ossetians came to support them (P.O. 228). After defeat of Lezghins at Kvareli Fortress the Kings gave Lari to the Ossetians and Circassians fighting on their side (P.O. 232). Besarion, Catholicos of Abkhazia (western Georgia) (Eristavi 1742-69) mentions himself as the Patriarch of "Ponto-Abkhazs, Ossetians and Dvalis, Likht-Amer, Racha-Odish-Guria and entire North, Elucidator and Educator" (Historical Documents of Imereti Kingdom and Guria – Odishi Samtavros I, 105-106; MGL III, 880). Chincol-Musa (Chief of Dagestan) crossed Liakhvi (river in Shida Kartli) and ravaged the Ossetians of Samachablo (O. Kh. 76). Tormasov (Alexander Tormasov, high official of Georgia 1809-11) eliminated several innocent Ossetians on whom the Eristavis squealed as they wanted to eliminate the Ossetians following their customs (T.B. 75). When the King (Solomon I, King of

Imereti 1789-1810) arrived to Imereti, he was accompanied by Leon, son of Iulon, who was the son of King (Erekle II, King of Kartl-Kakheti) and he sent him to Liakhvi via Racha to raise Ossetians against Russians. He mobilized the Ossetians and arrived to the place in the vicinity of Tskhinvali. When Akhverdov, Governor of Kartli learnt about this, he arrived to Tskhinvali with Russian troops but he could not stand the battle with Ossetians and sheltered in Tskhinvali Fortress. Then the Ossetians burnt and ravaged the area of Tskhinvali and retreated (T.B. 77). George, son of Eristavi, together with 300 Russians and about one thousand Georgians sent by Ermolov (Alexey Ermolov, high official of Georgia 1816-27) fought with the Ossetians at Mdvoleti lake. Russian and Georgian army was defeated. 140 Russians and up to 300 Georgians were killed. Ossetians gained their cannon, which was later redeemed from them for 60 tumans (T.B. 88). According to census 1770 of Kartl-Kakheti, there were Aragvi Ossetians: in Zakha, Truso, Chvrivi, Khada and Ghude – 1200 families, Ksani Ossetians – 2.000 families and Ossetians of Machabeli – 860 families (MGL II, 420). In 1778, Tevdore Vardzielashvili, who sheltered in Karbi, in Cheltia's estate, wrote to Erekle II that Gogia, the nephew of this Cheltia sold the O.s as captives. The owners of these O. attacked Tevdore and ravaged his place. Erekle II ordered Sakhltukhutsesi, Georgia, to protect the claimants from the O. (MGL VII, 397-98). According to the decree of 1782, if the Christian man married off his daughter to the Ossetian and become his relative in law, he would be punished strictly and a man could get married with the Osse-

tian woman only if she was converted into Christianity (MGK II, 451). In 1785 Zaza Machabeli applied to the King (Erekle II) stating that as the O. were settling in Kartli, by his (King's) order, he asked for permit to prevent settling of O. in his estate. King ordered the O. to leave the estate to Machabeli (MGL VII, 99-100). In 1789 Ivane Koberidze wrote to Erekle II that he was a man damaged by the O. and Lezghins and asked for donation (MGL VIII, 21). In 1792. In 1778, Tevdore Vardzielashvili, who sheltered in Karbi, in Cheltia's estate, wrote to Erekle II that Gogia, the nephew of this Cheltia sold the O.s as captives. The owners of these O.s attacked Tevdore and ravaged his place. Erekle II ordered sakhltukhutsesi, Georgia, to protect the claimants from the O.s (MGL VII, 397-98). Monk Gelikashvili wrote to Erekle II that he and his companions were captured on their way to Dzaghina by O.s and later they were sold. He was rescued by Karaji the Ossetian for 9 tumans and brought him back but he settled in his home and demanded his money back - as he was sold by Machabeli and he claimed for justice (MGL VII, 438). Shio Begiashvili wrote to Iulon Batonishvili that the O.s killed his only son, who had left three orphans, he was blind and he asked for exemption from taxes until the orphans grew up (MGL VII, 753). Iese Msajuli wrote that someone Farnuza and his Ossetian serf stole his 3 horses, weapons, the gun and nabadi. That Ossetian serf was captured by someone Jachishvili Elizbar and took away a horse from him (MGL VII, 541). Teimuraz Palavandishvili asked Erekle II to free his estate from the O. as the O. and people accompanying the O., settled in his estate were robbers and thieves (MGL VIII,

160). In 1795 Toma Meghvinetukhutsesishvili wrote to Erekle II that when Iulon (son of Erekle II) was in Ossetia, he ordered to ruin all fortresses, which were to be ruined (MGL VIII, 313). In 1795, the Revazishvilis, serfs of Svetitskhoveli wrote that Ivane Kvaliashvili sent the O. to their old man and they tortured him mercilessly (they hang him with the breasts and tore away the nails on his feet) (MGL VIII, 317). In 1795 Datuna Machabeli wrote that someone Bardzim and Zaza captured his Ossetians (MGL VIII, 321). In 1795 Zaal Davitashvili wrote to Anton II (Catholicos Eastern Georgia 1788-1811) that the infidel O. caused to him great damages (MGL VIII, 337). In 1796 Gogia Tsitsishvili wrote that his serf was captured in Nikozebi (village in Kartli) by Georgian and O. and sold him for 14 bulls to the Mirzashvili Samouravo and he informed that they intended to sell him one more time (MGL VIII, 363). In 1797 David Eliozashvili wrote to Queen Darejan that at a time of Agha-Mahmad-Khan, when there were disturbances, the servant with the O. troops attacked his relative, burned the church and took with him 500 kodis of wheat (MGL VIII, 447). In 1799 Kherkheulidze wrote to George XII (King of Kartl-Kakheti, 1798-1800) that two O. residing in their village were sold by someone of Imereti, servant of Davitashvili. For this, the O. were his enemies (MGL VIII, 555). In 1800 wife of Gogia Bitadze wrote to the King (George XII) asking to make her children sold by Taktakishvili his own serfs but not to allow their sale to the O. (MGL VIII, 629). In 1800 Mroveli (Ruisi Bishop) wrote to George XII that the Tavdebi Monastery of Godmother emptied not because of bad times but rather

because of the O. (MGL VIII, 614-13). Monk Gelikashvili wrote to Erekle II that he and his companions were captured on their way to Dzaghina by O. and later they were sold. He was rescued by Karaji the Ossetian for 9 tumans and brought him back but he settled in his home and demanded his money back as he was sold by Machabeli and he claimed for justice (MGL VII, 438). Shio Begiashvili wrote to Iulon Batonishvili that the O. killed his only son, who had left three orphans, he was blind and he asked for exemption from taxes until the orphans grew up (MGL VII, 753). Iese Msajuli wrote that someone Farmuzza and his Ossetian serf stole his 3 horses, weapons, the gun and nabadi. That Ossetian serf was captured by someone Jachishvili Elizbar and took away a horse from him (MGL VII, 541).

T. Koridze

* It is anachronism. To laud Mirian, the first Christian King and declare that he was the son of Ardashir I, the author shifted the periods of reign of Mirian and the kings preceding him by several decades.

** Mentioning of Khazars in this period is anachronism (see article Khazars).

*** According to the data of Byzantine chronograph George Cedrene, name of spouse of King George, of Alan (Ossetian) nationality was Alde. She supported the Caesar of Byzantium and transferred to him the impregnable Fortress of Anakopia and the king (Caesar) granted to her son the title of magistrates (Georgica, v. V, Tb. 1963, p. 58).

SABA – father of Jibghu Khakan (deceased in 590). Prince of Ashina Dynasty of Western Turkic Khaganate . S. was mentioned in: Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali” (K.Ts. I, 1955).

“S., King of Turks” was killed in the campaign of Turks against Iran (J. 220).

G. Otkhmezuri

SAGDUKHT – mother of Vakhtang Gorgasali (King of Kartli, second half of 5th century). S. was mentioned in: Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali” (K. Ts. I, 1955).

S. was Barazbod’s (Iranian official, Mirzapan of Kartli and Albania) daughter, famous with her beauty. Mirdat (King of Kartli, 30-50-ies of the 5th century), son of Archil (King of Kartli, 20-30-ies of the 5th century) learnt about her beauty and asked his father to marry him with her (J. 141). S. was brought to Mtskheta and the great wedding was arranged. Queen S. asked about the Christian religion, the Gospel was translated for her. S. abandoned Zoroastrianism and was baptized. She built Sioni Church at Samshvilde. S. gave birth to two daughters Khuarandze and Mirandukht and one son Vakhtang (J. 142-3). After decease of her husband, scared of punishment from her father because of her conversion and to prevent enmity to her son, S. arrived to Bardavi, to her father. She begged him not to force her to leave Christianity and not to harm Vakhtang and in exchange Vakhtang would remain the citizen of Sassanid Iran. Barzabod forgave his daughter and fulfilled all what she asked. Queen S. returned to Kartli and ruled the country with the power and assistance of her father (J. 144-5).

E. Kvachantiradze

SAHAK (SHAHAK) – Catholicos of the Armenians (387-438). According to the tradition, he was believed to be the grand child of grand child of Gregory the Enlightener. He did not support the conspiracy against Artashes III (423-28) the last Ar-

shakunian King dethroned by the order of the Shah of Iran in 428 and for this he was also “removed from the position of Patriarch” and sent to Iran. The Kingdom of Arshakids, as well as Patriarchy of the progeny of Gregory the Enlightener has terminated. The Chalcedonic sources regarded such end as just outcome of their separation from the Orthodox religion. S. Catholicos was mentioned in: Arsen of Sapara “On the Division of Georgians and Armenians” (1980).

The vision of Saint S. who saw the golden nucleus and inaphor on the holy altar, as together with the end of reign of the Arshakunians the priesthood of the progeny of Saint Gregory ended as well (A.S. 83). S. was the grand child of St. Gregory (Arsen of Sapara implies Gregory the Enlightener // Parthian) (A.S. 86). Armenian noblemen and laics followed the religious leaders and abandoned the laws established by St. S. (A.S. 87).

T. Koridze

SALOME OF UJARMA (UJARME-LI) – daughter of Trdat III (298-330), King of Armenia, spouse of Revi, the son of Mirian, King of Kartli (280-337). S. U. was mentioned in: “Conversion of Kartli” (MAGHL I, 1963); Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings” (K.Ts. I, 1955); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973).

Constantine I the Great (324-337) made the Kings of Georgia and Armenia, Mirian and Trdat the relatives in law: son of Mirian, Rev, got married with the daughter of Trdat, S. U. (L.M. 70). S.U. asked severely ill Saint Nino to retell her how she arrived

to Kartli (Conversion, 105); King Mirian gave Ujarma, as the residence to Rev and his spouse S. U. (L.M. 71; V.B. 90). The faithful queen S. U., daughter of Trdat, the King of Armenians, spouse of the son of King Mirian described life of Saint Nino (L.M. 72) Saint Nino ordered to pass one cross to S. U., to erect it in the city of Ujarma (L.M. 121). S. U. erected the cross in the city of Ujarma (V. B. 90). Rev and S. U. came to the settlement Bodi to see severely ill Saint Nino and informed the King and the queen about this (L.M. 126; V.B. 93). S. U. and Perozhavr of Sivni wrote down the life of Saint Nino (L.M. 127; V.B. 93). King Bakar // Bakur (337-357) together with the nephews and their mother, S.U. made the written oath (L.M. 131).

T. Koridze

SARA OF BETHLEHEM // SARA NIAPHOR – Armenian of Dvin, figure of the first half of 4th century, Niaphor (teacher of theology). S. B. was mentioned in: “Conversion of Kartli” (MAGHL I, 1963); Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings” (K.Ts. I, 1955); Vakhushti Batonishvili, “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973).

Susana, mother of Saint Nino served to Niaphor S. B. in Jerusalem (Conversion, 107; L.M. 72; V. B. 73). Saint Nino served for two years to Armenian old woman from Dvin. She told Saint Nino about crucifying of Jesus Christ, martyrdoms, burial, rising, about significance and shroud (Conversion, 110). S.B. advised to Jubenal, Patriarch of Jerusalem to marry his sister Susana with Zabilon, enlightener of Branjs (L.M. 75-76). S. B. informed Saint Nino about city

of Mtskheta, or location of the shroud of Christ (L.M. 78-79); S.B asked the woman that arrived from Epheos about religion of Queen Ellen (LM., 79). Saint Nino asked S. B. to send her to Queen Ellen (LM. 79). S.B. informed the Patriarch of Jerusalem about Saint Nino's desire to visit Queen Ellen (mother of Constantine I, the Emperor of Rome) (L.M. 79). Saint Nino learned some Armenian language from S.B. (L.M. 85).

T. Koridze

SARANG ALKHAZ – commander of Turk-Seljuks, ruler of Gandza (11th century). S.A. was mentioned in: “Matiane (chronicles) of Kartli”, “Life of David King of Kings” (K. Ts. I, 1955).

Bagrat (Bagrat IV, King of Georgia, 1027-72) defeated and captivated Fadlon (Fadlon II, Fadl ibn Shavur, Emir of Gandza 1067-73). Alf-Arslan (Sultan of Seljuks 1063-72) sent S.A. as an envoy to Bagrat. With his solicitation Bagrat sent Fadlon to Gandza. S.A. accompanied him (M.K. 312). Malik-Shah (Sultan of Seljuks 1072-92) conquered Gandza and assigned S.A. as its ruler. S.A. fought against George (George II, King of Georgia 1072-89). In the battle at Partskhisi (village in Kvemo Kartli) George II defeated and drove away S.A. with the assistance of Aghsartan (Aghsartan I, King of Heret-Kakheti 1058-84) and only evening and darkness saved the troops of S.A. (M.K. 317; L.D. 318).

E. Kvachantiradze

SENEKERIM – Senekerim Artsrun, the last ruler of Vaspurakan Kingdom (990-1021), S., oppressed by Seljuks transferred his Kingdom to Byzantium in 1021 and he, with his family, settled in Kapadokia. S. was mentioned in: “Matiane (chronicles) of Kartli” (K. Ts. I, 1955).

Mariam, mother of Bagrat (Bagrat IV, King of Georgia 1027-72) was daughter of S. (M.K. 299).

E. Kvachantiradze

SEVINJ – King of Kipchaks (11th century). S. was mentioned in: “Histories and Chronicles of Crowned Monarchs” (K.Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973).

Queen Tamar's (Queen of Georgia 1184-1207/10) future husband (Yuri Bogolybsky, ruler of Novgorod 1172-75) was exiled by his uncle Savalat (Vsevolod) from his country and S., King of Kipchaks sheltered him (H.Chr. 36). In Shamkori battle (1195) against Atabag of Azerbaijan, Abu-Bekr (Abu Bakr), Savalat, S.'s brother was on the side of Georgians (H.Chr. 64). “Then Sevinch, brother of Kipchak King was invited to (Queen) Tamar with great army” (V.B. 182. V.B. thought that Sevinch was brother of King of Kipchaks).

K. Nadiradze

SHABURAN – city in the historical Azerbaijan, at Caspian Sea. Sh. was mentioned in: “The Histories and Chronicles of Crowned Monarchs”, Zhamtaaghmtsereli (K. Ts. II, 1959): Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973).

George (George III, King of Georgia 1156-84) arranged campaign to support Aghsartan (Shirvanshah 1149-1203), he took over the city of Sh. and returned it to him (H.Chr. 17; V.B. 169). Battle between David (David VII, King of Georgia 1249-70) and Berka Kaen (Kaen of Golden Horde 1255-66) took place on Sh. field. Georgians won (Zh. 249).

E. Kvachantiradze

SHAHANSHA – ruler of Ani. Sh. appears in the title of Georgian Kings from 12th century. It was mentioned in: the deeds of Georgian Kings (CGHD I, 1984; Chr. II, 1897; ADP I, 1991).

In the historical sources Georgian Kings were titled as “King of Abkhazians, Georgians, Rans, Kakhs, Armenians, Sharvansha and Sh.” For the first time Sh. appeared in the title of George III (1156-1184) (CGHD I, №11, 12) and later in the titles of the other Kings of united Georgia (including George VIII, 1446-1466), (CGHD. I, #14, 22, 23, 37, 39, 41,42; T.J. Chr. II, 241; ADP. I, 212-316); After decomposition of united Georgian feudal monarchy (2nd half of 16th century) Sh. were mostly the Kings of Kartli and in some cases Kings of Kakheti and Imereti (ADP I, 212-359); though this was the tradition only, rather than reflection of actual situation.

G. Otkhmezuri

SHAK – historical region in the territory of current north Azerbaijan. In the 3rd-4th centuries, region of the Caucasian Albania (see article Rani); from the 5th century,

the part of Hereti, eastern region of Georgia. In the end of 14th century it was mentioned as independent state. In 1551 Sh. was conquered by Iran. In 1743 (47) Shak (Nukhi) Khanate was created with the leadership of Aji-Chalab. In 1805 Russia annexed Sh. and in 1813 finally confirmed this by the agreement of Gulistan. Sh. was mentioned in: Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali”, “Matiane (Chronicles) of Kartli”, “Life of David King of Kings”, historian of the period of reign of Lasha-Giorgi, Sumbat Davitis-dze “Tskhovreba da Utskeba Bagratonianta” (Life and Tale of the Bagratonians” (K. Ts. I, 1955); Beri Egnatashvili “Akhali Kartlis Tskhovreba”, “Akhali Kartlis Tskhovreba”- the second and third Text (K.Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973); Parsadan Gorgijanidze “The History” (1926); Sekhnia Chkheidze “Life of the Kings” (1913); Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia) (1981); Oman Kherkheulidze “Reign of Erekle II” (1989); Teimuraz Bagrationi “New History” (1983); Paris Chronicles (1980); Bagrat Batonishvili “Akhali Motkhroba” (New Story), (1941); Eprem Mtsire “Utskebai Mizezsa Kartvelta Moktsevisasa” (Ephraim the small “Taleon the Reason for Conversion of the Georgians), (1959); historical documents (MGL II, 1965; Chr. II, 1897, G.D.I.A.N., 1967); “Meskhuri Matiane” (Mesketi Chronicles), (1961).

King of Kartli, Vakhtang Gorgasali (approx. from 40-ies of the 5th century to the end of 5th c.) built the church in Mtskheta, at “Sveti Tskoveli” and “assigned Katholikos as Patriarch”, in addition, the sixth Ecumenical Council (7th century), at a time of

reign of Emperor Constantine Poghonat (Emp. of Byz. 668-85), approved and since that time, Sh. is included into the Mtskheta Catholicate parish (Eprem Mtsire 45, Deed of Mtskheta, issued in approx. 1638, Chr. II, 453, repeats this information) the same is confirmed by the deed issued by Sultan (Murad III or Mahmad III) in 1590 (Г.Д.И.Н.А. Doc. #221). Archil, Erismtavari of Kartli (8th century) transferred Sh. for governance to the nephews of Adarnase the Blind (Klarji Bagrationi), (J. 244). At a time of reign of Kvirike – King of Kakhet-Hereti (Kvirike III, 1014-37) Sh. was included into the Macha administrative unit (Saeristavo). [Kvirike] “assigned in Hereti the Eristavi of Macha and allocated to him the territory downwards from Machis Tskali (Atsimi River), including eastern Shaki” (V.B. 561). In the army of George (George I, King of Georgia 1014-27), at a time of fight against Basil (Emp. of Byz. 976-1025) in Trialeti (1021) there were the warriors of Shaki (S.D. 383). When Timur Lang (Tamerlane), (ruler of Central Asia 1370-1405) arrived to Sh. the Lezghins, Shirvanians submitted to him and worshiped him... At that time Timur Lang’s captive was Bagrat (Bagrat V, King of Georgia 1360-93), (B.E. 329, Second T. 454). When Timur Lang learnt that Bagrat and his son, George crushed his army, he enraged, mobilized the army, left Sh., arrived to Bardavi and in March 1387 invaded into Georgia (B.E. 330, Second T. 457). At a time of reign of George (George VIII, King of Georgia 1446-66, King of Kakheti 1466-76), Sh. was within the composition of Georgia (Second T. 476). At a time of reign of Constantine (Constantine II, King of Kartli 1478-1505), the Meskhetian merchant

sold in Sh. the silk. The Meskhetian quarreled with the trader from Shaki. The trader beat him. Then Meskhetian threatened him with Atabag of Samtskhe, Kvarkvare. The trader of Shaki became angrier and beat the Meskhetian trader severely and took away all his property and drove him away and said: your Atabag can not fasten me to my shop for my behavior. The Meskhetian made complaint to Atabag and then Atabag came to Sh. with the troops, took everything from the trader of Shaki and returned the property to the Meskhetian. Because of this occurrence the disagreement arose between conciliated Constantine and Kvarkvare (V.B. 708-709). Asan-beg (Hasan-Sultan), owner of Shak-Shirvan, as he was subordinate of Shah Ismail (Ismail I, Shah of Iran 1501-24) and he had friendly relations with him, desired to occupy Kakheti. Then Levan (King of Kakheti 1518-74) desired to make peace with Asan-Beg, but the latter did not wish this. Then levan mobilized the army, set out against Asan-Beg, ravaged Sh., killed Asan-Beg and returned to Gremi with rich war spoils (B.E. 363, V.B. 403, 572), (supposedly this happened shortly after decease of Shah Ismail). After this, Davrish Mahmad (Devrish Muhammad), son of Asan-Beg became the ruler of Sh. Mahmad apostated from Shah Tamaz (Shah of Iran, Tahmasp I, 1524-76) and became the enemy of King Levan. Shah-Tamaz sent Levan to punish him. Levan Ravaged Sh., killed Davrish-Mahmad and sent his head to the Shah (Third T., 505; V. B. 574). Though Shirvan obeyed to Shah-Tamaz, the Georgians periodically ravaged it and the Shirvan population blamed the Shakians for support to Georgians. Therefore, Shah-Tamaz “stood” at Sh. The Shaki

population escaped to Kakheti and asked assistance from King Levan. Leaders of Shaki fortified in Gelasan-Gorasn fortress. Shah-Tamaz approached the fortress. Sh.'s owner had to escape at night. "Master of Kakheti, Levan" submitted to Shah with lavish gifts. He accepted the gifts and forgave "Master Levan" the occurrence with the Shaki. Sh.'s leaders, who were captured, "were sentenced to death and new master was assigned to Shak" (P.G. 3-4: "Shah-Tamaz ravaged Shak" – V.B. 716). Shah-Tamaz was in Sh., when Kaikhosro, Atabag of Samtskhe submitted to him, swore to be obedient to him and lead him to Samtskhe. At that time, there were the Ottomans. Tamaz took over the fortresses and ruined them (P.G. 5, B.E. 364). After conquering of Sh., Shah-Tamaz decided to set out against Luarsab (Luarsab I, King of Kartli 1527-56), (B.E. 364). Shah-Tamaz became the relative in law of the Atabag of Samtskhe. When Luarsab learnt about this, he arranged campaign against Atabag; ravaged Samtskhe-Javakheti ... when Shah was informed about the situation, he set out with the army to assist Atabag. He ravaged Sh. and entered Kartli (V.B. 404, P.G. 4-5). Svimon (Svimon I, King of Kartli 1556-69, 1578-99/1600) defeated his own brother, Daud-Khan, who was assigned by Shah-Tamaz as the ruler of Tbilisi and Kvemo Kartli, at Tabakhmela (outskirts of Tbilisi) and approached Tbilisi. Shah was notified about this situation and he called the Muslims for help. He sent great army to Kartli and Shamkhil-Sultan, ruler of Sh. among them (B.E. 368, Third T. 513). Alexander (Alexander II, King of Kakheti, 1574-1605), together with Lala-Pasha (Mustafa Lala Pasha, commander of Ottomans) set out

against Shak-Shirvan (1578). Lala-Pasha encamped the army in Sh. (Third T., 523; V.B. 578; P.G. 13, P.Chr. 52, "Meskhuri Matiane" 50). In the period of reign of Imam-Quli Khan (King of Kakheti David II, 1709-22), to provide assistance to Kakheti, in hostilities against Chari, Shah sent Sultan, the ruler of Shirvan. When Sultan arrived to Sh., the Chari Lezghins attacked him and killed (V.B. 498, 618). Shah-Abbas (Abbas I, Shah of Iran 1587-1629) made Kakheti, including "Eliseni, Tsuketi, Shakikhisi (Shak)" his Khanate (V.B. 539). Ruler of Karabakh, Fanah-Khan (1747-63) oppressed severely the Khans of Ganja-Nakhchevan. They applied for assistance to Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli, 1744-62) and Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, Kartl-Kakheti 1762-98). Father and son offered Aji-Chalab, master of Shak-Shirvan (first Khan of Shak, Hadji Cheleb Kurban Oghlu, 1743-55) to participate in the campaign (1750), (P.O. 166). Fanah-Khan was defeated. The winners sent the messenger to Shak-Shirvan (P.O. 170). Erekle and Teimuraz decided to arrange campaign against the Lezghins of Char-Belakan. Aji-Chalab was the ally of the Kings. He betrayed them at a time of battle and Georgians were defeated (battle of 1751 at Agrichai), (P.O. 177-182; O.Kh. 53). In 1752, Agha-Kishi defeated Erekle and Teimuraz. He returned home as a winner, mobilized the army of Shak-Shirvan and set out against the father and son in the same year. Georgians won (T.B. 49). Nursalbeg, master of Khundzakh mobilized great army of Lezghins, arrived to Shak-Shirvan and from there, unexpectedly attacked Bodbe (place in Kakheti) and ravaged several districts (T.B. 55). By 1789, Erekle, Fathali

- Khan of Daruband and Mahmad-Khan of Shaki decided to arrange campaign against Ibreim, Khan of Karabakh, as Ibreim "has forgot all good done to him by King Erekle" (T.B. 60). Erekle's signature on the official deeds was as follows: ... Ruler of Shaki (MGL II. 447, 457, 477). Agha-Mahmad-Khan (ruler of Iran 1794; Shah 1796-1797) offerer to Erekle to subordinate to him and promised to "give" him Sh., Shirvan, Ganja ... and assign as the ruler of Azerbaijan. Erekle did not agree, as he had given the oath to Russians (treaty of 1783 between Russia and Georgia is implied) Georgians were severely defeated (Krtsanisi battle 1795), (B.B. p. 65). In 1796, Russian General Zubov occupied Shak-Shirvan ... (B.B. 67). In Kartli, Shak-Shirvan... there was the famine and loaf of bread could be bought for one tuman (B.B. 68). Marques (Philip Paulich, High Official of Georgia 1811-12) crossed Kura River, to view Sh., Shirvan, Daruband and Baku, as all these places were conquered by Russians (T.B. 80).

K. Nadiradze

SHAMKOR – city in the Republic of Azerbaijan. In 7th century it was conquered by Arabs, later it belonged to the Emirs of Ganja. In 1235 it was ruined by Mongols; in 16th-17th centuries it was owned by Kizilbashs, in 1803 it was annexed to Russia. In certain period (13th century, 18th century) it was within Georgia. Sh. was mentioned in: "Matiane (chronicles) of Kartli" Historian of the period of reign of Lasha-Giorgi (K.Ts. I, 1955); "Histories and Chronicles of the Crowned Monarchs", Basili Ezosmodzghvari "Life of Queen of Queens

Tamar", Zhamtaaghmtsereli (K.Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K.Ts. IV, 1973); documents of the period of reign of Erekle II (Historical Toponymics of Georgia, II, 2010).

Bugha-Turk (Bugha al Kabir, the commander, 862), (854) moved three hundreds of Khazar families via Daruband and settled them in Sh. (M.K. 265; V.B. 130). Bagrat (Bagrat III, King of Georgia 975-1014) arranged campaign against Fadlon, Emir of Ganja (Fadl ibn Muhammad Shadadian 985-1031), ravaged the country of Ran, approached the city of Sh., brought the catapults (throwing the boulders), broke the wall of Sh. (1010). On the following day Bagrat intended to enter into Sh., but Fadlon begged him for mercy (M.K. 280; V.B. 141). Georgian army, commanded by David Soslan, attacked Bardavi, Arzrum, Sh... (H.Chr. 60, V.B. 180) Georgian army encamped (1195) at Sh. The enemy's army was spread from Sh. to Shoti and Vardashan mountains and to the gate of Ganja (H.Chr. 68, B.Ez. 126; V.B. 182). David Soslan crossed the water of Sh. and started battle at the city gate and bridge (H.Chr. 70). The Shamkorians submitted the keys of the city to David Soslan, asked for peace and promised to subordinate (H.Shr. 70; B.Ez. 127; V.B. 183). When Georgian army left, Bubakar (Abubekr, Atabag of Azerbaijan) conquered Ganja and approached Sh. (H.Chr. 76). Lasha-Giorgi (King of Georgia 1207/10-23) took over Sh. (1219), (H.L.G. 370). Jalal-ad-Din (ruler of Khorezm) took over Sh. (1227) and surrounding lands, which belonged to Varam of Gagi (Georgian nobleman), (Zh. 171-172). When Sulkhav, the chief of Lezghins (Surkhai-Khan) learnt

about arrival of Vakhtang (Vakhtang VI, King of Kartli, 1716-24) to Sh. (1722), he left Ganja (V.B. 499). Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli 1744-62) and Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartl-Kakheti 1762-98) chased Agha-Kishi (son of Aji-Cheleb Kurban Oglu) defeated at Tulkitapa (at the border of Kazakh and Shamshadilo) up to Sh. (1752) (T.B. 49). Omar-Khan (Khan of Avaria +1801) ended his campaign in Georgia by passing Gogcha (lake in Armenia, same as Sevan), ravaged Sh. and left (T.B. 59). Mounted troops sent by Erekle (1789) to Ganja encamped in Sh. They ravaged Chingil, displaced the Shamshadilions, who moved to Ganja two years earlier and took them to Sh. After this King Erekle arrived to Sh. Fathali Khan of Daruband (Fathali Khan, ruler of Qubi Khanate (1758-89)) and Mahmud, Khan of Shak agreed upon their campaign against Karabakh (T.B. 60). According to Erekle's order (1791) "Georgians, Armenians, Ossetians and Tatars residing" in Kazakh, Baidar (historical region in Kvemo Kartli), Shamshadilo, Sh... – all are the slaves and their ruler is King Erekle (HTG. II, 203).

G. Otkhmezuri

SHARUR – country, i.e. land in Armenia. Sh. was mentioned in: Stepane Mtbevari, "Martyrdom of St. Martyr Gobron" (MAGHL I, 1963).

T. Koridze

SHARVANSHA – ruler of Sharvan. Sh. appears in the title of Georgian Kings from 12th century. It was mentioned in: the deeds of Georgian kings (CGHD I, 1984; Chr. II, 1897; ADP I, 1991).

In the historical sources Georgian Kings were titled as "King of Abkhazians, Georgians, Rans, Kakhs, Armenians, Sh. and Shahansha". For the first time Sh. appeared in the title of George III (1156-1184) (CGHD I, #11, 12) and later in the titles of the other Kings of united Georgia (including George VIII, 1446-1466), (CGHD. I, #14, 22, 23, 37, 39, 41,42; Chr. II, 241; ADP. I, 212-316); After decomposition of united Georgian feudal monarchy (2nd half of 16th century) Sh. were mostly the Kings of Kartli and in some cases Kings of Kakheti and Imereti (ADP I, 212-359); though this was the tradition only, rather than reflection of actual situation.

G. Otkhmezuri

SHAVERDI KHAN – Khan of Ganja (2nd half of the 18th century). Sh. Kh. was mentioned in: Teimuraz Bagrationi "New History" (1983), Oman Kherkheulidze "Reign of Irakli II" (1989), Papuna Orbeliani "Ambavni Kartlisani" (History of Georgia), (1981).

The opponents were Sh. Kh and Fana Khan (Khan of Karabakh 1747-63), who desired to be the khan of Ganja. Fana Khan mobilized the army. Sh. Kh. sent his brother, Riza Quli Beg to Kartli, to Teimuraz II (King of Kartli 1744-62) and Erekle II (King of Kakheti 1744-62, King of Kartl-Kakheti 1762-98) and promised to subordinate to them in exchange for assistance

against Fana Khan. The Kings mobilized great army. When Fana Khan heard about this, he raised the siege from Ganja (P.O. 164-65). Sh. Kh. sent to Teimuraz and Erekle ten thousand Tumans (currency), via his brother, Riza-Quli Beg (P.O. 171). Sh. Kh. was captured by Fana Khan and he was freed by Fathali Khan (ruler of South Azerbaijan). He came to Erekle, who gave him the army of Georgians and took over Ganja (T.B. 52). Sh. Kh. was the participant of the coalition army mobilized against Erekle and Teimuraz, which included also Fana Khan and Aji Chalab (first Khan of Shak, 1747-55). They could not dare to battle with the Kings and commenced negotiations (O. Kh. 48-9). Sh. Kh. and Agha Kishi, son of Aji Chalab set out with great army, encamped in Kazakh, further they moved to Baidar. Teimuraz and Erekle mobilized great army. When Sh. Kh. and Aghakish learnt about this, they decided to conciliate, but Georgian kings did not change their mind. Sh. Kh. and Aghakish returned to Kazakh (historical region in Kvemo Kartli) again. Georgian army defeated them and drove them away, chased them up to Ganja and eliminated greater part of their army. Sh.Kh. returned to Ganja (P.O. 200-02). Sh. Kh. was killed by his servant. His sons came to Erekle to ask for his support. King assisted them with the troops, they took over Ganja and made Mahmad-Asan Khan, Sh. Kh.'s son as Khan of Ganja (T.B. 52).

E. Kvachantiradze

SHAVERDI SULTAN – Shaverdi Sultan Ziad-Oghli, ruler of Karabakh (middle of the 16th century). Sh.S. was mentioned in: Beri Egnatashvili “Akhali Kartlis Tskhovreba” - Third T. (K. Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973); “Paris Chronicles” (1980); Parsadan Gorgijanidze “The History” (1926).

Shah-Tamaz (Tamaz I, Shah of Iran 1524-76) sent Sh.S. to take over Vardzia fortress (Monastery complex cut in the rocks in Javakheti, 12th – 13th centuries), where the Meskh noblemen supporters of Luarsab (Luarsab I, King of Kartli 1527-56) were stationed. The Iranians took over the fortress (P.G. 6). Sh.S., who was assigned by Shah Tamaz, mobilized the army in Karabakh (historical region in Azerbaijan) and set out against Luarsab, he did not accept direct battle and encamped at Garisi. King assigned his elder son Simon (Simon I, King of Kartli 1556-69, 1578-1600) as a commander. Georgians won and drove Sh.S. away. He was seeking the way to escape and accidentally he came upon Luarsab, All weapons of the King were broken and he made his horse collide with Sh.S. At this moment the horse's leg fell into the crack and it fell down. Luarsab was badly wounded. Here Beri Egnatashvili names Mohammed Sultan instead of Sh.S. (B.E. 365; Third T. 508-10; V.B. 405-06; P.G. 8-9). In 1561, at Tsikhedidi (historical fortress in eastern Georgia) Simon was defeated in the battle with Sh.S. Sh.S. entered Tbilisi (Third T. 511; V.B. 407; P.G. 10). Sh.S. came to Alexander (Alexander II, King of Kakheti 1574-1605) (Third T. 525; P.K. 54).

E. Kvachantiradze

SHEMAKHIA – Shemakha, Shamakh – city in Azerbaijan Republic, at south-east foothills of Caucasus Range. In 9th-16th centuries the capital city of Shirvan and the residence of Shirvan Shahs. In the middle of 18th century the main city of Shemakh Khanate. In 1805 Russia annexed it. Sh. was mentioned in: “Live of King of Kings David” (K.Ts. I, 1955); “Histories and Chronicles of the Crowned Monarchs”, Zhamtaaghmtsereli (K.Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973); Parsadan Gorgijanidze “The History” (1826); Sekhnia Chkheidze “Life of Kings” (1913). Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981); Oman Kherkheulidze “Reign of Irakli II” (1989), Teimuraz Bagrationi “New History” (1983); Niko Dadiani, Life of Georgians (1962); historical documents (MGL, II, 1965; Chr. I, 1892, III. 1967; Sm.Chr., 1968).

Turk-Seljuks invaded into Shirvan (1123), they captured Shirvansha (Manuchehr III, 1120-60), took over the city of Sh. David (David IV, King of Georgia 1089-1125) set out to Shirvan with 50.000 warriors. Sultan (Mahmud ibn Muhammad, ruler of Iran Sultanate 1117-31) fortified in Sh. Beleaguered Sultan was distressed. One night he left Sh. and escaped from Shirvan (L.D. 343, V.B. 161, N.D. 91). David took over Sh. (1124), located there the army of Kakhet-Hereti and assigned Svimon Chkondidel-Mtsignobartukhutsesi as a ruler (L.D. 345, V.B. 162). Campaign of Abu-Bekr, Atabag of Adrabadagan to Shirvan was preceded by earthquake, which ruined Sh. (H.Chr. 63, V.B. 181). This occurred in 1192 (Sm. Chr. 25, A – 1110, Kurtkhevani (Blessings),

Chr. I, Chronicles of Abkhazians, 284). The Mongols, when they divided Georgia into dumnas, assigned to Egarslan of Bakurt-sikhe the army of Hereti and Kakheti, from Tbilisi to Shemakhia Mount (Zh. 207, V.B. 208). By 1452, the Turks held Sh., Ganja and many other cities (Chr. III, 106, Kanchaeti Zhamgulani). With the assistance of Alexander, the King of Kakhs (Alexander I, 1476-1511), Shah-Ismail (Shah of Iran, Ismail I, 1501-24) conquered Shirvan (1500-01), (V.B. 569, P.G. 2). He ordered Chamakhians to mint the Tetri coins in his name (P.G. 3). In the battle at Partskhisi (city to the south from Tbilisi), (1569), on the side of Kizilbashes, against Svimon, King of Kartli (Svimon I, 1556-69, 1578-1600), Beglarbeg of Sh. (supposedly Aras-Khan Rumlu) fought with the great army, (V.B. 408). Anna, Empress of Russia sent Vakhtang (Vakhtang VI, King of Kartli 1716-24) to Daruband “to conquer Shamakhia”. When Vakhtang arrived to Daruband (1734), Tamaz-Khan (Tamaz-Quli Khan, further Shah of Iran, Nadir) who was in Bagdad (capital of Iraq), learnt that allegedly Vakhtang was in Sh., unexpectedly attacked Sh., “took over it from Sulkhavi” (leader of the Lezghins, Surkhai-Khan) and ravaged (Sm.Ch. 45, V.B. 513). Surkhav occupied Sh. in 1721 (Chr. III, David Rector’s Chronicles, 616). Nadir-Shah (Shah of Iran 1736-47) fought with the Dagestan (1741-43). He demanded 6.000 oxen and carts from Kartli to deliver bread from Sh. to Dagestan (P.O. 55). Sh., Astrabad (city on the shore of Caspian Sea) and Shiraz (city in south-west of Iran) apostated from Nadir-Shah (1743). The Shamakhians, with the assistance of Lezghins, brought someone (Sefi Mirza I, impostor) who was regarded as the son of

Shah-Sultan Usein (Shah of Iran 1694-1722) and assigned him as a Khan (“Kaen”) (V.B. 631). Old Khan (Kaen) of Iran made the son to rebel against Nadir-Shah, his father (there was one more impostor in 1743, Sefi Mirza II). Shah sent his son, Nasrula-Mirza to suppress the rebellion. Nasrula ravaged Shirvan and after the victory encamped at Bardavi. Rebelled Shahzada (son of Shah) desired to find shelter at Givi Amilakhvari’s place (Grand Duke of Kartli, rebelled against Iran in 1742) to move further to Ottoman country, but the Kakhetians captured him at Ksani and Erekle, son of Teimuraz (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartli-Kakheti 1762-98) sent him to Nadir-Shah (P.O. 73, Chr. III, 618). Army of Ottomans entered Kartli. Son of Nadir-Shah set out against them and stayed at Ganja. Scared Ottomans retreated. Kizilbashes moved to Sh. (P.O. 75). In the period of Erekle’s reign, Nursalbeg, ruler of Khundzakh set out to ravage Kakheti. Firstly the Lezghins attacked city of Kiziki (Kakheti). They attacked village Bodbe. Under the leadership of Tamaz, Mouravi of Kiziki, the Kakhetians drove out the Lezghins to Sh. (P.O. 118, T.B. 56). In the army of Aji-Chalab, owner of Shak-Shirvan (first Khan of Shak, Hadji Cheleb Kurban-Oghlu 1743-55), which fought against Erekle and Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli, 1744-62) there was Khan of Sh. (1752) with his troops (P.O. 194). Erekle and Teimuraz lost in that battle and commenced to prepare for the new battle. They fought against Aji-Chalab and gained victory. The noblemen of Shirvan-Shamakhia were captivated ... (P.O. 202). Ruler of Khundzakh, Omar-Khan could not dare, he stayed in Chari and further, approached Sh. (O.Kh.

74). Russian troops, under the commandment of Count Zubov occupied Sh. (1796), (T.B. 66). King Erekle, at a time of signing of the treaty of 1783 names himself as ruler of Sh. (MGL II, 1783, 477).

K. Nadiradze

SHIKH BARAIM – owner of Shirvan (90-ies of the 14th century). Sh. B. was mentioned in: Beri Egnatashvili, “Akhali Kartlis Tskhovreba” - Second Text (K. Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973).

Timur Lang (Tamerlane, general commander of Central Asia), 1336-1405) sent owner of Shirvan Sh.B. to Georgia, to account the harvest of Georgian peasants and the taxes payable by George (George VII, King of Georgia 1393-1407) (B.E. 336; Second T. 468; V.B. 273).

E. Kvachantiradze

SHUKURLA – Khan of Nakhichevan (khanate in Azerbaijan, it exists as a city since 6th century) in the 70-ies of the 18th century. Sh. was mentioned in: Teimuraz Bagrationi “New History” (1983).

Warriors of Kazakh (historical region in Kvemo Kartli), Borchalo (historical region in Kvemo Kartli) and Fambak, ravaged Nakhichevan and defeated Sh., its khan. (T.B. 55)

E. Kvachantiradze

SHIRAKAVAN – same as Erazgavor, city in gavar of Shirak, nahang of Ararat, it was the residence of Sumbat I, Bagratuni.

Sh. was mentioned in: Zhamtaaghtsereli (K. Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K. Ts. IV, 1973).

At a time of Kokhtastavi rebellion the Mongols took Georgian noblemen to the country of Ani, to the place called Shirakavan (Zh. 215; V.B. 210).

E. Kvachantiradze

SHIRDI – daughter of King of Ossetians (turn of 13th-14th centuries). Sh. was mentioned in: "Dzegli Eristavta" (Annals of the Eristavi), (written in 1348-1400, MGL II, 1965).

Shalva Eristavi (Shalva, son of Virshel, Eristavi of Ksani, 80-ies of 13th century – 10-ies of 14th century) got married with Sh., the daughter of the King of Ossetians, she glorified the monastery, contributed golden and silver bowls and plates, oil candles and icons decorated with jewelry and other decorations (106).

K. Nadiradze

SHIRVAN (SHARVAN) – historical country in the north-eastern part of current Republic of Azerbaijan, on the western shore of Caspian Sea, to the north-east from Kura River. Political center: city of Shemakha. It was the part of Caucasian Albania (st. article "Rani). Periodically the kingdom of Sh., was ruled by Iranians, Arabs, Mongols. In some periods it was subjected to the influence of Georgia and therefore, in the titles of the Kings of Georgia there was the title of "Shirvansha". In 1538, in result of Safavid Iran, this state terminated its existence and it

became the region of the Safavid state. In the territory of Sh., in 1748, the Khanate of Sh. was established, which was annexed by Russia in 1804. Sh. was mentioned in: "Matiane (Chronicles) of Kartli", "Life of David King of Kings", History of the period of reign of Lasha-Giorgi (K. Ts. I, 1955); "Histories and Chronicles of the Crowned Monarchs", Basili Ezosmodzghvari "Life of Queen of Queens Tamar", Zhamtaaghtsereli, Beri Egnatashvili "Akhali Kartlis Tskhovreba", "Akhali Kartlis Tskhovreba"- the second and third Text (K. Ts. II, 1959); Vakhushti Batonishvili "Description of the Kingdom of Georgia" (K. Ts. IV, 1973); Parsadan Gorgijanidze, "The History" (1926); Sekhnia Chkheidze "Life of the Kings" (1913); Papuna Orbeliani "Ambavni Kartlisani" (History of Georgia) (1981); Oman Kherkheulidze "Reign of Irakli II" (1989); Teimuraz Bagrationi "New History" (1983); Paris Chronicles (1980); Bagrat Batonishvili "Akhali Motkhroba"(New Story), (1941); Niko Dadiani "Life of the Georgians" (1962); Eprem Mtsire "Utskebai Mizezsa Kartvelta Moktsevisas" (Ephraim the Small "Taleon the Reason for Conversion of the Georgians"), (1950), "Dzegli Eristavta" (Annals of the Eristavi), text of the treaty of 1783 (MGL II. 1965); "Meskhuri Matiane" (Mesketi chronicles), (1961); document issued by the Sultan of Ottomans (Г.Д.И.Н.А., 1967); deed issued to Mtskheta, approx. 1638 (Chr. II, 1897);

King of Kartli, Vakhtang Gorgasali (approx. from 40-ies of the 5th century to the end of 5th c.) built the church in Mtskheta, at "Sveti Tskoveli" and "assigned Catholicos", in addition, the sixth Ecumenical Council (7th century), at a time of reign of Constan-

tine Poghonat (Emp. of Byz. 668-85), approved and since that time, Sh. is included into the Mtskheta Catholicate parish (Eprem Mtsire 45; Deed of Mtskheta, issued in approx. 1638, Chr. II, 354, repeats this information) the same is confirmed by the deed issued by Sultan (Murad III or Mahmad III) in 1590 (Г.Д.И.Н.А., Doc. №221). Bagrat (Bagrat III, King of Georgia 975-1014) imposed tribute on Sh. (M.K. 281; S.D. 382; V.B. 141; N.D. 88). David (David IV, King of Georgia 1089-1125) sent his daughter Tamar (Tamar married with Manuchekhr son of Afridun 1105/6 or 1111) to be the “Queen of Shirvan” (L.D. 334; V.B. 158). David sent Prince Demetre to attack Shirvan (as the relation in law could not change the situation, 1117). He took over the fortress Kaladzor (fortress in Sh.) and returned home with the victory (L.D. 334; H.L.G. 365; V.B. 158) David “on the seven days of Easter (1120) the city of Kabala in Sh. (on the left side of Kura River, currently in the territory of Azerbaijan) and filled the Kingdom with the gold and silver. When he returned to Kartli, he mobilized the army again and on 7th May arrived to Sh. and ravaged the areas “from Lizhati to Kurdevani and Khishtalantata” (supposedly Lakhija and district of Shamakhia) and returned home with the war spoils. In the same year the battle between Sharvan and Daruband troops took place. Apridon (Apridun I 1094-1120) was killed and the Sharvan warriors were killed (L.D. 339; V.B. 159). Turk Seljuks took over Sh. (1123), captured Sharvansha (Manuchehr III, 1120-60), occupied Shamakhia the city in Sh. Sultan (Mahmud ibn Muhammad, ruler of Iran Sultanate 1117-31) sent to King David the messenger with the letter, stating:

You are the King of the forests, you will never be able to come out into the field, I have captured Sharvansha and imposed Kharaja, If you like, send me the gifts and if not, fight with me. King David mobilized the army of 50.000 warriors immediately and set out to Sh. When the Sultan learnt about this, he fortified in the city of Shamakhia. Beleaguered Sultan was bored very much and one night he escaped from Sh. Ling returned to Sh. in June, took over Gulistan – the residence of Shirvan-Shahs. In April he arranged the new campaign and took over the castles of Ghasan and Khozaond (supposedly, these are the castles, which locked the bottleneck at Daruband), together with the surrounding “countries”. After campaign against Ani (1124) King David attacked Sh., took over the city of Shamakhia, fortress Birit (Bivrit, Bigurdi) and left the army of Kakhet-Hereti in the cities and fortresses of Sh. He assigned Svimon, Mtsignobartukhutses-Chkondideli, as a ruler and “to deal with all affairs there” (L.D. 343-345; V.B. 161-162), (from this time, in the titles of Georgian Kings the title of “Sharvansha” appeared). House of Sh. was subordinated to George (George III, King of Georgia 1056-84), (H.L.G. 367). Aghsartan, King of Shirvan (Aghistan 1160-96/97), who owned the territories from Daruband to Khirkhala (Khilakhala – Ferozapat in Albanian sources), oppressed by the Khazars (Khazars of Daruband), asked for George’s assistance. George sent the troops of his father’s nephew (1167). Georgians came up to the gate of Daruband, ravaged the country of Muskur and Sharabam, took over the city of Shaburan (Shabran, currently in Dagestan), who was donated to Aghsartan (H.Chr. 17; V.B. 169).

Shirvansha was the “slave and serf” of Tamar (Queen of Georgia 1084-1107/10), he used to submitted her the offerings with great respect” (H.Chr. 39). Shirvansha Aghsartan, madly in love with Tamar, desired to get married with Tamar and he was ready to change his religion. The royal court rejected his proposal (H.Chr. 44-45). After decease of Kizil-Arslan (Atabag of Adarbadagani, 1187-91), there was the disagreement between his heirs, Abu-Bekr won and he became the Atabag. His younger brother Amir-Mirman (Amir Emiran) became the son in law of the ruler of Sh. Abu-Bekr, after receiving assistance against Georgia, first set out to Sh., Shirvansha Aghsartan and his son in law Amir-Mirman could not resist the enemies. This misfortune was further aggravated by the earthquake and ruined the castles and fortified walls. As Sh. has given the oath of loyalty to Georgia, they sent to Queen Tamar and David Soslan (Tamar’s spouse) the lavish gifts and asked for assistance. Tamar and David hosted the ruler of Sh. and his son in law with great respect and commenced to mobilize the army. The Shirvanians made sure that the army of Georgians would protect them from the enemies (H.Chr. 63-66; V.B. 181-182). The battle took place at Shamkori (hist. city in Azerbaijan), (1195). Sh.’s ruler with his troops participated in the battle against Abu-Bekr and the coalition army of the Muslims. Georgians won (H.Chr. 68). After the victory the party was arranged and Shirvansha was invited with great respect (H.Chr. 73). Awarding of the honors to the exiled Kings shows generosity and merciful nature of Queen Tamar “and witnesses of this are house of Sharvansheti and Darubandians

and Ossetians” (B.Ez. 147). Lasha-George (King of Georgia 1207/10-23) sent to Sh. the Eristavi of Kartli to negotiate about marriage of his sister Rusudan and Shirvansha, but unexpectedly he deceased (Zh. 166; H.L.G. 371; V.B. 199). Country of Romguar was ruled by four noins. This country included: Khorasan (historical region in the north-eastern part of Iran), Iraq, Georgia, Adrabadagani, Movakani, Bardavi, Sh. (Zh. 223). Berka Kaen (Kaen of Golden Horde 1255-66) ravaged the country of Sh. (1266), (Zh. 254). George (George V, King of Georgia 1318-46), (1299) entered Sh. and imposed tribute (V.B. 256, N.D. 115). Timur Lang (ruler of Central Asia 1370-1405) moved from Bardavi to Sh., ravaged and conquered it (V.B. 265). The Lezghins, Sharvanians, Gilan-Mazandarians ... submitted and expressed their worship to Timur Lang, when he arrived to Sh.... At that time Bagrat (Bagrat V, King of Georgia 1360-93) was the captive there (Second T. 454). Timur Lang set out to Georgia together with Shirvansha “playing the drums and horns”: then Bagrat and his son, George, mobilized the army and got ready to fight (1387), Georgians resisted (Second T. 457). Timur Lang sent to Georgia (1402) Shikh-Baraim, (Sheikh Ibrahim I, 1382-1417) the owner of Sh. “to find out ... the taxes and levies of King George” (George VII, King of Georgia 1393-1407) to take away all income sources (V.B. 336; Third T. 468). George mobilized the Georgians, Shirvanians ... he set out against Alinja Fortress (in the vicinity of Nakhchevan), from there he took the son of Sultan (Jalarian prince opposing to Timur Lang) and slew the army of Timur-Lang (14th century, 90-ies), (Dzegli Eristavta, MGL II. 114). After great

battle Timur Lang took over Birtvisi (in the historical Kvemo Kartli, in the gorge of Algeti River) fortress (1403). He beheaded Nazala the fortress keeper and gave his wife to the owner of Sh. (B.E. 338; Second T. 471; V.B. 274). There was the clairvoyant "someone Shikh" at the court of Timur Lang, who was killed by the owner of Sh. (B.E. 355). Because of domination of the Iranians the "Shirvanians and Gandzians" did not pay tribute to King Alexander (Alexander the Great, King of Georgia 1412-42). Alexander arranged campaign against Gandza and scared Shirvan undertook to pay the tribute (V.B. 281; N.D. 123). Sh. and Rani paid tribute to George, son of Alexander (George VIII, King of Georgia 1446-66), (V.B. 283). In the period of reign of Alexander (King of Kakheti 1476-1511) Shah Ismail (Shah of Iran Ismail I, 1501-24) son of Shikhi appeared and took over Sh. (1500-01), (V.B. 569; P.G. 2). King Alexander sent his son, Dimitri with the lavish gifts to Shah Ismail and declared obedience (V.B. 569) to Shah Ismail, as the holder of Shak-Shirvan, Asan-Beg (Sultan Hasan) was subordinated to him and he had good relations with him, in addition, he desired to occupy Kakheti. Then King of Kakheti, Levan (1518-74) desired to make peace with Asan-Beg, but Asan-Beg did not desire this. Therefore, Levan mobilized the army, arranged campaign against Asan-Beg, killed him, ravaged Shak and returned to Gremi (the capital city of Kakheti Kingdom) with great war spoils (supposedly, this occurred at the same time as decease of Shah Ismail), (V.B. 572). After this, his son, Davrish Mahmad (Dervish Muhammad) became the ruler of Shak. Davrish Mahmad and King Levan were the enemies.

Davrish Mahmad apostated from Shah-Tamaz (Shah of Iran, Tahmasp I, 1524-76). Shah-Tamaz decided to arrange campaign against him and called Levan, King of Kakheti for assistance. Shah-Tamaz set out to Sh. and when he was on his way there sent to Davrish the letter of conciliation. Davrish did not accept it and fortified the fortresses and castles, entered Gulistan and got ready for the war. Then Shah-Tamaz ordered King Levan to attack Sh. Levan took over the fortified castles, killed Davrish and sent his head to Shah-Tamaz (Third T. 505; V.B. 574-575). Luarsab (Luarsab I, King of Kartli, 1527-56) did not subordinate to Shah Tamaz and therefore, he used to ravage Sh. (P.G. 4). Alkhaz-Mirza, son of Shah-Tamaz ruled Sh. and he was very cruel, Tamaz came to there, dealt with the problem and killed the rebellious (P.G. 5). Lala Pasha (Lala Mustafa Pasha, commander of Ottomans) called Alexander, King of Kakheti (1574-1605) to assist in the battle against Sh. Alexander, for the purpose of saving of Kakheti declared his loyalty and agreed. Lala-Pasha took over Sh. (1573) and assigned his guards to there (V.B. 578; P.G. 13: P.Chr. 52, Meskhuri M. 50). Begun (Mahdi Ulia), wife of Shah-Khudabanda (Shah of Iran, Suptan Muhammad Khudabende 1577-87) attacked the Tatars in Shirvan. Kizilbashes eliminated the troops, burnt the fortress, took the treasury, captivated Tatar-Khan and left for Qazvin (city in north-western Iran). Kaen ordered to murder Begun and Tatar-Khan. When the Turks learnt about this they took over Sh. again (Third T. 525; Meskhuri M. 51; P.Chr. 54; P.G. 13 - Here is written Seidi instead of Begun). Shah-Abbas (Shah of Iran, Abbas I 1587-1629) sent Constantine,

son of King Alexander, with the Shirvan-Karabakh troops from Iran to Kakheti. He was assigned to kill his father and brother (B.E. 382; Third T. 539; V.B. 582). [There are the different data as well:] Shah-Abbas I notified Alexander, King of Kakheti to provide assistance in occupying of Sh. to his son and told Constantine to kill his father and brother as soon as they would take over Sh. Kakheti troops took over the fortress Kabala and made Constantine the ruler of Sh. (P.G. 18; P.Chr. 60). In Sh. Constantine has committed many bad and shameful deeds (P.Chr. 61). In Martkopi, Georgians rebelled against Iran (1625) killed Usuf-Khan, ruler of Sh., who fought on the side of Iran (P.O. 91). Son of the vassal of Teimuraz (Teimuraz, King of Kartl-Kakheti, 1625-32) was ruler of Sh. (1632). Shah (sepi II, 1666-94) notified the Khan of Sh. to host Erekle (Erekle I, King of Kartli 1688-1703) on his way from Russia, with great respect, give him 1000 Tumans and deliver him to Kazvin peacefully (city in north-western Iran). This order was fulfilled (P.Chr. 118; P.G. 71). When Erekle arrived to Sh. he found that Khan of Sh. Manuchar, son of Endronika was deceased (P.G. 71). After five years, Erekle's mother arrived to Sh. and further, with great honors she left for Ispahan, where her son was (P.G. 70, 72). The Lezghins of Chari ravaged not only Kakheti, but Ganja, Sh.... King of Kartli, Vakhtang (Vakhtang VI, Janishin 1703-14; King 1716-24) and King of Kakheti, Imam-Quli-Khan (David II, 1709-22) made the agreement in Mukhrani (village in Kartli) about combating Lezghins (V.B. 497). In this war Khan of Sh. assisted them as well. Shah sent the Beglarbeg of Sh. to fight against Charians. Charians attacked

Shirvan and killed the Beglarbeg (V.B. 498; 617-618). When Shah (Sultan Hussein, 1694-1722) learnt about this, he ordered Vakhtang to arrange the campaign against Charians (V.B. 618; S.Ch. 32-34). Shah of Iran awarded to Vakhtang the rank of Spaspet (high commander) of Azerbaijan and ordered him to free Sh. from the Lezghins (V.B. 499). Son of Tamaz (Tahmasp II, 1722-32), he removed Shah of Iran rebelled against Nadir Shah (Shah of Iran 1736-47), who, at that time, fought with the Ottomans. He received the notice that Sh. has apostated and that the rebelled was made the ruler (O.Kh. 44; P.O. 73). Ruler of Karabakh, Fanah-Khan (1747-63) oppressed the Khans of Ganja and Nakhchevan very much. They applied for assistance to Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli, 1744-62) and Erekle (Erekle II, King of Kakheti, 1744-62, Kartl-Kakheti – 1762-98). Father and son offered Aji-Chalab, master of Shak-Shirvan (first Khan of Shak, Hadji Cheleb Kurban Oghlu, 1743-55) to participate in the campaign (P.O. 166). In 1750 Fanah-Khan was defeated. The winners sent the messenger to Shak-Shirvan (P.O. 170). Erekle and Teimuraz decided to arrange campaign against the Lezghins of Char-Belakan. Aji-Chalab was the ally of the Kings. He betrayed them at a time of battle and Georgians were defeated (battle of 1751 at Agrichai), (P.O. 177-182). Ruler of Shak-Shirvan, Aji-Chalab ravaged Ganja. Erekle and Teimuraz decided to arrange campaign against him. They invited their tribute-payers and allies: Khans of Ganja, Yerevan, Karabakh, Nakhichevan. The lezghins were with them as well. They got ready for battle. At that time the Kings learnt about betrayal of the Khans, they captured them and decided to postpone the bat-

tle but Aji-Chalab rushed to the Kings at Ganja and defeated them (1752). Aji-Chalab gained great treasures and returned to Sh. (P.O. 191-195; O.Kh. 50). In 1752 Erekle and Teimuraz were defeated by Aji-Chalab's son, Agha-Kishi. He returned to Sh. with the victory. In the same year he mobilized the troops of Shirvan-Shak and Lezghins and set out against Georgian Kings. Agha-Kishi was defeated (T.B. 49). Nursal-Beg, master of Khundzakh mobilized great army of Lezghins, arrived to Shak-Shirvan and from there, unexpectedly attacked Bodbe (place in Kakheti) and ravaged several districts (T.B. 55). In 1755, Nursal-Beg approached Kvareli fortress (in Kakheti) with 20.000 warriors. There were the troops of Shirvan as well. Georgians drove them out (P.O. 230). In 1806, Tsitsishvili (General Pavle Tsitsianov 1754-1806, high official in Georgia) arrived to Sh. with great army to conquer Baku (T.B. 72). In Kartli, Ganja-Karabakh, Shak-Shirvan the great famine commenced. It was scarcely possible to buy one loaf of bread for one Tuman (90-ies of the 18th century), (B.B. 68). Erekle's signature on the treaty of 1783 was: "Ruler of Shirvan, owner and ruler of Ganja and Yerevan" (MGL. II, №134, 457)". Marques (Philip Paulich, High Official of Georgia 1811-12) crossed Kura River, to view Sh., Shak, Daruband and Baku, as all these places were conquered by Russians (T.B. 80).

K. Nadiradze

SHUSHANIK – outstanding figure of the second half of 5th century, daughter of Vardan Mamikonyan, Spaspet (commander) of Armenians. Shushanik was the spouse

of Varsken, the Pitiakhsh of Kvemo Kartli, she was martyred for Christianity by her spouse, denouncer of Christianity, who adopted Zoroastrianism, in the town of Tsurtavi. Georgian Apostolic Church canonized Shushanik. Sh. was mentioned in: "Martyrdom of Shushanik" (MAGHL I, 1963, 11); "Conversion of Kartli" (MAGHL I, 1963); Juansher, "Life of Vakhtang Gorgasali" (K.Ts. 1955); Vakhushti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K.Ts. IV, 1973); Arsen of Sapara "On the Division of Georgians and Armenians" (1980).

"Conversion of Kartli", as well as Juansher and Vakhushti Batonishvili regard that martyrdom of Shushanik took place in the period of reign of Bakur, King of Kartli (50-ies of the 6th century) (Conversion, 94; J. 216; V.B. 118). Sh. was the spouse of Varsken, Ruler of Kvemo Kartli. Varsken attempted to force Sh. to renounce Christianity. Sh. refused and for this, Varsken killed her in terrible torture. King Bakur took her body and "placed in Tsortav" (V.B. 118). Kyrion, Catholicos of Kartli, i.e. Svimon (Kyrion I (599-614/616) is implied), because of heresy of Armenians (monophysitism) removed the Bishop of Tsurtavi from the grave of Sh. (V.B. 120, Sch. 2). Catholicos of Kartli, Kyrion (Kyrion I, 599-614/616) drove out Mose, Bishop of Tsurtavi from his church, "which was set by St. Shushanik in the area." (A.S. 82).

T. Koridze

STEREONIS – supposedly Armenian figure of the 1st half of 4th century. S. was mentioned in: "Conversion of Kartli" (MAGHL I, 1963).

S. was taken from Guaspuragan (Vasपुरakan) to Bodi (Bodbe) by the order of Queen Soji, where he was baptised (Konversion, 101)

T. Koridze

SUFAN-VERDI-BEG – Sultan of Kazakh (middle of 18th century). S. was mentioned in: Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981).

Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli 1744-62) sent S. (1745) with Givi Amilakhvari (Grand Duke of Kartli, rebelled against Iran) to Nadir-Shah (Shah of Iran 1736-47), (P.O. 97). In the same year, Teimuraz sent S. to assist Alexander, King of Imereti (Alexander V, 1720-52) fighting against Mamuka, his brother (P.O. 100). Ottomans supporting Mamuka captured S. and took him to Akhaltsikhe (P.O. 107). S. (1746) liberated from the prison and arrived to Tbilisi. Teimuraz granted to S. the oriental robe and restored him in his rights as Sultan of Kazakh (P.O. 118).

G. Otkhmezuri

SUMBAT – brother of Kvirike I, King of Tashir-Dzorageti. S. was mentioned in: “Matiane (chronicles) of Kartli” (K. Ts. I, 1955).

S. was in confrontation with Bagrat IV. (King of Georgia 1027-72) On their way to Samshvilde, S. and his brother were captured by Bagrat. S. gave up three castles to Bagrat: Ofreti, Koshki, Varzakar (M. K. 307).

E. Kvachantiradze

SUMBAT BIVRITIAN – general commander and Spaspet of Artashes I, King of Armenians in the 2nd century B.C. S.B. was mentioned in: Leonti Mroveli, “Life of Georgian Kings” (K. Ts. I, 1955), Vakhushti Batonishvili (K.Ts. IV, 1973).

S.B. killed Iarvand, King of Armenians and enthroned Artashan, his brother (Artashes I, the first King of “Greater Armenia”, founder of the dynasty of Artashesides) (L.M. 45). Azork and Armazeli (Kings of Kartli turn of the 2nd and 1st centuries B.C.), with the assistance of North Caucasian tribes, ravaged Armenia. S.B. mobilized the army and chased Georgians, who were encamped in Kambechovani (historical region of Georgia, in the lower reaches between Alazani and Kura rivers, center – city-fortress Khornabuji) and were dividing the war spoils. S.B. sent the envoy to the Kings of Georgia to say that they could maintain everything they have taken from Armenia, but they should free the captives. They answered that they came to Armenia to find him and if he wanted he could come to them and take his share, otherwise, they would come to him and kill him. S.B. crossed Kura River. Bazok, King of Ossetians and Anbazuk, his brother fought against him and were defeated. Later the battle took place between S.B. and Kings of Kartli. S.B. gained victory. Azork and Armazeli returned to Mtskheta. S.B. entered Kartli and ravaged it. He built in Samtskhe (historical province in south-western Georgia same as Odzrkhe) the Fortress of Demoti (at the foot of Fersati Mountain, near Borjomi) and left (L.M. 47; V.B. 658, 662). Georgians and Ossetians decided to revenge and they used to ravage the border areas. Artashan, King of Armenians and S.B.

set out against Georgians. They encamped in Mtskheta, they fought for five months and gained the victory. In the third year S.B. and two sons of the King of Armenia came and encamped in Trialeti (historical community in Kvemo Kartli, current Tsalka). The conciliation took place and from that time, the Ossetians, Georgians and Armenians fought together against the enemies (L.M. 45-49; V.B. 64-65).

E. Kvachan

SURKHAVI (SULKHAVI) – Surkhai-Khan I. Ruler of Qazi-Qumukh, the political unit of Dagestan 1700-41. S., together with Haji-Daud, owner of Mudarisi, took advantage of rebellion of Lezghin people against Iran. They lead the rebellion. They took over Shamakhia, at first in 1711 and later in 1721. They ravaged and robbed it mercilessly. In 1722 they took over Shirvan and part of northern Azerbaijan. Formally they recognized domination of Turkey and opposed Iran. In 1725 Turks appointed S. as a ruler of Shamakhia and granted him the title of Khan. His actions caused Iranian attacks on Dagestan in 1734-1744. In 1742 S. was captured and freed in one year. S. deceased in 1748. S. was mentioned in: Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973); Sekhnia Chkheidze, “Life of Kings” (1913); historical documents (Chr. III, 1967).

In 1718, the Lezghins, commanded by S. (Sulkhavi, in V.B.) attacked Bolnisi (village in Kartli, currently Bolnisi District), Ktsia gorge and ravaged it. When Bakar (Janishin of Kartli 1717-1719) learn about this, he sent Svimon, his uncle with three

hundred horsemen. The Lezghins defeated the small troops of Georgians at village Nazara (Chr. III 64-66; V.B. 496). Usuf-Pasha (son of Isaq, Pasha of Akhaltsikhe) conciliated with S. and sent him to ravage Shigni Kakheti. S. ravaged Telavi, Shilda, Kvareli and returned (V.B. 625). S., with the Lezghin troops, together with Haji-Daud, took over Shamakhia in 1721 (Chr. III. 616). In 1722, King Vakhtang (Janishan of Kartli 1703-14; King 1716-24) left towards Ganja, to meet with Peter (Emperor of Russia 1689-1725). In this period he defeated S. at Khunan and Ganja outskirts (V.B. 499). In 1734, Tamaz-Khan (later Shah of Iran, Nadir 1736-47) exiled S. from Shamakhia, further he attacked his country – Qumukh (Kulmukhi by V.B.) ravaged it and gained great riches (Chr. III, 617; V.B. 513; S.Ch. 45). Son of S. attacked Aghsu Fortress (in Shamakhia). Kizilbashes came out of the fortress and the battle commenced. Lezghin troops were eliminated completely (Chr. III. 617).

K. Nadiradze

SURKHAVI – (2nd half of 18th century) commander of Dagestan army. S. was mentioned in: Papuna Orbeliani, “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981).

S. with Dagestan troops, participated on the side of Nursal-Beg (ruler of Khundzakhi), in the campaign against Kartl-Kakheti, to take Kvareli fortress in 1755. Teimuraz (Teimuraz II, King of Kartli, 1744-62) and Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62) successfully drew away the enemies. S. abandoned Nursal-Beg before the campaign ended (P.O. 226-31).

K. Nadiradze

SVIAJA (SVIAZHA) – city in Kipchakia, Kazan Region, upper reaches of Edil River. Before his arrival to Georgia Yuri (George Russian), the first husband of Queen Tamar was in S. (V.B. 159; S.K. 1, 173, 173 Sk.1).

G. Otkhmezuri

TAGINE – spouse of Vardan, Eristavi of Basiani land. Her period of activities is unknown, presumably she was Armenian, Chalcedonist (VII c.). She was relative of the royal family. She was mother of saint martyrs David and Tirichan.

T. was mentioned in: “Martyrdom of David and Tirichan” (MAGHL I, 1963, 186-191).

T. Koridze

TARKHAN – giant of Khazars* (middle period of 5th century). T. was mentioned in: Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali” (K.Ts. I, 1955); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K.Ts. IV, 1973).

Vakhtang Gorgasali (King of Georgia, from 40-ies of 5th century, up to end of 5th century), in age of fifteen, decided to attack Ossetia (approximately 447-48). Georgians and Ossetians encamped on the opposite sides of River (Tergi). The duels of giants started. Khazars fought on the Ossetian side. Khazar giant T. fought with King Vakhtang. At the first collision Vakhtang stroke him with the spear above the belt, pinked through and killed (J. 152, V.B. 102-103).

* Mentioning of Khazars in this period in Georgian written source is anachronism. Khazars created their communities in North Caucasus only in the middle period of 7th century (see article Khazars).

K. Nadiradze

TEVDOSI – heathen. His ethnical origin, as well as the period of activities could not be identified based on the available written sources, supposedly he was Armenian (VII c.). T. was mentioned in: “Martyrdom of David and Tirichan” (MAGHL I, 1963, 186-191).

After decease of Vardan, Eristavi of Basiani, the spouse of his sister, he took over his country and demanded from his minor nephews to reject Christianity and recognize the pagan gods. Brothers refused firmly. T. found brothers, who were hidden by Tagine and personally killed David and Tirichan was killed by the chasers sent by him. Later T. avowed his guilt against Nerses, the Catholicos of the Armenians (Nerses III, 641-61)*, received christening and built the church on David’s grave (Martyrdom of David and Tirichan, p. 186-191).

* Nerses, Catholicos of Armenians, supposedly was Nerses III

T. Koridze

TRDAT (TIRIDATE) III – King of Armenia in 298-330. He became the King with the assistance of Diocletian, Emperor of Rome (284-305). With the assistance from Rome, in his fight against Sassanid Iran, he actually gained independence, what was followed by strengthening of power.

Trdat III, together with the Armenian nobles, accepted Christianity and declared it as the state religion. T. was mentioned in: Leonti Mroveli "Life of Georgian Kings", Juansher "Life of Vakhtang Gorgasali" (K.Ts. 1955); "Conversion of Kartli" (MAGHL I, 1963); Anonymous author of 12th century "Life a of Saint Nino, (MAGHL, III, 1971) Vakhusti Batonishvili "Description of Kingdom of Georgia" (K.Ts. IV, 1973); Arsen of Sapara "On the Division of Georgians and Armenians" (1980).

T. was the son of Kosaro, King of Armenians, after conquering of Armenia by Sassanid Iran, young T. was sent to Rome (L.M. 62; V.B. 70). In the period of T.'s being in Rome, they dressed him into the cloths of the Caesar and made him fight with the King of Goths. T. won this combat, he killed the King of Goths and in result the Goths were defeated. Grateful Caesar gave the army to T and sent him to Somkhiti, his native land (L.M., 68; V.B. 72). Mirian, King of Kartli and T. fought with one another with the variable results. T.'s allies were the Romans and Mirian's allies – the Iranians (L.M. 69). Constantine I the Great (Emperor of Rome, 306-337) ordered Mirian and T. to become the in-law relatives: Mirian's son Rev got married with T.'s daughter Salome and made Kura River (Mtkvari) as border between their countries (L.M., 70; V.B. 83). Constantine the Great wrote letter to T (L.M. 82-84). King T. was transformed into the wild boar by Christ's power and then back into a man (L.M. 92). King T. was builder of the churches. He built the church with his own hands (J., 161). Ripsime, Gaiane, St. Nino and others, forty nine people in aggregate, came to Armenia, which was "The

place of Residence of King Trdat" and were subjected to torture by him (Conversion, 84); Queen Ripsime and her foster sister Gaiane, fifty people arrived to Armenia, "To the paradise of King Trdat" and were martyred on the first day of that month, on the Friday (Conversion, 115); near the paradise of King Trdat, Saint Ripsime and persons like her were martyred for Christ's name by T. (Life of Saint Nino, edition by Monk Arsen, 18); Ripsime, her foster sister Gaiane and their fellow Christians arrived to Armenia, ruled by King Trdat. (Anonymous author of 12th century, Life and Citizenship of Worthy and Equal to Apostle, Beatified Nino, 58); Emperor Diocletian wrote to King T. to find Christian women escaped from Rome to his Kingdom and return them back (Anonymous author of 12th century, Life and Citizenship of Worthy and Equal to Apostle, Beatified Nino, 58); King T. asked Ripsime to marry him and when she refused, he executed her and holy mothers accompanying her (Anonymous author of 12th century, Life and Citizenship of Worthy and Equal to Apostle, Beatified Nino, 58); "After this . . . died Vahan Mamkuen, who . . . sought the justice of Christians, rules of churches and of the poor". (A. S., 87). For explanations see 179.

T. Koridze

TSALKOITI – country, i.e. land (administrative unit) in Armenia. Ts. was mentioned in: Stepane Mtbevari, "Martyrdom of St. Martyr Gobron" (AMGHL I, 1963), 175).

T. Koridze

URDURE – King of Ossetians (20-30-ies of the 11th century). U was mentioned in: “Matiane (chronicles) of Kartli” (K. Ts. I, 1955); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973).

U., King of Ossetians attacked Kakheti, ravaged Tianeti (town in the territory of historical Kakheti, center of Kakheti Kingdom in the 10th - 11th centuries). Kvirike (Kvirike III the Great, King of Kakhet-Hereti 1014-37) fought him, defeated and drove him away from Kakheti. U was killed in the battle (M. K. 562).

E. Kvachantiradze

USEIN-ALI-KHAN – Khan of Yerevan (approx. 1750-82). U.Kh. was mentioned in: Oman Kherkheulidze “Reign of Irakli II” (1989), Teimuraz Bagrationi “New History” (1983).

U.Kh. apostated from Erekle (Erekle II, King of Kartl-Kakheti 1762-98) in 1779 (80) and stopped to pay the tribute. Erekle sent for negotiations the nobleman Zaza Tarkh-nishvili. Via the envoy Erekle reminded U. Kh. the blood shed by Kartl-Kakheti for rescuing of Yerevan and awarding to U.Kh. the title of Khan. Khan did not listen to Tarkh-nishvili, as he had “uncountable property and he was powerful”. In the same year, in August, Erekle mobilized the army, called the Lezghins, encamped at village Sharbat and started to ravage Yerevan from there. U.Kh. had to undertake to pay the tribute. After death of U. Kh., his son, Kulamal was assigned as new Khan. As he was “light minded”, the people of Yerevan killed him (O. Kh. 69; Teimuraz’s version, see O. Kh. 93; T.B. 57, 58).

K. Nadiradze

VAHAN MAMIKONIAN – Marzapan of Armenia in 485-505, he was brought up by Arshusha Pitiakhch. V.M. was mentioned in: Arsen of Sapara “On the Division of Georgians and Armenians” (1980).

V.M. received the title of Marzpan (official) from the Persians. He protected the rights of Christians, he took care of the poor; He returned the donated villages and resumed inviolability of the church lands (A.S. 87).

E. Kvachantiradze

VAHRAM – Emir of the city of Ani (see art. “Priests of Ani”). Approved the judgment of Catholicos Epiphanius of 1218. Approval of the “judgment” by V., as the highest secular official demonstrates that the territory of former Ani Kingdom was within Georgia.

G. Otkhmezuri

VAIDZOR – land in Armenia. In the 10th century it consisted of four provinces.

D. was mentioned in: Stepane Mtbevari, “Martyrdom of Saint Martyr Gobron” (MAGHL I, 1963, 175).

T. Koridze

VANAND – land in Armenia V. was mentioned in: Stepane Mtbevari, “Martyrdom of Saint Martyr Gobron” (MAGHL I, 1963); Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings”; “Matiane (chronicles) of Kartli”, “Historian of the Period of reign of Lasha Giorgi” (K.Ts. I, 1955.).

V. land in Armenia (Martyrdom of Gobron, 175). Kings of Kartli, Azork and Armasian (II-I A.D.) conquered V. up to Bagrevan and Basiani (LM. 45); King George II (1072-1089) took over the fortresses of V (M.K. 317); in the period of reign of King Tamar (1084-1207/10), Zakaria and Ivane Mkhargrdzelis took over the fortresses of V (H.L.G. 368).

T. Koridze

VARAZ-BAKUR (approximately second half of 5th century) – eristavi (pitiakhshi) of Rani. V.-B. was mentioned in: Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali”, (K. Ts. I, 1955); Vakhushti Batonishvili “Description of Kingdom of Georgia” (K. Ts. IV, 1973).

V.B. was brother of Vakhtang Gorgasali’s* (King of Kartli) mother, Sagdukht. After decease of his father, Barzabod, King of Persia assigned V.-B. as eristavi of Rani. When Vakhtang decided to arrange campaign against Ossetians, he asked V.-B. for assistance. He gladly agreed with Vakhtang, as the Ossetians used to ravage his country as well and sent him 12.000 cavalry riders (J. 150), Vakhtang, who returned from Ossetia with the victory, sent the lavish gifts to his uncle: one thousand slaves, one thousand horses, one thousand donkeys (J. 158). King of Persia (Shah of Iran) ordered Vakhtang to arrange campaign against the Greeks (Byzantium). To assist in this campaign, the Persians sent to Vakhtang V.-B. with 200.000 horsemen (J. 158-59; V.B. 104). V.-B. was killed in one of the battles of war against Greeks (period after 456). “They mourned over him and covered him with sabr and ashes and took him to Bardavi” (J. 176).

* Dating of Vakhtang Gorgasali’ reign: S. Gorgadze: 443-503; Iv. Javakhishvili: 442-502; K. Tumanov 435-522; V. Goiladze: 438-491

K. Nadiradze

VARDAN ERISTAVI – father of saint martyrs David and Tirichan, Armenian, Chalcedonist (presumably VII c.), V.E. is mentioned in: “Martyrdom of David and Tirichan” (MAGHL I, 1963).

V.E. was Eristavi of the land of Basiani, his residence was in the settlement (town) Onkomi. He, as well as his spouse Tagine, was the relative of the royal family (Martyrdom of David and Tirichan, 186).

T. Koridze

VARDAN MAMIKONIAN – leader of rebellion of 572 against Persians. V. M. was mentioned in: Arsen of Sapara “On the Division of Georgians and Armenians” (1980). V.M. was called “rebellious”. He and his relatives killed Suren, the Persian marzpan (official), burnt his houses and escaped to Constantinople. Justin (Justin II, Emperor of Byzantium 565-78) sheltered them. V.M. asked permission from the Emperor to build the western door of Hagia Sophia (temple in Constantinople, built in 532-37) at his expenses and for this he paid 10.000 silver coins. This door is called the door of Armenians (A.S. 88),

T. Koridze,
E. Kvachantiradze

VARDAN, SPASPET (COMMANDER) OF THE ARMENIANS – famous historical figure of the second half of the 5th

century from the noble family of Mamikonian. He was the father of Shushanik, martyred for Christianity, the spouse of Varsken Pitiakhsh. V. Spaspet of the Armenians was mentioned in: “Martyrdom of Shushanik” (MAGHL I, 1963, 11); Martyrdom of Queen (MAGHL IV, 1968, 385); Juansher “Life of Vakhtang Gorgasali” (K.Ts. I, 1955, 216).

T. Koridze

VAZGAN // VAZHGAN – supposedly Armenian, ruler of the settlement Vazhgan, relative of the holy martyrs David and Tirichan. Period of his activities is unknown (presumably VII c.). V. was mentioned in: “Martyrdom of David and Tirichan” (MAGHL I, 1963).

David and Tirichan, harassed by their uncle found shelter in the V.’s patrimonial estate. (Martyrdom of David and Tirichan, 187).

T. Koridze

YAKHRIJAHAN BEGUM – Lezghin by nationality, queen of Kakheti (1st half of the 18th century). Y.B. was mentioned in: the deed issued by David Imam-Quli Khan to Kharchash (1721), Lord’s Deed (1722). (MGL II. 1965). From the deeds it is evident that she was the spouse of David, King of Kakheti (Imam-Quli Khan, 1709-22), grand daughter of Shamkhil of entire Leketi (Dagestan), sister of Fathali Khan, Grand Vizier of Sultan Hussein, Shah of Iran (1694-1722), daughter of beglarbeg of Yerevan (335-336; 359).

K. Nadiradze

YEREVAN – Capital City of Armenia, located on Ararat valley, on both plateaus of Razdan River. In the historical sources it is mentioned after 6th century, from 13th century it was developed as a city. Y. was mentioned in: Beri Egnatashvili (K. Ts. II, 1959); Sekhnia Chkheidze “Life of Kings” (1913); Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981); Parsadan Gorgijanidze “The History” (1926); Teimuraz Batonishvili “New History” (1983); Oman Kherkheulidze “Reign of Irakli II” (1989); Meskhuri Matiane (Mesketi Chronicles), (1961); “Paris Chronicles” (1980); Bagrat Batonishvili “New Story” (1941); Small Chronicles (1968); Monuments of Georgian Law (II, 1965).

Y. was held by Shah-Tamaz (Shah-Tamaz I, Shah of Iran 1524-1576) (B.V. 371, 375, 517). Luarsab (Luarsab I, King of Kartli 1527-1556) did not obey to Shah-Tamaz and ravaged Y (F.G. 4). Shah-Tamaz captivated mother of Luarsab I and took her to Y., where she committed suicide (B.V. 365; P.Chr 44). Army of Khontkar (Sultan of Ottomans Suleiman I, 1520-1566) conquered Y (B.E. 371, 521; V.B. 401, 410). Rulers of Ottoman Empire and Iran, Suleiman I and Shah-Tamaz divided the territory of Caucasus. Shah-Tamaz received Y. (B.V. 371). Lala Pasha occupied Y. (P.G. 12). Shah-Tamaz was defeated in the battle at Y. and escaped to Isfahan (V.B. 513). Shah-Abbas (Shah-Abbas I, Shah of Iran 1587-1629) set out to take over Y. He called George, King of Kartli (George X, 1600-1606) and Alexander, King of Kakheti (Alexander II, 1507-1605) and ordered them to attack the fortress of Y. They took over the Y. Fortress. Shah conquered Y. (B.E. 380-81, 537; P.Chr. 59; V.B. 419; P.G. 18). Murad (Ottoman Sul-

tan Murad IV, 1623-40) took over Y. (V.B. 440; P.Chr. 95; S. Chr. 32, 41, 48, 62). After eight months from this day Shah Sefi (Sefi I, Shah of Iran 1629-42) came with great army and regained Y. after the battle (P.Chr... 95; P.G. 37). In 1679 Y. was ruined by the earthquake (S.Chr. 46). Tamaz Khan fought for Y. The Ottomans gave up Y. and he conquered the city (V.B. 514; S.Ch. 47). Tamaz (Shah Tamaz II, Shah of Iran, 1722-32) awarded to Mahmad-Quli Khan (Constantine II, King of Kakheti 1722-1732) the throne of Kartli and transferred Y. to him as well (V.B. 619; O. Kh. 116, 241; S.Ch. 33). In 1724, the Iranian troops took over Y. Fortress, captured Ali-Quli Khan and transferred Y. To Raja Pasha (S.Ch. 38). Tamaz-Khan called Teimuraz II to Y. (Teimuraz II, King of Kakheti 1733-1744, King of Kartli 1744-1762) (V.B. 627). Nadir-Shah (Shah of Iran 1736-47) set out to Y. with the significant troops (P.O. 98). Teimuraz, on his way to Nadir-Shah stopped at Y. Amir-Aslan Khan fought to take over Y. (P.O. 125-27). Nadir Shah brought the cannon to Kartli from Y. (P.O. 143). Mamad-Khan Qajar (killer of Nadir Shah Avshar, Shah of Iran (1736-47) attempted to take over Y. Yerevanians asked assistance from Teimuraz II, who defeated Mamad-Khan and made Y. his tribute payer (T.B. 47). Azat Khan (owner of southern Azerbaijan) set out to take over Y. The Yerevanians applied again to Teimuraz II for support. Teimuraz sent Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartli-Kakheti 1762-1798) with three thousand cavalry riders (T.B. 48). Erekle II was mentioned as owner of Yerevan (K.S.Dz. 62, 457). Erekle II set out to regain Y., his tribute payer. Country of Y. Was so ravaged that no building was left there except for Y. Fortress and Etchmiadzin (mon-

astery complex in the vicinity of Yerevan, center of Armenian church and residence of the Catholicos). In the battle at Kirkhbulakh Erekle defeated the army of Azat Khan and drove him away from Y. (P.O. 183-85; T.B. 48). Mamad Khan escaped to Karabakh. Erekle chased him, took over Khargvirabi Fortress, took all his riches and returned to Y. Khan of Y. came to him and undertook to pay the tribute. Erekle left his official in Y. (O.Kh. 48). George, son of Erekle II arranged campaign against Yerevan. The Yerevanians saw that his troops were not very large, they joined the battle. George asked for support from Erekle II. Erekle came and won. Khan of Yerevan undertook to pay the tribute in amount of four thousand tumans (O.Kh. 70-71. In 1778 Erekle II arranged campaign against Y. Siege of Y. fortress lasted for 4 months. Finally Erekle conciliated with Usein Ali, Khan of Y. and imposed the tribute 6 thousand tumans per year (B.B. 56-57). Erekle II awarded the title of Beglarbeg of Y. to Abdula Beg (P.O. 188). Khan of Borchalo, Musa-Quli Khan escaped and arrived to Y. (P.O. 203). Erekle II and Teimuraz II sent Zeidal Khan to Y. as Azat Khan called Abdula Khan, the Khan of Y. and replaced him from the position of Khan of Y. and gave this position to Asan-Ali Khan. Zeidal Khan should arrive to Y., arrange negotiations with Azat Khan, who sent for negotiations Shah-Abbas Khan. The latter returned the honor to Zeidal Khan again and allowed him to reside in Y. Fortress. Azat Khan gave the conciliation deed to Zeidal Khan (P.O. 202-05). Army of Dagestan ravaged Y. (P.O. 209, 232). Ioane and Zaal Orbelianis, who visited Azat Khan in Isfahan, with the riches given to them stopped in Y. (P.O. 212). Khan of Y. gifted to Erekle II the horses and pres-

ents (P.O. 243). In spring of 1804, Tsitsishvili (Pavle Tsitsianov, 1754-1806, General of Russian army, high official in Georgia) set out to fight against Yerevan, approached Y. Fortress and fought with the army of Baba Khan. He was defeated and returned to Tbilisi (T.B. 71). In 1805, Tsitsishvili made another attempt to take over Y. Abbas-Mirza (heir of the throne of Iran, ruler of Azerbaijan) fought against him. Tsitsishvili took over the city of Y., Abbas-Mirza sheltered in Y. Fortress and asked Baba Khan for support. The latter arrived with one hundred thousand warriors and defeated Tsitsishvili (B.B. 89-91). On 5th October 1808, Count Gudovich (Ivan Gudovich, 1741-1820, General of Russian Army, commander-in-chief of Caucasian troops) set out to take over Y. Fortress, approached it, set the ladders against the wall and ordered the soldiers to ascend. Kizilbashs started to shoot and he had to retreat (T.B. 73; B.B. 101-102). General Paulich (General of Russian Army) made deal with Hussein, Beglarbeg of Y., to surrender Y., but Hussein betrayed him and defeated commander Lisanovich with two thousand cavalry riders, who was sent to fight against him, but Hussein defeated them (T.B. 79). On 18th December 1813 Baba Khan, Shah of Iran and Alexander, Emperor of Russia (Alexander I, Emperor of Russia 1801-1825) made peace and divided South Caucasus. Y. remained with Iran (B.B. 139).

E. Kvachantiradze

ZAREN – son of King of Armenia Artashes I (189-160 B.C.). Z. was mentioned in: Leonti Mroveli “Life of Georgian Kings” (K. Ts. I. 1955).

Artashes I mobilized the army and sent it to fight against Kartli, under the command of his son Z. Georgians and Ossetians unified and met the army of Armenians in Javakheti. Georgians defeated Armenians, drove them away, chased them up to the Armenian border, captured Z. at Tseli Lake and took with them. Ossetians desired to kill him, but Georgians did not allow and imprisoned him in Dariali Fortress* (L.M. 48-49).

* Mentioning of the Ossetians and Dariali Fortress in the 2nd century B.C. in Georgia sources, is anachronism.

E. Kvachantiradze

ZUBEIDALA – chief of Lezghins (1st half of 18th century). Z. was mentioned in: Papuna Orbeliani “Ambavni Kartlisani” (History of Georgia), (1981).

Z. came to the country of Kazakh with 700 people. He ravaged many places and took the captives. Z. conciliated with Abdula-Beg, son of Iese (Iese, King of Kartli, 1714-1716, 1724-1727), the master of Samshvilde. He encamped in Samshvilde, with his troops and commenced to ravage Kartli (P.O. 138). Z., with his 1500 Lezghin cavalry riders attacked Zemo Kartli, ravaged many places and approached Tighva Fortress (on the right bank of west Proni River, Shida Kartli). Additional forces joined the Fortress defenders and the Lezghins retreated (P.O. 199) Georgians, by the order of Erekle (Erekle II, King of Kakheti 1744-62, King of Kartl-Kakheti 1762-98), captured in Aghjakal Fortress (same as Gagi Fortress, Kvemo Kartli) and put him to death (P.O. 224-25).

K. Nadiradze

EXPLANATIONS TO GEOGRAPHICAL NAMES

ABKHAZIA – name of north-western part of Georgia. Abkhazia, in current borders Abkhazia was formed only in 20-ies of 20th century. Initially, the territory called Abkhazia by Georgians was spread over Black Sea coast from Anakopia (currently New Athon) to Nikofsis River. In 15th – 16th centuries Abkhazia was included coastal region from Bzipi River to Anakopia. From 80-ies of 16th century Abkhazia increased up to Kelasuri River and included Odishi (Samegrelo) Samtavro. In the end of 17th century Abkhazians expanded their territory to south-east up to Enguri river, on the account of Odishi Samtavro and committed genocide and deportation of most part of local Georgian population between rivers Kelasuri and Ghalidzga. From 10-20-ies of 18th century part of this conquered territory was returned to Samegrelo Samtavro, with the name of Samurzakano. In 1810, together with the other Samtavros of the coastal zone of western Georgia, Abkhazian Samtavro was included into Russian Empire with the autonomous status. In 1864, Russian government cancelled Abkhazian Samtavro and removed term “Abkhazia” from the political map. Abkhazia, as a term was restored only in 1919 by the Government of Democratic Republic of Georgia. In December 1921, Abkhazia, as an agreement-based Republic, entered under the jurisdiction of Soviet Socialistic Republic of Georgia. In 1931, it was named as Autonomous Socialistic Republic of Abkhazia. In 1992-93, with the support of Russian Federation, Abkhaz separatists declared the independence and drove out the majority of autochthonous local population. At present, Abkhazia is occupied by Russian Federation Military troops.

“ABKHAZ KINGDOM” - political term in Western Georgia, the capital city – Kutaisi; It was later (15th Century) titled as “Imereti Kingdom”; before 8th century it was called “Egrisi” and/or “Lazika”.

ABOTSI - ancient historical-geographical province in extreme western part of Kvemo Kartli (south to Javakheti). In the late medieval period, in result of inflow of Turkman tribes A. was called Kaikuli. Kaikuli was within the “leading Sadrosho” of Kartli Kingdom and it was ruled by King’s Mouravi. In 1801, when Russia annexed Georgia, Kaikuli (Abotsi) was included into Lore Region of Georgian Province. In 1849, when Yerevan Governorate was established, A. was transferred to it. Currently it is within Armenia.

AKHALTSIKHE PASHATE (CHILDIRI PASHATE) – administrative-political unit created by Ottomans in the territory of Samtskhe-Saatabago conquered by them. In the 1st half of 16th century the Ottomans conquered western part of Samtskhe-Saatabago and in 1578 they took over its eastern part as well. In 1579, according to Sultan’s order, the territories of Samtskhe-Saatabago conquered at different times were unified and one administrative-governance unit – A.P. was created. A.S. did not include entire territories of Samtskhe-Saatabago. Some of its parts – Tortumi, Patara Artaani, Nameravani etc. were included into the other Pashates. It was basically ruled by Jakeli family. In result of Russian-Ottoman war of 1828-29, part of A.P. (Akhaltzikhe and its outskirts) were regained by Georgia. The remained territories were included into the other provinces of Ottoman Empire.

BORCHALO – historical region in Kvemo Kartli. The name originates from Borchalu tribe settled in early 17th century in Debeda Gorge. In 1604, Abbas I, Shah of Iran (1587-1629), together with the other territories of Kartli, took over Debeda Gorge as well and

created the Khanate of B. The Khanate became the basis for Iran aggression against Kings of Kartli. In 50-ies of 18th century Teimuraz II (King of Kartli 1744-62) subordinated Khanate of B. to his power. In 1765 Erekle II (King of Kartl-Kakheti 1762-98) transformed the Khanate into Samouravo). After cancellation of Georgian Kingdom by Russia (1801) the B. district was established, in the composition of Tbilisi Province. In 1880 region of B. was established within Tbilisi Province. B. district included the territories of current Tsalka, Manglisi, Tetrtskaro, Dmanisi, Bolnisi and Marneuli districts. Region of B. was cancelled in 1929.

CHAR-BELAKAN – see Saingilo.

DVALETI – historical region in medieval Georgia. Its territory included the central part of Caucasus Mountain Range, between Dariali Gorge and Mamisoni pass.

EGRISI –Georgian name of western Georgia from the ancient time to 8th century inclusive. The name originates from the name of western Georgian “Egri” “Eguri” tribe. Assyrians called it Kolkha, Urartuians – Kulkha and ancient Greeks called it Colchis. In ancient Greek, Latin and Byzantine historical sources of 2nd – 8th centuries Egrisi is mentioned with the name “Lazika”.

ELISU SULTANATE – see Kaki (Kakhi)

GURIA – region in western Georgia. It included Kobulet-Chakvi Range, Black Sea coast, territory between lower reaches of Rioni River and mouth of Chorokhi River. In 2nd half of 15th century Guria Samtavro was established. The Samtavro was ruled by Gurieli family with the residence in Ozurgeti. Currently G. includes Chokhatauri, Ozurgeti and Lanchkhuti districts.

HERETI – historical territory in the east Georgia. According to the historical sources, H., as such, with its ethnical-historical significance, included Shignikakheti of later period (right size of Alazani River), Gaghamkhare (left side of Alazani River) and the territory of current Saingilo. For the first time H. was mentioned in the sources in 5th century. From 15th century term H. disappeared and it was replaced with Kakheti.

IMERETI – region of western Georgia. In late medieval period I. included Imereti, Zemo Imereti (currently Zestaponi, Terjola, Chiatura, Sachkhere and Kharagauli districts) and Kvemo Imereti (“country of Kutaisi” – currently Baghdadi, Vani, Tskaltubo and Khoni districts), historical-ethnographic Okriba (currently Tkibuli District), Racha (currently Oni and Ambrolauri districts), Lechkhumi (currently Tsageri District). In the end of 15th century in this territory the Kingdom of Imereti was formed, which, periodically, included entire western Georgia.

JAVAKHETI – region in south Georgia (Zemo Kartli), includes part of current Aspindza District, territories of Akhalkalaki and Ninotsminda districts – historically, it was bordered by: Kura River from the west; Shavsheti, Samsari and Nialiskuri mountains from the north, south and east. From 11th century Akhalkalaki was the center of J. and Tmogvi was the center of Zemo Javakheti.

KAKHETI – territory in east Georgia located in inner and lower reaches of Alazani River basin. Kakheti includes the following regions: Garekakheti (middle of Iori River), Kiziki (lower reaches of Iori River), Shignikakheti (right side of Alazani River), Gaghmamkhari (left side of Alazani River). Ancient Kakheti included much less territory: upper reaches of Iori River, between Tianeti and Ujarma. In the end of 8th century Kukheti and part of Hereti (from 15th century – entire Hereti) became the center of K. Center of K. at first was Teleti, from 4th century – Ujarma, from 11th century – Telavi and in 15th – 16th centuries – Gremi.

KAKI (KAKHI) – significant point and region of Hereti – the historical province of Georgia, currently within Azerbaijan. It includes the territory of Kakhi district. K. was formed as a political unit in 1604, when Shah Abbas I (Shah of Iran, 1587-1629) took over this border community of Hereti from Alexander II, King of Kakheti (1574-1605) and transferred it to Lezghins of Tsakhuri. In early 18th century in K. so called free communities of Lezghins were formed. This provided basis for later Elisu Sultanate, which was included into Russia in 19th century (see Saingilo).

KAMBECHOANI – historical region of eastern Georgia. It included the territories between lower reaches of Alazani River and Kura River. Its center was city-fortress Khornabuji. From 15th century it was called Kiziki (see Kakheti).

KARTLI – Central region of Eastern Georgia. In ethnical and geographical respect it is divided into two parts: “Zena Sopeli”, i.e. Shida Kartli of later period. According to the scientists’ opinion there should be “Kvena Kartli” (later Kvemo Kartli). Later the historical-geographical term “Zemo Kartli” appeared. At the same time, Kartli is of great political significance. In the historical sources the territory from Heret-Berduji to south-east region of Black sea is implied under this name.

KAZAKHI – historical region in Kvemo Kartli, at lower reaches of Aghstafi River (currently in Azerbaijan). In 12th – 13th centuries Kazakh was within Gagi and Lori Saeristavos. In 2nd half of 15th century the Turkman tribes started to settle in Kazakh region. In 1478, after ravaging of Kartli by Uzun-Khasan (ruler of Ak-Konly Turkman state 1453-78) in K. appeared so called “Tatar els”. Further, the new flows of Turkmans permanently settled at the lowlands on the side of Kura River. In the middle of 16th century Tamaz I, Shah of Iran (1524-76) established Khanate there. In late medieval period K. Khanate periodically was subordinated to the Kings of Kartli. In 60-ies of 18th century Erekle II (King of Kartli-Kakheti 1762-98) cancelled the Khanate and K. was ruled by King’s Mouravis.

KLARJETI – historical region in south-west Georgia, spread over lower basin of Chorokhi River, from Arsiani Mountain Range to Black Sea (currently in the territory of Turkey). K. included Murghuli, Agra, Artanuji, Nigali and other khevis (lands). The ancient center: Tukharisi, later – city-fortress Artanuji.

KVEMO KARTLI – part of Kartli bordered by Trialeti, Javakheti and Bambak-Yerevan ranges. It is located in lower right side from Kura River. In early feudal period K.K. was ruled by Pitiakhsh of Kartli. In 7th – 11th centuries in the territory of K.K. Tbilisi Emirate, Kldekari Saeristavo and Tashir-Dzorageti Kingdom were established. In 12th – 13th centuries, in the territory of K.K. there were Gagi and Lori border Saeristavos. As Georgia has lost

Khunani Saeristavo (between rivers Hasansu and Dzegamchai, currently territory of Azerbaijan) in result of Mongol campaigns, the state border was displaced from Dzegami River (currently in Azerbaijan) to Ktsia-Kura junction. From 15th century the Turkman tribes (els) started to settle in K.K. In 17th century Shah Abbas I (Shah of Iran 1587-1629) settled the Borchalu tribes in Debeda Gorge. At the same time Lore Khanate was established. In 18th century Lezghin attacks commenced. Later there appeared Turkish-speaking, Armenian and other new settlers. According to current administrative-territorial arrangement K.K. includes: Bolnisi, Dmanisi, Gardabani, Marneuli, Tetrtskaro districts and adjacent territories.

LORE (LORI) – medieval city-fortress and historical region in Tashiri, the border district of Kvemo Kartli (currently territory of Armenia).

MESKHETI – general name of historical south-west Georgia (Zemo Kartli). M. included the upper part of Kura River basin, Samtskhe, Javakheti, Artaani, Erusheti, Kola and entire basin of Chorokhi River, as well as Adjaria, Klarjeti, Shavsheti, Tao, Speri.

ODISHI – historical region in western Georgia, significant part of Samegrelo of late medieval period. Earlier it included the territory between Kelasuri and Tekhura rivers. From early 18th century O. includes the territory between rivers Enguri and Tekhura.

SAINGILO – region of Georgia of feudal period, north-east part of historical Kakheti; part of ancient Georgian province Hereti. Includes the territories of Belakan, Zakatala and Kakhi districts, Azerbaijan. In early 11th century, administratively, it is within Macha Saeristavo. In 16th – 17th centuries the Lezghins from Dagestan started to settle there and oppress and drive away local population. In the beginning of 18th century so called free communities of Avarian (Chari, Belakan, Katekhi, Tala, Mukhakhi, Jinikhi) and Tsakhuri (Tsakhuri, Elisu, Suvagil, Karadulak) Lezghins. In Georgian written sources the Lezghins residing here were named as Lezghins of Chari, Charians. Charians were permanent support for the Lezghins of Dagestan in permanent ravaging of Kartl-Kakheti Kingdom (P.O.). Charians also fought on the side of Fana-Khan (owner of Karabakh), Aji-Chalab (Khan of Shak), Nursal-Beg (ruler of Khundzakh), against Kartl-Kakheti (P.O.). S. consisted of two political units: Char-Belakan and Elisu Sultanates. In 1803 these units were included into the composition of Russia. In 1830 the Russians eliminated their political independence and established the district of Char-Belakan, In 1840 Belakan district was within the province of Georgia-Imereti. From 1860 it was called Okrug of Zakatala and it was subordinated to Dagestan. In the agreement of 7th May 1920 between Russia and Democratic Republic of Georgia (1918-21) Russia recognized Zakatala district as the territory of Georgia. From 1921 Bolshevik Russia transferred this district to Azerbaijan and currently it is within Azerbaijan.

SAMSHVILDE – i.e. Orbi Fortress, one of the most ancient fortresses in historical Kvemo Kartli, at the junction of Ktsia (Khrami) and Chivchiva rivers. City of Samshvilde was the center of the Saeristavo with the same name.

SAMTSKHE – historical region in Georgia. It includes part of Borjomi District, territories of Akhaltsikhe, Aspindza, Adigeni districts and areas adjacent to Turkey (historical regions: Kveliskhevi, Tsurtskabi, Potskhovi and great part of the territory adjacent to Jakistskali). Historical borders of S: from the west – Arsiani Mountains, North – Persadi (Ghado)

Mountains, south – Erusheti Mountains. Kasri Range, Gumbati and Vani mountains, east – Jobiskhevi (right tributary of Kura river). The ancient centers: Otskhe and Tabatskuri. In 2nd half of 11th century it was owned by Jakeli family. In the 1st half of 16th century, in Samtskhe and adjacent territories the large political feudal unit – Samtskhe-Saatabago was created. From 2nd half of 16th century S. was gradually taken over by Ottoman Empire. After Russian-Ottoman war (1828-29) Georgia regained one part of Samtskhe.

SAMTSKHE-SAATABAGO – feudal Samtavro in south-west Georgia from the 1st half of 14th century up to 20-ies of 17th century. It was created in result of expansion of Samtskhe Samtavro. Rulers of Samtskhe were awarded the position of Spasalari. After conquering of Georgia and its dividing into Dumnas by Mongols (13th century) this territory was included into single Dumna and subordinated to Jakeli family. In 1266 S.S. samtavro was awarded exemption from taxes by the king of Georgia and it became the khanate estate of the kaen “Khasinju”. In 80-ies of the 13th century S.S. Samtavro included: Tao, Shavsheti, Klarjeti, Kola, Artaani, Karni, Fori, Adjaria, “Land of Kari” (Kars region) and Speri. Borders of the Samtavro spread from Tashiskari to Arzrum and Black Sea. The central residence was Akhaltsikhe. King George V (1318-46) subordinated it to the governance of Georgia. In 15th century, after joining Javakheti, S.S. included the territory of entire Meskhети. Meaning of term “Atabagi” changed. He became the lord of this territory and S.S. – the synonym of entire Meskhети. From 14th century the fight between Iran and Ottoman Empire for Georgia in general and particularly for Samtskhe commenced. According to truce concluded in the city of Amasia, in 1555, they divided S.S. into two parts. Its western part – Tao, Shavsheti, Klarjeti (basin of Corkokhi River) was assigned to Ottoman Empire and the eastern part – Samtskhe-Javakheti, Artaani (Basin of Kura River) to Iran. In 1578 second war between Iran and Ottoman Empire commenced. Iran was defeated. Ottomans created Pashate of Akhaltsikhe in the territory of S.S. and awarded the title of Pasha to Muslim Manushar Jakeli. In 1625 S.S., as a political unit, ceased its existence. Ottomans developed the inventory of conquered territory and created the great registry of Gurjistan Vilayet. They divided Akhaltsikhe Pashate into Sanjaks (Sadrosho). S.S. included one third of Georgian territory.

SHIDA KARTLI – part of Kartli, earlier named “Zena Sopeli” included the territory to the east – from Aragvi River and Tbilisi, central range of Caucasus to the north, to Likhi i.e. Surami range to the west and to Paravani Lake to the south. Part of the territory located to the south from Kura River was called Gaghmamkhari. According to current administrative-territorial arrangement of Georgia Shida Kartli includes: Gori, Dusheti, Kaspi, Mtskheta, Kareli and Khashuri districts. Historically the territory of “Autonomous District of South Ossetia” (established on 20th April 1922) is part of Shida Kartli.

SVANETI – from the ancient times it included the upper reaches of rivers Tskhenistskali, Enguri and Kodori. In the ancient and medieval periods Svaneti was Saeristavo, initially within Egrisi and later within entire Georgian Kingdom. Currently Svaneti is divided into three parts: at Tskhenistskali Gorge – Kvemo Svaneti, at Enguri Gorge – Zemo Svaneti and at Kodori Gorge – Dali.

TAO – historical region in south-west Georgia, in the middle basin of Choroki River (currently in the territory of Turkey). It was mentioned for the first time in the inscription of Tigltfiliser I, King of Assyria of 1112 B.C., as “Daiaen”. In the beginning of 1st millennium

BC T. was within Colchis Kingdom and after creation of Kartli Kingdom (4th-3rd centuries BC) T. was within its territory. In early 2nd century BC it was taken over by Armenian Kingdom. In 1st-2nd centuries AD it is again within Karli Kingdom. In 4th – 7th centuries it was within the sphere of Armenian influence and from 7th century it is again in Kartli. In 8th – 10th centuries it became the place of construction of the monasteries. Bana, Khakhuli, Oshki, Parkhali and other monasteries were built. Reign of Bagrationi dynasty commenced from there. In 12th – 13th centuries T. was the border Saeristavo of Georgia. From 2nd half of 13th century it was within Samtskhe-Saatabago. From 14th century it is again within the united Georgia. From 2nd half of 15th century, after dividing of Georgian Kingdom in Samtavros, T. was within Samtskhe-Saatabago. In 50-ies of 16th century T. was conquered by Ottomans.

TASHIRI – region of medieval eastern Georgia, border district of Kvemo Kartli (currently in Armenia). it included the gorge of Tashiristskali River, the left tributary of Debeda River. It was bordered by Loki, Ghelvari, Karaji and Bambak mountains.

TBILISI EMIRATE – administrative-political unit in Georgia. It was established by Arab conquerors, approximately in 30-ies of 8th century, up to 80-ies of the 11th century. T.E. was ruled by Muslim Emir. T.E. was one of the districts of Transcaucasia, the large province of Arab Khalifat. Legally the Emir was subordinate to the ruler of the province, Muslim official – Vali. Initially T.E. included entire eastern Georgia and it was also called Kartli Emirate. In result of fight of independent Samtavros of Kartli the Emirate gradually reduced and in 9th – 11th centuries the north border of T.E. was at Dighomi Gorge. In the south, the Emirate included the fortresses: Birtvisi, Orbeti, Partskhisi. In Rustavi, Dmanisi and Khunani there were separate Emirs. From 80-ies of 9th century to 80-ies of 11th century Tbilisi was no more subordinated to the center of Khalifat. Emirs of Tbilisi were of the families of Shuabiani, Shaibaniani and Jafariani. Jafarianis minted the coins with their own name.

ZEMO KARTLI – name of south-west part of Georgia, including upper reaches of Kura river (from Tashiskari to origins of Kura River) and upper part of Chorokhi River, up to 16th century. Z.K. Included: Samtskhe, Javakheti, Erusheti, Artaani, Kola (at upper reaches of Kura river), Klarjeti, Shavsheti, Tao, Speri. From 16th century Z.K. implied the territory of old Shida Kartli, in particular, its north-west part, with the center in city of Gori.

K. Nadiradze

GLOSSARY

AGHAPI – service in memory of deceased, “table of love”, intended for the monastery assembly. Aghapi was dedicated to a person with particular merits to the monastery.

AMILAKHORI, AMIRAKHORI, AMILAKHVARI – the highest officer subordinated to Amirspasalari – person with great authorities and obligations, the term is Arabic and means the head of stables. Later it transformed into the surname.

AMIRSPASALARI (Arabic: Emir – head and Persian Sefahsalar – commander) – head of the royal troops – spa, military minister, member of viziers’ council, vizier.

ATABAG (Turk. Ata-baba) – initially tutor of the prince – vizier of royal court, later ruler of feudal or vassal estate.

AZNAURI – 1. Feudal lord in Georgia of 5th – 12th centuries; 2. lower stratum of the feudal class in 13th – 18th centuries.

BEGLARBEG (Turk. Begta-beg) – high official in Iran, he had military-administrative authorities.

CHAPARI (Turk.) – messenger, envoy, courier.

CHKONDIDELI – MTSIGNOBARTUKHUTSESI – first vizier in feudal Georgia. Established with the initiative of David IV the Builder (1089-1125). The secular and religious positions were unified and this position was occupied by the churchman. Head of Chkondidi Cathedra was appointed to the position of Mtsignobartukhutsesi, he was the head of the royal secretariat.

DARBAZI – the supreme governing body under the royal power in medieval Georgia. Viziers were permanent members of D. They met from time to time to make decisions on the state issues.

DEDAMDZUDZE – nurse

DRAHKAN – common name of golden coins.

DRAHMA – drama silver coin, “dirkhem” in Arabic.

DUMAN – military-administrative unit in 13th – 15th centuries in Mongolia and countries conquered by it. In 40-ies of 13th century the Mongols divided Georgia in Dumans and assigned the Eristavis as their rulers: Egraslan Bakurtsikheli (Kakhet-Hereti and communities to east therefrom), Varam Gageli (Kvemo Kartli and communities to the east), Shanshe Mkhargrdzeli (southern communities), Grigol Surameli (Shida Kartli), Gamrekel-Toreli (Javakheti), Kvarkvare Jakeli (Meskheta), Tsotne Dadiani and Eristavi of Racha (western Georgia).

ELI – people, tribe of Turkish origin; nomadic tribe.

ELIAGHASI – Turk. head of Eli.

EMIR (ruler, leader, manager in Arabic) – this official title is supposedly remained after Arab Emirate of Tbilisi. It is regarded that this title means ruler of the city. In Tbilisi, Georgia, after elimination of E. power, there existed the persons at the position of E.

ERISMTAVARI – head of the Eristavis, in the 6th – 8th centuries – title of the head of Kartli Kingdom. According to Georgian sources, E., unlike the king, did not have unlimited power. He could not dismiss subordinated Eristavis. Actually, E. was the first among equals.

ERISTAVI – local ruler, governor of administrative unit, region. He had the executive, judicial and fiscal functions, he commanded the troops of the Saeristavo. At first this was the position awarded by the king. Later it became hereditary title.

ESHIKAGHABASH – head of the administrative apparatus at royal court.

GOLDEN HORDE – (Ulus of Juchi – family-community union led by Kaen in Turan-

Mongol nations) – feudal state of Mongols established at lower reaches of Volga River in 40-ies of 13th century by Batu Kaen (1227-55) in 1243.

HORDE – residence, camp of the state ruler in medieval period; union of tribes or state, e.g. Golden Horde.

ILKHAN (Turk. ruler of people) – title of Mongol Khans of Hulaguians dynasty (1256-1335) in Iran. Georgia was subordinated to the Ilkhans.

JANISHIN (Pers.) – deputy, alternate shah's (king's) regent.

KADI (Turk.) – judge of Muslims, executing justice on the basis of Sharia (Islamic religious law).

KAEN – ruler of the state.

KETKHUDA (Pers.) – had of the village; head of the craftsmen union, head of the district.

KHAKAN – title of the head (king) of Khazar state.

KHARAJA – see tribute.

KHARCHI (Pers. Turk.) – herald, official, informing people about governmental orders.

KHEVISBERI – official responsible for judgment, head of Khevi.

KHOREZMSHAH – title of Khorezm ruler from 951 to the time of rule of Mongols in 1220. In medieval period there was the historical district Khorezm, ruler of which was Jalaladdin, well known in the history of Georgia.

KIZILBASH – red-headed in Turkish. Common name of the Turkish nomadic tribe resettled from Asia Minor to South Azerbaijan and Iran because of enmity with the Ottoman sultans (2nd half of 15th century).

KULI (Turk.) – slave; soldier of shah's guard (kuli troops).

KURAPALATI – Byzantine title at royal court.

MANDATURTUKHUTSESI – official at royal court, head of the police service in feudal Georgia. In 12th century it was replaced by the position of Eshikaghabash.

MARZPAN – official of the Sassanid Iran, usually assigned as the ruler of conquered country. M. was also in the period of existing of kingdom in Kartli, he was regarded as the representative of shah of Iran against king of Georgia. In the period of cancellation of kingdom in Kartli (40-80-ies of 6th century) all spheres of governance of the country were gathered in M. hands.

MDIVANBEG – judge, head of judges.

MELIK (Arab.) – ruler of the village or city, which should be related to the village community or organization of the traders and citizens. In Georgia this position appeared in 70-ies of 16th century.

MEMANDARI – official, responsible for hosting the guests.

MOURAVI – economic-administrative officer in feudal Georgia. M. was mentioned in the sources from 11th – 12th centuries. He managed the estates of the king, feudal lords, noblemen. In the period of united Monarchy the cities were ruled by Emirs. After dividing of Georgian Kingdom in Samtavros the cities were ruled by M. M. of the capital city, Tbilisi was appointed by the king.

MSAKHURTUKHUTSESI – vizier of the royal court with great authorities. Several institutions: cash office, bedchamber, king's personal service and various offices were subordinated to him.

MTAVARI – representative of the highest stratum of the feudal society, equipped with the authorities.

MTKAVELI – length unit in feudal Georgia, about 222 mm.

NAIBI (Arab. naib) – deputy, alternate, assistant.

NASAGHCHIBASH – head of the executors of physical punishment (“nasagh”).

NOBLE|| NOBLEMEN (didebuli) – circle of feudal lords in Georgia, who were awarded high official posts by the king. Term “didebuli” is derived from the word “dideba” – glory, meaning at that time the respect to the position. They were the persons with great powers.

NOIN – “nien” nobleman, lord, head of Mongol aristocrat family in 11th – 12th centuries, later, representative of noblemen.

PASHA – title of high officials of the military-administrative service in Ottoman Empire. There were three degrees of Pasha, distinguished with the number of tuls (scepters).

PITIAKHSH – supreme magistrate; high official at royal court in Sassanid Persia. Ruler of the conquered country was called P. In the scientific literature it is accepted that in Georgian sources Pitiakhsh is nominated by the term “Eristavi”.

RAKAM (Arab.) – king’s order, document with the seal, deed.

SADROSHO – military-administrative territorial unit in feudal Georgia. Troops of the S. composed one military-tactical unit in the battle called similarly, the S. and it was subordinated to one commander.

SAERISTAVO – administrative-territorial unit in Georgia. For the first time the country was divided into Saeristavos by Parnavaz, King of Karli.

SAKHLTUKHUTSESI – high official in feudal Georgia, managing the economic-administrative affairs in the Samtavros and Satavados. Catholicos and Queen had their own S.

SARANGI – commander of Seljuks.

SARASKIRI (Pers. Sephah-Salar) – commander, military officer.

SARDARI – 1. chief of the tribe, nobleman in Iran.

SARKADAR (Pers.) – head of the housekeeping staff.

SATAVADO – certain form of large feudal holdings and hierarchical-political organization of feudal lords in Georgia of 15th – 18th centuries.

SHAMKHAL – significant feudal lord in Dagestan.

SHEUVALOBA – Immunity.

SPASPETI – one of the officers of Amirspasalari, one of the commanders of royal troops, in later feudal period – high commander, commander-in-chief.

SULTAN (Arab. Turk.) – Monarch, title of Muslim secular ruler in Muslim country, e.g. Ottoman Empire.

TARKHANI (Turk.) – free, exempted from the taxes.

TAVADI – representative of the higher strata of feudal class in Georgia of 15th – 18th centuries.

TRIBUTE – taxes imposed over the conquered peoples. It was called Kharaja and amounted to one dinar per family.

VASSAL – feudal lord in the medieval period subordinated to the higher feudal lord, suzerain. The vassal received from suzerain the feud and for this he paid taxes.

VEKILI (Arabic) - attorney, representative of central government against local government.

VILAIETI – administrative-territorial unit in Ottoman Empire, the territory was divided into Vilaiets.

VIZIER – minister. In Georgian reality this was the general name of ministers. E.g. according to “Document of the Royal Court” the V. were divided into two groups: groups of “three viziers” (Amirspasalari, Atabagi, Mandaturtukhutsesi) and “two viziers” (Mechurchl-etukhutsesi and Msakhurtukhutsesi).

ABBREVIATIONS

abbreviations of the written sources, documents

Abuseridze T. - Abuseridze Tbeli
A.D.P. – Annotated Dictionary of Persons
A.S. – Arsen of Sapara
B.B. – Bagrat Batonishvili
B.E. – Beri Egnatashvili
B.Ez. – Basili Ezosmodzghvari
CGHD – Corps of Georgian-Persian Historical Documents
Chr – Chronical
Conversion – “Conversion of Kartli”
D.B. – Davit Batonishvili
Dz.E. – Dzegli Eristavta
G.P.H.D. – Georgian-Persian Historical Documents
H.Chr. – Historics and chronicles of the Crowned monarches
H.G.T. – History of Georgia in Toponimic
H.L.G. – Historian of the Period of reign of Lasha-Giorgi
I.B. – Iese Baratashvili
J. – Juansher
K.Ts. – Kartlis Tskhovreba (History of Georgia)
L.D. – Life of David King of Kings
L.M. – Leonti Mroveli
MAGHI – Monuments of ancients Georgian Hagiographical
Martyrdom of Habo - Martyrdom of Habo Tpileli
Meskhuri M. - Meskhuri Matiane
M.G.L. – Monuments of Georgian Law
M.K. – Matiane of Kartli
N.D. – Niko Dadiani
O.Kh. – Oman Kherkheulidze
P.Chr. – Paris chronicle
P.G. – Parsadan Gorgijanidze
P.O. – Papuna Orbeliani
G.H.D. – Georgian Hoblemen deeds
S.Ch. – Sekhnia chkheidze
S.D. – Sumbat Davitis-dze
Second T. – Second Text
Sm. Chr. – Smoll chronical
Third T. - Third Text
T.B. – Teimuraz Bagrationi
V.B. – Vakhushti Batonishvili
Zh. – Zhamtaaghmtsereli
G.D.I.N.A. –Georgian Documents of the Nations of Asia

REFERENCES

1. Il. Abuladze, Georgian and Armenian literary relations of the ninth and tenth centuries, Study and Texts, Tb. 1944
2. Il. Abuladze, Dictionary of Ancient Georgian Language, Tb. 1973
3. Anchabadze G. On Meaning of Ethnonym “Khazar” in “Kartlis Tskhovreba”, Georgian Source Study, VIII. Tb. 1993
4. Arevelts Vardan, World History. Translation from ancient Armenian by B. Shoshiashvili and E. Kvachantiradze. Introduction, comments and indices by E. Kvachantiradze, Tb. 2004
5. Beridze O., Sanadze M. History of Georgia v. I (Antique and medieval periods), Tb. 2000
6. Gigineishvili O., Essays from the History of Ottoman Empire. Tb. 1982
7. Goiladze V., Chronology of Christian Kings of Pharnabazid Dynasty. Tb. 1990
8. Goiladze V., Hun-Turks in Georgia, Tb. 2008
9. John of Ghraskhanakert, History of Armenia. Armenian text with Georgian translation, studies and indices edited by V. Tsagareishvili. Tb. 1965.
10. Tbilisi, Encyclopedia. Tb. 2002
11. Inadze M., Issues of Ethnic-political History of Ancient Abkhazia “Gazette” (History Series) 1992 #2
12. Islam. Encyclopedical Reference Book. Editor: G. Beradze Tb. 1999
13. Kalankatuatsi Moses History of the Country of Alban. Translation from Ancient Armenian. introduction and comments and indices by L. Davlianidze-Tatishvili, Tb. 1985
14. Katsitadze D. History of Iran Tb. 2000
15. Kekelidze K. Etudes from the History of Ancient Georgian Literature v. I Tb. 1936
16. Kutsia K. Cities of Eastern Transcaucasia in 16th – 17th centuries Tb. 1965
17. Lolashvili Iv. “Secret of the Tomb of David Soslan” Tb. 1971
18. Metreveli R. David the Builder, King Tamar Tb. 2002
19. Essays from the History of Near East. Editor: V. Gabashvili Tb. 1957
20. Orbeliani Sulkhan-Saba, Georgian Dictionary, v. I. Tb. 1991; v. II, Tb. 1993
21. Sanadze M., “Kartlis Tskhovreba” and the Ancient Period of the History of Georgia (From Kartlos to Mirian), Tb. 2001
22. Sanadze M., Beradze T. Ancient Political-Geographical Description of Caucasus and Time of Its Composition, Meskheta, III, Tbilisi – Akhaltsikhe, 1999
23. Arseni of Sapara On Division of Georgians and Armenians, text was critically identified and accompanied with the studies and comments by Zaza Aleksidze, Tb. 1980
24. History of Georgia in Toponymic. editor: D. Muskhelishvili Tb. 2008
25. Essays on the History of Georgia. v. I – IV, Tb. 1970-73.
26. Catholicos- Patriarches of Georgia. Editor: R. Metreveli. Tb. 2000
27. Encyclopedical Dictionary of Georgian Orthodox Christian Church. Editor: E. Gabidzashvili. Tb. 2007
28. Kings of Georgia. Editors: Mariam Lortkipanidze, Roin Metreveli, Tb. 2000
29. Orthographic Dictionary of Geographical Names of Georgian SSR. Editor: I. Apkhazava, I. Gigineishvili, A. Kobakhidze, D. Ukleba, M. Chabashvili, Tb. 1987
30. Svanidze M. Ottoman History. Tb. 1999
31. Dictionary of Loanwords. Developed by S. Tezelashvili. Tb. 2007

32. "Conversion of Kartli", Study, overview and comments by V. Goiladze. Tb. 2009
33. "Kartlis Tskhovreba". Text was prepared, accompanied with te comments and glossary by M. Sanadze, N. Shoshiashvili. v. I Tb. 1994, v. II Tb. 1998
34. Georgian Soviet Encyclopedia . Editor in Chief: I. Abashidze v. I-XI Tb. 1975-1987
35. Shengelia N. Seljuks of Asia Minor and Georgia. Tb. 2003
36. Tsintsadze M. From the History of Georgian-Adygei Relations. Tb. 1982
37. Javakhishvili Ivane, Encyclopedical Dictionary, Editor in Chief: R. Metreveli. Tb. 2002
38. Javakhishvili Iv. Works in 12 volumes v. I-XII Tb. 1977-98
39. Javakhishvili Iv. Ancient Armenian Historical Literature. Tb. 1935
40. Janashia N. For Clarification of one Place in the Work of Arseni of Sapara. Collection: Researches of the History of Georgia and Caucasus. Tb. 1976
41. Ashurbeili S. Kh., State of Shirvanshahs B. 2006
42. Abbasians. Historical-Ethnographic Essay. Editor: L.I. Lavrov. Ch. 1989
43. Buniyatov Z. Georgia and Shirvan in 1st Half of 12th Century, Georgia in the Age of Rustaveli Tb. 1966
44. Eremyan S. Common Fortunes and Cultural-Political Cooperation between Transcaucasian Nations in 9th – 12th Centuries – Caucasus and Byzantium. 1. Yerevan. 1979
45. History of Azerbaijan. Editor: S. Aliyarli B. 2009
46. History of Ancient Rome. Editor: V. Kuzishchin. M. 1981
47. History of Iran. Editor: M. Ivanov. M. 1977
48. Kabardian History (from Ancient Time up to Present). M. 1988
49. History of South Caucasus Peoples from the Ancient Time to the End of 18th Century. Responsible Editor: Academician B. Piotrovski. M. 1988
50. Malbakhov B. Elmesov A. Medieval Kabarda. N. 1944
51. Minorski V.F. History of Shirvan and Derbend. M. 1963
52. Nochmov Sh. History of Adygei People. Editor: T. Kh. Kumikova. N. 1994
53. Rizhov K.V. All Monarches of the World: Ancient East: Reference Book. M. Veche 2006
54. Khachikyan A. History of Armenia. Yerevan 2009

დიზაინი და დაკაბადონება: სოფო ტარკაშვილი
Layout and Design: Sopho TarkaSvili

კორექტორი: ლეილა კირთაძე
Proof-Reader: Leila Kirtadze

ISBN 978-9941-0-3946-1

9 789941 039461